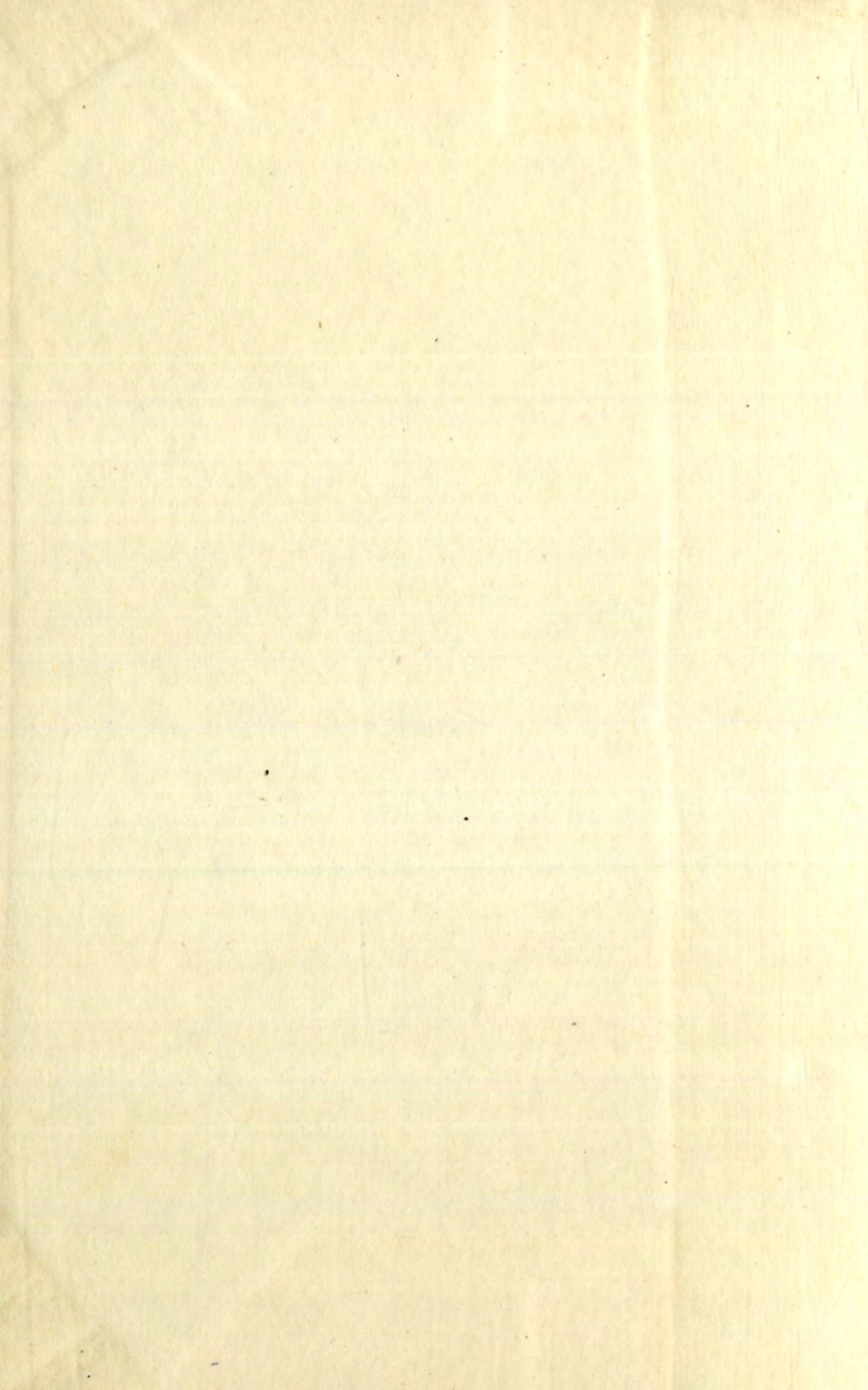

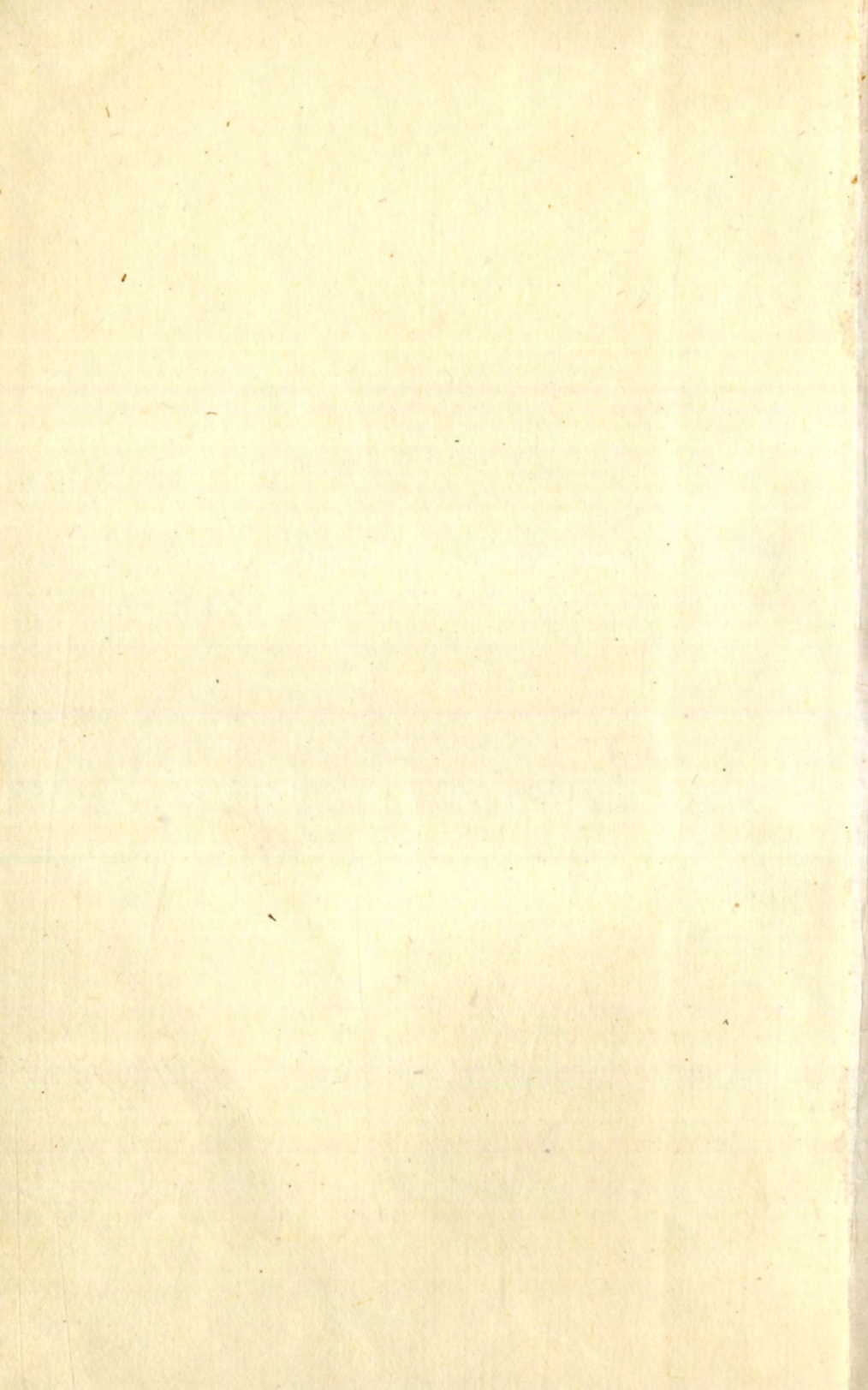
ЖИТЕ І СЛОВО

1895

Т. IV.

Кн. 4-6

08

ЖИТЕ І СЛОВО,

ВІСНИК ЛІТЕРАТУРИ, ІСТОРІЇ І ФОЛЬКЛОРУ

В И Д А Н

ОЛЬГА ФРАНКО.

~~10.575/IV.~~

ТОМ IV.

Л Ъ В І В.

З ДРУКАРНІ ІНСТИТУТА СТАВРОПІГІЙСЬКОГО.

1895.

КНИЖКА І СЛОВНО

ВІСНИК ЛІТЕРАТУРИ ІСТОРИ І ФІЛОСОФІЇ

ІНДІКА

ОПИСА ФАНАНО

ТОМ IV

Львівська Філія
Бібліотеки АН-УРСР

ЛІСТІВ

ВІСНИК ЛІТЕРАТУРИ ІСТОРИ І ФІЛОСОФІЇ

1905

Зміст четвертого тому.

І. Беллетристика.

	стор.
А. М. Думка Українця в Карнатах	8
Граб Павло. Із Михайлова	377—378
Журба П. Дневник невольника	313—323
Кравченко Уляна. З народніх мотивів I—IV	9—13
Кримський А. гл. Фірдовсій.	
Михайлов, гл. Граб П.	
М. П. Памяти М. Ф. Л.	161
„ До Вілика	161—162
Попель Михайло. Русин на празнику	194—201
Романова Одарка. Два малюнки з життя	8—9
Столярченко. Моя сповідь	1—5
„ З „Верховинських станс“ I—VI	5—7
Фірдовсій. Шаг-наме	231—248, 330—345
Франко Іван. Основи суспільности, часть друга I—VI	47—67, 249—260
„ „ На пастівнику	162—171
Чернишевський М. Г. Гимн Діві неба	

II. Статі наукові.

стор.

Васілевський Л. Єліза Ожешкова	35—46
Верн Моріс. Історія і релігія жидів	68—80, 202—216
Граб Павло. М. Г. Чернишевський	367—378
„ „ М. Л. Михайлов	376—379
„ „ Н. К. Свигида, сумна сиомника	454—461
Занович Іван. Літературні стремління гад. Русинів VIII—XI	112—160, 272—302, 385—454
Зубрицький М. Село Кіндратів, турецького пов. I V	104—112, 216—230
Кримський А. Про рукописи Руданського	261—266
Франко Іван. Сліди спохацтва в наших горах	101—104
„ „ Русини на празнику	461—463
„ „ Поправки й додатки до сиоминів про Н. К	
Свигиду	483—484

III. Матеріали історичні і літературні.

Зубрицький Д. Листи до В. Ганки	82—89
Куліш П. Лист до В. Ганки	89
Левіцький О. Лист до В. Ганки	80
Левінський О. Лист до В. Ганки	80—82
Попель М. Агітаційна поема	194—201, 461—463
Руданський Ст. Два листи до брата Грицька	266—271
Ценглевич К. „Інструкція“ для вчителів руського народу	324—337

IV. Матеріали етнографічні.

Драгоманов М. Нові варіанти кобзарських співів:

II. Записи Порфира Мартиновича:	14—34
1. Як три брати з Озова втікали	15—18
2. Про Олексія Поновича	18—19
3. Про Коновченка	19—23
4. Вітчим	23—25
5. Про вдову	25—27

	стор.
Слова кобзаря Магадина	27
6. Віда	27—31
Одклінишни	31—33
✓ Увага М. Драгоманова	33—34

Із уст нарсда (впорядкував Ів. Франко):

А. Пісні:

✓ XI. Пісня про шаандаря	91—95
------------------------------------	-------

Б. Легенди:

36. Христос і циган	95—96
37. Адамові діти	96—97
38. Як два брати послали вечерю до чорта	97—99
39. Як два брати послали вечерю до Бога	99—100
40. Про Лазаря і його брата	100—101
41. Адам і Ева, Сатана, Адамів контракт, Христос у пеклі і Соломон	346—347
42. Давид і премудрий Соломон	347—353

В. Казки:

11. Про царя, що ходив красти	172—173
12. Жених мрець	173—178

Г. Новелли і Фабліо:

13. Війт над пастухами	178—179
14. Як жид рогами торгував	179
15. Жидок і склянки	179—180
16. Іван і жида	180—181
17. Як вояк царівну дістав	353—354
18. Як папи з хлопа насміяли ся	354
19. Ап три — нас три	355
20. Де міткови кінець	355
21. Як хлоп пана одурив	355—358
22. Як баба пана вилічила	356
23. Три дурні	356—357

	стор.
24. Майстер злодій	358—359
25. Черевань і теля	359—360

Д. Міти і вірування:

23. Чари і чарівники	182—183
24. Що кому призначене, то єго не мине	183—184
24. Про хованців	185
26. Про вовкулаків	185—186
27. Кривофисяжця земля не приймає	186
28. Про упирів	186
29. Не годить ся мити ся в педілю	187
30. Не годить ся пекти хліба в свято	187
31. Нечисте місце	360
32. Мерці і упирі	360
33. Страччата і страччуки	361
34. Перестрах	361
35. Уроки	361

Е. Оповідання про історичні особи і події:

. 8. Про Довбуша Н. 1—4	187—189
-----------------------------------	---------

Є. Оповідання про місцевості:

1. Смок коло Брусалима	189
2. Відки пішла назва Київів?	189
3. Диво в Лосинци	189
4. Собака з Явори	190
5. Холера в Дрогобичи і жида	190

Ж. Анекдоти і фаяції:

1. Про жидів Н. 1—8	191—194
2. Про циганів Н. 1—4	362—363
3. Богачі і бідні Н. 1—2	364
4. Поши і дяки Н. 1—5	364—367

V. Критика і бібліографія.

Кремський А. До етнографії Новоросії	303—306
Франко Ів. З нової чеської літератури: „Magdalena“ napsal — S. Machar	306—312, 463—470
„ „ „Ukraina irredenta“ Ю. Бачинського	470—483

VI. Хроніка.

• Некролог М. П. Драгоманова	160
Оповідка Редакції	485—488

ЖИТЕ І СЛОВО

ВІСТНИК ЛІТЕРАТУРИ, ІСТОРІЇ І ФОЛЬКЛОРУ

Видає

ОЛЬГА ФРАНКО.

Рік другий.

Книжка IV.

За Іюль і Август.

Л Ї В І В.

В друкарні Інститута Станіславського, під зарядом І. Пухиря.

1895.

Зміст четвертої книжки.

	стор.
Наш альбом :	
Столярченко, Моя сповідь	1— 5
З „Верховинських станс“ I—VI	5— 7
А. М. Думка Українця в Карпатах	8
Романова Одарка, Два малюнки з життя	8— 9
Кравченко Уляна, З народніх мотивів I—III	9— 13
М. Драгоманов, Нові варіанти кобзарських співів. II. Записі П. Мартиновича (1—6)	14— 34
Л. Васілевський, Еліза Ожешкова	35— 46
Ів. Франко, Основи суспільности, часть друга I—III	47— 67
М. Верн, Історія і релігія жидів, перекл. Л. У.	68— 80
Із переписки наших літерат. і політ. діячів :	
IX. Лист О. Левіцького до В. Ганки	80
X. Листи О. Лозінського до В. Ганки	80— 82
XI. Листи Д. Зубрицького до В. Ганки	82— 89
XII. Лист П. Куліша до В. Ганки	89
Із уст народа. А. Пісні.	
XI. Пісня про шандаря	91— 95
Б. Легенди	
36. Христос і циган	95— 96
37. Адамові діти	96— 97
38. Як два брати носили вечерю до чорта	97— 99
39. Як два брати носили вечерю до Бога	99—100
40. Про Лазаря і его брата	100—101
Ів. Франко, Сліди снохачтва в наших горах	101—104
М. Зубрицький, Село Кіндратів, турецького пов	104—112
Ів. Заневич, Літературні стремління гал. Русинів VIII.	112—160
Некрольог М. П. Драгоманова	160

НАШ АЛЬБОМ.

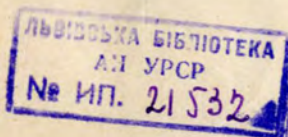
I. Моя сповідь

Не вірю в Бога я такого,
Що тільки в небі він сидить,
Тьма ангелів докола Нього
Лиш все в лице Его глядить.

Мій Бог повсюди пробуває,
Де тільки взір ся мій опре;
А хоч і плоти Він не має,
Мій дух Его вбачає все.

Не могу сьому віру дати,
Щобі до Бога „меньший брат“
Інакше мусів промовляти,
Як шляхтич-пан, а ще магінат*).

*) В польських „Gorzkich żalach“ (пісні страстні) знаходять ся в пісні п. з. „Żegnanie się ze światem“ ось які місця: „Żegnam was, rodzice kochani. Znajomi, krewni i poddani! Żegnam was, mitry i korony... Żegnam was, przerzyszne pokoje. Już w wasze nie wnijdę pod woje“... і т. і. Такими словами промовляти може очевидно тільки пан-шляхтич; пісня ся набожна скомпонувана отже тільки для великих панів. В новітніх виданях „Gorzkich żalów“ пісня та („Żegn. się ze św.“) вже пропущена. Я знайшов її в „Spiewniku dla użytku wszystkich chrześcijan“ (Gniezno, nakł. I. B. Langego — 1863) — і тут вона багато вже „зреформована“: але в найдавнітших виданях „G. Ż.“ суть іще місця такі: „Żegnam was, poddani i sługi — Żegnam was, karety i cugi“ і т. і.

Мій Бог однако всіх приймає,
 Чи хто убогий, чи богат;
 Арістократів Він не знає,
 Мій Бог справдешній демократ.

Не вірю я, що в бій кровавий
 Одних на других Бог веде;
 На відворот, мій Бог ласкавий,
 Він мир і згоду всім несе.

Не вірю я що Бог давніше
 Жидівський люд собі избрав,
 Бо де-ж би Він ся окремійше
 В таких „нехлюях“ любував?!

Не вірю я, що Божа Мати
 Так полюбила Поляків,
 Що аж зволила ся вінчати
 Корунів польських королів.*)

Ще гріх один — і непростимий
 Тяжить на мні: не вірю в те,
 Що „хтось-там“ є непогрішнимий,
 Що лиш католик в небо йде.

Ну, вжеж із того мож спізнати,
 Се й кождий дяк вам вже повість,
 Що я нехтую всі догмати,
 Я очевидно — атеїст! —

Не скажу я, що нам не треба
 Сьогодні зовсім вже понів;
 Однак не вірю, щоб до неба
 Владика кождий нас завів.

Тому й не хочу я вертати
 Іанов на наш давніший слід:
 Попам ізнову передати
 Увесь в політиці провід.

Мій погляд, знаю, дуже блудить,
 На те не згодить ся загál —
 І так як-стій мене осудить,
 Що я.. ну, хто я?... радікал!

*) Поляки, як звісно, зовуть Матір Божу „Królówą Polski“.

На тім іще я не кіпчаю,
 Ще не один я маю гріх,
 Та ще і інші примхи маю,
 Я ще не вісказав усіх.

Так приміром мені припало,
 Що „хлоп“ без бука може жить.
 Чи може ліпше то бувало.
 Як пан жіг „хлопа“ і убить?

Отсе ж гаразд був, рай та й годі!
 Як то за панщини часів
 Пан мужикови при нагоді
 Сто буків вичислить велів!...

Іще не хочу я признати,
 Що всі пасовища й ліси
 Повинні тільки посідати
 Без виїмки самі пани

Тепер мене вже всі спізнали:
 Не простий я соціаліст;
 Я гірший ще, як радикали,
 Я вже — поганий комуніст!

А що я завжди голошу,
 Що простий хлоп також мій брат,
 То хто ще я?... згадайте прошу...
 Ну, вжеж — червоний демократ!

А що я рад би й те зробити,
 Щоби наш „хлоп“ до шкіл навик,
 Що хочу люд наш просвітити,
 То я й „wischzyciel“ — бунтівник!

Не вірю й вірять я не стану,
 Що Русь — Москва „адін“ народ,
 І ту невіру препогану
 Я рад ширить „оть рода въ родъ.“

Ба, що ще гірш: мені здає ся
 І безупинно все ся снить,
 Що Україна ще здвигне ся
 І сама для себе буде жить.

На се-ж вже наш „маститий“ скаже
 Що я в історії „туман“,

Сепаратист — і „даже, даже
„Мятежник“ і — польономан!

А що до того я не знаю
„Ортографіческих“ засад,
В письмі всі „йори“ пропускаю,
То я ще не ук, ретроград.

Не вірю я в пусту сю мову,
Що Польща давня зможе встать,
„Od morza aż do morza“ знову
Що свому буде панувать.

Що „hierarchie społeczna“
Так вже наш „ludek“ полюбив,
Що нині в'є за ню безпечно
Житє своє би положив.

Не вірю в згоду я з Ляхами,
Бо знаю тої згоди ціль;
Не хочу - ж дати їм верх над нами..
За те-ж я вже — москальофіль!

В кінці, щоб правду всю сказати,
Іще один я маю гріх;
До нього аж боюсь признати,
Бо се найтяжший вже з усіх.

Я... я.. я — вимовить не мігу, —
Я певно вже з умі зійшов, —
Ступить не хочу на дорогу,
Якою „курс новий“ пішов.

Бо я в сліпій своїй невірі
Добро не хочу бачить те,
Яке тепер „в зуповній мірі“
Нам „курс новий“ той принесе.

На відворот, мені здає ся,
Воно ся може і з'їстить,
Що „курс новий“ той не прийме ся,
А нас лиш більше понизить.

Но так лише я сам гадаю!
Політик зрілийши вам повість,
Що я розладу лиш бажаю,
Що я — безглуздий анархіст!

Так бачите із того всього,
І вже вам легко осудить.
Які гріхи і як їх много
На совісти моїй тяжить.

Для мене ласки вже не має,
Тра буде конче в пекло йти;
Там вже на мене чорт чекає,
Від нього годі ся спасти!

II. Э „Верховинських Станс“.

I. Під вечір.

Заходить сонце; на полі і мліки
Спускаєсь ніч. Лиш там, на тій горі,
Там видно ще і не-сліду ще мраки,
Що пільмою лягає тут долі.
Так се неправда, сонце, що одна ко
Ти шлеш для всіх проміня золоті:
Для тих, що висше, все ти довше сяєш,
Зараньше сходиш, пізно западаєш.

II. В ночі.

Огні горять край ліса по полім,
І чути труби, вистріли і крики:
Се бідний хлоп сторобить тут і там
Загінчик бульби, щоб не зрили дикі.
Стріляти їх не вільно мужикам.
Хоч всюда школи роблять їм великі...
Хлопам най хліб насущний пропадає,
Най пан лише свою „охоту“*) має!

III. При „гати“**).

Спустили став, та хлопиви при гати
Кльоц ногу аж на четверо зламав.

*) „Охота“ значить також декуди в горах „польоване“.

**) Щоби і з подальших місць лісів верховинських (де господарка лісова на більшу скалю веде ся) приставити зрубане дерево до ріки а опісля рікою до тартаку, насипують в пригіднім місці на потоці височезну греблю з запорою в середині, котра разом з греблею здержує воду, через що в тім місці творить ся „став“. Усе разом зове ся „гать“ — „Klause“. Зрубане

Сейчас об тім дали до Скарбу знати,
 Та доктор скарбовий часу не мав:
 Гра в „фербля“; тож велів три милі гнати
 Робітника в шпиталь — де гнеть сконав...
 Лікар тут є лиш для панів лісничих,
 Не для хлопів, гельотів невольничих.

IV. В скарбовім лісі.

Хлоп куш зрубав — й лісничому понав ся...
 „Сокиру дай!“ лісничий затремтів.
 Мужик в страху і з місця не кивав ся —
 Та лиш часок... бо вистріл загримів —
 І хлопа на вік — калікою остав ся.
 Пішло се в суд — в суд і для хлопів!
 Та тут лісничого цілком звільнили,
 А мужика — в тюрму ще засадили!*)

V. Похорон par excellence.

Був похорон. З попом людей йшло много;
 Та перед вечером прийшлося спочіть,

дерево спускають в своїм часі до потоку, а коли его (тут і при ріці) більше призбирає ся (і щоби на ріці піднести воду), тоді в запорі підносять засуви (отвиряють „шлюзи“), а спливаюча великими масами і з великою силою вода забирає нагромаджені при потоці кльоци і несе до ріки. Часто однак лучає ся, що вода викине кльоц такий далеко на беріг; тоді стоячі по берегах робітники втручають его назад до потоку. Робота се дуже небезпечна, а що звичайно при тім нема належного надзору, то не рідко пригоджуєсь, що робітникови кльоц зломить одну або й обі ноги — і бідний робітник, нераз батько численної родини, стає калікою на віки. Правда, що робітник такий міг би від скарбу домогати ся відповідного винадгородженя, але де наш хлопа своє ушімнутись уміє?... Звичайно буває, що дістане від скарбу (жидівського) 20 або 30 гульд. (а часом і менше) і сидить тихо. Така то вже доля нашого бідного мужика! — Описана тут пригода в головній річї правдива, лиш в подробицях змінена трохи: нещасний робітник лежав перше один чи два дні в скарбовім шпиталі, а онісця повезли его до Львова, де зараз (бачу другого дня) умер!

*) В нещаснім закутку тім, де се стало ся (в Гоголю), нерідко пригоджуєсь, що панове лісничі (бо і в Гоголю є така „бранжа“) цільність своїх пушок на мужицьких лобях випробовують. Так приміром кільканацять літ тому назад, як се мені доносять з Гоголю, один тамошний лісничий без жадної причини стрілив до хлопца і убив его на місці. Лісничому тому же то що „голови“, але і „пальця“ навіть „не відрубали“, — бо сказано, що він божевільний. — Перед 2-ма чи 3-ма роками знов інший лісничий тамошний застрілив (з пікна) робітника — і він — не знаю вже, яким способом — також „викрутив ся“ — і здоровісінький проходить ся до нині по лісах Гоголюських. Бідні то ті „хлопи“ в Гоголю! У нас, в нашій Галичині, все преці „хлоп“ має в суді защиту, а особливо, коли має справу яку з яким-небудь „скарбом“ або з жидами.

Бо цвинтарь був подальше*), ще й до того
Лісничий при дорозі став просить
Пона в свій дім. Так піп зайшов до нього;
А щоби більш ваш обряд повпешить,
То пан-отець до рана „фербля“ грали,
А люде на дворі — з мерцем чекали!**)

VI. Відрада.

В селі убогую вдову ховали.
З плачу аж заходились діти всі;
Та ще гірчіше сиріткі ридали,
Як піп „за труд“ корову взяв собі;
Аж на его обору провезали
Єдиную кормительку сім'ї! —
„Не плачте, діти!“ став їх піп втішати;
„За те будє в небеснім царстві мати!“***)

Столярченко.

*) Села в гуцульській Верховині (де саме подія ся пригодила ся) дуже розлогі; тож нераз буває, що похід похоронний вибере ся рано, та ледви на вечір успіє дістатись на кладовище.

**) Описаний тут похорон — се факт справдешній (лучив ся, як се вже сказано, в Гуцульщині). „Високопренодобний“ пан-отець той, коли раз був більше „вдохновенъ“, сам таки оповідав мені се — наче би який „подвиг“ свій „лицарський“. — „Подвигів“ таких мусів він чимало доконати, бо є він тепер деканом (але вже не в Гуцульщині) і давно вже має відзнаки крилошанські. Sic itur ad astra!

***) Описана тут подія також справдешня, а добросердний „душпастирь“ сей має також „крилошанські відзнаки“ і є нині також уже деканом „и прочая, и прочая“. Подію сю, котора, кільканацять літ тому назад в однім закутку верховинським лучила ся, оповідали мені з великим огірченням такі сусіди-панотці, которі опісля дуже раді були, коли їх товариш „кондеканальний“ не тільки до іншого деканату, але і до іншої єпархії переніс ся.

Зазначую теж тутки з притиском і се, що ані сєї, ані попередущої станєи не прикладаю я до загалу духовенства нашого, а хотів я ними тільки нап'ягнувати деяких недостойних „служителів Христа“, яких чесніша часть Духовенства нашого завсєгди цуралась і за котрих лише неповинно встигати ся мусить. — Таких „недолюдків“ — а саме з духовного стану — повинні ми завсєгди прилюдно поганьбити; у нас однакж так воно, на жаль, склало ся, що супроти поодиноких навіть членів давнійшої нашої „hierarchii spolecznej“ (себ-то: попів), хоч би вони перед лицем євєпєльности нашої, а особливо же перед чєстим лицем людю нашого як найгірше поводи́ли ся, прилюдно виступить годі, бо сейчас обєснєлють тебе всєлякими єпітєтами, як „атеїст“ (наче би то „Бог“ а „піп“ було те, що одно!), „анархієт“, „радикал“ (се вже найєстрашніше „прозвище“!) і т. і.

Примітки автора.

Думка Українця в Карпатах

(вписана в альбом Галичанці.)

На хвилю побачив я гори
І вільним повітрям дихнув;
Згадав про степи я просторі
І.... тяжко та важко зітхнув.

В степах тих просторих — неволя,
Степи мої рідні — тюрма..
Коли-ж наша змівить ся доля? —
Й гадати про те нам — дарма....

1889 р. 3. августа.

А. М.

Два малюнки з життя.

I. Провінціальна актриса.

Актриса грати починає;
От зблідла, плутає, ковтає
Нікчемні слъози; чує сміх;
(Сміять ся, кажуть всі, не гріх)...
Сижу, дивлю ся і зітхаю.
Як би ж ви знали, що я знаю,
Умовк би ваш нікчемний сміх!
Вона побрала ся з актьором,
То пак, з артистом. Сором, сором!
Талан високий запсував;
Пропив его, поганим став, —
А він колись гримів, гримів!
Тепер розхрістанний сидів,
І п'яний, лютий наче біс
На жінку глянув із „куліс“.

II. Молодий співака.

Оплески, гомін, квіти, квіти
Мов дощ поспинались. Як діти
Кричать всі, рвуть ся до куліс.
Співака чує: „Браво, bis!“
Палають очі, серце рветь ся
В якийсь чудовий, славний край.
Сліваці кажуть: „Знов співай“!
Він вийшов. Стихло все. Співає;
І в серці кожного лунає

Чудова пісня; він мовчить,
І саля вся гримить, гримить!
А дома жінка молодая
Не спить і жде — він добре знає.
Летить до дому, аж ввійшов,
На силу двері він знайшов,
Все наче чує: „Браво! bis!“
Виходить жінка: „Що приніс?“
„Приніс я славу“. Він умовк.
Вона неначе хижий вовк
Очима хижими блиснула
„Як би ти бачила та чула!“...
„А подарунків ні, нема?“
Вона сказала і сама
Між квітами шукає злата.
„Все квіти! На якого ката?“...
„Неволя, каторга, кайдани!
Піду туди, де люде п'яні,
І може там знайти я мушу
Ще не скаліченую душу,
Почую щирю, теплу річ!“

Він вийшов і гуляв всю ніч.

Одарка Романова.

З народніх мотивів.

І. Зрада.

Через жита стежка вбита, через річку кладка;
Куда ходжу, з ким говорю, все за тебе гадка.

Ломала я квіт калини, тай ружу, тай ружу;
Дав-есь міні данє, любку, що за тобов тужу!

Ломала я квіт калини, тай ружу колячу;
Що-сь ми любку, таке вдіяв, що за тобов плачу?

Ой, калина процвітає, над водою гне ся;
Чи ти справді такий красний, чи міні здає ся?

Та бодай тя, мій легіню, тай з твоєю вродов,
То мя болять мої очі — дивлючесь за тобов!

Мало-ж міні дивити ся в твої ясні очі,
Не надивлюсь, хоч дивлю ся від раня до ночі.

Чорні очі в синіх очох то ся закохати!
Бодай були чорні очі вас синіх не знали!

Через тебе, мій любочку, душею наложу:
Хоч кохати перестану — забути не зможу.

Ой забула-б тебе милий, забула-б я швидко,
Коби з мого подвір'я на твоє не видко

Ой забула-б тебе сизий, коби не та слава.
Що про твої співаночки світом залунала.

Через твої сумні пісні не можу забути,
Вони в душу чаром дишуть й вливають отрути.

Як затужив у сопілку, сумно заспіваш,
Моє серце мою душу д собі периваш.

Ой зелена отавиця коло перелазу;
Яка-м була солоденька, любку, тобі з-разу!

З молодого яворенька кора тонесенька;
Чом не звеш мене як в-перше „Рибко солоденька“?

Тече вода долі лугом, у річку впадає;
Чи вже наше закоханє, любку, пропадає?

Яке було закоханє здавна меже нами!
Розлучила нас білявка з чорними бровами

Товаришка, товаришка товаришувала,
Доки тебе, мій любочку, не відчарувала.

Любив ти мя, мій миленький, як з горіха зерня,
Чому тепер так минаєш, як колюче терня?

Коби-м мере, любку, знала, що є в тебе друга,
З сего світа я б злинула, як пташнина з луга.

Іде чутка: ти ся жениш. Мере, ти ся жениш!
Кого-ж міні, мій зрадливий, любити повелиш?

Хоч вели ми, не вели ми любити другого,
Як любила, любити-му тебе зрадливого!

Не божи ся, але говориш, злу натуру маєш,
Ти зі мною на розмові про другу гадаєш...

Ти зі мною на розмові, а до неї підеш, —
Би ти в дзвони задзвонили, нім до неї дійдеш!

Бодай дзвони задзвонили, попи заспівали,
Бодай тебе зрадливого в темний гріб сховали!

II. Дівочий жаль.

Ой дівчат нас з білим личком о віях шовкських
Більше в світі, чим у лузі ягід калинових.

Ой ягід тих по всіх борах нема кому рвати;
Нам небогам доводить ся дармо долі ждати.

Нема кому схилити ся по ягідку в борі,
Ні з ким міні любити ся, меркнуть очи-зорі.

Дармо тужу і співаю, дармо серце бєть ся,
Ні з ким раю поділити, вік марно минєть ся.

Бо коротке наше літо і день той близенько:
Як ягідка в зимну осінь, зівяне личенько.

Приїде осінь, лист зівяне, ягідка упаде,
І дівоча пишна врода в самоті пропадає.

III. Жіноча доля.

Ой куди ти похोजаєш, доле моя, доле.
Що мене каміне ранить, гостре терне коле?!

Ой в кого ти доле служиш і де ти почувєш,
Мене слізми наповаєш, журбою годуєш?

Чи на те я виростала, на те літа ждала,
Що-б я тебе, лиха доле, тепер проклинала?

На таку ж мя доріженьку ненька годувала,
Про такого міні князя в колисці співала?

Тужить, плаче серце наше, доки має волю,
А в неволі нарікає на ту „лиху долю“.

Доки воля, доти шастє, чудова омана,
А та доля ожида́на — чорна і погана.

Ой, та доля ожида́на лиха і погана,
А я з нею ой на довго, до смерти звязана.

Чи така я нещаслива, чи моя родина,
Ой чи я ся в нещасливу годину вродила?

Чи тільки я сирітонька, чи сиріт є більше?
Чи йно́ міні сирітоньці у світі найгірше?

Чи тобі я, моя мамко, води не посила,
Що ти міні, моя мамко, долі не впросила?

Чи тобі я, моя мамцю, мітків не мотала,
Що ти міні, моя мамцю, долі не вгадала?

Ой не треба, моя нене, гіршої неволі:
Молода я, вродлива я — та не маю долі.

Мрака біла луг покрила, віле похилила, —
Не судив ти міні, Боже, кого я любила.

Мрака біла луг покрила, верхи полишила;
Того-сь міні судив, Боже, що я не любила.

Без сонейка, без палкого сніжок не розтане;
До другого, до нелюба серце не пристане.

Боли́ть мене, мамко, серце і тіло пони́ло:
За нелюбом, матіно́чко, і жити не мило.

Ой не можу, матіно́чко, за нелюбом жити
Краще міні в моє серце гострий ніж встромити.

Болять мене, мамцю, руки від чужої муки, —
Ой то болять, мамцю, обі, що не роблять собі.

Сли-б була я, мамко, знала, що за мужем лихो,
Чесала-б я русу косу тай спі́ла тихо.

Косо моя кучерява, я-ж тебе чесала,
А ти косо ледачому у руки попала.

Косо моя кучерява, косо моя дрібна,
Ой то тебе розплітала біда непотрібна.

Ой зацвила чгремшина, крізь ліс забіліла;
Дурний же мій розумочку, що-м не відповіла.

А червона калиночка крізь ліс подала ся;
Дурний же мій розумочку, що-м поквапила ся.

Зв'язали ми світ, зв'язали довго не коротко,
А з нелюбом жить прийшло ся — гірко не солодко.

Ой солодке дівуванє при матуси в дома,
В чужій хаті то прокляте, то труд і утома.

Годі, мамко, як у тебе, до волі гуляти!
Та сли-б хоч у рідній хаті часок переспати!

Сли-б поспати в рідній хаті, ой спала-б я, спала
Та нікому доріженьки я-б не заступала.

Тут дорогу заступаю, завадою стала,
Ой не раз туг зла свекруха сироту прокляла.

Уляна Кравченко.

Нові варіанти кобзарських співів.

Передає з замітками М. Драгоманов.

(Посвята Л. П. К.).

II. Записі Порфира Мартиновича (коло 1876 р.)

Замітка. Вже коло 20 років минуло ся з того часу, коли маляр П. Мартинович дав нам свої записи співів двох кобзарів з полтавської губернії. Років з 10 минуло з того часу, як ми по его просьбі, звернули єму оригінали его рукописів, знявши собі на всякий случай копії. Шан. д. Мартинович хотів тоді печатати свою збірку, та чомусь вона й доси не появилася. Ми не можемо зноситись з д. М-чем і не знаємо навіть, чи живий він (дай єму Боже 100 літ життя!). Тимчасом цінний матеріал зібраний ним лежить даремно і може навіть при певних обставинах нашого життя пропасти, як пропало подібного не мало. То ж думаємо, що сам д. М-ч, коли до него дійде звістка, що ми печатаємо его матеріал, не розсердиться ся на нас.

Записі П. Мартиновича інтересні між інчим тому, що в них зведено репертуар двох певних кобзарів. Через те вони, поряд з записами Ломиковського, Русова, Іващенко, Горленка і др можуть служити не тільки для аналізу варіантів, але і для характеристики місцевих кобзарських гвізд або шкіл, котрих сліди zostались ще на лівобічній Україні і відповідно котрим різнять ся і варіанти. Д. Мартинович до того дає і ритуал посвяти кобзаря-ученика на майстра серед певного товариства кобзарів-майстрів, явний зостаток колишнього існування впорядкованих корпорацій кобзарських, котрі були і школами з певними текстами співів.

При записах д. М-ча були й натрети кобзарів, котрі ми єму звернули. Перший кобзарь, котрого репертуар списав д. М-ч, се Трихон Магадин*). Подаємо тут его думи, а з інших пісень „Біду“.

М. Др.

*) Взагодовку д. М-ча при сій назві приписано: Бубни, лохвицького пов., Полт. губ.— та в статті д. В. Горленка: „Бандуристъ Иванъ Крюковский“ в „Кіевск. Старинѣ“ 1882, N. 12, стор. 485, в числі кобзарів, котрих знав Крюковский, показано „Трихона, з Великих Бубнів, роменськ. повіту, умер два роки назад“. Цивно, д. М-ч помилив ся повітом, бо Бубнів ки в лохв. пов. не знаходимо на картах.

М. Др.

І. Як три брати з Озова втікали.

Не пилі пилили, не тумани вставили,
 Як з города Озова, з тяжкої неволі три брати втікали.
 Два конних, третій піший піхотиця,
 Наче междо ними чужа чужаниця,
 Біжить підбігає... Кров сліди заливає
 І пожар під білі ноги підпадає!
 Братів конних доганяє, міждо коні вбігає,
 За стремена хватає, словами промовляє:
 „Брати мої милі, голубоньки сиві, возьміте мене міждо коні,
 Хоть мало підвезіте, — нехай я буду добре знати,
 Кудя з вами у городи християнські до тця, пані-матки прибувати?“
 А брати промовлять словами: „Ей брате милий, голубоньку сивий!
 Самі, брате, не виїдемі тебе не вивезем,
 Бо за нами з города Озова тяжка велика погоня!
 А сам жив здоров будеш.
 До швидче у города християнські од нас прибудеш.
 Будеш ти, брат, по тернах по байраках всегда скривать ся,
 У города християнські всегда прибувати.
 Чи твоя голова козацька молодецька в чистом полі помре, —
 Ђсть у чистому полі орли сизонері чорнокрильці —
 Твої кости похоронять.“
 То найменший брат промовить словами:
 „Брати мої милі, як голубоньки сиві!
 Ђсть у вас ясенський міч,
 Іздійміть маві головоньку з пліч,
 Та мене у чистому полі поховайте,
 Звіру-птиці на поталу не подайте!“
 То середульший брат з коня вставає,
 До меньшого брата словами промовляє:
 „Хоч ёсть у нас ясенський міч,
 Так міч твоєі шеі не поїме,
 Рука козацька молодецька не воздоймить ся,
 Серце козацьке молодецьке не осьмілить ся!“
 Тоже впять меньший брат промовить словами:
 „Брати мої милі, голубоньки сиві!
 Идьте все шляхами, рубайте віті тернові шаблями,
 Зелені байраки ламайте,
 По шляху розкидайте
 Для козацької признаки “
 То йїхали брати шляхами, рубали віті тернові шаблями,
 Зелені байраки ламали,
 По шляху розкидали,
 Меньшому брату признаки давали.

На море степів виступали,
 Ні тернових вітей, ні зелених байраків ніде не завидали.
 Тільки середульший брат промовить словами:
 „Брат старший милий, голубоньку сивий!
 Станьмо, коні попасімо
 І меньшого брата підождімо!
 А коли — назад заверпімо ся,
 Міждо коні возьмімо,
 Хоть мало йго підвезімо.“
 То вже старший брат промовить словами:
 „Брат середульший милий, як голубоньку сивий!
 Іме тобі прокляцька турецька (невіра) не звірила ся?
 Він сам жив здоров буде,
 Швидче од нас у городи християнські прибуде.“
 Середульший брат з коня встає, гірко слезами ридає;
 Дорогії шати видирає, червону китайку по шляхам розкидає,
 Меньшому брату признаки дає.
 То меньший брат біжить подбігає
 І пожар під білі ноги підпадає, кров сліди заливає.
 На море степів виступає,
 Не завидає ні тернових вітів, ні зелених байраків,
 Тільки червону китайку забачає,
 У руки бере, до серденька прикладає, словесно промовляє:
 „Боже милий, як то мене турецька прокляцька невіра на спочивках
 [проминула,
 Чи в тернах чи в байраках, як моїх братів кінних догонила,
 Які збитки починила:
 Дорогії шати видирала,
 По шляхам розкидала!...
 Ей, коли б же я добре знав, чи йїх постреляно-порублено,
 Чи живем у руки забрато?
 До-б я пішов по степах блукать,
 Білого тіла знаходить,
 У чистому полі поховать,
 Звіру птиці на поталу не подать.“
 Се козак промовить словами, —
 Буйні вітри повівали,
 Козака з ніг валяли.
 Одно безпштя, друге безйїжжя і третє бездорожжя.
 Під Савор-могилу схожає
 Низенько голову склоняє.
 Тогда орли находили,
 На чорні кудрі наступали,
 З під лоба очі виймали...
 То він обізветь ся з-тиха словами,
 Обіллеть ся горко слезами:
 „Ей ви орли сизопері, орли чорнокрильці!

Зождіть хотя малу годину, другу часину,
Пока розстанеть ся душа з білим тілом!
Тоді находитимете, що хотітимете надо мною робитимете"...

Тогда орли одступали, а він на Савор-могили схожає,
До Творца руки здіймає і дух із тіла оддаває.

Не чорна хмара наступала,

Як козацька молодецька душа із білим тілом рострягала...

Тогда орли сизопері, чорнокрильці із тернів із байраків налітали,

Сизії волці набіжали, од сугав кости 'дривали,

По комишам розтаскали і комишами покривали.

Буйні вітри повівали, жовті кости пужарями покривали.

Не отець пані-матка козака оплакала ранніми зорями,

Дрібними слезами;

Зозуля прилітала, у головках сідала, жалобненько кувала :

„Голово, голово козацька-молодецька,

І справді еси не допила, не дойїла

І хорошенько не доходила !

Де довелось по степах ваятись,

Звіру-птиці на поталу податись!“

Стали брати у города християнські прибувати

І стали раду одраджати :

„Як будем, брат, отцю-панімагці одвіт одвічати?“

Старший брат промовить словами :

„Брат середульний милий, голубоньку сивий ! сам я буду знать,

Як за меньшого брата отцю-панімагці одвіт одвічати :

Іскажем : був пан Гроздін

Туркин молодий,

Продав нашого брата у 'рабську землю,

У прокляту бусурманську невіру

На катергу довічню“.

Ой то середульний брат промовить словами :

„Брате старший милий, голубоньку сивий !

Будем брате, правду говорить, буде Господь наділять

І отець мати вихвалять,

А як не будем, брате, правду говорить, —

Буде Господь нищить-поднищать

І отець мати клясти-проклинать“.

Старший брат промовить словами :

„Брате середульший милий, голубоньку сивий !

Будем на двое кару нашу паювать,

Не будем между собою суперми мать.“

Стали старші брати у города християнські прибувати,

На святі церкви накладати

І нищих убогих наділяти,

Турецьку землю клясти-проклинати :

Житє і Слово IV.

Львівська Філія
Бібліотеки АН УРСР

2

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ ин. 21532

„Справ еси ти, турецька земле, прокляцька
 І розлука християнська!
 Розлучила мужа з жоною,
 Брата з сестрою.
 Справ еси кам'яниста,
 Туркам, Нагайцям на сребро-злато богата.“
 Визволь, Господь, невольника з неволі на край веселий,
 Междо мир хрещений.
 До роду, до родини, до отця-пані-матки!
 Услухи Господи, у прозьбах, у молитвах!
 Люду царському, народу християнському на многа літа і до кінця
 [віка!

2. Про Олексія Поповича.

На синьому морі, на білому камені
 Сидить сокіл ясен-білозірець;
 Низенько головку склоняє, квилить проквиляє,
 На святе небо поглядає:
 То половина сонця, половина місяця у тьму заступила;
 Не горазд у синім морі починало:
 Супротивна хвиля до дна моря встає,
 Козацькі судна молодецькі на три часті розбиває:
 Перву часть одбивало,
 Посеред моря потопляло.
 В тую годину два брата рідненьких потопало,
 Третя чужа чужанина, безрідна, безплемінна:
 Шо нікому на чужій чужині порятунку дати
 І прощення прийняти.
 Стали брати промовляти:
 „Ей то се, брат, не супротивна хвиля затопляє,
 А отеца-паніматчина молитва карає,
 Шо ми з дому виходили
 Од отця, 'д пані-матки благословенія не прийняли,
 І старшого брата марно зневажали,
 Середульшу сестру під ноги топтали,
 Ближньому сусіду хліба-соли збавляли;
 Улицями пройїздили і марно старих людей зневажали,
 Малих дітей кіньми топтали,
 Кров християнську з піском мішали;
 Проти церкви прейїздили — шличка з глав не здоймали,
 Хреста на своє лице не клали.
 Коли б же нас, брате, отеца, паніматчина молитва могла визволити,
 Хай би ми при старості літах добре знали,
 Як при старості літах отця-неньку штить поважати,
 І старшого брата за отця мати, і середульшу сестру поважати,

А ближнього сусіду за рідного брата мати,
 І старих людей штить-поважати...“
 Як скоро стали брати отцеву-паніматчину молитву вихвалити,
 Стала супротивна хвиля втихати;
 Стали вони к берегу впливати,
 За білий камінь руками хватати і на берег виступати,
 На край веселий міждо мир хрещений
 Тепер насупроти синів отець-мати виходжає, синів питає:
 „Чи добре вам, сини, у дорозі починало?“ —
 І вони речуть: „Добре на синім морі гуляти,
 Тільки не добре безрідній, безплемінній чужій чужанині потопати,
 Шо нікому на чужій чужині порятунку дати,
 Прощенія прийняти.“
 Іщеж то щаслив чоловік на світі буває,
 Як отця неньку штить-поважає,
 Старшого брата за отця має,
 І середульшу сестру поважає
 І ближнього сусіду за рідного брата має
 І старих людей почитає.
 Визволь, Господи, невольника з неволі
 На край веселий, міждо мир хрещений, до роду, до родини!
 Люду царському, народу християнському
 І всім головам вислухащим од нині на многая літа до кінця віка.

3. Про Коновченка.

Ой на славіній Україні у городі у Черкасі
 Жила вдова Коновчиха,
 По мужові Грициха;
 Мала собі сина Івася Коновченка — удовенка;
 Із малих літ вона його годувала, при собі держала, у найми не пус-
 [кала,
 На чужі руки на стираніє не давала —
 Же доброго розуму дожидала,
 І Творця вона благала:
 „Боже милий і всі святі!
 Поможіте мині сина догодувати,
 Доброго розуму дождати!“
 Скоро став Івась Коновченко до доброго розуму доходити,
 Став Хвилон Корсунський полковниче в охотне військо козаків ви-
 [кликати.
 „Козаки, добре ви дбайте,
 Которий з охоти на Черкени долині погуляти,
 Слави пам'яті козацької достати,
 Лицерства пред намет турецький показати!“

Скоро Івась Коновченко сіє зачуває,

Старій неньці промовляє :

„Благослови мині, мати, на долині Черкені погуляти,

Слави пам'яті козацької достати,

Липерство пред намет турецький показати“.

То вдова промовить словами :

„Не благославлю я тобі, Івасю Коновченку,

У долині Черкені гуляти,

А благословлю тобі у домі пробувати,

Хліб-сіль пахати

Та на хліб сіль козаків зазивати, —

Он тоді будуть вони тебе шити-поважати.“

Йвась Коновченко промовить словами :

„Не хотіло ся мині, мати, в домі пробувати,

За плугом спину ломати,

По борознах саянці викривляти,

Китаєвих дорогих жупанів пилом напилати.

Бо за плугом, мати, борозна не мила!

А колиб же ти, мати, добре учинила.

Чотирі воли чабанії, два коні воронії до жида крелевського згонила,

Торг учинила :

Одного коня купила,

Як козацька молодяцька душа влюбила!

Бо хоч буду я, мати, у домі пробувати,

Хліб-сіль пахати,

На хліб-сіль козаків зазивати,

До будуть вони мене на підпятах докоряти,

Домарем, гречкосієм називати.“

То вдова каже :

„Бодай же ти, сину Івасю Коновченку вдовиченку не дождав,

Щоб я тобі отцевську худобу на 'дного коня збувала!“

То у неділю барзо рано до сходу сонця удова отцевську зброю по-
[ховала,

Тільки позабула шаб'і булатної схоронити.

Та з свого двору виступає,

До божого дому приходяє.

То Йвась Коновченко од сна встає,

По світлицям прохожає,

Отцевської зброї нічого не забачає,

Тільки шаблю в руки бере,

За плечі закладає

І чверть милі од города козаків піхом догонає;

Його козаки не взнали, шапки здіймали,

З дорогою поздоровляли.

То вдова з божого дому до свого дому приходила.

Свого Йвася Коновченка у домі не застала,

То вона його кляла проклинала :

„Ой бодай тебе, сину Івасю Коновченку,

Три недолі військових у чистому полі побило;
 Перва недоля — шабля не рубала,
 Друга недоля — ружина не стріляла,
 А третя — щоб материни слези ні в якій потребі не спіткали.
 То вже вдова ні мало серця не внімала,
 Чотирі воли чабанії, два коні воронії з двора занимала,
 До жиди крелевського згонила,
 Торг учинила
 І п'ятдесят червінців доложила,
 Одного коня купила.
 Як козацька молодецька душа влюбила, —
 Рядовим козаком на Черкению долину передавала,
 Словесно промовляла:
 „Рядовий козак молодий!
 Де мого сина междо козаками догониш,
 Междо лицарями лицаром постановиш,
 Од матери поклон подаш.“
 То козак чверть милі од города козаків догоняє,
 Помеждо козаками пройїжджає
 І Йвася Коновченка не узнає.
 Івась Коновченко сам добрий зичай знає,
 До коня приступає,
 За поводи бере й на коня сідає;
 Тоді каже: „Боже милий і всі святії!
 Яж думав, що мене матуся клене проклинає,
 А вона мині козакові на добре дбає!
 Боже милий і всі святії! Поможіть мині сей поход сходити,
 Нехай я буду добре знати,
 Як при старості літїх стару неньку поважати!“
 Тепер промовить: „Хвилоне Корсунський полковнику,
 Благослови мині на долині Черкені з гарцівником погуляти!“
 То Хвилон Корсунський полковник промовить словами:
 „Не благословлю я тобі, сину, на Черкені долині погуляти!
 Їсть козаки старій тебе, хай на долині Черкені гуляють,
 Слави памяти козацької достають
 І лицерство пред намет турецький подають.“
 То Йвась Коновченко промовить словами:
 „Ти Хвилон, Корсунський полковник, возьми ти утя стареє та малеє,
 Та пусти його на сине море: попливе малеє,
 Як би тее стареє.“
 Івась Коновченко промеждо козаками прохожає,
 Шанку здіймає, і старого і малого поздоровляє,
 На долині Черкені з гарцівником гуляє.
 Сімсот душ зрубав,
 А сімсот на аркан живем у руки забрав,
 Пред пана Хвилона язика живем приставляв.
 То Хвилон Корсунський полковник із намета вихождє,
 Івася Коновченка під руки хватає,

На червону китайку садівить,
 Напитки й найідки станівить,
 Словами промовить:
 „Івасю Коновченку, дитя молоде!
 Ти ніде й не бувало,
 Козацького духу розізнало!“
 Йвась Коновченко промовить словами:
 „Благослови мні, Корсунський полковнику, оковиту горілку поживати,
 То ше не так буду на долині Черкені з гарцівником гуляти!“
 „Не благословлю я тобі, сину, оковиту горілку поживати,
 Бо вона тебе зрадить,
 Головку коню на гриву склонить
 Іс світа окрашеного запогубить.“
 А Йвась Коновченко не мало серця не-німав,
 І так кубок налив,
 Як козацьке серце звеселив.
 Тоді на коня сідає,
 Сон його знемогає,
 Коневі на гриву головку склоняє.
 Междо козаків пройждає.
 Старого й малого дорогою зневажає.
 Гарцівники за чверть милі уступали, і д города п'яного чоловіка взнали,
 А ше чверть милі уступали,
 Та поки його постріляли, порубали,
 Ще за собою сімсот потеряли.
 Тільки не горазд учинили,
 Козацького коня не піймали.
 Кінь по табору турецькому гуляє —
 Стремена порвані, аркани кріваві.
 То Хвильон Корсунський полковник з грозна до козаків промовляє:
 „Знать нашого Івася Коновченка, молодого лицаря, на світі не має!“
 То козаки коня піймали,
 По чистому полі проходили,
 Козацьке біле тіло знаходили,
 На червону китайку собірали
 На долині Черкені поховали.
 І приснить ся удові сон чуден причуден
 І дивен предивен:
 „Видить ся, на старий минає,
 А собі нового шукає.“ *)

*) Слова сі про сон вкорочені до страти зміслу. В варіанті сеї думи, записаному М. В. Неговським в м. Вільшаній, богодухівського повіту, харьк. губ. од кобзаря Петра Колибаба, вдова переказує, „старим женам“ сон свій так: Що неначе мій син Івась Коновченко поняв собі Туркеню препишну, прегорду. Мимо двір іде, на двір не погляне, а платтям слід замітає, і мов мені сеї це ножом пробиває. (Рукопис у нас)

Рядового козака про сина питає,
 Рядовий козак їй одповідає:
 „Твій син у долині Черкені одружив ся,
 Узав жену горду-прегорду, пишну-препишну,
 У чистом полі високу могилу.“
 То вдова козакові віри не доймала,
 До Творца руки здіймала,
 Творца благодарила:
 „Благодарю Господа небесного, що мій син у долині Черкені одру-
 [жив ся!

Уже хоч вона горда-прегорда і пишна-препишна,
 А буде де при старости літїх головку приклонити.“
 Хвилон Корсунський полковник іде
 І коня за поводи веде.
 Скоро коня вдова забачала,
 К сирій землі припадала,
 Хвилона Корсунського полковника кляла, проклинала:
 „Бодай ти Хвилоне, Корсунський полковнику, щастя й долі не мав,
 Як ти мого сина Івася Коновченка за все військо втерав!...“
 То Хвилон Корсунський полковник гордості не має,
 До вдови приступає, за руки хватає,
 Од сирієй землі зводжає, словесно промовляє:
 „Ей удова Коновчиха, мене молодого не проклинай,
 Щастя й долі не збавляй!
 Бо ти еси не горазд учишила,
 Шо такого синові коня купила!“
 То вдова тоже немало серця не унімала,
 Сорок тисяч війська три неділі содержала,
 Хліба-соли не побороняла,
 Хустки, рушники (в) подарки подавала,
 За разом Івася Коновченка похорон-весілля одбувала.
 Бідна-ж-побідна удовина головонька!
 Люду царським і царю християнським
 І усім головам вислухащим
 На многая літа до коньця віка!

4. Вітчим *).

У неділю барзо рано пораненько
 Не в усі давони дзвонено, —
 Ніхто не визнає, шо в крайнім домі говорено.

*). Ся дума зве ся в збірці Ломиковського „Брат та сестра“. Кобзарь Вересай зве єї Отчим, бо не може згодитись, щоб рідний батько вигнав сина.

Отець-мати сина у чужу сторону випровожали.

„Іди ти, сину, между люди пробувати,
Чи не лучче тобі будеть мати“.

— „Не хотіло ся мині, мати,
У чужій стороні пробувати,
Бо будуть мене прощенцем називати.“
То старша сестра іде, —

Коня веде,

А середульша зброю несе,

Найменьшая брата випровожав,

Словесно промовляє :

„Відкіль-то, кае, тебе, брате, виглядати ?

Чи з чистого поля,

Чи з буйної вої,

Чи з славного люду Запорожжа?“

„А возьми ти жовтого піску в шлито (?),

Посій його по білому камені ;

Як буде жовтий пісок на білому камені сходити,

Хрещатим барвінком у три ряди встилати,

Хрещатий барвінок голубим цвітом процвітати,

Будуть, сестро, о Петрі бистрі ріки замерзати,

А 'б Різдві калина в дугах білим цвітом процвітати,

То тоді вже буду в ваш дом гостем прибувати.“

„Яковá то я, братіку, у світі стала,

То я од старих людей не чувала,

Шоб жовтий пісок на білому камені сходив

І голубим цвітом у три ряда устилав ;

І сьогó я, брате, не чувала,

Шоб о Петрі ріки замерзали,

Шоб об Різдві білим цвѣтом калина в лузі процвітала

І шоб брат до сестри тоді в гості прибував.“

На празник Воскресеніє люди до божого дому йдуть,

Як бжолі гудуть ;

Із божого дому йдуть,

Пола б полу мелькаєть ся,

Плече 'б плече черкаєть ся,

Один одного на здоровя питає

І один одного обідать зазиває.

Убогого чоловіка ніхто й не знає,

Шо в нього в дворі не бували,

Хліба соли не йідали.

При добрій годині куми й побратими,

При лихій годині не має й родини.

Люду царському і народу христіянському,

Усім головам вислухащим
Од нині на многая літа до коньця віка.

5. Про вдову.

Була бідна-побідна вдова.
Не дробна птиця в гору щебетала,
Як бідна вдова з двору виступала
Ік чужому дому прихожала,
Хліба-соли заробляла,
Же вона дітей годувала,
Із малого росту до великого при собі держала,
У найми не пускала,
На чужі руки на стираніє не давала,
Же доброго розуму дожидала.
Удова доброго розуму дожидала;
Сивів подружила;
Як стали сини до доброго розуму дохожати,
Стали з старої неньки пасьміхати,
Стали з свого дому в чужий дом ізсирити:
„Ідиж ти, мати, у чужий дом пробувати,
Нехай ми не будем у себе суперечки мати,
Нехай не будем жен страхати
І малих дітей лякати.“
То вже у неділю рано пораненьку до сход соньця удова з двору ви-
[ступає,

Гірко слезами ридає,
За слезами світа божого не добачає, —
На ворота спотикає.
Старший син сидить та віконця кватирку їсує,
Іще й з старої неньки насміхає,
До свого браття словами промовляє:
„Друзі, нани молодці,
Десь наша мати старая превеликого гріха назнала,
Шо в неділю рано пораненьку, до сход соньця горілки напилася,
На ворота звалила ся.“
Чужа чужина, близька сусіда, молодая челядина
До вдови приступає,
За руки хватає,
Од сирі землі звоздає.
Удова промовить словами:
„Ти чужа чужина, близька сусіда,
Прийми мене удову стареньку до свого дому пробувати,
Буду тобі при старости літах сини, хату вимітати
І малих дітей доглядати.“
То вже чужа чужина, близька сусіда, молодая челядина

Промовить словами:

„Іди ти, вдова старенька, до мого дому пробувати,
Не будеш ти при старості літ хату вимітати
І малих дітей доглядати.
Тільки будеш мене молодого челядина до доброго розуму привожати.“
Скоро стала вдова в чужім домі пробувати.
Хліб-сіль заживати.
Став Господь удовиних синів видимо карати,
Громовим огнем палити.
Старший брат меньшому в ноги впадає:
„Ей то, братія, друзі, навч-молодці!
То вже нас Господь карає, що ми стару неньку з свого дому заслали
В чужий дім хліба соли заживати.
Який я коштовний дом ізбудував,
Господь мене покарав,
Громовим огнем спалив.“
Стали з братів куми, побратими насміхати:
„Деся в удовиних синів хліба соли не має,
Що вони у чужий дом неньку заслали хліба соли заживати.“
Старший брат меньшого брата посилає:
„Пойди ти, брате, до чужого дому
І як би ти стару неньку у свій дом мог упросити.“
То вже меньший брат з двору виступає,
К чужому дому приходяє.
Старій неньці у ноги впадає,
Гірко слезами ридає:
„Ідиж ти, мати, до нашого дому пробувати
Бо не можемо без тебе щастя й долі собі мати!
Будемо, мати, жен страхати
І малих дітей лякати
І тебе при старості літях шити, поважати.“
То вдова не мало у чужім домі пробувала,
Тридцять літ і чотирі від кого вона кривди собі не мала
Із чужого дому виступала,
До Творца руки здігала
І Творца благала:
„Боже милий і всі святії!
Поможіте у двір уходити,
Своїх синів до доброго розуму приводити.“
Скоро стала удова старенька у своїм домі пробувати,
Тогда стали удовини сини у своєму домі хліб сіль мати
Стали брати самі про міжду собою промовляти:
„Хто стару неньку шити-поважає,
Тому Господь помагає,
Щастя й долі посилає
У полі і в домі, у путі і в дорозі!“

Люду царському і народу християнському,
Усім головам васлуханням
Од вини на многая літа до конца віка!

Слова кобзаря Магадина :

Оце й усі які знаю і майстер мій не знав більш. На наших краях вже попереводились кобзарі. Ото тільки Лабза (Вересай) та Антін Вечірський. Так Антін Вечірський не зна невольницьких; він дяків син та ще вчивсь по книжкам, а там осліп. Так його батько оддав до кобзаря в науку, так він добре поняв псалтирку й доси на перечот усю зна, а щоб невольницьких або лицарських, — так не зна.*) Хведір Крюковський був, той знав таких, так уже вмер; Зоря Іван у Білоцерківцях був, так уже чотирі года як завісивсь (той тільки озовських братів знав). Та я ще по світу мотаюсь, сімдесятьшестий уже год міні. Пора на своє місто вже... Оттуда по тих краях, на Миргород, на Зіньков, там ще сього „чорта“ (?) то крутять, не виводить ся. Комишанської отам науки єсть Матвій, Іван, Охтонас. Значить у Комишні та був кобзарь, то то його ученики. Нема вже тепер його, пішов десь на поселення. Він то майстер отого Крюковского, що в Лохвиці. Та вмісті ув одного ще майстера рчились; так Крюковского майстер живий і доси, він там у Пісках мешкає, а той пішов на поселення.**)

Репертуар Магадина. В початку запису д. Мартиновича співів Магадина стоїть ось який список його репертуару:

Козацькі пісні. 1. Як три брати з Озова тікали. 2. Про бурю на синьому морю. 3. Про Коновченка. 4. Вітчим. 5. Про вдову*).

Псалми. 1. Нема в світі правди. 2. Ушли мої літа. 3. Смотри ся к нам, смерте. 4. Плаче душа і ридає. 5. Царю Христе. 6. Ісусе Прелюбезний. 7. Про Почайівську Богоматір. 8. Про Миколая. 9. Про Варвару.

Веселі. 1. Чпчігочка. 2. Міщанка. 3. Дворянка. 4. Хома та Ярема. 5. Вербушка. 6. Гарбуз. 7. Бугай. 8. Біда.

6. Б і д а.

Ішла Біла невеличка,
Іздбала чоловічка;

„Де ти в біса родилась,
Що за мене вцепилась?“

*) Усі ті пісні Трихон назива „невольницькими“, одного тільки Коновченка „лицарським.“

**) Комишня, миргородського пов., а Піски — лохвицького. Зо згаданої висше статті д. Горленка видно, що сей майстер помер в 1879 р. в с. Вишеславці, гадяцьк. повіту, поблизу Пісок.

***) Нічого спеціально козацького.

М. Др.
М. Др.

Хто Біди не знає,
 Нехай мене питає!
 Моя хата з краю,
 Всю біду зазнаю:
 Я у Біду обідав,
 То я й Біду одвідав.
 „Я в Кракові родилась
 А в Бруславі христилась,
 А в Вільвові вросла,
 В Хмельник заміж пішла.“
 Була Біда в Ключані
 За ключицю у пані.
 Пішла Біда до льоху
 Точити гороху,
 Та загубила ключі,
 Та втекла к бісу в ночі.
 Да була Біда в Будаку**) —
 Висить Біда на гаку;
 Одірвала ся з гака.
 Втекла к бісу з Будака.
 Під нашим ярим житом
 Лежить Біда с тихим лихом.
 А йїхали з брусами,
 Взяли Біду на сани,
 Та повезли до Волох,
 Проміняли за горох.
 А Волохи каялись,
 Що гороху збавились:
 „Ви нам горох верніте,
 К бісу Біду возьміте.“
 Сідай Біда на козу,
 К бісу тебе одвеау,
 Ше й дорожку покажу.
 В Бердичеві на торзі
 Йїде Біда на козі
 В червоному картузі.
 Там цигане коні міняли,
 Тай то Біду пізнали.
 Пішла Біда у Бендер,
 Тай там йїї хтось обдер.
 Пішла Біда в Кремянець
 Ізбирати яєць;
 Та в городі Кремянці

Дала старцям по яйці.
 Пішла Біда в Могилів
 Купувати волів.
 За рікою за Дніпром
 Ходє Біда за волами з веслом.
 Та погналась ув Улась,
 Та там Біда спродалась
 І в лисички вбралась.
 А в Уласі знакомі
 На лисички лакомі;
 І лисички зняли,
 Йїй онучки дали.
 Пішла Біда до шевця,
 Вкрала собі реміньця;
 Сидить вона на столці —
 Морщить собі постольці;
 Сама собі дивуєть ся
 Що гарненько обуєть ся.
 А йїхали з хворостом,
 Сидить Біда під мостом, —
 Той Біда розіграла,
 Всім колеса поломала.
 Становились обозом,
 Ловлять Біду під возом;
 Били Біду палицями,
 Не йди, Бідо, за старцями.
 А Біда каялась,
 До торбів добралась;
 Сидять діди на горбі.
 Вкрала Біда дві торбі.
 Йїде Біда до Дашева
 Калясою із Квашева;
 Діди кваші напились,
 Біді Богу-молились.
 Ішла Біда до школи,
 Наробила шкоди;
 Били Біду в плечі:
 Не лізь, Біда, до печі!
 Били Біду по лапках:
 Не лазь, Бідо, по лавках.
 Ішла Біда лавками,
 Били Біду палками;
 Пішла Біда до Лохвиці,

*) Въ Буджаку?

Відтіль дали прохвостниці.
 Пішла Біда до попа,
 Били Біду як снопа.
 Пішла Біда до Никона,
 Відтіль вийшла підгикана.
 Пішла Біда до Диниса,
 Од Диниса вийшла лиса.
 Пішла Біда до Гаврила,
 Од Гаврила йде без рила.
 Пішла Біда до Демяна, —
 Од Демяна вийшла п'яна.
 Пішла Біда до Хведора, —
 Підскочила тай пер...
 Пішла Біда до Потапа,
 Щоб їй бока полатав;
 Почав Потап боки латать,
 Почала Біда кричать.
 Де взяв ся пономарь
 І той Біді боки полатав.
 Де узав ся Мартин,
 Вдарив Біду об тин.

Де узав ся Гарасим,
 Той по Біді голосив.
 Приходить Омелько,
 Голосить по Біді тоненько.
 Катерина мимо йшла,
 Сорочку принесла.
 Де взяла ся Марина
 І та Отче наш говорила.
 Несе дідько Марту
 Й горілочки кварту.
 Там Біда вмерла
 І там Біда погинула
 Покотили Біду з гори, —
 Копиці (?) задерла.
 Її дочка піросла, —
 Кругом світ обійшла, —
 Сюда заміж пішла.
 Як пішов я вулицею
 Дай не очеркнув ся, —
 Як потягне Матвій ціпом
 Ледьві осьміхнув ся.

Хоча Магадин співак лівобережний, тільки ж майже вся географія єго варіанта пісні про Біду — правобережна і навіть заходить в Литву і крайній захід Польщі. (Ще один лівобережний варіант „Біди“ напечатаний в ст. д. П. Горленка „Кобзари п Лириєки“ в К. Стар. 1884, N. I, 27—29. Географія бідна: початок узятий з пісні про вдову-кровосмісительку). Для порівняння даємо тут ще ненапечатаний, правобережний варіант „Біди“ із збірки селянина Хведота Ковалева, записаний в Битичині, подільськ. губ. в 1869 р.

В Ярмоливцях на торзі
 Йде Біда на козі,
 То з казаном то з машою (ма-
 кітра),
 То з кісілем, то з квашою.
 Йде вона та в дудку гра —
 Це робилось на Петра,
 Та хто ще й цього не знає
 Що там що року торг буває!
 Там люди приступили,
 Кісіль, квашу розкупили.
 Зосталась Біда — чистий шут,
 Тільки грошей кашук.
 Пішла Біда в Могилів,
 Накупила там волів
 Та вбрала ся у атлас,
 Стала Біда воли пасть.

Там люди сніймали
 Атлас здійняли,
 Атлас здійняли
 Ще й прочуханки дали.
 Йдуть люде з форостом,
 А Біда сидить під мостом;
 Як ся на лихо розіграла,
 Всім колеса положала.
 Радятця люде, що тут робити
 Далі стали Біду бити.
 Били їйі чим дуже,
 А їйі тото байдуже.
 Йїхали люде з брусами,
 Поїхала Біда з ними;
 Як прийїхала до села,
 Стала Біда весела.
 Пішла Біда за дідами,

Били Біду палицями,
 Не тільки діди— ще й з бабами.
 „Не йди, Біда, за дідами!“
 Пішла Біда до Івана,
 Від Івана вийшла п'яна;
 Пішла Біда до Гаврила,
 Від Гаврила носом рила;
 Пішла Біда до Дениса,
 Від Дениса вийшла лиса;
 Пішла Біда до шевця,

Там дали реміньця.
 Пішла Біда до попа,
 Били Біду як снопа.
 Нагодився паламарь,
 Біді боки обламав.
 Пішла Біда до музик,
 Там хтіли врізати язик.
 Пішла Біда до неба
 А там Біди не треба.

[В Галичині пісня про Біду досить розширена і то від досить давнього часу, а про те, о скільки тямлю, доси не попала ні в одну збірку народніх пісень. Для того зводжу тут у купу ті варіанти і відривки, які знаходять ся у мене, просячи при тім усіх любителів нашої нар. творчості, щоби зволили записувати і надсилати до опублікування дальші варіанти сеї інтересної пісні. Найстарший що до часу, бо записаний в р. 1822 варіант виймаю з рукописної збірки пісень духовних і світських, достарченої міні д. Львом Турбацьким а зладженої як свідчить напис на початковій картці, в часті Андрієм Головинським, учеником у Белзі, а в часті дідом д. Турбацького. Ось его запис транскрибований на сучасну правопись :

Над Дунаєм глибоким
 Стоїт терем високий
 Гой, гой, стоїт і т. д.
 А с под того терема
 Вийшла Біда молода.
 Вийшло Біді вісім літ,
 Пойшла Біда на весь світ.
 Ой у Луцку родила ся,
 А в Порицку христила ся,
 У Локачах ізросла,
 До Горохова замуж поїшла.
 А в містечку Берестечку,
 Там цигани міняли;
 Там цигани міняли,
 Своєю Біду познали.
 Ой там Біда ходила,
 Конов меду носила.

Били Біду у шию:
 Неси Бідо на силу!
 Били Біду канчуками:
 Не пий Бідо іє панамі!
 Ой били Біду костурами:
 Не пий Бідо іє попами!
 Ой били Біду ужовками:
 Не пий Бідо з мужиками:
 Ой били Біду на мості,
 А вжеж Біді ні кості.
 Ой знашов ся золотар,
 Біді плечі полатав.
 Ой сіла Біда на возі,
 Стала Біда в повазі.
 Коли б Біда не згоріла,
 То би була запаніла.

Слідуючий варіант, записаний д. Ів. Белеєм у Войнилові, калуського пов., в початку 70-тих років, значно коротший :

Сидит Біда під мостом,
 Надійшов дьк з хворостом.
 Як сьї Біда позирнула,
 Дька з моста звернула.

Надійшли з брусами,
 Взяли Біду на сани
 Та завезли до Тримбулі,
 Там узяли міх цибулі.

Та завезли до Підгаєць,
Там узяли копу яєць.

Аж як пішла у танець,
Тогди Біді був кінець.

В кінці ось іще варіант, записаний Ольгою Франко в Нагуєвичах дрогобицького пов. від Василя Рибяка в р. 1889, інтересний тим, що географія его (з виємком стереотипного віршика про Підгайці) перенесена вся в тісний закуток між Перемишлем і Дрогобичем і ще спеціальніше на підгірський пас самбірського і дрогобицького пов.

Ліхав савдат з форостом,
Найшов Біду під мостом.
Ліде Біда із Підгаєць,
Накупила копу яєць;
Як си ганьба підпила,
Тоти яйці побила.
Ліде Біда з Перемишля,
Сидит собі кінець дияшля.
Ліде Біда із Луки,
Везе собі міх муки;
Як си ганьба розпила,
Тоту муку пропила.
Ліде Біда із Границі
Таж вступила до каплиці.
Ліде Біда із Лужка
Таж си сыла до горшка.
Приїхала на Медвежу:
Я тут, Бідо не належу.
Приїхала на Луги,

Позбирала всі плуги.
Приїхала на Могилу
Таж си сыла на кобилу.
А з Могили стежка просто:
Зайхала на пробство.*)
А шп крикнув на кухарку:
Дај горівки Біды кварту!
Ліде Біда з Лесениці
Прєст кусень пелениці
Виїжджыла з Попелів
Таж упала в једен рив.
Приїхала аж на Баню,
Зайхала в калабаню.
Ліде Біда з Борислава,
Там си біда обіс ...
Приїхала до Уньвтич,
Та јі спізнав једен шльихтич.
Поїхала ј до Кракова,
І там Біда једнакова.

Відривки пісні про Біду перейшли мабуть від нас і до Полявів у західній Галичині. *І. Фр.]*

Одклінщини.

У кобзарів і до сього часу ведеть ся давній звичай: як вивчить майстер хлопця грати і той одходе од майстра на свій хліб, то майстер дає знать нищій братії, що от у мене хлопець добре вже грає, пора вже йому й хліб дати; приходьте до нас на одклінщини (од слова одкланятись, одходить од майстра). Щоб сиравить одклінщини „так як довг велить“, щоб і „нищої братії було согоато“, то для того вони вибірають удобний час — ярмарок. К кінцю ярмарка, у вечері братія помалу сходить ся до майстра; дорогою покуплять харчів, а найголовніше — горілки. Зійдеть ся братія, дожида поки зовсім посутеніє, (поки видючі полягають спати), оттоді й за одклінщини. Зараз май-

*) NB, в Нагуєвичах.

строва або наймитка або хто з поводитарів насипле в миску горілки (сліпці іначе не пють горілки; із мисок ложками наливають в чарки, щоб не проливать), накрише хліба, риби, роздасть жодному ложки; тоді братія сіда за стіл. (Літом не робить ся на дворі). Тоді майстер бере хліб у руки, приходе до компанії тай каже: „Молитвами святих отець наших, Господи Ісусе Христе, сине Божий, помилуй нас“. Компанія гуртом одкажує: „Аміль“. — „Мир беседі вашій“. „Сам з миром! Христос Боже, благослови!“ — „Просила копійка на горілку і я прошу вас на честь, на любов і на одклінщини“. Положивши хліб на стіл, майстер сідає; поз його сіда клішник з хлібом. Давши по чарці, майстер просить компанію до хліба до соли. Компанія підходить по одному і каже до майстра: „Молитвами святих отець“. Майстер одкажує: „Аміль“. — „Спасет тебе Бог, майстер, за святий Аміль, за Ісусову молитву, за євангельське слово, за привіт божий, за майстерську науку. Кланяємось тобі хлібом і сіллю (дають хліб у руки). Приймає хліб і сіль, прийміть і нас до своєї чести“. — Жодне так підходить, як подало хліб, та й сідає в ряд. Тоді майстер устає на ноги, бере стакан у руки, налива чарку горілки і говорить: „Молитвами“. Йому одказують: „Аміль!“ — „Благословіте од хлопця майстрові стакан вина випить“ (іначе не кажуть, як „вина“). Вина сам стакан і усім кругом дає по стакану. Як обдав усім, тоді впить каже: „Молитвами“. Одказують: „Аміль“. — Дякує за Аміль: „Чи всім, господа майстри, старшим і меньшим досталось по стакану вина од майстра?“ „Спасибі; усім достало ся“ — Тоді майстер сіда на місто, а ученик уступа у середину у круг, бере стакан у руки і говорить „Молитвами“; єму одказують: „Аміль“. — Він дякує за Аміль. — „Благословіте майстрові стакан вина піднести“. — Гуртом: „Боже благослови“. — Майстер, узнявши стакан вина говорить „Молитвами“, а далі: „Благословіте, господа майстри, од ученика стакан вина випить“. — „Боже благослови“. — Тоді ученик кругом обдає усіх і проказавши „Молитвами“ допитує: „Чи всім, господа майстри, досталось по стакану вина?“ — „Покорно благодарим майстрові і тобі: усім досталось“. — Тоді він (ученик) ставить стакан, говорить: „Молитвами“, кланяєть ся і просить: „Господа майстри! який хліб-сіль у себе імієте, такий і міні дайте“. Тоді майстер підіймаєть ся на ноги, говорить: „Молитвами“, а далі: „Благословіте господа майстри і вся купанія хлопцеві хліб-сіль дати“. — „Бог благословить“. — Тоді він дає хлопцеві хліб-сіль у руки, а сам сяде. Тоді хлопець: „Покорнійше благодарю, господа майстри, за хліб, за сіль і за ваше наставленіє“. Проговорить: „Молитвами“ а далі: „Благословіте, господа, майстерського хліба по куску розділити“. — „Бог благословить“. Тоді він ріже хліб, по шматочку майстрові дає і жодному, поки всіх обділить; обділив, та каже: „Молитвами“, а далі: „Чи всім, господа майстри, досталось по куску майстерського хліба?“ — „Покорно благодарим майстрові і тобі, усім досталось“. — Тоді два старики, узнявши його за руки садовлять повів майстра. Тоді вже прямо гуляють поки не розійдуть ся. Вийшовши з науки ученик год через десять получа право брать собі в ученики. Купить відро або пів відра горілки і зовве братію і при тих же самих

законних речах просить собі помочі: „Позвольте, господа майстрі, міні помоч узять“. Як первого позволять, тоді хоть двадцять штук бери заразом. Получить право брать ученика називаєть ся у них визволять ся. (Благословить, господа майстрі, „визвіли оі“ напить ся).

До сего рiтуалу посвяти ученика на кобзаря-майстра і до слів Магаднина про кобзаря Вечірського, котрий вже не зна козацьких спі-вів, а самі релігійні, додамо виписку з джерела мало приступного, а власне з замітки д. В. Томачинського при варіанті думи про Івана Коновченка, записаної ним од лірника і напечатаної в 59. ч „Кієвскаго Телеграфа“ 1873 р.

„Лѣтъ 30—40 тому назадъ, — рассказывалъ мнѣ одинъ нищій слѣпецъ, — были еще, но уже „послѣдніе могиканы“. нищіе цехми-стры; они не ходили по свѣту за мірскимъ подаяніемъ, а жили отъ доходовъ со своихъ, тоже слѣпыхъ, учениковъ, обучая ихъ играть на кобзѣ и пѣть козацкія думы и пѣсни, которыхъ сами знали довольно много, научившись, въ свою очередь, отъ такихъ же цехмистровъ. За науку со взрослыхъ получали они или деньгами или хлѣбомъ, а мальчики обязаны были сносить собираемую милостыню въ продолженіи извѣстнаго числа лѣтъ. Мало-мальски обученнаго, цехмистры отпускали на практику, распѣвать выученныя думы по селамъ и даже давали имъ „въ позичку“ свои собствєнныя кобзы, которыхъ у нихъ было по нѣсколько, за что получали прокатную плату деньгами и милостыней. Цехмистрі, или по русски цеховые, говорятъ, платили когда-то за свои учебныя учрежденія, какъ за ремесло какое, извѣстную повин-ность наравнѣ съ ремесленными цеховыми; справедливости сего я, покуда, не оспариваю, хотя она и кажется невѣроятной.

Въ настоящее время рѣдко встрѣчаются кобзари, или какъ называли ихъ еще бандуристы, эти южно-русскіе рапсоды сохранившіе въ памяти своей эпическія повѣствованія отдаленной козац-кой старины, и если случится еще встрѣтить такого кобзаря, то это должно считать этнографическою рѣдкостію, если можно такъ выразить ся, да и бандура его не имѣетъ уже теперь того значенія, какое имѣла во времена козачества. Тогда она служила „для выраженія глубокихъ душевныхъ движеній“; подъ унылые и вѣстѣ съ тѣмъ мелоди-ческіе звуки ея бандуристъ вѣщаль собравшемуся вокругъ него народу славныя дѣянія ихъ предковъ, а иногда и современные эпизоды „ко-зацкой славы“, слушавшіеся со вниманіемъ и вызывавшіе сочувствен-ныя радость и слезы... Бандуру теперь замѣнила ліра, сдѣлавшаяся „веселымъ инструментомъ для танцевъ“ и специальнымъ средствомъ къ добыванію насущнаго пропитанія. Прося милостыню лірники произ-носятъ разнообразныя молитвы „о здравіи и за упокой“ родичей подав-шаго милостыню, да наскоро пропоютъ, подъ нестройные звуки своей разбитой ліры, извѣстнаго всѣмъ „Лазаря“, про „Мачиху злую“, про „Хому и Бремену“ или что другое въ этомъ родѣ, а подъ часъ, уступая

требованіямъ разгулявшейся въ шинкѣ толпы, и плясую, циническаго содержанія пѣсенку, становящуюся еще циничѣе въ устахъ слѣпца, а о думахъ ои самого невѣжественнаго, грубаго понятія. Однажды спросилъ я лірника: не знаетъ-ли онъ чего про козаччину или вообще чего про старину и получилъ лаконическій отвѣтъ: — „ні, не знаю“; потомъ, послѣ недолгаго молчанія, во время котораго мой собесѣдникъ какъ бы размышлялъ надъ предложеннымъ вопросомъ, онъ сказалъ, что того, о чемъ я спрашиваю, не нужно и знать, такъ какъ это, вѣроятно, Богъ знаетъ что и пѣть его, должно быть, не хорошо. „Нашому брату слѣпому треба знати божественне“, которое, впрочемъ, сказать правду, они знаютъ съ грѣхомъ пополамъ. И это не единственный примѣръ грубаго понятія о поэтическихъ думахъ, а особенно между полѣскими лірниками, называемыми здѣсь старцами т. е. нищими по профессіи.“

Сей показ того, якъ тепер старечий клерикалізмъ противний співамъ козацького епосу, може кинути світло і на початокъ тихъ співівъ, про котрий недавно д. Житецький висловивъ невірну, по нашій думці, гіпотезу, мов би то складачами того епосу були шинтально-церковні старці. Критику сеї гіпотези, виложеної в „К. Стар.“ 1892 р. ч. XI, див. в статті Р. Л. Н. (Ж. і Сл., 1894, II, — Творці козацькихъ дум). Стаття Р. Л. Н. була в редакції „К. Старини“, та редакція не згодилаь печатати критику на думки свого сотрудника. Зрештою вже в II. ч. „К. Стар.“ д. Житецький майже зовсімъ зрікъ ся своєї гіпотези, і майже згодивъ ся з думками Р. Л. Н., бо вже каже, що „не только творцы, но и пѣвцы думъ могли быть свидѣтелями и даже участниками въ боевой жизни козачества“ і що „мотивы многихъ думъ возникали въ запорожской Сѣчи“ (стор. 317—318). Тимъ часомъ гіпотеза д. Житецького була підхоплена другими, не тільки пр. Ом. Огоновськимъ, до тенденцій котрого вона підходила, а й ученимъ Чехомъ д. Махалемъ, котрий покликавсь на авторитетъ талантовнаго українського дослідача і спеціального місячника для української історії і етнографії. (Dr. J. Máchal, O bohatýrskémъ epose slovanském. V Praze, 1894, 209.)

М. Драгоманов.

Сучасні діячі слов. науки і літератури.

IV. Еліза Ожешкова.

Найвизначніша польська повістеписателька родилась у гродненській губернії на Литві, в багатім шляхотському дворі. Її батько Бенедикт Павловський був чоловік по європейськи освічений, в молодості належав до одної з масонських лож, котрі відіграли таку визначну роль в Польщі, бо власне зі сфер масонських розходилося по цілому краю промінє свободних та поступових думок. Павловський зібрав у своїм дворі цінну галерію образів та багату бібліотеку, котра складалась переважно з творів французької літератури XVIII в. Отся то література була его насущною стравою, через що він зовсім переняв ся ідеями „освіченого віку“ та й став горячим прихильником реформаторських змагань в усіх обсягах життя. Під зглядом релігійним він був повним вільнодумцем.

Павловський умер досить вчасно, так що особисто не міг впливати на доньку, але пам'ять про него та витворена ним духовна атмосфера в дворі Павловських, а передовсім его бібліотека впливала на Елізу дуже знатно. Бабка Елізи — мати її матери — раз у раз оповідала о его життю з великою пошаною і дуже часто стоячи перед его портретом говорила дитині: „Пам'ятай, щоб ти була подібна до него! Пам'ятай бути такою ж як він!“ Отся бабка була жінка дуже релігійної вдачі, хоча й без крихточки фанатизму. Їй було гірко, що небіщик не вірив, та вона завше намагалась его уневинити й усправедливити. Маленька дівчинка знала про отсю его передігійність, та коли раз у раз чула, яким благородним та чесним чоловіком був її батько, не могла не додумати ся до того, що можна бути дуже чесним чоловіком, не віруючи в догмати християнської віри.

Таким побутом уже за дитинячих літ дві течії впливали на Елізу, при чім жадна не намагалась панувати виключно.

В сім'ї Павловських панувала атмосфера горячого польського патріотизму. Еліза та її сестричка вже в дуже молодих літах уміли на пам'ять багато історичних пісень Ю. У. Немцевича, а надто вони відгравали сцени з польської історії після отсих пісень. Дівчата переодягались за Ядвігу і Вільгельма, Лешка й Говорка, Жигмунта й Варвару або вирізували з паперу різні постаті з польської бувальщини, робили дещо подібне до театру маріонеток і так переймались відграваними лєсами, що нерідко гіркими сльозами плакали над долею своїх паперових геройів.

Вже в п'ятому році життя Еліза вміла читати по польськи та по французьки, а незабаром вже й переглянула багато відповідних, а ще

більше зовсім невідповідних для її віку книжок. Вона мала вчительку Польку для французької конверсації і інших елементарних наук. По французьки говорила й читала зовсім добре, але найбільше читала по польськи. В німецькій мові не була сильна, а своїй боні Німкені не любила за те, що вона погано відносилась до слуг.

Вже в дитинячих літах мала Еліза співчути для слуг і караних мужиків, хоча не могла ще тоді розуміти тої страшенної суспільної несправедливості підданства мужиків, на котре що дня дивилась. Однак коли по смерті сестри Еліза стала багатою дідичкою, вона не раз думала о визволеню мужиків, котрі належали до неї.

Коли Еліза скінчила десять літ, віддано їй у пансіон сестер Сакраменток у Варшаві. Тоді ще монастирське виховане у Польщі не мало того клерикального характеру, яким воно визначається тепер. Сестри в тім пансіоні, у котрий віддано Елізу, не тільки не займалися релігійною пропагандою, але зовсім не клали натиску на релігійний напрям. Це були жінки образовані, лагідні, кохаючи дітей, глибоко релігійні але без усякого фанатизму. Вони ніколи не давали своїм ученицям книжок релігійного змісту і нічого ініційно не робили, щоби наклонити їх до монастирського життя. Пансіонерок ніколи нічим не ображувано й не кривджено, невинних забав їм не бракувало, але сестри не дозволяли їм ані строїтись, ані не устроювали для них жадних балів, як це бувало у інших пансіонах.

Програма наук була дуже невеличка, а крім того трактовано їй досить поверховно. На першому місці стояла наука язиків та музика. Пансіонерки були обов'язані говорити один день по французьки, другий по німецьки, але жадна сила не могла їх примусити до цього і як тільки сестра виходила за двері, дівчата зараз же починали говорити по польськи. Особливо не терпіли вони німецької мови. Історія, географія й рисунки належали до другорядних предметів.

Пансіонерки щиро кохали своїх учительок, але найбільший вплив мав на них учитель польської мови й літератури, Гнат Ковалевський. Читаючи свій предмет дуже інтересно та ще й гарно деклямуючи, Ковалевський розбудив у своїх учениць велику любов до польської літератури так, що дівчата досить добре пізнали навіть літературу XVI та XVII в. й читали з інтересом Рея, Кохановського, Скаргу, Гурніцкого, Красіцкого й Трембецького. Крім того вони добре пізнали й сучасну літературу: Крашевського, Качковського, Ходзька, Сирокомлю, а передовсім Міцкевича. Дівчата зазнайомились також і з французькою літературою, читали Мармонтеля, Ламартена, Шатобріана, та крім цієї дозволеної лектури ще й контрабандні твори Дюма, Сю, Ж. Занда, Сандо і т. і. В пансіоні-ж пізнала Еліза й німецьку літературу, передовсім Шіллера.

Покинувши пансіон і не маючи ще 15 літ, Еліза відразу увійшла в „світ“ як богата панночка на відданю. Мешкаючи під Гродном, вона часто бувала у місті, а веселе міське життя зовсім її затопило. Візити, вечірки, вечірніці, аматорські представлення, маскаради, фантові лотерії — оце фон, на котрім розвивалось життя молодій дівчині в про-

тягу двох літ. Еліза була скрізь з матір'ю, котра й у своїм домі приймала багато гостей.

Не задумуючись ще зовсім над питаннями життя, вона згодилась, маючи 16 літ, одружитись з 35-літнім Петром Ожешком, чоловіком світовим, гарним з лиця, елегантним, котрого майже зовсім не знала, а котрий сподобався їй тільки з лиця тай... з танцю. В 1858 р. відбулось весілля, а за кілька тижнів потім молода пара відїїхала до Людвинува, маєтку Ожешка, у кобринському повіті, на самій границі Волині, де Ожешкова прожила аж до кінця 1863 р.

Перші два роки життя в маєтку чоловіка мало чим ріжнилися від часу прожитого під доглядом матері. Молоду жінку дуже займали нові обставини, розривки, візита до сусід та кривних і т. і. З дому свого батька Ожешкова спровадила собі все, що тільки могло уприменити їй життя: бібліотеку, образи, зеркала, гарні старосвітські меблі. Відносини до мужа були тоді чисто товариські й приятельські, а жадна хмарка не зопсувала домашнього щастя молодої пари.

В Людвиніві Ожешкова почала входити в ближші відносини з людьми, то б то з українськими селянами, котрі належали до єї чоловіка. Молода пані знала багато мешканців людвинівських сел по імені, мала між ними своїх фаворитів. Часто їй збиралось на плач, коли бачила, як ці люди мусили тяжко працювати, але сама вона не знала ще тоді, що має робити, щоби принести їм якусь пільгу. Мужики в тих сторонах були досить заможні, а жадна катастрофа, як повінь, град або голод не трапилась тоді — тож Ожешкова нічим значвійшим не могла проявити свого співчуття, як тільки добрими відносинами до слуг або якоюсь дрібною помічю. Але вже незабаром наступили події, котрі примусили єї поважно заінтересуватись людиною.

Було це в часах, коли по нещасній кримській війні у Росії оживились ліберальні згагання і мужицьке питанє увійшло на дневний порядок. Воно було обговорюване скрізь, про него писано статті й брошури в краю і за границею, подавано багато проєктів до єго розв'язання і т. і. На Литві так як і у Росії повстали обивательські комітети, котрі займалися тією справою, а в працях тих комітетів брали участь і найближчі кривні Ожешкової. Атмосфера горячих спорів на тему визволення мужиків дуже сильно вплинула на неї.

Хоча на Литві майже зовсім не було між шляхтою людей, котрі б противились реформі, то все таки старше покоління не дуже то хотіло поступитись своїм „станом посідання“, як тепер кажуть. Молодіж була за як найрадикальнішою розв'язкою питання. Отся то молодіж, а передовсім чотири сини одного обивателя, котрі тільки що вернули з заграничних університетів, мали величезний вплив на Ожешкову. Мало того, що вона ентузіастично перенялась демократичними думками, але вона звевірилась у „світовім“ житю і взялась до доповнення свого образования. Поважний настрій, котрий запаував в польській суспільности перед повстанєм 1863 р., також не був тут без впливу.

Ожешкова прийнялась читати і перечитувала цілі купи книжок з бібліотеки батька, з бібліотеки знайомих та сусід або й спроваджених

з Варшави. Отсі книжки, читані без усякого вибору, пляну й системи, не могли вповні заспокоїти її бажань, розбуджених течіями, котрі могучо колисали тоді польську суспільність. В міру того як перед очима її душі раз у раз відкривались нові горизонти, зростало й невдоволене життям, котре вона вела. Тільки тепер почала вона поважно задумуватись над своєю долею і зрозуміла, що вона нещасна. Що раз то сильніше прокидалось у неї бажанє зірвати пута конвенціонального подружжя; се бажанє, з початку невизначне, нарешті прийняло конкретні форми. Вона постановила взяти розвід та відійхати до власного маєтку. Кілька гірких сімейних сцен, де її почуття та погляди були глибоко ображені, утвердили її в сій постанові, котрої вона вже не тайла перед своїм чоловіком. Тільки криваві події 1863 р. віддалили на якийсь час сповнення сєї постанови і Ожешкова не могла вчасніше ніж у 1864 р. відійхати до своєї Миликівщини, щоби вповні віддатись своєму образуваню. Її чоловіка заслано в Сибір за участь в повстаню, а вона почала жити зовсім на самоті, цілий час посвячуючи виключно науці.

Тепер почала вона читати з далеко більшою систематичністю. Вона постановила познайомити ся зі здобутками сучасної науки, і сироваджуючи собі цілі купи книжок, читаючи праці історичні, природознавчі й суспільні, поволи доповнювала своє образование.

В 1866 р. в „Tygodniku ilustrowanym“ появил ся її перший твір беллетристичний. Ще будши в пансіоні, Ожешкова писала вірші і була одною з тих учениць, котрі писали польські й французькі праці для цілої класи. Нераз писала вона кільканадцять і більше праць на одну тему, але нарешті пізнав се вчитель польської мови Ковалевський і відкидував праці писані Ожешковою для пансіонерок. Коли коло 1860 р. настав памятий зворот в розвитку розумовім і в усім внутрішнім життю Ожешкової, вона тоді знов почала писати. Вона робила уваги о окружающих її людях і явищах, переливала на папір власні думки о питаннях, котрі найбільше її зацікавлювали, переповідала зміст прочитуваних книжок і навіть переклала (з французького) кілька творів Байрона.

Від р. 1866, коли надруковано єї перший, дуже слабенький під аглядом артистичним твір, Ожешкова не випускала пера з руки і давала польській публіці що року один або два твори більшого обєму, так, що до тепер написала самих повістей та новел кількадесять томів, не зачисляючи сюди праць публіцистичних, як „Kilka słów o kobietach“ або „Patriotyzm i kosmopolityzm“. Таким побутом Ожешкова навіть серед польських повістярів, котрі в загалі визначають ся великою плодovitістю, належить до найплодовитіших.

Виступаючи на літературне поле Ожешкова була вся перенята питаннями суспільними і власне до їх розв'язання бажала причинити ся своїми повістями, думаючи, що при помочи повісти, сего найбільше широкими сферами інтелігенції читаного роду літератури, найлекше втратить до серця і розуму тої суспільности, на котру хотіла впливати. Починаючи свою працю, Ожешкова дуже поважно задивлялась на завданє повісти. Вона була ворогом тези „l'art pour l'art“ (штука для

штуки), а повість уважала передовсім за средство до росповсюдження в суспільности певних ідей та змагавь. Вона менше дбала о форму артистичну, о тонку психологічну аналізу, ніж о переведене власних гадок.

Такий характер публіцистичної праці в беллетристичній формі має єї перший твір. Вона стараєть ся розбудити сімпатію для бідних мужиків (українських), представляючи їх лиху долю за часів панщини і виставляючи на погорду цілу бездушність і егоїзм їх панів, котрі не дбають о своїх підданих, тільки висисують їх немилосердво і стають ся причиною цілого ряду нещасних подій в мужицькій сім'ї.

Для того, щоби показати нужду мужиків, Ожешкова нагромадила тільки страшних подій (дві смерті, божевільність і т. і.), а для представлення підлоти панів змалювала їх такими темними барвами, що твір сей зовсім стратив артистичну ймовірність. Надто авторка сама раз у раз забирає голос, лишаючи таким побутом своїм героям ролю маріонеток.

Але вже в слідуючих творах такий спосіб творчости уступає місце об'єктивнійшій, більш артистичній методі. Та не треба думати, щоби Ожешкова коли небудь спроневірилась своїм ідеям суспільного утилітаризму. Вона завше має на думці: „не бавити але поучати“. Тільки спосіб такого „поучання“ згодом міняв ся. В перших творах знати неспіливість і недостачу вправи в трактованю матеріалу, а притім ще й велику залежність від впливів попередників, головню Крашевського, Коженювського та Єжа. Тільки пізнійше, коли Ожешкова ставала ся самобутнішою, вона почала що раз то більше звертати увагу на артистичний бік своїх праць, а в своїх остатніх повістях дійшла під тим зглядом до справді майстерського викінчення.

Така зміна в артистичнім способі творчости почала виявляти ся у Ожешкової на початку 70-тих років. В єї повістях з єєї доби бачимо що раз то більшу плястику зображуваня, що раз то більшу об'єктивність в предстаненю людей та подій. Се був результат натурального розвитку таланту а також і впливу французького реалізму, котрий тоді проникав у Польщу.

Малюючи постаті зі всіх верств суспільности на Литві, Ожешкова що раз то більше ховала ся зі своїми поглядами за своїх геройів, даючи промовляти їм самим за себе, а промовляти так ясно, що всі поясненя авторки ставали ся зовсім непотрібними. Таким побутом osiąгнула вона артистичний ефект далеко лекше. Не бачимо вже тут маріонеток або манекенів, з написами, що кождий має представляти, але бачимо живі постаті взяті просто з життя і власне сею життєвою правдою роблячих як найсильніше вражінє. Крім того Ожешкова почала дрібязково роздвигатись в почутях своїх геройів, аналізуючи ті почутя від самого початку, слідячи за їх розвитком, то б то значно поглибила психологічний ґрунт.

Реалізм в мальованю людей та сцен та красота укладу проявились найборше в єї невеличких образках та оповіданях, через що більшість їх — се справжні шедеври. Зрештою вже ані одна з повістей другої

доби творчості Ожешкової (по 1870 р.) не є імпровізацією і кожда збудована на підставі сумлінних студій.

Від самого початку своєї діяльності Ожешкова намагалась звернути увагу публіки на всілякі пекучі питання часу, не обминаючи жадної нагоди, щоби, показавши сумний образ пануючих відносин, показати суспільності нові шляхи. Обсервуючи польську суспільність (на Литві), Ожешкова не могла не спостерегти відразу, як погано виховується молодіж як мужська так і жіноча. Вона бачила, як молодець з доброї родини нівечив маєток та здоров'я в забавах і гулянках, а з браку підготовки не вмів застосуватись до нових обставин життя витворених зміною соціальних відносин по р. 1863. Вона бачила се пусте життя, яке вели панючки з висших сфер. На собі самій вона бачила, що то значить одружити ся без всякого досвіду, просто з монастиря, а потім, будучи вже замужньою жінкою, починати пізнавати світ. Вона розуміла, до яких згубних результатів доводило життя з чоловіком, котрого звичайно панна перед тим майже й не знала. Вона бачила, як жінка позбавлена опіки чоловіка, не могла існувати о власних силах і падала в боротьбі з долею та противностями життя, бо виховане не виробило в ній характеру і не дало їй средств до здобути хліба. Через се все наслідки поганого виховання займають найвизначніше місце в творах першої доби діяльності Ожешкової; сему питанню посвятила вона свої перші обширніші повісті, як „Pan Graba“, „Pamiętniki Wacławy“ і „Marta“.

В „Panu Grabie“ (1869, 3 т.) представила Ожешкова гурток заможної молодіжі з добрих родин, котрий веде в провінціальнім місті життя ледаще та без усякої мети. На чолі стоїть титуловий герой, чоловік без ніяких моральних принципів та висших змагань, але зручний, вимовний, світський. Під его впливом цілий гурток губить поволи здоров'я та маєтки і робить нещасними свої матері, жінки, сестри. Ожешкова виказала, до яких згубних результатів доводить глупота родичів, котрі не лагодять своїх дітей до тяжкої праці, але намагають ся зробити з них тільки безжурні ляльки сальонові з гарними манерами, але з порожнечою і в голові й у серці. В „Pamiętniku Wacławy“ (1869—70, 4 т.) Ожешкова представила жіночий світ з его ріжними хибами, та нещастями его виховання, привичок та в загалі ціле его життя. Жінки не при звичаєні думати о річах поважних віддають ся сальоновому життю шукаючи дурників, котрі б їм забезпечили опіку та средства до безжурного життя. Героїня сеї повісті, довго забавляючись, терплячи та розчаровуючись в порожньому, без всякої мети життю, знаходить ратуюнок та вдоволене в науці, праці і виповнюванню родинних та суспільних обов'язків. В „Marcie“ (1872) донька дідича, вдова по уряднику, лишається з малою дитиною сама одна на світі без родини, опіки і средств до життя. Вона постановляє здобути ці средства для себе і для дитини власною працею. Вона людина чесна, має багато шляхотної гордості та енергії. Одержує зайняте учительки в домі людей добрих та милих, але вже незабаром мусить его зречись, бо приходить до пересвідчення, що не вмє вчити, а роблячи се, ошукує та окрадає своїх хлібодателів. Вона кидається на інший шлях: їй здається, що вона

вміє рисувати, тож шукає заняття в редакціях ілюстрованих часописів. Але незабаром мусить переконатися, що її рисунки варті стільки, скільки й знайомість французької мови. Вона трібує перекладати книжки, але й тут бачить, що має на се за мало знаня. По цілому ряді гірких розчарувань, коли вже нічого і ніяк не може здобути працю для себе і для своєї недужої дитини, просить милостині, а зустрівшись з закидом, що вона ще молода й могла би працювати, з роспuku й гніву, голодна, змерзла, з гірким почутєм власної безсилности, краде паперок з портмонетки багатого пана. Коли єї як злодійку ловить поліція й улична юрба, вона кидаєть ся під колеса трамваю і кінчить жите самовбійством. Таким побутом добрі бажаня й наміри розбили ся о брак підготовки до житевої боротьби та брак освіти.

Отсі три повісті, а особливо остання, звернули загальну увагу на молоду писательку і зробили великий вплив на суспільність, сліди котрого ще й тепер можна спостерегти. Що польська жінка так високо стоїть тепер в літературі та суспільній діяльности, се мусимо приписати подекуди впливови Ожешкової, хоча до самостійної ролі покликali жінку передовсім загальні умови суспільно політичні. Зміна аграрних відносин, котра була наслідком реформи 1861 р., значне поменшане мужької людности чи то вбитої в повстаню чи засланої на Сибір — все те висунуло польську жінку на перед. А нові розумові течії, котрі раз у раз напливали до Польщі з західної Європи, змусили суспільність поважно зайнятись жіночим питанням, через що коло р. 1870 в Польщі повстала незвичайно оживлена дискусія про сю справу. І Ожешкова забирала голос в тій дискусії написавши працю „*Kilka słów o kobietach*“, що дочекалась кількох видань. Сею книжкою зачитувалось молоде покоління жінок, котре Ожешкова кликала до праці, так формулюючи мету жіночої діяльности: „Незломна правість, щирість без страху, глибока любов для кожної доброї справи, вірна їй служба, боротьба зі злими силами істнующими у нас, вирозуміне й прощене похибок других. спвіділанє всіми силами, здібностями й бажаннями в кожній загальній праці“. Були, розумієть ся, в єї книжці й зовсім практичні вказівки для жінок, котрі бажали працювати для суспільности.

Покликуючи жінок до праці, Ожешкова жадала від них справжньої праці, справжньої науки, а не поверхового виблиску. Всякі збоченя жіночого руху вона засуджувала дуже строго, як се бачимо в єї „*Ważne mydlanej*“ (1872). В тій повісті героїна, Павля Міревич, жінка пуста й поверховна, приїздить до провінціального міста, де в неї влюбляють ся два молоді люди, на котрих вона робить вражінє не стільки красним личком, скільки образованием. Вона розсправляє об економії суспільній, об артелях, хемії, палеонтології і т. і. але нічого не вміє ґрунтовно, а до чого візьметь ся, нічого не вміє виконати. Бракує їй і здібности й витривалости, через що вона веде пусте жите без усякої користи для кого небудь.

Слідячи дуже уважно всі прояви життя польської суспільности, Ожешкова природно мусіла звернути увагу й на перші обяви соціалізму, котрий прийшов до Польщі в карікатурній формі російського „нігі-

лізму". Погано понятій космополітизм проявляв ся якийсь час у польській молодіжці (котра вчилась по російських університетах і там зачитувалась писаннями Писарева, Чернишевського й цілою „подпольною“ літературою) в формі заперечування прав власної національності і змагань до „обрусіння“. В своїй повісті „Widma“ (1879) Ожешкова показала двох молодих людей, повних високих здібностей і шляхотних поривів, але котрі під впливом сего погано понятого космополітизму перестають бути позитивними членами власної суспільности. В тій самій повісті бачимо наслідки винародовлюючої шкільної системи. Віншім творі, однім з найкрасших, „Sylwek Smentarnik“ (1879) бачимо, як в одиницях з міського пролетаріату повстають змагання до якихсь неясних ідеалів братерства і щастя всієї людськості. Ожешкова не виступає ворожо проти нових окликів і течій, а тільки бажає, щоби вони приносили суспільности користь а не шкоду.

Всі твори Ожешкової (крім історичних) відносять ся до Литви. Всюди виступає Онівіль та Онгород (Вильно, Гродно), скрізь бачимо типи литовські*). Литва давно вже одержала права горожанські в польській літературі (Міцкевич „Pan Tadeusz“, Ходзько „Pamiętniki kwestarza“, Ржевуський „Listopad“ і „Pamiętniki Soplicy“), але піде не була вона змальована з такою любовю та так всесторонно, як у Ожешкової.

Ожешкова не має упередження до жадної верстви суспільної, а намагається представити кожду з її добрими та лихими боками, не вивисшуючи ані не понижаючи одну коштом другої. В її повістях бачимо мужиків, шляхту ходачкову (околичну), шляхту інтелігентну, міські елементи, жидів і аристократію. Ся остатня виглядає найгірше. Вона найбільше винародовлена, зіпсована, zdegenerowana і не вміє пристосуватись до нових умов життя, одним словом, засуджена на загибель. Постаті аристократів в повісті „Romualduscy“ або „Pierwotni“ — се справжні morituri, як їх назвав у своїй звісній повісті Крашевський.

Малюючи шляхту, Ожешкова малює її хибі, але не заплічує очей і на її добрі ціхи. В повісті „Rodzina Brochwiczów“ Ожешкова представляє з одного боку шляхту, котра гине наслідком зміни соціально-економічних відносин, котра по давньому нічого не робить, веде традиційне життя і через те тратить землю й руйнується майтково, та з другого боку протиставляє іншу шляхту, котра попала в нужду через повстання, але викараскується з неї своєю енергією й смілою ініціативою і шукає нових шляхів, через що робить ся позитивним членом суспільности в іншій сфері. В повісті „Eli Makower“ бачимо шляхту, що зовсім гине з беззарадности і випускає зі своїх рук майтки, з чого користають лихварі-жиди. В повісті „Nad Niemnem“ (1886) бачимо різні тіги зі шляхотської сфери, а побіч того відносини сеї шляхти до ходачкової шляхти. В повісті „Nad Niemnem“ виступають дві родини — Корчинських з одного, а Богатировичів з другого боку.

*) Литва тут не етнографічна, а адміністративно-історична.

З трьох братів Корчинських, панів великого маєтку, Андрія вбито в повстанню, другий брат Домінік помандрував далеко в світ і став ся зовсім чужим для всіх добрих традицій свого роду, думаючи тільки про гроші та кар'єру. В домі предків лишив ся сам один Бенедикт, борючися з противностями, удержуючи в своїх руках ціною багатьох трудів та жертв шматок прадідівської землі. В тій важкій боротьбі за існування живе він у ворожих відносинах до оточуючої его маєтку людности (шляхти ходячкової), бачучи в ній тільки ворога, що напасідаєсь на его власність. Всі гарячіші почуття, котрими колись палав, заховав він глибоко в серці і прийняв вид людини зматеріалізованої, байдужої до всего, що не відносить ся безпосередно до его посілости. Довкола Бенедикта Корчинського купить ся ціла галерія зі шляхоцької сфери. Его жінка, холодна егоїстка і гістеричка; ві приятелька, розромансована до ідіотизму стара панна, далі друга стара панна, родичка Бенедикта, жінка з великою енергією, але зі зломаним життям та гірким характером через те, що колись боячись „мезальянсу“ не віддала руки коханому та кохавшому ві чоловікови, далі вдова по Андрієви, жінка добра та непрактична і єї син, молодий мільонер, егоїст та сїбарит фізичний і моральний банкрут, старий сусід, псевдо-музикант і псевдо-ідеаліст, его шляхотна жінка, нарешті син Бенедикта молодий Вітольд, студент рільничої академії, перенятий демократичними ідеалами, та донька псевдо-музика Юстина, дівчина молода, котрій жите далось вже в знаки.

Як представителі околичної шляхти виступають два брати Богатировичі, власителі невеличкої шляхотської загороди. Юрій погіб в повстанню як найблизший повірник та приятель Андрія Корчинського. Анзельм сам один лишив ся в загороді прадідів з невгасимими споминами боротьби та розбитих надій молодости, з невшіною душею, жив як сумний пустинник. Коло него групуєть ся багато різних фігур зі сфери дрібної шляхти. Як в домі Корчинських ми бачимо двоє молодих, свіжих людей — Вітольда та Юстину, так побіч Анзельма росте син убитого в повстанню Юрія.

Дві групи людности, одного походження, одної мови, підлягаючі однаковій долі, відносять ся до себе байдужно, а подекуди навіть ворожо. Перша лехковажить другу й держить ся від неї осторінь через свою маєткову та цивілізаційну висшість. Друга, ображена і вбога бачить в тамтій тільки людей задираючих носа і посідачів того, чого сама має замало, тоб то землі. Цементом, що погоджує ображених, іскрою, котра в байдужих розгліває братерське почутє, чаром, котрий з забутих поколінь, котре зі свіжими силами стає до праці й сповнює завдання, котрих не виповнили ті, що полягали в могили або стали байдужими до всего. Тою чародійною силою молодости Вітольд витягає зі зневіри й байдужности свого батька, а Юстина покохавши люд, зіступає до него, віддаючи свою руку молодому Богатировичеві, знаючи, що посеред народу вона знайде щастє, вдоволенє й широке поле до праці. В тій, одній з найкращих повістей Ожешкова показала, яким способом

може відродитись та стати пожиточним чинником суспільності та шляхти — переймаючись широ демократизмом та народолюбством.

Околичну шляхту знає Ожешкова дуже добре, бо кожного року проводить літо над Немном, в Муневичах. Через се в її повістях знаходимо жите сеї шляхти описане дуже дрібязково, зі всіми єго добрими та лихими боками. Своїх надменських приятелів Ожешкова трактує з великим співчутєм та великою любовю, що не перешкоджує їй дивити ся на них зовсім тверезо та показувати всі їх хиби. В повісті „Nad Niemnem“ виступає цілий гурт околичних шляхтичів в відносинах до шляхти, а в повісті „Bene Nati“ бачимо шляхту околичну в її відносинах до мужиків. Ся остатня повість представляє нам околичну шляхтянку, котра боїть ся „мезальянсу“ і не хоче віддати своєї руки чесному та ще й коханому чоловікови-мужикови. Коли ж однак той женить ся з іншою, вона жалує свого поступку, впадає в роспуку і кінчить жите самовбійством.

До найкрасших творів Ожешкової належать єї повісті з життя білоруських мужиків, котре вона вистудіювала всесторонно й представила незвичайно плястично. В „Nizinach“ (1883) малює Ожешкова нещастя спроваджені на люд діяльністю покутного дорадця, чоловіка здеморалізованого, падкого виключно на особисту кар'єру. Жертвою єго та єго агентів є селянка Кристина, котра виплекавши двох синів, кохає їх безмежно і для ратования одного з них від грозячої єму, як їй здасть ся, небезпеки, впадає в руки покутних дорадців. Ті обіцявши виратувати єї сина, видають їй цілий маєток, зложений крівавою працею за кількадесять літ. В тій повісті видно ще певну дозу сентименталізму в представленю нещасної матері, але вже в слідуючій „Dziurdziowie“ сего зовсім не має, а ціле мужицьке жите у всіх єго проявах, представлене з великим реалізмом. Чотири мужики, Дзюрдзі, господарі поважні, розумні і до сего часу маючі як найкрасшу славу, стають перед судом, оскаржені о вбійство жінки з того ж що й вони села. Дзюрдзі поійняли віри тому, що Петруся Ковалиха — чарівниця і що всі падаючі на них лиха — єї діло. Ся повість помимо єї артистичної й суспільної вартости може служити за етнографічний матеріал — так докладно виступає в ній жите білоруського мужика на ярмарку, в церкві, в корчмі, в полі, в хаті і. т. і. Найкрасша повість з сеї групи є безперечно „Cham“ (1887) в котрій бачимо мужика в єго відносинах до дрібно-міщанських елементів. Мужик Павло Кобицький, натура чиста, чесна, здібна до великих посвячень, женить ся зі служницею з міста, жінкою гарною, але зіпсорованою міським житєм. Павло одружившись з нею не тільки хоче знайти в ній своє особисте щастє, але бажає й єї виратувати від остаточної загибелі. Та Франку нудить одностайність життя на селі, вона втікає з мужицької хати з льокаєм, в котрому закохала ся, а по трьох літах вертає до дому, недужа, з дволітньою дитиною. Павло забуває єї зраду і по короткій внутрішній боротьбі з собою приймає за свою єї дитину, а пересвідчившись, що по добру з Франкою нічого не можна зробити, наганяє єї до праці. Франка працює, але завше вважає мужицьку працю за щось понижаюче для себе. Незабаром вона вдруге зраджує чоловіка і то способом ще гіршим, а коли

той бачи, вона хоче его отруїти. Отрута, прийнята в малій дозі, не вбиває Павла. Павло знов прощає жінку, визволяє її з рук уряду і відносить ся до неї з давньою ширістю та з давнім довірем. Франка боїчись, щоби знов під впливом наметности не віддячила ся чоловікови чимсь поганим, втікає в ночі з дому і вішаєть ся на сільським цвинтарі. В „Chamie“ Ожешкова дійшла до повного совершенства психологічної аналізи, а типи героя та героїні зображені по майстерськи.

Дуже численна на Литві жидівська людність, котра складаєть ся не тільки з експлуататорів, а й з темних, убогих, тяжко визнакуваних мас, не могла не звернути на себе уваги Ожешкової. Жидам посвятила вона цілий ряд творів, а декотрі дрібні образки з життя жидівського як і обширна повість „Meir Ezofowicz“ належать до найкращих творів польської беллетристики.

Вже в „Panu Grabie“ показала Ожешкова кілька жидівських типів, але вперше на широку скалю перевела вона жидівську справу в повісти „Eli Makower“ (1876), де зображує суспільні та етичні відносини жидів до решти суспільности. Елі Маковер робить ся могутим капіталістом з дрібного фактора, завдяки своїй енергії і запальливості. Розумний, хитрий, зручний, загортає він у свої руки цілу торговлю певної околиці і стає на чолі гурту гешефтвахерів, котрі вивлашують шляхту з маєтків. Гріш для Маковера — головна мета життя. Хитрий жид доводить підступним і нечесним способом людей до маєткової руїни. Та про те Елі не поганий чоловік з ґрунту; для своїх він добрий, милосерний, тільки темнота та пересуди племінно-релігійні наложили на него свою печать. Під впливом пам'яті о колишніх добродійствах, під впливом кращих традицій, репрезентованих старим аскетом Юдеєм, в Маковері наступає ви трішній переміна; его етичні погляди розширюють ся під впливом нових почуттів і з нечесного лихваря Маковер стаєть ся чесною людиною. В повісти „Meir Ezofowicz“ (1877) бачимо внутрішнє житє жидівської суспільности, бачимо жида з ідеалістичною та геройською натурою, котра виступає прогив згубних елементів того життя, з жадою правди і добра. Слабе промінє світла, що продираєть ся до маломіської атмосфери з ширшого світа, наказує Меїрови бороти ся зі сторонництвом ретроградности та духової мертвечини. Проклятий своїми, вигнаний з рідного містечка іде він у світ, але зерна засіяні ним в душах молодіжї не пропадають. В тій повісти Ожешкова представила цілий жидівський світ, а перед нашими очима переходять: рабини, меламеди, купці, лихварі, ремісники зі всіми своїми рисами. Житю маломіських жидів посвячені ще образки „Silny Samson“, „Daj kwiatek“, „Gedali“ й інші, а велика повість „Mirtala“ (1886), заснована на тлі жидівського погрому в Римі в першому віці по Христі, представляє оргію ненависти й фанатизму черні.

Становище Ожешкової в жидівськїм питаню на скрізь гуманітарне; таким побутом авторка „Meira Ezofowicza“ не спроневірила ся духови трактованя жидів, традиційно пануючому в польській літературі, починаючи від Немцевича, а кінчаючи на Конопівцкій та Юноші.

Від часу до часу Ожешкова заглядає в світ класичної старовини, котру вона дуже добре знає і дає твори, засновані на тлі історичнім

Греції, Гиму та давньої Персії. До сего відділу належить ряд новелл вібраних під особним заголовком „Stare obrazki“ та обширніша повість „Czcicielej potęgi“.

В польській літературі Ожешкова займає зовсім самостійне становище. Вона поетка страждань і радощів клас упосліджених і одиниць способних, з сильним характером, але вже зломаних у боротьбі з долею або від природи слабих. Вона сама каже: „Я б нічого в життю не бажала так горячо, як знати цілі від початку до кінця історії всіх низьких, бідолашних, вімнятих рукою долі й часу, пригорблених, зморщених, змучених. Знайомість багатьох, багатьох подібних історій, се для людини багатство серця, для писателя жива криниця мудрости“. Ожешкова не тільки студіює з цілою стислістю безоглядного реалізму терплячих, але й кохає їх. У своїх творах виводить вона натовп сірий, звичайний, складаючий ся з тихих працівників, а в кождім під зверхньою поволокою нужди, біди, упідленя вміє знайти іскру божу, котра будить в нас симпатію до єї тихих, покірних, іноді смішних героїв.

В творах Ожешкової виступає безліч найрізномордніших типів, а кождий з них має власну фізіономію повну індивідуальних рисів. Вона дуже добре знає ліхі боки своєї суспільности, бачить, в яких тяжких і іноді страшних умовах живе ся суспільність, через те всі єї соціальні повісти немов повиті якоюсь журбою. Та не треба думати, щоби Ожешкова була гіркою песимісткою. Навпаки, вона скрізь і завжди намагаєть ся будити бодрість в зневіривших ся, натхнути надією падаючих — сим головно й обясняєть ся той великий вплив, який вона має на власну суспільність.

Повісти Ожешкової знані й поза границями Польщі в перекладах на німецьку, французьку та чеську мову. Русини-Українці перекладали не багато*), бо кождий Русин прочитає праці Ожешкової в оригіналі, а кождий Українець в російському перекладі. Найбільшою популярністю тішаєть ся єї повісти в Росії. Там усі без винятку єї твори перекладають ся зараз по виході в світ оригіналів і то часом кілька разів; вони друкують ся в першорядних часописах і окремо, коментують ся й критикують ся. Цілий ряд творів Ожешкової („Cham“, „Dziurdzio-wie“, „Romanowa“) в перекладі розійшлись в десятках тисяч примірників між російським людом, а після справоздань міських читалень Ожешкова належить до найбільше читаних авторів.

Прага 9. апр. 1895.

Л. Василевський.

*) Недавно „Правда“ почала друкувати переклад одної повісти Ожешкової, зроблений д. Кониським з великоруської мови. Не вже ж з Варшави до Кієва дорога через Москву? Л. В.

Основи суспільності.

(Повість із сучасного життя.)

Часть друга.

I.

Велично сходило сонце над торецькою рівниною. Була якась така тиша, така врочиста повага на землі і в повітрі, щось таке невидиме, неловима та чутке і могуче тремтіло в природі, мов німа тривога перед приходом грізного судді. Чуло ся щось мов глибоке, насилу здавлюване зітханє; тривога сірою мрякою повзла низом-низом, захопувала щораз більше простору, холодом віяла супроти пречистого, безхмарного неба, немов силкувалась і там здобути собі місце. А сонце звільна, велично і супокійно виринало в своїй маєстаті. Правда, перед ним розливалось пурпурове море, кроваве озеро; воно невідержимо котило ся зі сходу чим раз вище, залило пів неба і виявляло тривожний, безсильний, грішний землі почервоніле від гніву лице грізного местника. Та ось східний край того кровавого сьйва почав наливати ся золотом, жевріти розпаленою платиною, немов якесь величезне горнило. І нараз із сего горнила виринуло осліплючо ярке, грізне, нестерпиме для людського ока соняшне лице. Швидко і мітко воно зирнуло на землю. Для него не було на ній тайни, воно знало єї наскрізь, від давна. — адже вона кість від кости і тіло від тіла єго; воно знало єї наскрізь ще від тоді, коли вона підхоплена безумним світовим вироуванєм, ще ледво згустівши з космічних газів, розжарена відірвала ся від єго величнього тіла і мов молоде, нерозумне ягнятко, брикаючи та вируючи покотила ся в темний і холодний простір, щоби якусь хвилину — кількасот міліонів літ — пожити на волі, віддільно від своєї могучої матери, хоч і в тісній залежності від неї.

Від тої хвилі минув спорий шмат часу; тодішня невинна, бриклива овечка вспіла вже значно охолоти та підтоптати ся, розвела собі чимало всякого „дробу“, що нишпорить по ній, чогось шукає, щось собі думає, до чогось квапить ся, бе ся та товче ся між собою, родить ся і гине мов рясні бульки на воді в дощову днину. Велично і маєстатично дивить ся сонце на сю дивовижу, котру воно ж і помогло виплодити. Воно любить єї, интересуєсь нею як дитина забавкою і приглядаєсь тим день в день новим і вічно старим переминаи з таким зацікавленєм, як ми часом змінам дивоглядних фігур у калейдоскопі.

Але нині сонце вставало в недобрім гуморі. Воно чуло, що щось недобре скоїлось на землі і скоро тільки раз зирнуло на землю, на торецький двір, у вікно офіщини, то в тій же хвили мало охоту від-

вернути ся, і з докором любячої та строгої матери буркнуло до дочки-землі:

— Ага! Ти вже знов!

Земля мовчала понуро, силкуючись покрити своє лице холодною паморокою, але се їй не вдавало ся. Сонце, побачивши її змаганє, наморщило промінясті брови і крикнуло:

— Гей, мої золоті проміні! Далі наперед! Січіть отсю мглу! Коліть єї! Прошибайте наскрізь! Не дайте їй своїм серпанком заслонювати правду! Не дайте їй допомагати до захованя злого діла! Все вияснійте, все виводіть на світ божий! Нехай не дармо люде звуть мене праведним сонцем! Хочу бути праведним і не дати неправді з укритя панувати над світом!

І вже холодна мрака почала рвати ся, шматкувати ся на лиці землі, мов старий, пошарпаний серпанок. Глибоке зітханє встиду і болю підняло груди землі, затремтіло в цілій природі, стрепенуло всякою живою душею. Потягло чимсь прикрим, душним, мов запах теплої крові. На сонних налягли важкі змори, діти заплакали в колисках, а хто прокинувся, той з тривогою озирав ся довкола, не знаючи що стало ся на світі, далі хрестив ся і шептав:

— Дух святий при нас і при хаті!

В торецьким дворі всі ще спали. Хоч починав ся робучий день, та тут ніхто не спшив ся ні до якої роботи. Навіть пахтять прокинувши ся на хвилину і підвівши голову, хоч бачив, що сонце сходить, в знесилі опустили онять голову на тверду, сіном напхану подушку і в одній хвили заснув, мов камінь у воді потонув. Пастух спав також мов забитий; не єго діло було самому будити ся; він знав і привик уже до того, що єго господар пахтять мусить уперед сам збудити ся і подіти коров, а тоді певно і єго збудить, а для него кожда проспана хвилинка була дорожшою золота. А дворакам нікуди було спшити ся, вони могли спати, доки їх пані не закликала.

Та про те важка, душна атмосфера, що засіла над торецьким двором сего рана, швидко уділила ся й людям. Насамперед захопила звірів. Пес садівника, що спав коло буди, нараз зачав жалібно вити. Голос єго мов тупим, заржавленим ножем різав сонну, поранкову тишину, просверлював слух тих, що спали в дворі по різних закамарках і всюди будив якесь прочутє лиха. Садівник почувши те вите зірвав ся на рівні ноги і вихиливши голову з буди, закликав пса:

— Цу, цу, Босий! На ту, на!

Пес сумно якоеь зирнув на свого хозяїна і знов піднявши морду до гори, обернений до офіцини, завив з цілого могутчого горла, та так страшно, що садівника щось аж за серце стисло. Він підняв ся зі свого леговища і вийшов зовсім з буди.

— Цу, цу, Босий! — промовляв він до пса. — А тобі що такого? Чого ти виєш?

Розумний звір підбіг до свого господаря і почав лащити ся до него. Він замовк, але кілька разів поглянув на двірську офіцину, шерсть

на его хребті починала йїжити ся і він видимо силував ся, щоб опять не розняти морди і не завити з цілої переляканої душі.

— Диво якесь! Що ему таке? — воркотів сам до себе садівник. — Чи не стало ся тут що небудь нечисте, борони Господи!

І він вийшовши на стежку почав роззирати ся по саду, та не бачучи нічого незвичайного і продрогши від раннього холоду та рясної роси, закликав пса з собою і подав ся опять до своєї буди.

— Ну, ну, Босій! — мовив він до пса, гладячи его по голові та стараючись успокоїти его, — не бій ся нічого! Лежи тихо, не полохай людей зі сну!

Босій глядів своїми вірними очима хазяїнови в лице, немов старава ся порозуміти его бесіду. А бачучи, що хазяїн его лізе під мішок, що служив ему за покривало, і лягає ще спати, він і собі ж найшовши вигідне місце в кутику на соломі, звинув ся в каблук і обкрутивши ся так зо два рази ляг положивши голову на задніх лабах і заснув.

Та спокій уже не вернув ся в двір. Правда, соловії сьогодні не тьохкали до схід сонця, тільки воробці в листю дерев цвіркали та пищали мов на дощ. Та ось корови в стайні почали непокоїтись; йїх здивувало те, що йїх хазяїн так довго не приходить доїти йїх; вони знали, що ось тут за стінкою стайні лежить купа привялої, вчора накошеної конюшини, котру приготовлено для них до припусту; запах єї долітав до них крізь проруб у стіні, вони витягали голови в той бік, а далі одна з них заричала звільна, протяжно, тужливо. Бачучи, що на сей голос ніхто не входить до стайні, вона заричала у-друге, а за нею підняли голос і другі. Поніс ся той голос по подвірю, розбудив у кухні Гапку а в крайнім покоїку пахтяря, котрий відразу зірвав ся на рівні ноги, зирнув на сонце, що власне почало золотити вікно его цюпки і воркотячи щось з просоня приняв ся термосити пастуха, кричачи ему над вухом:

— Ну, вставай, лежню. Вставай! Корови ричать, а ти вилежує ся!

І Гапка в кухні пробудила ся від сего рiku. Вона протерла очі, шепнула „Jezus, Marja“, а підвівши голову і бачучи, що вже „день як бик“, проворкотіла:

— А щоб вас витерло, лежибокi прокляті! Бідна худібка ричить на припоні, а вони вилежують ся якоїсь сотони! І де той непочесний пахтяр, щоб ему світа божого не видіти!

І знявши ся з постелі вона налила собі води в миску, почала мити ся, а опісля чешучись завела на весь голос:

Usłyszałam śliczny głos,
Jak Marya woła nas:
Pójdźcie do mnie, moje dzieci,
Wzywam was, ach, wzywam was!

І в стайні почало ся житє. На підрі над стайнею на куші соломи прокинув ся Гади́на. Відки він тут узяв ся, заснувши вчора в комірці обік кухні? Се діло лишилось невиясненим, хоча до виясненя загадки могло причинитись те, що не далеко від Гадини, вся зарита в соломі лежала Параска, котра сеї ночі не спала коло пані. До тайн минувшої ночі належало й те, як вони найшлись обоє і яким способом дістались на підрю. Прокинувшись від рику корови Гади́на протер очи, сів і хвильку пригадував, де він і що з ним діє ся. Крізь діри в да́сі зазірало до него денне світло; воно швидко протверезило Гадину і вияснило єму єго положенє. Він схопив ся на ноги, оглянув ся довкола, а зуздівши одну ногу Парасчину, що висунула ся з соломи, скочив до Параски, розгріб солому і термосячи єї за плече скрикнув з переляком у голосі:

— Параско! Щоб тобі добра не було! Параско! Вже сонце зійшло! Всі в дворі побудили ся, а ми спимо! Вставай зараз і біжи до пані, а то догадає ся. Тоді пропали ми! Ну, живо, спіши! Я біжу наперед, щоб нас хто не побачив разом!

І не чекаючи на відповідь розвісаної Параски він зіскочив з підрі на солому що лежала на тоці, а відси вихилив голову на подвірє, озирючи ся, чи хто єго не бачить. Переконавши ся, що на подвірю пусто, він схилений як кіт прошмигнув у напротивні двері і незамічений ніким пробіг у свою комірку, де немов нічого й не бувало почав збирати ся, свистати і співати, очевидно стараючись, щоб єго почула Га́пка в кухні. По хвили він і сам увійшов до кухні і почав мити ся. Га́пка вже вичесана ся і заходила ся розпалювати під кухнею.

— Ти також, дармощіде, не маєш що робити та висипляєш ся до полудня, га! — буркнула вона до Гадини.

— Ну, вже й до полудня! Не бій ся, ще пороблю тоту роботу, що маю завдану, а як буде треба, то ще найду час і на те, щоб тобі крижі висмарувати, як тебе почнуть кольки колоти.

— А кололо б тебе, щоб тобі всі дохторі ради дати не могли, ти песя віро якась, а! — люто скрикнула Га́пка. — Ну, чи бачите люде добрі, — кричала вона обертаючи ся до дверей, в котрі ніякі добрі люде й не думали входити, — отся блощиця ось як до мене говорить. Та я тобі всі кості поломаю, ти басурмане! Я тобі окропом очи випарю!

— Ну, ну, вже й розтеркотала ся, — лагіднійше промовив Гади́на, обтерши ся рушником і розчісуючи своє патлате волосє, в котрім ще стирчали стебла соломи. — Я-ж тобі нічого злого не сказав! А сказавши правду, яке у тебе право наганяти мене до роботи? Чи ти мій наставник який, чи окоман? Ясна пані сама тебе о то не просить.

— Але мене серце болить, як бачу таких дармощідів. Я собі тут коло кухні руки па́волю, щоби вам наварити жерти, а ви хоч би що небудь робили! Чи встиду не маєте, чи Бога ані крихти не боїтесь — бігме не знаю. Але не бій ся, все те буде вам пораховано! О, дубельт вам се порахуєть ся, кожда кришка, котру ви за дармо зіжре́те!

— Ну, ну, почала вже! От дай кавалок хліба, то побачиш, як я зараз цупко робитиму. Ти думаєш, що я вже такий лежаний хліб! А я, небого Гапко, як захочу, то й двох закасю. Правда, на чужім робити, чорт знає кому і по що, міні не хоче ся. Тай кому б се хотіло ся. Але нехай по я на своє стану!...

— Ого-го! Там то ти лису гору перевернеш. Вже я бачила таких робітників. На язик кренкі були і також так розмахувались, що коби їм на своє. А стали на своїм, то ой-ой-ой, як тонко почали співати. Так любо курей пасті гонили, що аж ну!

— О, я не такий, Гапко! Бігме не такий. У мене курка буде мати в хаті що йісти. Ади, вчора ясна пані казала міні он ту траву під поповим вікном викосити. Досить я ще доси натще, але щоб тобі показати, що я потрафлю й натще своє діло зробити, то я як стій беру за косу, і побачиш, що поки ще тут бульбу зварю, я своє діло зроблю.

— Таке то й діло велике! Але я певна, що й того ти не зробиш! Щось би велике в лісі здохло, як би ти се зробив.

— Ану побачиш! — скрикнув Гадина і вибіг із кухні.

Пані Олімпія спала як убита. Перший раз від довгого часу сеї ночі спала твердо, спокійно. Перший раз не мучили єї ніякі змори, не почувала страху, не прокидала ся, не кричала крізь сон. Лежала горілиць, розкидавши руки, віддихала глибоко і рівно на пів розкритим ротом, при чім губи єї від часу до часу легко порушувались, немов шептали якісь таємні, ні для кого нечутні слова. В позамиканій спальні було горячо аж душно, але ся духота не будила єї. Вона не прокинулася ані тоді коли пес завив, ані коли корова заричала, але коли спів Гапки лунав по подвір'ю, ані коли Гадина клепає і набивав косу, ані коли пахляр по під єї вікна туркотів візком, йдучи з молоком до Львова, ані коли пастух зарає за ним гнав корови на пашу, гейкаючи та лускаючи з батога. Давнійше спів соловія будив єї зо сну, скрип фіртки, лускіт батога або який небудь інший далекий гомін або близький шелест; нині все те немов не доторкалось до неї, не порушувало єї нервів. Вона спала смачно, твердо, спокійно, мов дитина по купелі, мов чоловік, що по довшій, важкій слабості прийшов до здоров'я і у-перве заснув покріплюючим, здоровим сном.

Та ось залопотіло щось у сінях перед дверима спальні: хтось входячи поспішно в сутінку спіткнув ся о масницю, котрою підперті були двері і коинувши єї вогою попхнув так, що вона з лускотом покотила ся на бік. Пані Олімпія і від сего гуркоту не збудила ся. Ось чиясь рука несміло, звільна почала відхиляти двері спальні; заскрипіли двері на заржавілих завісах — пані Олімпія ані не ворухне ся, спить собі преспокійно. Ось увійшла до спальні Параска — смертельно бліда, перелякана, вся тремтить, важко дихає; видно, страшне щось висить на єї поблідлих, широко розхилених устах. Підходить до пані, бере єї за руку — пані Олімпія спить, не прокидаєть ся. Параска підносить панину руку і знов опускає єї, не відважуєсь торгнути; підносить ще раз і ще раз опускає — пані Олімпія не чує сего,

лежить мов нежива та дихає рівно і спокійно, в тихім, глибокім, здровім сні.

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані! — задихаючись шепче Параска нахилена над панею Олімпією, та тільки тоді, коли добре торгнула її за руку, пані розкрила очі і здивованим, сонним поглядом зирнула на неї, не рушаючи ся з місця.

— Се ти, Параско? — промовила пані звільна. — Що то, вже рано? Але то я чудесно спала!

— Прошу ясної пані! Прошу вставати! Там таке...

— А що там таке? Чи що стало ся?

— Ой, прошу ясної пані! Нещастє! Страшне нещастє!

— Нещастє? — все ще спокійно, мов не вірячи або не розуміючи сего слова мовила пані. — Що за нещастє?

— Ой! Страшне нещастє! Ёгомостя вбито!

— Ёгомостя? Котрого ёгомостя?

— Таже нашого, старого.

— Що, о. Нестора? — скрикнула пані, немов аж тепер зрозуміла, о що ходить, і сплеснувши в долоні сіла на ліжку. — Бій ся Бога, Параско, що ти говориш? То не може бути!

— Правду говорю, прошу ясної пані! Прошу піти подивити ся! Я зирнула лиш з далека, то мало не вмерла зо страху. Такий страшний лежить, весь у крові!

— Господи! Що за нещастє! Що за нещастє! — шептала пані і почала вся тремтіти мов у лихорадці. — Що се може значити? Адже се страшенна річ! Адже се до віри не подібне!

Отак розмовляючи, тремтячи та зітхаючи, вона встала, вмила ся і впорядкувавши прихачцем волосє та убравши ся по буденному при помочи Параски, вона вийшла зі спальні і ледво переводячи ноги поспішала до офіщини.

II.

Сінешні двері тої офіщини, де було помешканє о. Нестора, були широко отворені. Крізь двері видно було людей, що стояли в присінку: се були: Гапка, садівник і Гадина. Сей остатній, вибравши ся косити траву під вікном о. Нестора, побачив, що не тільки сінешні двері офіщини були не замкнені, але й другі двері, що вели до покойів о. Нестора, були на розстіж отворені, а зазирнувши до середини побачив, яке нещастє стало ся з о. Нестором і наробив крику.

Пані Олімпія хитким, непевним кроком наблизилася до групи, що стояла в дверех помешканя о. Нестора і не сміла вийти до середини. Люде розступили ся мовчки перед нею. Всі були бліді і перелякані.

— Та що тут стало ся? — зломаним голосом запитала пані Олімпія.

— Нещастє! — відповів садівник, — єгомость убиті. Адить, онде лежать.

І він показав у півтемну просторінь. Від сінешних дверей видно було все в передпокою; двері з передпокою до покою також були отверті, а на серед покою, близь ліжка видно було недвижну, темну масу. Тільки привикнувши до сутінка, що панував у покою (вікна в покою і в передпокою були позаслонювані) можна було розпізнати статть чоловіка, що лежав горілиць, розкиданий на землі, обернений головою до порога, в калюжи крови.

— Господи! — скрикнула пані зирнувши до середини і перехрестила ся. — Відверни і застуши від такого!

Всі мовчали, а пані Олімпія чула, що всіх очи з якоюсь бездушною цікавістю, з якимись глухими підозріннями та докорами звернені були на неї. Під перехрестним огнем тих німих поглядів вона почула себе дуже ніяково, та в глибині єї душі кричало щось:

— Не дай ся! Покажись спільною, спокійною! Не дай ся!

— Треба зараз післати по жандармів, — буркнув понуро садівник. — Тут очевидна річ, що якийсь кримінал став ся.

Сі слова були для пані Олімпії мов перший вистріл, що розпочинає битву, мов острога для коня. В єї очах блиснула енергія. Неспокій пропав, вона випрямилась.

— Очевидна річ, кажете? А ви були в середині, в покою?

— Та ні, ніхто не був, — відповіла Гапка. — Страшно, а може й не належить ся — або я знаю.

— Хоч по війта треба послати, — доповів єї думку садівник, — Самим ніяк не слід приступати до вбитого.

— Та хто ще знає, може він і не вбитий? — промовила пані. Всі видивили ся на неї. Таке припущєнє нікому з них і в голову не прийшло від першої хвилі, коли побачили о. Нестора на підлозі простертого в кровяній калюжі. І тепер ніхто з них не вірив сєму, та про те всі ахнули з несподіванки. Пані не давала їм часу отямити ся.

— Ходіть лишень! Погляньмо ближше! Адже чоловік! Хто знає, чи є по що кликати війта і жандармів. А коли треба буде, то звісно, покличемо.

Сі остатні слова, висказані спокійно і рішучо, троха направили неприємне вражєнє, яке з початку зробили слова пані Олімпії на всіх присутних. Звільна, обережно, ненастєжно озираючись довкола всі пішли на перед. В передпокою не добачили нічого підозреного. До покою вийшла перша пані Олімпія, та вона, як здавалось садівникови, уникала якось дивити ся на о. Нестора, а тільки обійшовши єго з далека почала пильно роздивляти ся по покою.

— Тут все в порядку, — промовила вона. — Не видно, щоб які небудь злодії — —

Та тут перервав єї слова голосний окрик Гапки.

— Прощу ясної пані! Єгомость живі! Єгомость ще дихають!

— Господи! — скрикнула пані, та таким якимось голосом відмінним від дотеперішнього, не то радісним, не то смертельно переляканим, що всім мов ножем у груди кольнуло.

Гапка тимчасом припала до о. Нестора. Приклякнувши на коліна вона піднесла його голову з землі. Лице о. Нестора було страшенно бліде, чоло і волосся все в крові, сорочка на груди також кровава. Він дихав, але очі його були замкнені, немов у глибокій сні. Впрочім був роздягнений, тільки в сорочці і штанах; ліжко було зімняте, але на ньому не видно було слідів крові; видно, що катастрофа стрясалась над ним в ночі, коли він уже спав, але не в ліжку.

— Води, Параско! Води подай! — крикнула Гапка, котра славилась в селі тим, що вміла „давати раду“ в випадках наглої і тяжкої слабости.

— А я би радив зараз післати по війта і шандарів, — мовив садівник, роззираючись по покою і передпокою. — Он те вікно в передпокою отворене, туди міг вийти лихий чоловік, пек би ему було!

— Але ж хорого чоловіка треба ратувати! — скрикнула Гапка і при помочи Параски почала обмивати голову о. Нестора і твердити його.

Пані тимчасом стояла мов остовпіла, не сміючи зирнути на те, що її служниці робили з о. Нестором. Тільки слова садівника опять укололи її мов шило.

— Ану, переконайтеся, чи справді вікно відчинене! — промовила вона видимо силуючись бути спокійною.

Садівник приступив до вікна, відсунув стору і попхнув вікно, щоб його отворити. Показалось, що вікно не вітворюєся. Долішнього скобяля бракувало, але верхній був засувений і держав.

— Бачите, що вікно замкнене, — промовила сумовито, але з певним тріумфом у голосі пані Олімпія.

В тій хвили о. Нестор відкрив очі, а з його груди роздалося глибоке, протяжне, болюче стогнане.

— Оооо! Оооо!

— Живий! Живий! — опять мов перелякана скрикнула пані Олімпія. Вона попробувала глянути на него, але зараз же відвернула ся, мов від виду гадюки.

— Ох, не могу бачити крові! Не могу бачити ран! — скрикнула вона.

— Най ясна пані будуть спокійні, — мовила Гапка, котра тимчасом промила чоло і лисину о. Нестора. — Тут ран великих нема, тільки отсей один синяк, із котрого потекла кров. Від того егомость чень не згинуть.

— А на груди відки кров? — запитав Гадина. — Ади, сорочка вся кровава.

Гапка розіпняла сорочку на о. Несторі, але рани на груди не було ніякої. Кров на сорочці походила очевидно з тої самої рани на голові.

Гапчині слова справді впокоїли паню Олімпію. Коли рану промито, пані остаточно здужала пересилувати себе і поглянути з близька на о. Нестора. Тепер він зовсім не був такий страшний, як перед хвилиною. Блідий мов труп, непритомний ще, він про те дихав правильно, стогнав міцно, зовсім не харчав як конаючий. Рана на горішній частині чола, троха з лівого боку, була велика майже як долоня, вся сніж, аж чорна, напухла, і тільки з одного боку, на протягу якого шівтора цяла, шкура трісла і з розсілини лила ще й доси кров. Гапка заходилась власне при помочи мокрого рушника і губки сипнати кров. Приглянувшись уважно рані пані Олімпія спокійно і рішучо промовила :

— От іще люде! Якого страху міні завдали! Розбійники! Убитий! Бог знає що видумали! А то простісінька річ: о. Нестор у ночі впав з ліжка тай о щось тверде вдарився головою. Се з ним уже пару разів трапляло ся, тільки що доси ніколи так не розкалічив ся. Ну, та се ще не є нічого страшного. Кілька день полежить тай буде здоров. А ви вже зараз і війта і шандарів! Тьфу! Доктора — хіба що доктора треба буде спровадити, тай то не конче. Рана зовсім не є небезпечна. Потовк ся троха, закровавив ся, але то нічого.

— Але прошу ясної пані поглянути, кілька тут крові з него вийшло. І молодого б се ослабило, а то-ж старий чоловік. Доктора конче потрібно, — промовив садівник, котрого рішучі слова пані Олімпії почали було впокоювати, а котрому про те власне чуте шептало, що тут щось та не так.

— Прощу ясної пані, егомость доси ніколи в ночі не падали з ліжка. Вони сиплять спокійно. Тай о що би тут таке могли вдарити ся? — неосторожно вмів ся Гадина.

— І що ти тут мішаєш ся? — офуркнула ся пані Олімпія. — Чого тебе тут потрібно? Волиш іти до своєї роботи, ніж тут очі витріщати та дурниці говорити!

— Та я так лишень... я нічого — пробулькотів Гадина, змішаний не стільки словами, скільки громовим поглядом, який кинула на него пані Олімпія і котрий він добре знав. Для того не гаючись довше і заспокоївши свою цікавість він вийшов з покою, взяв косу, що стояла оперта о стіну з надвору і обійшовши фірткою через сад до огородця перед вікном офіцини, прийняв ся завзято викошувати високий бурян, що заповнював той огородець зеленю, цвітами та запахом свіжої рослинности.

В покою тимчасом служниці порались коло о. Нестора. Пані Олімпія раз підхопивши думку про те, що о. Нестор чи то в неспокійнім сні, чи в якій небудь слабости кидаючись на ліжку випав з ліжка в низ головою і вдарив ся о щось тверде, хоч би о дерев'яну ніжку ліжка або о хлонця до заування чобіт, держалась тої думки твердо, повторяла єї на різні лади, немов би старала ся вмовити в себе і в усіх оточуючих певність і віру, що іменно так а не інакше воно стало ся а інакше й бути не могло. А скоро так було, пригода трапила всякий сензаційний, кримінальний характер, ставалась звичайним нещасливим випадком, в котрому ніхто не винен, з котрим нема що й

носити ся. Сей погляд силою мимовільної сугестії швидко уділив ся не тільки Гапці й Парасці, але навіть недовірливому садівникови, котрий якийсь час іще щось воркотів. пильно придивляв ся то до кантів ніжки, то до „хлопця“, о котрий о. Нестор звичайно ззував із себе чоботи без ніякої чужої помочи, і остаточно на пів переконаний здвигнув плечима і похитав головою.

— Га, та може воно й так було. Або я можу знати. Коли ясна пані кажуть, що се вже не перший раз він так спадає з ліжка —

— А вже ж, а вже ж! Я се найліпше знаю, бо звичайно рано заходжу до него. Він сам міні не раз се говорив! — поспішно мовила пані.

— Та то так! О випадок не тяжко, а ще такому старому чоловікови. А в покою, кажуть ясна пані, нічого не бракує? Не видно, щоби ту хто що господарював?

— Адже самі бачите, що все в порядку. Шафи позамикані, комода заперта. Як би злодії були, то певно би не таку замішанину лишили. Шукали би грошей, ну, а знаєте, як чужі люди грошей шукають, а ще в ночі, то не дуже о те дбають, щоби все в порядку лишити.

— Та то правда, — мовив садівник, чим раз сильнійше переконуючись о правді слів пані Олімпії. — Тільки ось що, прошу ясної пані. Як ми сюди прийшли, то двері були поотворювані.

— Як то поотворювані? — здивувалась пані Олімпія.

— Гади́на сказав, — вмішала ся в розмову Параска, — що забираючись косити траву в городці посмотрив отсі сінешні двері. Так якось припадком посмотрив — двері не замкнені. Отворив їх, заглянув до сіней, а двері до передпокою і до покою згомостя обоє на ростіж повідчинювані. Від разу — каже — мене переполох обгорнув, бо о. Нестор звичайно дуже старанно на ніч замикав ся.

— Ну, ну, ну! Замикав ся! Се вже він бреше! Часом замикав ся, то правда. Але часом — звичайно, старий, слабовитий, непамятливий, тай забуде замкнути. Чи раз я сама заставала рано двері его передпокою не замкнені, хоч він іще спав!

— Я також пару разів заставала двері не замкнені! — потвердила Гапка, все ще пораючись коло о. Нестора, котрий поміж всяких старань не приходив до себе, а тільки стогнав і важко дихав.

— Ну, дівчата, — мовила пані Олімпія, — треба конче щось робити з ним! Гей, дядьку! Поможіть нам підняти его та покласти на ліжко! Не можна ж хорого так лишити на підлозі.

— А я думаю, прошу ясної пані, чи не добре би було змити ему груди і плечі зимною водою, — може би так борше прийшов до себе? — мовила Гапка.

— Добре, добре! Ну-ко, піддержіть его! знімайте з него оту сорочку! Так! Ось вода!

І всі четверо, не виключаючи й пані Олімпії, почали мити і натирати о. Нестора. Свіжа, холодна вода справді підбадьорила хорого.

Він підвів голову, в очах заблищав огоньок свідомости. Стогнання зробили ся живійші, голосніші, та з поміж них почали проривати ся не-виразні, уривані слова.

— Ой! Бо-о-леть! Ой — як же тя-жень-ко! Голова! Де мо-о-я голова? Хто мі-і-і-ні голо-о-ву взяв? Оооо!

— Маячить! Нещасний! Видно в голові біль тяжкий чув! Ану, Параско! Живо ліжко постели! Перенесемо его на ліжко!

— А сорочку чи сю саму на него надінемо? — питала Гапка.

— Е, ні! Я зараз виїму чисту з комоди! Хіба ж можна хорого в такій закровавленій сорочці класти? Доктор прийде, люде поприходять — деж се можна, щоби панотець так лежали.

І вона не гаючись виняла з комоди білу сорочку і наділа єї на о. Нестора, котрого опісля три жінчини при помочи садівника поклали на ліжко. Пані Олімпія сама поправила ему подушку, підложила яська так, щоб хорому було як найвигідніше.

— Я би радив до голови оковити прикладати, — мовив садівник. — Се на такі рани дуже помагає.

— Не бійте ся, ми се і без вас знаємо, — відповіла Гапка, котра почала знов порати ся коло пораненої голови о Нестора, перемиваючи закровавлений рушник та губку. О. Нестор при найлекшим дотику до его голови стогнав страшенно, судорожно хапав ся пальцями за подушку, за груди, за що міг, і тратив притомність. Очевидно біль був страшний. Та коли Гапка поперемивала все, а пані Олімпія зі свого покою принесла в фляшочці оковиту, котрою намочено губку і приложено до рани, він швидко успокоїв ся і здавалось, що заснув.

— Не треба ему надто докучати. Вступім ся від него, лишім его в спокою. Як трошечка проспить ся, то сон покріпить его, — говорила спокійно, лагідно пані Олімпія, мов мати дбаючи о спокій хорої дитини. Перший садівник послухав єї слів і вклонивши ся їй пішов до свого діла.

— А ти Параско візьми собі води і виий тут підлогу, — промовила пані з тим самим спокоєм — Адже ж не випадає, щоб отака калюжа крови тут лишала ся. Виий добре і піском посип. Нині літо, швидко висхне, а хорому се не пошкодить.

— Слухаю ясної пані! — промовила Параска і вхопивши коновку побігла за водою.

Розпорядившись отак пані аж лекше відітхнула.

— Ой Господи! — мовила вона обертаючись до Гапки. — Та й перелякали ж мене! Я вже думала, чи справді тут яке забієство не стало ся! Вся помертвіла! Бо подумати лишень, як би не дай Боже справді щось таке стало ся на мойім обійстю та ще з егомостем! Господи! Та ж я не пережила би того встиду, того поговору людського! Та Богу дякувати, що сим разом відвернув від мене се нещастє! А як думаєш, Гапко, він дійде швидко до притомности? — перервала нараз свої сердечні виливи і приступаючи близько до Гапки, з якимсь

острахом вдвляля ся в бліде, старече, на пів трупяче лице о. Нестора.

— Не знаю, прошу ясної пані, — мовила Гапка, також видвлялячючись в о. Нестора. — Щось міні та его рана не подобає ся. Вона мабуть тяжша, ніж міні з разу здавало ся.

— Тяжша? Як то тяжша?

— Боюсь, що то не тільки шкура прорвала ся, але під нею й кість проломана.

— Що ти говориш, Гапко! Деж то може бути?

— Не знаю напевно. Але коли я доторкнула ся зраненого місця, то здавало ся, що кість подає ся під пальцем.

— Але ж Гапко! Як би кість була проломана — адже там під нею мозок — то він би вже не жив!

— Ні, прошу пані! Буде живий. Се ще не конче, щоб від разу вмер. Але міні таки здає ся, що мозок у него нарушений. Бо від чого ж би він так довго лежав непритомний? А коли мозок нарушений, то вже Бог знає, чи й прийде він до себе.

— Ну, Гапко! Не загадуй про таке! — промовила пані нежов з докором, але з таким якимось відтінком бодрости в голосі, що би-стрійший від Гапки слухач був би підмітив якусь таємну радість при таким ореченню.

Власне прийшла Параска з водою і пані зараз змінила тему розмови.

— Ну, Гапко, ходімо лагодити деяке снідане. А ти Параско будь тут, а як би хорий прокинувся, то покличеш або мене або Гапку.

— Тут конче треба, щоби хтось раз у раз при хорім сидів. І то хтось тямущий, — мовила Гапка.

— Ну, таж маємо — — Господи! А я загуталась тай про головне й забула! А ще сюди йдучи думала про него. Гапко! Що се значить ся, що Деменюка нема? Де Деменюк?

— Не знаю, прошу пані! Я від учора вечера его не бачила.

— Як то, і не почував дома?

— Не знаю, я его не бачила ані в ночі ані нині рано.

Отак розмовляючи вони обі вийшли з офіцини на подвірє. Пані Олімпія зирнула у городець перед вікном, де Гадина вже докошував бурян.

— Слухай, Гадино, — обізвалась пані, — ти не бачив де Деменюка? Коло егомося треба би когось раз у раз сидіти. Я не все маю час, Параска ще менше, а Деменюк був би до сего найліпший.

— Я бачив Деменюка, але не нині, а ще вчора в ночі, — мовив Гадина.

— В ночі? О якім часі?

— Не знаю. Вже було темно. Ага, та саме перед тим, як ясна пані мене здибали на подвір'ю.

— Деж ти єго бачив?

А тут.

— Де тут?

— В помешканю єгомостя. Єгомость розмовляли з ним досить довго, а потім він пішов геть. Казав, що йде до коваля Гердера.

— Як жеж ти се бачив? Як чув?

— Я ходив по саду — садівник мене просив обійти, чи хто де не закрив ся — Дивлю ся з тамтого боку, в вікні у о. Нестора світло. Я підійшов під вікно і бачив — —

— Щож ти бачив? що? — поспішно питала пані. По за єї плечима пішов мороз, по лиці розлила ся смертельна блідість, на чоло почав виступати холодний піт. Гадина не бачив сего. Він стояв з косою в руці і похилив лице в низ, бачучи по невчасі, що непотрібно вирвав ся з снм оповіданєм, котре може наробити єму біди.

— Ну, говори, говори, що ти бачив? — налягала пані.

— Та нічого особливого! — відбріхував ся Гадина. — Те, що кажу, те й бачив. Застукав хтось до дверей, о. Нестор запитав: Хто там? Відповідає: Я, Деменюк. О. Нестор вітворив. Увійшов Деменюк, оба почали розмовляти — —

— О чім?

— Або я знаю, о чім? Я не міг чути. Те тільки я чув, що Деменюк сказав: Іду до Гердера.

— І вийшов?

— Та вийшов.

— Ти бачив, як вийшов?

— Бачити не бачив, але чув, як о. Нестор замкнув за ним двері.

— Замкнув?

— Замкнув.

— На замок?

— Здаєть ся, на замок. Я чув, як ключ ценькнув у замку.

— Ну, а потому що було?

— Я не знаю. Я пішов геть, пішов спати.

— А де ти спав?

— Та ось тут, у своїй комірці.

Пані Олімпія перевела сей перший протокол з Гадиною в чотири очи, сперта руками на плоті городця; за плотом віддалений о кілька кроків стояв Гадина з косою в руках. Гапка зараз із помешканя о. Нестора пішла до кухні, а Параска мила підлогу в покою о. Нестора. Пані і Гадина говорили швидко, притишеним голосом, хоч довкола не

було нікого, хто б їх міг підслухати, бо садівник зі своїм псом власне обходив сад і находився досить далеко від них.

— Ну, — мовила пані, троха успокоєна словами Гадини, — надіюсь, що Деменюк швидко прийде! Докошуй сей бурян і знеси его до стайні, а потому прийдеш до мене до покою, то я тобі скажу, що маєш далі робити.

І вона пішла півперек подвіря до свого помешканя. Але тут немов щось спинило її на порозі. Якийсь несупокій затрепався в її душі. В грудях зробилося так тісно, що їй формально було страшно вийти між чотири стіни свого непривітного помешканя. І вона пішла далі, до руїн старого двору, вигоном до улиці, а в її голові вертілася все одна думка:

— Бестія сей Гадин! Він щось знає, та не хоче сказати! Він щось бачив, щось чув більше ніж говорить! Ну, та вже я видобуду се від него! Він міні мусить усе висповідати! Тільки помалу, зручно, обережно, не перехапуючись! Господи! Як жеж ся півгодина мене змучила! Та се ще нічого. Що то далі буде?

В тій хвили очі її, склонені в низ, мимохіть якось піднялись у гору, визирнули на улицю. І в тій же хвили ноги під нею задилькотіли, в груди сперло дух, немов би й серце перестало бити ся; холодний піт виступив по всьому тілі. Пані помертвіла, стала на місці мов вкопана, а в очах її потемніло. Найстрашніший привид не був би так перелякав її, як те, що вона тепер побачила, хоч се була дуже проста, звичайна, натуральна річ. Вулицю долі селом ішов жандарм, звичайний патрулюючий жандарм, в чакі з когутячим пірєм, в мундурі і з карабіном. Побачивши паню дідичку він салютував їй, та на диво — і се власне зробило на пані таке могутнє вражінє — не мінавав двора, а скрутив з дороги і почав іти прямо до пані Олімпії.

III.

Жандарм був знайомий пані Олімпії з видження. Доси вона чула себе так далекою по своєму соціальному положенню від людей того рода, що хоч не раз бачила в селі постенфірера Шеремету, хоч він кілька разів бував навіть у неї в дворі задля різних справ, вона дуже мало звертала на него уваги. Жандарм та жандарм, — а що він за чоловік, добрий чи злий, спосібний чи не спосібний і до чого власне спосібний а до чого ні — сим вона й не думала інтересувати ся. Тож не диво, що тепер, коли Шеремета почав наближати ся до неї і коли вона інстинктивно почула в душі, що з сим чоловіком прийдесть їй видержати першу і може рішучу боротьбу, вона видивилась на него так, немов би перший раз в житю его бачила, сконцентрувала в очах усе силу свого духа, всю свою проникливість і догадливість, вироблену вихованєм, досвідом, знанєм вишого світа і освітою, щоби відгадати, проникнути душу, думки і намір сего плебея одягненого в мундур, від котрого чути було запах пренарованого спірту, котрим були чищені гудзики его мундура.

Постенфірер Шеремета був високий, статний мужчина, з чорними довгими вусами, довгим простим носом, чорними блискучими очима, з широкими румянцями на здоровім лиці осмаленім сонцем. Постать его так і дихала здоров'єм, силою і енергією, а в очах світився простий розум, виострений службою. Тільки тепер у перше пані Олімпія запримітила, що сей жандарм був дуже вродливий мужчина і що будь на нім замість жандармського мундура — батистова сорочка і тонке дороге вбрання, будь він не жандарм а який небудь вельможний граф або барон, він робив би „фурор“, за ним пропадали б дами, він був би „звільною“, „львом“ товариства. Ся увага якось так мимовільно, Бог зна відки мигнула в голові пані Олімпії, мабуть з привички до таких „естетичних“ оцінок кожного, хто перший раз звертав на себе її увагу. Та тепер їй було не до естетики, і для того зараз в слідуєчій хвили вона почала пильніше слідити его лице, щоби змірити, зміркувати обсяг его інтелігенції, котра в даній хвили могла стати ся найстрашнішим єї ворогом в разі як би оказалась ся за великою, а найліпшим єї союзником в разі, як би була малою і слабсилою. А поперед усього їй важно було доміркувати ся, чого се він повертає до двора? Чи він знає, що тут стало ся? Від кого і яким способом міг о тім дізнати ся? Якої тактики держатись їй супроти него? Вулиця перед двором була широка, а вигін, що бів попри згарища старого двора на подвір'є, був також доволі довгий, так що поки жандарм, ступаючи без поспіху мірними, широкими кроками, наблизив ся до пані, вона мала час прийти троха до себе після наглого перестрашу першої хвили. Вона стала при самім кінці вигона, тут де він доходив до подвір'я, так що жандарм розмовляючи тут з нею, міг бачити подвір'є, але не бачив докладно тої офіцини, де стало ся „нещастє“ і загалом не міг зміркувати, що діяло ся в глибині подвір'я. Пані Олімпія зовсім логічно міркувала, що коли жандарм знає вже, що тут стало ся, то піде прямо на місце, а коли не знає, то лучше буде не підпускати его близько, щоб без потреби ні о чім не дізнав ся. Інстинкт самоохорони говорив їй, що за всяку ціну треба старати ся виграти час, протягти відкрите і розголошене „нещастє“, що стало ся в єї дворі.

Наблизивши ся жандарм ще раз салютував перед панею і зупинив ся в такім віддаленю, якого вимагало ушанованє для пані графінї.

— Дуже перепрашаю ясновельможну паню, — мовив він плавно, рівно, кладучи ліву руку на шийку від кольби свого карабіна, — що смію так вчасно порою трівожити. Я вчинив се тільки для того, що побачив ясновельможну паню на подвір'ю.

— Значить, не знає ще нічого! В якійсь іншій справі приходить! — подумала пані Олімпія, набираючи нової відваги. До жандарма вона не мовила нічого, а тільки з виразом на пів строгим, на пів чемно-питаючим дивилась єму в лице.

— Тут учора у ясновельможної пані і у молодого пана дідица на фільварку були гості зі Львова — мовив жандарм.

— Так, були.

— А не могли б міні ясневельможна пані сказати, чи вони всі вже відїїхали, чи може дехто лишив ся?

— Не знаю на певно. У мене нема нікого, а у Адася на фольварку може хто й є. Чи пану потрібно чого від них?

— Ні, ні! — поспішно промовив жандарм.

— Можете піти на фольварок і там розвідатись, — мовила далі пані з певним ущипливим відтінком в голосі.

— О, ні! Чого там! Я тільки... тут невеличка формальність... Може би ясневельможна пані були ласкаві сказати міні... Тут між гістьми один пан був, его другі панове кликали „Кайцьо“. Яке его властиве імя і прозвище?

— Кайцьо... Кайцьо — повторяла пані Олімпія, немов пригадуючи, хто то такий міг бути, и на ділі вона міркувала:

— Що се значить? Чого він потребує? Видно, що хитра якась бестія, в далека заходить, так що й не знати, до чого прямує? По що ему сего Кайця? Адже ж не думаю, щоб він его справді на щось потребував. Видно, що хоче зайти мене в майки. Ну, та чекай, зо мною ти не так легко справиш ся, як тобі здає ся.

І додала голосно:

— Перепрашаю вас, пане постенфірер, але у мене така пам'ять до назв... Розуміє ся, Кайцьо, то пан Калясантій — знайомий мого сина — чудесний чоловік був, був учора, — але як він на прозвище називає ся, бігме не тямлю. Я в товариствах рідко буваю і з тими панами видаю ся хіба тоді, коли зволять до мене загостити, то де вже міні знати їх назви?..

Пані балакала свobodно, стараючись, щоб єї слова виглядали так, немов би пили зі широкого серця. Жандарм стояв перед нею, покiрно слухав тих слів, притакував головою, та коли пані скінчила, він онять зачав своїм звичайним смирним та твердим голосом:

— Дуже перепрашаю ясневельможну паню, але позволю собі запитати ще одно. Для мене було б важно — то є не так то дуже й важно, а так потрібно знати, де би я міг найти того пана Калясантія? Чи то який пан із сусідства, з села, чи може зі Львова?

— І сего не могу вам сказати. Здасть ся, що прийїхав учора зі Львова в Адасем, але то розуміє ся, що десь на селі має маєтність. Мій Адась з леда ким не буде товаришувати.

— Розумію! Розумію! Я й не думаю нічого подібного. Пан граф Адам звiсний в цілій околиці яко взір молодого благородного чоловіка. А що до пана Калясантія — як то ясневельможна пані его назвала на прозвище?

— Я ніяк его не назвала, — строго промовила пані, показуючи вид, що ся розмова починає єї нудити. — Я вам сказала, що не тямлю его назви.

— Ах, правда, правда! Перепрашаю, дуже перепрашаю! Так от про пана Калясантія ясневельможна пані кажуть, що він обиватель.

-- Так думаю. На певно сего не знаю, але думаю по тім, як він чудесно розуміє ся на конях, на полюваню, на ґрунтах, на лісах і на всякого рода господарстві. О, то дуже світлий чоловік. А в товаристві який милий!

Говорячи се пані Олімпія чула, як у душі єї ворушить ся злість і підступає до серця. Чого сей жандарм причепив ся до неї і пристає з тим Калясантим? Чи вона для него якесь бюро інформаційне? Та ще гірше ніж на жандарма пані зла була на себе. Замість віднайти жандармови коротко а досадно, щоб єму відійшла охота нудити єї, вона стоїть ось тут і показує єму чемний вид, і говорить з ним як за якийсь обовязок і пускає ся перед ним в такі інтимности, котрих би їй аовсім не слід було виговорювати перед чоловіком так дуже низшим від неї соціально, а що найгірше, що всі єї зусилля — оказатись супроти сего жандарма гордою, гнівною або недоступною падуць на землю, мов птахи без крил, що єї злоба против жандарма — безсилна, що вона не може — таки фізично не може — не строїти супроти него привітного лиця, не говорити лагідно і обширно о річах, про котрі він не питає і не потребує знати. В душі єї ворушило ся безмірно прикрета завстиджуюче чутє власної безвладности, подібної до безвладности воза, що раз понавши на похилу площу, сам власним тягаром безупинно котить ся в низ.

— Припускаю, припускаю, що все се так, — мовив жандарм, — та про те... Може бути, що се тільки людська злоба... я власне рад би переконати ся... Але тут, прошу ясновельможної пані, до нас на того пана Калясантія прийшло донесенє. Досить неприємна річ...

— Що такого? Донесенє на пана Калясантія?

— А так. Дуже міні прикро було чути се, а головню для того, що донесенє доторкало хвильового гостя ясновельможної пані графніні і пана молодого графа.

— Але о що ж ходить? Що таке стало ся?

— Нічого особливого! — мовив жандарм. — Я думаю, що то або проста сплітка буде, або якась дрібна формальність. Ясновельможна пані зволють дарувати, що не можу висловитись докладнійше, але щож, моя служба не позволяє на се. Як би тут був молодий пан граф, то я не сумніваю ся, що він вияснив би нам сю справу в одній хвили і не треба би було ніяких дальших заходів.

— Дуже жаль, що Адася тут нема. Він певно на фільварку, бо не думаю, щоб учора в ночі з гістьми поїхав до Львова.

— Або що? Може мав намір і він їїхати? — з острахом запитав жандарм.

— А так, намір був, але я думаю, що Адась не поїхав. Дуже був утомлений вчорашнім днем.

В тій хвили з глубини подвіря надійшов Гадива держачи в руках якісь сподні і з переляканим видом кличучи:

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані!

Пані Олімпія озирнула ся і скинула єго громовим поглядом.

— Дай міні спокій! — сказала сердито. — Бачиш, що я занята.

Гадина і сам якось зацукав ся побачивши жандарма, та про те вважав потрібним ще раз окликнути паню.

-- Я тільки хотів сказати —

— От іще туманище! — скрикнула пані, обертаючись опять до него і чуючи прилив холодної тривоги. Щось немов шептало їй, що те, що мав сказати Гадина, моглоб від разу обернути справу в якийсь інший бік і наробити їй багато клопотів. І збираючи до купи всі сили свого духа, вона сказала до Гадини, силууючись вимовити се як найспо-кійнійше і найрівнодушнійше:

— Я за хвиличку буду готова. Іди до мого передпокою і зажди, коли щось маєш міні сказати, а тут міні не докучай!

Гадина обернув ся і пішов.

— Видять пан, — жовила пані з відтінком жалю над своєю власною долею, — отаке має раз у раз! Такі всі тумани, з найменшою дрібницею до мене йдуть. Тут роздерло ся, тут чогось бракує, тут се зробити, там те, — ніколи жадне власним розумом не розбере, а все до мене! За всім до мене!

— Видно, що ясневельможна пані так їх при звичаїли, що всі до пані як діти до матері. Видно, що мають довіре до ясної пані, знають, що ясна пані справді про все дбає, у все входить.

Пані Олімпія з усміхом прийняла сей комплімент.

— Се може бути, що я й при звичаїла їх до того, собі на лихо. Та все таки я воліла б, щоби кожде хоч троха подумало власною головою, заким з усякою дрібницею до мене лізти. А то інколи, знаєте — невелике наше господарство, а про те голова ходором ходить, коли отак з усіх боків до тебе одно за сим, друге за тим, третє знов за чим іншим. А кождому дай, кождому порадь, кождому скажи вясни, витолкуй і представте собі, найчастійше все на дармо! Кожде про те зробить по своєму, перепутає, поспеє тай годі. Ой, доля наша з тими людьми!

Жандарм слухав сих нарікань з очевидним вдоволенням. Чи єму підхлібляло те, що така вельможна пані, графиня, промовляє до него так, як до рівного, чи єму з якої іншої причини пожадані були ті інформації, досить, він слухав і якось не квапив ся відходити.

— Ну, та я розбалакала ся, — жовила нарешті пані Олімпія, — а пану певно ніколи.

— Ні, овшім! Я дуже рад. Я ще хотів ясневельможну паню запитати о одну річ.

— Ну, прошу, — далеко привітнійше ніж з початку жовила пані Олімпія, котра рада вже була позбутися сего грізного свідка зі свого обійстя.

— Перепрашаю дуже, що ще раз верну до вчорашнього, але чи не могли б ясна пані сказати міні, хто ще тут був учора з гостей з паном молодим графом?

— Хто був? Йй Богу, так міні тяжко спам'ятати назви. Та от — а! Був доктор Васонг, адвокат львівський, потому..

— Дякую ясневельможній пані! — мовив жандарм кланяючись. — Міні досить! Міні аби одного. Др. Васонг — о, се звісний адвокат, знаменитий адвокат! Се чудесно! Дякую ясневельможній пані! Цілую руці!

І жандарм салютуючи обернувся по військовому на місці і пішов геть. Пані Олімпія ще добру хвилю стояла на місці провожаючи его очима. Йій якось аж не хотіло ся вірити, щоб жандарм справді пішов геть, щоби ся грізна хмара сим разом зовсім минула єї дім. Вона так і ждала, що ось-ось жандарм зупинить ся, верне назад і почне розмову про щось інше. О скільки з початку своєї розмови з ним вона зупинилась на тій думці, що він нічого не знає, о стільки потім его довга гутанка і та охота, з якою він слухав єї балаканя, зродили в єї душі на ново підозрінє, що щось в тім є, щось він знає, чогось догадає ся. Але ні, жандарм пішов у низ селом, не зупиняючись і не вертаючись. Пані слідила за ним очима, аж доки він зовсім не щез йій із виду. Тільки тоді вона зітхнула глибоко і обернувши ся звільна пішла до свого покою.

В сінях ждав на неї Гадина.

— Ну, що тобі таке? Чого ти прилетів язик висолопивши? Що там таке стало ся, що за тобою мов собаки гнали? — накинула ся пані на Гадину з докорами.

— Та може то й нічого, прошу ясної пані, — відповів Гадина все ще держачи сподні в руці, — але я думав — —

— То то й є, що ти все думаєш, а віколи нічого путнього не робиш. А як що придумаєш, то таке, що хоч на лопаті вивози!

— Та я лише задля отсих споднів, — лепотів Гадина збитий з пантелику. — Міні здавалось — —

— Ну, що тобі здавалось, тумане? Що мене якісь сподні обходять? І видиш, що я з чужим чоловіком розмовляю, а ти до мене з якимись споднями лізеш! Тьфу! Деся такого й придумати годі, як ти зо мною робиш!

— Але прошу ясної пані! Прощу вислухати! Се єгомостеві сподні, ті, що вони вчора на собі мали! — мовив Гадина.

— Ну, так що з того?

— А я отсе найшов йїх у стодолі під купою соломи, геть у споду запгані.

— Що? В стодолі? А вони відки там узiali ся?

— Отож то власне я не знаю. Тут щось є!

— Тьфу! Десь ані хвили не можна бути без клопоту! А ти говорив кому про се?

— Та ні, не говорив нікому.

— Ну, то добре! Візьмиж ті сподні і занеси їх до єгомосцевого покою і не кажи нічого нікому. Може тут і справді щось недобре стало ся, але треба з тим осторожно. Нема по що розтрублювати. А що єгомось? Як ему?

— Здаєть ся, ліпше. Пробудив ся. Там десь Гапка коло него.

— Ну, ну, зараз і я йду. Так знаєш що, — мовила пані, нагадавши щось нового. — Дай міні ті сподні, а я їх сама занесу. А ти тимчасом як стоїш, зараз бігай на фільварок до паннича. Отуди біжи лукою і кажи паничеві — Або ні, не кажи нічого, тільки передай отсю карточку!

І пані поспішно виняла зі свого нічного столика візитовий білет, написала на нім кілька слів, заліпила его в маленьку коверту і передала Гадині, котрий зараз же побіг з ним через сад та луку на фільварок.

— А живо! — крикнула в слід ему пані, поспішаючи до о. Нестора.

Та поки ще дійшла до офіцини, на зустріч їй поспішно вийшов садівник із саду, з камізелькою в руці.

— Прошу ясної пані, — мовив він наближаючись. — Прошу поглянути, що я найшов у саду!

— Камізелька, — звільна цідила пані, з нехітю оглядаючи єї — так щож з того?

— Чи ясна пані не знають, чия се річ?

— Що знов? Відки я маю знати? — обурилась пані.

— А міні здаєть ся, що то єгомостева.

— Єгомостева! Деж вона була?

— Я найшов єї в саду, отам у корчах під плотом.

— Що знов за лихо! Відки вона там уяяла ся? — скрикнула пані.

— Не знаю, прошу ясної пані. Та здаєть ся, що тут щось погане стало ся. Самовільно вона там не забігла, а мусів єї хтось закинути.

— Та хто би там кидав тай по що?

— Ну, єгомосць самі певне єї не кинули. Адить, нова камізелька, зовсім добра. Здаєть ся, вчора ще мали єї на собі.

— Може ваш пес як небудь ухопив та в корчі затагнув?

Ся догадка гірш усього обрушила садівника.

— Мій пес до єгомостевого покою ніколи не ходить, а все коло мене сидить. Він не має звичаю зятягати шматє в корчі.

— Ну, то я не розумію, що тут могло стати ся! — прикро якось промовила пані і відвернула ся, щоб іти до офіцини. Садівник з камізьелькою пішов за нею.

— А я думаю, прошу ясної пані, що тут щось нечисте. Що тут якась погава справа. Не дай Господи чого, то не тяжко нам усім в біду впасти. Моя рада — зараз, не чекаючи довго, післати по війта, скликати людей, дати знати шандарам. Нехай би добре обшукали... Сама камізьелька з покою в корчі не забігла, мусів хтось єї винести. А виніс камізьельку, то вже певно для самої камізьельки там не йшов, мусів ще щось більше, вартнїйше забрати, а камізьельку кинув. То, прошу ясної пані, небезпечна річ! Тут криміналом пахне.

Він говорив се звільна, рівним балакливим тоном, котрий в душі пані Олімпії збуджував уприкрене, відразу, мало не дрож, так як рясний, холодний і безконечний осінний дощ.

— Та добре, добре! — промовила вона силуючись не крикнути з подразнення. — Зараз усе зробимо, що треба. Я власне післала по панича, мого сина. Він троха розумнїйший від нас усіх в таких справах. Будемо видіти, що тут треба робити.

Вони майже рівночасно війшли до передпокою, в котрім ще поралась Параска посипаючи піском тільки що вимиту підлогу. Та коли війшли до покою, очам їх показав ся вид, якого вони певно менш усього могли надїятись. О. Нестор о власній силі сидів на ліжку, держачись одною рукою за побічницю, а коло него стояла Гапка і годувала его як дитину пареним молоком і розмоченою булкою. З лица о. Нестора щез той мертвий вираз, який був на ньому ще перед годиною. Голова була пообвивана рушниками, але впрочім о. Нестор виглядав як звичайно і страшна нічна пригода, бачилось, не лишила на нїм надто великого слїду. Пані Олімпія аж в долоні сплелася бачучи таку наглу і дивну перемену.

(Далі буде.)

Ів. Франко.

Історія і релігія Жидів.

Стаття Моріса Верна. Переклад Л. У.

Ми приймаємо у сій статті ось які розділи: 1) період мітичний; 2) період давніх царств жидівських; 3) період від полону до зруйнування Єрусалима Тітом; 4) релігія до полону; 5) релігійні встанови жидівські.

I. Період мітичний. Скласти яку главу давньої історії східних народів згідно з вимогами новітньої критики, се діло надзвичайно delicate; або події відомі нам тільки з написів, як от що до Єгипту та Ассирії; або вони дійшли до нашого відома через книжку, як от що до Ізраелітів. Але ці книжки, впоряджені багато пізніше самих подій, піддані догматичним поглядам пануючим в часи їх складання, через те ми можемо користати з них тільки з крайньою обережністю. Перші шість книг в Біблії (Пятикнижжя і кн. Ісуса Навіна), се поема, призначена до звеличення минулої слави нації і до описання таємних доріг, якими прихильне до Ізраеля Божество провадило Жидів аж доки вони заволоділи краєм ханаанським; книжки ті — се епопея жидівська; їх не можна вважати історичним документом в спеціальному значінню, яке ми надаємо сьому слову. Чи вони були зложені тільки в часи відбудовання Єрусалиму чи трохи раніше, се малої ваги річ, бо прийнявши гіпотезу, найбільш допускаючу давність сих писань, все таки сім або вісім віків розділяють їх від остатніх з поданих в них подій, себ то тих, що випали при завоюванню Палестини Ісусом Навіном. Особливо в сьому пункті вони видимо подають події тенденційним способом; се легко доказати, провіряючи їх оповідане з аналогічним оповіданем книги Суддів; отже ся книга в повній суперечности з претенсіями книги Іс. Навіна. Що ж говорити про давніші частини? Таким способом усі події раніші того часу, коли ми знаходимо Ізраелітів оселених в Палестині, складають мітичний період їх історії. Чи можна віднайти під сими мітами спогад про які дійсні події, про сиро-месо-потамське походження Ізраеля, пробування в Єгипті, вандрівку по сінайському півострові, — се ми маємо дослідити.

Від кожного, хто хоче довідатись про давню історію жидівську, треба вимагати першої жертви, щоб він одкинув увесь той період, що йде од сотворення світа і першої людської пари до часів Авраама. Там в формі хронологічної плетениці подані погляди разом дотепні і високі на початки роду людського і на відносини Ізраеля до інших народів, на те що ми назвали б его положенем і місцем в світі. Сі сторінки роблять честь цікавості думки, що траплялась у жидівських учених; се одважні комбінації, алеж зовсім не давні традиції „сягаючі до колиски

нації". Як що зможуть коли встановити напевно походжість, яку часто пробували показати нові вчені між деякими оповіданнями біблійними і мітологіями Вавилонії та Фенікії, то сю походжість прийдець ся признати за позичку, зроблену Жидами в час полону і в пізнійші по ньому часи. Зовсім ясно, що такий міт, як про „вавилонську вежу“, міг мати інтерес тільки для людей, що мали зносини з великим містом Вавилоном, а се нас зараз приводить до часів полону.

Так ми доходимо до часів патріархів, до історії Авраама, Ісаака та Якова. Особа, на імя Авраам, родом з племен сирійських оселених в Горішній Месопотамії, отримує наказ від Бога покинути свій рідний край, щоби в країні, яка буде їй призначена, статись корінем народу, котрому той самий Бог має сприяти надзвичайним способом. Се чисто догматична ідея виражена конкретно і реально: се гордий догмат „вибрана Ізраеля“ переложений на мову історії. Бог обрав Ізраеля, за скілька віків до того як він став істнувати, в особі людини, призначеної дати єму жите. Се не етнографія, се теологія. До Авраама, до єго сина Ісаака, до єго внука Якова по черзі звертають ся божі обіцянки, їм призначають ся край ханаанський, щоб там колись могли оселитись їй нащадки. Врешті жадної прогресії в почерговій історії сих трьох осіб нема: все се — переказ, в формах часом розмаїтих, часом дуже щасливих як видумка літературна, — обране Богом одного народу з поміж усіх, і, не забуваймо, народу, що має ще народитись, нації, що держить ся на волоску; правда, що другий кінець сього волоска в руках Бога, котрий запевне не дасть йому порватись. Тут автори біблійні видумують обставину конче потрібну до виробленого плану; наваживши скрізь показувати палець божий, вони хотять, щоб народ ізраельський народив ся не в ханаанському краю, для того, щоб сам Бог одкрив йому доступ до того краю силою своєї руки. Для того ж голод жене родину патріархову в Єгипет, де вона знаходить вигідний ґрунт для хуткого зросту. Сцена змінилась: на місце мітичного батька ізраельського народу, що зветь ся то Авраам, то Ісаак, то Яков, що походить з Горішньої Сирії і звідусь край ханаанський ранійше ніж податись у Єгипет, — настає ізраельська нація, що явилась на світ немов сама з себе народившись; ся нація терпить тяжку неволю у Єгипті і з роспукою слагає Бога о визвіл. Бог же, щоб вступитись тоді, коли Ізраеліти, впевнившись, що не мають сили самі скинути чуже ярмо, будуть готові кинутись в єго обійми; тоді він має прийняти урочисто той народ, з яким він ще не має відносин. Чоловік на імя Моїсей, котрого дитинство, як і слід, проходить серед надзвичайних обставин, — стає вибраним від Бога посередником між Ізраелітами і царем, що пригнітає їх. Вибраний для такого високого завдання, він іде, щоб примусити єгипетського владаря вія Ягве (Єгови), Бога Авраама, Ісаака та Якова, відпустити єго земляків.

Починаєть ся боротьба між сими двома владами нерівної сили: фараоном, що панує над Єгиптом, і Богом, заступником Ізраеля, творцем неба і землі. Після різних драматичних сцен, Моїсей виходить з Єгипта на чолі двох мільонів чоловіків, жінок і дітей. Бог, аби вселити в розум Ізраелітів переконанє, що вони ні до чого не здібні без

его помочи, дає їх приперти до Червоного моря єгипетському війську і тоді вже вириває їх з рук їх колишніх панів при помочи самого вражаючого чуда. Чи то ж Ягве поведе свій народ не гаючись в призначену для нього країну ханаанську? Ні, йому треба, щоб сей народ зложив урочисто присягу, при повній свідомості справи, що буде слухати его; звідси konieczність зостановки, для котрої письменці біблійні вибрали врешті гірський крає Сінайський. Ми власне кажемо „виграли врешті“, бо порівнюючі студії над біблійними книгами одрізнили пізнішу редакцію текстів, де Сінайська гора названа виразно, коли тимчасом у інших біблійних текстах нема ніякого виразного означеного місця, а тільки говориться загалом про союз заключений „по виході з Єгипту“. Та чи сяко воно, чи так, пустиня, а надто гора Сінай служить театром вражаючих богоявлень; Бог одкриває обраному народови умови, на яких він згожується „прийняти его і зробити его своїм власним народом з поміж усіх племен“; всі ті умови, а власне частина їх зібрана в десятих заповідях, частина в законах вилжених в кн. Виходу (XXI—XXIII), стали текстом урочистого контракту, учиненого під горою Сінаєм, і привязали Ізраеля до его Бога безповоротно. Від сього часу настає спілка між нащадками Авраама і Ягве; вони не можуть зрекись своїх повинностей до Бога, що визволив їх із неволі єгипетської, бо там наклинуть страшенну кару на свої голови. Коли союз сінайський був заключений, тоді можна було подумати про завойоване Палестини; ми не будемо тут пригадувати всіх випадків, якими письменці біблійні продовжують подорож і відсувають на далі прихід ізраельського люду на західний беріг Йордану, до Єрихонського верхів'я. Даремне вороги беруться до закліть; Бог змінє задумані прокляття в благословення. Коли прийшла хвилинка переходити Йордан, то знов повторилося чудо переходу через Червоне море. Стіни Єрихона падають перед процесією священників.

Хутко Палестина була завойована і тоді Ісус-Навін міг мирно розділити країну між дванадцятьма колінами, що пішли з синів Якова. Умираючи, старий ватаг урочисто свідчить з одного боку за Бога, що він словив обіцянки дані патріархам, з другого за народ, що постановив слухати достотно божих наказів, аби провадити щасливе життя в новій батьківщині.

Було б, так сказати, зайвим пригадувати тут причини, які не дають прийняти на віру сього оповідання про вихід з Єгипту, про вандрівку по пустині і про завойоване землі Ханаана, навіть одрізнивши его від дивних елементів, якими воно переповнене. Сей народ блукаючий в пустині — проста неможливість; не можна прийняти і того обходу навколо Ідумеї та країни моавської. Чи треба зменшити числа, говорити про юрбу в 50 тисяч душ, зложеної з елементів різного походження прилучених до властиво ізраельського елементу? З такого погляду оті біблійні патріархи, Авраам, Ісаак та Яков мають бути мітичною формою, під якою представлена еміграція невеликої групи сирійської, з вандрівничими (номадними) звичаями, що переносить свої намети від Сіхеми до Вірсавії, спинається на хвилину на границі пустині і Єгипту, але кидає свою селитьбу, як тільки бачить свою незалежність zagrożеною,

врешті по троху пробіраєть ся в Палестину, запевне через землю Юдину, пограничну з пустинею, і там уже оселяєть ся де далі все міцнійше. Певно, що всі ті речі вміщують ся в границях імовірного й можливого; але чи маємо ми поважні причини, щоб признати за біблійною епопеею, так скороченою, зменшеною, приведеною до конечних вимог реальности, історичну основу? Треба признати, що сих причин нам цілком бракує. Ми маємо перед очима теологічну тему: Бог, творець неба і землі, вибрав з поміж усіх народів одну націю, що має належати до нього спеціально; після цілого ряду дивних подій, що займають цілі віки, Бог дає Ізраелітам в обладу землю Ханаан, обіцяну їм прадідам. Тепер ми маємо перед собою гіпотезу банальну. Чи се давні перекази прикрашені та змінені? Чи може скоріш годить ся бачити в сій „святій легенді ізраельських початків“ витвір з різних шматків? Запевне, се питанє не має головної ваги, бо всім же кидаєть ся в вічі, що тут елемент історичний свідомо підданий вимогам догматичної теми. Про те ми думаємо, що не ухилимось від правди припускаючи, що в основі цілої сеї будови нема жадного історичного спогаду. Там виставлено, немов родина ізраельська походить з Горішньої Сирії; але ж вона мусить прийти звідки небудь, коли теолігічна тема прийнята письменцем вимагає, щоб вона не походила з Ханаану; отже вибір був сливе фатально обмежований Єгиптом з південно-західного краю і Сирією з північно-східного; перший надавав ся чудово як місце неволі, друга як місце походження. Ніхто не може сподіватись знайти відгук давньої бувальщини в дивних подіях, що відзначали вихід з Єгипту; що до закону об'явленого на Сінаю, то всі згодні уважати его, вкупі з десятьма заповідями, належним до часів надзвичайного розвитку єврейської цивілізації. Тут би як раз стали у пригоді, щоб підтримати гіпотезу пробування Ізраелітів у Єгипті, деякі синхронізми оперті на чужих пам'ятниках, власне на єгипетських написах; на жаль, пам'ятники як раз про се мовчать, а та обставина, що в біблійних книгах спогадані деякі місцевости Єгипта і пустині, не є зовсім доказом історичности пробування Жидів у Єгипті і переходу синайської пустині. Сі відомости міг мати кождий Ізраеліт, хоч би й зовсім мало вчений, починаючи від часу Соломона, і скоріш треба дивуватись, що біблійні письменці не спробували назвати яким власним іменем того фараона, що пригнітав Жидів. Що до нас, то ми не бачимо в Шестикнижжі єдиному нашому жерелі відомостей про справи ранійші завоювання Палестини, нічогісінько такого, що би давало нам можливість запевнити, що Ізраеліти сирійського походження і що вони заволоділи Ханааном після більше чи менше довгого пробутку в Єгипті. Відзначимо однак один пункт, до якого мусимо ще вернутись: Ізраель, що покинув Сирію, не один був з „Аврамового лона“; з малої групи аложеної з патріарха і его небожа Лота мали походити не тільки Ізраеліти, але ще й Аммоніти, Моавіти, Ізмаеліти та Едоміти. Чи маєм же ми, покладаючись на сей мітичний та містичний вихід, запевняти, ніби в дуже давні часи сталось переселенє цілого збору семітських народів, що відділились від арамейського народу і розійшлись по Ханаані, Галааді, по Сінайському півострові і по ча-

стині Арабії? Се вже справді поважні гіпотези збудовані на кінчику голки. Врешті найпізніші подання в епопеї початків ізраельських, легке і цілковите завойоване при божій помочи землі Ханаану і повне знищенє корінного населення, виразно розбиті в книзі Суддів, так що де тільки можливий контроль, там видно, що Шестикнижжє противить ся історичній правді. Отже се поема догматична, і найкращий спосіб віддати їй честь, се признати одкрито за нею сей характер.

II. Давні царства жидівські (від 1100 більш-менш, до 588 до р. Х.). Нема історії ізраельської для періоду ранішого від того часу, коли можна запевнити пробуване Жидів в землі Ханаані; все, що раніш сього, належить до вигаду. Окрім деяких вказівок з Єгипту та Ассирії, документами для періоду царств служать книги Суддів, Самуїла (перші 2 кв. Царств) і Царств, і, меншої певности, Літописі (Параліпоменон), писаня, маючі на меті релігійне навчанє. Їх автори не так дбали про те, щоб розказати докладно про минуле ізраельської нації, скільки про те, щоб довести, як Жиди отримавши від Бога країну Ханаан, потім через часті повстання против божої волі стали негідними захисту Ягве і були вигнані з своєї батьківщини справедливо розгніваним Божеством. Іншими словами, більш чи менш виразні історичні спогади, якими послуговувались письмовці жидівські, були так підібрані і скомпоновані, щоб виходила моральна наука. Сі спогади про те все ж були досить ясні що до періоду від Саула до Седекії, але вони надавичайно невиразні що до найдавнішого періоду, часів початкових.

В той час як книга Іс.-Навіна показує нам героя сеї назви, як він мирно розділює Палестину поміж ізраельськими племенами, немов той землемір, що розмежовує вільні ґрунти, — книга Суддів показує нам зовсім іншу картину. Перенесімось в час близький до 1100 р. до нашої ери, себ-то за одно столітє раніш Давида. Ми допевнимось, що на гірській частині південної Сирії, перерізаної Йорданом, відбувають ся дуже заплутані рухи народів. Пробуючи звести до купи сі безладні рухи, можна, здаєть ся, завважити, що купа малих гуртів, належних до одного коріння, енергично силкуєть ся запевнити собі сталу селитьбу, роблячи тим шкоду краювому населеню; сі малі гурти, се Ханааніці. Дивлячись на карту, ось що ми завважаємо: в осередній частині ханаанської землі, в країні, що пізнійше звалась Самарією, громада Ізраелітів, що зве себе колінами (племенами) Єфремовим, Веніаміновим та Манассіним, і має своїм осередком Сіхем; на південь, там де пізнійше була Юдея, менше значний гурт, племя Юдине з головним містом Хевроном; на самій півночі, на захід від верхів Йордану, люде Нефталимські. Як тільки сі три відлони зіллють ся в одно, ізраельська нація буде готова. Коли глянути зараз після блискучих картин змальованих в книзі Іс.-Навіна, то період Суддів видаєть ся нам часом упадку і пониження; але зовсім інша річ, коли роздивляти єго як властивий початок історії ізраельської. Тоді стане навіть дивно, як могли сі малі племена досягти в так мало користних умовах становища досить поважного.

Як треба одкинути думку про ізраельську націю, зложену раніш завоювання Палестини, так само треба відноситись обережно і до номенклатури племен, себ-то, до поділів нації. Дійсно ми можемо встановити хіба сім або вісім гуртів дуже неоднакової сили, а то племена Ефремові та Манассіє, сполучені нераз під назвою дому Йосифового, племя Веніамінове, Юдині та Нефталимові. Те, що звуть племенем Дановим, є, що найбільше, маленький клан; племена Іссахарові, Завулонові, Асірові, Рувімові, Гадові, Сімеонові дають мало певности; щож до Левііного, то се видумане створінє; сего ніби то духовного племені ніколи не було на світі. „Дванадцять колін Ізраеля“ повстали з ученого вигаду, а не з правдивої дійсности.

Осередні гурти, від сходу до півночі, ті що звуться звичайне „десять колін“, єднають ся під родовою назвою Ізраель, що значить Бог перемагає, а не він перемагає Бога, як то сказано в легенді про боротьбу Якова з Божеством. Пізнійше Юда теж уважав ся частиною Ізраеля, хоч елемент властиво юдейський ніколи не змішав ся цілковито з елементом ізраельським. Назва Евреї (іhbris, тогобічні люде, себ-то з того боку Евфрату) не є справжньою назвою народу; вона призначена на те, щоб запевнити, що Ізраеліти (Benē-Israel) не з Ханаану родом.

Чи се ж запевненє має яку основу? Чи маємо ми поважні причини вважати Ізраелітів зайшлими, нпр., з Сирії? Висше сказане може кинути непевність на все, що належить до долі Ізраеля раніш того часу, коли ми можемо встановити єго пробуванє на землі Палестинській. Тай самий факт завоювання хіба доказаний? Зовсім ні. Проти гіпотези, що прийшов народ з Єгипту і напав на Палестину з полудня і зі сходу, можна виставити іншу гіпотезу. Одкинувши химерні розумованя про властиві псатки нації, можна утримувати, що ми не маємо жадного доказу пробування Ізраелітів в інших країнах окрім Палестини раніше ХІ. віку до н. е. Не маючи такого доказу, можна припустити, що Ізраеліти і Ханаанці жили поруч в Палестині скілька віків, поки Ізраеліти не взяли перевагу, освячену Давидом і Соломоном. Сей період зародковий не лишив зовсім по собі сліду окрім деяких первісних заміток в кн. Суддів, і то вони легко вкладають ся всього в два три покоління. Вже найпізнійші історики Ізраеля мусять обертатись надзвичайно вічно з текстами; у них уже нема речі про якусь перемогу одного війська, а тільки про багато проб досить порізаних. Гурт Рувімовий і Гадовий прийшов перший під проводом ватага на імя Моїсея, і завладав Галадом, себ-то країною, що лежить на східнім березі Йордану; трохи згодом племена Ефремові, Манассіє і Веніамінові теж з'явились на сході Палестини і осмілені вдачею Гадових і Рувімових людей, перейшли Йордан під приводом Іс. Навіна. Люде Юдині і собі напали на Юдею з полудня під началом Халева і зовсім незалежним способом. Сі дотепні вигаді мають ту хибу, що вони цілком самовільні; де бракує текстів, там фантазія може гуляти по волі. Отже щоб не лехковажити здорового історичного методу, треба братись зовсім інакше до сього питання про завоюванє Ханаану народом Ізраельським. Ми тепер в стані потвердити, що всі племена оселені в країні палестинській,

близько 1000 р. до н. е. говорили одною мовою, з звичайними діалектичними одніями. Поміж арамейською, мовою Сирії і арабською або мовою Арабії. — єврейсько-фенікійською мовою однаково говорили Фенікійці, Ханаанці, Євреї, Аммоніти, Моавіти і західні Едоміти. З цього можна вивести, що ці народи, хоч і не одного „походження“, можуть уважатись маючими спільне „житє“ під час цілого ряду віків; отже колиб Ізраеліти були справді родом з Сирії, то їх мова відзначалась би елементами арамейськими; і знов же як би вони проживали скільки віків в Єгипті, то неможливо, щоб їх мова, а власне словниці не піддалась міцному єгипетському впливу. Іншими словами, спільність ізраельської мови з фенікійською і знов же з моавською єсть просто неможливість, коли тільки представити собі, що Ізраеліти пізно вступили в Палестину і завоювали її. Єдиний спосіб обминути такий вивід, се сказати, що після завоювання Ізраеліти прийняли мову і віру палестинську; цього ж звичайне ніхто не поважить ся утримувати. Отже пробуване, близько 1000 р. до н. е., на південному кінці Сирії цілого збору народів одної мови єсть рішучим доказом того, що ці народи проживали там поруч дуже довго. Через те ми зважливо приймаємо, що предки ізраельської нації оселились в Палестині за скільки віків до 1100 р., коли ми уперше знаходимо їх слід. Ізраеліти не зовоювали Палестину, як зайшлий народ, а займали її довго і помалу, і тільки остатній рішучий skutok цього займання дійшов до нас. Тільки при таких умовах можна і на далі вважати Ханаанців за краву націю.

В той час як північні гурти: Нефгалім, Іссахар, Завулон і Асир поринули в масі ханаансько-фенікійського люду і часто бували примушені навіть данину йому давати, осередній гурт вкупи з великим племенем Ефремовим зайняв вигідне становище. Чоловік на імя Гедеон вельавив ся тим, що визволив своїх людей від нападів драніжного племена Мадіанітів; его син з боку, Абімелех, названий „царем сіхемських“, мав владу над усією країною. В горах Нефгалимських вчинила ся звада між Ханаанцями та Ізраелітами; єврейський вітаг на імя Варак побиває головного ворога Сісару, той утікає, але на дорозі его вбиває жінка що прийняла его немов за гостя. На полудні чоловік з племена Веніаміна, Аод, визволяє своїх людей від прикростів, що завдавали їм Моавіти. убивши Моавського царя. В країні Галаад Іефай побиває Аммонітів. Один ізраельський герой, з малого клану Данітів, що жив на західному склоні ефраїмської гори, Самсон, відзначаєть ся в чварах з Філістимцями, що займали поморе і багаті західні рівнини; потім сей гурт Данітів, не вдоволений зі своєї селитьби, перебираєть ся на верхівя Йордану і силою відбирає Ханаанцям місто Лаїс-Дан. Ворожі стрічі між Ізраелітами і кравим або сусіднім населенням, вороговання між собою ріжних гуртів, от що можна заважати в часи ранішні Саула.

Тільки в часи цього вояка веніамінського ми починаємо розбирати речі яснійше. В той час, як явив ся на сцені Саул, Ізраеліти були в дуже лихих обставинах; Філістимці позаймали великі шляхи, що провадять в Моавію або в Сирію кізонською долиною, і наложили на Ізраелітів невитримне ярмо. Їх верховодство освятилось одною блиску-

чою побідою, коли вони захопили в свої руки дуже шановану річ, святу скриню, що оздобляла святе місце в Сіло. Саулови і одважним воюкам з племені Вдніаміна випадає честь остатнього основана нації ізраельської, в той час коли здавалось, що її розшарпані і ослаблені частки от от загинуть. Побивши Філістимців на їх власній землі, Саул виганяє їх з ефраїмських гір; є оповідання, що він соронив країну Галаад від Аммонітів; врешті він так увпевнив ся в своїй силі, що збирав ся одірвати від Філістимців долину кізонську і країну середнього Йордана; як би йому вдалось се підприємство, то він би захопив великий шлях, що єднає Азію з Африкою, і прилучив би до ізраельського осередка відокромлені гурти Ассіра та Нефгалима. На лихо доля зрадила его одвагу; Саул поліг в бою при горі Гелбоа. Події, в яких брав участь Саул, належать до другої половини XI. віку до н. е.

Діло, почате Саулом, кінчив Давид. Запевняють, ніби его сам Бог призначив замістити Саула; сей переказ, як і багато інших у біблійних книгах, належить до теологічних вигадок.

До сеї категорії догматичних застосовань треба віднести однаково все сказане про Самуїла пророка, що з початку призначив Саула на царство, а потім об'явив его унашим. По правді ж царюване Саулове було наслідком обставин. В справі Давида от що найбільше ймовірно: Давид, родом з племені Юдиного, був з початку конюхом (джурою) Сауловим, придбав собі славу грізного воюка, оженив ся з одною з Саулових дочок, потім викликав проти себе — справедливий чи ні — заздрість царя, що підозрівав его в лихих замислах. Давид утік від кари, сховав ся у Філістимців і як тільки дійшла до него звістка про нещастя при Гелбоа, подав ся в Хеврон, де его признали царем племені Юдиного. Почалося змагання між ним і новим ізраельським царем Ісваалом (Isbozeth), сином Сауловим. Той покинув Гаваю в землі Веніаміновій і оселив ся в зайорданському місті Маханаїмі. Після непевної звади обидва сперечники затримались на своїх місцях. Але по смерті Ісваала, вбитого своїми воюками, Давид став царем на усіма ізраельськими племенами. З самого початку він захопив у Ханаанців сильне місто Іевус, що потім стало столицею під назвою Єрусалим. Становище Єрусалима було дуже щасливе, се доказала прийдешність. Верховодство Ізраеля над сусідами було запевнене в часи Давида. Побиті Філістимці мусіли вдовольнитись хорошою приморською рівниною, що простягаєть ся від Гази до гори Карміла; з Фенікійцями, що займали північний бік тієї-ж гори Карміла, відносини були як найкращі. На сході Аммоніти і Моавіти були побиті; на чолудньо-сході Ідумея завойована і прилучена до Ізраеля; на північно-сході замами Сирійців були одвернуті; на полудні дрібніше племя Амалекіти загнані в пустиню. Се вже чимале придбання, воно може обійтись без прикраси легендою. Царство Давидове, окрім Ідумеї, не переходило межі властивої землі ізраельської. Все воно творило собою країну невеликої просторині, власне меншу від Швейцарії чи Бельгії; воно займало коло 250 кілометрів від півночі до полудня, а завширшки було 60 або 80 кіл. Се земля складалась головню з великої колонини, густо прорізаної ярами,

а подекуди долинами багатими на воду. Вона одділялась від Середземного моря краєм нерівної широкости, щооставався в руках Філістимців та Фенікійців; треба в ній зазначити з початку долину і рівнину Кізонську, що йде від моря в напрямку Йордана, потім саму Йорданську долину з дуже пониженням ґрунтом. Йордан, що тече досить быстро від півночі на південь і часто робить луки, починається по під Гермоном в болотах, робить з початку озерце Мером, потім озеро Генісаретське, що лежить вже на 200 метрів низше поверхні морської, і врешті зникає в безвихідному озері, що має 70 кіл. завдовжки і коло 15 кіл. завширшки, заглиблене між горами Моавськими на сході і горами Юдейськими на заході; се озеро, котрого зеркало низше на 400 м. від поверхні Середземного моря, єсть Мертве Море або Асфальтове озеро. Земля, ізраельська умірена в високій частині, гаряча в долині нижнього Йордану і навколо Мертвого моря, неплідна в південній частині, там де Юдея сходиться з пустинею Арабії Петрейської, врешті вона досить придатна до хову і випасу худоби. Збіжжя росте там легко, для винограду, фіг та олив ґрунт досить вигідний; в середні роки посуха не бракує; городина виростає чудово скрізь, де можна користуватись джерелами або водою, проведеною штучними ринвами. Хоч Палестина й не є „землею пливучою молоком і медом“, як вславлено єї у Второзаконії, про те за Давида вона була благодатною країною. Її вистарчало на людність, що можна рахувати в 600.000 або 800.000 душ. Її людність повстала через поєднане елементу властиво ізраельського з так званим ханаанським або краєвим; за Давидового часу асиміляція, здається, була сливе повна. Додаймо, що ізраельська країна панує над зносінами Азії з Африкою; на полудньо-заході вона зносить ся з багатими філістимськими містами, а головне з них, Газа, має безпосередні відносини з Єгиптом; на північно-заході вона сусідує з великими торговими містами Тиром і Сідоном; на північно-сході від неї два дні до Дамаску. Її політична прийдешність залежить від змишленности єї мешканців.

На лихо народ ізраельський, багато до чого так надзвичайно обдарований, має в крові початки неспокою і рухливости і через те в браку війни з чужинцями повстають серед него самого війни домові і підтримують ся до страшного лиха. Давид перемігши Філістимців тільки що втихомирив Аммонітів одібравши у них після великої боротьби їх столицю Равват-Аммон, як уже проти него зняло ся небезпечне повстанє. Так само як він колись пробував посадити царя, свого тестя, так тепер він знайшов ворогів у своєму власному домі, в особі свого сина Авессалома. Той казав людям юдейським та хевронським об'явити себе царем і пішов на Єрусалим, котрий Давид покинув прудко, аби схватись на лівому березі Йордана в місті Маханаїмі, де раніш Ісваал зробив собі столицю; царь переміг повстанє тільки дякуючи енергії та військовому талану Йоава, начальника царєвого війська. Вернувшись у Єрусалим Давид допевнив ся, що взаїмна сперечність між північними племенами, зібраними навколо Ефраїма, і племен Юдиним може прокинутись з першого лішого приводу. Вгамуванє повстаня, що мало на чолі певного Севу, вєніамінця з роду, не могло заспокоїти

Давида Так небезпека перестала загрожувати Ізраеля з окола; зло було в середині.

Соломон, один з синів Давида, взяв по ньому спадок, уживши хитрощів і зміцнив свій трон повбивавши головних своїх ворогів, а власне свого брата Адонію. Соломон окрім деяких незначних звад займав ся безпекою того, що ему полишив батько. Він поріднив ся з пануючою царською родиною єгипетською, утримував гарем на взір східних владарів, взяв ся до розкішних будов, — першою з них був храм поставлений Богу Ягве в Єрусалимі, — побудував палати, замчища і окопи, врядив збройниці і магазини, вирештував при помочи Фенікійців кораблі на Червоному морі, осліпив Ізраелітів пишнотою свого дому і повозів куплених в Єгипті, і лишив по собі славу розкішного царя. Смерть Соломона приходить ся на 950 р. до Р. Хр. Час Давида і Соломона був, не вважаючи на деякі темні плями в картині, самим блискучим і щасливим в історії Ізраеля. Історію Ізраеля можна звести тут до купи в трьох фразах: 1) довге займанє землі (інкубація), з якого тільки остатні події дійшли до нашого відома, власне те, що зветь ся, далеко не до ладу, „часом Суддів“; 2) Ізраельська нація визволяєть ся від небезпек з боку кравих і сусідніх племен, дякуючи старанню Саула; 3) Давид і его син Соломон затвержують і освячують здобутки народа і основують царство жидівське на міцних підвалинах сили і блиску.

Се щасливе півстолітє не мало таких же наслідків. Зараз по смерті Соломона почавсь розбрат між Ізраелем (десятьма колінами) та Юдою. Зібравшись на раду в Сіхем, давній столиці єфраїмській, представники осередка країни, сходу і півночі, становлять умови Ровоамови, синови і наслідникови Соломона. Надто скаржуть ся вони на тяжкі повинності наложені на них. Різка відмова Ровоама на сі вимоги дає знак до одрізнення Ізраеля; царь юдейський та єрусалимський мусить хутко повертатись у свою столицю, а за ним здіймаєть ся гукане: „До твоїх наметів, Ізраелю! Гляди сам свого дому, Давиде!“ Десятеро племен вибирають старшим над собою чоловіка не високого роду, що був колись при роботах над єрусалимським храмом і, здаєть ся, ще тоді своїм поведінєм став ся підозренцем Соломонови. Дійсно єднанє Ізраеля з Юдою ніколи не було щирим і близьким; воно трівало до першої сварки. Ровоам — так звав ся новий царь ізраельський — зараз же почав окупувати свою столицю Сіхем і придав нову розкіш службі, що правилась у святинях в Дані та в Віфілі (Бетелі). Сі обидва храми, збудовані давніше від єрусалимського, відзначались божими ідолами в постаті золотих волів, тим часом як в Єрусалимі шанували скриню або „ковчег“, де певне лежав дорогий камінь. Пізніше жидівські письменці, пройнявшись виключними думками єрусалимського духовенства, ставили в гріх Ровоамови те, що він дбав про богослуженє в Дані та Віфілі, і заразом легко годились з тим, що недоладно звуть „відділенням десяти племен.“

Царство ізраельське, хоч і далеко значніше від юдейського, раніше від него впало під натиском чужинців. Ми коротко розкажемо головні події, що належать до періоду від 950 до 588 р., коли Єру-

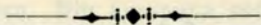
салим зруйнували Халдейці; перше всього те, що обходить царство Ізраельське. Боротьба, що з самого початку повстала між Сіхемом та Єрусалимом, велась досить довго без жадних значних випадків; Ізраеліти окрім того мали діло з Філістимцями, що почали підводити голову. Надав, син Єровоама, був убитий при облозі одного їх міста іссахарським вітагом Безою. Беза опанувавши трон вибрав місцем своєї влади Фірцу (Thersa), замок поставлений трохи на північ від Сіхема, і поєднавшись з сирійським дамаським царем, почав усилювати свою південну границю проти царства Юдейського. Се була страшна погроза для Аси, царя юдейського. Він одвернув небезпеку підкупивши царя дамаського сріблом, взятим зі свого власного і з храмового скарбу. Царь дамаський напав на північну частину ізраельського царства, Беза мусів утікати, а тим часом Аса почав загорожувати окопами шлях, по якому північні люди могли наступати на Єрусалим. Беза теж згинув від руки одного свого військового старшини, а військо вибрало на царство по ньому Омрі, що заложив місто Самарію і зробив его оселею своєї влади. Син Омрі Ахав є може найбільш відомий з царів десяти племен. Слава его пішла з оповідання про его змагання з пророком Ілією. Він оженив ся з сидонською царівною, Єзавелею і запровадив у Самарії богослуження фенікійським богам Ваалу й Астарті. Він зробив з Єріхона сильне місто, щоб запанувати самовладно над усіма проходами долиньного Йордана, але мусів обернути свою силу головню на боротьбу з Сирійцями. Вони ж хотіли відкрити собі доступ до моря захопивши дороги проложені по кізонській долині; таким способом вони б забрали Ізраелітам чималу частину їх землі, запевне найбагатшу. Ся боротьба переходила ріжні фази: Самарія обступлена тісно ледве одбилась від Сирійців: потім бились за обладуване зайорданським містом Рамотом, через який входилось в країну Галаад. На малий час, при щасливій згоді, царі юдейський та ізраельський з'єднали свою зброю щоби ради спільної користі вибити з сили ворога. Ахав загинув від рани, що завдали ему при облозі Рамота. Его внук Йорам, мусів битись з Моавітами, але не міг їх спинити, як те ми знаємо з напису на стовпі недавно знайденому в Дібані Той же Йорам вкупі з Охозією царем юдейським, був знову під Рамотом і був теж там ранений. Коли він вернув ся в Іїзареель, щоб там коронуватись, то військо вибрало царем на его місце старшину військового Єгу: Єгу подав ся хутко в Іїзареель, місто в долині кізонській, стратив Йорама, царя юдейського Охозію, і Єзавель, вдову Ахавову, і запанував сам на троні. Родина Єгу кинула справжнє світло на ізраельське царство. Перемоги, що здобули собі Сирійці за нього, були надолужені за его сина і наслідника Йоаса. Сей царь, зачеплений Амазією царем юдейським, напав на Юдею, взяв і сплюндрував Єрусалим, забрав скарби з храма і з палат і тоді тільки повернувся в Самарію, коли зовсім розрив вали старого Давидового міста. Царюване его сина Єровоама II. було надзвичайно блискуче; на лихо, син его і наслідник Захарія був забитий по кількох місяцях царювання; в царстві ізраельському настала анархія і воно легко достало ся Ассирійцям, що вже давно загрожували що раз біль-

ше Ізраєлеви своєю силою. За царя Пекага Ассирійці по просьбі Ахаза царя юдейського, наляканого спілкою царів ізраельських з сирійськими, напали на країну, що лежить на північ від Кізона і на схід від Йордана, і вивели звідти мешканців. Царь Осія задумавши скинути ассирійське ярмо при помочи Єгипту, накликав облогу на свою столицю Самарію. По трьох роках завзятого змагання Самарія упала, переможці вивели ізраельських мешканців, оселили там на їх місці людей з середньої Азії і тим положили кінець царству Десяти Племен. Царство ізраельське тривало близько півтретя віка (від 950 до 719 до Р. Х.).

Підчас сливе півтретя віка царство юдейське або південне мало ту велику перевагу над своїм сперечником, що воно увесь час було під одною династією, власне під Давидовою. За те єго мала просторинь, мале населенє були непереможною завадою для єго розвитку. Ні Ровоам ні єго нащадки не могли навсправжки думати прилучити до себе силою відокромлені племена і боротьба вела ся більше малими нападами. Надто з Єгипту велике лихо загрожувало Юдеї; ще за Соломонового сина Сісак напав на Юдею, взяв Єрусалим і пограбував скарби з храму і з царських палат. Аса, Ровоамовий внук, кликав на поміч Сирійців проти Бези царя ізраельського. За єго сина Йосафата встановились добрі відносини між двома царськими домами в Єрусалимі й Самарії. За Йорама Ідумея зовсім скидає з себе ярмо Юдеї і перестає давати їй данину. Через шлюбні звязки з домом самарійським запровадилось фенікійське богослуженє в Єрусалимі під час панування Гофолії (Athalia); але священник Йоад зробив проти неї змову і наслідком сього було відновленє Давидового роду в особі Йоаса. За Амасії, сина і наслідника Йоасового, царь ізраельський Йоас взяв Єрусалим і розкопав єго вали. То був час великого пониження; Юдея почала підводитись за панування Азарії або Осії і за Йотама. Про те за Йотама спілка Пекага царя ізраельського з царем сирійським знов навела страх на Єрусалим; Ахаз одвернув єї вижебравши поміч у Ассирії, але за сєю поміч він мусів заплатити тяжкими жертвами. Імя Ахазового сина Єзекії найбільш поважається у біблійних істориків; йому приписують реформу богослуженя. Однак єго час, здається, був дуже неспокійний що до політичної безпеки. Єзекія був свідком того, як ассирійський царь Салманассар взяв Самарію і зруйнував ізраельське царство, але й він сам мусів потім боїтись тих самих Ассирійців, котрих батько єго так нерозумно покликав проти північного царства. Єзекія не мав досить багатства, щоби вгамувати гнів ассирійського царя Санхеріба; Єрусалим обложений тісно ледве збув ся лиха при обставинах, з яких фантазія вивтворила легенду з самими надзвичайними барвами. Біблійні письменці дорікають Манассії прихильністю єго до чужих богослужень на некористь національній релігії. Єго внук Йосія дуже вславлений за те, що одважно взяв ся до обновлення богослуженя, хоч єго щастє не довго тривало; царь поліг під Магедд., хочаби загородити цареві єгипетському вхід в долину Кізон, що одкривав великий шлях до Евфрату. Вагаючись з того часу між Єгиптом і Вавилонією, царство юдейське

хилилось до згуби. Навуходоносор царь Вавилонський захопив перший раз Єрусалим і вивів з нього цвіт населення (597 до Р. Х.); Юдея зібралась на остатню силу при Седекії; після геройського змагання Єрусалим був взятий, зруйнований і обезлюднений Вавилонцями (588 до Р. Х.).

(Конець буде.)

Із переписки наших літературних і політичних діячів.

ІХ. Лист Осипа Левіцького до В. Ганки.

Милостивий Пане! Маю честь переслати Вашой Милости Стихъ мой, котрої я сочинилъ во честь моему Бискупови. Даруйте jestli моїмъ писмомъ ја Вашъ милость непокоїс. — Здравствуйте, прощайте! Съ глыбочайшимъ оушанованїємъ

Іосифъ Левіцькій.

Скло дня 13 Іюніа 1837.

X. Листи Осипа Лозінського до В. Ганки.

1. Hochwohlgeborener, Hochgelehrter Herr!

Unsere Regierung hat einen Konkurs für die Verfassung einer polnisch- und ruthenisch-deutschen Sprachlehre zum Gebrauche für die hierländigen Volksschulen ausgeschrieben, wobei die für Böhmen eingeführte böhmisch-deutsche Sprachlehre als Muster aufgestellt worden ist. Da ich mich dieser Arbeit unterziehen wollte, so wäre mir die obenbenannte böhmisch-deutsche Sprachlehre zur Einsicht nöthig. Da es aber wahrscheinlich mehrere böhmisch-deutsche Sprachlehren giebt, mir aber bloss die für Volksschulen eingeführte nöthig ist, so kann ich mich auf die Buchhändler nicht verlassen, daher wende ich mich an Ihren hochgepriesenen Namen mit dieser ergebensten Bitte, dass mir Euer Hochwohlgeboren die für die böhmischen Volksschulen vorgeschriebene böhmisch-deutsche Sprachlehre gütigst zuschicken wollten und zwar sammt der Preisangabe, damit ich die Gebühr alsogleich zurücksenden könnte.

Ich nehme mir auch die Freyheit Euer Hochwohlgeboren meine erste literarische Arbeit d. i. die Beschreibung einer ruthenischen Hochzeit darzubringen und für deren willige Annahme zu bitten. Ich verbleibe mit inniger Hochachtung Euer Hochwohlgeboren ganz ergebenster Diener

Medyka den 26. September 1840. *Joseph Łoziński,*

griech. kath. Pfarrer zu Medyka
in Galizien. Die letzte Post von
Medyka ist Czechinie.

2. Wohlgeborener, Hochzuverehrender Herr!

Für Ihre Mluvnici polskau, so wie für die Mluvnice německeho jazyka und für die beym Niederschreiben der ruthenisch-deutschen Sprachlehre zu beobachtenden Winke, die Sie mir in Ihrem geehrten Schreiben von 5ten d. M. überrascht haben, bin ich Ihnen Tausend Dank verbunden. Ich habe schon vor paar Jahren in pohnischer Sprache eine Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache verfasst, allein zum Drucke konnte sie nicht gelangen, weil ich darin die Meinung verfochten habe, dass es für uns am nützlichsten wäre, statt der cyrillischen oder der grossrussischen Schriftzüge die lateinischen zu gebrauchen — das war mein Vergehen, dessentwegen sogar meine Appellation an das Praesidium der Landesregierung ganz erfolglos blieb. Da ich meine Uiberzeugung nicht ändern kann, so muss die Handschrift glücklichere Zeiten abwarten. Endlich nehme ich mir die Freyheit Euer Wohlgeboren auf das Beywort rusinski, das sich in Ihrem Schreiben befindet, aufmerksam zu machen, umsomehr als ich es in Schaffariks Starožitnosti slovanske auch gefunden habe. Das Beywort ist bey uns ganz neu vom Pfarrer Lewicki in seiner Grammatik eingeführt. Ein jeder Russe nennt sich zwar in seiner Muttersprache Rusyn, aber das Beiwort davon ist ruskij, so sagt der Russe: ja ruskij człownik, also nicht rusinski. Ebenso sagt der Pohle ruski człowiek. Da also das neue Beywort weder nöthig noch besser als das alte ist, so schliesse ich, das es rathsam wäre beym Alten zu verbleiben, um so mehr als diese Namenstaupe des H. Lewicki in patria nostra ganz gewiss Niemand nachahmen werde. Ich glaube also, dass ruski auch im Böhmischen besser als rusinski klingen möchte.

Verzeihen Sie mir diese Bemerkung und nehmen Sie den Ausdruck innigster Dankbarkeit und Hochachtung, womit verbleibt Euer Wohlgeboren ganz ergebenster Diener

Medyka den 18ten 8ber 1840.

Jos. Łoziński.

3. Welmożnyj Pane!

Vidobrawšy hotj pyžno lyst i knyżki vid vašoji Myłosty meńi łaskawo prysłanyji, maju sobi za najsołodšu powynnośť, nynijšym pyśmom Vašecju moje najšcyršoje podjakowanie zło-żyty — a upevnjajučy Vas o mojoj vdjačnocy prošu mja i na dałšyji razy w swojej Pamjaty i Dobrochotnocy zatrymaty.

Vašoji Myłosty i Vysokoučenocy istynnyj Čytel, naj-nyžšy słuha

J. Łoziński.

V Medyci dnja 13-o Kazidorohy 1847.

XI. Листи Д. Зубрицького до В. Ганки.

Lemberg am 2. Hornung 1844.

1. Hochwohlgeborener und Hochgeehrtester Herr!

Vergeben gütigst dass ich dieselben mit meinem Schreiben belästige.

Ich habe von Moskau zwei Packete mit Büchern erhalten, allein durch ein Irrthum des Hartenstein in Brody empfang ich statt meines Packets, in dem 12 Band des Сводъ Законовъ und 2 Bücher des Bischofs Інокентій sich befinden sollten, ein fremdes Packet mit 10 Ex. zu 2 Band der Хрестоматія von Галаховъ. — Hartenstein schreibt mir, dass dieses letztere Packet für Euer Hochwohlgeboren bestimmt war, und dass er irrigerweise das Meinige nach Prag geschickt habe. — Ist seine Angabe richtig, so bitte ich Euer Hochwohlgeboren, meine Bücher an mich durch den Eilwagen gelangen zu wollen, und ich werde die Хрестоматію ungesäumt nach Prag auf diesem Wege befördern. Ich sollte es sogleich machen, allein ich bin noch nicht recht überzeugt, ob nicht etwa diese Beirrung in der Moskauer Buchhandlung geschehen ist. — Vielleicht haben Euer Hochwohlgeboren ein Anderes, und nicht das für mich bestimmte Packet erhalten, vielleicht macht meine Gesetzsammlung, von der ich in einem Packet schon 4 Bande (sic) empfangen habe, eine Lustreise nach Irkutsk oder Tiflis, während die dahin bestimmte Хрестоматія bei mir ruhet. —

Diess unangenehme Ereignis gibt mir wenigstens die längst erwünschte Gelegenheit, den berühmten und gelehrten Mann, den ich stets obgleich unbekannt bewunderte, meiner tiefsten Hochachtung zu versichern, mit der ich verharre

Euer Hochwohlgeboren ergebenster Diener

Dionys Zubrzycki.

Львовъ 21го февраля 1844.

2. Милостивый Государь!

Сегодня получивъ Ваше почтенное письмо, сегодня имѣю честь отвѣтствовать.

У насъ въ Галиціи есть множество дворянскихъ семействъ тяжущихся въ Россіи какъ по наслѣдству, такъ по собственности и владѣнію; есть семейства соединенныя родствомъ съ русскими подданными, есть даже лица владѣющія помѣстями и въ Галиціи и въ Россіи. Что въ никакой другой провинціи нашей (sic) монархіи не встрѣчается. По нерадѣнію и безпечности нашихъ Адвокатовъ заниматься чужестраннымъ законовѣдствомъ, оставалось мнѣ кое какъ удовлетворить нуждамъ своихъ соотечественниковъ, но основываясь лишь только на частныхъ сочиненіяхъ русскихъ законниковъ, послѣдовали необходимыя промахи, что меня и принудило пожертвовать 30 руб. сер. на покупку полного свода законовъ.

Я однеся въ Москву къ г. Погодину, въ Варшаву и въ С. Петербургъ, съ своимъ требованіемъ и одержавъ письмо отъ г. Погодина въ Сентябрѣ съ обеспеченіемъ въ высылкѣ желаемыхъ книгъ, опасаясь получить вмѣстѣ три экземпляра, и издержать чувствительную для меня суму 90 руб. сер. отказался въ Петербургъ и въ Варшаву въ своихъ пробахъ (sic). —

Ссылаюсь на Вашъ безпристрастный и добросовѣстный судъ, кто изъ насъ обоихъ болѣе нуждается въ этомъ экземплярѣ законовъ? У Васъ достохвальная ревность въ изученіи русскаго законодательства и благородная пытливость, а у меня крайняя необходимость ради пользы моихъ, совѣта моего ожидающихъ соотечественниковъ —

Я отпускаю Ваше письмо чрезъ почту до г-на Погодина. Онъ огнесетъ съ Вашимъ требованіемъ до г-на Министра Народнаго Просв., тотъ до Министра Юстиціи (sic), подъ коего вѣдомствомъ издавался Сводъ Законовъ, и Вы непременно, безденежно и прямо завладѣете желаемомъ (sic) экземпляремъ; но по соображенію всѣхъ обстоятельствъ, и путевыхъ затрудненій не скорѣе какъ въ Іюні или въ Іюлѣ, а я дряхлый старикъ до сего срока можетъ быть не останусь въ живыхъ. По этому то поводу извольте на мое иждивеніе выслать въ Лембергъ мою благопріобрѣтенную собственность. —

Г. Шодуаръ самъ надежнѣйшій (sic) и честнѣйшій человѣкъ въ дѣлахъ и оборотахъ денежныхъ; но въ литературныхъ не лезя на него совѣмъ полагаться. Два уже года онъ взялъ отъ меня біблію словацкую съ обѣщаніемъ выслать въ обмѣнъ словенскую, но я втуне ожидаю, а мнѣ даже стыдно напоминать ему обзѣтъ. Бѣгли Вы находите наслажденіе въ назидательномъ словѣ Преосвященнаго витія Инокентія, то пусть мои экземпляры останутся Вашею собственностію. У меня есть способность выписать другія, и можетъ быть получить ихъ безденежно. Уповаю, что Вы меня одолжите Вашимъ изданіемъ Королевской рукописи.

Немедля отправляю скоровозомъ на Ваше имя какъ слѣдуетъ
тѣмъ содержащій хрестоматію и имѣю честь съ совершеннымъ почи-
таніемъ быть,

Милостивый Государь,

Вашимъ покорнѣйшимъ (sic) слугою

Зубрицкій.

3. Ваше Высокоблагородіе!

По порученію г. Николая Аркадьевича Ригельмана зъ (sic) Чер-
нигова посылаю десять гуль. какъ пособіе для Матицы Чешской, и
прошу о расписочку въ полученіи.

Ваше письмо дошло рукъ моихъ и я предложивъ книгопродавцу
Яблонскому покупку вашего свода законовъ. Онъ снабжаетъ частныя
библіотеки книгами, есть въ торговыхъ сношеніяхъ съ Петербургскими
книгопродавцами, и у него находится желаемое Вами изданіе Карамзина,
а прочія книги онъ безъ труда выпишетъ для Васъ. Черезъ г-а Шафа-
рика здѣлалъ онъ Вамъ свои предложенія — кромѣ него нѣтъ у насъ
надежнаго охотника на сего рода книги — цѣна свода мнѣ неиз-
вѣстна.

Я знаю что у Васъ недосугъ; но когда Вы отправите расписку
на 10 гульд. здѣлайте милость увѣдомить меня, былъ ли въ Прагѣ въ
послѣднихъ мѣсяцахъ г. Надеждинъ? Я выслалъ на имя его подѣ адрес-
сою г. Шафарика пакетъ съ книгами и бумагами, и не получилъ доселѣ
никакого отвѣта.

За обѣщанное Сазавское Евангеліе свидѣтельствуя искреннѣйшую
благодарность остаюсь зъ (sic) отличнымъ почитаніемъ

Вашего Высокоблагородія покорнѣйшимъ слугою

Денисъ Ивановичъ Зубрицкій.

Отъ куда получили Вы ретивыхъ молодцевъ на Вашей печати?
Завидуя Вамъ.

Львовъ 10/22 января 1846.

4. Ваше Высокоблагородіе, Милостивый Государь!

Простите благосклонно что я замедлил зъ (sic) отвѣтомъ на Ва-
ше письмо отъ 6 (18) Декабря. Тѣлесныя страданія препятствовали мнѣ
въ этомъ пріятномъ занятіи.

Во первыхъ радуюсь о столь благополучномъ успѣхѣ Чешской
матицы. Да благословитъ и пособитъ Васъ Всемогущій въ достохваль-

номъ тѣшаніи. Честь Вамъ благородные отцы Славянской славы — Чехи прославились въ будущіе вѣки и создали себѣ неискрушимый (sic) памятникъ въ Славянскомъ мірѣ. Воздвигайтесь на этомъ поприщѣ болѣе и болѣе!

Покорнѣйше прошу Васъ засвидѣтельствовать г. Шафарiku мое искреннѣйшее почтеніе и молить его, чтобъ онъ пакетъ для г. Надеждина назначенный удержалъ еще у себѣ (sic) — Николай Ивановичъ если онъ въ живыхъ, долженъ непременно посѣтить Прагу. Онъ не возвращался еще въ Россію. Маршрутъ его былъ послѣ путешествія въ Молдавію, Сербію и Кроацію, чрезъ Вѣну и Прагу. Но еслибы Вы удостовѣрились въ противномъ; или что ему дурного приключилось на пути; то еслибы случилась какая способность въ Москву, тогда можна бы выслать пакетъ подъ Адресомъ Мих. Петр. Погодина. Въ пакетѣ находится старопечатная книга для Погодина и бумага для Надеждина.

Что касается Свода Законовъ Вы правы, я выслать былъ въ Москву 20 червонцевъ, но я кромѣ свода получилъ и другія книги; а какъ Мих. Петровичъ не охотникъ на расчеты, то я право не знаю точной цѣны свода. Вашъ экземпляръ сегодня я вручилъ книгопродавцу Яблоньскому и прилагаю его росписку. Онъ какъ обыкновенно торговый человѣкъ, желая удостовѣриться въ стойности книгъ, писалъ до Барона Шодуара въ Кіевъ, о извѣщеніи себѣ цѣны, и обязуется выдать Вамъ другія книги. Довольны ли Вы этимъ распоряженіемъ?

Пугайте и побѣждайте на славу Вашими козачками недруговъ нашего рода, да трепещутъ предъ ихъ плѣтнями! Какая перемена! 1813 года восхищались козаками, а теперь ругаютъ ихъ. Но для меня это не удивительно — Козаки и Русскіе имѣютъ три рода враговъ а) неприятелей престоловъ тишины и порядка б) Евреевъ крещенныхъ и некрещенныхъ и в) Іезуитовъ. Вотъ какъ странный союзъ. Не будь Русскихъ и Козаковъ, а Европа имѣла бы совсѣмъ другій ужасный видъ для человѣчества

Простите болтаніе старика и удостоивайте и впредь Вашей дружбы

покорнѣйшаго слугу

Дениса Ивановича Зубрицкаго.

Львовъ 10 (22) Февраля 1846.

5. Ваше Высокоблагородіе, Милостивый Государь!

Евангеліе Сазаво-Емауское и начала нашего священнаго языка получилъ я, и изъявляю Вамъ самую сердечную (sic) благодарность. Вы дѣлали мнѣ Вашимъ подаркомъ неизреченное удовольствіе. Трудъ Вашъ переходитъ всѣ мои надежды и ожиданія. Вы исполнили это на дѣлѣ, въ чемъ я подстрекалъ Погодина; то есть заняться сравнитель-

нымъ изданіемъ вмѣстѣ Реймскаго и Остромирова Евангелія, убѣдившись на первой страницѣ Реймскаго, что онѣ обѣ разлічнаго происхожденія. Для меня Вашъ трудъ въ особенности пріятный. Вы напечатали кириллицею глаголическій текстъ, и привели меня въ возможность познакомиться съ содержаніемъ Еммаускаго кодекса; ибо мнѣ уже не время обучать ся столь вычуровой азбукѣ, какъ глаголическая. Честъ и благодареніе Вамъ отъ всѣхъ истинныхъ Славянъ. Начала свящ. языка я бѣгло прочиталъ, бывъ принужденъ ссудить своимъ экземпляромъ нашихъ Русскихъ Прелаторъ. Они изумляются Вашимъ трудомъ. Вы здѣлали почти невозможное, умѣстивъ на двоихъ (sic) листахъ то, что бы другому стоило полдести бумаги: а все таки ясно (sic), точно, основательно. Начала Ваши должны съ успѣхомъ расходиться въ Галиціи. Духовенство наше будетъ о нихъ извѣщено, а книгопродавцу Яблонскому совѣтовалъ я чтобъ онъ выписалъ отъ Васъ въ продажу отвѣтственное количество какъ Евангелія такъ и начать. Вы сомнѣваетесь, боязнъ ли или зависть заставила друзей (sic) Вашихъ, оказаться равнодушными на Вашъ прекрасный трудъ; а я думаю что болѣе другое какъ первое: хотя впрочемъ — *sub rosa* — мнѣ кажется и я основываюсь на нѣкоторыхъ словахъ полученнаго мною его письма — что г-нъ Ш. пустится по слѣдамъ Копитара. но его какъ Протестанта украсить его Святѣйшество своимъ орденомъ. У меня была очень странная (мб проп. бесѣда) съ возвратившимся въ Римъ Копитаромъ. Настаивалъ онъ на меня, чтобъ я уговорилъ нашего Митрополита или епископа на путешествіе (sic) въ Римъ, и отправился съ ними туда. Онъ удостовѣрялъ насъ въ хорошемъ приѣмѣ, требовалъ да бы мы здѣсь дѣйствовали на духовенство за російскими рубежами и пр. Но я ему тонко доказалъ нелѣпность предпріятія, и за нанесенныя Мацеевскому обиды въ *Nesychii Glosographi*, порядочно въ Познанскомъ Журналѣ перечесалъ обличая „*veriozem Successorem Dobrovii*“, что онъ не твердъ въ славянскомъ языкѣ. Подлинныя его письма и мои отвѣты хранятся у меня

Лѣтъ 12 тому назадъ. занимался я критическимъ обзорѣмъ Польской Исторіи въ отношеніи къ галицкой земли, а какъ обстоятельства неблагоприятствовали издавію его въ нашемъ краѣ, то я передалъ отрывокъ Погодину для архива Москов. Историческаго общества. Мих. Петровичъ писалъ мнѣ нѣсколько мѣсяцевъ передъ симъ, что Г. Бодянский перевелъ этотъ отрывокъ по русски и издалъ вмѣстѣ съ своимъ предисловіемъ. Я не получилъ и нечиталъ этаго (sic) перевода, совсѣмъ забылъ содержаніе своего маранія и огорчился бы, естли Г. Бодянский измѣнилъ ксечто въ моихъ мысляхъ или въ предисловіи далъ имъ противный толкъ. Вы пишете что согласуетесь съ нѣкоторыми моими думами, а согласіе столь глубокомыслящаго Ученаго очень лестнымъ для меня. Исторія Польски доселѣ не существуетъ, и едва явится когда либо. Поляки пылкіе пристрастные, но нельзя на нихъ полагаться.

Съ высокими почитаніемъ,

Милостивый Государь, Вашъ покорный слуга

Денисъ Ивановичъ Зубрицкій.

Есть ли у Васъ 1-й томъ Памятниковъ изданныхъ въ Кіевѣ 1845 временною комиссіею? Если нѣтъ то извольте написать, я кромѣ экземпляра, который прежде получилъ, ожидаю еще ежедневно отъ Г-на Барона Шодуара нѣсколько для меня комиссіею назначенныхъ.

18 Августа 1846 Львовъ.

6. Милостивый Государь Вячеславъ Вячеславичъ!

Получивъ Ваше почтенное письмо чрезъ г. Гауснера имѣю честь отвѣтствовать. У насъ въ Библіотекѣ монастыря С-го Онуфрія есть двое жизнеописаніи блаженнаго Кирилла. Первое древнѣйшее кажется 15 или 16 столѣтія сербской фамиліи безъ конца, второе полное 17 вѣка принадлежитъ къ славянорусскому разряду. Лѣтъ нѣсколько назадъ выслалъ я списокъ послѣднаго (sic) покойному Конитару и онъ намѣривался издать эту хиландерскую рукопись съ собственными примѣчаніями, но намѣреніе его не сбылось. Вѣроятно получилъ и Московскій сочинитель списокъ изъ Львова предпреченной Рукописи, приведенныя имъ слова сходятся съ нашими подлинникомъ. Но житія С-го Меодія у насъ нѣтъ.

Въ мѣсяцъ Сентябрѣ вышлю я Вамъ справочну копію первой рукописи, она уже списана, и я теперь занимаю строго справкою оной, конецъ пополю изъ второй, а варианты помѣшу подъ чертою. Постараюсь и о снимки съ одной и съ другой, а такъ Вы Милостивый Государь можете потрудиться и составить то дѣльнѣе Вашихъ предшественниковъ на столь важномъ поприщѣ.

Поздравляю Васъ съ дипломъ (sic) на почетнаго члена Императорскаго общества Исторіи въ Москвѣ, но у Васъ столько уже дипломовъ, что Вамъ надо составить нарочный каталогъ самыхъ дипломовъ. Милость Императора была для меня нечаянна, я объ ей никогда и не мечталъ, и по этому я ее принялъ съ величайшею благодарностію и радостію.

Милостивый Государь

Вашъ покорнѣйшій слуга

Д. Зубрицкій.

7. Милостивый Государь!

Вотъ Вамъ желаемый списокъ! Въ библіотекѣ у С. Онуфрія есть двоѣ (sic) жизнеописаніи С. Кирила, какъ я Вамъ уже доносилъ, первое древнѣйшее сербское безъ конца, и другое полное Русское. Мы Галицкіе Руссины странные челоѣки, обучаемъ ся всѣмъ языкамъ а на собственномъ писать намъ не возможно. Я воспользовался копіею спи-

санию для Архива Капитулы Уніатской, обѣщавъ списать послѣ собственноручно другую копію для Архива и посылаю Вамъ. Во первыхъ сравнивалъ я списокъ съ первой Рукописи съ подлинникомъ, и исправилъ ошибки переписчика красными чернилами; послѣ сравнивалъ я списокъ съ древнѣйшаго сербскаго подлинника съ позднѣйшимъ Русскимъ и отмѣтилъ варианты подѣ чертою синими чернилами, напоследокъ списалъ продолженіе съ Русскаго экземпляра съ возможною точностію. Употребляйте какъ Вамъ угодно. Жалѣю что я не въ состояніи снабдить Васъ житіемъ С. Методія. Сочинитель статьи въ Москвитинѣ очевидно воспользовался спискомъ съ Львовскаго кодекса, но списокъ его не совсѣмъ справный. Двѣ снимки слѣдуютъ.

Милостивый Государь

Вашъ покорнѣйшій слуга

Львовъ 4-го сент. 1846 по н. ст.

Зубричскій.

8. Ваше Высокоблагородіе Милостивый Государь!

Поздравляю Васъ съ милостію Государя Императора Всероссійскаго. Я чрезвычайно радовался читая въ Вѣнской газетѣ о новой для Васъ почести, которую Ви за ваши труды въ полнѣ мѣрѣ заслужили.

Вы меня очень одолжили вашимъ портретомъ, я съ наслажденіемъ всматриваюсь въ умное чистосердечное Славянское лице. Вашъ портретъ вмѣстѣ съ портретомъ незабвеннаго Дубровскаго (sic) украшаетъ мой скудный кабинетъ.

Милостивый Государь! У меня есть прозвѣба до Васъ — клеветы и язвительныя нападанія Нѣмецкихъ писаковъ на Русскій народъ и Правительство надоели меня до крайности. Я рѣшился не уже бороться съ ими (sic), у меня нѣтъ силъ на этотъ подвигъ; но по крайнѣй мѣрѣ противопоставить Нѣмецкимъ читателямъ, безъ всякаго притязанія на краснорѣчивыя украшенія, картины съ Русской жизни основанныя на законахъ государства. Русскіе ученые пренебрегая нечѣности этой толпы, молчатъ, но иногда и молчаніе можетъ быть вреднымъ, ибо противоположное мнѣніе усиливается въ народѣ.

Во первыхъ списалъ я приложенную статью о Русскихъ поселянахъ, и имѣю честь выслать ея (sic) до Васъ, какъ до единственнаго представителя Русскихъ Литературныхъ отношеній въ западной Европѣ, а защитника Русской славы и чести.

Усердно прошу Васъ розсудить мое мнѣніе строго безъ малѣйшаго спихожденія, неопасайтесь оскорбить мое литераторское честолюбіе, я уже надѣ гробомъ. чуждъ всякаго тщеславія; а если вы найдете мой трудъ достойнымъ вниманія, передайте въ Прагъ или куда заблагоразсудите въ какой либо Нѣмецкій журналъ. Я не имѣю никакихъ сношеній (sic) съ Редакторами. Вы извѣстное почетное лице въ ученѣмъ свѣтѣ, и на вѣрно находитесь въ сообщеніяхъ со всѣми Нѣмецкими Журналами.

Еслибы Вы по какимъ либо поводамъ убѣдились въ маловажности моей статьи, или что этотъ предметъ уже есть довольно извѣстный Нѣмцамъ; то прошу Васъ выслать мою тетрадь обратно. Пусть читають ею наши Руссины въ Рукописи.

Извините! Извините мою навязчивость — но къ кому же мнѣ отнестись?

Еще разъ обращаюсь до своей тетради — Вы конечно откроете въ ней орфографическія а можетъ быть и синтактическія погрѣшности, но стало быть, я столь ленивъ что не въ силахъ вторично читать, писать, и обрабатывать (sic) разъ списанное. Орфографическія ошибки пусть исправитъ (sic) корректоръ, онъ лучше знаетъ должно ли быть Ѣ или г, нужна ли буква Г или нѣтъ.

Ожидая съ нетерпѣніемъ Вашего приговора имѣю честь писаться

Вашего Высокоблагородія покорнѣйшимъ слугою

Львовъ 8 (20) ноябр. 1846.

Зубрицкій.

ХІІ. Листъ П. Куліша до В. Ганки.

Вельможный и Высокоповажный Пане!

Чуючи про васъ, Чехѡвъ, якъ вы щиро працюете, радуємось мы сердцемъ. Розложили вы середъ Славянщины таке огнище, що за Вами да й насъ стало трохи виднѣйше. Не знаючи, якъ Вамъ дякувати, посилаємо вамъ одъ себе гостинчикъ. Не здивуйте, Панове, що такий убогий. Чимъ багаты, тымъ и рады.

Зъ правдивымъ ушанованнемъ

Вашою милости прихильный слуга

П. Кулішъ

рукою власною.

Року Божого 1846 мѣя Крѣтня 28 дня. С. Петербургъ. Адресъ: Пантеленмону Александровичу Кулішу, Старшему учителю 5-й С. Петербургской Гимназіи, въ С. Петербургъ.

Отсі листи одержали ми в копіяхъ від щирого прихильника нашої літератури і нашої часописі, дра Й. Полівки, доцента чеського університету в Празі, котрого ми просили переглянути кореспонденцію знаменитого діяча чеського і словянського нар. відродження, Вячеслава Ганки, котра недавно передана була на власність Чеського Музея.

Др. Полівка не тільки радо згодився переглянути ті листи і вишукати між ними листи наших земляків, але не гаючись прислав нам і копії з них, котрі ми тут усі враз печатаємо як скромний причинок до історії взаємин між словянськими вченими та писателями в 30-тих і 40-вих роках і zarazом як причинок до історії нашого галицько-руського письменства, виявляючи при тім дру Полівці щирю подяку за єго працю. З листу дра Полівки, приложеного до копій, подаємо ось які єго уваги: „Кореспонденція Ганки переховується в 4 чи 5 товстих звязках, а то кореспонденція чеських писателів особно, польських особно, а руських (мало- і великоруських) особно. Я переглянув звязок польський і звязок руський; в сьому остатньому є й листи від галицьких Русинів. Далі в сьому звязку находить ся чимало листів барона Шодуара, Рігельмана, Терещенка, але ті листи для Вас мабуть не будуть так дуже цікаві. В звязку польським, з інших поглядів вельми інтереснім, нема ані одного листа від якого небудь галицько-руського писателя.“

Далі др. Полівка запитує, чи заховала ся кореспонденція Зубрицького, між котрою, як се видно з поданих тут листів, були листи Шафарика і Копітара? На се питанє ми, на жаль, не вміємо відповісти. У нас доси так мало цінять ся такі річи, як папери і листи по померших діячах літератури і науки, що не знищене а заховане хоч частини їх треба вважати дуже внемковим випадком.

Ів. Франко.

ІЗ УСТ НАРОДА.

А. Пісні.

XI. Пісня про шандаря.

Бар. А.

- 1 Ој у місьтї в Дельятині та стало сьа дивно:
- 2 Ој ни було тај ни буди вже такого видно.
- 3 Ој пити би горівчину, ој пити би, пити, --
- 4 Тај уже би шандирови з Дельятина іти.
- 5 Положив він місьажнују ¹⁾ на попову гранку ²⁾;
- 6 Кажут јему з міста іти, він маје коханку.
- 7 Іде ксьондз молодејкиј та до церкви та на службу божу;
- 8 Іде шандир дорогоју: ја тобі поможу ³⁾.
- 9 Тај став ксьондз молодејкиј службу відправляти,
- 10 Сьв шандир до престола апостол читати.
- 11 Ој відправив службу божу тај людїј жигнаје, —
- 12 Устав шандир з за престола, людьам сьа кланьаје.
- 13 Поклонив сьа усім людьам тај одному пану, —
- 14 Як увидьв лубку в кутку, на вічејка глянєв
- 15 (Ој) іде він чириз цирков, іде чириз сутки, —
- 16 Людє му сьа проступили, поставали в кутки;
- 17 Бирє лубку за ручєјку, виде чириз сутки
- 18 Видє-ж він јі чириз сутки, чириз торговицьу:
- 19 „Ходи мила, будем пити, ој мід, сливовицьу.“
- 20 Пријшли вони до жидьівки, до јіјі сьвітлицї —
- 21 „Та дај жи ми, жидь.вочко, меду, сливовицьї!“
- 22 Ај бо тота жидьівочка всьакиј напїј дала.
- 23 Бо вна с того чужолоства завше профїт мала.
- 24 Пријшов. пријшов Николочка тај до дому јїсти. —
- 25 Нїма жінки тај ни ключів, тај нїма шчо јїсти.
- 26 Іде, іде Николочка тај тьажко здихає ⁴⁾,
- 27 Зустрічає молодицьї тај јїх сьа питає.
- 28 „Ој чого ти, Николочко. так тьажко здихаєш?“
- 29 А певно ти, Николочко, жіночки шукаєш.
- 30 Іди, іди, Николочко, чириз торговицьу.
- 31 Твоја жінка іс шандером цїє мід, сливовицьу.“

1) Стрільбу. 2) Стїну. 3) Він любив ксьондзову жбну (Зам. співака впрочім невїрна). 4) Охтит — поясненє співака.

- 32 Ој дивит сьа Николочка тај у воболочки⁶⁾:
 33 Лежит шандир розвібраниј, голиј до сорочки.
 34 Ој дивит сьа Николочка до жејі сьвітлиці:
 35 Јего жінка розвібрана, гола до сьпідниці.
 36 Тај увіjšов Николочка тај до жејі хати:
 37 „Та дај жи ми, жидівочко, двирі розрубати!“
 38 Ај бо тота жидівочка сокири ни дала,
 39 Бо вна с того чужоства завше профіт мала
 40 Як він дьістав ој сокиру тај розрубав двирі,
 41 Забрав річи шандерськії аж до фірвантері.
 42 Вијшов шандир на касерню до свого камрата:
 43 „Порадь жи мьа, камратіку, як рідного брата!“
 44 „Як жи ја ти, камратчику, поради́ти мају.
 45 Коль ја в твоїх ентєрезах нич о тьім ни знају.“
 46 „Порадь жи мьа, камратчику, порадь мьа, камрати,
 47 Та ци мож би за Николков в погонї післати,
 48 Щоби річи шандерськії в нього відобрати?“
 49 Як почали за Николков у погоню бічи,
 50 Николка сьа повиртаје, нисє назад річи.
 51 „Ој ци чуєш, муј коханиці⁵⁾, шчоґ будем робити?
 52 Пријде ми́ні чириз тебе житє загубити.“
 53 „Ој ци чуєш, муј коханиці, послухај же мене:
 54 Коли тратиш своју душу, затрать же ти ј мене!“
 55 Вијшов шандир на касерню, зустрітив кухарку:
 56 „Їдиж ми́ні, кухарочко, в місто по смитанку!“
 57 Пішла, пішла кухарочка в місто по смитанку, —
 58 Та застрілив сибє шандир і своју коханку.
 59 На касерни вистрілили, аж мурі дрижали, —
 60 З Николочки молодого кольки душу брали.
 61 Іде, іде Николочка та в двері ломит сьа:
 62 Уже шандир застрілєніј, а вна шче дивит сьа.
 63 Скрузь нього куля пролетєла, а в нї сьа лишила:
 64 Ај бо тота Николіха јішче три дни жила.
 65 „Николају, Николају, чесніј господарю.
 66 Бери ж ми́не до домочку, ньај ту ни вмирају.
 67 Николају, Николају, чесніј пријателю,
 68 Веди ж ми́не до домочку на білу постєлю.
 69 Николају, Николају, буду ти казати:
 70 Ци мож ми́ні пирид смєртьов по ксьондза післати?“
 71 Ој пријшов ксьондз молодіј јїі сповідати,
 72 Вона стала молодејка горі ним дрижати.
 73 „Ој буду ја, пани ксьондзи, шчось тобі казати:
 74 Ци мож би нас ој обојіх в јєдно поховати?

⁵⁾ У вікна — поясн. співака.

⁶⁾ Тут співак мабуť помилив ся, бо розмова йде очевидно між шандарем і его любкою, як се очевидно вияснюєсь із слідуючого куплета. І. Ф.

- 75 Поховајти нас обоје в једно головами,
 76 Аби і там розмовица била мжи нами!“
 77 А в зиленьї полонинї зацвили ожини:
 78 Ај бо тоту сьпіваночку дві дівки зложили.

В селі Хітарі стрийського пов. від господаря Костя Сороки в р. 1894
 записав Олекса Гнатюк.

Бар. Б

- А 1—2 в vacat. А 3 = Б 1... горівочку. А 4 = Б 2 Ој приїшло сьа...
 3 Ој положу на віконце горіхову гранку;
 4 Приїшов шандарь з Дельатина, бо має коханку.
 5 Ој піп іде до церковці та на хвалу божу,
 6 А шандарь сьа відзиває: „Тај ја вам поможу.“
 А 9—10 vacat. А 11 = Б 7 А піп службу відправляє...
 8 А шандарь си став на хори, апостол читає.
 А 13, 14, 15 vacat. А 16 = Б 9 Ој льуде сьа... та стали...
 А 17 = Б 10 А він.. пові... (До слова „сутки“ додав пок. Лев Васи-
 лович поясненє, що в Вільхівці се значить побічна, тісна вуличка).
 11 „Ој ходьімо, моја мила, та на торговницю
 А 19 = Б 12 Та будемо попивати... А 20—23 vacat.
 13 Ој як приїшов Николајко до своєї хати:
 14 Аньї кључів, аньї жінки нема коло хати.
 15 А він пішов до сусїди. зацьав сьа питати:
 16 „Ци нема ту жеї жінки? Нема коло хати!“
 17 Вони його притримуют: „Просиме сьїдати!“
 18 Він зньав шьанку, поклонив сьа: „Јду далі шукати.“
 А 30 = Б 19 Ој їдїж ти, Николајку, та на... А 31 = Б 20 Ој там...
 21 Ој пішов же Николајко по під голиночки:
 А 33 = Б 22.. до постелі голиј без....
 23 Ој пішов же Николајко по під віконниці:
 24 Лежит жінка до постелї гола без спїдниці.
 25 А він пішов до жидівки тај взяв її казати:
 26 „Дај жидівко сокирочки, двері відрубати!“
 А 38—39 vac.
 27 Взяв сокиру у жидівки, розрубав верїї,
 А 41—Б 28.. до фірвальтерїї. А 42—48 vac. А 49 = Б 29 Ој
 зацьали... А 50 = Б 30 Завернули Николајка: Неси..
 31 У покоју піп Николу на смерть сповїдає,
 32 А у другім його жінка ручки си ломає.
 33 „Љубі мої жегомосьцю, шчось мају казати:
 34 Ци мож мене іс шандарем разом поховати?“
 35 „Ој молода молодїце, не мож то зробити:
 36 Уже шандарь тиждень гниє, ти будеш рік жити.“

В с. Долині, стрийського пов. від Явдохи Чигур в році 1878 записала Міхаліна Рошкевич. Варіант сей був напечатаний в мойій книжечці „Живнота неволя въ рускихъ пѣсняхъ народныхъ“, Львів 1888, стор. 44—45, а до тексту доданий розбір на стор. 45—50.

Вар. В.

А 1—4 в В вас. Б 3 = В 1 Покладу ја та на вікно... А 6 = В 2...
вбирај сї!

3 Іде шандарь та до церкви та сї правульује(?) —

4 В шендареві, каже, шипцы та злиј дух војује.

А 7 = В 5 Ој іде піп... А 8 = В 6 А він јему видаиваје...

7 Гој пішов піп до вівтаря службу відправјати,

8 Шендарь віліз на хореньгві апостол читати.

А 11 = В 9 Відправив піп... А 12 = В 10 Жендарь изльіз из
хореньгви... А 13 = В 11

12 Пі стоїт лубка в кутку, раз си на ньу глянун!

13 Подивив сї съуда-туда, стоїт лубка в кутку, —

14 Ој взьив јејі та за руку, повів јејі в сутку.

15 „Хогім, хогім, фажна лубко, по над торговицу,

16 Мемо ппти в жигівочкі медок, сливовицу.“

А 22 = В 17 Але... ввес... держила, А 23 = В 18 Та...
і ввес...

19 Але пришов Николочка двері розмикати:

20 Ані ключи, ані жінки, нї шо обідати.

21 Іде Никола дорогов, іде тај думаје, —

22 За ним, за ним молодичи іде, здоганбаје.

А 28 = В 23 Чогож то.. ідеш тај думајеш? А 29 = В 24 Відај
жеж... А 30 = В 25... по над торговицу, А 31 = В 26. А 34 = В 27
Але пішов... став коло... А 35 = В 28.

29 Але пішов Николочка, став коло кидрочки:

А 33 = В 30 Але ј...

31 Але пішов Николочка сокирки гістати:

32 „Дајте-ко ми сокирочки, двері розрубати!

А 38—39 вас. А 40 = В 33 Тајак... сокирочки, ој... А 41 = В 34
жандареві... фульватері (О. Кольберг пояснює се слово зовсім недолжно:
prochowpicy. Фервальтерією звав ся в підгірських селах спеціально
заряд дібр камеральних, котрий за часів панщини мав над мужиками
право патрімоніального судівництва. Значить, Никола поніс убрание
і оруже жандарма до сеї судової інстанції як доказ, що застав жан-
дарма in flagranti). А 42 = В 35 Пішов... радит сї... А 43 = В 36...
ко мнї... А 44 = В 37 Та јак тебе.. А 45 = В 38 Коли... ја нїчо..

39 „Послухај же, камраточку, шо буду казати:

А 47 = В 40 Ци би ни мож... А 48 вас. А 49 = В 41.

42 Завернули Николочку ј жандареві річи.

43 „Коханечко моја луба, шо буду робити?

А 52 = В 44 ... ми сьї... А 53 = В 45 Послухај же женда-
рѣку... ти...

46 Як загубиш своє житє, не лиши ж ти мене!"

47 Та там тогди нїхто ни був, лиш одна кухарька,

А 58 = В 48 І... тај...

49 Ішли туди дві Марічки, собі говорили:

А 59 = 50... аж гори здрижїли.

51 Молодого Николочку кольки в боки взяли.

52 Ој пішов Николочка, став коло сьвітлиці:

А 62 = В 53 Та вже... зажмурениј... А 65—66 вас. А 67 = В 54
Николочко молоденькиј... А 68 — В 55 Бери ж мене... нај тут не вми-
рају. А 69 = В 56 Послухај же. Николочко, то. А 70 = В 57 Ци би
ви мож, Николочко. А 71 = В 58... піп молоденькиј та став...

59 А молода як ягода ој стала дрижати.

60 А молода як ягода ој стала дрижїти —

61 „Ти ни бїї сьї, ја ни жендарь, ни буду стрїльїти“.

62 Казала сьї поховати в купї головами:

63 „Шоби була розмовочка на тїм сьвітї з нами.“

64 Ој ковала зазулечка, ковала, бїнчила;

65 Вже тобі сьї, жендарихо, сїванка скїнчила.

В Іспасї, снятинського пов. записав Оскар Кольберг, гл. О. Kolberg,
Rokucie, obraz etnograficzny, t. II. Kraków 1883, стор. 15—16. Варіант В. сеї
пісні, що становить разом осібну єї редакцію, послужив темою моєї драми
„Украдене щастє“.

Ів. Франко.

В. Легенди.

36. Христос и циган.

Просив ся Ісус Христос в цигана за челядника. Циган каже: —
Що будеш робив, коли я сам роботи не маю? — Ходім до двора там є
сто коней не підкованих тра підкувати, бо они тому слабї. — Пішли
до двора. Циган перше до пана, а Ісус Христос до стайні, всім ко-
ньом повідтинав по єдні носї. Приходить циган, як возьме падкувати.
— Що-ж пан менї скаже? що ти менї наробиш? — Чекаї по, чекаї,
якось то буде. — Поскладав Ісус Христос назад коньом ноги, підку-
вав — конї здоровї. Циган хотїв іти до пана щоби заплатив Ісус
Христос не позволил. — Бог ти, як будеш варт, заплатит, а зрешту то
не ти заробиш. — Ідуть далї. Приходять до якогось села, є весїле, є і
погріб. Питає ся Ісус Христос цигана: — Де підеш? — Я йду на
весїлє. — Пішов на весїлє, а Ісус Христос пішов до вмерця. Такий
там плач, такий завід, одна однісїньва доня, вже гарна, вже до людий
— тай вмерла. Ісус Христос звїтав ся, приступив до тої дївчини,
покраяв, а так назад поскладав, водов покровив, дївчина ожила. Такий

цуд, така радість, не знають як дякувати, чим би ся віддячити Ісусу Христу. А народ збіг ся, нікого на весілю, всьо ту.

Ідуть далі ідуть, циган вже зголоднів. Каже: — Так бим що зйів!

— Іди до тойї низенькоїї хати, там на скрини є три булки, принеси.

Пішов, приносить дві. — Чому не три? питає Ісус.

— Не було, но дві.

— Ей три, признай ся.

— Бігме, но дві.

— Дві, то дві, — каже Ісус Христос, і пішли далі. Тра було йти через воду. Христос перейшов, а циган зачїв ся топити. Кричить: — Хто в Бога вірує, най ратує. Ісус Христос каже: — А було три булки? Признай ся, виратую.

— Бігме, но дві!

Вже ся такій топить, голови не видно.

— А що, було три? — Витягає циган з води два пальці, що но дві. — Но то топи ся, коли-сь такий злодій, — каже Ісус. Зачув циган тай виймив три пальці.

— Коли-сь признав ся, то ти ще дарую, но не бреши більше. Ідуть далі. Приходять до якогось села, є весіле, є вмерлець. — Де підеш цигане? — питає Ісус Христос.

— Я до вмерця.

— Но, іди до мерця, а я піду де єноді. — Пішов циган, Ісус за ним тихцем, став під вікно, дивит ся, що циган буде робити. Прийшов циган до хати, а там маленька дитина вмерла. Заводять тато тай мама, — от звичінь.

— Читти люди, я так зробю, що встане. — Добре, роби, коли знаєш. — Взяв циган ножа, покрав дитину, так шепчи, складає, набрав води — кровить, — що, коли не помагає. Тогди люде до цигана, як зачнут бити! Ісус Христос дивит ся, що такой забють, входить в хату, спамятав розійлих. Взяв цигана, виходять з хати.

— Будем ся розходити, — каже Ісус Христос до цигана, — бо я з тобов не витримаю довше. Іди си без мене в світ.

— Та де то ти зі мнов не годеи витримати, — каже циган, — то я з тобов не годеи, ти мені всюди псуєш!

В с. Циганах борщівського пов. від селянки Анастазії Рибіцької 8 апр. 1895 записала Дарія Глібовицька.

Порівнай Ж. і Ст. II, 182—184; Драгоманов, Малор. нар. пред. н разск. 125—128.

37. Адамові діти.

Бив Адам і Єва, мали дванайцять синів і тринадцять дівок. Сини повінчали ся з сестрами так, що кождий з них брав третю дівку з ряду. На памятку того днесь можна в третім коліні женити ся. Єдна лишила

ся і почала плакати, же не має парн. А Адам мовит до неї: „Місти ся межі ними, я ти нич не пораджу!“ З відти пішли завитки і копиліці.

Записав о. Мих. Зубрицький в р. 1881 від матери Настуві Зубр. в Кіндратові турецького пов.

Порівняй Ж. і Сл. II, 179—180 (кінцевий уступ легенди Н. 3). 1. Ф.

38. Як два брати носили вечерю до чорта.

Було два брати, оден богач а другий бідний. День в день той бідний в богача на роботі. Тай тільки заробит що діти погодує. Ні поля свого, ні худібки; кавальчик города, хатина — тільки его.

Прийшов святий вечер; каже той бідний до жінки:

— От анаєш що, тра сего року віднести вечеру до брата. Хоть він молодший, але бсгач, та тра ему честь віддати.

Що там вже було, зварила борзо, насипала в миски, там двоє хліба на миску поклала, завязала в хустку, взяв бідний тай поніс. Прийшов до брата, втворив двері тай каже: — Прошу вас брате на коляду.

Той як ся взлостят, тай до него: — Іди до чорта з твійов колядов!

Бідний завстидав ся тай в двері. А щезби вже є. Пірвав го тай несе; наляк ся бідний, віц не поможе, щезби несе го до себе з вечеров. Так летят, як вітром, несе бідного до пекла. Добрий дух радит чоловікови тому, так шенче, що має робити, на місце як вже будут. Приніс го вже перед найсгаршого. Тішит ся той вечеров, водит він его по таких покоях дуже ладних, такі всюда гутри грошей, і мідяків, і срібні, і золоті, всілякі. „Бери кілько хочеш, я тобі не бороню“. Гадає си бідний: „Не буду я тих грошей брати, хоть як бл ми ся здали, бо казав дух добрий: Не бери гроші, но кажи, най ти дасть кілька варех маку, що в кітлі все кіпит, бо кілько зерен маку возьмеш, тільки душ з пекла викупиш. Послухай, не лаком ся на гроші, добре вийдеш.“ Обійшли всюдісінка, каже той найстарший до него:

— Дякую ти за вечеру, за тоє маєш в миски гроші, в тебе біда, мридадут ся.

— Не, панє, не хочу грошей, але дайти мені того маку, що варит ся в кітлі.

Недобрий став старий — страх, тай каже: — На що тобі того маку, де его посієш тільки? а за гроші будем панувати.

— Такої прошу вас, як ласка, то дайти.

Дивує ся той — дух святий при нас хрищених — дітко, звідки ему ся так маку захотіло, але не поможе, тра дати, бо дуже просит, тай вечеру приніс. Дав ему того маку в миски, тай взяв его назад той що приніс, звіяв ся вітер, тай принесло го аж на поріг перед хату; перехрестив ся, всео щезло.

Приходить до хати, а жінка так падкує, заплакана, троха взяла сварити, — звичінь, жінка, хоть і добра, а того не любить, як чоловік де забавляє ся, а ще в такий день. І діти чекали - чекали, тай пішли спати. „Хто вигадав так робити!“ каже она до него.

— Видно тішили ся братова тай вечеров тай тобов! Вже то мав ся і брат тішити, тай приймали тя. А в миски що дали? — Тото вогорит тай розвиває, а там повнісінькі миски золота.

— А то що?

— А я знаю що? (З маку зробило ся золото!) Цить но, цить, а ти всьо розповідь, но абись ніц вікому не казала!

Сказав він їй всьо як було; гроші сховали, тай за якийсь час по троха виймали, то си воли купили, корови, а все десь то ніби заробили, ніби що, — богачі, що страх. Люди ся дивуют, а братови страх закридно.

— Піду я, жінко, до брата, поспитаю, де він взяв таких маєтків? То перше як би був в мене не заробив, був би з голоду здох, а тепер то і не загляне до мене, такий дуже пан!

— Та де він тобі скаже?

— Е, підійду го, то він ся виговорит, я мушу такої знати.

Приходить до брата. — Слава Богу!

— Слава на віки! Просимо сідайти, що там чувати, здорові-сти?

— Здоров, славити Бога.

— А діточки тай жінка?

— Дякувать, здорові. От не заглянув-бим до вас, та скучило ми ся за вами. Кажу до жінки: Такої піду навідаю ся до брата, та вже май май як ми ся виділи, ще на святий вечер. А я тогди так не файно вас приймив, здосний був-ем, на діти ци на жінку, вже добре не памятаю. Але не гнівайти ся на мене, я не могу скаяти ся того.

— Е! що там, пусте! Я й забув Дай жінко чим погостити! Такі рідкі гостьті... Маєш там мід, мясо, застели скриню, подай-но білий хліб!

А жінка вбрана як про сьвято, щось ніби краснійша, звичінь „прибери пень, буде подобень.“ Така рада, усьміхає ся, бігає, припрошує. А така гонорна, спровола промаває, а все з під вока зирк на чоловіка, ци меркує він, як то братови немило дивити ся на то всьо.

— Гей, брате, та то ви мене гей-би який пан приймаєти! Звідки ви того взяли?

— Так мені Бог милосердний дав, що як ви мені на святий вечер заклили, сплав я гіренько, вернув до дому, тай таке-м багатство приніс. Як би-сьти були мені не кляли, був-бим все такий бідний.

— Ей, ви журтуєти.

— Правду кажу.

— Але?

— Бігме!

— Ану брате, я вам вечеру принесу, а ви мені так заклиніт, буду видів. чи то правда.

— На що вам того? Ви, Богу дякувати, і так не бідні, на що того, то зле, в'ям того не треба.

— Такої брате, коли вас прошу, то заклиніт!

— Ще вам раз кажу, що зле буде, але що-ж роблю, коли вже так лементуете, то заклenu. (Не міг він ему всьо казати, бо дух добрий не позволив, но жінці).

Пішов він до дому. — Ей жінко, будем і ми таке мати, бо так а так брат казав, він мусит мені так закласти, вже обіцяв. Не хотів, не хотів страх, але як-ім взяв просити — пристав.

Прийшов святій вечер. — Вари жінко борзо вечеру, понесу до брата — Жінці аж ся заманило, коби то як найборше приніс тії гроші, коби таке багатство мати як тамті. Зварила всьо дуже добре, тай колачі поклала, завязала, ще і за двері чоловіка випровадила.

Прийшов до брата тай каже: — Прошу вас брате на коляду! — а бойт ся аж го нема, щоб брат інакше не сказав як обіцяв. Вже жав брат сказати: Дякуємо, — пригадав си, що він не тому, що годит ся еден другому вечеру післати, а чому енчому він прийшов. Пригадав си тай каже: — Іди си до дїтька з твоїов вечеров! — А той як го пірве, втішив ся ним, бо они на той день по на тоє чигають, коби хто так сказав. Приніс го перед найстаршого, хвалит ся ним. Богач поклонив ся, віддав вечеру, ще і промовив. Така в неклі втіха, аж гуляють з втіхи. Так обводять, всячину показують, так ся богачеви сподобало. Файно, добре страх! А як зобачив такі гутири грошей, аж му ся очи засвітили. „Возьми собі кілька по хочиш тих грошей і яких хочеш.“ Так горне богач, і в миски і по кишелях, аж впрів. Ото коби то всьо жінка виділа! тото ся тими грішми буде тішила! — „Бери ще, я ти не бороню.“ — Вже подякував, не міг вже більше. Тепер той найстарший казав го віднести до єго дому. Той сам що го приніс, пірвав богача на барки, прилетів перед єго хату, як ним трісне до порога, гукнуло, аж хата затріслась, шувєрня ся звіяла, зтякла ся жінка, вибігла, тай по черепі з єїї мисок тай мазюка з чоловіка розліяла ся. Та що, десь по святах мала ся за єнчого віддати, як який взяв. Тай таке.

В Циганах борщівського пов. від селянки Рогозінської 18 фєвр. 1895 записала Дарія Глібовицька.

39. Як два брати носили вечерю до Бога.

Було собі двох братів, їден богач, а другиї бідниї. Той бідниї казав жінці вечеру зготувати, бо він понесе до Бога. І вона зготувала там і він взяв і несе, а куди — ни знаї куди. І здобаїи їго Господь Бог на дорозі і каже: „Що ти писеш?“ А він кажи: „Нису до Бога вечеру.“ Каже: „Як приїдеш... там буде залїзна брама; як

приїдеш під ту браму, то возьмиш, заупакаєш, і там буди питати сьа, що ти несеш — то скажиш, а він тебе буде питати сьа, чи дасиш йому покушати теї вечері — то кажи, жи: дам.“ — І шче кажи Пан Біг: „А як там віддасиш ту вечеру, то вони тобі будуть давати гроші, то ти тих гроші ни бери, но кажи, няхай тобі дадут шкварок.“ Пришов ін піт ту залізну браму — а то було цекло, там самі були шатани — заупавав, виходить тої із середини, питають сьа: „Шчо ти нисеш?“ А він кажи: „Нису до Бога вечеру“. І ін жіго питають сьа: „Шо ти хочеш за ту вечеру?“ — А він каже: „Я гроші ныц не хочу, но тільки тих шкварок, шо на пїнцу лежать.“ — І каже: „Вилысь собі — каже — і набери.“ — Вилыз він на пїнц і набрав повні кишені і за пазуху і хустину навязав. Вишов він за ту браму, подивив сьа до тих шкварок, то вони фсьі від нео подыли сьа десь — бо то були думі. Та їде він, прийшо він до дому — в дома він покинув таке бідньство, а застав: уже жи всьо, і товару і кониї, фсьо ныби, всьо вже жи, вже зробив сьі богач великій з нео. Приходи тої брат, тої богатиї, і каже: „Звітки ти того богатства так взяв, жи ти був такиї бідниї?“ А він каже: „Я носив, небоже, до Бога вечеру і — кае — Пан-бі минї дав, видиш.“ — А тої брат: „Ег, ти дурниї, яку ти вечеру носив-ісь! Ти певни — ка — заныс-ісь кілька пирогів, голуцїв, хлїб житниї, такиї разовї... Як ја — кае — понесу вечеру, то не таку, як ти. Скажу жінцї спечи пшеничних кнїшів, пирогів фажних пшеничних зварити — то ја — кае — дістану, ја буду ше мав більше богатство, як ти!“ — Пришов він до дому, кае: „Жінко, зрихтуї минї вечеру, бо ја понесу до Бога“. — Жінка зрихтувала і взяв він і поныс. Приныс він піт ту залізну браму і заупавав. Питають сьі жіго, кае: „Шо ти нисеш?“ — Каже: „Нису вечеру до Бога.“ — „А дасиш ти покушати теї вечері?“ — „Ны — каже — не дам, бо ја до Бога несу, не мона натпечатувати“. — Взяли жіго, пустили там до середини, вечеру відібрали від него, а жіго на вилка та й у смолу: „А ни хтїв-ісь — каже — їсти хлїба, то їджд смолу!“

В Берліні пов. бродського в р. 1893 від госп. Соколовського записав О. Роздільський.

40. Про Лазаря і его брата.

То був Лазар бідниї і мав брата богача. Чимось тої Лазар спротивив сьа богачеві, то він жіго запізав, Лазаря небошчика. Пришли до сендзї — то пан такиї був ци круль там, як то давно було, а тої пан йому загатку загадав: „Шо јист најбистріше в сьвітї?“ А богач каже: „У мене жи такиї лошак, що нима бистрішого в сьвітї.“

— А шо јист најтлустїше в сьвітї?

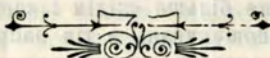
А (ја шанују паничеви гонор) — а він каже: „У мене жи такиї веприк, шо нема тлустїшого на цылії сьвіт.“

Доіро тої пан каже: „Га, небоже, твій брат колись буде богач, як ти. Сьвата змїля најтлустїша від усього, јасне сонце најбистріше на цылії сьвіт, жи нима бистрішого ныц. Ти богачу малогумниї,

ти свого брата дармо понижаєш, а він нїщ не винен! Бо ти казав, що нима биєтрішого в сьвітї як твїй лошак, і нема тлусьтїйшого як твїй ведрик, — таї ти не маєш у мене правди, сам не знаєш, що с твого писка летит. Вибираї сї до дому! А свого брата не маїши що напастувати.

Таї так він їм россудив.

В Берлінї повіту бродського від старого господаря Микити Рицара, с прозвищем Мазепа, в сент. 1893 записав О. Роздільський.

Слїди снoхacтвa в наших горах.

Снохacтвoм (по великоруськи снoхacтвo) називає ся такий звичай, коли свекор же в супружних зносинах зі своєю невісткою. Звичай сей лучає ся особливо там, де люде живуть по патріархальному, великими сімьями або тав. задругами. Батько сімїї женить своїх синів і віддає заміж дочок після своєї волі і вподоби, не питаючи їх самих. От і лучає ся так, що щоб побільшити робучу силу сімїї, він женить сина в дуже молодім, недозрілїм віці з дівчиною зовсім дорослою і поки син доросте, сам заступає невістці місце мужа. В великоруських селянських сімьях по деяких околицях снoхacтвo держить ся й доси, хоч і як проти него виступає церква і державні закони*). Загалом ми можемо вважати снoхacтвo нерозлучним обявом патріархальної сімїї, сeмeйної общини чи задруги; де находити слїди такої сімїї, там можемо з гори припускати істнованє снoхacтвa — і на відворіть, де находити згадку про снoхacтвo, там мусимо припускати істнованє великої, задружної сімїї.

Найстарші слїди снoхacтвa на Русї маємо вже в нашій давній літописі. Малюючи жите і звичайї наших предків ще перед заведенєм христїянства літописець з похвалою говорить про Полян, що у них „стидливість до своїх невісток і до сестер і до матерів і до родичів своїх, а невістки до своїх свекрух і до дїверів велику мали стидливість“, а натомісць Вятичам і Радимичам дорікає літописець між іншим і тим, що „перед батьками і невістками нема у них стидливости“. Що правда, свідочтво се не дуже виразне; можна б думати, що літописець загалом хоче обрисувати грубіші обичайї тих племен; та натиск, який

*) Гл. E. Laveleye, Das Ureigenthum, глава II, а також Leroy-Beaulieu, Das Reich der Zaren und die Russen, Berlin 1884, I, 412—413.

він кладе власне на невстидливість супроти невісток (очевидно, що вивчати сеї невстидливости можуть бути тільки свекри) чинить вельми правдоподібною догадку, що мова тут власне про снохачтво.

Історія семейної общини чи задруги в Полудневій Русі доси майже зовсім темна. До недавня у нас ще повторяла ся за Костомаровим *) теза, що русько-український народ такий індивідуаліст, що ніякої общини у него ніколи не було і ниде нема. Новійші досліді зовсім опрочкунули сю тезу. Працями Лучицького **), Марії Ганенко ***), Ольги Франко ****), В. Охримовича *****) виказано існування общинних порядків в різних сторонах України і в різних часах. Ми не сумніваємось, що дальші досліді виявлять ще більше слідів і зостанків сего устрою. Як малесенький причинок до пошукувань в тім напрямі подаю тут слідувчі звістки про існування снохачтва в наших карпатських горах.

Около р. 1623 видала Теофіля з Щекаровиць Острожська, каштелянова краківська, вдова по кн. Януші Острожським, синові знаменитого кн. Костянтина-Василя Острожського, і дідичка дібр скільських та тухольських положених здовж ріки Опора, „інструкцію для побираня кар за різні провини підданих тухольських“. *****) Отже точка 6 сеї інструкції дословно виглядає ось як:

„6. Jeśli by się też to trafiło, jako się to tam znajduje, że by miał ociec z synową swoją mieszkać w nierządzie, a świadectwo pewne było, tedy go gardłem karać, jednak z dołożeniem się naszym“.

Із слів сих переконаємо ся довідно, що снохачтво в ту пору існувало в скільських горах, і то мабуть доволі часто, коли княгиня Острожська не тільки вважала потрібним видати против него драконський указ, але виразно підносить, що „се там (т. є. у горах) буває“. Та указ сей свідчить zarazом про те обриджене, яке почувала тодішня інтелігенція до сего поганого звичаю; значить, на долах, відки походила сама княгиня (Тарлівна з дому) і єї урядники, звичай сей уже тоді був коли не зовсім незвісний, то бодай рідким висмком, справжнім

*) Н. И. Костомаровъ, Два русскія народности (Историческія монографіи и изслѣдованія, т. I. СПб. 1872, стор. 91, 100—101).

**) И. Лучицкій, Сборникъ матеріаловъ для исторіи общины и общественихъ земель на Львовобережной Украинѣ XVIII в. Кіевъ 1884 і его статі о общині, о сѣбрах і т. і.

***) Марія Ганенко, Семейно-имущественныя отношенія крестьянскаго населенія въ Елисаветградскомъ уѣздѣ (Степь, херсонський беллетристичный сборникъ, СПб. 1886). Про нероздільні сім'ї згадано на стор. 139, 154.

****) Ольга Франко, Карпатські Бойки і їх родинне життя (Перший вінок, жіночий альманах. виданий коштом і заходом Н. Кобринської і О. Пчілки. Львів 1887, стор. 217—230).

*****) В. Охримович, Про родову спільність в скільських горах (На-род, рік перший 1890, ч. 7, стор. 89—91).

*****) Важна ся інструкція находитъ ся в бібліотеці Оссолінських у Львові, ркпе 2408, відки єї напечатав др. Фр. Папе в своїй монографії Тухольських (Dr. Fryderyk Papée, Skole i Tucholszczyzna. Lwów, 1891, стор. 118—121).

культурним пережитком. Острі і безоглядне переслідуване снохатства з боку княгині Острожської вказує також на те, що вона не розуміла вже тих семейних відносин, що викликали сю появу і вважала її появою чисто етичною, впливом індивідуальної злої волі, а не соціологічною т. є. не такою, при котрій добра чи зла воля індивідуума буває більш або менше значно обмежена відносинами економічними, звичаями та поглядами правними, які панують серед найближшого оточення даного особника.

Цілих 170 літ пізніше, бо около р. 1793 свідчить про існування снохатства в іншій частині наших гір, іменно в Гуцульщині, німецький подорожний Гакке *). В его вельми інтереснім описі подорожі, при характеристиці Покутян, під котрими треба розуміти власне Гуцулів („Die Gebirgs-Russen oder die wahren Pokutier“, пише він виразно на стор. 17), читаємо ми ось які слова: „Es ist nicht genug, dass der Pokutier Umgang mit eines andern Weibe hat, sondern er macht sich auch wenig aus einer Blutschande, nemlich mit seines Sohnes Weib Umgang zu haben. Vor Zeiten war dies mehr im Schwang als itzo, so wie es noch dormalen in vielen Gegenden Russlands üblich ist.“ І далі цитує Гакке устун з книжки Кокса (Сохе, Reise durch Pohlen, Russland, Schweden und Dänemark, Zürich 1785, 4) де сей подорожний так описує сей неморальний звичай у Москалів: „В деяких сім'ях женить батько свого сина ще хлопцем сімох, вісьмох або дев'ятох літ, зі старшою дівчиною, щоб з неї, як там кажуть, зробити добру і порядну хозяйку. Батько, котрого невісткою стала ся та дівчина, живе з нею як муж з жінкою і має з нею нераз кілька дітей.“

Хоча Гакке, як сказано, перепутав назву Покутян з Гуцулами, хоча не вказав виразно, в котрих селах він застав снохатство і в якій формі, то про те свідцтво его ми мусимо вважати правдивим і допустити на его основі, що звичай сей при кінці XVIII в. звісний був і в Гуцульщині. Та чи вільно нам на підставі сего припускати також існування великої, задружної сім'ї в Гуцульщині? Думаю, що таке припущення буде не тільки логічне: ми маємо пряме і урядове свідцтво, котре в значній частині піднірає сю догадку.

В меморіалі про реформу права спадкового, предложенім австрійському парламентові радником міністеріальним (від міністерства рільництва) Карлом Пейрером в р. 1834 находимо пряме свідцтво, що „ще в р. 1819 на Буковині в многих громадах усі ґрунти були власністю громадською, а „найстарші в селі“ або громадська старшина періодично ділили їх між членів громади на тимчасовий ужиток“ **). Що громадська

*) Hacquet, Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1791, 92 und 93 durch die Dacischen und Sarmatischen oder nördlichen Karpathen. Nürnberg, III Theil. 1794, стр. 20.

**) K Peyrer v. Heimstädt, Denkschrift betreffend die Erbfolge in landwirtschaftliche Güter und das Erbgrüterrecht. Wien 1884, стр. 31 і ерз Regulation der Grundeigenthumsverhältnisse, стр. 21 22.

спільність землі сполучена була з родовою спільністю сім'ї, се посвідчує той сам автор далі на стор. 66 свого діла.

Пані М. Ганенко в своїй висше цитованій статті в „Степу“ говорить, що нероздільні сім'ї в елисаветградським повіті трапляють ся як рідкий виенок. Так само я можу сказати, що у нас, особливо на Підгір'ю, трапляють ся випадки снохацтва як одиничні случаи. На них доси не звернено уваги, а інтересовані мужики мають усяку причину крити ся з ними. Та інколи діло доходить до судів. І так я знаю, що в дрогобицьким повітовім суді був перед десятима роками такий випадок предметом розправи. Батько, не дуже ще старий удовець, оженив найстаршого сина „до дому“, щоб мати з него і з невістки „поміч у господарстві“. Син, звісно, не був такий молодий, як се буває в снохацьких сім'ях і не хотів слухати батька та робив усе що міг, щоб довести до розділу. Між іншим він заскарижв батька до суду, що той „бере ся до его жінки“. „Я як женив ся, — говорив він на розправі — то для себе, а не для тата“. Натомісьць батько кляв ся і божив ся, що й не думав доторкати ся до невістки. „Коли хоч раз моя рука була на ній понизже пояса, — говорив старий своїм характерним язиком, — то кладу сьї під найбільшу кару.“ Батькови „дали за віру“ в суді.

Ів. Франко.

СЕЛО КІНДРАТІВ (турецького пов.)

І. Засновок, минуле і теперішнє житє.

Майже всі села колишнього округа самбірського були за польських часів королівськими, звали ся королівщиною. Ті села за-сновали солтиси, війти, або князі і платили з них за себе і підданих чиниш до королівської каси, давали людей до війська і мали власний суд. Кожда грамота на засновок села подавала умовини. Солтиси були посереднім станом між шляхтою а хлопом панщизняком. За Австрії перейшли ті села на власність камери, а положенє солтисів де в чім змінило ся. Йосиф II. спровадив у деякі камеральні села поселенців з Німеччини. В Самбірським окрузі утворено слідуєчі заряди (фервальтерії): Бориня, Дрогобич, Лімна, Лука, Медичичі, Підбуж (Снільня), Самбір і Спас. Так було коло 1848 року і пізнійше. З першу могли бути інші місцевости осідком заряду. Деякі села в староміським повіті мають до тепер печатки з написом: *prefektura rozluckska, gwozdecka* а в письмах з кінця XVIII в. читаємо: *kraina Lipiecka, krajnik w Łastówkach*. До війтівських сел належало також невеличке сільце Кіндратів, поло-

жене дві милі на схід від Турки. Тепер там около 40 осель, а після схиматизму перемиської єпархії з 1887 року — 300 душ. Яких 200 літ тому назад було після переказу в Кіндратові 9 хат. Між паперами, що переховувалися в моїм родиннім домі в „шуфлядці“ (невеликій скриньці з дощечок, з віком до засування в пагі), найшов я дві грамоти: одна на пергамені з 1569 року, надана королем Жигмонтом Августом на засновок села, а друга короля Івана Собіського з 1678 року на звичайнім папері, що потверджує наведенням в ній війтам посідане соліства з розширенням прав і вольностей. Обі ті грамоти списані в латинській бесіді; на першій понизше тексту продертий скісний хрест — сліди шовкового швурка певно з висячою печаткою; на другій в долині витиснена велика печатка і власноручний підпис короля Івана Собіського. Першу грамоту і відпис другої, бо первопис дуже надпсутий (на загинках папір цілком розлетівся), подаю тут дословно, бо се буде цікаво, в який спосіб засновано значну часть гірських сіл на Русі. З гори на відписі читаємо: *Polnische Übersetzung aus dem Latein*; письмо мабуть уже з австрійських часів; переклад, можливо, владжений невдовзі по написанню грамоти Івана Собіського. За польських часів нелегко було посідане землі не то для людей незначних, але і для знатніших, про те наші війти, хто мав які грамоти, брав за пазуху і віс їх до Варшави чи де інде, допрошуючи нового пана, щоби їх затвердив. З грамоти видно, що поданий спосіб множити оселі по безмірних лісах карпатських був найліпший. Ліншу землю вже були давно розібрали. Хто будь не хотів на гірській землі корчувати ліси, про те король через свого старосту, або який можний пан, пр. Петро Кміта в теперішнім ліським повіті, кликали до сего діла Німців або Волохів.

В горах переважала королівщина, на долах рідше можна єї де стрітити. Однак лучалися такі припадки, що в деяких королівських селах ще за Польщі забирали захожі люде на основі певно королівського надання війтівські лани. Декуди і тепер навіть значні лани належать до властителів більшої посілости, що закупили камеральні добра. Наймають їх жиди, а віднаймують їх за добру винагороду селяне. Селяне звуть ті лани війтівством або панством. В подібний спосіб засновані многі гірські села в ліським повіті, як се видно з діла гр. Ол. Стадніцкого „*O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat*“, однак їх засновав переважно польський вельможа, Петро Кміта, а тепер в них сидить по найбільше середня шляхта. Королівці рїзнять ся значно від панщизняків, а сея рїзанця виїшла з неоднакового положення суспільного. Від землі залежить людське житє, а для нас дуже важна річ — розвізнати докладно, як тая земля і на яких условинах була розділена, а особливо яку участь в посіданню мало первісне руське населенє. Тим лекше буде розвізнати нашу минувшість.

Слідують грамота і відпис:

Sigismundus Augustus, Dei gratia Rex Poloniae, magnus Dux Litwaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae etc. d-nus et haeres, Significa-

mus p-ntibus literis n-ris quorum interest universis. Exhibitas et product esse nobis per certos Consiliarios nn r No i e (nomine) Providorus Steczko et Iwan filiarum Providi Mayss de Jassionka Sculteti Cap-tus n-ri Samboriensis, titulo et sigillo M g-ci olim Joannis Starzechowski terrarum n-rarum Podoliae Palatini, et Samborien' etc. Capitanei iuscript' et insignit', Sanas, Salvas et integras, nullaqu' in parte suspect'. Supplicatumqu' nobis ut easde' et om ia in eis content' auctoritate n-ra Regia confirmare, approbare, et ratificare dignaremur. Quarum tenor talis est, ut sequitur: Joannes Starzechowski de Starzechowice terraru' Podoliae Palatinus, Samborien' Drohobicensisqu etc. Cap-t-us. Universis et singulis p-ntibus et futuris p-ntium noticiam habituris et inspecturis. Quia ego habens p-t-atem seu Privilegium a Sacra Regia M-te villas in Cap-tu Samborien' locandi et situandi propter augmentatio'm proventuu' Cap'tus eiusdem Itaque rem oculis subiecta' haben' q(uod) in rivulo dicto Condratow et Jasienica z Wierzchowinami villa locari sine damno posset. Itaqu' in eo loco illam locandam duxi. Et cum locatio villarum in eodem Cap-tu fieri melius non consuevit, quam cura et diligentia Scultetoru'. Itaque ego habens commendata' probitatem Providorum Steczko et Iwan filioru' Providi Mayss de Jasionka Illis colonos in eodem rivulo locare quotquot poterent admisi, villamqu' Condratow cognominari et ut diligentius et accuratius in eadem locatione intendant: Illis pro Scultetia duos laneos et tertium extirpare pro Poponatu concessi. Necnon Molendinu' torquatile, taberna' aedificare, de quibus ipsi emolumenta et census percipient, ac etia' turbas, strenuas labores de hominibus per tres dies annuatim, falca strase, arare et ...ere, nec non tertiam partem de omnibus dationibus regalibus. Et hortulanos tres generato' ipsi praefati praefat' Scultetiae in praefata villa locata tenebunt, habebunt et possidebunt cum suis successoribus: cum omnibus proven' perpetue et aeternum more aliorum Scultetorum in aliis villis moran' juribus tamen Salvis Regalibus in toto permanen'. In cuius rei fidem sigillum meum est subimpressum. Datum Samboriae feria Secunda proxima post Do-icam (dominicam) Conductus Paschae. Anno Dom-ni Millesimo quingentesimo Sexagesimo sexto. Itaque Nos Sigismundus Augustus Rex supra memmorat' Supplicationi eiusmodi uti iustae et rationi consonae benigne annuent' literas supra expressas et omnia in eis conten' confirmari, approbari et ratificari esse duximus uti quidem confirmamus, aprobamus et ratificamus auctoritate n-ra Regia per p-ntes. Decernen' easdem et o-i-a (omnia) in eis cont' (quantum de iure communi) vim et robur perpetuae firmitatis obtinere debere in aevum. Quibus sigillum n-r-m est subappensum testimonio literarum Datu' Lublini In Conventu Regni g-n-ali feria Sexta post dominicam Ramis Palmarum proxima. Anno domini Millesimo quingentesimo Sexagesimo Nono. Regni vero n-ri quadragesimo.

Magnifici Valentini Dembinski de Dembiany

R. P. Cancellarii etc.

Polnische Uibersetzung aus dem Latein.

Jan Trzeci z Łaski Bożey Krol Polski wielki Książę Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmudzki, Inflantski, Kijowski, Wołyński, Podolski, Podlaski, Smolenski, Siewierski y Czarniechowski.

Oznaymuiemy ninieyszemi Listami naszymi wszem obec, y kazdym z osobna do których należy: Ze pokazany był przed Nami List pargaminowy Łacińską mową pisany, y ręką JEgomosci Walentego z Dembian Dembińskiego Wielkiego Kanclerza koronnego pod napisem Nayiasniejszego Świętey Pamięci Zygmunta Augusta pod Datą w Lublinie na Seymie powszechnym w Piątek po Niedzieli Kwietney Roku 1569 podpisany i wydany, y pieczęcią Królestwa utwierdzony, potwierdzenie Przywileiu na Sołtysowskie Woytostwo we Wsi Kondratow Ekonomiy naszej Samborskiey w sobie zawieraiący nieskazony y nienaruszony, y zadnego znaku podeyrzenia nie maiący. Y podano nam prośby przez pewnych Konsyliarzow naszych, imieniami y z Strony Uczciwych Jana Kączki, pobożnego Michała Popowicza, Fedora Gembelowic, Stefana Tarkowic, Łukasza Dreznic, abyśmy tenze powagą naszą krolewską pochwalić, potwierdzić, odnowić, y za wazny uznać raczyliśmy. Ktorego to przywileiowego Listu kształt z słowa w słowo następuie y iest taki:

Zygmunt August z Łaski Bożey Krol Polski, wielki Książę Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki etc. Pan y Dziedzic.

Oznaymuiemy tym n nieyszym Listem naszym do których należy wszem w obec: Ze pokazany y stawiony nam był List przez pewnych Konsyliarzow naszych imieniem opatrzných Steczka y Iwan Synow Opatrznego Moyss z Jasionki Sołtysow Starostwa naszego Samborskiego napisem y pieczęcią JEgomosci niegdys Jana Starzechowskiego ziem naszych Podolskich Woiewody y Samborskiego ect. Starosty wyrazony y pieczęcią ztwierdzoney nieskazony y nienaruszony zupełnie y z zadney miary niepodeyrzany. Y proszono nas abyśmy tenze List y wszystkie w nim wyrażenia powagą naszą krolewską potwierdzić, pochwalić, y utwierdzić raczyli. Ktorego Listu wyrażenie takie iest iak następuie: Jan Starzechowski z Starzechowic, Ziem Podolskich Woiewoda, Samborski y Drohobycki ect. Starosta. Wszem w obec y kazdym z osobna terazniejszym y przyszłym tego ninieyszego Listu wiadomość mieć maiącym y oglądać. Iz Ja maiąc moc albo Przywiley od Nayiasniejszego Krolewskiego Maiestatu Wsie w Samborskim Starostwie zakładać y ustanawiać na przyczynienie Dochodow Starostwa tegoz. Więc rzecz pod oczy podpadaiącą maiąc yże na Strumyku rzeczonym Kondratow y Jasionka Zwierzchowina Wies założyć się by bez szkody mogła. Więc zeby na tym miejscu Wies założona była przyzwoliłem. Y ze założenie Wsi w tymże Starostwie lepiej dziać się nie zwykło iako za staraniem y pilnością Sołtysow. Dla tego Ja maiąc zaleconą, podsciwość Opatrzných Stecka y Iwana Synow Opatrznego Mayss z Jasionki im osady z Ludzmi na tymże Strumyku zakładać ile tylko by mogli dopusciłem y Wies Kondratow nazwać. Y zeby pilniey y staranniey na teyże osadzie zakrzętywali się, onymże na Sołtysowstwo

dwa łany y trzeci wyrobić na popowstwo pozwoliłem. Takze y Młyn kolno obracalny, karczmę wybudować, z których oni pozytki odbierać będą takze młyńskie miary, kołędno podatki, panszczyzny z Ludzi pracowite przez trzy dni corocznie, sianozęci zbierać, orać y kopać, y trzecią część ze wszelkich podatkow krolewskich y Ogrodnkow ich sami przyrzeczeni przerzeczono Sołtystwo w przerzeczoney Wsi założoney trzymać będą mieć i posiadać z swemi następcami z wszystkimi Dochodami wieczyscie y na wszystkie Czasy obczyaiem inszych Sołtysow w inszych wsiach bawiących się z obwarowaniem iednak Praw krolewskich w Całości zostających. Dano w Samborze w poniedziałek blizki po Niedzieli Przewodney Wielkanocney Roku 1566.

Przetoz Ja Zygmunt August krol wyzey mianowany prosbie takowey iako sprawiedliwej y z słusznoscią uważną zgadzaiący się łaskawie przyzwalaiać List wyzey wyrazony y wszystkie w nim zamknięte wyrażenia pochwalić, y potwierdzić postanowiliśmy, iako zaiste potwierdzamy, pochwalamy, y utwierdzamy powagą naszą krolewską postanawiaiać, zeby ten List y wszvskie w nim wyrażenie (nie z prawa powszechnego iest) moc y władzę wieczystey trwałości mał powinne na zawsze. do ktorego Listu Pieczęć nasza iest przywieszona na Swiadectwo Listu. Dano w Lublinie na Seymie powszechnym Krolewstwa w Piątek po niedzieli Kwietney blizkiey Roku Pańskiego 1569. Krolewstwa zas naszego Czerdziestego. Walenty Dembiński Krolewstwa Polskiego Kanclerz, Pieczęć wisząca. Zeznanie Jegomosci Walentego Dembińskiego z Dembian Krolewstwa Polskiego Kanclerza. Ktozey prosbie iako słuszney y do wszelkiej sprawiedliwosci przystosowanej My Jan krol łaskawie przyzwalaiający, włożoney prosby List we wszystkich iego punktach, zamknięciach, warunkach, związkach y wolnosciach zeby był potwierdzony odnowiony y utwierdzony postanowiliśmy. Jakoz wprowadzie ile Prawom Krolewstwa niesprzeciwia się y iak się ma, tego powagą naszą pochwalamy, potwierdzamy, odnawiamy, utwierdzamy y Sołtysow naszych Jana Kącyczko, Fedora Gembelowicz, Stefana Tarkowicz y Łukasza Drezniowiec y ich prawych Synow y Potomkow przy spokojney osiadłości tegoz Woytowstwa, albo Sołtystwa zachowuiemy, y zeby zachowani byli od wszystkich do których należy chcemy na zawsze. Nadto chcący tym Sołtysom naszym dostateczną łaskę y dobroczynność naszą oswiadczyć pozwalamy onym wolne w Lasach naszych Drew y Drewna na opał na budowanie y budynki wycięcie, wolne Owiec pasienie y pastwiska, wolne we Wsi rzeczoney na własny stoł Ryb łowienie, wolne gorzałki pędzenie y z wystawieniem Browarow Piwa robienie, y od wszelkich podwod panszczyzn robot ciężkich y od wszelkich Czynszow oprócz wrocznego Czynszu wolnemi y wyzwolonemi czyniemy tym Listem naszym ninieyszym... (тутки продерта загина, а аркуш грубою ниткою шитий, через що годі письмо відчитати)... wiaiać, aby wagę y ważność wieczystego umocnienia nieodmiennym dowodem mieć powinien. Przy Prawach iednakze krolewskich, Rzeczypospolitey y S. kościoła katolickiego nienaruszonych. Dla ktozey rzeczy wiary List ninieyszy ręką naszą podpisany, Pieczęcią Krolewstwa utwierdzić kazalismy. Dan we

Lwowie Dnia 5 Lipca R. P. 1678 Krolowania naszego 5go Roku (L. S.) Jan Krol J. Tomasz Ramocki JEgo Krolewskiey Mei Sekretarz.

Potwierdzenie Przywileiu na Soltystwo albo Woytowstwo we Wsi Kondratow Ekonomiy Samborskiey Uczciwym Janowi Kidowski, Fedorowi Gembelowic, Stefanowi, Łukaszowi wyzey mianowanym. J. Komoroski Podskarbi N. Koronny, mpr.

Productum in Commisione Gen-li .. July 1716 in arce Samborae Salvis Juribus de Indemnitate Proventuum mensae Regiae Supscriptum et connotatum 1730—1743.

Крім тих двох грамот годі що більше повісти про судьбу Кіндратова за польських часів. Інших грамот з давніх часів я не бачив. Лиш одна записка родинна є у мене, і з неї можна по трохи пізнати жите людей в Кіндратові, а записані там приклучки лучили ся деь при кінці польського панованя. Старші з дитинних літ мені знайомі люде вимерли, а другі мало що могли повісти, хіба про недавні часи, та назвати по імени свого діда, а дехто і прадіда. В часі, коли Австрія забрала під себе Галичину, майже вже не було війтів у другій грамоті наведених. До тепер є ще одна невіста з роду Клонцак, що відповідає назві Kłanczko; звали єї Клонцанею. Є також в селі поле і лука Таркова. На війтівстві в сім часі сиділа дрібна шляхта, зайшла з інших сіл. Було щось з п'ять родин: Бельські, Зубрицькі, Ільницькі, Кречківські і Нанівські. За Австрії веліли тим родинам іти на шарварки і рубати в лісах латри, як і підданим.

Покривджені подавали до самбірської економії жалоби представляючи, що вони шляхта, а що на війтівстві сидять, то обовязані лиш чинш платити. Таких писем було у нас дома велике число. Коли я вже щось трохи привчив ся, а прийшов на вакації домів, вносив небіщик отець шуфлядку і велів перечитувати кожний кусник. Коли по прочитаню отець повів: „непотрібне“, то письмо йшло на загладу в ніч. Так пропав може не одна важний папір, з котрого можна було бодай трохи зміркувати судьбу тодішніх людей в Кіндратові. Всі ті письма походили з кінця минушого і початку теперішнього столітя. Найбільше було писаних 1796 року.

Цілком не дивно, що прийшов на війтівство новий рід і то дрібною шляхти. З Зубриці, третього сільця від Кіндратова, зайшов мій прадід, Олександр Зубрицький, де той рід посідав також війтівство. Ільницький зайшов разом зі своїм стрийком, Павлом Ільницьким, бувшим парохом в Кіндратові, з Довгого над Стриєм. Нові роди приходили в село найборше через женитьбу. Коли у котрого війта не було сина, приймав до доньки якого шляхтича, що задля тісноти на батьківськім обійстю мусів зробити місце другому з родини. Все лекше приходило дрібному шляхтичеви приставати на війтівство, як на панцизняний ґрунт, де вже міг цілком заневолити ся.

Цікава познака нашої шляхти була ся, що кожний старав ся, „виходити“ легітимацію свого роду. Мій пок. отець був сім разів пішки у Львові 1837 р. Один Зубрицький з Зубриці пішов у

світ і взяв з собою легітимацію цілого роду. Він, чи его син був директором поліції в Станіславі. Вітцєви мойому не дали легітимації, а лиш „Extractus“.

В Кіндратові до йосифінського переображення були свої священники. Таким був Павло Ільницький, прозиваний „Джигайло“, а відтак разом з ним его зять о. Андрій Неронович. Якось оба не згоджувались, про те мовив остатній: „Кобим мав таку хатчину, щоби ноги були на припічку, а голова на лаві, то би ми гет лекше було жити на світі.“ В тих часах було інакше; о. Неронович старостив по весілях своїх парохіян і з ними разом робив на поля на кусник хліба. Син его, Василь Неронович, був учителем при гімназії в Самборі, а відтак секретарем циркулярного уряду в Станіславі. Внук по другім сині, Яков Неронович, в 1830-тих роках учитель співу в ставропігійській бурсі, відтак славний співак при перемиській катедрі, а тепер парохом в Розборі округлім коло Порохника і почетним крилошанином.

Шляхотські родини не конче добре жили з тамошніми хлопами, що себе і тепер мають за правдиву громаду, а шляхта не рідко повідає: „Гадя зичить“, а що найбільше є в селі Ількових, то і бесідують: „Ільковята таке а таке зробили“. Коли камера в 1860-тих роках продавала камеральні маєтки, купив мій отець 1865 р. у неї луку щось над 5 моргів за 101 злр. Розуміє ся, що крім того досить пішло на приднання фервальтера в Смільні. Громада, т. є. хлопи урадили луку скосити, бо повідали, що та лука була колись громадська. Та фервальтер Масач велів вітцю сіно висушити і забрати і так стало ся. Луку тую косив передше лісничий з Ясінки, а перед тим належала певно до війтівства, а може й була відобрава від громади. Що року до сего часу люде з села скосили і висушили сіно і звезли до лісничого.

Доки камера не попродала лісів, дуже добре поводилось людям в селі. Випасали воли, корови, вівці і кози по лісах і рубали дерево де хотіли. Лісничий десь колись і погрозив, але ему з'орали поле, скошили і вижали збіжжє, тай все йшло добре. В зимі мали ще заробок, бо возили цівки і бальки до пили (тартаку) в Ясінці, або над ріку Стрий, а відки на яри і в літі підчас більшої води сплавники спущали дерево на воду і провадили в світ. Про те було і досить заможних гасдів, много було таких, що двома парами волів орали і ще кінь був волочити. Коли громаді 35 моргів ліса на паливо і пасовиско відділили, а проче замкнули, настали цілком інші часи. У людей поменшало худоби, 4 воли у гасди рідкість, корови і вівці не йдуть до ліса, а від пари волів платили 2 зр., а додатково треба кілька днів ще й лісничому відробити, т. є. орати, косити і жати. Ще якийсь час по замкненю лісів ішли і вівці в ліс, а від штуки платили по 10 кр.; пізнійше вже не пускали. Ліс виданий на пасовиско вирубали і продали жидам, грішми поділили ся, тай і слід по них пропав. Пізнійше продали своєму парохови і дерево призначене на паливо, а кождий взяв по 10 зр., разом 400 зр. Тепер вже ліса не мають, хіба може коли виросте. Коли хто в камеральнім лісі рубав дерево, діставав в заплаті „лу(я“ (дуб), т. є. кору з смєрек. Кору знимали так, що на довгість топорнища перетинали єї

на околу на дереві, а відтак перетинали одним місцем здовж і кору „лупили“. Луб сушили на сонці, звивали в трубки, а відтак відвозили до Дрогобича і продавали тамošнім жидам до гарбарень. Був се не дуже великий заробок. З Кіндратова до Дрогобича буде з 4 1/2 милі. Віз дуже старосвітський, босий, запрягали воли, на віз не можна було много набрати. В неділю з полудня виїжджали з дому, йїхали цілу ніч і аж рано в понеділок прийїжджали на торг до Дрогобича. З полудня виїжджали з міста, а в вівторок з полудня прибували до дому. Як взяв ґазда за фіру 4 зр., то вже був великий заробок, а то нераз змавляли ся жиди і давали і по 1.50 кр. за фіру. Та був випадок, що мій братанич взяв раз за дві фіри 19 зр., бо жиди дуже потребували лубя. Коли попродали і зложили, розходили ся по місті на закупню. В літі купували фасолу, ґенґерицю (кукурудзу), огірки, жито і сіль, а в зимі понайбільше жито і також сіль. Робили також ґонти і продавали в Бориславі, обтісували дерево на бруси, т. є. на 4 ґрани і вивозили також до Борислава або Дрогобича на продаж. Тепер тяжко за дерево, то й не продають.

Крім наведених родин шляхотських були ще такі назви в Кіндратові: Адиковець, Вовк, Гавриляк, Ільків, Коблик, Лавер, Лемець, Ліницький, Хабаль і Шульґак. Давнійше шляхта не женила ся у хлопів, а тепер женять ся і коли давнійше відрізнявали ся від себе огорткою, тепер усі однаково загортають ся і носять ся. Люде по найбільше ростом не великі, рослих не багато можна стрїтити; лиця більше округлі, як подовгасті, волосє темно русаве, хоть можна бачити чорне, а деколи і червоне.

Жидів у Кіндратові нема. Був колись давно, та забрав ся в Ясінку, де є кілька родин, а один з них дуже забогатів через шинк і інші спекуляції. За моєї тямки був у Кіндратові жид в 1860-тих роках, сидів в комірнім в пустій ґаздівській хаті та брав від коршмаря з Ясінки горілку на перепродаж. По якимось часі забрав ся назад у Ясінку. Часто держав шинк ґазда і звичайно так добре шинкував, що все доплатчував жидови. Коли вийшла горілка, брав дві барилки і йшов до Іцка в Ясінку набрати нової. Нераз парох заказував держати шинк і ніхто не важив ся переступити заказ. Се була велика недогода для людей. А й таке бувало, що парох заґнівавши ся на Іцка, заказував брати горілку на свята у него, а що люде слухали, то жид нераз добре почухав ся. Дз такий послух, таж священник міг би много зробити для громади і ві отверезити, коли-б було знанє і охота. Жиди з Ясінки крутять ся часто поміж людьми в Кіндратові, особливо в зимі. Вони понайбільше не мають много поля, а худобу держать; треба єї визимувати. Запрягає жид конину в санки і прийїжджає в село. Іде помежи хати, дасть скрутець тютюну або чарку горілки, таї назирає повні санки сіна, соломи, околотів, що має на якийсь час погодувати худобу. Вертаючи домів забере ще вориня (вірлину, сухе дерево з плота) на сани і має чим затопити. За таке ґазди відказують, а однак боять ся відовчити жидів, щоби їм „не дерли очий“. Буває ще й таке, що жид бере під бекешу фляшку з горілкою і йде по хатах; коли ґазди нема дома в літі, почастиє ґаздину, або і налле в флячину, а за се дістане зерна

або чого іншого. Зайїжджають також жида-крамарі з всякою „крамщиною“ і міняють свій товар за „хуспянки“ (онучі). Також прийїжджали деколи жида купці, що купували дерево або наймали людей возити цївка і бальки на сплав.

Описуючи село Кіндратів подаю подробиці, які я завважав в дитячих літах в 1860-тих і на початку 1870-років в родиннім домі і в селі. Пішовши до шкіл і пробуваючи в висших класах підчас вакацій по приватних лекціях не мав я вже нагоди придивляти ся житю і докладно підглянути ті зміни, які конечно мусіли зайти в житю людности через зміну окружуючих обставин. Та все-ж про ті зміни випитував я тамошніх людей, що буде на своїм місци зазначено.

(Конець буде.)

Михайло Зубрицький.

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

VIII.

Кожний раз, кілька польські патріоти після послїднього подїлу Польщі поривали ся з оружжєм в руках до її відбудованя, пориви їх кінчили ся невдачами. Так було за часів Костюшка, так було за часів Наполеона I, коли польські легіони в его службі і при его помочи надїяли ся на відбудоване Польщі, — так було врешті в повстаню 1830 - 31 року, коли конгресова Польща з численною, добре узброєною армією підняла ся була против царя Николая, щоби всі краї колишньої польської Річи-посполитої відірвати від Росії і утворити з них самостійну Польщу. За кожним разом невдачі були дуже тяжкі, і чим раз дальше відсували надїю на можливість державної польської самостійности. Але найтяжшою була невдача 1830 - 31 року. З 30.000 війська пірвала ся Польща до повстаня а з 70.000 зложила по кількомісячній боротьбі оружжє і піддала ся цареві, — і то при загальній сімнатї цілої західної Европи і при прихильній неутральности Пруссії і Австрії! Прихильніших обставин для успішної революції не можна собі було навіть придумати, а помимо того „той, котрого рамя польське могло загнати по за береги Дніпра, лишив ся над берегами Висли“, а натомиць велика частина тих, що брали участь в повстаню, мусїла покидати Польщу і на еміграції йїсти ласкавий хлїб французького народа!

Ясна річ, що некучий біль огорнути мусів польських патріотів, особливо тих, котрі тепер на еміграції мусіли блукати по чужих краях; ясна також річ, що вони з нетаємним завзятым гнівом обернути ся мусіли против тих, кого вважали головною, а властиво єдиною причиною сеї тяжкої невдачі. А причиною сею була після їх гадки шляхта, а особливо аристократія, котра не знала і не хотіла знати іншої Польщі, як лиш таку, в котрій вона як за давніх польських чачів була би всім а парід нічим, — котра з своїх політичних і суспільних привілеїв не хотіла ані крихіточки уступити на користь народу, і радше воліла жити під чужим панованем, ніж допустити до утворення такої самостійної Польщі, в котрій би побіч неї також і підневолені до тепер народні маси допущені були до політичних і суспільних прав. Против шляхти отже, котра навіть боротьбу за свободу замикала в тісні рамки шляхотської касті, не відкликуючи ся до широких мас народніх, не стараючи ся в них збудити інтерес і симпатії для національного відродження, розвинула ся як на еміграції так і в краях колишньої Польщі завзята, безпощадна пропаганда. Еміграція приписувала причину невдачі посліднього повстання єї бездарности, кастовому егоїзмови а навіть світомій зраді (гл. відозву польських емігрантів з д. 25 дек. 1831, пор. *Heltman Emigracya polska od r. 1831 do 1863. Lipsk 1865, стр. 7—8*), відмовляла їй усякого права виступати і ділати від імени народа (тамже ст. 13.) А за єї прикладом також і польські патріоти в краю голосно і різко заявляли свої антипатії до неї, закидаючи їй брак патріотизму, брак щирої охоти і спосібности до відбудовання упавшої Річи-посполитої.

„Магнати з дуже малими винятками зовсім не думають о незалежній будущиї краю“, — каже Генрик Богданський у своїх споминах — „і сміло можна сказати, що навіть ставлять їй перешкоди, бо їх особиста гордість і стремління до вивиснення понад своїх земляків, звязали їх тісно з ворожими для нас (Поляків) урядами. Край свій уважають вони лиш як спіжарню, котра їм достарчує матеріальних средств для задоволення їх гордості; вони встидають ся своєї мови, вяжуть ся з родинами німецькими, французькими, московськими і стають ся поволи чужими в своїм ріднім краю; як би не маєткові користи, то вирвалсь би з поміж своїх і навіть свої назви попеременявали би на німецькі і московські... Чого ж по таких недолюдках можна сподівати ся? Чи ж вони мають народній інтерес? Замість скріпляти і пралагоджувати духа до народньої самостійности, вони запропащують Поляків, учать їх забувати, що вони були народом незалежним; стають ся найсильнішим знарядом в руках наших ворогів... Чи ж такі люде спосібні до пожертвовання, а особливо до такого, якого вимагає робота в душі народній для щаслившої будущини польського народа?.. Чи ж самолюбні магвати, котрі лиш себе видять в краю, котрі не встидають ся використувати єго нещастя, котрі весь свій рай видять лише в маєтку і гордості і в ласках ворогів польського народа, котрі погорджують усім, що народне і особистої користи їм не приносить, — чи ж такі люде спосібні зрозуміти таке пожертвовање? а зрозумівши чи схочуть застосувати єго до себе?.. Нехай ті, що боронять вельможів, покажуть, що

вони зробили для народа, на чім би мож оперти надії на них? Чи ж вони — окрім Оссолінського — по упадку Польщі заложили хоть одно яке заведенє для образованя? чи підпомагають учашу ся молодіж? чи закладають сільські школи? Чи вглядали вони коли в положенє свого підданого? чи забезпечують его від катованя своїх економів, мандаторів, комісарів? чи старають ся улєкшити его нещастє? Ні Мужик в очех магната не був чоловіком але волом, призначеним до праці на его збитки, котрого як товаришу треба було запрягати і батоґом пра-жити“... (Рукопис Оссол. 3486, т. I, к. 38, 39).

А дрібніша шляхта? „Вона силує ся наслідувати вельможів, не старає образовати ані себе ані своїх дітей на праведних обивателів краю, перенятих справою народа, стає ся рівнодушною на народні споминки, язык і народню будучину; задоволена чужоземщиною, котра на-рід запропащує, радо нахиляє свою шию під чуже ярмо, а маючи най-більший матеріальний вплив в краю, стає ся несвідомо, задля своєї за-туманілости і глупости, найголовнішим знарядом в руках уряду до знищення польської народности“ (тамже, к. 9).

„Шляхта властива (роздавались знов голоси з еміґрації), та що колись становила можну масу пануючі верстви, не позбула ся так як аристократія народніх ідеалів. Вона би радо скинула чуже ярмо; кожде польське повстанє обливало ся кровю єї чесніших синів; і нині вона в ім'я самостійности понесла би найбільші жертви, коли би самостійність лишила єї на давнім політичнім а бодай соціалнім становищі. Для то-го маса єї, котра хоче утримати свої привілеї, мусить бути противною суспільній революції, а тим самим єдиному способови відисканя самостійности. Посеред неї нема вже від давна сил потрібних до зло-маня чужого ярма. Нумерична сила єї дуже слаба, матеріальні средства невеликі; через публичні нещастя, негосподарність і збиткове жите пере-мінила ся колишня єї заможність по найбільшій частині в убожество; лишень образованє єї надає їй справедливу перевагу в польській су-спільности. Сама вона отже не здужає скинути з себе чужого ярма... Стан шляхотський в упадком Польщі перестав політично існувати. Не-вдача змагань, котрим він верховодив, нещастя, котрих причиною став ся і нові понятя, котрі чим раз більше підкопують саму суть привілеїв, відібрали єму всю его моральну силу, довели его до цілковитого мо-рального розкладу.“ (Heltman, Emigracya polska 61, 62).

Так отже польська пропаганда, котра намагала ся відбудувати давню Польщу, з тяжким гнівом і погордою відсувала від своїх змагань шляхту, уважаючи єї неспосібною і шкідливою до такого великого па-тріотичного подвигу, а голос емігрантів мало в чім ріжнив ся тут від голосу опінії публичної в краю.

Очевидна річ, що не так против поодиноких осіб шляхотського стану, як против цілої суспільної системи, репрезентованої шляхтою, против цілого єї суспільного і політичного світогляду піднимав ся сей різкий опозиційний голос. Поодинокі члени шляхти могли бути і навіть були щирими польськими патріотами; признавала се опозиція навіть

серед найголоснішої принципіальної боротьби; але іменно система, світогляд шляхотський уже від давна викликав між Поляками остру і рішучу критику, а невдача повстання 1830—31 року лише завершила розрив польської суспільности на два остро від себе відграничені табори: на партію аристократичну і приставину до неї велику половину шляхти і на партію демократичну, котра 1832 року завязала ся у зв'язі Товариство Демократичне польське, і своєю цілкою організацією та безбешпощадною, з великим талантом веденою полемікою надавала тон і верховодила як в принципіальній боротьбі з представителями шляхотського консерватизму, так і в організації революційних сил польської суспільности.

Своїх змагань вона очевидно і по революції 1830—31 року не покидала; противно тепер, довершивши свою організацію і вияснивши свої головні теоретичні погляди була переконана, що іменно вона є єдиним і правдивим представителем історичних ідеалів польських. Тому-то з більшою як коли небудь перед тим енергією вона стала заходити ся коло сповнення своїх мрій, таких близьких їй серцю, а однакж таких далеких... Коли однакж пригадаємо собі, що до тепер польська шляхта була майже єдиним і виключним керманичом усіх поривів до відбудовання Польщі, то мусимо спитати: на когоч тепер, по відсуненню шляхти, могла сподівати ся патріотична польська пропаганда і хто їй мав допомогти до довершення сего трудного діла?

Теплі і щирі сімпатії, які польська справа, а особливо польська еміграція найшла була по упадку повстання 1830—31 року між цивілізованими народами західної Європи, казали їй сеї помочи шукати в тій же Європі. Правда, — і попередні шляхотські змагання опирали ся на Європу, але то була Європа діпломатична і самодержавно-урядова; то ж разом з відсуненням шляхти і єї консервативних поглядів відсувала польська пропаганда і поміч кабінетів, а Європою, котра мала стати союзницею пропаганди, мали бути самі народи західної Європи і єї новочасні демократичні стремління, котрі у всіх державах європейських ставали до боротьби з самодержавними урядами і монархіями. „Європа“ — каже маніфест Демократичного Товариства польського з 31. марта 1832 (Heltmann, op. cit. 64, 55), — на котру Поляки покладати можуть надії що до своєї будучини, оживлена вині новими гадками про відносини суспільні, організує ся на нових основах, закладає нові умовини для політичного свого житя. Щоби отже в ній жити, треба бути такою як вона. Скидає вона вже остатню одіж заправленої егоїзмом, конаючої минувшини і розстає ся на віки з гадками про привілеї всякого рода. Так отже і Поляк, скоро хоче відкликати ся до неї, мусить розстати ся з тою бувальщиною, котра єго напоювала поглядами шкідливими для загального добра і коли хоче відзискати житє в будучині, мусить сам бути представителем тої будучини. Репрезентація будучої Польщі належить до тих, котрі інтерес Польщі вязати будуть з інтересом людськості, котрі в будучій Польщі хочуть видіти міліони щасливих, вольних, з дарів природи хіснующих жителів, безріжниць назви, походження і віри, а не горстку людей упрівілеюваних, що на підставі давніх пересудів, давнього присвоєня і самоволі

тягнуть самі одні пожиток не лише зі спільної для всіх землі і її овочів, але навіть з людей, котрих судьба не помістила між ними, з їх праці і трудів...“

В спілці отже з революційними стремліннями західної Європи сподівала ся тепер польська пропаганда досягнути свою ціль. Як раз тоді лагодила ся республіканська партія у Франції до явного бунту против посадженого недавно на французьким троні Люї-Філіпа, а рівно ж і революційні кружки в Німеччині лагодили ся до піднесеня стягу революції против своїх деспотичних урядів. Стати сим революційним змаганням своїми доволі численними і до воєнного діла вправленими силами до помочи, щоби описля, коли революція побідить в Європі, взаємно при її помочи добити ся до того, що не вдало ся 1830—31 року, се був перший спосіб, котрим демократична польська пропаганда хотіла направити те лихо, яке після її переконання накоїла шляхта своїм кастовим вузкоглядством польському народови.

Але фактичні обставини життя швидко розвіяли ті сангвінічні надії. Республіканський бунт против оулеанської монархії не вдав ся, не вдали ся також революційні пориви в Німеччині (гл. Sala, Gesch. d. pol. Aust. S. vom J. 1846, 47—58); ясно стало, що ще менче чим на європейську дипломатію можна було — по крайній мірі в даній хвилі — покладати ся на європейську революцію.

Коли отже тільки загранична поміч була єдиною надією на відбудоване Польщі, то так само як шляхту, ждало і новоутворену польську демократію одно лиш гірке розчароване і так само як польська шляхта повинна була і вона на довго розстати ся з надією, що зможе розділену між три великі держави колишню Річ-посполиту польську воскресити.

Демократія польська мала однакож ще й другу, поважійшу надію. Хіба ж в самім польським народі не було такої живої сили, котра би не спускаючи ся навіть на яку-небудь заграничну поміч, сама собою могла вернути народови польському утрачену державну самостійність?

Найти ту силу не було легко, бо помімо апатемі кинуті на шляхту, ся шляхта була до тепер єдиною живою верствою польського народу, котра могла мати фізичну і моральну силу для довершення такого трудного діла; вона в своїх руках держала все політичне і духове житє свого народу, вона кермувала цілим житєм колишньої Польщі, кермувала всіми дотеперішніми патріотичними змаганнями, і коли діло їй не удавало ся, то де ж була тота сила, котра би гідна була взяти на себе всі ті публичні національні функції, котрі до тепер сповняла одна лише шляхта, і котра би годна була вибороти державну самостійність Польщі, тай ще до того без шляхти або навіть против неї?

То ж і демократична пропаганда польська не тайла перед собою того, що діло, до котрого вона забирала ся, було зовсім не легке, — але все ж таки сю неву животну силу вона мусіла найти, коли хотіла показати патріотам польським можливість щасливого кінця дотеперішнього тяжкого положеня, з котрого може не було вже жадного виходу.

І справді, — демократія польська потрапила показати польській суспільності таку живу силу, котра на перший погляд очарувати мусіла кожного живого чоловіка в Польщі. Не по за Польщею, але в самій таки Польщі казала вона шукати і — як думала — найшла ту силу, котра би годна була звалити з ніг ворогів польського народу; і не в одній якій небудь єї частині, але по цілій великій просторони колишніх єї земель. „Треба лише злучити всі складові частини народу в одну могучу, живу цілість, опираючи ся на цілу масу народню, а не, як до тепер було, лиш на одну верству; злучити єї через цілковите усаможивлення всіх політично придавлених верств народу польського, через безусловне наданє земельної власности мужикам і через те дати їм запоруку, що справа революції буде також їх питомою справою; роздвоєне защеПЛене через довговічні кривди між дітьми одної матері-вітчини перемінити в єдність і згоду випливаючу з братерства, свободи і рівности, — і тога нова сила, котра має сокрушити ворогів польського народу і воскресити єго державну самостійність, готова!“ (Heltman op. cit. ст. 62, 63).

Легко се сказати, але чи легко зробити? Адже ж до витворення єєї сили треба було цілковитого внутрішнього переродження польської суспільности, котра не тільки не опирала ся на цілій масі народній, але противно, була наскрізь односторонно кастовою і весь свій склад і лад опирала власне на тій шляхотській верстві, котру нова демократична партія так різко засуджувала. Чи ж можливе таке перероджене, таке, коли мож так виразити ся, хемічне перетворенє цілої польської суспільности з виключно-кастової в живу і здорову суспільність? А коли навіть так, то чи можливе се було без кривавої революції, або по крайній мірі без тяжких кривд, котрі, як усі внутрішні борби, навіть народи державно-самостійні доводили в перших хвилях до крайнього ослаблення, а нарід підневолений, а до того між три держави поділений, довести могли замість нового житя до крайньої загибелі, а вже в найліпшій разі могли головну ціль т. є. відбудованє державної самостійности, відсунути до безконечно далекої будучини? Приклади найновішої історії західної Європи показували, через які страшні катастрофи переходили мусить нарід серед такого переродження, серед закладання нових підвалин публичного житя. А нарід без державної самостійности, яким був нарід польський, чи ж не мусів би переходити через катастрофи ще більші?

Але демократична пропаганда польська, хоть у всіх інших справах брала собі взірці з західної Європи, в тій власне справі находила принципіальну різницю між єї історією а історією Польщі. Для західної Європи демократичні ідеї були після єї думки новиною, переломом і тому переведенє тих думок в Європі вимагало цілковитого перетворення цілої суспільности і було сполучене з кривавими катастрофами. В Польщі ж — казала вона — діло стояло зовсім противно, бо Польща виросла на демократичних основах, демократичні ідеї пливають — так сказати — в єї крові, суть головним, кермуючим принципом єї житя. Демократія, котру західна Європа тільки тепер прийняла як свою віру і за котрою польська демократія ішла до тепер інстинктивно, є — пізля

думки демократичної партії — споконвічною основою польської суспільності; її могутня сила створила всю блискучу славу польського народу, а упадок свій приписати має Польща власне скривленню тої демократичної основи. Коли отже Поляки підуть тепер за голосом демократії, то підуть не лише дорогою теперішньої поступової людськості, але як раз своєю питомою, народньою дорогою. Бо коли поодинокі словянські племена почали зливати ся у варід польський, то вже тоді мали свої питомі, віками розвинуті поняття, свої питомі погляди, вироблений характер і відповідний до него суспільний лад і порядок. Не були то дрібні громади, котрі тільки що виходили з рук природи, без споминів, без переказів, без минушини; то були численні народи, сполучені сильно поняттю і глибоко вкоріненою ідеєю. А спільне їх народнє житє лежало іменно в розвиваню тої спільної ідеї. — Слов'яне мали сильне почутє свободи. Се почутє проявляло ся у них сильною любовою свобод, мужеством в їх обороні, ненавистю чужого і домашнього ярма, замилюванем до публичного житя. Їх отвертість, ретельність, гостинність, лагідне поведене навіть з ворогами показували, що також рівно сильне почутє братерства вироблювало їх характер. Тому-то і Польща при своїм основаню не знала ріжниць ставів; всі уважали себе рівними, братами; для всіх одно було право; житє публичним жив нарід увесь, на громадських сходинах радив над спільним добром, не знав ані панів ані невольників.

Серед такого народу не легко було зацненити авті-демократичні, єго понятя просто противні погляди. Тому-то навіть по основаню монархії, коли чужі принципи почали вже були підкопувати давній суспільний порядок, порядок сей, оживлений первісною ідеєю, удержував ся ще через більше як три віки. Понятя особистої свободи, свободи праці і ремесла і свобод політичних, котрі від давна зросли ся були з народом і жили в народі, віднихали привілеї; аристократія землі не заперла ся ще була в собі, не творила ще окремого стану. Понятя принесені з заходу або зовсім не приймали ся, або потребували цілих віків, щоби пустити корінь, скривили лише народню мисль не злучавши її знішити. Тому-то коли нарід нарешті зістав зовсім підневолений, коли єму видерто всі права, власність, усі цивільні і політичні свободи, то всеж таки стан пануючий, котрий створив ся не з чужих, зайшлих людей, як у інших народів, але з посеред рідного народу, задержав, бо мусів задержати первісні ідеї народу. Єго інституції, єго характер носять на собі незатерті ціли народньої мисли. Та сама любов свободи і рівності, та сама ненависть чужого і домашнього ярма те саме мужество і пожертвованє, те саме замилюванє публичної справи, той сам дух веденя нарад, ті самі домашні чесноти: гостинність, отвертість, ретельність, шляхотність, котрі були характеристичною ціхою первісної суспільності; але все се скривлене і чим раз більше затроюване самолюбовством кастовим і тою моральною гнилизною, котра коначним способом впливати мусить з поділу суспільності на рабів і панів. Зі зніщенєм отже демократичного ладу в польській суспільності не пропала основна народня польська ідея. Ті самі, що запрягли нарід у ярмо, мусили її дальше розвивати. І тим як раз рїжнить ся після поглядів

Демократичного Товариства польського нарід польський від інших народів європейських, що демократія є питомою, рідною ідеєю, котра зросла на польській землі ще перед віками, котру нарід цілими віками в собі кормив і викохував. Її сили завдячує Польща свою блискучу минувшість — єї скривлене повело за собою упадок Польщі. В ній отже лежить уся минувшість, а тим самим і вся будучина польського народа. Розвиток самостійности на кожній інчій дорозі був би противний духови народа. (Heltman, op. cit. 57—59).

Робота отже, котра ждала пропагандистів польської державної самостійности, не здавала ся їм дуже трудною; треба було лише зв'язати органічно і гармонійно ту світлу минувшість з теперішністю, пригадати народови польському і розбудити спочиваючі в ній єго рідкі демократичні ідеї, освітити їх тим світлом, котре від кількадесяти літ стало розливати ся по Європі, і діло відродження польського народа і відновлення польської держави, поведене рукою самого народа, без внутрішніх переворотів і кривавих катастроф, було забезпечене. „Бо хто ж би — аргументувала далі демократична партія — хотів нині заперечити, що всі люди суть братами, дітьми одного батька, Бога, членами одної родини, людськості? Росходить ся лиш о те, щоби совістно виконати сю основну гадку, щоби знести привілеї, під якою би там назвою вони не укривали ся, а на їх місце поставити рівність усіх людей. Без рівности нема свободи, бо де одним не вільно робити того, що вільно другим, там мусить бути з одного боку неволя а з другого деспотизм. Без рівности нема також і братерства, бо де одні скидають із себе обовязки і звальють їх на других, там мусить бути з одного боку єгоїзм, а з другого духове і моральне упідлене, а в цілій суспільности взаїмна між членами ненависть. А противно, суспільність оперта на основах демократичних забезпечує всім своїм членам однакові з суспільного життя вицливаючі користи, дає кожному заспокоєнє єго потреб фізичних, духових і моральних, кожному рівну подає поміч; право посідання землі і всякої іншої власности признає лишє праці, розвиває спосібности своїх членів через публичне, одностайне і для всіх приступне вихованє, через зовсім неограничену свободу об'яву думок, не вяже свободу совісти переслідуванєм і нетерпимістю, очищує дорогу з перешкод, котрі свободному розвитку і виробленю сил народніх ставить єгоїзм і темнота і не лишє поодинокі відірвані частини народа, але цілу єго масу веде дорогою неастанного поступу і досконалення. Сих обовязків не може сповнити жадна суспільність, котра опирає ся на привілеях чи то монархічних чи аристократичних“ (Heltman, op. cit. 59, 60).

Єї провідні ідеї мали бути підвалиною нової Польщі, мали з неї зробити ідеал держави-республіки, в повнім значіню сєго слова народоправної, без жадних поділів на кастин, жадних привілеїв, опертої на цілу вольну масу народню, в котрій кожний член мав би однакові права і обовязки. А першим і головним услівєм заснованя такої держави мало бути — звесенє панщини і наділенє мужикам безумовної власности землі, котру вони обробляють.

„Бог дав землю для всіх людей“, — каже мніфестъ Демократичного Товариства з 1832 року (Heltman, op. cit. 22). „Мужикам належить ся правом власности та земля, котру вони управляють... Коли у панів син по батьковині бере наслідство, то мужики за стільки праці своїх батьків повинні вже були до тепер дістати в наслідстві той шматок землі, котрий управляють і бути вільними від панщини.“

„Все для народа, через нарід — каже знов дальший манифест з 1836 року (Heltman, op. cit. 60, 61) — се найзагальніша основа демократії, котра містить в собі разум і ціль єї і форму. Все для народа, для всіх, — се ціль; все через нарід, через усіх, — се форма... Для відзискання своєї самостійности має Польща в собі самій величезні сили, котрих до тепер ще жаден совістний і щирий голос не викликав. Сила се майже непочата, а страшна як для внішніх так і внутрішніх ворогів Нею Польща воскресне. Нарід польський обдертий з усіх прав, придавлений темнотою, нуждою і неволею, управляє до тепер в кривавім поті на чужу користь землю, когду єму перед віками видерли, а в провінціях, котрі Москва ще давніше загорнула, іде яко власність землі невіддільна враз із нею на продаж. Страдаюча і упокорена в ній людськість домагає ся справедливости. На голос сей глухі внутрішні єго угнетателі. Серед послідніх поривів народа польського до самостійности хотіли вони, надуживаючи святого імени батьківщини, голосними словами накормити нарід мучений недостатком фізичним, хотіли, аби він кров свою проливав за тоту батьківщину, ктра через тільки віків за єго працю платила єму погордою, пониженєм і нуждою; кликали єго, щоби повстав і гнобителів сокрушив — вони! що самі були гнобителями єго прав. Тому-то на облудний їх голос слабій лиш відповів відгомін — і Польща упала. Коли ся страшна наука, куплена ціною стільки кривавих жертв, не має пропасти, коли нове повстанє не має бути сумним повторенєм давніх, то першим зазивом до бою повинно бути: освободженє народа, відданє єму видертої землі на власність, поверненє прав, покликанє всіх до уживаня користей незалежного житя, всіх, без ріжниці віри і походженя. Лиш таке вимірене совістної, щирої, недвозначної справедливости може в цілій масі придавлених викликати чутє правдивого пожертвованя і впоїти те переконанє, що двацять-мільонний (!) народ годен зруйнувати і сокрушити коаліцію цілої Європи, так як єї сокрушила недавно тому республіканська Франція... Мало котрий нарід дорівнав народови польському в любови до рідної землі; в пожертвованях ні олин єго не перевисив. Коли в посліднім повстаню найбільший ворог людськості в десяти-місячній боротьбі, серед стільки помилок, зрад і бездарности наших керманичів жадною побідою не міг похвалити ся, то чим же будуть єго озброєні куни перед усіма силами народними, викликаними любовою батьківщини і споконвічною справедливістю?“

„Заявляємо наконєць, що далеке від нас бажанє убійств і пожежі рідного краю. Не з мечем архангела, але з книгою рідної історії в руках будемо з одного боку показувати придавленням, що ані права божі, ані кльковікове насилє людське не обовязують їх оставати ся

дальше в нужді і зневажачій повагу чоловіка неволі, а з другого боку будити-мемо ті самі чуття споконвічної справедливости, покликувати ті самі історичні споминки і не перестанемо завзивати наслідників пересудів і присвоєнь шляхотських в імені власного їх інтересу, в імені нинішньої освіти, а особливо в чарівничім для нас усіх імені рідного краю, щоби видерті права народові вернули..." (Fr. hr. Wiesiołowski, Pamiętnik z r. 1845—1846. Lwów, 1868, стр. 11).

Таке було те нове євангеліє свободи і братерства, котре Товариство Демократичне польське проголосило польській суспільности як єдино-можливий спосіб єї відродження, як єдино-можливу, може трудну але за те неохібно певну дорогу до віднаскання державної самостійности. І годі заперечити, що в порівнянню з дотеперішніми політичними і суспільними поглядами, котрі панували в верховодячій верстві польського народа і перейшли в кров і тіло польської суспільности, нове євангеліє Тов. Демократичного було великим теоретичним поступом польської мисли. Такої ясної і систематично сформульованої програми народоправної Польща до тепер не знала і не чула; безперечна логічна консеквенція в виводах програми, а передовсім основана єї на питомих, національних традиціях, представлено єї не якось зовсім нового, чужого, але як логічний і природний вплив історичного розвитку польського народа, мусіли їй забезпечити легкий приступ і повожджене особливо між патріотичну молодіжню польською, котра як раз тепер, після тяжкої невдачі 1830—31 року потребувала конче живого, огнистого слова для підтримання зтоманих надій і енергії до дальшої праці, і з нетаємним ентузіазмом горнула ся під стяг демократичних ідей, піднесений з такою небувалою в Польщі рішучістю і отвергістю і підтримуваний з правдивим талантом, а що важніше, з щирою і глибокою вірою в неомилність нової, а прецінь такої давньої, — чужої на перший погляд, а прецінь рідної, бо з рідних споминів і історії випливаючої віри.

А що найбільше пригортало до єї нової віри серце і розум іменно молодіжці, такої чесної завше в своїх стремліннях і такої готової до пожертвовання, то був факт, що апостоли нової віри не були виключно лиш героями фрази, котрі би з далекого і безпечного закутка посиляли других на небезпечне діло а самі себе зберегали, але що вони самі особисто в краю, серед грозливої небезпеки проповідували свою нову правду, що самі перші йшли на небезпечне діло, та хоть і других доводили до нещастя, то й самі з незвичайним пожертвованєм і відвагою зносили за свої переконання тяжкі переслідування і муки, а навіть смерть.

В нормальних обставинах, коли би приміром партія ся появила ся була в Польщі державно самостійній або хоть серед більше прихильних політичних відносин, серед якої-такої свободи дискусії і пропаганди, програма ся, очищена з баламутної і фантастичної історичної фразеології і з значних внутрішніх противорічій, оперта на реальних обставинах і потребах життя, могла би була справді стати початком нової ери в історичнім життю польського народа могла би була довести може до великих суспільних і політичних реформ і прочистити польському

народови дорогу до великого культурного постуку. Але серед тяжких історичних обставин, серед котрих новій демократичній вірі довелося побачити світ божий, навіть сама теоретична дискусія і пропаганда на-трафити мусіла на непобідимі ввійні перешкоди, — о фактичним пере-веденню єї нічого вже й говорити. То ж коли серед самої теоретичної пропаганди — о слізько вона була можливою — чим далше тим біль-ше виступати стали на верх ті внутрішні суперечности, котрі мі-стили ся в новій доктрині, то направити їх не мож було, а то тим більше, бо вони становили єї основну суть, а вона ніяких поправок ані перемін в самих основах своїх не допускала. А через те чим раз більше вироджувалась із оживляючої науки в вузке політичне сектанти-ство зі всіми темними сторонами сектантської нетерпимости.

Дальше: хоча власне на демократичний бік доктрини основателі єї клали таку велику і рішучу вагу, все ж таки заведене народоправного ладу і порядку було для них не головною і остаточною цілею, а лише средством до властивої цілі, до відзискання державної самостійности. В тій хвилі отже, коли би показало ся, що средство не веде до цілі, тратило би воно, яко средство лиш, свою вартість, а по крайній мірі не будило би того ентузіазму і посвячени, котре до єго переведення конечно було потрібне.

А крім того нова доктрина зовсім не ставила себе яко те, чим вона справді була, т. є. яко теоретичну програму, підлягаючу критиці і евентуальним модифікаціям. Ні, се була справді нова віра, нове єван-геліє, котре яко таке мож було лиш в цілості прийняти або в цілості відкинути, але до котрого не мож було ані нічого додавати ані нічого віднимати. Яко абсолютний, категоричний розказ вводило себе се нове євангеліє свободи і братерства між польський нарід, і яко такий дома-гало ся безусловного послуку і підданства. Воно виступало яко абсо-лютно певний і єдино-можливий спосіб до відзискання державної само-стійности польської, — очевидна отже річ, що кождий, хто підіймав голос против него, не хотів в ґрунті річи тої самостійности, був воро-гом польського народа.

А коли зважимо, що се нове євангеліє з одного боку безпощадно нищило матеріальні і суспільні привілеї такої могутчої верстви, як поль-ська шляхта і конечно мусіло викликати єї рішучу опозицію, — а з дру-гого боку з конечности своєї природи звертати ся мусіло і шукати при-хильників між тою великою масою народа, котру воно покликувало на місце шляхти до ведення діла державного освободження, коли тимчасом та маса жила в печувано тяжкій неволі і темноті і ледви чи годна була і хотіла взяти на себе призначену їй задачу, а апостоли нової віри, не знайомі їй, були в єї очех так само представителями упрівілейова-ної верстви як і сама шляхта, — то зрозуміємо, що новий сей сім-вол політичної віри зараз таки з самого початку спігкати ся мусів у своїм переведенню з незвичайно великими перепонами, котрих не могла побороти горстка молодих ентузіастів, не маючих ані значіння ані впливу. Що до практичної своєї сторони показав ся отже сей символ лиш ілю-зією, котру обставини реального життя немилосердно розбили, хоть правда,

що ілюзією прекрасною, але за те тим більше небезпечною, що сам свідомо запізнавав головну свою тезу братерства і волі.

Уже зрештою різкий тон, в яким Товариство Демократичне говорило про упрівілейовану верству, мусить переконати, що товариство се дуже помиляло ся думаючи, що вистарчить лиш привагати мниму основну ідею польської суспільности і навязати до неї теперішність, щоби перероджене польської суспільности із шляхотської на народоправну відбуло ся скоро і гладко, без тяжких внутрішніх кріз або хоть без довголітньої принципіальної і суспільної боротьби. Саме Демократичне Товариство відносило ся з рішучим недовірем до всієї шляхти яко стану, навіть тоді, коли вона — очевидно лиш еміграційна, котра вже не мала що стратити і фактично вже жадних не мала привілеїв старала ся або по крайній мірі удавала, що хоче зблизити ся до его програми. Демократичне Товариство не зближення шукало, але безусловного прийняття своєї доктрини, і коли еміграційна шляхта сполучивши ся в окреме товариство „Zjednoczenie“ виписала програму, котра майже в нічім не ріжнилася від програми Тов. Демократичного, то воно стануло до неї в рішучій опозиції і в змаганнях „Zjednoczenia“ бачило лиш хитрий замір, щоби членів Демокр. Товариства переловити в свій табір і помістивши та розтопивши в собі ціле Тов. Демократичне, опісля дисперва виступити з своєю правдивою шляхотською програмою.

Уже сама гадка подана в початках 1837 року через еміграційних прихильників шляхти, що вся еміграція окрім дрібної горстки прислужників аристократії є демократичною, що отже Товариство Демократичне повинно сполучити ся з рештою еміграції, викликала між прихильниками Товариства рішучу опозицію і підозріне, що шляхті ходить лиш о те, щоби Товариство розпило ся в кількатисячній масі емігрантів і стратило ту моральну силу, яку єму надавала его систематично вироблена доктрина. Гадку ту відкинуло отже Тов. Демократичне величезною більшістю (666 голосів против 28), а спосіб, в який воно мотивувало єю постанову в маніфестації з 8. авг. 1837 р., свідчить виразно, що спільної праці з шляхтою над ділом державного освободження Польщі воно безусловно не допускало.

„Те що жило в Польщі, — каже ся маніфестація — що кермувало єї рухами: дух, поняття, погляди, пересуди пануючої верстви, все те з упадком рідної справи не могло загинути; все те прийшло з нами на чужу землю, щоби тут жити, щоби тут іще над народнім рухом верховодити. Ся відраз до суспільних реформ, до виміреня повної справедливости простому народови, котра була причиною упадку народа і безсильности его дотеперішніх змагань, не сконала з посліднім стогнанням батьківщини покинутої на здобич тиранови; одно насильне потягнене не годно було видерти его з душі гнобителів народа, до того, що витворювали віки, одна хвиля не нищить. На жадну шляхту не спало стілько і таких смертельних ударів, як на французьку; а прецінь дух єї живе ще до тепер і непокоїть Францію. І польська шляхта не зложила оружя; надала лише своїй мисли інчу форму, щоби тим зручніше підійти нового духа, котрий намагає ся єї сокрушити, ослабити

і знищити її силу. В сім то живім ще шляхотським дусі лежить глибока причина всіх антидемократичних рухів серед еміграції; з него виплинуть колись в хвилях рішучого ділання головні перешкоди переведення демократичної ідеї, а тим самим і відбудовання польської держави. Можна з упрівілейованих злести маску облуди можна їм відобрати средства до успішного ділання, можна їх силою правди і силою посвячення побідити — над тим Товариство працює; але доперва час і нові інституції годні будуть зовсім знищити і викорінити ідею привілейів... Як то? чи ж можемо надіятися, щоби ті, котрих серед боротьби, в хвилях ділання більше лякало потрясене соціального руху, ніж небезпека рідного краю, котрі відкидали подавані їм способи ратунку, не хотіли справедливости вимірити народови, порушити маси, — щоби ті, котрі ще недавно серед еміграції погнали нашу віру, малювали демократію як страшилище крови і різні, — щоби вони в і з своїми прихильниками і прислужниками стали тепер демократами, щоби викинули з душі своїї нечистість назбирану егоїзмом і віковичними пересудами, щоби в простім народі пізнали рівних собі, стали побіч него як брати, як діти одної нещасливої матери і самі добровільно зложили ті присвоєня, котрим до тепер жертвували батьківщину? Хто має, такі надії най іде за словом, котре вони тепер кинули еміграції. Ми їх не маємо... Вони нині супокійно, з холодною кров'ю можуть оглядати будуще своє становище, можуть працювати і працюють над тим, щоби в рішучій хвилі ведене справи до них належало, щоби не хто інчий порядкував відносини суспільні, щоби не всі присвоєня зложити, щоби набуті, як кажуть ирава, спасти, а уступки вимушені обставинами колпсь пізнійше відзискати.

„Так ділав егоїзм упрівілейованих верств серед кожного революційного потрясення: у Франції, в Англії, в Іспанії, в Італії, в Польщі; так буде ділати, поки ему сил стане; так ділає на менчі розміри в еміграції, котра ділить ся не лише на демократію і аристократію, то значить на отвертих прихильників народа і отвертих его ворогів, але містить в собі велике число таких, котрі совісно або в злій волі нахилиють ся до одних або других. В тій незорганізованій масі сирих, невироблених матеріалів, котрі за-для того можуть служити так само добрій як і злій справі, криють ся і найнебезпечнійші, бо тайні вороги нашої віри. В них ділає та хитра частина шляхотського стану, котра ясно зрозуміла, яку силу вже нині має демократична ідея і до якої всемогучої сили вона з часом піднести ся мусить. Аристократія, котра постуває давньою дорогою, є менче небезпечна. Вони ж, хитрійші від неї, навчені прикладами свіжої історії і тим що перед їх очима діє ся в інших краях, взяли на себе маску демократії. Найважійшою перешкодою було їм Тов. Демократичне і тому вони всякими способами заходили ся, щоби его опанувати. Але їх заходи не вдали ся. Тепер знов хотіли би розірвати Товариство, влити его в решту еміграції, утворити хоть хвилино як небудь нове товариство, котре би на керманців загальної справи народньої поставило коли вже не самих репрезентантів прірілею, то бодай людей від них залежних. Але і сі заходи їм не вдадуть ся, а Товариство Демократичне виробить в собі силу, енергію

і пожертвоване, щоби їх відперти, утвердить ся тим більше в своїх переконаннях, стане тим спосібнішим до сповнення своєї місії; коли стратить на числі, то зискає на єдності." (Heltmann, op. cit. 24—27).

Коли отже „Zjednoczenie“ оголосило 28. ноября 1838 року свою програму, в котрій казало, що освободжене польського народа наступити може лише дорогою революції, котрої ціль є: самостійність Польщі в давніх границях, знесенє привілейів, уряд і увесь суспільний порядок опертий на демократичних основах, т. є. на самодержавію народа, на братерстві, рівності і свободі, котрих першим впливом буде освободженє мужиків, безусловне наданє їм земельної власности, свобода віри, заведенє загального народнього вихованя, — і що до озягненя сеї ціли народні сили суть достаточні — то члени Демократичного Товариства не дали ся тим прихилити, але з завзятим гнівом накинули ся на статут Zjednoczenia. Статут сей постановляв, що поки народ польський не буде освободжений, правною і єдиною его репрезентацією є еміграція яко вольна частина народа продовжуюча революцію 1830—31 року, — до неї отже належати має викликанє і ужиток сил народніх і в тій цілі лучить ся вона в одно політичне тіло з однаковими закладами та організацією і вибирає комітет, в котрого руках аж до часу освободженя народа спочивати буде найвисша власть народня; коли надійде хвиля до рішучого діланя в краю, комітет стає начальником і керманічем народнього повстаня, покликє Поляків до оружя, оголошує освободженє мужиків, заводить народні школи і т. д.

Товариство Демократичне рішучо розбивало сі заходи около захоплення власти і заявляло що найвисша власть підчас революції належати може і мусить до тих, котрі зроблять революцію отже до самого краю, і називало сі заміри Zjednoczenia смішними і дитинячими поривами до узурпації диктаторської власти, котрої будуче повстанє ніяким способом над собою не допустить (Heltmann, op. cit. 28—31).

Але доки повстаня не було, то боротьба о будучу власть була сваркою за торічний сніг і не мала реального значіння; само зрештою Тов. Демократичне признавало, що „в хвилі коли вийде поклик до нової боротьби, всі стануть разом, усіх огорне дух посвяченя; дух той скріпить слабих, порушить рівнодушних, злих навіть енергією своєю перестрашить.“ На кожний спосіб сам факт, що еміграційна шляхотська партія, шукаючи для себе прихильників, мусіла в цілости прийняти програму Тов. Демократичного, був для него великою моральною побідою і ясно свідчив о силі его переконань і о успішній его праці по крайній мірі між земляками на еміграції. Успіх сей не тільки додавав ему сили і заохоти до дальшого діланя, але й скріплював его в переконаню, що нове євангеліє ним голошене містить в собі безусловні правди і зможе навіть противників побідити чаруючою своєю силою.

Такою самою, коли не більшою побідою був дальший факт, що також усі патріотичні конспірації в краю і тайні товариства, особливо в Галичині, котрі почавши від упадку революції 1830—31 р. стали

завязувати ся і з небувалою силою розвивати ся в цілі державного освободження Польщі, також в цілості приймали головні принципіальні основи програми Демократичного Товариства, і що спеціально як найголовнішу засаду приймали конечність знесення панщини і суспільного освободження мужицтва і рішучими словами домогали ся від шляхти, щоби сама приложила руку до сего великого патріотичного діла, закидаючи їй при тім незрозумінє власного і народнього інтересу і кастову вузкоглядність. „Щоби вибороти собі самостійність державну — каже Генрик Богданський, один із головних учасників в тих тайних галицьких конспіраціях 30-тих років — треба не лише скріпити сили народні через ширене просвіти і національної самосвідомости поміж інтелігенцією; коначна є також зміна суспільного порядку. Чим тісніше сполучене в народі, тим більша єго сила; чим більше поодинокі верстви зближені до себе, тим парід сильніший. В часі поділу Польщі ніде верстви ті не були більше від себе віддалені, як в народі польським; тому Польща упала. В цілій західній Європі давно вже нема підданства; особа і праця мужика вільна там на власній або нанятій землі — міста з народньою самосвідомістю підносять ся в просвіті і заможности — обі сі верстви вяже з шляхтою один інтерес перед урядом і чужими народами і тому ті народи мають невичерпану народню силу — як духову так і матеріальну. Лиш в Польщі було інакше. В Польщі шляхта не лиш не розуміла свого питомого і народнього інтересу, але навіть не хотіла слухати голосу людськості, упираючи ся при підданстві мужика, а супроти міщанства займаючи становиско повижаючої гордості. Ні, шляхта не знала народнього інтересу, стаючи на перешкоді освободженю мужиків. Так було за часів Річи-посполитої. По єї поділі між три держави і вимазаню Польщі з карти Європи уряд австрійський, одна з держав бравших участь в поділі, помагав шляхті в тім, щоби ті дві верстви народа удержати в-одно в роздразненю між собою і при помочи мужиків перешкоджувати можливим заходам шляхти коло самостійности батьківщини; бо справедливо лиш в шляхті видів безперестанні стремління народні і ніколи їй не вірив, хоть знав, що єї деморалізує. Щоби удержати той суспільний антагонізм, брав уряд мужика в опіку перед самоволею шляхти, улекшував єго положенє і обмежував власть шляхти над ним. Але ся опіка над мужиками і обмежуванє власти шляхтою змагали власне до того, щоби між тими обома верствами народа викликати взаємну ненависть і були поверховні, бо мужика уряд лишав все таки в підданстві і панщині, а шляхті накинув політичне і судовє начальство над ним, казав отже їй бути рівночасно стороною в відношеню до мужика і єго начальником. В сих прикрих відносинах уряд задержував для себе лишє приязну сторону, а ненависну звалив на шляхту, збудив і укріпив в мужику те переконанє, що єдиним єго ворогом є єго пан. Навіть приписи урядові видані на користь мужика не приносили мужикови користі, б. уряд не доглядав їх точного виконання, але противно подавав шляхті способи, як би правні наслідки їх невиконання оминуті. Во урядови ходило лиш о те, щоби у мужиків збудити прихильність до себе показуванєм урядових приписів на їх користь виданих, а причину їх нещастя звалити на пана, котрий

винаходить способи, як з під тих приписів виломати ся. Уряд ішов до того, щоби в разі потреби знесенем панщини прихилити до себе всю масу мужицтва і тою масою знівечити національні змагання шляхти, а до такої падії мав тим більшу підставу, бо мужик держаний в темноті і придавлений неволею не видів в відзисканю державної самостійности жадної потреби ані жалного для себе інтересу.

„Чи ж не було би отже розумнійше, — каже Богданський — коли би шляхта випередила в сій справі уряд і освободивши мужика позискала его прихильність?... Уже само освободжене, зробивши мужика лиш сусідом колишнього пана, зближить его до него коли не відразу, то певне в дальшій поколію. Але насамперед повинен шляхтич зблизити ся до мужика, бо найбільше має способів, щоби на него вплинути і яко більше образований скорше пізнасть інтерес народній“... Таке зближене до мужика не є однакож легка річ при тих поглядах, котрих шляхта так твердо держить ся. Сама вона отже повинна насамперед перемінити ся не лиш на хвилю, але радикально, так, щоби ся переміна впливала з засади і з переконаня. Засад і переконань набуває ся мисленем і наукою. Шляхтич мислив до тепер лиш над тим, щоби як найшпильнійше використати працю мужика для побільшеня своїх достаків і для придбання більшої вигоди; а верхом его науки була гладка французька бесіда, складний танець і сальонова оглада. Тепер повинна шляхта звернути ся до серйозної науки, пізнати історію свого народа, глибоке значінє народности і людської гідности, повинна позбути ся своїх шкідливих кастових недостатків, не шукати висшости в погорді і пониженю мужика, промисловця і ремісника, але в праці, в любові до рідного краю і в загальнім братерстві; повинна переломати свої застарілі пересуди і переродити ся, т. зн. відвернути ся від своєї кастової минулості а звернути ся до поступу і потреб часу, викорінити в собі відразу до мужиків і міщан і зблизити ся до сих верств народа... Всі дотеперішні повстаня і пориви до державної самостійности власне тому кінчили ся невдачами, бо ні-одно з них не було повстанєм цілого народа, лиш одної нечисленної его верстви, — ні одно з них не підняло суспільної революції, котрої шляхта і уряди найбільше бояли ся, ні одно не подумало про виміренє справедливости простому народови, про позисканє его помочи, котру мож одержати лиш через оголошенє цілковитої свободи, власности і братерства... Простий нарід лиш в своїм освободженю побачив би і зрозумів би самостійність — інча самостійність, національна, внішня, в відношеню до сусідніх народів і держав є і може ще довго буде для него темною загадкою. В голу обіцянкє рівности перед правом і в показувані ему суспільні реформи колись в будущині він, стільки раз ошуканий, тепер вже не вірить. Для него треба очевидного, живого діла. Его треба справді увільнити а не робити ему лиш надію на будущу волю; бо се все лиш половинчі способи, котрі его не задовольять і замість осягненя пожаданої цілі звихнуть лиш найкрасчі пориви; ба, можуть навіть отворити урядови очи на велике для него небезпеченство і навіть знищити надію відбудованя Польщі питомими силами... А прецінь головною підставою сего відбудованя є мужик; без него жадне повстанє не буде могло устояти ся.

власними силами..." (Bogdański H. Pamiętnik. Рукоп. Оссол. 34⁶ I. 11, 12, 15, 16 127—130). — „Ціль свою однакж осягнути хочемо не розбудженем взаємної ненависти, але через піднесенє земляків до взаємного братерства. Коли би однакж люд примушений був силою умінути ся о відертї єму права, то кров пролита снаде не на нас, але на тих, котрим хвиленї зиски і користи дорожші були ніж загальне добро.“ (Bogdański, тамже I. к. 19.)

Однакж ані перевага в еміграції ані сімпатії галицьких конспіраторів не могли Товариству Демократичному принести багато реального пожитку. Перевага на еміграції ні, — бо єї комунікація з краями колишньої Польщі була дуже трудна тай еміграція вже з природи річи не могла мати рішаючого впливу на те, що діяло ся в тих краях; а пожиток з галицьких конспіраторів не міг бути великий, бо їх вплив ограничував ся переважно на них самих, і складали ся вони переважно з молодіжи, з молодих, дрібних урядників, дрібнійшої шляхти, з інтелігенції, котра тільки ще дорабляла ся значіня і з студентів, а всі вони разом взявши в тодішніх обставинах не могли мати великого впливу на переведенє такої важної реформи, як знесенє панщини або на доконанє такого трудного діда, як відбудованє Польщі, особливо коли революція 1830—31 року, розпочата з такими великими матеріальними і моральними средствами, так ґрунтовно не вдала ся. Що ж після того могла зробити горстка молодіжи, в краю придавненім убиваючим деспотизмом, без свободи виявленя мисли і без можливости систематичної пропаганди? Весь єї ентузіазм, уся енергія розбивали ся о сі перешкоди як хвилі морські о скалу. — і вичерпували ся в безуспішних тайних конспіраціях. — а почутє їх немочи лиш тим більше озлоблювало їх на шляхту, котра до них і до їх переконань відносила ся з явним ворогованєм, і тим вони ще збільшували перешкоди, що стояли в дорозі їх пропаганди.

Бо ж в очех шляхти вони не були нічим інчим, як лиш санкюлотами, котрі їм хочуть усе відібрати (Heltman, op. cit. 22.), котрі хочуть розділу ґрунтів, зрівняня маєтків (Wiesiołowski, Pamiętnik, стр. 13.); вона прозивала їх бунтарями мужиків, терорістами і комуністами, котрі хочуть визискувати богатших (Bogdański, Pamiętnik, I, 19). Навіть найприхильніші з поміж шляхти годили ся в найлучшіх разі лиш на поступенне освободженє мужика, але і то здасть ся лиш для того, бо бачили в тім працю без кінця, бо думали, що уряд ніколи не допустить до переведеня сеї гадки незгідної з єго інтересом панованя через розділенє. Гадку ж цілковитого і наглого знесеня панщини називали небезпечною, шкідливою і несправедливою. Небезпечною, бо мужик почувши брак уздечки, котра здержувала страсти необразованого чоловіка в рамках суспільного порядку, переіменив би легко свою свободу в самоволю і свободу злочину і посягнув би по власність давнього свого пана. Шкідливою, бо мужик привикши при примусовій праці на пана до лїннєства, опустив би зовсім руки, щасливий, що вже над ним не висить панський примус, жив би лиш з дня на день, робив би лиш тільки, щоби єго праця вистарчала на єго конєчне виживленє і став би тягарем краю, так само як і шляхта, котра

позбавлена дармої праці мужицької не могла би ужиткувати зі своєї землі, єдиної підстави її істнованя. Несправедливою врешті, бо шляхта виділа в своїх відносинах до мужика слушно набуте право, котре їй прислугує за колишнє проливане своєї крові в обороні батьківщини, за що мужики були зобов'язані управляти єї рілю (Bogdański, I, k. 14).

Нове євангеліє Товариства Демократичного не сполучило отже розєднаніє суспільні верстви польського народа в одну органічну цілість, не стоїло пересудіє упрівілейованої верстви в огні всенароднього патріотизму, бо вона як перше так і тепер на поклик до свободи, рівності і братерства остала ся німа і глуха. Протівно, споковічний антагонізм обох верстов воно ще більше заострило і замість перетворити шляхту в рівних з другими членів народа, побудило єї лиш до тим сильнішого заакцентованя своєї суспільної окремішности. Практичним наслідком сего було, як сказано, те, що шляхта, котра ще й тепер уважала народом виключно лиш себе саму, стала поперек стремління Товариства Демократичного і через те в дуже значній мірі спинила їх розширене.

Але конець-кінців принципіальна розправа з противниками, ясне і виразне виявленє нового світогляду було історичною konieczністю, котра може в першій хвилі приносила значні некористи і навіть здержувала осягненє остаточної цілі, але за те в будущині обіцувала тим багатшій живня; а Тов. Демократичне потішувало себе тим, що хоть з одного боку тратило може на числі прихильників, то за те з другого боку зискувало на єдності і не потребуєчи оглядати ся ні на кого, могло з тим більшою рішучістю і консеквенцією вести своє діло.

Дивно однакж, що перше практичне діло, до котрого Товариство взяло ся, а іменно експедиція Залівського і товаришів в 1833 році, — котрі впадши з Галичини до Росії кількома малими відділами хотіли вести против неї партізанську війну і, коли буде можна, викликати загальну революцію в усіх краях колишньої Польщі — зовсім не стояло на теоретичній висоті єго політичної програми і поминуло зовсім справу знесеня панщини, без чого по думці самого ж Товариства відбудованє Польщі було неможливе. А про те Залівський, начальник сеї експедиції і член Товариства, в своїй інструкції для окружних організаторів експедиції не виявив тої суспільної основи, на котрій боротьба о самостійність мала розпочати ся і не осмілив ся оголосити знесеня панщини і освободження мужиків, але полишив се на ласку — будущого сойму самостійної Польщі!

Може бути, що стало ся се для того, що програма Товариства не була ще остаточно уложена і ще була предметом оживлених нарад і дискусій; але основна гадка про знесенє панщини находить ся вже, як ми бачили, в програмі з 1832 року, відсуненє єї отже на бік саме в рішучій хвилі, в хвилі революції, є що найменше загадкою, і політичні приятели Залівського тяжко єго описля за те докоряли, що не годен був використати спосібности, щоби позискати мужиків для нової ідеї (Bogdański, I, 127).

Може бути, що се стало ся під впливом письма Адама Міцкевича „До галицьких приятелів“, писаного як раз перед самою експедицією

Залівецького, а відчитаного в кружку приятельським складавсьм ся з Йосифа і Богдана Залеских, Кароля Ружицького і Гната Домейка і розширюваного опісля в рукописах по Галичині. В письмі сім великий поет польський усю боротьбу між аристократією а демократією називає дурницею і каже, що всі галицькі Поляки в діланях своїх повинні мати на ціли прилагоджене і нагромаджене сил і средств до будучого повстаня. „Всі сили і средства лежать в русі народнім, котрий творить і узброює армії. Розширювати того духа, се найпожиточніша праця для відродження Польщі. Треба отже:

„1. Вияснити всім верствам жителів, що справа Польщі є справою рівности і свободи; що неволя мужиків походить з того, що шляхта маючи звязані через уряд руки не може прав краєвих поправити і відмінити, що сама вона придавлена податками мусить давти мужиків, що сі ріжницї мусять вічно удержувати, і що ріжниць сих без відбудованя Польщі годї знести.

„2. Поки Польща в руках чужого уряду, поти всі крики на титули, на аристократію і т. д. суть дурницею, ділять лиш земляків на партії і заводять незгоду. Війна мусить бути не домашня але внїшня. Лиш тоді титули стратять усю вагу, коли всі мати-муть титул Поляків; тоді лиш упадуть інтереси каст і родин, коли виробить ся великий інтерес народній. Працювати для інтересу народнього значить отже працювати для свободи і рівности. Треба затим усі верстви жителів припускати і заохочувати до такої праці. Князь, граф, мужик і жид однаково потрібні. Кожного з них треба переробити на Поляка. Доки нема публичного житя, будуть люде амбітні шукати значїня в сальонах; доки не мож шукати слави в службі рідному краєви, шукати-муть відзначеня в титулах. Треба се терпливо зносити, а обертати свої стремління в-одно до висших цілей. Тому як найстараннїше уникати треба всякої внутрішньої колотнечі о аристократію і демократію.

„3. Особи маючи значїне з уродження і мастку (бо інчого тепер значїня в Галичині нема) можуть незвичайно прислужити ся справі народній, протегуючи, запомагаючи, заохочуючи всякого стану людей, в котрих видать любов для Польщі; повинні особливо подружити ся з патріотичним духовенством всякого обряду. Особливо треба мати на оці духовенство руське, уникати всякої сварки з попами, а передовсім процесів. Не один обиватель, котрий в часі повстаня жертвує цілий масток, в часі супокою не хоче уступити попови або мужикови кількох дерев з ліса або куска землі, і через те відчує цілі верстви жителів. Пам'ятати треба завсїгди, що хвилеве пожертвоване є лекше і менче приносить пожитку, ніж пожертвоване безперестанне і дрібне; за-для браку сих безнастанних і дрібних пожертвовань не приносять опісля пожитку загальні хвилеві пєжертвованя.

„Давні пересуди против декотрих верств жителів, приміром против дітей гр. духовенства, є великим гріхом політичним, найнебезпечнїшим для польської справи. Треба доложити всяких заходів, щоби опінію публичну в сій мірі направити.

„Мужикам не лиш в загалі обіцувати краєшу будущину, але в кождім поодинокім случаю, о скілько лиш мож, поправляти їх положїне. Таким

наприклад, котрі відомі яко горячі прихильники справи народньої, таким, котрих діти бороли ся в Польщі, коли мож, наділювати власність і звільнювати їх від чиншів, хаті класти, худобу купувати. Нехай би в кождім селі кількох або хсть одного господаря на рік в такий спосіб запоможено зі складки, то зроблено би більше для народньої справи, ніж висилкою емісарів за границю або невчасним закупном оружя, котре може бути видане і відібране" (Mickiewicz Adam, Dzieła. Paryż — Lwów 1880. VI. стр. 59—63. Do Przyjaciół galicyjskich).

Коли Залівський справді під впливом сего Міцкевичевого письма в почині своєї експедиції занехав оголошеня свободи для мужиків і знесеня панщини то се би вправді свідчило о великім поважаню, якого великий поет заживав також між польськими демократами, але політичну прозорливість Залівського і его вірність демократичним принципам показувало би не в найліпшій світлі. Письмо Міцкевича каже пояснювати жителям Галичини, що справа Польщі є справою рівности і братерства. Добре то говорити; але хто мав пояснювати і як? тай хто би сему поясненю повірив? Дійсне жите кождою своєю мінutoю, кождим своїм проявом перечило сій фразі і доказувало противно, що справа Польщі, то справа нерівности і війни брата против брата. Треба лиш було зайти до першого ліпшого галицького села, щоби переконати ся о тім. Відсилати ж мужика зі знесенем панщини аж до часу, коли Польща буде самостійною, а тимчасом казати ему двигати терпливо дотеперішнє ярмо, значило будити в нім рішуче недовіре против усіх змагань до відбудованя Польщі і показувати в них лиш примхи панські і охоту позбути ся панованя цісарського, щоби потому тим дужше взяти мужика в руки. Ба що більше, значило доказувати, що як раз те цісарське панованє є єдиний, щирий приятель мужика, котрий вправді не обіцює грушок на вербі і дає мало і скупо, але те що дає, дає справді і дає зараз.

Значить, ані письмо Міцкевича аві невдалий оппуртунізм Залівського не могли закрити а тим менче усунути того факту, що між обома головними верствами в краю, шляхтою і мужиками, панував непримиримий антагонізм, котрий стояв на перешкодї всім поривам патріотів польських до державної самостійности. Правда, що і шляхта хотіла Польщі, та не лише Польщі в давніх границях, але і з усіма давніми шляхотськими привілеями. А мужикови на саму згадку про ту Польщу пробігав мороз по тілі, стискали ся руки в кулак. Бо і він хоч неокресаний і темний, почував себе таким самим чоловіком як і шляхтич, а не товариною.

Як же погодити сі суперечности? і хто годен був доконати сего неможливого майже діла?

Ми бачили вже, що праці сеї підняла ся польська демократія. Вона думала, що мужик, коли противить ся відбудсваню Польщі, то очевидно лиш Польщі шляхотської з єї варварськими привілеями і дикими суспільними порядками, що отже відбудованю Польщі демократичної не лиш не буде противний, але навіть сам радо приложить рук до

такого діла. Треба лиш було — після єї гадки — познайомити єго ближше з тою новою, народоправною Польщею, з порядками, які в ній будуть панувати, а опісля легким уже ділом буде збудити в ній горяче бажанє такої Польщі і енергію до єї заснованя.

Діла сего мала довершити пропаганда демократичних ідей між мужиками.

Демократія польська, а спеціально Товариство Демократичне розуміло дуже добре, що ся пропаганда, яко безпосередня апеляція до самого мужика, буде актом рішачим усю справу, що відповідь, яку мужицтво дасть на єго зазив, буде також відповідю на найважнїйше для демократії по над усі справи цілого світа питанє: чи бути Польщі чи не бути? А що крім того без мужика немислима партія демократична, се для Товариства була річ очевидна.

Справа однакож зовсім не була така легка, як би се на перший погляд могло показати ся. Теоретичні дискусії на тему освободженя мужицтва, знесеня панщини, можливі були для кожного яко-так образованого чоловіка, але до практичної пропаганди революційних думок між мужиками сего було за мало. Бо чи з поміж тих образованих людей знав хто мужика? і то не мужика яко понятє, але мужика живого, того що орав, косив, робив панщину, брав буки на панській стайні? Хто з образованих людей знав єго, хто мав приступ до єго таємних думок, до єго серця?

Річ очевидна, ніхто єго не знав, а передовсім не знали єго ті, що лагодили ся єго освободжувати, що на нїм як на скалі твердій і нескрушній покладали всі свої надії. Тільки те незнанє може пояснити нам ті тяжкі похибки, яких допустили ся нові приятелі мужика і ті суперечности, у які вони попали в своїй пропаганді, коли їм довело ся стати око в око з мужиком.

І на оборот, — мужик не знав своїх нових приятелів. Чи схоче їх пізнати, їм повірити? Чи піде за ними на діло, до котрого вони єго кликали?

Справа не тільки не була легка, але була одна з самих найтруднїйших. Ясна річ, що демократія польська лагодила ся до неї з великою осторогою і бачучи докладно всі грозячі перешкоди старала ся заздалегідь їх усунути або хоть зменшити. Доказує се брошура „*Kilka rad ku oswobodzeniu Polski*“, котра містить в собі систематичну науку пропаганди між мужиками, а хоч написана вже в 40-вих роках, то основних єї гадок держали ся вже пропагандісти 30-тих років, і для того вже тут годить ся познайомити ся з нею.

„Демократія без мужика — сказано там — не є нічим інчим як школою резонерів, воздушним творивом, хвиевим явищем, безсильним перед своїми противниками, котрі з природи свого суспільного положеня володіють усіми силами і достатками народа, а котрих перевагу лиш могутча сила мужицтва може зрівноважити і знищити. Нарід простий, занедбаний від демократії остає ся під впливом єї противників, є знарядом віх сили і в кожній хвилі може бути ужитий на рішучу шкоду

демократії. Демократія, котра занедбує простий нарід, може в наглій потребі бути незрозумілою для него. Здавало би ся на перший погляд, що не треба нічого крім кількох рядків революційного права, кількох слів революційної влади, щоби весь нарід підняти на ноги і ужити его до заведення народоправних порядків. Але чи мож спустити ся на те зовсім безпечно?... Чи ті, що говорити-муть до народа, знайдуть в нім відразу стілько любови, стілько довіря до себе, щоби гарними словами кинутими несподівано, позискати відразу его довіре? чи ті слова будуть досить сильні в очех народа, щоби его в даній хвилі потягнули нід послух для революційної влади? Чи не розумнійше буде прилагати вперед нарід до них. дати ся ему насамперед пізнати, насамперед з ним справу обговорити і до чогось певного договорити ся? Вороги наші одні нищать шляхту, се правда, другі єї легковажать; але всіх їх головні змагання звернені до мужика. Ту ціху носить кожде їх діланє. Народа цілого знищити не мож; отже й вони его не нищать, але прихляють его до себе, відділюють від шляхти, вщеплюють в нім байдужність для рідного краю, впоюють в него поволи чужого духа. Чи ж се не повинно вас встидати, а разом і вчити, що декотрі з них, хоть чужі для простого народа, більше ему доброго вдіяли в кількадесятьох роках, ніж ми через цілі віки, ми, брати того народа? І певна річ, що вони вдіють ще більше, шире чи неширо, менча з тим; досить, що Польща на тім тратить... До пропаганди між простим народом може й найспосібніший чоловік показати ся зовсім неспосібним; він може побідити найбільше виправлених діалектиків, а не буде знати, як і що говорити до мужика польського. Наука его викінчена після всіх вимог школи може не трафити до простого переконання, бо він не матиме знання народа. Се знанє є однакож конечно, а придбати его мож лиш серед самого народа.... Там доперва, живши з ним, пізнаємо его погляди на справи, его злі і добрі наклонности, его потреби; дійдемо до пружин его серця, навчимо ся язика, котрий в кождій хвилі отворить нам его понятя, придбає его любов і погодить его волю з нашою волею. Лиш тоді змагання ваші не будуть даремні, надії певні, а демократія — ся жива будущина — обявить ся яко помазанник народа "... „Наука демократична — каже наведена брошура дальше — повинна в обявленю своїм прийняти форму, котрою би виразно показувала, що вона впливає з минулости народа, котрою би забезпечувала его будущину, огортала все его житє, запускала корінь у всі закамарки его серця, відповідала его характерови, усвячувала его звичаї, була поблажливою навіть для его пересудів і слабостей, — одним словом, щоби ему була гей-би родом откровенія, що вийшло не з одної якої або чужої голови, але споконвіку лежало в душі цілого народа, виросло і розвило ся з віри батьків. Інча мисль, в інчий спосіб представлена може вправді вплинути на поодиноких людей, може їх до певної міри піднести по над їх звичайну сферу, але ніколи не піднесе всеї маси польської родини до висоти нинішніх потреб і дальшого покликания Польщі. Не жалуймо ся на нарід, коли часом неприхильно приймав нашу науку; видко, що ми затемнили правду нерідною формою."

„Волілиб ми — кінчить брошура — щоби найбільше уживаним язиком був язик діла. Житє з мужиком, поведене відповідаюче демократичним основам, приклади домашніх і публичних чеснот, поратунк в єго домашніх злиднях — се мужик найскорше зрозуміє, се найскорше придбає єго любов і довіре і сполучить єго в демократичний кружок коло єго учителів, а найлекше дасть ся укрити перед оком ворогів... Але з найкрасше веденої пропаганди не годен буде мужик скористати, доки триває теперішнє положінє Польщі, не буде годен віданскати прав своїх в Польщі теперішній, підневолений. Рішучим отже словом пропаганди для мужика є — саме повстанє. Нині мусимо ограничити ся лиш на такім приготуваню мужика, щоби він зрозумів самостійнє житє, щоби єго забавав, а тим самим щоби забавав повстанє. Таким способом властивою пропагандою буде доперва сама революція, а нинішня пропаганда буде лиш вступом, приготуванєм до неї.. З сего випливає, що пропагандою між мужиками займатися можуть лиш люде місцеві. Се наказує безпеченство вчителів, безпеченство учеників і в кінці безпеченство самої науки. Бо лиш місцеві люде можуть знати докладно нарід, можуть в-одно між ним жити, можуть навязувати і утримувати з ним відносини не звертаючи на себе уваги ані підозрінє“ (Heltman, op. cit. 70—72).

Значить, демократія польська була переконана, що без помочи мужика відбудованє Польщі неможливе, і далі, що без попереднього знесенє панщини мужик до сєго відбудованя рук не приложить. А однакж пропаганду між мужиками мала вести так, щоби переконати мужика, що знесенє панщини доти неможливе, доки він сам не зробить повстанє і не відбудує самостійної Польщі. Самостійна Польща доперва упорядкує сю справу. Се була перша суперечність, в яку попала польська демократія з своїми власними поглядами, суперечність для єї остаточних цілей тим небезпечнійша, бо в самім корені підривала можливість приєднаня мужика. Без мужика не буде самостійної Польщі, а без знесенє панщини не буде помочи мужика; а тимчасом знесенє панщини можливе доперва в Польщі самостійній. Ось до якого блудного колеса договорила ся польська історія! А з сєго блудного колеса не було абсолютно ніякого виходу.

Тому-то значна частина демократії польської була противною виявляваню перед мужиками гадки про відбудованє Польщі, про державну самостійність, бо не мала надії, щоби він зрозумів самостійність без знесенє панщини, щоби такої самостійности забажав, а тим паче, щоби пірвав ся до повстанє за таку самостійність. Вона бояла ся, що пропаганда державної самостійности Польщі тільки обаламутила би мужика, і замість позискати єго для сєї справи зближила би єго ще більше до інтересів цісарського уряду, в котрім він видів єдиного свого опікуна і лиш від него надієв ся ухиленє свого пониженє і своєї нужди... Перекази і спомани, котрі становлять усе духове житє мужика, не викривають єму — казала вона — в польській минувшині нічого відрядного і щасливого, бо позістала в них лиш згадка про упокоренє і визискування яких він зазнав від шляхти, в котрій видить давню Польщу; а

маючи вроджену відразу до шляхти, не вірить їй і боїть ся відбудовання Польщі (Bogdański, Pamiętnik, I, к, 16, 17).

Недавні факти в повній мірі потверджували правду сих слів. По невдалій експедиції Залівеького уряд австрійський взяв ся був остро і рішучо до очищення Галичини від емігрантів польських, недобитків революційної армії польської з 1830—31 р., котрих в Галичині було тоді, по 1833 році, кільканацять тисяч (Васьоловський каже, що 12.000, гл. Pamiętnik, 7) — і котрі своїм несупокійним, галасливим поведенням не тільки бунтували его підданих, але могли довести до непорозумінь з Росією. Через кілька літ відбувала ся по цілій Галичині формальна нагінка на емігрантів. Ціркулярні комісарі з військовими асистенціями обступали вночі панські двори, робили по всіх хатах і закутках докладні ревізії, арештували емігрантів і висилали під конвоем з Галичини за границю. Отже на великий жаль польських патріотів дуже живу участь в тій нагінці на емігрантів брали також мужики і доносили урядам ціркулярним о сховах, в котрих вони укривали ся (Sala, op. cit. 46, 47). Початок до сего пішов, як повідає Богданський, з Чортківщини. Туди зійхав був на приказ уряду гофрат Франц Краттер з Черновець з цілою громадою низших урядників, щоби переставити енергично очищення тих сторін від емігрантів. Підняли ся колотенчі з дідаччю, нічні напади і увязнення. Мужики захочені надгородою 10 злр. за кожде доставлене емігранта почали — після оповідання Богданського — нападати на панські двори і на подорожних по гостиннях і всіх незнайомих доставляли Краттерови. Так д. 21. марта 1834, коли ціркулярний комісар Валентій Бартманський приїхав до Личковець до Константина Заборовського в окрузі чортківським з великим відділом військовим на ревізію, то емігрант Кароль Борковський, котрий у Заборовського переховував ся під іменем Герлича, втік зо двора над ріку за городом; але спостеріг его один мужик і доніс о тім комісарови, так що емігранта арештували. Другого емігранта Генриха Джоховського зловили мужики на дорозі, збили его і привязаного до воза привезли до уряду окружного д. 3. мая 1833. Таких случаїв було більше; а за кожде таке відставлене доставали мужики від Краттера надгороду. Вістки про се розійшли ся з чортківського округу від села до села, і від того часу мало де було яке місце, де би мужики в такий спосіб не переслідували емігрантів, а факт сей був для польських агітаторів тим більше болючий і небезпечний, що мужики лиш емігрантів і агітаторів називали Поляками, себе ж самих для відокремлення від них називали цісарськими, а початкова надгорода грошева переімніла ся пізнійше в безплатний розказ, котрий мужики послушно виконували (Bogdański, Pamiętnik, к. 111)

Серед таких обставин і так виразної антипатії мужиків до всего що польське пропаганда між мужиками думки про відбудоване Польщі, і то через самих же мужиків, хоть би на найбільше демократичних основах, була не тільки ділом зовсім безнадійним але й небезпечним, бо мужики замість на голос проповідника прикладати рук до відбудовання Польщі, накладали руки на самого проповідника і відставляли его до циркулу.

Але прозагандісти так глибоко були переконані о чаруючій силі демократичної Польщі, що антипатію їй против емігрантів уважали лиш хвилиним непорозумінням, котре серед пропаганди, коли їм вияснені будуть ідеали і будучі порядки нової Польщі, само собою зникне і зробить місце щирій і навіть активній симпатії. Адже ж уже тепер і пропагандісти і мужики мали по крайній мірі одного спільного противника — шляхту, і по крайній мірі одну спільну ціль — знесення панщини; а коли так, то при щирій праці і добрій волі — надіялись вони — не дуже тяжко буде дійти до порозуміння також і в інших справах.

То ж зараз в перших роках по невдалій експедиції Залівського почалась сильна агітація між мужиками руськими і польськими. Молоді емігранти, котрі не хотіли вибирати ся з краю в далеку чужину на захід, укриваючи ся на всякий можливий спосіб між шляхтою і мужиками, озлоблені на шляхту, котрої не годні були перебоєм прислужувати до прийняття пропагованих з-разу між лею самою демократичних засад, — стративши надію на можливість партизанських експедицій против Росії, звернули ся до мужиків, особливо в західній Галичині і в горах і підмавляли їй до формального бунту против шляхти, показуючи їм в перспективі можливість позбутися єї верховодства, а з ним також піддаства і панщини, хоть би і силою, і можливість присвоєння собі панських ґрунтів (Bogdański I, 93). „Запал, з яким особливо молодіж кинула ся до сеї пропаганди, був незвичайно великий. Як першою любовою до укоханой дівчини, так розпалила ся вона сею першою любовою до мужика, — каже Вєсьоловський. Хто не поділяв єї гадок, чи то з неохоти, чи з холодної розваги, був в єї очех ворогом того укоханого народа, ворогом батьківщини. Поставивши раз засаду, що Польща без порушення має повстати не може, — згодивши ся раз на те, що тим масам треба було запевнити поліпшенє биту з пожертвоуванням власного інтересу, — але що пошмо того є чмало байдужних самолюбів, котрі для батьківщини не хотіли ані одной днини панщини стратити, — молодіж ся підняла різкий голос против панщини і привілеїв і против тих, що вперто при них обставали. Треба себе поставити на місці молодих людей, фанатиків. — каже Вєсьоловський — котрі готові були послідню краплю крови віддати за той люд і за ту землю, а в своїх гуманних змаганнях наткнули ся на студену байдужність, на самолюбний упір, щоб удержати ся при давніх привілеях хоть би навіть під чужим панованем, — треба себе поставити на місці сих людей прогнаних, поневіряних, укриваючих ся по лісах як дикий звір, не маючих місця, де би голову приклонити, ані грудки землі на гріб для змучених костей — а не буде дивно, що ті люде в надмірній своїй болісти, з гірким жалем в серці і роспукою в душі хотіли кинути ся в рамена того мужика, котрий ще тоді не відцурав ся був їй, котрого серце здавало ся чисте і незіпсоване“ (Wiesiołowski, Pamiętnik 9. 10).

А однакж нарід холодно прийняв сю горячу любов патріотичної польської молодіжи, а хоть в тых роках, про котрі тепер говоримо (1834—1840) і не наложив ще на неї свої тяжкої руки, то все ж таки вже й тепер горяча єї пропаганда не принесла їй пожаданого хісна. На всі горячі закливи і на голошену свободу від панщини і підданства

мужик остав ся німий і студений, не покинув свої недовірчivosti і майже ніде не протягнув до апостолів свободи братньої руки. Чому?

Відповідь на се питанє дасть нам сама фактична сторона пропаганди, котру й постарасмо ся представити о скілько нам дотичні факти відомі, окремо для руської Галичини, а окремо для польської, бо спосіб пропаганди тут і там не зовсім був однаковий.

Між самбірською гімназіяльною молодіжю завязало ся 1836 р. за принукою польського емігранта Бенедикта Собецького і практиканта при кримінальнім суді Каспра Цєнглевича тайне товариство, котре поставило собі за ціль відбудоване Польщі як вольної республіки при помочи загального народнього повстання. Щоби позискати нарід для повстання, мали члени товариства поучувати єго о прислугуючих єму правах людських, поясняти єму тяжкий гнет, під яким він стогне і переконати єго, що щасливим він може бути лиш в республіці, бо лиш тоді буде вольним від усяких податків і від усякого іншого гнету, — а досягнути се все може лиш дорогою спільного повстання. Товариство не мало жадної особної назви, — члени називали ся братами. Воно скоро значно розросло ся, поділило ся на роти і одною з головних задач своїх уважало виробленє спосібних членів на проповідників демократичних ідей між ремісниками і мужиками. І справді, два з поміж членів товариства, Михайло Попель і Йосиф Берегульський розпочали були пропаганду між ремісниками і мужиками (Sala, op. cit. 66, 67), а студент Михайло Попель, Русин з роду, котрий спершу був головою товариства, написав навіть в цілі лекшого веденя пропаганди поему „Русин на празнику“, з котрої можемо довідати ся, в який спосіб молоді польські конспіратори самбірські старали ся ширити свої переконання між руськими мужиками. „З давніх давен, каже автор, жие Русин в недолі і нещастю; з давніх давен гне шню перед панами, котрі єго в пута вбивають і в ярмо запрягають. Прогнівав ся за теє Бог; не дивить ся на людей як в перших віках Христа, не зсилає „дивні чуди“, бо люде не варті того, не слухають давніх прав, один чигає на другого, один другим на карк став. А прецінь Бог нас учав, що всі люде єго діти, що всі рівні. Відки ж панок має мати тото право, щоби нас на панщину виганяти, нашу кров пити, нами як волами свої ниви орати а навіть продати нас, як схоче? Чи ж він на сей світ не приходить такий слабий і смертельний, чи ж не родить ся такий голий як і кождий з нас? А тимчасом він нами робить, гонить, всю з нас бере і дре, потому всю марнотравить, а ми бідні в біді все. Хіба ж він не має так як хлопцї ніг і рук, щоби працювати, снопн жати, на хліб заробляти? А коли не годен робити, то нехай як жебрак на кулях приїде до хлопів с торбами, а хлоп єму дасть кусень хліба. Але най не здирає, бо і на него приїде час. На загладу отже панам! А з другого боку німецькі урядники накладають на хлопів податки, беруть рекрутів і здирають хлопів ще гірше як пани. Най же пропадають і Німці! А прецінь давнійше було інакше. В „перших ще часах“ жили рідні два братанки, єден Рус, а другий Лях, оба кренкі як дуби, і, як „читасмо з святих книг“, любили ся як голуби, і за те їх полюбив Бог; дав їм щастя і родину

як звізд на небі; дав їм землю як рай, увесь край на пів світа „від тих морів аж до морів“. Сам таки Бог познайомив наших дідів з правом, а нам внукам пальцем своїм в серцях наших записав. Бо котрий же Русин не пізнає ще дитиною, що Поляк єму рідний брат, що весь той край, що зве ся Польщею, понад берегами Дністра, Німна і Висли, то наша спільна вітчизна, що Польща — наша рідна мати? Поляк наш брат, з ним нам жити, а хто би нас хотів розлучити, того „чвертуй і січі“... Отже всім вам треба знати, що Поляки і Русини жили все як два брати, все рівні. Але ось розбої заграничних ворогів розпочали перші неспокої. Тоді старці над людьми, „що раз Русин, раз Поляк“, зібрали ся в раду, закликали збройних мужів і дали їм меч до рук, щоби ворогів відогнали. „Збройні мужі“ справили ся як слід, розбили ворогів і покриті славою вернули ся до дому. Але вернули ся вже іншими, ніж пішли на війну, бо не зложили меча в руки старців, але силоміць єго задержали і за прикладом тих-же заграничних ворогів уже не хочуть робити самі на хліб, не хочуть знати ані праці ані трудів, лиш жити і гуляти хочуть, а маючи в руках меч і силу силують своїх братів, щоби на них все робили і своєю кров'ю їх випасали. І від того часу „так Русини як і Ляхи затужили перший раз“ і почала ся неволя. Повстаньмо отже; доки будемо ждати? „Витнім Німців найіздиноків а щасливих діждем віків“, бо то Німці і їх цар дали панам право панщини над нами. (Рукопис поеми є у дра Ів. Франка.)

Коли вже ціла поема не конче богата силою логіки, то кінець єї — „витнім Німців а щасливих діждем віків“, є цілковитою логічною несподіванкою, помімо того, що більшу половину поеми займає доказ, що найбільшим ворогом руського мужика є німецькі урядники. Але та нелогічність впливала вже з принципіального заложення самої демократичної доктрини, для котрої агітація против панщини була лиш побічним ділом, лиш средством до цілі, а головною цілею було прогнанє Німців і відбудованє Польщі; доки власне головну ціль треба було за кождо ціну між мужиками, особливо руськими, зробити популярною. Звідси то і той незвичайно різкий тон против панщини і панів, бо сей тон мав серце мужицьке, що ненавиділо панщину всею силою своєї думи, настроїти прихильно для будучої Польщі, в котрій панщини не буде, — мав переконати мужиків, що єдиним їх приятелем є польська демократія.

Також в Перемишлі завязав ся був 1838 р. кружок студентів, котрий поклав собі метою позискати мужиків для повстання і підбунтувати їх не лише против уряду, але також против тої шляхти, котра не годила ся на демократичні засади.

В Біліні великій, самбірського округу, де живе переважно хоча-кова шляхта вживав посесор Адальберт Турнелъ 1837 р. при різних нагодах, щоби жителі села прилучили ся до революції; читав їм де-котрі зрозумілі для них місця з революційних брошур і доказував їм konieczність безплатного знесення панщини.

В Радаві мав латинський пробош Гват Зелінський 1837 р. на св. Валентія проповідь, в котрій описавши муки того святого почав говорити о муках і злиднях теперішніх часів, то б то о податках, рекрут-

чині і панщині, і лиш в надії на Бога і в тіснім сполученю своїх сил кавав шукати рятунку від сего лиха. А в других проповідях говорив ще виразнійше вживаючи людей словами: „Скиньте ярмо, положіть кайдани і підойміть ся до свободи!“

При ревізії зробленій д. 5. дек. 1837 у діурніста галицької державної бухгалтерії у Львові Юліана Горошкевича найдено у него між подвійним дном куфра цілий апарат літографічний. На кам'яній плиті находив ся рисунок представляючий чотирех узброєних в коси галицьких мужиків, а під рисунком поміщений був руський вірш такого змісту: „Доля, яку мужикам злагодили цар і пани, є голод і неволя, бо мужик ціле своє жите з послідніх сил мусить кроваво працювати, а при тим все таки мусить голод терпіти. Тіло єго покрите лахманами, коли тимчасом цар і пани одягають ся в золото, так як би один чоловік не був рівний другому. Але вже полетів огнистий орел хмарою до всіх народів, щоби їм оголосити, що огонь і смерть прийде на царя і панів. Лагодіть отже коси, — каже вірш далше — бо кінець неволі і час щастя і гаразду вже близький, де ви лиш на себе а не на ваших ворогів будете працювати.“ Сей вірш написав Горошкевич на замовлене емісарія польського Гната Кульчинського і злагодив уже був 72 літографованих відбитків, щоби їх ширити між мужиками. При дальших ревізіях найдено у него ще інші подібні руські вірші, котрі Гнат Кульчинський розширював між мужиками (Sala, op. cit. 66—71).

Каспер Цєнглевич, котрого вже знаємо як основателя тайного товариства в Самборі, був вправді швидко wraz з членами того товариства арештований, але втік 1838 р. з поліційного арешту ві Львові і не прийнявши поданої єму спосібности до виїзду у Францію, але знаюча троха язик руський (Богданський зве єго навіть Русином, коли тимчасом єго біограф у *Gaz. Narodowej* 1886 ч. 227—233, і др. Франко мають єго за Поляка) і взявши собі до помочи емігранта Петра Коткевича (прозваного також Ходкевичем), котрий після Богданського був також руським поетом людовим, пішов між руських мужиків і на власну руку розпочав між ними пропаганду, маючи на цілі вияснити їм гнет урядовий і познайомити їх з гадкою про знесенє панщини і наділенє мужикам власности ґрунтової. Щоби собі улекшити пропаганду між мужиками, наймив ся за челядника ковальського у одного коваля в Золочівщині, коли тимчасом Коткевич вів жите бурлацьке. Агітація їх обнімала округи золочівський і жовківський, але поголоска про них розійшла ся швидко від села до села і пропаганда їх не могла лишити ся довго тайною, хоть, як кажуть, мужики їх любили і укривали. Се однакж видаєть ся не конче правдивим, бо арештовано Цєнглевича 30. дек. 1838 не у якого мужика, але в Деревлянах в пасіці гр. Мартена Замойського, де він спав так міцно, що сплячого заковано. Після оповіданя Салі Цєнглевич пробував цілими ночами і днями між мужиками в Деревлянах і в сусідніх селах; мужики єго любили як приятеля народа. Донесеня, котрі на него приходили до губернії у Львові, представляли єго талант агітаторський яко незвичайно великий, так що навіть розважнійші мужики, піврзні єго оповіданнями, мали сказати, що єго гадки про волю суть зовсім їх гадками. Але вплив сей не був

тривкий, бо знов інші мужики виступали против его проповіді і казали, що цілковитої волі і рівності не буде ніколи, бо єї ніколи перед тим не було. При его арештуванні найдено у него дуже вузкий екземпляр „Інструкції для учителів руського народа“, написаної ним самим по руськи (Bogdański, I, 217—218; Sala, 70, 72).

Інструкція ся була часто уживана й іншими пропагандістами в руській Галичині. Діреція поліції найшла єї у надзорця сторожі фінансової Станіслава Цимборського, котрий єї одержав від свого колишнього товариша шкільного Альойзія Доманського яко підручник при пропаганді між мужиками. Цимборський читав єї кільком інчим стражникам фінансовим (пограничним стрільцям), переписав єї і дав по екземплярови стрільцям Мараморшеви і Гергерови, щоби зробили з неї ужиток, коли прийдуть на границю. Стрілець Стоковський дістав єї безпосередно від Доманського.

При ревізії зробленій в іюлі 1839 у Генрика Губицького, сина власителя Накваші, найдено також сю Інструкцію, а крім того також Інструкцію для поучення вояків і відозву до приватних офіціалістів панських, котра їм закидувала нелюдське обходжене з мужиками і взивала їх, щоби мужикам замість батогів давали слова потіхи і поучували їх о цілях революції. Губицький подав, що всі ті письма дістав від емісарія Генрика Мочульського, котрий в цілі бунтованя мужиків їздить по краю. Сам Губицький провадив також таку агітацію і намовив до неї також субекта торговельного Густава Дінстля, котрий знов з свого боку позискав поборця податкового Тимінського в Зимній-воді для пропаганди.

Село Зимна-вода під Львовом було одним із головних осередків революції. Там проживали у управителя маєтностей Окульського крім наведеного Дінстля також емісар Адольф Пйотровський, Губицький, агітатор Сандецький, горальники Еліасевич і Тенчинський і відписували революційні письма, щоби їх роздавати поміж політичних приятелів; тут Тимінський поучував мужиків при відбираню податків по мисли Інструкції для учителів руського народа.

В околицях Лопатина золочівського округу вів пропаганду між мужиками емісар Гнат Кульчинський, Поляк з Волиня і проповідував їм свободу і знесенє панщини. Для уряду він був найнебезпечніший з поміж усіх пропагандістів між мужиками, бо о скільки мож судити зі скупих відомостей про него, пропаганду свою обмежував на справи економічні і суспільні і не доторкав ся політичного і національного боку революційної пропаганди, через що очевидно тим скорше міг поміж мужиками найти прихильників. Хоча уряд мав в руках докладний опис его особи, кілька раз розсилав за ним гончі листи і війтам дав приказ его арештувати, не мож було через довший час его винайти. Факт сей навів уряд на підозріне, що его науки почали приймати ся і пускати корінь між народом, що мужики уважали его за чоловіка, котрий з ними щиро тримає і тому не хотіли зраджувати его перед урядом. Доперва пізної осені 1839 року, 13. дек. придибав его на підставі тайного доносу при ревізії у Филипа Бжостовського, лісничого в Смар-

жеві, циркулярний комісар Хомінський, але не встиг єго арештувати, бо Кульчинський саме в хвили, коли комісар казав розбити колодку від комірки, де він укривав ся, застрілив ся спаливши перед тим усі свої папери (Sala, 72, 73; Bogdański, I, 219, 220).

В Станіславі відкрито при кінці 1839 року тайне „Товариство помочи“, założone 1837 року, котре мало метою вести пропаганду між мужиками. Основателем єго був ученик гуманіорів Ян Гудзяк. Покараний і вигнаний з пограничної сторожі 1837 року за якусь грубшу провинну субординаційну він поїхав насамперед до свого рідного села Поморян, де прийняв до товариства домікального рахмістра Антона Крушельницького, бо видів у тамошнього домікального актуарія рукописну статтю „Наука для народа“, котру той для Крушельницького мав відписати, думав отже, що Крушельницький буде добрим пропагатором для товариства. Гудзяк звірив ся Крушельницькому с тим, що товариство се має у Львові уже 36 членів і поставило собі метою ширити між мужиками гадки статті „Наука для народа“. Оремих статутів „Товариство помочи“ не мало, а „Наука для народа“ написана була після Інструкції для учителів руського народа і зазивала до оружя, щоби знести ріжницї станів і завести загальну свободу і рівність. Того самого року удав ся Гудзяк до Станіслава буцім то, щоби дальше ходити до школи (він перед вступленем до пограничної сторожі був гімназіястом у Львові), записав ся до тамошньої гімназії до гуманіорів, але фактично займав ся лишень ширенем свого товариства, до котрого прийняв кількох учеників гімназіяльних і фрейтра Порембальського з полку піхоти архики. Стефана. Але се довело до єго арештованя, бо кількох з принятих учеників зробили донесенє своєму префектови, а Порембальський своєму аудіторови (Sala, 91, 92).

Очевидна річ, що се не всі факти пропаганди між мужиками. Вона вела ся по цілій Галичині і найбільша єї половина позістала невідомою, бо не попалась в руки уряду.

Але вже з сих фактів видно, що пропаганда між мужиками, хоть слабо зорганізована, всеж таки вела ся після одного пляну і взірця, старала ся провести між мужиків однакі думки, уживала до того однакових способів. Всюди, де власти арештували пропагандистів, находили у них або Цєнглевичеву Інструкцію для учителів руського народа або відозви і рукописні статті писані на взорець єї Інструкції. Переписували єї в найбільшій числі екземплярів, і в маленьких зшитках, писаних дрібним письмом для улекшеня пересилки, роздавали пропагандистам, котрі то перебираючи ся за мужиків і наймаючи ся по селах за наймитів, то, як сам Цєнглевич, наймаючи ся у сільських ремісників, за плугом або при інчій сільській роботі або з молотом у руках, відчитували мужикам вірші і Інструкцію Цєнглевича або вивчивши єї на память устно проповідували їм нову науку свободи і рівности. Через те і вірші ті і Інструкція стають для нас важним історичним документом, хоч і не мають літературної вартости, бо й не писав їх автор для збогаченя літератури руської, а виключно лиш для політичної пропаганди. А тим самим і особа самого Цєнглевича стає особою цікавою для історика, бо головню єго ідеї і погляди на

мужицьку справу проводились пропагандістами і відбивали свою характеристичну печать на цілій мужицькій пропаганді в руській половині Галичини.

Я вже згадував, що докладно не мож знати, до якої народности належав Цєнглевич. Коли судити по його імені і назвищу і по мові віршів та Інструкції, то скорше він був Поляком ніж Русиним, бо мова його дуже рапава і нескладна і мусіла зраджувати перед руським мужиком чужого чоловіка. Але менча з тим; доста, що з переконань своїх був Поляком-демократом. Ще яко учасник повстання 1830—31 року, в котрій брав участь яко простий артилерист, він мусів переняти ся пропагованими вже підчас повстання демократичними гадками і всю невдачу польських патріотичних змагань вилів в кастових привілеях шляхти і єї упорі при задержанню тих привілеїв. А коли по невдачнім закінченню повстання повернув до Кракова, де яко ніби російський підданий був інтернований і відки втік перебравши ся за мужика, то невеличка пригода, котра з ним по його втечі лучила ся в Галичині, певне не причинила ся до зменшеня его антипатії против шляхти. В старій і подертій мужицькій свитині прийшов він пішки до одного двора в західній Галичині, де власне господар і гості — господар власне яко офіцер повернув був також з повстання — весело забавляли ся. Змучений і голодний просив ся до своїх шляхетних земляків на нічліг і перекуску. Але ніхто єму не хотів повірити, що він недавній польський вояк-повстанець, аж панщ-офіцер, викликаний з двора, змірявши свого товариша-мужика від ніг до голови і перек назвши ся, що перед ним справді стоїть его військовий товариш, дозволив єму по довгих дебатах переночувати — на стайні! Пере очувавши він на другий день скоро світ вибрав ся з двора і поплентав ся далі пішки глядати для себе притулку (*Kasper Cieglewicz, żywót pascie i cierpienia Gazeta Narodowa 1886. Nr. 227—233*). Очевидно, що сей дрібний сам по собі хоть доволі характеристичний факт не викликав в нім тої глибокої антипатії до шляхти, котру він уже з собою приніс із повстання, але певне, що дізнавши на собі, яке велике роз'єднанє панувало між упривілейованою верствою а народом, тим більше міг укріпити ся в переконанню, що его суспільні погляди справедливі і вірні.

Тож коли незабавки офісія розпочала ся пропаганда польських демократичних ідей в Галичині, він прийняв в ній дуже живу участь і був високо цінений в революційних польських кружках яко діяльний і спосібний чоловік (*Bogdański, Pamiętnik, I, 218*). До пропаганди між руськими мужиками взяв ся він з ініціативи і під впливом емісарія Кульчинського з котрим познайомив ся 1834 року в Ріпневі під Мілятином. Прочитавши кілька его віршів польських сказав єму Кульчинський, що такі вірші лиш для капотників, але для пропаганди між народом непридатні. „Чому не пишете пісень для народа? У нас нарід руський, для которого треба простої руської поезії, приступної для простонароднього розуму“. А коли Цєнглевич думаючи, що добре знає по руськи, прийняв ся писати руські пісні, прихотив его ще Кульчинський словами: „Сій як сівач насінє. Хоть воно в якім місці не

прийме ся, то віjde в інших бороздах" (Kasper Cieglewicz, як висше).

О скільки однакж мож судити по дійшовшим до нас відомостям, посів его був доволі рідкий. Політичних его поезій знаємо всього-навсього вісім: „Затужім“, „Рекрутка“, „Вандрівний“, „Молитва“, „Червон-Когут“, „Знайте біду вашу“, „Косарі“, „Далі братя в руки коси“, „Доки Німець псами йїхав“. (Kasper Cieglewicz, як висше; др Іван Франко, Шевченко героєм польської революційної легенди. Жите і Слово I, 393).

За те вже в тих кількох віршах зовсім ясно пробиває ся его основний погляд на панщину і підневольне положенє мужицтва. „Не були то діла штуки і не для пестошів форми писав йїх автор, — каже его біограф — він радше кидав йїх як революційні маніфести, як громи на утиски могучих, загірваючи до бунту против неволі політичної і суспільної. Поет не входив у жадні компроміси, не звертав чутливо уваги на жадні властивости народів“, що чесно (!) понятим патріархалізмом лагодили (!) неволю і гнет люду; але малював зло яркими красками, пересадно, не лиш як зло але як дивовижне, огидливе і не бачив нічого крім брутальної сили для зломаня кайдан насиля. Строгий сам для себе, він сю строгість прикладав також до цілої суспільности; грізний в обходженю, він грізною рукою роздирав рани суспільні, щоби йїх показати...“

„Ой роле ж бідна, кєрвавизно моя — говорить він устами панщинного мужика — чому ти не можє? Адже я за тебе роблю, за тебе плачу, а прещінь ты своєю не зву. Панський лан що день, тебе що тиждень гірким потом зливаю; увесь свій вік як віл за тебе в ярмо вирагаюсь. Мій прадід, дід і отець мучили ся за тебе і як воли робили; і я тягну як віл що 'но маю сил, але ані тя відробити, ані тя відкупити, хоть і подушне даю, і плачу що маю. Ой пане ж мій пане, коли ж того стане? Пусти вас з панщини, пусти нас на свободу! Тверде каміне на зимній ріни пітніє сльозами; тверді та студені скали проливають сльози, лиш тебе пане ніщо не зрушить, хоть ти такий чоловік як я, мав-сьє матір і ссав-сьє груди, та від нужди нашої, від муки гіркої твої груди не змякнуть...“ А тут ще й рекрутчина, двацять-літня служба військова, майже цілковита розлука з родиною, матірю, сестрами! „Лиш ви Поляки, наші свояки, били ся с царями, щоби-сьєм віджили, щоби-сьєм стали ся вам братами; ви нас хотіли від царів та панів відбити; ви то хотіли панщину-здиранину згубити. А нині за вас, братів-соколів, ані одна сльоза жалю не потече!“ („Затужім!“)

„Коби бути зазулицев, то бим до вас братоньки летів від хатоньки до хатоньки; під віконцем сів бим на вербі, кував бим жалібно, ви-плакував бим ревно вашу нужду як день так ніч. Кобим був місяцем в ночі, то бим по тихонько ступав промінем через віконце до ваших бідних хат; став бим вашу нужду в ухо крізь сон шелтати, учив бим ваших дітей у снах, щоби вже в колісці заплакали над собою і над

вами. Кобим був сонцем яроньким, то бим вам промінем тепленьким стріляв до серленька, перебив бим ся до него і там „плачем голубиним“ заводив бим, яи над мертвою матінкою заводить донька. Кобим був ваша тінь, тобим в слід за вами і перед вами ніс образ вашої біди, такий кєрвавий як Христос роспятий, що на хресті мусів гірко за людей вмирати. Кобим був ваш ангел сторож, то бим „вам зливав розум“, лягаючим і встаючим співав бим вам голосами небес, що-сьте люде, не ху-доба, що-сьте сини божі, брати ангелів; кожної днини і години казав-бим вам, що-сьте „громи нещасть си знадили“ (вірш „Знайте біду вашу“)

Але авторови не о те лиш ішло, щоби різкими красками показати мужикови тяжке і невідраднє его положінє, котре зрештою мужик лишє знав чим сам автор. Се була лиш дорога, котрою автор повести его хотів до властивой своєї ціли, до отвертого бунту. Тож до бунту закликав поет мужиків в пісні „Косарі“.

„Загорів світ — кличе автор — Миру! Миру! час „на чарняву ручу“! Застогнає давін посмертний царів і панів; задудніють степи, гори від голоса вільности; скличемо в (!) небеса громи, меч і огонь на ворогів. Миру, встаєнь, до щастя-сь варіє! Нехай вічно пропаде той, хто нам пуга укував, хто нам працю і доробок аж до тіла рабував. Де невинних лялєсь сльози, ріки юхи потечуть; де бряжчати наші пуга, забряжчуть спіси і коси; ліс стали закріє світ. Годі більше панувати! Даліє миру! Ворог біс помертвіє з блиску кіє. Він в свободі з хлос-тов в руці тебе, миру, забував, бо-сь сам его щастю дарував свою долю і вільність. Гурра миру! Голос щастя розібе синє небо, задудніють гори і степи, пекло завне страхом! Вільним будеш правом кіє! До кіє! до кіє! до кіє! (Noworocznik demokratyczny, Paryż 1843, стр. 298—304).

А однакож на сей величезний гармідер не тільки ані одна руська рука мужицька не вхопила за косу, але навіть пальцем не кивнула. — ба навіть з пісень сих ані одна не перейшла в уста народа, котрий про панщину мав свої питомі пісні, правда, не такі претенсiональні і фразисті, але за тезправдивим, природним реалізмом малюючі часи економічної неволі і суспільної поневірки, котру ніхто так глибоко не відчував як сам мужик. Не доросла шалена муза Цєнглевича до простої мужицької пісні, ані тоном, ані змістом, ані глибиною мисли, про язик уже й не говорити; смішно навіть і подумати, щоби его віршовані проклямації могли мати який небудь вплив на думки а тим більше на ді-ланє мужика.

Але крім того вірші сі мали в собі один фальшивий голос, перед котрим руський мужик безусловно затикати мусів і уха свої і серце. Гарними словами его не нагодуєш, а коли в тих словах его серце відкріє очевидну неправду, то не знаю, чи є така сила в світі, щоби его з місця рушила і за тим словом потягнула. А коли би навіть порушила, то хіба лишєнь против того самого, хто єму в очи кидає неправду. Від коли світ світом, не бачив і не чув руський мужик, щоби Поляки воювали з цісарями за те, щоби він, руський мужик віджив і від неволі

і панщини освободив ся, тож справедливо бояли ся розважніший польськї конспіратори, що така пропаганда тим кріпше звяже мужика в урядом...

Ще більше як поезії носила на собі его Інструкція для учителів руського народа ту печать внутрішньої і очевидної неправди, а уложена систематично і пояснюючи з свого тісного національно-державного становища відносини мужика до всіх суспільних і політичних верстов відкрила нам з всею можливою ясністю всі ті суперечности, котрі містилися в програмі демократії польської спеціально в відношеню до мужика-Русина і котрі пропаганду єї між руськими мужиками засуджували безуслвно на цілковиту невдачу.

Інструкція ся — ідучи за дуже правдоподібною догадкою д-ра Ів. Франка, котру potwierджує Богданський (I, 318) і той дальший факт, що ані Саля ані Богданський не згадують нічого про яку небудь інчу агітаційну відозву подібного рода і такого релятивно великою обему, а дальше potwierджує язик і основний склад думок пригадуючий поезії Ценглевича — міститься в рукописи 2972 бібл. Оссолінських, в невеликій дрібного письма книжечці, і складає ся з 5 листів і обширного пояснення до них.

Позаяк она була не лишень головною інструкцією для агітаторів між руськими мужиками (іменно сих агітаторів мав автор на думці називаючи єї інструкцією для „учителів“, а не учителів сільських шкіл, як думає Богданський), але, як вже сказано, містить в собі основні погляди польської демократії на відносини політично-суспільні і національні до мужика-Русина, про те конечно нам познайомити ся з нею ближше. бо вона дасть нам змогу зрозуміти поступуванє польської пропаганди демократичної що до руського мужика також в пізнійших роках, особливо в 1848 році. (Більші уступи подаю дословно після тексту рукопису).

„Приятелі!“ — так розпочинає автор свою проповідь — „Бузем у миру, бачивем єго, якби „велколюда“ слабою ниткою спутаного, а котори хтів бути вільним. Хтів бути накармьоним а нечув в собі сил до зірвання слабой нитки, котра го вязала. Бачивем того велколюда учуняного, алеж на єго очі закіняно чорну повлоку, щоби не бачив, де їти має, і що робити, на остаток як мимо заслони глянув і уздрів промінь сьвітла, так довго перед очима єго заслониани, пішов на вандрівку. На сам перед здивав короля з чередою слуг єго, а не знаючи кто го був, запитав ся о дорогу. Король наравів єму дорогу нежичливо єго волі, котра го вела до препасти, де темнота і неволя панує. Наравів єму дорогу до підданьства і сказав єму тії слова: Велколюде! если незробиш ся передомню малим як порох, если не погардиш великостею і силою своєю і зійдеш з показаної тобі дороги, згинеш в крутих мавівцях сьвіта. — Велколюд пішов за ним, а він ведучи єго через пекло, понунав ноги єго кайданами, звязав руки, втиснув на шию обруч і попровадив го там, де темнота панує, бо хтів єго упокорити альбо згубити, бо бояв ся, щоби велколюд чуючи силу свою не положав пут і не забрав панования того, яке собі король той привлащив.

Нешасливе зраджони велколюд смутно поступав за своїм ворогом, але раз як той заснув, спробовав отрасти пута свої і втічи з неволі; аж ту скочат короля слуги, а були то пани, і остерегли короля, що велколюд бурит (бунтує) ся, бо пізнав вже силу свою. На той крик збудив ся король і разом з слугами своїми ще міцнішє спугав велколюда і вкинув его до темної пивниці кажучи: вже не оглянеш ні ясного світла ні дочекаєш вільности; стерегчи буду wraz з панами, абиь не зламав крат пивниці твей і не скинув пут твоїх. В глибокім льоху працювати будеш для панів і мене. Кармити ся б'деш сл'озами а робаки тілом твоім"... Але найшов ся якийсь добрий чоловік, котрий ідучи коло „неволі велколюда“ почув слова его: „Як би поцтиві людехтіли, мігбим вільним бути“, і постановив шукати помочи для него (Лист I).

Пішов отже той добрий чоловік шукати поцтивих людей. Прийшов насамперед до панів, але коли їм росповів про неволю „велколюда“, то пани „тішили ся з діла королівського“ і сказали: „Міц королів є від Бога, король дає права, всьо людське єсть в короля мочі, а тая міц родит ся і в дітях его. а кожди що ся ей противит, грішит против Богу і мусит бути карани. Король має право заглади і вскрешенія, а проте скоро велколюд, которого хочеш ратовати, пристане на ту правду, заприсягне і дотримає, то може бути вільним, а обіцяємо ся тогди за ним вставити ся до короля, а за теє одв'ядучи ся ціле житіє на нас працювати буде“... Розповів се добрий чоловік „велколюдови“, але сей не пристав „на таку віру“ і сказав: „Чоховіче! Єсли хочеш зільжити муки моєї, шукай у кого гіншого помочи“ (Лист II)

Пішов отже добрий чоловік до „ксьондзів“. Але они сказали ему: „З начельником нашим панов римським що гіншого урадилисьмо. Права (наука) Христа то давні дії, ми визнаємо нині права Костела, котрі нам наказуют слухати короля, панів і пани римського.. Тії платят нам і тим продалисьмо правду, а від них дісталисьмо фалш і добри б'т. Не мож про те мир до нас волати. ми ему допомагати не хочемо, бо інакше... так як сам є вині неволени, уневолил би короля, панів і нас. Однакож єсли Велколюд, которого називаєте мир, зо щирею сповідею і скрухою зарічит ся раз на завше вандрівки до вільности. тоди вставим ся за ним до короля“. І на се казав велколюд доброму чоловікови шукати де інде для него помочи (Лист III).

Пішов добрий чоловік до вояків, але і тут не дістав помочи, хоть гроив їм, що „Бог створитель наш тримає в небесах в поготовлю справедливи перін, котри гершта вашого з'бє і на порох спалит... а хвиля помсти не далека. Небо закрило ся хмарою, а в хмарі огонь ся жарит. Вдарит перін а по ним перелетит огнистая лоза по сьвіті, рознесут вітри промінь, а буде то конец старого а початок нового сьвіта... Єсли не схочете кари з неба, ходіт за мною до вінгіня, де мир в кайданах кличе ратунку, занесіа ему вільность, а будемо збавлені“... Але вояки хотіли его убити і дуже мало було таких, котрі ему сказали, що він їх переконав і посилали его в сьвіт, щоби таких як вони більше шукав (Лист IV).

Пішов отже добрий чоловік дальше. Змучений вандрівкою сів під розложистим деревом близько села, де часто переходили люде. З поміж них приступив до него один і сказав: „Чоловіче! відки ідеш?.. Ходім до хати моєї, поділимо ся хлібом і гиншим покармом, на якій стає бідного хлопа, спічнеш у мене доки схочеш, а в вечер, як верну з праці, скажеш мені, що ся там діє на світі“. „Розчулила мене“ — оповідає добрий чоловік — „гостинність поцтивного чоловіка, стиснувем его руку і ішовем за ним. Ішлисьмо до себе ніц не казавши, але серця наші мусіли ся розуміти. Охайна хотай мала деревляна хата, стріхою покрита, низьким огороджена плотом, на обі сторони малая stodілка, еден уль пчіл, а кілька деревок були цілм богатством хлопа. Кілька моргів землі живило его личну (!) родню. Війшовши до хати бачивем жінку поцтивного хлопа, як колисала малого сінка, а старші діти бавлючі ся на середині хати, которі як мене уздріли, хутній поутікали і позастрашеним кричали голосом: „Пан іде, пан!“ Повитавем господинню словом Христусовим, а она мя відповіла помішаним голосом. А коли запитавем ся ей, чи добре ся сенок ховає, зе сльозами в очах відрікла мині: „Ховаєся дякувати Богу, але не для нас, тільки для короля або пана“. — Ніколи би перин, що столітнього дуба в дрозі розібе, не зранив так серця мого, як тих кілька слів кобіти! Сльози мої змішавем з сльозами господарів і в тотій хвилі една думка займала душі наші, а господар одізвав ся до мене в тоті слова: „Чоловіче, хто будь ти є, не дивуй ся що не можемо утаїти жалю до людей, которих називають панів. Довга неволя, нужда і муки зробили дітей наших невірними і боязливими і роблят нас нещирими. Родит ся чоловік, як створіне єдного Бога, аби уживав тих дарів, яких му сотворитель призначив. Для чогож ми нещасливі хлопці родимо ся, аби працювати для панів а не для себе і не для дітей наших? Часто напастовани і працюю струджани чоловік вертає до тихої хати проклинаючи Бога, що го створив на паству панів; а накармивши ся сльозами своїми той навет не може мати потіхи, аби для дітей своїх щось ліпшого ся надівати“... Сказавем ему, що шукаю поцтивих людей, которі би мині допомогли увільнити з вінзіня желязними кайданами спутаного велколюда, котори називаєт ся мир; сказавем му, що дуже мало знайшовем хотящих і если хутко не датут му ратунку, згине невільни в мурах темниці. — Прилеті! вірте мині, що так як піранна зоря милим розвітає сьвітлом, так горіли лица весняка. Ті его слова: „Чоловіче! котрого щастє привело до нашої хати, если правду мовим і щире хочеш увільнити велколюда невільника, котрого і ми нещасливі єст діти, подай мині руку твою, я другу подам моім сусідам, а так зробит ся ланьцух, котрим сьвіт ціли онащемо; алеж викинемо з того ланьцуха злоті і срібні кляври, іно сталь і жельзо вістане Вертай ся до миру до батька нашого і потішай его, що сини его мур неволі скрушат, скрушат его пута, а оддадут ему власть, яка ся ему з прав Божих належит“. Сказавши то устиснув мене господар і показуючи сина сплящого в колисці ті рік слова: „Скоро Велколюд вільним буде, то син мій, над которого народзанем більше плакавем, ніж з життя ся его потішавем, і в тобі також уважати буде батька, бо буде власностею народу!“

Пішов отже добрий чоловік до „крат візвіня“ і приніс потіху „уневоляному Велколюдови“. „Утішани хотів“ доброму чоловікови „подякувати, але не міг, бо король, пан і ксьондзи підслухували“... (Лист V).

Хто ж був той добрий чоловік, що шукав „поцтивих людей“ і писав ті листи? і хто був той „уневоляний Мир-Велколюд“? А ось послухаймо, яку відповідь дає нам коментарій доданий до тих листів.

„Ото люде“ — каже автор — „листи тіі написав Лях, котори бачит неволю вашу, котори замисляв правду, справедливість і вільність всіх людей, і пять тих листів єсть в подобіє пять байок, а єсть то пять великих правд, которі я вам опишу, абисте научали діти ваші, що перед їх як вашими очима було би завжди закрито. — Велколюд, о котором писано в листах, єсть мир Божій, єсть то нарід польський, котори довго і широко замешкав землю, підлеглуу тепер тром царом: Московському, нашому Австрияцкому і Прускому. Нарід той перед віки жив як одна родина в згоді і щастю під правами Божиими, а хотая як ніни, ісповідав він свою (віру) трима обрядами (римско-католицким, або як зовимо польській, грецько-католицким або руским і уніяцким), завсіді вірив в єдного Бога, був любленим від нього, бо шановав приказання его которі кажут: люби близьного свого як себе самого, не уважаючи на слова, которими чоловік визнає честь Бога... Так жили батьки наші перед віки, жили Русняки з Поляками як братя і не знали підданства. Кожди чоловік жив по своєї волі, а шановав всіх і од всіх був шанований, бо не був як товариша нічийов властейов і було щастє в цілїм народі і сила. Як всі народи так і наш нарід польський як іно замешкав ту землю, жив громадами розвіняни по шерокім краю, не було королів, податків, чиншів, данин, бранок рекрутських, бо як коли неприятель війшов, так кожда родина, кожда громада бронила себе, а так всі родини, всі громади, всьой нарід ставав до оброни“.

Але схотіло ся людем, щоби їм ще ліпше було, і в тій надії вибрали собі короля. Король зараз позаводив податки і інші повинности, так що не лиш мав з чого жити, але і грошей мав до волі, а „з родини і приятелів королівських наробило ся шмат великих панів, которі миром, людьми працюющими погардили, а на очи велколюда чорну закинули повлоку, фалшивую научано науку, щоби мир не знав, де їти має і що робити“.

„Велика стала ся переміна, як нарід „наш“ зачав жити під королями, а претяж не було нігде землі так щасливої, багатой, як була Польска. Зо всіх країв сходили ся люде на осаду, з сусідних землі Німці і Москалі, а королі їх як Турки і Татаре, которі часто для багатства Польщу нападали, позаздростили і засмаковали в добрі нашім, зачали над тим працювати, аби Польща дістала ся в їх руки. Поколотили через ксьондзів помеже собою Руснаків з Поляками о віру; люде которі шановали права Божі і любили ся як братя, зачали жити в ненависти є собою; поколотали хлонів з панями, панів перекупили ордерами, грішми і царською ласкою, а тогди огнем і мечем пришли забирати Польщу. На даремне поцтиві Ляхи проливали кров свою, которою хтіли викупити нас з неволі напеської і царської — ошукани

мир не лучив ся, не ратував себе. Ошукав цар нас попами, же Ляхи хочать більшої для хлопів неволі і увірили намовом, думали, що кожди Лях ворогом єсть хлопа; правда, що шмат меже ними єсть люди не-добрих, але є такі, що для вільности всіх людей віддали би жите своє, такі що в хлопах, в кождім чоловіку узяют брата свого; а не лучилисьмо ся з ними і вналисьмо в власть царів трох; а була то слаба нитка, котора вязала велколюда, а той Велколюд — мир наш — забув сили своєї, з которов побивав всіх неприятелів своїх, придивляв ся своєї згубі, яку спровадили великі пани, де тра було лучити ся зє справедливими Ляхами... Тогди допіро замешкало в нас нещастє: зачали цари уганяти мир і неволя панує, настали великі податки, різні данини, утяжливая панщина, бранки, погарджано хлопом як би не еднаковим зє всіми людьми твореньом єдного Бога.“

В такій неволі — каже автор далі — жив „паш“ нарід довго без перестанку, розірваний на три части. Аж ось в тій часті, що була під Москалем, підняли ся Ляхи „котрі замилювали вільність і справедливість“ і вигнали цара; десять місяців текла кров, „всюда гинув ворог як від зарази і близко вже була вічная губа для нього а вічне шастє і вільність для всіх людей польської землі. Але на нещастє знайшли ся люде, а були то великі пани і єднорали, слуги короля, котрі замордували вільність, впустили до Польщі царя, бо добре знали, же як Польща виграє, то не буде панщини, котора їм так запахла і гнивших несправедливости, які роблят з хлопами. Упала Польща — і тіі що воювали, розійшли ся по цілої землі голосити кривду свою. Були они і у нас, приняв їх наш цар, аби їх більше на смерть ві-брати, до чого єму дурні, отуманені люде з поміж нас помагали, вирікли ся прав божих, котрі кажут: любі близьнього свого як себе самого а будеш збавлени, а послушали цара, що каже: згуби близьнього брата свого а дистанєш десять римських (аллюзія до згаданих повисше пригод у Чортківщині). О братя! страшни суд буде на таких на там-тїм а може і на тим світі!...“

По незвичайно різкім уступі против уряду, котрий накладає тяжкі податки, бере рекрутів, і навіть за тютюн і сіль каже собі платити, — і повторивши ще раз те що говорив против панів і духовенства автор кінчить так: „Про те уважаймо добре і лучім ся.. надходить час, де ся скінчить наша неволя. То вам кажу яко брат: єсть люде, котрі замилювали правду і навчают мир так довго туманени. Нині навчают в ти-хості, слухайте їх і вірте тому, кто тіі слова мої вам принесе; а не уважайте, якого він роду, як одіти, бо тилько поцтивість єден гонор чоловіка, а в роді нема різниці. Богатіі мало недолю нашу чуют — уважайте на слова і науку, яку вам давати будут тоті люде, єсть вони апостоли нашіі; майте відвагу, навчайте дальше добрих знакомих на-ших, потішайте себе а стережіт ся видати панови, ксьондзови або ці-сарському слугі чоловіка, котри вам то читати буде, бо згубите шастє своє і діти своїх на віки. Не трагіт надії і не кажіт: „що можат люде ніц немаючи зробити?“ тилько уважайте, Ісус як научав світ віри сво-єї, научав з двонасцітома апостолами, бідними людьми без зброї, не

ходив по палацах іно по бідних хатах. А був ему противни Імператор Риму, которі мав більше війська як нині всі цари, налив і дер паси з людей, которі визнавали віру християнську, а ніц не помогло, бо приймала ся в серцях всіх людей, навет і в войску его. І тепер так буде. Противні цари вільности людскої, оминаймо ж їх для того тишком і проготовляймо ся душов і тілом. Виставмо собі тилько царя на троні, а вколо него міністри, князі урядники і гниші слуги, за ними невірні, которі запродали правду і шпігуни і некторії пани, слуги і приятелі царські, а до кола всіх ми братя, ми мир! ми люде угнетені! з приятелями, братами, апостолами нашими. Як бисьмо всі крикнули: до меча, до коси і до ножа! Як бисьмо ся всі стиснули до куши, що-би їм там було в середині? О братя! ми страшніші як саме пекло; трясет ся цар перед нашою силою, але ж тихо! — Ще раз упоминаю, прийдут до вас люде, може і знакоміті ваші, будут вас научати і читати слова мої, вірте їм — наuczайте дальше знакомих, а коли вдарит година, станут всі, що воювали для вільности нашої. — Крикнем: преч неволя царська і панська! і підемо за людьми, которі нам всказуют дорогу до щастя і вільности. Господе допомагай! Амінь." (Рукопис бібл. Оссолінських N. 2972.)

Читаючи сю Інструкцію кожний чоловік хоч троха обзнайомлений з реальними обставинами руського мужицького життя мусить себе по неволі спитати, яким чином могли пропагандісти польської демократичної партії надіятися, що погляди їх приймуть ся у руського мужика, ба навіть загриють его до бунту против уряду в інтересі відбудованя Польщі? Коли би не неоспоримий історичний факт, то тяжко би справді повірити, що найшов ся хтось такий, що міг зважити ся на подібного рода пропаганду.

Вже сам язык Інструкції, такий неперворотливий і недоладний, показував, з яким грубим незнанем діла брала ся польська пропаганда до роботи. Навіть найкрасша думка, найясніша правда мусіла би в тій одежі скошлявіти, в яку автор Інструкції прибрав свою справу. Тут покалічена бесіда тим більше різала в очи, що і гадки, котрі вона виявляла, були впливом глибоко закоріненого морального нездоровля.

Яко представителька демократичних ідей польська революційна пропаганда підносила високо ідеї правди, народного братерства, рівности і свободи. а перше слово, котре вона заговорила до мужика-Русина, було рішучим запереченем усіх сих великих ідей. Вона ему обіцявала свободу від панщини в нововідбудованій Польщі, коли він сам собі єї виборе; і се, як знаємо, було першим принципіальним противорічем пропаганди, котра відбудоване Польщі без попереднього знесеня панщини уважала неможливим, але неможливим уважала також знесенє панщини без попереднього відбудованя Польщі. Помимо того та свобода від панщини мала бути подарунком польської демократії, бо пани би єї не дали ані уряд би єї не дав. За той же подарунок мав мужик-Русин уважати себе членом великого польського народа, мав зречі ся своєї руської народности, бо его мати — Польща, а ріжнить ся він від інших Поляків лиш вірою. А се була друга глибока внутрішня супереч-

ність польської демократії, що вона вписавши в своїй програмі як основні засади братерство і свободу народів, рівночасно відмовляла мужикови-Русини тої народньої свободи і окремішности конфіскуючи її на користь народности польської. Виходило таким способом, що демократичне евангеліє польське в відношеню до народности руської рижнило ся від історичної системи феодалної в Польщі хіба лиш тим, що на місце гегемонії одної суспільної верстви польської ктало гегемонію цілого народу польського. До тепер мужик-Русин був власністю лиш свого пана, а по відбудованю Польщі демократичної его діти мали стати власністю цілого народу польського! Гарна перспектива! І всі ті гаразди мали спасти на мужика-Русина не з тяжких рук якогось завоювателя; ні — він сам, своїми питомими руками, своєю питомою кровю мав до них доброту ся. До тепер він стогнав у тяжкім, чужою фізичною перевагою накинута на него ярма: ненавидів і мав право ненавидіти те ярмо, бо воно було чуже, накинуге, і він піддаючись ему піддавав ся лиш з konieczności, з мусу, бо був за слабкий, щоби его скинути. Але від тепер мало бути зовсім інакше. Від тепер він, скинувши за дозволом польської демократичної пропаганди своїми питомими силами з себе ярмо одного свого догеперішнього пана, мав сам з власної ініціативи, з власної доброї волі запрягти себе в нове ярмо, в ярмо двадцятьмільйонної, ним самим відбудованої Польщі, і те нове ярмо мало бути его — свободою! Претив сего нового ярма не мож було підносити рук, бо воно було би санкціоноване ним самим, було би впливом его вольної волі, першим свободним актом вибившого ся на волю чоловіка. Вже тепер за невеличкий релятивно гріх протів будучої нової Польщі — за відставленє польських емігрантів до циркулярних урядів, революційна пропаганда грозила ему тяжкими карами не лиш на тамтїм світі, але — може ще й на сім. А що ж доперва, як би мужик-Русин користаючи з ново-добутої волі сказав ново-відбудованій Польщі: Я нарід вольний, і хочу сам бути господарем на своїй землі, — а ти Польще будуй ся здорова, але — на своїм! Ба, коли бо після фундаментальної тези будівничих нової демократичної Польщі і та земля, котру мужик-Русин називав своєю, рідною, була — польською землею, та й сам мужик-Русин був мужиком — польським. В що би в такім разі перемінив ся голос народнього братерства і свободи?

І як з першої суперечности, так само і з сеї другої для демократії польської не було жадного виходу. Її демократичне евангеліє не лиш не допускало застосованя національної свободи до народности руської, але противно що до неї ломало зовсім сей головний свій принцип і з повною свідомістю закріплювало національне підневолєне руської народности на користь будучої Польщі. За обіцюване знесенє економічної панщини с тим більшою силою утриматись мала панщина національна і політична, бо як шляхта польська без економічної панщини, так демократія польська без національно-політичної панщини руського мужика не могла собі представити свободної Польщі.

Очевидна річ, що с такими внутрішніми суперечностями в своїй програмі демократична пропаганда польська не могла мати успіху між руськими мужиками, особливо коли спускаючи ся на свою догадку, що

між ними нема ясно виробленої національної свідомости, не скривала перед ними своїх остаточних цілей і з усею енергією взялась навертати їх до своєї програми. Але маси народні, хоть не мали такої національної свідомости, яку вищим верствам дає книжна освіта, мали проте дуже докладне, хоть може лиш інстинктове почуте своєї культурної і національної окремішности, котре іменно для того, що не було книжне лиш інстинктове, тим тяжше було викоринити або приглушити давніми фразами. Руський мужик дуже докладно знав, що він Русин, не Поляк, і зачинати свою і без того майже до неможливости трудну пропаганду від впоювання в него перекоавая, що він Поляк, значило від разу збудити в нім сильне недовіре і підозріне, що справа, до котрої его пропаганда хотіла підкупити обіцюванням знесенем панщини, несправедлива і нечиста, і що під покривкою пропагованої свободи нові „апостоли“ лагодять ему лиш нову неволю може ще тяжшу від дотеперішньої. А не треба крім того забувати, що ті „апостоли свободи“ були в переважній часті панськими економами, лісничими, побірцями податковими, стражниками фінансовими, панчами-дідичами, отже людьми, котрі уже самі по собі не посідали жадного довіря в народі і були ему ненависні. Бачивши як „економи-апостоли“ вже тепер конфіскують его душу для себе, мужик руський справедливо міг підозрівати, що вони пізніше не захвали би так само сконфіскувати для себе також его тіло, котре їм давало безплатну працю і можливість веденя гулящего життя і збитків.

Вже се одно вистарчало зовсім, щоби руського мужика відвернути від нового євангелія. Але революційна пропаганда збільшувала те недовіре і підозріне ще тим, що попирала свою справу очевидними історичними неправдами. Інструкція старала ся вмовити в мужика, що за часів упавшої Польщі панщини не було, а настала вона вже по розділі єї між три великі держави, і що завів єї тодішній німецький уряд wraz з податками і рекрутчиною, — отже як мужик Польшу відбудує, настануть знов ті самі шасливі часи, які були за колишньої Польщі! А тимчасом мужики тодішні дуже живо тямилі ті шасливі часи колишньої Польщі, тямилі або ще з власної памяти, або з безпосередніх переказів своїх батьків і знали як найдокладніше, що іменно за часів колишньої Польщі панщина була, і була найтяжшою, бо нічим і ніким не ограниченою, — знали також, що іменно німецький уряд цісарський панщину ту і самовольно панів енергічно ограничив, що положене мужиків облегчав і що один лиш той уряд боронить їх тепер від дальшої напасти і збільшеня тягарів. Ба — як сам Богданський признає — мужик сподівав ся навіть, що скорше чи пізніше уряд зовсім знесе також саму панщину, і то на кождий спосіб за менчу ціну і з менчими з боку мужика офірами, ніж їх вимагала революційна пропаганда. Уряд не жадав від мужиків ані революції і проливу крови на відбудоване якої небудь держави, ані не жадав, щоби вони на річ Австрії зрікали ся своєї народної окремішности і поробили ся Німцями або Поляками, а хоть не боронив єї против колонізаторських змагань, то все ж таки по крайній мірі не заперечував єї виразно і рішучо. Жадав він від мужиків лиш безусловної вірности і покорн.

а се, хоть мало свої дуже шкідливі сторони, було для него, в єго тодішнім підневольнім положенню, безконечно меншою жертвою, ніж піднесенє отвертої революції для справи, котра вже тепер, коли ще дбати мусіла о ласку мужицьку, зовсім недвозначно проявляла свої забірчиві інстинкти, або ніж будованє держави для чужого народа, котрий вже тепер отверто лагодив єму в тій державі національну смерть, а економічну неволю доперва обіцював звести. А зрештою, коли би руський мужик годен і хотів був тоді робити революцію, то очевидно був би робив єї для себе і будував державу свою, а не чужу, тай то ще таку чужу, котру всею душею і всім серцем ненавидів.

Треба ще звернути увагу на третю суперечність, котра містила ся в демократичній програмі проголошеній мужикам в Інструкції. Маємо тут на гадці різке виступленє против духовенства. Очевидна річ, що демократична пропаганда виступаючи против кривд, які робучий нарід дізнавав від верховодячих верстов, мусіла доторкнути ся також положеня, яке займало духовенство в народі і піддати єго серйозній критиці. Але в такім разі треба було бути консеквентним, і критику ту звернути против духовенства цілого, всіх вір і конфесій, отже і против польського. Тимчасом офіціальні маніфести Товариства Демократичного польського у Франції лишили сю справу зовсім на боці, а з краєвих конспіраторських маніфестацій в Галичині лиш пропаганда між мужиками руськими доторкнула ся єєї справи і то в незвичайно різкий спосіб, як се видно з Інструкції. Ясно отже, що критика звернена була лиш против духовенства руського, що мусіла вона отже мати свої особливі причини, бо против польського попівства пропаганда не тільки не зверталась, але мала в ній найбільшу може поміч. І справді, — критика ся не була властиво критикою, але лиш політичною карою за те, що між руським духовенством, котре ще до недавна брало дуже живу участь в польських конспіраціях, зайшла під впливом Маркіянового кружка і перших початків народнього руського відродження велика переміна, почала будити ся національна руська свідомість, а через те воно відвернуло ся від конспіраторських змагань польської демократії. Сих причин критики догадував ся вже тодішній уряд (Sala, 71), а догадку сю потвердив Богданський в своїм Памятнику (I, 218), кажучи, що саме тоді (1836—1838) розпочалась була між духовенством руським на ширшу скалу „агітація московська“; з тої отже причини наувчала Інструкція мужиків руських, щоби не вірили науці свого попа, котрий йїх намовляє до ненависти против Поляків і против усіх без різниці панів.

Ціли своєї Інструкція не осягнула, лише в духовенстві руським придбала собі нового ворога. Та за те показала, що пропаганда польська з легким серцем допускала ся неконсеквенцій і суперечностей зі своїми основними принципами, коли думала, що ті принципи стоять на перешкоді єї остаточній цілі. Але чи ж можна було після сего бути певним, що ті принципи задержить польська демократія також тоді, коли єї остаточна ціль — відбудованє Польщі — буде осягнена, і що ся, така на перший погляд непримиряла демократія, не відложить тих принципів в кут, коли вони будуть йїй уже непотрібні, і приміром що до

фундаментальної свої тези — знесення панщини — не окаже ся уступчивою супроти шляхти?

Бо вже навіть тепер в сій справі оказувалось консеквентним одно лиш Товариство Демократичне польське у Франції. Галицько-ж польська конспірація, особливо в руській половині Галичини, навіть в справі знесення панщини оказувалась доволі хиткою і баламутною. Переполюшена рішучою опозицією шляхти, котра тут, в руській Галичині, на „завойованім“ террені, була майже єдиною і міродайною представительною польської справи, вона передовсім відрікалась, хоть може не зовсім щиро, всякої спілки з Товариством Демократичним у Франції, заявляючи, що не годить ся на знесенє станів суспільних і змішанє їх з масою народньою, але противно, в зреформованій шляхті видить велику заперуку будущини польського народа, що отже знесенє шляхотського стану уважає шкідливим, і більше прихильне ся до поглядів Zjednoczenia (Bogdański, Pamiętnik I, 31—38). Але і в справі знесення панщини стала вона є часом дуже уступчивою. Вона, як вже попередно було сказано, хотіла передовсім переродити шляхту, переконати її о konieczności знесення панщини як для неї самої так і для польської справи. Так зреформована шляхта мала освободити мужика і наділити єго власністю ґрунтовою з власної доброти волі і ініціативи, щоби єї або уряд або рух революційний в тім з єї шкодою не випередив і щоби вона могла сама взяти на себе переведенє і кермованє справою відбудованя Польщі при помочи мужицтва, котрого природним провідником вона і дальше мала би бути. Мужиків же хотіла конспірація насамперед просвічувати в спосіб для них приступний а усуваючий всяку недовірчивість і зависть до шляхти, годувати їх проповідями о достоїнстві чоловіка і єго важности в народі, — хотіла їх переконувати, що знесенє панщини самі пани для них лагодять, і навчати їх, що до того освободження можуть дійти лише в згоді з панями і в щірім поступуваню з ними рука в руку ві всіх справах; і що лиш постути в просвіті та привичка до тверезости і праці може їх оборонити від роспусти і пужди по наділеню волі (Bogdański, I, 92, 93).

Коли зважимо, що переродженє шляхти з дотеперішньої у зреформовану потребувало дуже довгих літ, а ще більше часу забрати мусіла просвіта мужика і усуненє єго недовірчивости до шляхти то справа знесення панщини після програми уміркованих польських конспіраторів на Руси може би ще й нині не була довершеним ділом..

Таке відложєнє знесення панщини аж до далекої, ближе навіть не відомої будущини може би загально цілу революційну пропаганду не дуже було непокоїло. Але діло в тім, що знесенє панщини було тісно звязане зі справою відбудованя Польщі, і після того чи само те відбудованє відкладалось пропагандою до дальшого або близшого часу, також і знесенє панщини або впливало на верх або відсувалось назад. Тим часом що до самого відбудованя гадки між пропагандою революційною були дуже поділені, і що до сєї справи вела ся посеред неї завзята боротьба, котра й була причиною тих безнастанних кріз, через котрі переходили тайні революційні товариства польські в Галичині від заведеня карбонарських лож в Галичині (1831—1833) аж до

„Sprzysiężenia demokratów polskich (1838—40). Коли конспірація в руській Галичині, сконцентрована у Львові, не тільки не лагодила ся до скорого повстання, котре після невдачі Залізьського здавалось їй неможливим, але відбудована Польщі сподівала ся доперва по переродженню мужицтва а все те можливим було доперва в дуже далекій будучині, то значна часть конспіраторів в руській, а особливо в західній, польській часті Галичини уважала те відбудоване можливим в короткім часі і всю діяльність пропаганди намагала ся звернути до як найскоршого прилагодження повстання, громадження оружя, вербовання війська, і, само собою розуміє ся, до як найскоршого знесення панщини.

Тим то не лише загніздила ся посеред революціонерів безпастанна колотнеча і внутрішній розклад, але й сама агітація за знесенем панщини дістала ся виключно в руки горячіших елементів як в руській так і в польській половині Галичини. В руській Галичині перейшла ся агітація в руки пропагандистів-провінціалів, котрі ділали зовсім на власну руку не оглядаючись ані крихітки на погляди революційних властей ві Львові. Через те сільські пропагандисти не лиш відобрали уміркованим можливість впливу на мужика в тих тісних границях, в яких сі послідні хотіли тримати пропаганду мужицьку, так що переведені в сорокових роках слідства карні найменшого сліду їх агітації між мужиками не виказали (Sala, 91), але й бороздили їм богато в їх агітації серед шляхти, котра між революціонерами не робила ніякої ріжниси, в різкій ангішляхотській агітації виділа ворожу руку львівських революційних властей, і через те навіть і чути нічого не хотіла о konieczności реформ. хоч би й повільних; а уміркованих так само як і горячих сільських пропагандистів уважала за своїх ворогів, чигаючих на єї макі (Bogdański, I, 93).

В західній же Галичині навіть організація тайних товариств революційних дістала ся в руки горячіших елементів. Коли по горячих сварках і дебатах не мож було умірковане крило революціонерів, репрезентоване через львівське тайне „Stowarzyszenie ludu polskiego“ і єго голову Фр. Смольку, погодити на єдину програму поступування з елементами горячими, репрезентованими головно через Станіслава Маліновського і єго прихильників, товариство се вислало Маліновського, щоби єго зі Львова позбути ся, ще 1837 року в західну Галичину в цілі зорганізованія тамешніх революційних сил. Але Маліновський забрав ся до єї організації зовсім на свою руку. Він постановив засновати в західній Галичині зовсім нове від львівського „Stowarzyszenia ludu polskiego“ окреме товариство, котре своїм складом, статутами і діланєм мало довести як найскорше до повстання, коли мож, то вже в 1838 році. При помочи ємісарія Леона Залеского удало ся єму вже 10. юнія 1837 року зібрати значне число ємігрантів і інших палких молодих людей, між ними Стефана Мулковського, Фортуната Стадницького, Яцка Гудрайчика, Станіслава Мариновського в Павликовицях, бохеньського округу і урядити з ними засноване такого нового товариства, котре складаючи ся з як найбільшого числа членів, заняло би ся безпроволним організованєм повстання і прилагодило би весь до такого повстання потрібний матеріал. Шляхту мало товариство втягнути до повстання від-

кликом до єї патріотичного обов'язку, а маси народні обіцяною соціальною революцією а передовсім знесення панщини. А коли би ані одної ані другої не вистарчило, то присилувати належало всіх до участі в повстанні тероризмом, а мужиків крім того обіцяною загорнення тих панських ґрунтів, котрих власителі оказались би непослушними. Редакцію статутів, кодексу карного (!) і маніфесту взяв на себе Малиновський і вже 3. сент. 1837 прийнято статут і кодекс на зборах в Домбровіці коло Щеняновиць, а незабавки після того в Пержховці маніфест нового товариства, котре мало називати ся „Powszechna konfederacya narodu polskiego“ (Sala, 82, 83).

Але заким ще Малиновський годен був скінчити статут і кодекс карний, — оповідає Богданський — то вже нетерпеливі члени уважали ся управненими і обов'язаними до діланя по мысли і в душі устної умови в Павликорицях. Кинули ся отже насамперед — чого львівське „Stowarzyszenie ludu polskiego“ найбільше бояло ся, — між мужиків, щоби їх позискати для своєї справи. А коли львівське Stowarzyszenie хотіло мужиків передовсім просвічувати і прилагоджувати звільна до супокійного прийнятя суспільної реформи і на тій дорозі ровивати їх національне почуте, то мазурські Конфедерати таку пропаганду рішучо відкидали, бо вона не вела до безпосереднього повстання. Натомість забажали безпроволочного побратання паназхлопом обіцяючи єму увільнене від панщини і зрівняне з панами і то зараз в хвилі спільного повстання. А щоби ще скорше прихилити до себе мужиків, почали належні до Конфедератції шляхтичі і шляхтянки їздити драбінчастими возами замість повозками і каретами, запрошувати мужиків до двора в гостину і садити їх на кріслах і канапах, — почали ходити в гостину до мужицьких курних хат, частувати мужиків горівкою і іншими напитками, давати спільні сніданя і обіди, запомоги і т. д. Тимчасом мужики, не звиклі до такого обходження панів з ними і не розуміючи причин такої наглої переміни, стали підозрівати в тім щось недоброго і догадувати ся яких ось тайних а для них шкідливих заходів панських.

Виразніші ціхи підготовки повстання носили на собі агітації поодиноких членів нового товариства. Так Феліція Болехівський, посесор Рудок в окрузі бохенським представляв тамошнім мужикам, що в силувавю до панщини лежить для них велика несправедливість і повижене; що пани хочуть знести панщину, але німецький уряд на те не дозволяє; щоби отже увільнити ся від панщини, повинні мужики іти рука в руку с панами против німецькому урядови... А ще 1836 р. сей самий Болехівський говорив двом мужикам. Юркови і Павлови Кукови, яка то сумна річ, що вони мусять як худобина працювати в ярмі, що один має пів світа, а другий не має нічого; але вже стоїть 20.000 Польків в поготовю, щоби край освободити, а тоді ніхто не буде робити панщини, але кождий буде лиш сам на себе працювати.

В Тшенсівиці, тарнівського округа, був у дідица Йосифа Пясецкого, вівчар, котрий тамошнім мужикам розповідав нечувано до тепер річи про Польшу, про народність, про Німців, про австрійський уряд; а оповідання єї перелітали від села до села як новина, ледви на віру заслу-

гуюча. Вівчарем сии був Станіслав Мариновський, укінчений правник віденьського університету, котрий перенявши ся ідеями Конфедерації наймив ся за вівчаря, щоби яко мужик-наймит зійти ся як найтісніше з мужиками і тим способом скорше позискати їх для справи повстання. Разом с перебраним також по мужицьки другим Конфедератом, Йосифом Лусаковським, ходив він також по дальших селах, і на весілях, відпустах та інших сільських празниках впливав з ним на мужиків в душі Конфедерації.

В сандецьких горах агітував сильно Леон Залеский, а прийшов єму до помочи Ян Махович, молодий чоловік, котрий покинув філософічні студії у Львові, щоби вернути ся в рідні свої сторони і агітувати між мужиками для справи повстання. Знав він тамошній нарід дуже добре, бо сам був родовитим мужиком і може бути, що для того єму пропаганда ще найліпше удавала ся, хоть і єго заходи, по крайній мірі тоді, не принесли такого пожитку, якого Конфедерати собі бажали. Після донесеня Валентина Войціка з Баранова і двох інших мужиків Махович вивав мужиків, щоби узброїли ся в коси і піки і разом з панами вигнали Німців з краю. В осени 1837 року питав ся мужиків зібраних на панщину, чи справедливо би було, як би батько, мавши сімох синів, передав своє добро лишень одному. Але на те один з мужиків відповів єму, що певне було би се справедливо, коби лиш той один потрафив добре газдувати.

В Щепановицях, бохенського округу, находило ся в роках 1836 і 1837 кількох емігрантів, котрі прийшли сюди з Кракова. Емігранти сі, а також Александер і Юліян Хшонстовські, сини влассительки Марціанни Хшонстовської і вона сама с шістьма доньками взивали мужиків при кожній спосібности отверто, щоби прилучили ся до повстання, котре незабавки наступить і увільнити має край від німецького ярма і від податків, відбудувати має Польщу, а опісля завести свободу і рівність між усіми людьми. А хоть мужик Мацей Стрихала, 66-літній старець, сказав рішучо своїй пані при одній такій спосібности перед кількома інчими мужиками, що ві словам не вірить, але вірно і кріпко вірить, в Бога і цисаря то помімо того агітація не устала, але перейшла навіть в фор, мальну демонстрацію. В днях 3. і 10. сент. 1837 справила пані Хшонстовска своїм мужикам в Щепановицях і в сусідній Домбровіцї обжинки, на котрі зійхала ся сусідня шляхта і важніші члени Конфедерації: Малиновський, Мариновський, Стадницький, Мулковський, Залеский і Ян Щепановський. Зібраним громадно на забаву мужикам стали вони запровадіти красну будучину, волю, рівність, знесенє панщини і власність їх ґрунтів, лиш аби держали ся своїх панів і помогли їм вигнати Німців з краю. Щоби не було жадної ріжнїці між двором а мужиками, понеребирали ся сини і доньки дідички по мужицьки, щоби спільно з народом забавляти ся в цілковитій рівности. На подвірю Щепановицького двора ішла через цілу ніч весела забава при спільній вечери, напоях і жартах а музика загрівала до танцю, котрий розпочала сама пані з найстаршим господарем з громади і танцювали всі в сумішк: парубки з паннами шляхтянками, а молоді паничі з дівками. Пісні против Німців, про Польщу, про волю, до чарки, про щасливо

закінчені жнива додавали ще більшій охоті. Шапок не вільно було знімати, бо всі були собі рівні; тому пані мішали шапки з мужиками, скидали свою панську одіж і вбирали ся в мужицьку. Не бракувало і напитків; а коли парубки собі підохотили, сказав один урльоппик: коли дівки те що панни, а панни те що дівки, то мож паннів так само зачіпати як дівок; а притиснувши до себе панночку, с котрою саме тоді танцював, поцілював єї сердечно серед танцю. Се би нічого. Але показало ся зараз, що те братанє з мужиками було зовсім поверховне і нещире і при найменчїм з боку мужика практичнїм переведеню так урочисто проголошеної рівности і братерства вилазив на верх пан в цілій своїй суспільній ексклюзивности і нетикальности. Бо панночка, хоть перебрана по мужицьки і ніби вже лиш дівка, на такий жарт парубоцький голосно закричала, а єї брат паннич, хоть також перебраний по мужицьки і ніби вже те саме що простий парубок, прискочив до „рівного“ єму брата і ударив єго в лице. Тоді урльоппик закричав: „Таке то ваше братерство! Пождіть же, донесу я, що ви нас намовляєте до зради против цісаря!“ Факт се дрібний, але вельми характеристичний.

Обжинки єї стали голосні на всю околицю; оповіданя про них пролітали від села до села; одні з них сміяли ся, другі переполошили ся, а ще інші сподівали ся від них якоїсь лїпшої будущини (!). А найважівїшим їх результатом було, що уряд звернув тепер пильну увагу на пропаганду між мужиками і на зблєжуванє шляхти до мужиків і привняв строгі міри против конспіраторів. Бо урльоппик справді додержав свого слова і о всїм доніс тарнівському старості Брейильови; швидко почались переслїдуваня родини Хшонтовських і арештованя, котрі в короткім часі прийняли величезні розміри.

Мужики польські загалом держались в цілій сїй шумній пропаганді оригінальної тактики. Вони — як самі опісля оповідали — хитали ся між урядом, котрий їх боронив від самоволї панської, а блискучими обіцянками панів, котрим прислухувались охотно хоть все таки недовірливо. Хотіли удержати ся в рівновазі і не стратити користей ані з одного ані з другого боку; хотіли, щоби і пані і власти урядові знали, як на них впливають противні сторони і обом сторонам показати свою важність. Оповідали отже панам, що їм говорили цісарські урядники, як їм радили поступати з пропагандістами і з цілим революційним рухом; а з другого боку відкривали свої відносини з революціонерами окремим урядникам, котрі їх цікаво о все роспитували, оповідали їм, як їм пани говорять о будущім знесеню панщини, о перемінах, котрі мають в краю настати, о будущій рівности шляхти з мужиками, о їх польській народности, о світлій мивушні Польщі, до котрої і вони належать і т. д., а при тїм очевидно подавали і назви конспіраторів. С тих оповідань понав уряд на докладний слїд цілої Конфедерації і розбив єї цілковито приарештувавши майже всіх єї членів. А позаяк багато членів Конфедерації належало рівночасно також до інших революційних товариств, спеціально до львівських, то мало-по-малу дібрав ся уряд і до львівських конспірацій і приарештував в протягу 2—3 лїт усіх головних предводителів цілої

революційної пропаганди і велике число її по-женчих членів, так що с кінцем 1840 р. знищив революційну пропаганду цілковито, а тим самим знищив також пропаганду за знесенем панщини (Bogdański I, 214—210; Sala, 68, 69, 82—84). Вязниці кримінальні, а потому кріпости в Куфштейні і Шпільбергу заповнилися політичними арештантами і аж до 1843 р. було в Галичині тихо.

Але помимо того справа знесеня панщини не затихла. Закінчилась лиш перша її фаза. Пропаганда між мужиками і загалом доктріва демократичної партії польської містила в собі, як ми бачили, стільки неконсеквенцій і суперечностей, що і без урядової нагинки мусіла би була скінчити ся невлачею, бо не годна була підтягнути за собою мужика ані польського ані тим менче руського. Хіба що би хто яко результат її хотів уважати збільшене значно як раз в тих часах число процесів преграваційних між мужиками а панами (Sala, 66). Але зовсім без значіння вона все ж таки не була, бо помимо всего вона перша ясно і рішучо поставила на порядок денний справу знесеня панщини. Для мужика ся справа не була, правда, великою новиною. Він так тяжко стогнав у тім ярмі, що вже від давна виглядав освободження від него і можливости хоть якогось-такого людського житя. Але сам по собі він був немічний і не мав на стільки сили, щоби з власної ініціативи видвинути на перед і перевести справу свого освободження. Єго бажане волі проявлялось поки що лиш у глухій і німій ненависті до того накинутаго на него ярма і до тої суспільної верстви, котра єго в тім ярмі тримала. Все ж таки і він цікаво хоть недовірливо прислухувався до тих чужих для него голосів, котрі почали голосити конечність єго освободження. Ціни, котрої за те освободжене ждали, він заплатити не хотів і не міг; але кінець-кінців рад був, що справа єго, хоть в не-сімпатичній для него формі, починала впливати на верх, і тим дасть ся пояснити наведена у Салі звістка, що руський мужик до голосу таких агітаторів як Ценглевич і Кульчинський не відносив ся ворожо, о скільки той голос проповідував свободу від панщини, а не зачіпав національних або політичних справ; а польський мужик розказуючи урядникам про пропаганду революційну о знесеню панщини давав урядови пізнати, що та сторона пропаганди єму сімпатична і що той, хто на єго поміч хоче числити, мусить в тій справі щось рішучого зробити. Тай уряд сам мусів серіозно над нею застановити ся, бо держав ся в Галичині лиш о стільки, о скільки мужик єго піддержував, не міг отже ніяким способом допустити, щоб єго хто в сій справі випередив.

Але передовсім для шляхти справа панщини стала справою пекучою. Через свою різку опозицію против демократичної пропаганди вона, правда, причинила ся в значній мірі до невдачі демократії польської, але за те з другого боку пропаганда та підкосила її моральний авторитет а навіть в великій частині польської суспільности підірвала віру в правдивість її патріотизму. Щоби хоть яко тако уратувати свою честь і своє дотеперішнє становище неоспоримого керманчика польського національного житя, вона мусіла старати ся о винайдене якогось виходу з прикрого положення і доказати польській суспільности, що і вона

не є неприступна для ідеї гуманного поступу, не закам'яніла в своїх кастових інтересах.

Вона справді підняла ся до переведення сего доказу серед мертвої тишини, яка запанувала після першого погрому революційної пропаганди, а дотичні єї змагання становлять другу фазу в історії знесення панщини в Галичині

(Далі буде.)

Іван Заневич.

Михайло Петрович Драгоманов.

Українська наука і література понесла велику страту через смерть М. П. Драгоманова. Не стало знаменитого фольклоріста і історика, найтверезішого критика, перворядного публіциста, невтомимого борця за самостійний, широкий розвиток русько-українського письменства і всего духового життя. Та не тільки Русь-Україна, але і вся Словянщина стратила в нім одного з своїх чільних духовик-героїв, поступовий рух усеї Європи оплакує в нім одного з найкращих, найконсеквентніших і найталантливіших своїх борців.

І наша часопись тратить в нім свого найцильнішого, найталантливішого співробітника. З симпатією, але заразом з строгим судом відносив ся він до нашого видання, котрому дав назву, і випуск за випуском слідив єго розвій, вказуючи хиби, простуючи помилки, достарчуючи матеріалів.

Зберегти пам'ять великого покійника, використати для народного поступу всі ті сімена широких і здорових думок, які розсипані в єго писаннях, — отсе велика задача товаришів і почитателів М. П. Драгоманова. Над єго могилою повинні умовкнуті ті суперечки, перекори та урази, котрих покійник за життя був нераз і причиною і жертвою. Чим швидше наша суспільність, а особливо наша інтелігенція дійде до спокійного розбору, до позитивного використання єго багатой духовой спадщини, тим ліпше для неї.

Щоб се було можливе, видаєть ся нам дуже важним ділом повне виданє єго творів. Вони розкинені по так многих і трудно нині доступних періодичних виданнях, часто поховані за псевдопісами або й анонімами, покалічені урядовою або добровільною цензурою, що дуже мало є людей на всій Русі-Україні, котрі нині можуть сказати о собі, що читали всі єго писання, значить, мало є таких, котрі можуть нині видати о нім повний і безсторонний суд. Не говоримо вже про єго величезну і на всю Європу, ба й по за єї границі розширену кореспонденцію, котра для оцінки чоловіка і ученого буде не менше потрібна, як і єго друковані писання, та котрої зібранє нині дуже трудне, а опублікованє з причини легко зрозумілих на довгі ще літа зовсім не мислиме.

В книгарні Ставропігійській можна дістати ще ось які твори:

Драгоманов М.	Австро-руські спомини	60	кр.
"	Чудацькі думки	50	"
"	Листи на наддніпрянську Україну	50	"
"	Оповідання про аздрих богів	10	"
"	Про рай і поступ	25	"
"	Шість сот літ швейцарської спілки	10	"
"	Про братство Хрестителів на Україні	10	"
"	Віра і громадські справи	2	"
"	Z dziejów liberalizmu w Rosji	30	"
"	Листочки до вінка на могилу Шевченка	10	"
Куліш П. О.	Дзв'ін	1 г.	—
Шевченко Т.	Поезії заборонені в Росії	50	"
Франко Ів.	В поті чола	1 "	—
"	З вершин і низин	1 "	50
"	Boa Constrictor		35 "
"	Захарь Беркуть	1 "	30
"	Смерть Каїна		10 "
"	Фавст Гете, ч. I	1 "	50
"	Без праці, казка		20 "
"	Вибір поезій Г. Гейне		50 "
"	Донь Кіхотъ		10 "
"	Украдене щастє, драма в 5 діях		30 "
"	Сон князя Святослава, драма-казка в 5 діях		40 "
"	Жѣноча неволя въ пѣсняхъ нар.		30 "
"	Навернений грѣшникъ		10 "
"	Vajka o dobrovuciє		50 "
"	Едіп царь, трагедія Софокля		50 "
"	Наші коляди		20 "
"	Етимологія і фонетика в южноруській літературі		10 "
"	"Перебендя" Шевченка		10 "
"	Іван Вишенський і єго літературна діяльність	1 "	—
"	Царь Лаврін К. Гавлічка		2 "
"	Камяна душа, драма в 1. дії		10 "
"	Z dziejów synodu brzeskiego		20 "
Кравченко Уляна.	На новий шлях	10	"
Щурат Василь.	Легенда про св. Юліяна милосерного Флобера	10	"
"	Про Афон	10	"
"	Пісня про Роланда, старофранц. епос, з передм. Г. Парі	50	"
"	Із тюрми, перекл.	2	"
"	Замітки про поему Шевченка "Чернець"	10	"
Греб Павло.	Пролісок, збірка віршів	20	"
"	З чужого поля, переклади	20	"
Українка Леся.	На крилах пісень	60	"
"	Книга пісень Г. Гейне	50	"
"	Роберт Брюсс, шотландська повість	4	"
Павлик М.	Про читальні	50	"
Товариш,	часопис, кн. I. (більше не вийшло)	50	"
Житє і Слово,	рік 1-ий (т. I і II, разом 60 листів друку) брош.	5 г.	—
	оправлене в 1 том	6 "	—
	в кращій оправі, в 2 томах	7 "	—

Житє і Слово виходить 10-аркушовими книжками раз на 2 місяці. Передплата виносить в Австрії 5 гульд., у Росії 10 рублів. Ціна поодинокі книжки з пересилкою 1 гульд. (2 рублі).

По поводу зміни помешканя редактора просимо поки що всі листи і посилки адресувати: А. Хойнацкій, Львів, ул. Руска, 3.

За редакцію відповідає др. Іван Франко.

ЖИТЕ І СЛОВО

ВІСТНИК ЛІТЕРАТУРИ, ІСТОРІЇ І ФОЛЬКЛОРУ

Видає
ОЛЬГА ФРАНКО.

Рік другий.

Книжка V.

За Септябрь і Октябрь.

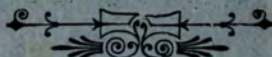

Л Ї В І В.

В друкарні Інститута Окаропівііського, під зарядом І. Пухиря.
1906.

Зміст п'ятої книжки.

	стор.
Наш альбом:	
М. П. С. Памяти М. Ф. Л.	161
„ До І Білика	161—162
Ів. Франко, На пастівнику	162—171
з уст народа. В. Казки	
11. Про царя, що ходив красти	172—173
12. Жених мрець	173—178
Г. Новелли і фабліо	
13. Війт над пастухами	178—179
14. Як жид рогами торгував	179
15. Жидок і склянки	179—180
16. Іван і жида	180—181
Д. Мити і вірування	
23. Чари і чарівниці	182—183
24. Що кому призначене, то его не мине	183—184
25. Про хованців	185
26. Про вовкудаків	185—186
27. Кривоприсяжця земля не приймає	186
28. Про упирів	186
29. Не годить ся мити ся в неділю	187
30. Не годить ся пекти хліба в свято	187
Е. Оповідання про історичні особи і події:	
8. Про Довбуша 1—4	187—189
Є. Оповідання про місцевості:	
1. Смок коло Брусалима	189
2. Відки пішла назва Київ?	189
3. Диво в Лосинці	189
4. Собака з Явори	190
5. Холера в Дрогобичі і жида	190
Ж. Анекдоти і факції:	
1. Про жидів 1—8	191—194
Матеріали і уваги до історії австроруського відродження.	
Х. Агітаційна поема М. Попеля	194—201
М. Верн, Історія і релігія жидів, перекл. Л. У.	202—216
М. Зубрицький, Село Кіндратів, турецького пов.	
II. Будинки	216—220
III. Стрій і огартка	220—222
IV. Харч	222—224
V. Хліборобська праця	224—230
Фірдовсій, Шаг-наме V.	231—248
Ів. Франко, Основи суспільности, часть друга	249—260
А. Кримський, Про рукописи Руданського	261—266
Ст. Руданський, Два листи до брата Грицька	266—271
Ів. Замечив, Літературні стремління гал. Русинів IX.	272—302
Критика і бібліографія:	
XX. А. Кримський, До етнографії Новоросії	303—306
XXI. Ів. Франко, З нової чеської літератури	306—312

НАШ АЛЬБОМ.

Памяти М. Ф. Л.

Душа болють од поривання,
Німіють в туги почуття...
Яке порвало ся дихання!
Яке погасло знов життя!

Не стало друга в нас, не стало!
Зламалась сила ще одна
Хороша, щира — а їх мало!
О доле, доле навісна!

Чого ненатло ти лютуєш?
І душу ясну як кришталь
Од нас береш, а не рабуєш
Того, кому й хвилини жаль?

1876.

До І. Білика.

Отсе переглядав колишнії листі...
Яка безодня вже лягла між тим минулим!
Давно пак діялось? А серце сном нечулим
Мов павутиною успів час оплести!

І де та міць моя, надії парубочі —
Розбуркати співочим словом край,
Скропить цілющою незрячим людям очі,
Навіяти сподіванку на рай!

Не має вже юнацьких марев в ширя,
 Затемрілось душі моєї скло,
 Підкралось поваучи на дно душі зневіря
 І холодом надії сповилó.

Деж ви тепер, товариші-панове?
 Чи привитала доля вас в житті?
 Чи гинете в снігах за слово нóве,
 Чи продали свої гадки святі?

Невже у вас припало серце гниллю
 І не вражá слеза бідот людських?
 Невже таки суспільному зусиллю
 Не приспішить законів світових?

Невже усі сердешні наші муки
 Погинуть так, не зрушать добрих слів
 І над слезами страдників-батьків
 Ще насміють ся знівечені внуки?...

1876.

М. П. С.

На пастівнику.

Сховалось сонце за Ділом могучим.
 Пожар вечірний запалав на небі
 І згас. Стемніло. Оповите мглою
 Дріма Підгірє. Лиш де-де в хатах
 Ще світло блима. Літня ніч коротка,
 То вчасно спати йдуть робучі люде,
 Щоб завтра скоро світ вже бути в полі.

Ген за селом, під лісом на долині
 З густої мгли мов цвяшок золотий
 Вирізуєсь мигóтанє кроваве:
 Се хлопці конюхи огонь кладуть.
 Йїх на всю ніч післали коні пасти.
 Попутавши скотину розложили
 Огонь, бо майка *) тне.

Ось при огні
 Сидять гуртом: хто в гуньці, в подігачці,
 Хто в кожушанці, хто лиш грубий міх
 Напаяв на плечі.

— Побратиме Сеню,

Дай тютюну!

*) Рід дрібних і дуже кусливих комарів, що появляють ся в майі.

— Чи бач, який прудкий!
Чи я тютюн саджу?

— Та не жартуй бо!
Тобі господарь нині скрутець дав,
То уділи! Проклята майка тне,
А тютюновий дим — найліпший спосіб
На неї.

Сень видобува тютюн
І крає ножиком і ділить всім,
В кого не має. Вже така натура
У того Сеня: з разу воркне грізко,
А потім хоч сорочку з себе дасть.
Не даром придурковатим зовуть
І піднімають всім селом на сміх.
Куди ж пак! Шарубіка вже старий,
Вже по за трицять літ, і до роботи
Нема над него, і не пє, не тратить,
А ходить мов жебрак. Нераз єму
Трапляло ся пристайство — не хотів.
Волинь тинятись в наймах, на чужих
Робити і чужій коритись волі.
„То вже у них так в роді“ — говорили
В селі. „Отець єго мав поле й хату,
Та все пустив, роботу занедбав,
Лише по відвустах, святих місцях
Мов старець волочив ся. А прийшла
Недуга, старість, далі сліпота,
То не було де голови приткнути, —
Взяв ліру тай пішов просити хліба.
І сина на таке саме навчав:
Все лиш набожних співанок співає,
Все лиш балакає, що світ зіпсутий
І страшний суд надходить — що твій піп!“

Отак в селі балакали про Сеня,
Сміялись з него, хоч усі й любили,
Бо щирий був, для всякого ввічливий.
Та він байдуже, мов се й не про него,
Всі насміхи пускає мимо вуха,
Прихильности немов не добачає.
Хоч трицять літ від роду, він найрадше
З дітьми малими пристає, готов
І порохом пересипатись з ними.
Тай діти ж то над все любили слухать
Єго пісень і оповідань! Діти
Одні над ним не насміхались.

Ось

І нині купка їх зібралась — хлопці

Все підростки. На Сеня поглядають
Як на старшого; деякі й самі
Просились з кіньми на ніч, знаючи,
Що й Сень тут буде.

Закурили. Тихо.

Десь обіч в трошках деркає деркач.
Сова у лісі заскиглила — цур їй!
І більш не чуť нічого, тільки мірно
Дзеленькають залізним пуютом коні
Та хрупають траву росисту.

— Ну, ко, — Скажіть хто байки! — обізвась неспіло
Один і скося позирнув на Сеня.

-- Е, кат там з нею! — другий відізвась.
Я за весь день охляв, не чую костей,
І очі вже злипають ся до сну.

— Ну, щож, то ти йди спати! Годі ж всім
Поснути. Знаєте, пора непевна.
Говорять, що з Сідого*) приятелі
Волочать ся по толоках. То треба
Вважати!

— Мій господар за грибами
Ходивши вчора, каже: бачив вовка.
То й остро наказав міні з лошат
І ока не спускати. Та де вони?

— Не бійсь, дурний! Як би, хрань Боже, вовк,
То коні би самі дали нам знати:
Зафоркали б і збились би до купи.
Ось слухай, рже твоя каштановата,
А он лоша їй обзиваєсь!

Справді

По всій долині розляглось ірванє
Мов тремольо важким, могучим смиком
Потягнене по струні металевій.

— Ну, байки! Сеню, ти на черзі нині!

— Якої ж я вам байки розповім?

Тут, братя, йде таке на наші села,

Що швидко нам відхоє ся байок.

— Що, що таке?

— Війна, хіба не чули?

— Війна? Та з ким?

— Ну, звісно, з Маскалем.

*) Сидє, село в самбірськїм пов., славне своїми конокрадами.

— Що, з Маскалем? О, то нещастє наше!
Маскаль твердий, не встоять наші хлопці
Супротив него.

— То то, братя, й є.

Наш конче хоче з Маскалем побитись,
Та видить сам, що сил за мало має.
От він казав усюди голосити,
Що від тепер не буде так як доси
До війська брати та перебирати,
А всіх загорне загалом: малих,
Що від землі лиш відросли, й дідів,
Що до землі вже хилять ся, сліпих,
Кривих, безногих і горбатих, навіть
Дівок.

— Ха, ха! То може й нашу Феську
Візьмуть?

— Го-го, тога на гранатира
Придасть ся.

— То не сміх, я то віддавна
Гадаю вже: чому беруть до війська
Лиш парубків? Чи то дівок не ма
Таких здорових, рослих і відважних?
Чи дівка не такий же чоловік,
Як парубок?

— Та слухайте лишень,
Що стало ся в Урожі! Тиждень тому
Там вийт під церквою цілій громаді
Читав той наказ, що почнуть усіх
До війська брати. Слухає народ,
Об поли бесь руками. Аж нараз
Одна вдова як не заломить руки
Над головою, як не заголосить:
Я-яй! Я-яй! Так протяжно, так страшно,
Мов за покійником. Усі до неї,
Гадали, може зуб. Та де тобі!
Посиніла, у лобі очи кровю
Йій заплили, і руки все держить
Над головою закленуті, й стогне,
Голосить, що аж серце розриваєсь.
Що мир до неї, примовляють, тішають,
Води дають, хрестять і шепчуть — де там!
Не чує, ані бачить, не говорить,
Не йсть, не їє, ніщо не розуміє,
Лиш яйкає від того дня і доси
Вже з цвинтару не трафила й до хати,
Пішла долів селом: Я-яй! Я-яй!
А мир за нею, мов на похорони.
Три рази довкіль обійшла село.

Під ніч на силу завели єї
 До хати, силою й нагодували.
 Та не могла вона сидіти дома.
 В ночі й пропала. І від того дня—
 По селах ходить. Вже єї в Лужку
 І в Ступинці і в Мокрянах видали,
 Була аж в Страшевичах і на Сприні.
 Розхристана — говорять, чорна-чорна,
 Лиш очі світять ся. І день і ніч
 Блукає по-полю, до хат не йде,
 І все кричить, голосить, плаче й стогне.
 — От покаяніє! Най Бог боронить!
 — Я б бачить ся на місці вмер з страху,
 Як би єї голосіне почув.
 — Іди, дурний! Вона ж се не від злого!
 Се найдобрійша жінка у селі
 Була. Йій Бог так дав, щоб віщувала
 Народови якесь велике горе.
 — Ой-ой! І щож то за такеє горе
 Вона віщує?

— Чуєш, що війну!

Вже то як наш із Маскалем задре ся,
 То тут не жди добра!

— А я гадаю,

Що то не те! Велика річ — війна!

Всіх не поріжуть. Маскалі-ж також
 Не є вовки, а люде як і ми.
 Небіжчик дід нераз о них бувало
 Розказують, не можуть нахвалитись.
 — І я гадаю, братя, що Маскаль би
 Нам кривди не зробив. Господар мій —
 На що розумний чоловік, а часто
 Говорить: Господи, коли б вже раз
 Маскаль прийшов! Таке вже всюди здирство
 Пішло: Маскаль би все те скасував,
 Зробив порядок, полекшу якусь
 На бідний люд!

— Ой, певно, що би треба

Твердої тут, московської руки!
 Чи чули ви, пани ото заводять
 Якісь там шарварки нові. То ніби
 Говорять хлопам: штири дні до року
 Повинен кожний нумер відробити
 Коло гостинця. А то все брехня.
 Йім не гостинець в голові. Плювати
 Йім на гостинець! Як лиш люде вийдуть
 На ті гостинці, то пани пішлють
 Свою двірню з палками, нагайками,

І всіх на панський лан переженуть
 І панщину завернуть: штири дни
 Що тижня кожний мусить відробляти.
 — Не може бути! Хто тобі кавав?
 — Плети, дурний, не може бути! Вже то
 Я чув о тім від розумнійших трохи
 Ніж я тай ти. Пани дістодьто навіть
 Вже й цісаря підпали, й цісар йім
 Усе то затвердив і підписав.
 — Ой лишенько! Тепер то ми пропали!
 — Воно то бач: пропали або ні.
 Пани ще доси криють ся з тим дуже,
 Не признають ся, щоб народ від разу
 Не роздразнити, а найголовніше:
 Боятъ ся Маскала.

Тут Сень вмішав ся
 В розмову. Доси він сидів понурий
 І звільна пакав люльку, похилившись,
 Мов слухав голосів якихсь далеких.
 І враз промовив: Е, яке там діло
 За нами впоминались Маскалеви?
 Що ми ему, чи сват, чи брат який?
 А мислите, що в него мало й своїх
 Панів і бідних?

— А про що ж би мала
 Війна вести ся?

— Ні про що! Й війни
 Ніякої не буде!

— А по щож
 До війська пруть старого і малого?

— Е, пруть! Ніхто ще того не видав.
 От ми які вже парубки, а хто нас

До війська кликав? Може ще коли
 І будуть брати, та хто зна, се може

Аж в той час буде, як народ на світі
 Здрібніє так, що в нашій печи буде

Сім хлопа молотити.
 — Мудрий ти

На бештефранти! А чомуж ота
 Уріжська ходить та голосить? Ченьже

Се не добро вішує?
 — То то й є,

Що нарід темний чує плач єї
 І бачить сам, що се якийсь знак Божий,

Та не дошукує, що він значить,
 А там собі спліта химери всякі:

Війна і нанщина й бог зна ще що.
 Гадаєте, що Бог о тее дбає,

Чи там сто люда забють, або двісті,
 Чи хлоп о три дни більш робити буде?
 Як раз Господь перед таким би ділом
 Знаки такі нам посилав! Тай що то
 Війна? Війни й заповідать не треба,
 Вона вже є, ми родимось, живем
 І мрем в війні. Хіба ж не чули пісні:

Нема добра тай не буде,
 Була війна, тай ще буде,
 Брат на брата ворогує,
 Сестра сестрі смерть готує,
 Син на батька ніж підносить,
 Донька мамі смерті просить.

От де війна прардива, найстрашнійша,
 Щоденна. люта! що там против неї
 Всі війни з Турком, Німцем, Маскалем!

Замовкли всі й понурились. Так нагло
 Звернув розмову Сень на другий бік.
 І хоч нераз подібні вже слова
 Вони від него чули, то про те
 Тим дужше їх ударили вони.
 І не до сміху їм було, бо кождий
 На собі сам їх правди досвідив.
 — Се правда! як вовки голодні в лісі,
 Так мир хрещений сам я собою їсть ся.
 Одні хапають з перед других, рвуть,
 І дуть і кривдять. От і мій господар,
 Хоч і який богач, а злякомивсь
 На мойіх пять кровавих римських: взяв
 І відтягнув міні з заслуженними,
 За те, що скочило теля в полонку
 І затонуло.

— А що буків як от диводів
 Припав за ліс! Господар сам післав
 Мене украсти з ліса конаниці,
 А як зловив лісничий і подав
 На штроф, прийшлося платити — він тоді
 Давай мене періщити!

Й пішли
 Нагадувать та розводити, що
 У кожного від давна наболіло.
 Лиш Сень мовчав, не жалувавсь ніколи.
 А як скінчили другі, знов почав.

— Так бачите, яка се в нас війна
 Ведесь! І що вам віщувать війну?
 Таж війна сама та щось віщує.

— А що таке віщує? — Страшний суд!

Слова ті Сень сказав глухим, таємним
Полушентом, аж другі мимоволі
Склонили голови. В тій хвили в лісі
Сова плачливо застогнала. Тихо
На хвилю стало, і нараз, немов
Десь з під землі протяжний і різкий
Проймаючий роздав ся стогін людський:
Я-й! Я-й! Я-й! Я-й!...

— Дух божий з нами! — скрикнули відразу.
Всі конюхи і почали хреститись.
— Я-й! Я-й! Я-й! — лунало в дебрах
Так жалібно, так важко, що аж серце
Мороз проймав. Сконало. Тихо стало.
Недвижні всі сиділи круг огню,
Тремтячи. Дух захопило у всіх,
Так що ніхто і слова не промовив.
Ба навіть коні наострили вуха
І стали мовчки.

Тільки Сень сидів
Спокійний, шепчучи молитву. Врешті
Промовив.

— От ви й чули віщуване.
Не бійтесь, се не є нечистий дух,
Се та уріжська жінка, що пішла
По божій волі. Бог їй так казав
Плачем і криком грішному народу
Оголосити близький суд страшний.

— Ну, що се ти говориш, бій ся Бога.
Під ніч таке страхіте? Суд страшний!
Хібаж не чув, що перед страшним судом
Повинен ще на світ прийти Антихрист?
Ну, а про него клятого ще якось
Не чути доси.

— Не впевняй ся дуже! —
Сказав поважно, строго якось Сень.
Глухий не чує навіть як гримить!
А я ось що скажу вам, що я чув.
Та ні, не я, мої татуньо чули.
Вони ось на Кальварії недавно
Були, там є чернець один старенький,
Що знає їх вже більш як тридцять літ.
Так от вони у него й ночували
І він їм много повідав з книжок.
„Моліть ся — каже — люде! Близький час!
„Пять гір трави вже від великий спас.

„Як шесту буде допасати — ждіть,
 „Тоді Антихрист родить ся на світ.
 „А як на сему в пів гори дійде,
 „Тоді на землю Ілія прийде.“

— Дух божий з нами! — скрикнули в тривозі
 Всі конюхи. — Пять гір вже — кажеш — спас.
 Щож се за гори, що за віл такий?

— Хіба ж не знаєте, що в книгах пишуть? —
 Далеко десь, на самім краю світа
 Є віл такий: родив ся він в той день,
 Коли Христа распято. Має він
 Сім гір. Коли прийде на світ Антихрист,
 Щоб всіх людей від Бога відвернути,
 То против него появить ся з неба
 Святий Ілля і буде бунтувати
 Народ, щоби Антихриста цурав ся.
 А той Антихрист буде цар всесильний.
 Пішле своїх вояків і шандарів
 Против пророка Бог йому допустить
 Ілю зловити, він його на смерть
 Засудить. Але знає він, проклятий,
 Що як з Іллі одна краплина крови
 На землю впаде — вся земля займе ся
 Й згорить. От він на хитрощі візьме ся:
 Пошле своїх вояків і шандарів
 На край землі, на тих сім гір і скаже
 Вола отого взяти і зарізати
 І з него шкуру зняти. Розпіструть
 Вони ту шкуру і на ній почнуть
 Пророка мучити і катувати.
 Та поразить Господь нечисту силу.
 Є десь такий комарик, що напив ся
 Христової крови, як капала
 З хреста. Отой комарик саме в хвили,
 Як будуть мали різати вола,
 Його в хребет укусить і в тім місці
 Маленьку дірочку проколе в шкурі,
 Таку, що оком і доглянуть годі.
 Крізь ту то дірочку з крови пророка
 Малесенька на землю крапля впаде,
 І загорить ся вся земля від неї,
 Спалить Антихриста й его все царство,
 Спалить усі гріхи й терпіня людські,
 Очистить землю, як від ржі залізо.
 Тоді Господь прийде на суд страшний.

Вже геть було за північ; Віз звернув
До долу димльом; Косарі стояли
Посеред неба Холодно. Огонь
Погас. Зітхаючи глибоко, мовчки
Ще раз обходять воней конюхи.
Спокійно скрізь. Глибоке, темне небо
Горить над ними тисячами зізд.
Дрімає ліс в тумані. Наче мрія
У сивій пітьмі клаптем чорним вдали
Лежить село.

І хлопці полягали

Хто на соломі, що привіс з собою,
А хто й по просту на траві росистій,
Лиш міх товстий під себе простеливши.
Лиш Сень не лят. При вигаслім огнищі
Сидить він скулившись від холоду,
Недвигний, у якійсь глибокій думі.
„О Господи!“ — зітхне часом. — Не дай
Сліпому і глухому в світі жити.
Щоб не заскочив неготових нас
Великий день, страшний день суду Твого!

І він здрігнув ся.

— Господи помилуй!
Се смерть у очи заглядає! — шепнув
І знов почав молитись, ще щиріше,
Ще горячіше. Тихо сяють зорі
Немов маять до себе. Дух якийсь
Могучий і таємний пролітає
По над землею. Чує лет єго
Усяке серце добре та чутливе
Й трепочесь тужно, наче пташка в кліті.
Чого? Куди? За чим? Дарма вжити.

1888.

Ів. Франко.

ІЗ УСТ НАРОДА.

В. Казки.

II. Про царя, що ходив красти.

Був оден цар на світі і був дуже побожний. До него щось приходило і кликало: Царю, іди красти! Али цар ся збудив, гадав, що то ся ему снят. Але другої ночі акуратни приходит знов під вікно і кличе: Ну, царю, йди красти, бо вмреш. Цар ся прибудив, рахує собі: Як я могу йти красти, коли я цар. Аж третой ночі приходит і каже: Царю, як ни йдеш красти, то за три дни вмреш. В той час цар встає в ночі, збирає ся так, як цивільний, виходит на місто, находит одного чоловіка. І каже йому: Що ти ту робиш? — Ой, — каже, — хочу, ци бим дещо ни здобув. — Той каже цар до того: Я бим так само рад, ци бим дещо ни здобув. Але так вони йдуть чирив місто, — в однім домі світит ся. Той кажи цар до того:

— Ану, подивім ся, що там робят!

Тот цар став на цапки, тот став йому на плечі, дивит ся, що там є? І кажи:

— Я ни розумію, бо ту говорят по нїмецьки.

Тогди кажи цар:

— Стань ти цапки, а я на тебе стану.

В тім часі цар чув, а там пан еден з своїов жонов говорит, як би ми могли цяря стратити. Тогди каже она ему:

— Зладым баль, запросым цяря на гостину, зладиме ему отрову і положиме перед нього чайку (склянку). І там будут ріжні пани, і кажи: він мусит поклонити до всіх і випити. І в тім часі ми будеме на его місци.

В тім часі цар тоє вчув і догадав ся, що то певни англі его кликав. І ни казав тому нич, що там чув, тільки взяв, заміняв свою шапку і дав йому, і кажи:

— Я чув, що в нашого цяря буде баль в тиждень. Али тями, жибиь ся там був на тїм бали!

І розійшли ся. Акуратни третого дня приходит тот пан до того найяєнїйшого цяря і просит его на гостину (а то був цярів міньї, стер). І цар такий був, що ни сторонив ся. Приходят там на той обід. акуратни він положив пирид того цяря золоту склянку з тим напоєм. І около паньство сидит коло цяря, і той пан розчав просити, аби пан цар були такі ласкаві, поклонити до его приятельїв. Али цар зараз кажи:

— Мусиш тоту ми волю зробити, коли-сь ня побунтував (попросив з дому) і випити сам того, що є в тій склянці.

В тій часі він ся ще спиречив і розчав казати: Я того ни зробю. — Али цар на нього притис так, що аж мусів то зробити. З усьої злости взяв, випив тоту склянку і від разу впав. В тій часі все паньство уздріло ся (задивувало ся), що то ся стало, і ввідьили, що то мала бути зрада над цїсаром. Акуратни цар в тиждень зарихтував собі баль на тоту втїху і все ся дивив за тим своїм камратом, що в ночі з ним ходив. Але на остатку прийшов тот самий в тій шапці, що му цїсар дав. Тогди цїсар розчав казати, що то єго приїтили, і поставив го на того місце міністром.

(В Хітарі стрийського пов. від Олекси Прохвата в р. 1895 записав Вол. Гнатюк)

Ся казка була в середніх віках вельми популярна в Европі і в старих поемах прикладувалась до Константина В. (старофранцузька поема *Dit de l' empereur Coustantin*), то до Карла Великого (старонімецька поема *Carlmeinet*). Докладнішу бібліографію подам в одній з дальших книжок Ж. і Сл., тут тільки зазначу, що казка ся в тій формі, в якій єї передає старонімецька поема, послужила основою для моєї драми „Сон князя Святослава“.

І. Фр.

12. Жених мрець.

Парубок з дівчинов любили ся. Покликают хлопців до войска, покликали і єго. Плачут они обоє, бо вже будут ся розставали. Хто на тоє питає! Що-ж плач поможе? Розказ — тра йти.

Ідут рекрути, тай і він збирає ся, а так гірко плаче, вже такій виправив ся там з татом, там з мамов, з родинов, тай і з нев. Не можуть розстати ся. Випровадила она єго аж за село, а там коло хреста кажут: Присягнім собі, ані я з єнчов не оженю ся, ані ти за єнчого не підеш. Тай присягли си.

Може там рік, може два, я там добре не знаю, пишут з того краю де він був, письмо, що він умер. Так дівчині як ніж в серци вгараздив, аж дуріє. Журат се тато тай мама, бо то була єдна, а таке боґацтво, метки. Зі сьвітів старости присилают, і богаті і файні, що-ж, коли такой не підє, плаче тай плаче. Кажут тато з мамов, родина радит: тра дати на волю, най вже робит що хоче. Така стала но тїнь, побіліла, аж ніби постаріла ся. Йісти не годна, сон не бере ся, виїшла з хати, стала на воротьох — плаче. Дивит ся, іде жовниар, такий як він, такой пізнає що то він. Біжит протів него, владувала ся дуже, тай каже:

— Та-ж писали, що ти вмер?

— То не правда, я не вмер, я і хату свою і гаадівство маю. Знаєш що? Ходи зі мнов, будем разом жити.

— Е! а тато, мама, — не пустят.

— Е! що тато! я переднійший. Не тра йім казати тай вже.

— Лишись ти ту, чо' підеш?

— Мені ще не вільно.

— Добре, прийди коли єноді, піду з тобов. Возьму де що тай піду.

На другий день, гей би веселійши єї стало. Не було тата тай мамі в дома, — накликала дівчат, прийдуть, сьпівають, жиртуют, приймає она де чим, аж втвориють ся двері, входить жовнір. Она глипнула, що то він, ніц не каже. Сів си на лавці, сидит, а дівчата гадали си, що то який йде на урльоц, зазрів сьвітло, вступив ся заґріти. Єдна дівчина взяла мітлу, хату замітає, сягнула по при него під лавку, сповирила по нім, — взяв йї ляк, поглянула по дівчатах тай тихцем єдна по другі — гет повтікали, но она лишила ся.

— Ну, тепер ходи мнов!

— Нема тата тай мамі, як хату лишати? Прийди завтра, допевне піду.

Пішов він. На завтра — так коло восьмої години в вечір, старі спят, він приходить. Взяла она собі з скрині півсеток полотна, коралі, гроші, пішла до комори, знала де ключі, знала всі входи — звичінь плекана, всьо було вільно. Вже йдуть. Питає єго: — А далеко до твоїй хати?"

— Ньї, не далеко.

Йдуть, йдуть, она вже змогла ся.

— Ай, — каже, — я вже не годна йти, так мня ноги болят.

— Знаєш, я се перекину в ковя, борше будем.

— Та добре.

Перекинув се в такого красного білого коня... Но она на него сіла, як той кінь пуднє, — так летит, так летит, но тільки мигає всьо перед очима, де які гори, то ліси, то води. Она за такі і не чула! Як той вітер біжит, не спочиває і не змучив ся. Все біжит та біжит. Спинив ся аж коло якогось гробу розваленого на цвинтару. „Злізай!“ — каже. Злізла. Він знов такий як був. „То моя хата, лівь до неї.“ Аж тепер стало єї лячно. Що-ж би ту зробити? — Добре, я полізу, але перше лівь ти а я подам полотно“. Вліз він до гробу, она єму подала полотно тай в річи розвинуло ся. Він тегне, а она все ся назад постуває, все з цвинтару, так тото полотно розвивала аж за цвинтар стало. А він все кличе: — Та чому вже не даєш?

Тогди вона як зачне втікати! Видит якесь село, — до того села! Коби як найборше, бо чує, він за нев гонит. Туї допаде єї — всьо пропало. До першої хати ледви жива допала, бе до вікна — втворили. Питають, що за єдна, — єнча бесіда, ніц йїх не розуміє. Хоть чужі а добрі люде, вняли до хати. На рано пішла чутка по селу, що така а така дівчина звідкись прибігла, не знати що за єдна тай що. Дійшло тое аж до капітана, бо в тім селі войско стояло. Прийшов капітан, він вмів по нашому бесідувати, випитав ся, звідки она, она всьо розповіла як то було, акурат правда, що такий а такий жовнир був і так ся називав, і правда що от недавно вмер. Видит капітан, що то зіправді чуд, бо де-ж би то годна аж до чужого краю забічи? Капітан письмо

зробив таке, що їй громади аж до того краю і аж до того села відпровадили, звідки она була.

А там в дома такий плач, такий завід, скрізь питают по селах, чи не видів хто, де ся поділа, — не знати де тай що. Як прийшла з людьми, втішили ся, погостили і заплатили людьом. Питают, як то було? Розповіла і їм як було. — Біда буде, — кажут. Но, вечер прийшов, він є. Ніхто его не видит, но она. Питає ся він єї:

— А казалась всьо правду?

— Ньї, нічо-м не казала.

— Але то не правда, казалась.

— Ньї, не казалам.

— Кажі правду, бо ти тата пігну.

— Жаль ми тата, але роби вже що хочеш, а такой не скажу, бо-м не казала.

На рано тай вже тато вмер.

По похороні в вечер — а він є, знов до нейї: „Скажи, чи-сь казала, бо ти маму пігну.“ Бойїт ся признати, бо їй голову вкрутит, душу загубит.

На рано вже мама вмерла. Поховала красно маму, приймила людий, там убожину, розійшли ся. Сама самісінька сидит, знов він приходить, не дає спокою: Скажи тай скажи, чи розповілась, бо і тебе пігну. Не поможе, вже єї не жити.

— Добре, допевне скажу ти правду, але аж за три дни.

На другий день скликала родину тай чужих і каже до них

— Мушу вмирати. Парубок той, щом го любила, той що в войску вмер, не дає мені спокою і не дасть, бо-м му присягла. Правду кажу, будете виділи, що за три дни вмиру.

Поділила маєтком, сказала, кілько мают дати за похорон, зпращила ся з всіма тай каже до них:

— Єдно вас прошу і то дуже вас прошу: файно мене ховайти, най буде богато челяди, най они остатний раз мені послужат. Але на лаві мене не кладіт, через поріг не несіт, дорогов не везіт, на цвинтару не ховайті. Покладете мене на серед хати на майстаті, викопасті яму по під поріг і туди пересунити, повнесети мене на вманьці, поховасті в лісі.

Третього дня такой вмерла. Всьо як просила так зробили. Пуста хата, всі забрали ся, вже вечер, аж ту він приходить, сідає на лаву, сидит, чекає на ню, сам до себе каже: „Десь забавляє ся, тра чекати, може надійде.“ Але вже скучило ся єму чекати, схопив ся з лави, такий лютий, такий злосний, так по хаті гонит, так літає: — Де она, де она може бути? всюдам вже шукав, знаю, що вмерла, всі-м гроби перевернув, всіх вмерлих рушив. Гадаю: ожила, але нема меже живими. Де она ся поділа?

Став на серед хати, питає лавки: „Лавко, хто лежав на тобі?“

Лавка відзиває ся: — Лежав хто? газда а потім газдиня.

— А дівчина ньи?

— Ньи.

Питає порога: Не несли кого через тебе?

Поріг відзиває ся: Несли.

— Кого?

— Газду і газдиню.

— А дівчину ньи?

— Ньи.

Вилитів на дорогу, питає: Дорого, не везли тобою вмерлого?

— Везли.

— Кого? — Газду і газдиню. — А дівчину ньи?

— Ньи.

Полетів на цвинтар, ще раз всі гроби перебурих, бо опирі так робят, але такої їй не знайшов. Тому она і ховати ся так казала, бо знала, що він буде їй шукати.

Богатого пана син, ще панич, любив полювати. Раз той панич зайшов далеко в ліси, що ще не бував, набив деяких пташків, час вертати би до дому. Надибав стежечку тай не в іде, іде. Дивит ся, така ладна квітка зацвила, такої така дуже ладна, такої ще не видів. Зірвав, приніс до дому, хвалит ся нев, всім показує, бо-ж то дуже ладна. Не даст нікому. Вложит в склинку, занесе до свого покою, най ему буде файно. День, два дни і більше с та квітка в него, не вяне, такої все ладна що цуд. Вернув він якось пізнійше за обідом до шафки, де ему все клали, як его не було, дивит ся — нема. Такий розрух: хто обід зїїв? Нема такого. Табо на другий день так само, ба і на третій. Гей, що то за диво? Льокай покій замкне, ключ сховає, обід хтось зїїсть. Гадає си панич: Ніхто не льокай такий премудрий. Чекай, дійду я. Закликав хлопака, що був при дворі, він го любив і вірив ему.

— Слухай хлопча! я схочаю ся під ліжку, а ти покій замкни, постав ключ де я все кладу і ніц нікому не кажи, і щоби ніхто не видів.

Хлопец так зробив. Всі гадали, що панич пішов на польованє. Знов як все приніс льокай обід, поставив в шафку, замкнув покій, поставив ключ на своє місце і спокій. Чекає панич під ліжком, що то з того буде, де его ся обід діває. Аж ту щось стукнуло зі стола! Він дивит ся, а то така дуже ладна панна, тай до шафки, чисто всьой обід виїла. Бере ся шафку замикає, а він з під ліжка, схопив єї, надивити ся не може, така ладна-ладна, тай то з той квітки — сесе також диво!

— Як то може бути?

— Я так нібим спала, ніби ми ся спит, що мене ховали десь в лісі, так ладно було, але я не вмерла, я вже жила, але душа моя

троха вже єнча, не така як тамта, але она та сама, но вже вчена і ніби панська стала. Мені всьо здає ся, що я так довго спала.

Бо то я не знаю ци то правда, але люде кажут, що чоловік ніколи не вмирає, но душа переходит зараз в єнче тіло. Вже то так мав Бог дати.

Каже той панич татови тай мамі, що буде ся з нев женив. — Добре, — кажут, — знайшов-єсь, най буде твоя. — Розписали по панах, щоби зійздили ся, бо буде їх сина весіле. Зійхало на той день такого гостей, таких панів різних зі сьвітів, музика грає, пють, їдять. Пани то вміют забавлети ся.

Щось місяць цілий забавлели ся. По весілю може там в рік, в два, в три, я там вже не знаю, в кілько то було, пішов він собі на польоване, бо він такой як перше ходив, а она дома, сидит собі в покою, бавит маленьку дитину. Втворьют ся двері, входить жовнір: одна нога куріча, а друга як вола. Она єго — кількі то літа, а зараз пізнала. Став, дивит ся, дивит завистно а так дуже щиро, вдивив ся на ню, тай питає :

— Щаслива-сь? то твоя дитина? Віддала-сь ся, за мнов ніц ти не жаль? А присяга?

Лячно стало їй, лячно, не знає що робити.

— Не бій ся, — каже до неї. — Полюбила сь єного — люби си, віддавай ся! Щаслива-сь, та си будь! Но віддай мені мою присягу! Диви ся, який я нещасливий, спокою не маю, тільки то вже літ шукаю тебе. Меже живими не могу бути, а на тамтім сьвіті про присягу Бог суду не зробит, про то і опиром я став. Тепер я знов тобі спокою не дам, доки на тім місци, де-сьмо си присягли, присягу не вернеш.

— Добре, завтра буду на тім місци.

Він щев. Прийшов чоловік до дому, взяла она казати, так і та, всьо як було. Вже ся всі в дома довідали, але щож-би то зробити, як би то тую присягу віддати? бо шкода жінки. В тім селі був старенький священник. Просят єго на пораду. Розповіли всьо, каже він: — Добре, я пораджу.

На другий день зібрав процесію, де що, що до служби божойї потреба, скоро сьвіт вибирают ся в дорогу, щоби на той час бути як єму обіцяла. Так вже коло восьмойї години в вечер було, як там прийшли на тоє місце, де собі присягли. Народу такого, кождий хотів видіти що з того буде і ци правда то всьо, що она говорить. Взяв священник, оперезав єїй тим шнуром, що то до служби божойї оперізує ся священник, обмотав ще і до себе, накрив їй тим голову, що чашу ся накриває, чекают ци прийде. Аж ту він іде. Она видит, показує всім, коли ніхто більше не може видіти но она. Прийшов, віддав єїй перше присягу, а так она єму. Всіх як стояли, священник поблагословив. Як ся тогди звіє завіхура, як пірве в гору єїй, аж ксьондза піднесло. Тільки на ні було священних річий — ніц їй не зробив.

Від тойі пори був спокій. Они собі обоє щасливо жили, любили ся тай може ще живут і до нині любят ся, але ми за них а они за нас не знають.

(В Циганах, борщівського пов. 8. нояб. 1894 від мужички Ганни Буар записала Дарія Глібовицька.)

Ся казка — зіпнок з кількох казочних тем. Поперед усього йде тема: жених-мрець (Біргерова Ленора), далі змінена троха тема: Красавиця приспана в лісі (La belle au bois dormant), а кінець пригадує троха закінчене легенди про св. Василя і Евладія. Літературу двох перших тем подамо в одній із слідуючих книжок Ж. і Сл.

Ів. Фр.

Г. Новели і Фаблію.

13. Війт над пастухами.

Був такий пан, котрому вченив ся на шию вуж. Той пан йїздив по докторах через чотири чи пять літ, і ніхто того вужа не міг ему здіймати. Йїде він раз полем і здибає хлопців, що пасли худобу на поли. Питає він йїх: чи нема ту де такого, щоби мені того вужа здіймив?

— Коло нас нема такого, — відповідают хлопці, — але ту є наш війт, котрий пішов за горбок вівці завертати, то може би він здіймив. І той війт прийшов тай таки здіймив того вужа.

— Щож ти за то хочеш? — сказав пан.

— Нічого не хочу, — відповів хлопець тай пішов собі далі за вівцями.

Пан поїхав до дому і нагадав собі, що одного разу був у трахтирни, звів пять яєць тай забув заплатити. Прикро му ся зробило, взяв він тай йїде до того трахтирника, хоче ему заплатити за яйця. Але трахтирник увидів, що пан якийсь благий тай каже:

— Е, пане, не годні ви мені заплатити. За той час курка була би мені тих пять яєць висиділа, я був би мав пять курок, ті курки нанесли би були знов яєць, повисиджували би курята, ті знов були би зробили ся курками і так далі. То цілий масток!

Що пан з ним згагав ся, ходив до судів — ніхто не міг йїх погодити. Далі той пан пригадав собі того війта над пастухами тай каже до трахтирника:

— Почекай, я ту приведу такого війта, що нас розсудит.

Поїхав він і привіз того самого хлопця, що ему вужа здіймив.

— А деж ви, пане, так довго були? — питают судії.

А той хлопець уже навчив пана, що має казати.

— Був-ем дома, — каже пан. — Казав ем горох варити, сіяти і скоро волочити, щоби шпаки не визбирали.

Усі погадали собі, що пан одурів.

— Ба та по що — кажут — варений горох сіяти? Таже він не вродит.

— А той пан трахтирник — обізвав ся вїйт — дав пану пять варених яець і тепер каже, що з них була би курка висиділа курята. Чи то не на то само виходит, що варений горох сіяти?

І всі признали єму правду. Пан заплатив трахтирникови за яйця, що ся належало, а того вїйта взяв до себе.

(В Нагірянах заліщицького пов. записав В. Маркевич.)

14. Як жид рогами торгував.

Був оден жид, котрий не міг з жадного гиндлю жити. Пішов він до міста, накупив собі рогів, наймив фіру тай повіз ті роги до міста продавати. Вийшов він на місто, стоїт, стоїт на торзі, а рогів ніхто не купує. Фірман каже:

— Я вже не маю чим коней годувати! Я звертаю віз, висипаю роги і йду до дому. Як сказав так і зробив: звернув фіру, висипав роги тай поїхав до дому. Жид лишив ся сам. Надходить уже вечір, жид зголоднів, трясє ся, бо йісти хоче, далі ляг на тих рогах спати.

Люде вже розходили ся з ярмарку. Йїхав якийсь пан у кариті, а злодій біг за фірою. З заду до фіри була прикована скринька з грїшми. Злодій причіпив ся до фіри і відтер пильником скриньку від фіри. Поки він то зробив, пан приїхав до дому, став з фірою на подвірїю і уадрів того злодія, як утікав зо скринькою. Пан закричав і післав за ним своїх гайдуків у погоню. Злодій тікав що сили, прибіг до тої купи рогів і запхав гроші в ті роги. Жид чув, що щось у рогах шпортає по ночи, але бояв ся, щобн й єго не вбили і сидів тихо. І злодій і погоня за ним побігли далі, а тогди жид устав, до рогів, а в рогах найшов скриньку. Взяв він єї і пішов геть у поле, там ляг у абїже і переночував. Рано дивит ся до скриньки, а коло неї є чотири колодочки. Він ті колодочки розбив, дивит ся, а в скриньці повно грошей. Тогди він чим скорше побіг до дому і почав помаленьку тими грїшми дорабляти ся, а за пару літ став богатим дідичем. Другі жиди дуже ся дивували, відки він так нараз забогатів, а він усе говорить їм:

— То я так рогами розторгував ся.

То оден жид чув того тай каже:

— Чекай, стрїбую й я рогами торгувати. Взяв він усі свої гроші, накупив рогів тай повіз до міста. Стоїт, стоїт на ярмарку, а на роги ніхто й не дивит ся. Так він там стояв цілий тиждень, а далі висипав ті роги до рова а сам поїхав до дому.

(Записано ut supra 1891 p.)

15. Жидок і склянки.

Був оден бідний жидок і загадав собі гиндлювати. Десь він розкрутив десять золотих, пішов до фабрики і накупив склянок. Приїє

він їх на ярмарок, розложив на стільці тай чекає на купців. Чекає чекає, а тимчасом так собі гадає:

— От як то я продам ті склянки, та зароблю, та куплю ще більше склянок, та зароблю. Склянку в фабриці куплю за грейпар, а гоєви продам за десять. То так за рік я назбираю тільки грошей, що куплю собі оренду. А на оренді я ще борше зароблю, і за другий рік буду вже поцесором. А тогди я накуплю собі коров, коней, куплю бричку і буду собі їздити, а ноги оттак протягну!

Тай як протягнув ноги, як ударив сталець, а сталець перевернувся, і всі склянки побили ся.

(Записано ut supra.)

16. Іван і жиди.

Прийшов Іван до коршми. А там єго добре знали — Дай-но, жидово, горівки! — Дали Іванови горівки, перехилив тай каже: — Жида, жида, бодай ви не знали ні лиха ні біди!

— Іванки, кажи ще так, дамо ти горівки.

— Буду казав.

Дали Іванови горівки тай кажуть: — Коби ти пішов до божиці, видів би-сь як там війдуть ся руський Бог з жидівським.

— А ви вже виділи?

— Ми, чуєш Іване, не виділи, но знаєм, що що ночі бють ся. А ти піди на цілу ніч тай нам розповідь, котрий Бог сильніший.

Пішов Іван підпитий до божиці. Замкнули жида на ключ, щоби видів Іван як Боги бють ся. Положив Іван фантину під голову тай заснув. Будит ся — вже жаріє. Пригадав собі, що жили будут питали, тра що казати. Взяв якоїсь палюги, так по божиці гонит! Побив вікна, поломив віттар, книжки подер, сів тай сидит. Приходять жида. А-я яй! Такого клопоту, такої радости!

— Що то такого, Іване?

— Е, говоріт! я от добре щом живий. Як ся зачали Боги бити, дивіт ся, що поробили.

— Іване, котрий котрого переміг?

— От, най там буде при мені! На що вам знати.

— Скажи Іване, скажи, котрий Бог сильніший?

— Ну та котрий? Наш руський.

Такий вчинили крик, такий вайкіт. Іван в сьміх.

— Чекай, Іване, дамо тобі тепер за то, що-сь нас здурив, і тільки шкоди маєм.

— Та робіт зо мнов, що хочети, но не давайти перогів з трома рогами, бо дуже будут мене в горло колоди, буду ся тяжко мучив.

— Навмисне таких зробимо, — кажуть жида. Наварили з трома рогами пирогів, повну миску дали Іванови. Так Іван їсть, в річи стоїть. Дивят ся жида: жид Іван. Знов до него берут ся.

— Робіт ми вже що хочети, но по склі мя не возіт!

Берут Івана, садят на віз, насипали різного скла, тягають Івана. Кричить він, а жиди тягають, палички погубили, ноги покололи, — Іванова ніц.

— Злази! — кричат.

Робіт вже що хочети, но гречыинок не куріт!

— Коли так, то лізь на вишку, будем тя курили.

Поліз Іван на вишку, приткав каглу тай дим на хату пішов, а Іван спит. Камляють жиди, аж їх очі болят. Тай кажут: — Що то нам, то ему гірко! Тра подивити ся!

Лізут, а він жие.

— Чекай, колись такий, то тя втопимо!

Завязали Івана в мішок, закликали якогось тенього жиди, заплалили, несе Івана до води, не питає, за що тай за котре. Таскає Івана, а Іван все:

— Я не вмію ні читати ні писати, мене хотят за рабіна обі-
брати!

— Що, що ти кажеш, Іване? — каже жид.

— Та що, хотят мене за рабіна обібрати, а я не хочу.

— Та як? над водов?

— А ти шо гадав? Над водов і тра тихо сидіти в мішку, а я! А ти як гадав? Тепер так рабіна вибирают. Знаш шо, — каже Іван, будь ти за рабіна!

— Вилізей Іване, а я в мішок влізу, най мене оберут.

Вліз жид до мішка Іван добре завязав, лишив на березі а сам пішов. Прийшли жиди, гадали що то Іван, трутили в воду. А Іван на якімись селі став за фірмана в пана. Йіде він за якийсь час чвірков як птахи, вступив до тих жидів на попас. Пізнали го жиди зараз.

— Ай вай, Іване, а ти звідки взяв ся? тай такими ладними кіньма!

— З тамтого сьвіта! Що, не знасти?

— А звідки взяв-ісь тій коні?

— То мойі, я там такий пан!

— Чуєш, Іванки, а наші татуньо тай мамуня, що вони там робят? як йім там?

— Та що, каже Іван, — не такі лахутники, як ви. Панують, по-
возами йіздат. А ярмарки які там, коби-сьти знали!

Жиди поцукуют.

— Чуєш, Іванки, потопи нас, коли там так добре.

— А я, вже і там за мнов! Не дурний.

Так жиди просят, щоби йіх потопив.

— Ну, ну, я вас потопю, но най вас збере ся більше, а тепер не маю часу.

(В Циганах борщівського пов. від селянки Василихи 14. апр. 1895 за-
писала Дарія Глібовицька.)

Д. Міти і вірування.

23. Чари і чарівниці.

1. Добре не знаю ці годеи зробити. Але що зле годеи, то довідно знаю. Що чари жінки знають, то допевне. Але то дуже тяжкий за тоє гріх.

— Кажите, є чари?

— Як не вірите, то послушайте-ж, що вам скажу. Перше буду казала як мені було, а там за єнче скажу. Мому Стефаневі може було місяць, може два. Приходить до нас молода жінка, такої разом-ісьмо шлюб брали. Прийшла тай каже: „Ану покажіть мені вашу дитину“. Та я виймила з коліски дитину, она взяла на руки, побавила тай пішла. Приходить вечер, моя дитина так страх кричит. Цілу ніч не спимо ні я ні чоловік, носим, де що на сьвіті робимо, а оно аж ся минає. Так тиждень, так місяць, як день так ніч кричит. Кажу до чоловіка: „Роби що, бій ся Бога, бо мину ся! Дай яку раду, бо гет в сьвіт за очи піду.“ А мій Василь такої троха за мнов стоїт. Пішов він, приводит старого Рогозінського. Він так трохи знав радити. Подивив ся на дитину, вийшов з хати, такої нашої стріхи вмикав, спалив, казав мені в тім скупати дитину. Ягось заснуло. Тепер каже він: „Урвіт так де стріхи чужойі, де є дитина, то ще ліпше“. Гадаю си: що, що ти кажеш? Я того не зробю, щоби там що. Як кому збитки робити? Тай такої і гріх. Аж знов взяло кричати так як перше Рвемо своїі стріхи, не помагає. Каже чоловік: „Вимкни де стріхи в сусіди“. Але де тоє ся взяло, де би я пішла. „Іди ти, як хочиш, бо то син, най іде тато. Але не йди там де є дитина! Ще правда ці нї, на що кому зле робити? Піди до тойї хати де тих двоє старих жидів сидят. В них нема дітїй, то не шкодит“. Пішов, приніс тойї стріхи. Скупалам, мій Стефан заснув.

То було якось так на тижню. А в неділю по службі божій по-виходили жінки на улицу, посідали на дуба під школов, тай і стара жидівка меже нами. Взяли си бесіду за різне. Жидівка каже: „То знаєти, коли-сь ту щось нам ся стало в ночи, аві руш заснути. Така вам нудь нас брала, що трохи не згинути прийшло ся. Як жиємо не сварилисьмо ся, а тогди трохи не бились-мо ся. Цілу ніч ходилисьмо і і сьвітили, так аж до раня.“ Я так почервоніла, так ми чогось встидно стало. Посідала ще трохи, тай пішлам Василеві сказати, як то ми жидам сон відобрали. От що є чари то довідно знаю.

2. А знов мойї мама кажут — що ту на панських хатках було три дівки. На гульки они не ходили, Боже борони. Мама як квітки стерегла. Бідні правда були, але гідні. Найстарша, то такої така ладна була як лялька. Бувало іде дорогов ці вбрана ці нї, то люди стают. Але де, малі діти не давали їй дороги перейти, біжут як за яким чудом. Досить, коли борщівські пани йїхали ся на ню дивити. Щось она собі раз зайшла з єднов дівчинов, такої на тих хатках в сусіцтві. Та зі злости, раз на улиці вихопила ті дівчині з за коси барвінку. „Чекай! тепер віддаш ся, як той барвінок знайдеш“. Слушайте-ж,

не приходило ся їй вже так амарнувати? Сестри не такі ладні, повіддавали ся, а їй ані суди Боже. Такої все ладна, та що з того, всі си хвалять, ніхто не бере. Аж тра було хату розвалити на ново, то не знайшли зсохлу жабу в вінку з барвінку в печу заліплена? І що скажете? Дівка сорок літ мала, такої того самого місяця, як жабу найшли, віддала ся. То вам скаже не я, але ціле село, бо то не давні часи. Я вже була гарна, як она ся віддавала.

3. Або то: взяти в флящинку з під єдного берега води, а так з під другого берега ставу домішати, а най но би поставив в хаті, щоби ніхто не видів! Щоби ся як чоловік з жінок любили, розійдуть ся — і не зійдуть ся, пропало.

(Від селянки Катерини Демчук в р. 1895 в Циганах борщівського пов. записала Дарія Глібовицька.)

24. Що кому призначене, то его не мине.

„Біда тепер з холеров“. „Чому?“ — „Бо хто заслабне, возьмуть до шпиталю і струють“ — „Алеж так не можна, де би дохтір поважив ся труїти людей. Такого можна заскаржити, хто би таке зробив, мав би він не малу кару.“ — „Та де скажити ся? перед ким? Таж то вшятко від них виходить і вони всі ся за руки держать! Тепер як возьмуть, то юж живого не пустять. А давнійше, як хто захорів, то хтось умер, а кому не суджено умерати, вийшов; єдні до других ходили і нич ним не шкодило.“

„Таке і зі мнов било. Отиць мій бив газда добрий, а стрик тісний-ший. У вітця било тринадцять дівок. Всі годували ся; котра піросла, засватали люди, вийшли заповіді, а ту і смерть їй. Всі вимерли, хіба ще штири лишили ся. Мати дуже рознадала ся, плакала, суятила ся; люди вітця всяко намавляли. Дехто і повідав: „Я як би таку жону мав, то бим їй в беріг друлив, або що з нев зробив“. Отиць не бив такий, щоби собі таке брав до голови. Не єден сердить ся без насварування, як му дівка уродить ся, а отиць мовили: „Що ми Бог дав, то буду годовати“.

„Пішли отиць до Голомуца з волами. Там перейшов їх ворожильник, тай мовить: „Я ти повім, що ти хибує“. Али отиць не любили вдавати ся в забабони. — „Не потребує“ — повіли „що ми Бог дав, то маю“. А він конче, почав ходити, тай лементовати, так они й пристали. — „Маєш тринадцять дітний, але тоти діти не від Бога, від Бога діти мішані, їйї так пороблено, що самі дівки.“ — „Коли так добре знаєш, то ще повідж, хто так поробив?“ — „Твого брата жона“ — відповів ворожильник — „твоя жона буде ше мати дітину; як тота баба умре, буде хлопниць, а сльї ні, то дівка.“ Вернули отиць, тай зараз до брата пішли. „Брате, що я тобі завинив, ми на однім серци лежали, а твоя жона таке вчинила, що моя цілий свій вік плаче. Дам ти пару волів з стаїні, лиш ний твоя жона так розробить, щоби бив хлопниць.“ Стрик порадив ся з стрийнов, а вона повіла: „Хоть би ми дав шість пар волів, хоть би ми дав ціле село, то я того не розробю, бо то зроблено до смерти.“ Пак Пан-Біг так дав, що она умерла, а я

уродив ся. Стрик ще більше стіснів, вшитко звело ся на нич, тай він пішов в Поділя.

„Сестра моя была в Поділю, по смерті вітця вернула і сіла на пляц. Я бив хорovitий і дилкатний, она мислила си, що я не буду годовати ся і вна присяде ввесь захід. Пішла десь аж за Самбір до славнойі ворожилі. Тота її повіла: „Там є хлопиць, але не буде годовати ся, бо в 12 році буде на нього велика прикрість, а як з неї вийде, то буде в п'ятнадцяти році на нього друга прикрість. А як мине го і та друга прикрість, то буде три рази женити ся.“ Сестра вернула домів, тай розповіла матери, що чула. Мати ще більше розпадали ся наді мнов і ще більше уважали на мене. Заказували мені, щоби не лазив по деревах, не ходив по над беріг, щоби не смерти не пожив. Прийшов дванатцятий рік. Я заяв худобу пасти. Сів їм під кіля і шив кри-саню (солом'яний капелюх), а другі пастухи завертали іміня. І тогди, бодай їй земля чорнов была, висунула ся поганка з під кола і мене, як би невіста іглов шила, бадзнула в лице. Я зірвав ся, цілий ків роз-метав, кожний сніп розв'язав. нічого не найшов і за хвилию без тямки упав. Домів привезли мене, як би не живого. Опух їм цілий і не бе-сiдовав. Ходили десь, дали ми ради і я подужав. Прийшов п'ятнадцатий рік. Вже їмив ся я до гендю, ходив на купецтво, вже бив гідний. Било свято, чи неділя. Пішов я на село, тай зійшов ся з людьми. Торочили всячину, тай я з ними бесiдовав. Та схотіло ся мені так страшенно спати, що, хоть і говорив з людьми, а не міг себе перемочи. Вертаю домів. Мати легли си в сінбох. Зганяю матір, би встали, бо я си ту ляжу. Мати веліли ми іти до хижі в постіль, але я упер ся і матір вігнав. Мати встали, пішли до хижі, а я ліг на того місце і уснув. І зараз снит ся мені, що прийшов до сінний старий дід з сивов боро-дов, з торбами і мовить до мене. „Хлопче встань, бо та що ту вку-силь!“ Я встав, пішов до хижі, на двір, роздивлю ся по сінбох, нема нікого, тай ліг на то саме місце. Ледва уснув їм, знов на вку-сила, пек би їй, в лице, в то саме місце, що перед трьома роками. Лице і шию загнало, не било кого будити, бо я лежав без тямки. Да-вали ми ради і знов я вийшов з того. І друге сповнило ся, що воро-жила повідала, бо я вже маю третю жону.“

„Проповідають, що якийсь богач не мав довго дітий, аж в пізній-ших літах уродив ся му хлопиць. Пішов до верожильника і питає ся, чи буде му хлопиць годовати ся. А той му повідат: „Твій син утопит ся в твоїм колодязі.“ Але отиць не вірив йому: „То не може бити, він там не буде нич робити, не буде тамтуди ходити.“ А верожильник обстає при своїм: „Йому так стоїть, що мусить в твоїм колодязі вто-пити ся.“ Прийшов отиць, велів колодязь високо огородити, скіров на-крити і замкнути. Як воду брали, відмикали колодязь і назад замикали. Раз в літі бавив ся хлопиць на оборі, а пак ліг собі на скірі спати і там застали його вже не живого.“

(Оповідав в грудні 1893 р. в Мшаниці гззда з Лопушанки Олехнової, турецького пов., а приходив до своєї дівки, що тутки у гзди служила. Того року веліли ставити холеричні шпиталі, а жида пуджали людей, що дохторі трують хорих. От і видно, яка велика проваль межи інтелігентними верствами, а мужицтвом. Записав Михайло Зубрицький.)

25. Про хованців.

1. В селі Галівці, староміського пов., живе заможний газда. Називають его Благий, пише ся інакше. Є старий отець, і щось два сини. Раз якось вибирав ся старий і найстарший син в дорогу, тай вийшов на задні двері і мовить до своєї жони, що щось робила в горідци: „А не забудь напоїти го“. А вона відповіла: „Коли я ся го бою.“ — „Не бій ся, не бій“. А стояв за плотом сусідський парубок і всьо чув. Хованця поять з сліду. Упав дощ. Того самого дня ішов тот парубок дорогов і видить, що якась баба на дорозі прикучула. Приходить ближше, а то Блага; надслухує, і чує як она припрошує: „Пий любойко, пий!“ Парубок без душі як не пустить ся, аж ся за ним закурило.

2. Другий парубок служив у того газди. В зимі молотили в оба, а ту десь взяв ся на стайні кіт і маяв. Він го зганяв, а далі замахнув ся на нього ціпом, а старий Благий мовить: „На що беш кога? Будеш видити, що з того буде!“ На другий день рано прийшов парубок до стайні давати худобі їсти, а худоба вся обернена задом до жолоба і за хвосту попривязована. А Благий до парібка мовить: „А видиш! то кіт таке наробив“.

(Записав Михайло Зубрицький 6. іюня 1889 від ймості Антоніни Стукачової в Галівці, староміського пов.)

3. То у богачи то є свій вихованець. Він сидит на печи або на подбі, та его газда доглядає, а як му не дасть їсти так як він любить, то робит збитки. У одного газди був вихованець. Раз якось поїхав газда з газдинею до міста, лишив дома наймичку, казав їй зварити кулешу, але наказував, аби не солила. „Як звариш — каже — то записи на під: в одну мишину дай молоко, а в другу несолену кулешу.“ Дівка взяла тай так зробила, але забула ся тай посолила. Вивнесла вона на під тоту кулешу, та не встигла приперти дверей. А ту як не трісне ві по голові миска з тов кулешов, то вона аж упала без памяти. Бо то чорт не може знести соли.

(В Лисці станіславівського пов. від Галіи Піндус в р. 1883 записав Порубальський.)

26. Про вовнуляків.

1. Якась зробила, не знати на кілька там літ, зятя вовком. На святий вечір вскочив він до хати, сів на припичку в куті і наставив лабу, де бив сук вбитий. Вняли йому сук і він зробив ся чоловіком назад. За кару конала теща більше як пів року. Просила зятя, щоб їй простив, а він повідат: „Мене добре вовки їли; як мині лехко було жити, так би тобі лехко було конати.“ Не сконала, аж доки зять не простив їй. Питали го ся люде за худобу, котре вовк має право взяти. А він повідав, що ярча, або ялова, котре має бити вовкове, стає в керве.

2. Піп ходив вовкуном рисьом (що з попа, або пана), вихопив вікном дітину, тай повіс з собов. Рись звівся сорокате.

(Записав Михайло Зубрицький 1881 р. від сестри, Марисі Гошівської в Кіндратові, турецького пов.)

27. Кривоприсяжця земля не приймє.

В Лосинци біла служниця і богацький син зробив їй черево; кляв ся, що їй возьме, щоби го так земля не прияла. Коли умер, земля не прияла го раз і другий. то поставили трумну коло церкви. Курка внесла яйця в трумну. Якись заставляли ся, що заберут з трумни яйця. Єден зайшов, а мертвий хап його за руку і питат ся: „Чого хочеш? Та мов їй, щоби ми відпустила, бо я за ню терплю“.

(Записав Михайло Зубрицький 1881 р. від сестри, Марисі Гошівської в Кіндратові, турецького пов.)

28. Про упирів.

То јист чоловік, він на тім сьвітї жив, жи він по сьвітї ходив, шче за живота, він чужого жадав, він чужих опкривдував, де шчо в кого заглянув, то взяв — так на тамтїм сьвітї јого не пријмајут, то він јист опир, і ходи по тім сьвітї і дўси лўди.

— Коли-сь були такі лўди — типер ни ма таких, — замітив присутній гєзда Микола Кравіцький: — Јист, відказаав старший гєзда Гілько Беспалько, з прїзвищем „Якимчук“.

— Кóли нас ни чути таких, — мовив Микола Кравіцький.

— Того року в Пазлівцї був, але живиј.

— То вже уродить сьє такиј. Ја видїв у мїсьтї: јїден у другоо батїг фкрав. Тотї хлопи јак јїго росплатали (розьдбагнули нїби јїго), то він мав на грудьєх у ті јамцї... то він таке мав, таку бороду јак цап у ті јамцї на грудьєх, — то јїму мона було взяти, закрутити за руку і на плечи закинути і так нести за ту бороду, таку мав... То вїнци лўдиј дивило сьї на ту штуку, то казали, шо то упир родимиј! То јїго били, тоо хлопа — то ја видїв на ту прахтику. У Бродєх, мон јї тому три роки. То котрому но тїлько груди заросьтєтьє так тенью, то то вже ни добріј чоловік. То тој во Намісник (господар в Берлині) — то јїму ті груди обросли так јак облыпльєні смолоју. Тој нибощик Сафат то та-жи мав такі груди — то ненависниј чоловік був.

— Бо то кажут лўди: јак мајї богацько волосєа на тьїльї, то богач буде, — додала Паранька Сторожук, жінка Миколи Кравіцького.

— Намісника јак нальєкало коли-сь тутка, то аж до Мајїркової хати залетїв. Ми стојали ф тој час — так мїсьаць сьвітїв, оту коли Левковојї хати (Гілько Беспалько).

(В Берлині бродєського пов. записав Осип Роздільський.)

29. Не годить ся мити ся в неділю.

Моја мама нибощка розказували все: хто сьї в неділю вмиї, то волос іде аж на десьату хату. То борони Боже в ниділю вмити сьї! (Стара Гананьїниха).

Моја сестра раз як хотіла вмити сьа в ниділю, то мама так кописткоју била — кае: Ти ни мала-сь часу в вечир вмити сьа? (госп. Соколовський)

(В Берлині пов. бродського записав О. Роздольський)

30. Не годить ся пекти хліб у свято.

Бо то люде говорили в Мілятині на відпусті, що то одну жінку ухопили — най ся прич каже! — от ті, що би їй не згадувати. То було свято, не зна' чи руське чи польське. Доста, що взяла сьї жінка печі хліб. Запалила в печи рано, а всі пішли на службу божу. Замісила повне корито того хліба, тай 'но почала саджати до пєца, а ту виїздят комином два паничі красно убрані тай кажут до неї:

— Ходи з нами!

Вона не хотіла, але ті як єї хапнули, то й на нинішний день.

(В Звїнигороді бобрецького пов. від селянина Гриця Гулки в р. 1894 записав Порубальський)

Е. Оповідання про історичні особи і події.

8. Про Довбуша.

1. Добоша ніхто ни міг забити. Али онь к...а его ся визьвідала, чим би его забити. Він їй повів: Мене нічим ни забє ся, тілько пшенице, що ся служба на нї правит. І кажи вони єму: А ще чим? -- Треба ще шість куль осьвятити і тим пушку набити і аж тим мене ся забє. То она своему газдьї Шчифанові повіла і він пішов до церкви і попросив священника за пшеницю. Дав му. Взяв собі з дому тоті кулі, осьвятив, набив пушку і его стратив.

Була на троньї царівна і Добош прийшов з тимі хлопцями і взяла єїї. Як жи Добоша забив Шчифан, то ті хлопці пішли до Стрия на ринок і їй там вєсько царьово позабивало.

(В с. Хітарі стрийського пов. від Івана Хомінця записав В. Гнатюк.)

2. Він їй сподобав, уна була бідна, али він їй сподобав. То він їй поставив на-сам-перед хату сьльичну вимурував і столи їй сьльичні поробив, стальові замки до двериї, усьоїї так.. Як він до неї ходив на вечирницї, то він їй носив мед-вино, вєсь, шчо вна забягла... їй душа, і гроші, шчо вна потребиувала на житьа. Але вона так з ним заїшла

в диспуті: „Як то — каже — жи таке воєско всьо, а вас не може вбити?“ Жи с канонів стрільають до него, то він ту кулю злапит у руку і кине, а јого ни забіи... Али він каже так до нејі: „Мене би забив, али злотоју кулеју, і допіру дванајцять служби-божів тре віт-правити, дванајцять парастасів, івангелів дванајцять і дванајцять раз воду усьватити, жи-б вона в воді джала, — допіру та куля јого возьме. І ја мају дванајцять волосів злотиx; у голові: як-би хто јіх вистриг, то ја вже моци ни мају, вже ни буду ныцздужати..“ Али він так пријшов до нејі в сьвато і каже: Піськај минь! — Вона јго звзала ськати, і тих дванајцять волосів вистригла і сховала. І допіро вже Стефан тој Дзвінка звзав до себе те волоси і про-то він уже мав миць јого забити, і забив, — а виплав кулю злотују...

3. Добуш, то він був такиј розбојник најстаршиј від усьиx, жи пријхав до міста, пани јиму ныц не зробили; воєско давали, то він воєска не бојав сьа; стрельали, то він кулю злапав у руку і на-зад кидав на воєско, бив воєско теју кулеју з руки... То він став на висо-кј горі, на милју прала дьівка білизну на ріцї; то він як пустив каміньом, то ту дьівку вбив на милју; і не могли ныц із ним зробити. Але вівчарі пасли вівці, трох јіх, і брали на батіжок каміньчики і на ту гору всьо собі пускали. І він пустив камінья з гори межи јіх вівці і вбив три вівці јім. А допіро ті хлопці звзали знов камінці на батішки. — А но — каже — пускајмо ми до него, ми јого вбїјмо! — Јіден пустив з батішка, — вибив воко јиму; пустив другиј, — вибив друге воко; третїј пустив у самиј лоб, і забил. Допіро там до гро-мади дали знати ті вівчарі, шо то троји овец забитиx, а хто забив — Добуш. — Али-ж ми з батогів камінцями јого вбили.. — Ті не хтыли дати віри, госнодарі, каже: „С канона він кулю злапав, то јого не вбили, — а шо-б ви з батішків јого забили-сте! то не може бути так!“ — І ті поїхали до суду і то замельдували в судї, шо: такого і такого ту забити пастушки з батогів. — Ну, та ј суд — каже: Поїдем переконати сї — каже — чи то јист правда. Як јого хлопці ті вбили, то допіру велику дістанут надго-роду за те... — Али-ж поїхали на ту гору, сеньдзя і комісар, усьї поїхали, багацько, то пізнали јого, жи то він: то тим хлопцям велику надгороду дали за то, жи воєско стрільало на него, а не вбили, а малі хлопці з батішків забил такого всїводу... То він мав у тіјі горі по-злацани лїшка, всьо, то вони забрали срібла, злата на три фірі, шо во-ни убивали і рабували, і тих дванајцять забрали і потратили: і залї-зну фігуру поставили на јого... јого поховали таки на ті горі на цвин-тарни, і з того злата вибили злоті лїтери, шо тут Добуш лежить, вели-киј војивод був.

На мою замітку, шо прецінь Добуш погіб з руки Дзвінки, відві-тив оповідач: То то иншиј був тамтој Добуш, — він мав злоте воло-сьи, тој Добуша брат, кривцї.

4. Здибав бабу на доразї. — На тобі дві копїжки (чи три) купи цьвашків минь. — Та купила цьвашків тих з головками, —

він чикає. Але вона їде з міста, йому ті цвашки дає. Він взяв, її в п'яти ті цвашки вибив, і допіро вона пішла до дому вкована. Кажі: Ти дурна бабо, як ја тобі дав пару грецарів, то було собі випити і закуєнти, а за мене Бога просити, аби ја здоров був. Тепер будеш десьати заказувати: як тиби такі пан дає гроши, не віддавай назад! Ти бачиш, жи в мене злоті піткови коло чобіт, то ја цвашків ни потребују! — На том кінець... То то був штудер, гунцвот! То допіро був шельма! Бери і биј у живе тїло твозьдзі! А Пан-біг такі допуст дав на него, жи з батішків забили...

(N. 2-4 в Берліні пов. бродського від госп. Микити Ридара з прозвищем Мазепа в сент. 1893 р. записав Осип Роздільський.)

Е. Оповідання про місцевости.

1. Смок коло Єрусалима.

До Єрусалиму йшли всякі віри на відпуст. Зробили так, ги тепирь в зимі, же пісарь дає гроші на дорогу. Ідуть і несуть зброю, що йїх тягне. Прийшли на якусь поляну, а там великий звів, що тягне смоком. Трапили го в пупиць. Так заричав, що всіх заглушив. — В нім найшли много людий. То било в турецькім краю, а звів тот називає ся Самсон, бо має велику силу.

(Записав Михайло Зубрицький 1881 р. від сестри Марисі Гошівської в Кіндратові, турецького пов.)

2. Відки пішла назва Київ?

Зібрала ся велика чірнява, село до села приставало і так ішли що раз далі. Аж прийшли до великому місту. З міста вийшли попи з коругвами і почали кланяти ся єдні другим. Люде зметали на єдну купу кий і запалили. Купа горіла сорок днів і ночий і штири, тай від того назвали місто тото Київ.

(Записав Михайло Зубрицький 1885 р. в Мшанці староміського пов. від вдови Теклі Швець.)

3. Диво в Лосинці.

Били бездітки в Лосинці (турецького пов.) та все вставали говорити про людий, обмавляли. — „Вставай старий! будеме про людий говорити“ повідала она. Гусак звіс яйце мальоване, а пак вродила вна цапа. Рада в раду, що робити; віднесли в Бруну (місцевість понизше Лосинця над рікою Стриєм) і верли в потік. Потому все приходило на пляц і верещало в ночи. Та пак голюкали люде і вно пропало.

(Записано як висше.)

4. Собака з Явори.

На ярмарку люде, як що продают, проклинают ся, лают, щоби борше продати. Дехто повідат: „Бодай йим си попів дома не застав! Бим си хату передже увидів, ніж піч!“ Якийсь продавав воли з ганчом тай повідат: „Як би ти що хибовало, я з Явори (турецького пов.), Соболівського підданий, Іван Собака.“ Воли мали ганч, чоловік увидів аж дома. Іде до Явори, до Соболівського і розповів, за чим прийшов, а тот його палицев. — „Ти не знаєш, що я людий держу, а не собак.“

(Записано як висше.)

5. Холера в Дрогобичі 1831 р. і жиди.

В Дрогобичи як перший раз була холера, то жиди дуже мерли. Шо ту робити, пішли вни до рабіна, радьит сьї. Не знаю, що там заплатили рабінови, досить, що той їх нарадив. „Треба, каже, щоби вам гой завазав носити жидів на окопско, то тогда слабість від жидів відстане, а перейде на гойів“. Узьили жиди, найшли собі деь такого Іванка, що в вих у грубах топив, дали єму йїсти, пити, обіцяли 100 ринських і кажут:

— Нічого від тебе не хочемо, лиш абис собі став на окописку при вході, а як будут нести вмерлого жиди, то ти крикни: Не несїт, не несїт, тут уже більше не треба!

Мій Іван йїсть, пє, а далі, над вечір, як уже мав іти на окопско, каже до жидів:

— Давайте гроші.

— Ні, Йвануню, ми тобі аж потому дамо.

— Ні, я не хочу потому. Як тепер зараз не дасьте, то я не піду.

Що було робити? Погаркали жиди, тай дали Іванови гроші. Сховав він гроші добре. тогда йде на окопско. Став собі в браму, не довго й чекав, несут якогось умерлого жиди, а за ним ціла хмара жидови. А мій Іван як не крикне:

— Несьїт, несьїт! Тут місцьї досить, усї сьї влїзете!

Жиди в гвалт, та за Йваном. Були би го певне забили, як би не втік. То вже потому кришила їх холера, кришила! Вже всюди люде перестали мерти на холеру, а в Дрогобичи жиди не мерли.

(В Дрогобичи від кравця Івана Гутовича записав 1872 р. Іван Франко. Порівнай зацеції N. 1.)

Ж. Анекдоти і факції.

І. Про жидів.

1. То як жида дуже мерли в хольбурі, то најняли собі хлопа, Івана, копати діл. Кає: „Ми тобі тільки а тільки грошеј, лиш як ми принесем жида ховати, ти кричи: Не треба, не треба!“ Ну, добре. Иван гроші взяв, заніс до дому, понакупляв там жінці, дитьом, чого треба, випив собі, тај иде на окопisko. Аж ту жида несут жида. А Иван уже вперед собі вибрав пляц, куди тйкати. Надносят до хвртки, а мій Иван кричит: „Давај більше, давај більше!“ Жида тамтого вмерлого покинули, та за ним, за ним, — але де його! И гроші пропали, и так не було, як жидам хотыло ся.

(Від Михайла Теслюка з Батятич жовківського пов. 1877 р. записав Ів. Франко.)

2. Приjšов жид подорожниј до газди. А то було на святиј вечір. Жид сидит собі на лаві, дивит ся шчо варьат, печут, ладьбат на вечеру. Приjšов вечір, посідали всеј за стіл, вечеряјут. Жид собі осібно в кутику, — дали ј јему дешчо јісти. Повечеряли, вже јдут спати, а жид повідаје:

— Слухајте, господару! Все ладно, фажно у вас, подобало ми ся, лиш одно ми дивно. Видыв јем, як јесте всеј јіли, шчо було наварно, лиш одного-м не видыв. Як варили сушінье, то з ним разом і кляки варили ся. А коли ви ті кляки јіли, того-м не видыв.

(В Ракові, золочівського пов від Грянька Мартиньака 1886 р. записав Т. Терлецький.)

3. То раз хвалит сьі жид перед льудьми в коршмі:

— А то ми сьі міцно били с тим дурне Иван!

— А хто кого вібив?

— Ни, та ја Івана вібив. Він на мене льушню то положит, то підојме, то положит, то підојме, а ја јего капельухом, капельухом, капельухом.

(Від Фр. Батовського з Ценева пов. коломийського в р. 1880 записав Иван Франко.)

4. Як жид вістав капральом і зицирује рекрута:

— Як ја тобі сказьу: links kik! то аби ти воко стало, як тој гудзик!

(Записано ut supra)

5. Один піяк, що вже пропив увесь свій масток, приходит раз до коршми і просит арендаря, шоби ему поборгував горівки. Але жид видит, що нема ему на що боргувати, бо він нічого не має, то й не хотів дати ему горівки. Але той бідний хлописько бере ся на спосіб, каже:

— Та арендарю, дай же тої горівки! Я тобі щось красне заспіваю!

Тай починає так:

Жид — пан, жид — пан,
А жидівка пані,
Жидинята — паненята,
А ми їх піддані.

Жид почувши таку підхлібну пісню закликав его перед ляду і дав ему півкватинок горівки.

— Ану, Іване, заспівай іще!

Іван співає, а жид усе дає ему горівки. Дати коли Іван уже добре собі підпив, то заспівав з другого кінця:

Жид — пес, жид — пес,
А жидівка — сука,
Жидинята як песата,
Не велика штука.

Учувши такі слова жид гитрутив Івана з коршми.

(В Сапогові борщівського пів. записав Дмитро Шимчук)

6. Раз поїхав був Іван до міста на ярмарок і забавляв там цілий тиждень. Коли повернув з ярмарку, вступив на другий день до коршми. Жид арендар питає его:

— А деж ви бували, Іване, що-м вас так довго не видів?

— На ярмарку.

— А щож ви там бачили?

— Худобу, збіже, панів, жидів, мужиків — звичайно, як на ярмарку.

— А котров дорогов повертали-сьте?

— От тов з міста на ліво.

— Що при окописко?

— А так.

— А знаєте, там мої татуньо спочивають. Ой, праведний то був чоловік.

— Чи то не на їх гробі ясність світила ся?

— Що ви мовите! Ясність світила ся? Та то може бути, бо вони були дуже праведні. Їх гріб зараз при дорозі в правім розі.

— А так! Я власне там видів ясність. Дві свічки світили ся, а третя ляла ся. Так, так, то певно на їх гробі.

Коли зійшло ся більше людей, жид просив Івана ще раз се оповісти, щоби всі чули, який то его отець був праведний, що навіть на его гробі ясність світила. Коли вже була повна коршма людей, жид ще раз просит Івана, щоби голосно перед всіми повторив, що бачив на гробі арендаревого тата. Іван каже:

— Та так було, як кажу. Була ясність — не знаю, чи від того, що був праведний, чи ні. Іду по при оконоско і здає ми ся, що на однім гробі дві свічки горять, а третя леє ся. Я приступаю ближше, щоби ся переконати, що то за ясність, а того до мене: гав, гав! Дивлю ся, а то білий пес став на гробі робити свою потребу, тай витріпив очі, і вони блищать ся так, як дві свічки, а хвіст спустив, так як би третя свічка лягла ся.

Тогди всі люде в сміх.

(Записано ut supra).

8. Був собі хлоп і мав стару матір. Взяв він гарбуз і казав матері сидіти на тім гарбузові, то висиди лоша. Пішов до коршми до жида і кає до него:

— Купи у мене, нибое, яйце! Можа мати сидит на нему і висиди тибі лоша, а має сидіти шість неділь. Али шкода мині — кає — меї матери, бо вона сі мині вісидить дуже на тім яйці. Ти маєш свою матір, купи у мене те яйце, і твоя мати досиди решти і буєш мати лоша.

А жид кає: — Альи, Ліван! шчо ти хочиш за те яйце?

— Дурниї жиде, даї мині пядесят ринских, то ја тибі продам.

Дав жид пядесят ринских і взяв яйце те, посадив стару жидівку. Сидит стара на тім яйці. Али сиділа вона мое з місяць, сиділа і другі, нима лошати... Взяв жид те яйце і пішов до лїса с тим яйцем і кає: До дїтькової матери, кину їго! Пядесят ринских нима, і лошати ни буди!

Взяв жид те яйце, як бевхне до корча, а в тім корчі спав заїаць, — як вирветь сі заїаць с того корча, та ј пігнав. А жид кличе: — Цисцьоу, цисцьоу! ходи скуда! мама возьде твоя ја!

Де, заїаць полетів... Іде жид до дому і шо-но ни плачи. І кає: Шче жи-б була јіден день сиділа, вже була-б лоша випїла! Приходи до Лівана і кає: Альи, Ліван! шо ја собі наробив! чем ја тебе не слухав! Добре ти мині, Ліван, казав! Ја взяв те яйце, пішов до лїс, як ја те яйце кинув, а воно розбило сі! Де, як лоша вирвало сі, то вже було зі шерстију, вже зі всім. І-но ше јіден фїст ни мало. Як литїло, то но тїлько так бес фостик, тої мальницькі, шо ріс, блик! блик! і политьло! Та ја їго кликав: цисцьоу! цисцьоу! — і вно ни хтїло завернути сі! І вже пропало!...

В Берліні бродського пов. від господаря Миколи Кравіцького в марті 1894 р записав Осип Роздільський.

8. Ішов жид подорожніј і так зближаїи сі, зобачив парунків, шчо на поли косили гречку. Як зобачив їх, і так сі вже боїт, знаїи добре, жи їго будут зачіпати, такого бідного жида. Але подумав собі:

Вони мене конечно будут зачіпати. Як то жид перебіглий у своїм тальмуті, таким, як би то католика адурити, чим-би то підійти його. Але подумав собі так: Я їх здуру, що ја видів багато вовків, і тим їх збаламучу. — І приходит блиско них, а вони вже сї дивять на него, — в великім страху був. Він пришов, як уже зближив сї і каже: Помагај Бі' вам, парубочки! що робите? гречки косите? Покиньте гречки косити, ходіт зо мною вовки бити! — А де-ш тоті вовки? — А там при долини. — Багато тих вовків було? — Бі'же Бо, жи видів-ім сорок! — А вони кажут: Гіј, ти дурниј жиде! де ти видів сорок вовків! — Ні, нехај ни буди ни на мојім, ни на вашім, — видів-им пїть. — Ну, як-же вони виглядали? — питајут сї парупки. — Мали очки як сїмјичкі, зуби як шпильчкі, а фостик як петрушечкі, і робілі від дьиркі до дьиркі: піі! піііі! — Гіј, ти дурниј жиде! та то ни були вовки, то були миши! — Ни, що ја видів, то вам кажу.

У Львові від кравця Подікарпа Угорчака родом з Тясьмениц тов-
мацького пов. в майі 1894 р записав О. Роздільський

МАТЕРІАЛИ і УВАГИ до історії австро-руського відродження

1772-1848.

Х. Агітаційна поема М. Попеля.

В Житю і Слові (III, 152) була вже згадка про сю поему. Дякуючи ввічливості д. Клима Кульчицького в Самборі ми одержали відпис тої поеми з автографу, котрий находить ся у автора, що живе тепер у Черхаві, селі самбірського пов. Автограф, по словам д. Кульчицького — старий і втлілий, видобув автор, ще будши бурмістром самбірським, із актів судових; він написаний очевидно перед арештованєм автора, т. є. перед 1838 роком. Уже тоді поема мусіла бути популярна в кругах польських конспіраторів, коли в початку 40-вих років була так широко звісна серед львівської молодіжі, як про се свідчить д. А. Стоковський. Крім „Русина на празнику“ д. Кульчицький надіслав нам відпис ще другої поеми М. Попеля, без напису, на польській мові, писаної у тюрмі. При нагоді познайомимо й з нею нашу публіку.

Ів. Франко.

Rusyn na praznyku

Z bratmy szczyro sia hostyty,
 Tak Boh kazau z dawnych lit,
 Z bratmy szczyro sia lubyty :
 Na tim nebo, na tim świt.
 A szcze Rusyn prawosławnyj
 Nihdy toto ne skwernyu,
 Szczo Boh każe i wik dawnyj,
 Szczo did, pradid nasz robyu.
 Oteż dali! wse w ich ślidy:
 Najperw nehom sia skłonim,
 Potim bratia i sosidy :
 Na zdorowie wam tu wsim!
 A de pryjaźń ufnieć sije,
 De braterskij hołos sam,
 Kol' si serce rozihrije,
 To ne znaie jazyk tam. —
 Ej — ta mnoho, ta mnohońko
 Pohadaty majem my,
 Ale tycho, ta tychońko!
 By ne wczuły worohy. —
 Szcze tychońko pryjатели,
 Chotia wnet już burknem im,
 A tim czasom, bratia myli,
 Na zdorowie powtorim!
 Z dawen dawnych wo nedoli
 I w neszczęściu Rusyn wse,
 Z dawen dawnych wo newoli
 Pered panom karku hne.
 Pany w puta nas wbywajut
 I wołoczut u swych nih,
 Pany w jarma nas wprihajut —
 I prohniwau wże si Bih :
 I ne dywet tak na ludy.
 Jak to w perszych Chrysta wik,
 I ne zsylał dywni cudy, —
 Sam sy radyt czołowik.
 Bo ne hidny ludy toho,
 Ne słuchajut dawnych prau,
 Jeden czyhat na druhohe,
 Jeden druhym na kark stau
 A Boh uczyu nas pred lity, —
 Szcze doczytat, chto pyśmen, —
 Że wsi ludy jeho dity,
 A wsi riwni, jak jeden.

Widkiż panok maje maty
 Toto prawo za sobou:
 Na pańszczyńu vyhaniały,
 Naszu pyty, naszu krow?
 Jak wołamy vse woraty
 Swoji nywy i swij łan?
 Nas kol' schocze i prodaty,
 Widki maje toto pan?
 Czy win w toj świt ne prychodyt
 Słabyj i smertelnyj wraz,
 Czy win tu sia tak ne rodyt
 Hołyj, jak i koždyj z nas?
 Ha! jemu dau na paperu
 Mić nad namy źmija car!
 Dali! bratia, szczeru wieru (?)
 Wyhubyty do sto mar!
 Tobo pane pidłe prawo
 Nadau takij, jak ty zbij,
 A w mom sercu tu kerwawo
 Tu wid Boha napys mij;
 Hnet rozłożym my ho tobi
 I wtysnuwszy nowyj znak
 Z kerwy twojej na twom hrobi
 Prymociujem wiczno tak!
 Z neho zejde szcztastia nowe,
 Z neho koneć nuźdom wsio.
 Na zdorowie wam bratowe,
 Na zahubu worohom!!
 Ta win namy robyt, honyt
 I wsio bere i wsio dre,
 Potim toto pusto trwonyt
 A my bidni — w bidi vse.
 Czy ne majesz ty, jak chłopy,
 Czy ne majesz nih i ruk?
 Praciuwaty, żaty snopy,
 Zarobyty chliba sztuk?
 A kol' słabi, kol' bez syły,
 Pidli, jak i zarid wasz,
 Twoi rodyczi tia spłodyły,
 Kol' otiaty sy ne dasz —
 To na kulach pid żebramy,
 Tutka pryjdy tu z torbamy,
 To ty kuseń chliba dam;
 A ne zderaj, ne knuj zdradu,
 Bo i tobi pryjde czas.
 Dali! panom na załadu!
 Dali! pyjmo i szcze raz!
 A to szcze ne dosyt' bity,

Zbyty lutyh sia paniw, —
 Szczu w dorozi nam, sosidy,
 Szczu czereda sipakiw.
 Już pan — choć swij; ależ z widky
 I na jaku temnu put'
 Nanosyły wsi nam didki
 Tych proklatych Nimciw tut?
 Z koncie świta, deś z za horiw
 Toj pohanyj czorta plid,
 Deś z za lisiw, deś z nad moriw
 Toj pluhawyj pekła rid.
 I dywit sia, z tamtych storon,
 Ne dobreszut de ni psy,
 Ne dołetyt czornyj woron,
 Ne dopijut kohuty —
 Z tamtych storon w kraj nasz wpasty
 Jakby stercznia, jakby dycz,
 Morduwały nas z napasty,
 A nasz chlib jak icz, tak icz!
 Wsiuda szpijut kol' murauli,
 Wsiuda z nas podatky drut,
 I hołodni kob' żurauli
 Wsehda nasz dobytok żrut.
 I szczo rik ich stado nowe
 Tu wpadaje na nasz myr,
 A nam dali, panońkowe,
 Nam prychodyt już na hyr!
 Widty panok nam hrumocze:
 „A robyże, a wstawaj!“
 Widtam Nimeć wse szwargocze:
 „A dawajże! A wse daj!“
 I ne moż ich nasytyty,
 Chotia ssut nas wże wid lit,
 I wse naszi syny, dity
 Rekrutamy honiat w świt.
 A chto nad lud wytił ruki,
 O swobodi słowo rik,
 Jeho berut deś na muki
 I zatrujut myłyj wik.
 Pek ty Nimcze! pek ty maro!
 Czo ty chcesz w tim kraju?
 I ty mowiu, ty psia paro:
 Czo ty chcesz Nimcze tu?!
 Ty prychodysz tu sia pasty
 I wodyty nas za nis?
 Ty prychodysz tu w nas krasty,
 Ty i brat twij czornyj bis?
 A złodiuho! a rozboju!

Użeś dosyt' u nas krau!
 Czas, by Rusyn raz z toboju
 Raz po ruskie pohadau!
 I ruskimy ty hołosy
 Z toho kraju wskazau szlak,
 A za peśmo szczerbom kosy
 Na twom chrepti wyrzu znak.
 Oj ty Nimcze z pekła rodom,
 Chot' ty do nas tu nachlau,
 Nachlau do nas lechkim chodom,—
 Widty budesz drapcy hnau.
 I szczęśliwyjś, sły w dorozi
 Z hołowy ne zhubysz czub,
 Lub ne drygnesz na powrozi
 W horach naszych de na dub!
 Bo kol' Rusyn szapku w bakier,
 W ruci kosu już pidnis,
 Tohdy drabe woś sy kwakier,
 W myszu diru Nimcze liś,
 A my dali, ridni swaty,
 Z ruk kilichom do ruki:
 Nej propadut czorta braty,
 Ti nimečki sipaky!
 Chtoż ne wydyt, jak hurmamy
 Tych hołodnych Nimciw éma
 W naszi kraji jide psamy,
 A tu państwo, a tu ba!
 Jak tam suszyt cud-Nimczysko
 W derewienych patynkach,
 Chodyt, koby opyrysko,
 A tu w strojach, szczo aż strach!
 I tu lize i prychodyt
 I ne werne widty znou,
 Tu nas zderat, za czub wodyt,
 Tu mu życie, tu mu chou.
 I wsim tilko sam si ridyt,
 Wsie zahartat, a vse win;
 Nasza mołod' w kozach sidyt
 Lub dwyhaje karabin.
 No! no! — no! no! bisurmane
 Rusyn terpyt douhij czas,
 A jak terpeń mu ne stane,
 To widpłatyt wsio naraz.
 Wyder hroszi het hotowi,
 Nawit cerkwy zrabowau.
 A nam kwitkie paperowi
 Na to misce w kraj nasz dau.
 Ałe poczkaj psia hołoto!

Chot' nas wże zi skiry dresz,
 Wzieujeś srebro i zołoto,
 Kosy już nam ne woźmesz!
 Dali bratia w sto hołosy!
 Na pomiriu Nimciom psom!
 Nej nam żyjut naszi kosy!
 Na pomiriu worohom!
 Nimeć dobre rozumije,
 Że jak nese dauna wist'
 Ludzka kryuda ne zahrije
 I że za niu widpowist'.
 Oteż chce nas znimczyty,
 Nasyłaje swij jazyk,
 Aby Rusyn mih zabyty,
 Chto mu czort je, a chto stryk.
 Ale Rusyn w serciu nosyt
 W serciu, duszy na wsej wik:
 Koły koho w dim zaprosyt,
 Hej a komu kosou w bik.
 Bo to znajte, sosidoŋki,
 Że to w perszych szcze czasach
 Żyły ridni dwa bratoŋki
 Jeden Rus, a druhyj Lach.
 Oba krepki, koby duby,
 Jak czytajem z światych knyh:
 Lubyły sia kob' hołuby,
 Za to ich polubyu Bih.
 I w szczasływu im hodynu
 Błahe słowo na nych rik,
 Dau im szczastia i rodynu,
 Jak na nebi zwist bez lik.
 A w widczyznu zemlu żyznu,
 Na piw świta wsioj toj kraj,
 Wid tych moriw aż do moriw
 Zemlu żyznu, koby raj.
 I sam kołyś prawom tojem
 Didiw naszych obeznau,
 A nam wnukom palciom swojem
 W serciach naszych napysau.
 Bo kotryże Rusyn hidnyj
 Szcze dytynou ne piznau,
 Że brat Polak, brat mu ridnyj,
 Z kotrym żyty Bih kazau?
 I że wspilna nam spustyzna,
 Spilna własnist' podłuħ prau
 Taja myła nam witczyzna,
 Kotru didom Bih nadau?
 Ponad Dnistra berehamy,

Ponad Nimen toto wse,
 Ponad Wysły nad wodamy,
 Szczo sia razem Polska zwe.
 Polska — nasza ridna maty,
 Nasz to tylko, nasz to kraj,
 Chtoby czużyj chtiw doptaty,
 Toho siczy i rubaj.
 Polak brat nasz, z nym nam żyty,
 A chto czużyj, toho ćwicz,
 Chtoby chtiw nas rozłuczyty,
 Toho czwertuj, toho sicz!
 Bo tak Bih sam z neba każe,
 By brat brata boronyu:
 Tremtysz? tremty! pidłyj wraże!
 Szczoś nas tutkaj zaczepyw!
 Ruskij narid iz jednoho
 Z brata Rusa byt swij wziau,
 Polskij z brata zaś druho
 Z brata Lacha si poczau.
 A Letwaki i Słowaki,
 Z poza horiw wid Beskid,
 Ukrajińci i Wołyńci,
 To wsioj jeden ruskij rid.
 Otóż hidni Rusa syny,
 Otóż wsim wam znaty tra,
 Że Polaky i Rusyny
 Żyły wse jak brati dwa.
 A wse riwni, aż rozboji
 Zahranyncznych jakichś zgraj
 Wszczały perszi nepokoji,
 Znapastyły nam nasz kraj.
 Tohdy starci nad ludamy,
 Szczo raz Rusyn, raz Polak
 Z syweńkymy hołowamy
 Dały sobi jeden znak;
 I raz w radu si zebrały,
 Jak wyderty zbujać buk?
 Zbrojnych mużiw zakłykały
 I dały im mecz do ruk.
 Toti piszły, pohromyły
 Napasnykiw z rodow wsiom,
 I tak sławow sia pokryły,
 Tak wertajut znów do dom.
 Ale jenczi wże wertajut,
 Bo rozkazom danym wstecz,
 W ruki starciw ne składajut,
 Ale gwałtom derżut mecz.
 I za zboja złym przykładom

Już ne robiat na swij chlib,
 Piduszczeni pychy hadom
 Ne pylnujot daunych skib.
 Ale mauszy mecz i syły,
 Prymuszajut bratiw swych,
 Aby na nych wse robyły,
 Swojou kerwou pasły ich.
 A ony ne chtiły znaty
 Ani praci, ani trud,
 Ino żyty i hulaty
 I bidyty bidnyj lud.
 I jak toty hajdamachy
 Tak pid nohy wziały nas,
 Tak Rusyny, jak i Lachy
 Zatużyły perszyj raz.
 Do swobody ślid wskazaty —
 Powstańmysz! dopokiż żdaty!
 Dokiż budem szcze czekaty!
 Czas nam daunyj ne widdast',
 Wiczne prawo naszych szczast', —
 W kosach musym ho szukaty.
 Wytnim Nimciw najizdnykiw,
 A szczasływych diżdem wikiw.

Історія і релігія Жидів.

Стаття Моріса Верна. Переклад Л. У.

III. Від полону до зруйнованя Єрусалиму Тітом.

(588 до р. Х. — 70 по р. Х.)

Сі шість с половиною віків можуть бути поділені так: 1) халдейський час або вавилонський полон; 2) час перського панованя (538—330); 3) час грецького панованя (330—167); 4) час Маккавейів-Асмонейів або час повернутої незалежності (167—40 до р. Х.); 5) час римський з Іродами і безпосередньою владою Риму (40 до Р. Х. — 70 по Р. Х.). Від 588 до 167 р. політичних подій сливе зовсім нема; ізраельська країна, ставши простою провінцією великих держав, не мала історії в той час, коли не лічити дуже малого числа подій.

Час халдейський. Коли були забрані в Халдею всі значніші люде, ковалі і теслі, і всі такі, що могли підтримати повстанський рух, то в країні був посажений управителем один Ізраеліт на імя Годолія. На лихо він був убитий бандою розбійників та фанатиків; Юдея і всі сторони, що складали колись ізраельські держави, впали в дуже нещасний стан. В порівнянню з долею zostавлених на рідній землі, доля вигнанців здаєть ся сливе зноюсною; виселені, цвіт усього люду, збирають ся, за дозволом переможців, у сливе незалежні громади, що відзначають ся працею, моральним житєм і надавичайною вірністю ідеям і одправам національної релігії.

Час перський. Царь перський Кір, що зробив кінець вавилонській державі, взявши Вавилон 538 р., мав би то, кажуть, видати в 536 р. наказ, дозволяючий Жидам вернутись у свій край і відбудувати свій храм. Сей переказ непевний, але, здаєть ся, можна встановити, що коли запровадилось пановане перське, то Юдейці або Жиди, переселені в Вавилон, здобули можливість повернутись у рідну землю і що влада не боронила на ново згромадитись люлям, що лишилися у Палестині, як тільки перестала підозрівати повстанські заміри в сих пробах відродження. Запевняють, ніби се відновлене Юдейства в Палестині сталось виключно заходом виселених, і через те сі події називають поворотом з полону; але певніше, що позісталі на рідній землі Юдейці доложили всеї сили до сього діла, і може бути, що честь почину належить їм, тільки ми не знаємо подробиць справи. Все, що ми знаємо з біблійних книг Ездри та Неемії, се те, що певний Зоровавель, ніби то Давидового роду, подав ся в Єрусалим 536-го року в товаристві Йосії (Josue) і чималої громади вигнанців. Зоровавель і Йосія, зострівши

зпочатку нехить і вороговане серед Жидів позісталих в Юдеї, взялись до відбудованя храму при досить лихих обставинах. Се діло, здається, не мало повної вдачі, бо нам показано три чверті столітя пізніше, що положене Єрусалиму та Юдеї було багато де в чому зовсім не корисне: мурі були зруйновані, безпечність мешканців не запевнена зовсім, крайній нелад в моралі і релігії, богослуженє правлене недбало.

Почувши такі сумні новини, два значні веселенці, Ездра і Неемія задумали зробити кінець такому станови річей, що міг привести до аневіря Жидів, прихильних до славних спогадів минулого (близько 460—470 до р. X). Неемія, вищий урядник при перському дворі, отримав надзвичайні полехкості, і се помогло ему довести до путя відбудованє мурів. Ездра, що був книжником (scribe) чи богословом, взяв ся доглядати за добрим дотримуванєм скрізь так званого Мойсеєвого закону і за відновленєм богослуження. Обидва старались вернути чистоту племені, забороняючи шлюби між Жидами і сусідніми племенами, Аммонітами, Моавітами і т. п. Крім того є спогад про окрему урочисту одправу для обнародованя закона. От усе, що ми знаємо про період раніший Александрових завоювань.

А всеж таки яка ріжниця між Юдейством поновленим заходами Ездри та Неемії і спогадами про давні царства! Колись держава, запевне не дуже велика і сильна, але з певним значінєм у світі, царство незалежне, з усіми органами повного соціального життя; тепер Юдея введена до Єрусалима і его околиці, щось подібне до церкви або парафії. Позбувшись клопоту коло оборони своєї землі а разом з тим і спокуси завоювань, ставши малою провінцією загубленою в безмірній державі, Юдея зробилась теократією, себ-то піддалась урядови священників, відданих цілком відправлюваню цілого ряду повинностей обрядових, релігійних та моральних. Навіть саме громадське житє, підданє вимогам богослуження, хилить ся до того, щоб звузитись і знидіти. Жреці, маючі на своїй повинности богослуженє, книжники заняті роз'ясненєм і виконуванєм закона, се були старшини признані новим Ізраелем. Так народилось і встановилось в кінець, коло 400 р. до р. X, юдейство або релігія жидівська, дивна і єдина в світі мішанина вузької церковщини з високими поривами, всесвітнього напрямку з духом завязного відокремлення; Ізраєль став „людом Тора“.

Але те, що він згубив в однім напрямку, він надолужив у другому. Позбувшись усяких політичних бажань, Жиди поринули в релігійних розумованях, почали шукати поясненя своєї історичної минувшини в теологічних аксіомах, виведених зі своїх власних думок, опинились в непорівняних умовах національної байдужости, щоби скласти законодавчі, історичні і пророчі книжки Біблії. Сі умови склались в перські часи і зоставались за панованя грецького аж до переслідувань Антіоха Епіфана, що викликали повстанє Маккавейів. Запевне до перських часів треба віднести прикру подію зівраня в Самарянами, що здається була викликана вимогами єрусалимського духовенства; Самаряне не схотіли зректи ся спогадів Сіхемської святині.

Грецьке панованє було для Ізраеля, окрім всяких випадків, часом спокійним, вигідним для духової праці. Перейшовши без жадного струсу під нове панованє, в час згуби перської держави, Жиди вступили в стосунки з грецькою цивілізацією. Вони мусіли чимало піддатись єї впливови, а потім послугуватись грецькою мовою як способом до ширеня своїх думок. По смерті Александра, за Юдею, що лежала при границі Азії та Африки, почали змагатись владарі сирійські з династії Селевкідів, і владарі єгипетські з династії Птолемейїв. Врешті вона була прилучена до Сирії, бо й по самій натурі вона скоріш туди належала. Вийшовши з трохи тісного круга, де він був доси замкнутий, Ізраель став посилати колонії в Єгипет, Сирію і т. і., а потім всі ті виселені громади, поєднавшись з давнішими поселеннями, що заложили бранці, стали одним з найміцніших елементів і мали великий вплив на розвиток грецько-східної цивілізації. Висше єрусалимське духовенство само, здаєть ся, з охотою приймало все те з грецьких звичайів, що не здавалось єму незгідним з традицією поставленою під єго сторожею. І от духовенство старої жидівської столиці приназило свою гідність до ганебних сперечок, купуючи золотом поміч сирійського уряду. Тоді сталась подія, що мала потім чималі наслідки. Сирійський царь Антіох Епіфан, уважаючи певне гелленізацію (погреченє) не досить ще великою, поки вона залежала від повільної еволюції і доброї волі окремих людей, задумав силоміць знищити богослуженє жидівське на користь грецькому політеїзмови. Які були властиве причини сего безумного замаху, що заставляє забігти думкою на девятнадцять віків наперед до скасованя Нантського едикту Людовіком XIV, — ми не можемо сказати. Ми знаємо тільки, що се зачепило громадське почутє Жидів і так єго вразило, що опір Жидів прихильних до предківської віри перейшов у страшне повстанє.

Правління асмонейський князів Коли розуміти слово історія в достатньому і виключному значіню, то можна сказати, що раніше Маккавейського повстаня нема „жидівської історії“. Бо ж дійсна історія, так як ми єї розуміємо, має в собі два головні елементи: з одного боку оправу з фактів, а другого документи, по яким можна зложити жите громадське, політичне, розумове, релігійне й моральне. Отже з сих двох елементів у дотеперішній жидівській історії ми мали тільки один, то перший, то другий, та завжди один зовсім переважував другого. Ми не вертаємось до мітичного періоду, в ньому ми так само не дошукаємось спогадів про бувальщину і знаня звичайів, як і вчені сучасники Віргілія не вдавались до Енеїди, щоб науково дослідити початок Риму. Що до періоду „давніх царств“, то ми могли скористати де з чого, але його так мало! Коли де були географічні кадри виразні, хронологічні міцні і оперті на синхронізмах узятих із чужих жерел, то за те нам вставалось невідомим усе, що обходить політичні встанови, звичайі, релігію, закони. Жидівська історія від 1100 до 588 р. се, правду кажучи, оправда без картини. До періоду другого храму або відбудуваня (588—167) ми маємо багато текстів законодавчого, літературного, філософського і релігійного характеру, але за те, дивним випадком, нам цілком бракує історичних звісток. Окрім біблійних книг

Ездри і Неемії та кількох вказівок на відносини Юдеї до Єгипту та Сирії після завоювань Александра ми не маємо нічого. Як раз коли ми можемо зложити систему мускулів, нервів, жил, що живлять організм, рантом нам бракує кістяка, так що ми на сей раз маємо картину без оправи. У-перше знаходимо ми конечні умови для історичного досліду при вступленню в час повернутої незалежності, — тай то ще ми мусимо бути дуже обачними з тими документами, які у нас є. Врешті, так чи інакше, починаючи з сеї дати, є вже історія жидівська, як є грецька, римська і європейська після упадку римської імперії. Правда, з другого боку, ми не можемо більш важитись на те, щоб уложити картину жидівського життя в єго оригінальному стані, відрубному від інших, бо вже на ньому від часу Александрових завоювань відбилась грецька цивілізація і в ньому можна доглядіти мішанину національних традицій з чужими вливами.

Дякуючи книгам „другого канону“: Маккавейським, Йосифови Флавієви, світським жерелам, маючи дуже змішану літературу, де книги зведені в третій частині біблійного канону еднають ся з апокріфами та псевдепіграфами, ми можемо братись до студії над Асмонейськими часами. В 167 р. священник на імя Мататія, в місті Модині на правім березі Єрусалиму, не схотів приносити жертв ідолам і всив сирійського вояка, що примушував єго зламати віру. Зараз же він крикнув до зброї. На війні серед охочих вояків особливо відзначав ся син Мататії на імя Юда, прозваний Маккавей. Невтомно і завзято боров ся він з Сирійцями, захопив єрусалимську гору, де був храм, очистив храм і відновив там національне богослуження; але не міг вигнати сирійського вартового війська, що займало властивий замок і сиділо там потім ще багато літ. Повстанський рух на щастє знайшов собі несподівану поміч в незгодах, що почались в царській родині в Сирії. Таким способом Йонатан, брат і наслідник Юди, підтримав одного с тих, що домагались трону, і за те був настановлений першим священником і управителем Юдеї. Симон, остатній син Мататії, зміг врешті запевнити повну незалежність відновленої Юдеї. Діло єго було підтримане єго сином Гірканом, що придбав собі певне становище в східньому світі, прилучивши до Юдеї з одного боку Самарію, з другого Ідумею. Тільки на лихо Жидам зовсім бракувало політичної достатності, вони не вміли робити конечних жертв, при помочи яких інші нації повертають на довго в свою користь щасливі обставини. Зробити сталим отриманий скуток, затримати те щастє, через яке вдало ся малій переслідуваній церкві жидівській переіменитись в державу політичну, немов якоюсь переіменною декорацій, — на се завдане треба було направити всі громадські сили, які тільки були в стінах єрусалимських. При таких умовах урядови юдейському не було чого боятись Сирії або римської влади, що була тоді в добрих відносинах з Юдеєю. Але кілька разів здіймали ся чвари, поміж царською родиною почала ся незгода. Теократична партія, що звикла, аби все корилось перець вимогами священників, не могла погодитись з умовами світського уряду, бо вже згубила й память про такий уряд. Інтриги та насильства, що покрили соромом родину Асмонейську, довели до того, що Помпей вмі-

шався до справ і зробив кінець сирійській незалежності. Після того, як він вступив у Єрусалим (63 р. до р. Х.), влада нащадків Юди Маккавея зосталась тільки по імені.

Римські часи. Ми наближаємось до дивного видовиська: влада переходить в руки династії, що в загальні може вважатись краєвою, проте суворі патріоти змагають ся проти неї завзято. Теократи не хтіли Асмонейв тому, що вважали їх занадто погреченими; за те мусіли прийняти Ірода, що був справжнім твором Римлян і запровадив римські звичаї в Юдею. Сей Ірод, з роду Ідумець, але по вірі Жид, був сином Антипатра, міністра Гіркана II. Він користуючись з лихолітя, що настало в Єрусалимі, випросив у Римлян титул „царя Юдейського“ (40 до р. Х.) і через три роки потім силою вдер ся в Єрусалим. Лютий і захланний на розкоші він надав Юдеї зверхню подобу блиску. Їго нащадки не вміли утримати становища. Юдея була прилучена до Сирії як проста провінція римської імперії і се довело її до глибокого упадку. За прокуратора римського Понтія Пилата був рознятий на хресті в Єрусалимі галилейський пророк Ісус з Назарету. Внук Ірода Великого, Ірод Агріппа, дякуючи добрим відносинам з Римом, відновив на якийсь час трон свого діда (37 р. по р. Х.). Жида навчені тяжким досвідом, здавалось, стали краще шанувати свій уряд. Але по смерті Ірода Агріппи вони хутко підпали під безпосередній уряд римських проконсулів. Правління їх часто дуже тяжке, збільшило повстанський рух, що вже й так збирав ся в тій нещасній країні. Родина Іродів, що належала до Римлян по вихованню а до Жидів по вірі, мала принаймі те добро, що на допускала до звади між двома супротивними державами. Се був неначе шлюб для користи, де слід би було конче терпіти невгоди для тих великих вигод, які тільки він міг дати; хоч бракувало серцю потіхи, та за те жите було широче й розкішнее. За часів Ірода Великого південна Сирія була справді цвітучою країною; міста, дворці, шляхи, промисл, торг, велика повага народньої віри; можна спитати себе з жалем, чи варто було теряти се певне добро для непевних, невизначних бажань. Однак повстанські рухи виявляють ся де далі все більше грізно; їх заводять партія патріотів завзятців. В той час як багаті стани і навіть висше духовенство признавали ся до саद्धукейських поглядів і піддавались вимогам часу, партія фарисейська, котрої науку приймало менше вчене населення, була повна ненависти до всього чужого і жила горячим житєм; найострійше настроєна партія була опанована апокаліптичними привидами і сподівалась що хвилини, що от-от розкриєть ся небо і прилинуть божі легіони на поміч „Мойсеевому запові“. Люде з безумними надіями ждали, що Бог сам вступить ся, аби вивести Жидів з їх невисокого стану і дати їм ту славну владу, що колись вішували пророки.

Повстанський рух, викликаний через необачність або й свідоме насильство над народньою вірою римської влади, був такий міцний, що на якийсь час юдейська земля очистилась зовсім від чужинців, але вони знов силоміць вернулись. Нерон послав у Юдею найславутнішого з своїх начальників, Веспасіана і при ньому его сина Тіта. Той зостав ся сам на чолі римського війська, коли Веспасіан дістав ся до

імператорства. Завоювавши околиці, він підступив до Єрусалиму і почав облогу. Єрусалим мав дуже міцне становище. Він займав неначе переспу між двома крутими ярами, тільки з північного боку був він слабкий, хоч і заслонений від нападів скількома мурами. Тіт захопив один по одному всі окопи не вважаючи на геройство оборонців. Річ дивна і разом злочинська, що домові чвари не переставали роздирати місто під час цілої облоги. Після завзятої боротьби піддалися остатні захисти; огонь пожер храм і місто було зруйноване (70 р. по р. Х.). Так скінчилось самостійне жите юдейської нації. Всі історики складають честь геройству, що виявилось в ті роки остатньої боротьби.

Жиди розсипались по світі несучи вічний жаль по давно минулому; коли перемогло християнство, вони стали на сором самому тому християнству жертвою нежолосердних переслідувань, що завдавались ніби то за муки Ісуса Назаретського, доки зріст думки про терпимість не привів до признання їм громадських і політичних прав. На віщо ж самі вони так часто подавали приклад релігійної нетерпимости, та й сама єї теорія взята Церквою з їх власних святих книг?

На Юдейській землі ми відзначимо одно велике повстанє, що знялось за часу імператора Адріана; ним верховид чоловік на імя Бар-Козіба; сучасні люде признавали єго за Мессією провіщаного пророками і називали єго Бар-Кокеба, син Зорі. Бунт був потоплений в річках крови і Єрусалим, названий *Aelia Capitolina*, став чисто римським містом. Дуже ваговита обставина є та, що починаючи з панованя Александрь, пішло живе ширенє жидівських ідей по всьому греко-східньому світі і навіть по землях латинської мови, і йшло воно з вільних колоній; так був пробитий шлях для християнських ідей, і навіть жидівські громади, оселені в землях грецької мови, студіювали Біблію в перекладі Семидесяти, зробленому в Єгипті за два віки до християнської ери.

Ми подамо на закінченє того, що відносить ся до історії Жидів, скілька хронологічних вказівок до остатньої частини єї історії: Птоломей бере Єрусалим (320 до р. Х.); Антигон забирає Палестину та Фенікію (314); Птоломей одбирає Палестину (301); Антиох Великий займає Палестину (218); його побивають в Рафії і він залишає завоюване (217); Палестина під владою Антиоха (202), вертаєть ся до Єгипту (199), забрана Антиохом після бою при Панеасі (198); віддана в посаг Птоломєєви V. (193), вертаєть ся до Сирії (біля 176); Антиох Еліфан руйнує Єрусалим (169); богослуженє скасовано (167); храм одібраний Юдою Маккавеєм і богослуженє відновлено (163); смерть Юди Маккавея (161); Йонатан мирить ся з Сирією (149); він стає старшим священником (152); убитий у Птолемаїді (143); Сімон стає князем Жидівським при праві спадщини (141); отримує від Антиоха Сідета право вибивати монету (140), убитий (135); Іван Гірман, старший священник і князь жидівський (135—106); Арістобул (106—105); Александр Янней (105—78); Александра (78—69); Гірман II (69—40); Ірод Великий (40—4 до р. Х.); Архелай (4 до р. Х. — 6 по р. Х.); Ірод-Агриппа I. (41—44 по р. Х.); завоюване і зруйнованє Єрусалиму Ітиом (70); повстанє Бар-Кокеби (132—135).

IV. Віра до полону.

Давня історія Жидів відома нам тільки в дуже неточній формі, яку їй дали жидівські історики часів відбудовання (V—III вв. до р. Х.), що приладжували факти так, як того вимагала мораль, для навчання. Так само являється перед нами і давня жидівська віра в біблійних книжках не в справжній барві, а спотворена, або може краще, — змінена згідно з поглядами обрядового однобожія, що переважало в часи перського і грецького пановання. Така ж сама омана погляду, яку ми завважили в історії, виявляється, і може ще виразніше, в релігійних справах; ідеальний релігійний стрій держави, про який марили ерусалимські богословські школи, одкинута на п'ятнадцять віків назад, від віку Александра і його наслідників аж до мітичних часів Мойсея, не говорячи вже про властиві часи патріархальні. Не тільки стрій богослуження, що витворився заходом Ездри, Неемії і тих, що провадили далі їх діло, переставлено в іншу дату, але й увесь розвиток віри і законів, здобуток довгих віків поривань і шукань, являється на зорі людського роду так немов з нього йде початок всього дальшого життя. Замість показати терпливу працю малого племені з сім'ї фенікійсько-сирійсько-арабської (вираз точніший ніж слово Семіти), що жило в стародавні часи в горах південної Сирії (сторона Ханаан) і досягло значіння тільки ціною довгої боротьби, про яку тільки луна дійшла до нас починаючи з 1100 року, замість того жидівські письменці відкрили раптом завісу і показали чудову декорацію, — декорацію варту того великого майстра, що був її творцем; як театральна штука „легенда початку“ відносить ся до темних змагань малого народу, що виборював собі життя, так відносить ся гарний і врядований лад релігійний, виложений у біблійних книжках, до первісних форм богослуження. Але тут більше ніж де нам бракує матеріалу, щоб визначити різні стани, які перебувала релігійна еволюція. Ми маємо перед очима надзвичайно значний твір, вироб довгих і високих міркувань; але нам тяжко відгадати, яким ходом дійшов він до такого бездоганного стану.

Тепер один погляд на історію релігійної критики буде корисний для ясного розуміння нашої справи. Ми стріваємось з початку з рішучим і цілковитим потвердженням церквою всего написаного в Біблії, але рішучість є тільки відгук претенсій синагоги: що Біблія є сама найвища правда, одкрита людям спокоєм віку їх творцем. Не сміючи вдарити одразу на такі запевнення, критичний розум однак зрозумів з самого початку, що назвою таємниці, одкритої надприродним способом, прикривається незручно безсиле дати докази. Тоді вхопились за загальне положення, що ніби Ізраеліти і всі семітські народи мали природжений нахил до однобожія; ніби Ізраель і споріднені йому народи розуміли божество не яко єрархію або збір природніх сил без назви, а як найвищу і єдину владу, що здалека, з гори панує над світом, своїм твором. Ренан належить до таких учених, що найдотепніше розвивали сю думку, котра, літ з п'ятьдесят тому назад була дуже при-

нята по різних сторонах. Пізніше він сам широко признавав, що се дуже штучна догадка і що єї одкрито зrekli ся вчені голандські й німецькі, однак він не вважав конечним залишити єї і подав єї ще раз, на останку в своїй Історії Ізраеля, з деякими відскоками та змінами, що здатні скоріш згубити єї, ніж вилучити. Він виконав чимало дотепних варіацій на тему чистої всесвітньої релігії, віри патріархів, спотвореної пізніше Мойсеем, котрий би то надав тій вірі вузко відокремлений характер, зробивши Бога всесвітнього — Богом племені ізраельського, і принизив тим віру звівши єї з простору, що відділяє небо від землі, до самолюбних інтересів малої політичної громадки. Після того настало один по одному скільки пророків і вони намагались зробити Мойсееву віру ліберальною і спірітуалістичною згідно з думками патріархів. Таке відновлене давньої гіпотези являється нам в таких обставинах, що скоріш може викликати цікавість ніж противенство, бо сам Ренан признає, що у нього нема жерела, по якому можна б сягнути раніше IX-го віку до р. X. Обидві тези про „первісне откровеніє“ або натуральний монотеїзм тепер вже виключені з критичних розвідок.

Коло 1000-го року до р. X. Ізраеліти, здається нам, були близько споріднені мовою та заповіне і звичаями та встановами громадськими і релігійними з Фенікійцями, Ханаанцями, Аммонітами, Моавітами, і, заповіне, з Едомітами; вони складають всі вкупі гурт єврейсько-фенікійський, що мабуть оселив ся з давніх давен в південній Сирії і тримав ся купи аж до перших часів християнської ери, не вважаючи на вплив стількох чужих елементів. Гурт єврейсько-фенікійський, стріваючись на полудні і на полудньо-сході з Арабами, а на півночі і північно-сході з Сирійцями, складає вкупі з ними родину сирійсько-єврейсько-арабську (західні Семіти). Отже всі відомости, які дійшли до нас про давні релігії Фенікії, Сирії, Ханаану, Едомітів, Арабів, показують нам ці народи політеїстами (многобожцями); що найменше ці народи признавали два головні божества: пару — чоловіка і жінку Ваала і Астарту. Ці головні здобутки потверджені студіями над релігією ассіро-вавилонською, при допомозі документів, що дають нам змогу відійти в далеко давніші часи, а ся релігія теж семітська. При таких умовах і по аналогії, що приходила сама собою, повстала гадка, що Ізраеліти починали теж з політеїзму більш або менш матеріалістичного, потім почались проби знайти докази на се в біблійних книгах; деякі пробували зложити з порізаних натижків, розсипаних в тих книгах, справжню мітологію, обожанє світел небесних або природи, інші знов шукали анімізму близького до політеїзму, другі — просто дуалізму. Що до нас, то ми дуже рішучо противились таким поглядам не через те, щоб вони не здавались нам ймовірними і можливими по тільки що вказаній аналогії, а через те, що вони переходили далеко аміст текстів, фальшиво їх толкуючи або вважаючи їх давнішими ніж вони справді є, на користь утримуваній тезі, що шукає в них відомостів про ту давнину, що властиво недосяжна для нас. Заповіне, ми маємо всі причини думати, що релігійна еволюція Ізраеля діялась при умовах відповідних релігійній еволюції у споріднених йому наро-

дів гурту семітського і що початком єї був теж політеїзм більш чи менш матеріалістичний. Але аби прослідити в певною можливістю доброго результату шлях, яким ся первісна релігія дійшла до біблійної релігії, для сього нам треба б текстів безспорно автентичних з добре провіреною датою. Власне сього у нас нема, поки Палестинські написи не кажуть нам нічого про давні богослуження на ізраельській землі. Мине немало часу, чоки можна буде з правом установити корисне порівнянє між тим що відомо з релігії Жидів, а святими одправами споріднених з ними народів; гіпотеза, хоч і яка ймовірна, не може замінити достотного доказу або стати на місце єго.

Що до нас, то ми навіть в історичних річах не вважаємо можливим відійти далі як до 1100 р. Х. до і що до часу давніх царств, то ось що ми знаходимо. За браком „монотеїзму“ (однобожя) ми встановлюємо „монолатрію виключну“ (служенє одному богови з признаванєм інших). Се служенє відправляється ся перед божеством, що зветь ся Ягве (Ягу, Яг) і вважається оборонцем Ізраеля. Значінє сеї назви нам неврозуміле і про походжінє єї роблено всякі дивовижні гіпотези, але вона являється ся вже як частина деяких імен Саулової і Давидової родини поруч з іменами Баал (пан), Малек (царь) і Ель (бог), ще ми вважаємо назвами родовими і почесними наданими Ягве. Божество означалось теж назвами Адон, Адонаї (владарь) і часто теж уживаним словом Елогім (бог); многа форма (pluralis) сього слова неслухно була ставлена яко доказ політеїзму. Ягве поклонялись по різних численних святинях не однакової поваги; то були більш чи менш розкішні будови по великих містах, убогі захисти з каміня або намети з грубих тканин або шкур по селах. Повага духовенства належного до сього богослуженя залежала, як і слід, від поваги святинь. В різних святинях Ягве було певне число річей, завжди однакових: вівтарь призначений для подарків, жертв кривавих або зложених з перших овочів земних; камінні стовни або колонни, де запевне були написи про закладини святині, про яке явленє або знак божий, задля яких повстала святиня; деревяна щогла або стовбур з дерева без віток, званий а шер а, — значінє сього слова невідоме не вважаючи на численні гіпотези; великі дерева для захисту від сонця; врешті огорожа. Кожна з сих святинь займала більш або менш велике місце, частійше на горі або на сугорбі не далеко від осередка міста або на вмисне для того висипаній могилі; звідси запевне і назва таких місць богослуженя „ба мот“, високости, високі місця. Але ми досі не звернули уваги на те, що власне було найбільш поважаною річєю в святині, принаймі в головних місцях богослуженя: маленька будівля з каменя, або наметець із шкур позшиваних до купи, де стояв сїмвол або постать божа. Ми напевне знаємо, що в Дані і в Бетелі (Віфілі) поклонялись Ягве в постаті вола вилитого з золота; се названо досить недоладно „золотим телям“; в Єрусалимі йому поклонялись в постаті змія. Часто є спогад про статуї пророчі, звані е ф о д а м и; священник питав їх, коли треба було знати, чи божество благословляє чи ні певний поход або діло. Оракул на питанє священника, здається, мав відповідати: так

чи ні; сей „вирок святий“ спогадуєть ся в пригодах Саула і Давида. Є також річ і про скрині та скриньки, де, можна думати, ховав ся який дорогий камінь надзвичайно великий, символ прихильного божества, ознака якої небудь божої прикмети, сили, влади, провірливости, мудрости і т. і. Подібна скринька оздобляла святиню в Сіло; єї понесли на війну і там єї захопили Філістинці. Пізнійше, через дуже одважну і надто спірітуалістичну перемену поглядів, в скриньку, що займала почесне місце в єрусалимському храмі, положили кам'яні дощечки (скрижалі), де були написані десять заповідів, найвисший вираз божої волі. З головних міст богослуження давнього періоду згадують ся Сіло, Сіхем, Бетель, Дан, Хеврон, Вірсавія, Гаваон, Галгала, Міцпа; пізнійше закладини сих міст надавали Авраамови, Ісаакови або Якову; Давидови надавали першу думку про єрусалимський храм, а Соломонови єго збудоване; отже сей храм уважав ся не таким давнім, як тільки що названі святині. Нікому не спадало на думку, що ніби то Бог національний хоче приймати хвалу і жертви тільки в самому єрусалимському храмі; се вже аж після вавилонського полону єрусалимське духовенство задумало объявити безперечним виключне право, що в дійсности вийшло з обставин. Богато святинь було в звичайі в часи до полону, і ті біблійні письмовці, що ганять сей звичай і кажуть, ніби на високих місцях служили не Ягве, а богам чужих народів, впали в дивну помилку під впливом нових установ, що стали вже звичайними для них. Всі оті святині були, кожна в визначену пору, місцем збору околичної людности; часом до головних із них люде ходили на прощу і абирались туди з цілої країни. В час великих рокових свят, коли приносились жертви, там робились церковні бенкети, де веселощі не були заборонені. Найбільш відомим святом в давні часи, здаєть ся, було свято збору винограду або курінів (наметів, шатрів), що означало кінець польових работ. Тоді водили святі танки і свято справлялось бучно і весело.

Тут ми звели до купи, дякуючи деяким уривчастим відомостям, невичеркнутим при остатній редакції книг біблійських, все що ми знаємо про єврейську релігію в віки до вавилонського полону; є се монолатрія трохи закрашена матеріалізмом, але з неї мав вийти монотеїзм значно спірітуалістичний. Ягве є народній ізраельський бог; він сирієєвому народови і боронить єго від чужинців-сусідів. Певне, що Ізраеліти не перечили істнуваню богів чужих народів; як що вони й служили виключно Ягве, то ніщо не доказує, аби вони вже в ті часи вважали єго Богом, творцем неба і землі, владарем долі всіх народів. Знов же можна спитати себе, до якої міри могли чужі богослуження впливати на єврейську народню віру в віки ранійші полону? Відомо, що жидівські богослови в перейманю Ізраелем ідолопоклонства від сусідніх народів шукали причини єго руїни, полону й вигнання, так ніби се все було карою завданою ревнивим Богом, розгніваним по правді за свої покинуті вівтарі. Наша думка про се ось яка: вплив, який могли мати приклади і спогади місцевого богослуження, недослідний для нас через цілковитий брак доказів; релігія фенікійська, здаєть ся, була не на довго заведена в Самарії і Єрусалимі за фенікійських княгинь, але народне богослуження не було зачещено. Теж саме було

й з божницями, де колонії аммонітська, едомітська та моавітська в Єрусалимі служили своїм національним богам. Тільки в VII ст. до р. Х. бачимо, що запровадився звичай „проводження через огонь“, але той Молох, в чю честь робилось те проводжене, був, здається нам, скоріш якийсь злий дух, ніж аммонітський бог Молох. Все що говориться про служене небесним світлам, треба віднести до пізніших часів, після полону. Що до ворожбитства, то воно певне у всі часи було поміж людом, але звістки, які дійшли до нас про него, належать теж до часів відбудована.

V. Релігійні встанови жидівські.

Після пів століття якогось перерыву в релігійному житю настав новий тип его — юдейство. З гусениці вийшов метелик. Найперше вражає нас, що вся діяльність, весь інтерес збирають ся коло єдиного місця, єрусалимського храма, і цілий народ управляється і тримається єдиним „Мойсєєвим законом“. На місце безлічі святинь розсипаних скрізь настало єдине місце для служби божої і жертв. На великій террасі, займаючій значний правильний чотирикутник, що здіймається понад Кедронською долиною в східній частині Єрусалиму і тягнеться від півночі на полудень, стояла будова з дверима на схід; се була та святиня, куди новий Ізраель скликав ся в певні стало визначені часи. Храм, що, як казали, був збудований за Соломона, зник; однак він може вважатись за взрзок храма, а ті росповіді, які дійшли до нас про нього, скоріш виражають сподіваний ідеал аніж спогад минулого. У привиді, поставленому під іменем Єзекіїла, являється такий самий тип святині, і се показує, що вона відповідала бажанням відновителів жидівських. Храм той був, або мусів би бути прямокутником в 30 метрів завдовжки, 10 завширки і 10 заввишки. Спереду, на схід, стояв портик, вежа або пілон в 60 метрів заввишки. Святиня ділилась на дві частини; в задній половині, що звалась де бір, завдовжки і завширки 10 метрів, мала стояти свята скриня, де ховали ся скрижалі завета; в передній половині, що звалась гекал, — 20 м. завдовжки і 10 завширки, — містив ся стіл з хлібом для приносів („предложенія“), раз-у-раз переменяним і свічник на сім свічок. Обидві ці хати були цвяховані золотом і оздоблені різьбою, штучно вирізаними квітками, овочами і херувімами; ці херувіми були люде або звірі, мішаної вдачі (hybrides) постаті, котрі будім то тримають божий престол. Вони мали крила і чотири голови: людську, левину, волову і орлину; се були знаки (символи) божих прикмет (аттрибутів); дивлячись на них з боку, в профіль, видно було тільки левину, і людську голову; ноги у херувімі були з воловими копитами, а руки людські. В Соломоновім храмі стояли б то ще й дві мідяні колонни штучної роботи; невідомо чи були вони і в відбудованому храмі. На чільному місці в храмі був поставлений головний вівтар і величезний мідяний басейн, що служив для обмивань (очишень) і тримав ся на дванадцяти постатях волів. Менші басейни, дотепно поставлені на колесах, служили для різних потреб у храмі. Огорожа оточала двір з оселями і складами. За разом

були зроблені дві великі переміни: перша, що була встановлена єдність святини замість численних місцевих святинь, як то було в звичаю в давні часи; друга, що скасовано матеріальні образи божества, і той хто ввійшов би в дебір, у „святая святих“, не знайшов би там ніякого образу Ягве, тільки скриню золотом пвяховану, оточену сторожею з херувімів — образи тих, що в небі тримають престол божої величності, а в скрині сховані скрижалі з заповідями.

Окрім жертв і дарів, що приносились що дня в єрусалимському храмі по заведеному порядку служби божої і входили в повинности набожних людей, треба одрізняти ще окремо встановлені свята: субота, що святкувалась що тижня; новомісячне свято, що припадало на молодик; потім четверо великих рокових свят: 1) Свято Паски (Песах, властиво перехід) або свято неквашеного хліба (без дріжджів), — воно уважалось святом спогаду про вихід із Єгипту; 2) свято Тижнів або Жнів, що тепер зветь ся у нас Зелені Свята; 3) свято Наметів або Курів, що припадало на осінь; 4) врешті святочна, надто урочиста одправа — день Спокутування, йом Кіппурім. Уесь нарід скликав ся до Єрусалиму на великі рокові свята Паски, Тижнів і Наметів, або мусів принаймі бути заступлений мушчинами з кожної родини. Расін доповняючи біблію не помилив ся, кажучи, що „священників для жертв не доставало“, і справді Іосиф Флавій та інші розказують, що натовп людей в Єрусалимі був часами страшний, і що коли б навіть кожний хотів слухати вимог закону первісно встановленого для Єрусалиму і його околиці, то через тісноту не міг би, хоч і при найліпшому бажанню. Що ж казати про дивні вимоги духовенства, аби над кожною жінкою відправлялись очищаючі церемонії після всіх натуральних актів її організму? В сьому як і скрізь теорія доходила до пісенитниці і вимагала нестерпимих, неможливо тяжких звичаїв.

Ми не будемо розводитись тут над подробицями приношення жертв, що були надзвичайно складні, але мусимо відзначити поважне становище, яке зайняли єрусалимські духовні. Від властивих священників або жерців одрізняв ся ще нижший стан прислужників, званих Левітами; жерці і Левіти в купі мали претенсію складати особну касту, і при допоміж дивно вигадки пробували виправдати свій забаб, адумавши племя Левіне, що ніби то був якийсь Леві син Якова от як Юда, Веніамін та Іосиф (Єфрем-Манассія); родина, що займала найвищі церковні уряди, заявляла крім того, що вона походить від Аарона, Мойсеевого брата. Нема чого й казати, що се не має ніякої історичної основи, а єсть тільки доказом безмірної пихи духовної старшини. Все духовенство ділилось на касты, служба відправлялась дуже педантично; трудно повірити, до яких дрібниць доходили приписи для різних способів приношення жертв, а недотримуванє їх наражало на великі кары жреців та й самого Ізраеля. Храмовий етикет, коли б приймати його серйозно, був би постійним гнетом для релігійного почуття. Правду кажучи, набожність і щире поклоненє стоять немов оддалік, і при читаню книг Виходу, Левіт і Чисел, де встановлені права і повинности

храма, нас обгортає прикре почуте, немов зі свіжого повітря вступаєш в тюремну задуху. Так завжди одбивається матеріалізм і формалізм релігійний; Ізраель Закона — се темниця.

На щастє релігійне житє знаходило собі ще й інший вихід, власне „пророцтво“. Серед розміреного богословства і дрібного матеріалізму єрусалимського духовенства „пророки“ являють ся мов середньовікові проповідницькі братства. Се елемент незалежний, йому доступні потреби душі і пориви совісти. Богословська традиція, що тільки недавно стратила вплив на новітню Європу, бачила в пророках тільки віщунів надприродних прояв, що обявляли людям будущий прихід Мессії і відгадували навіть умови, при яких він мав явитись. Се теза, неможлива до утримання, була покинута, і критичні школи в Німеччині та Голандії виставили думки основані на глибокому досліді текстів, та все ж тих думок не можна прийняти без чималих змін. По новітній критиці пророки складали певне згромадженє (корпорацію), що повстало ще в часи займання Палестини Жидами; члени его посвячували себе обороні великих моральних і релігійних ідей, що проймали віру ізраельського народу. Навчаючи про громадські повинности, правду, милосердє, поміч скривдженим, пророки були немов оборонцями громадськими (трибунами публичними). Як се сталося? В наслідок головної доктрини, що вони визнавали, по якій народ ізраельський мав бути щасливим під умовою цілковитої покірности божим наказам. Пророк звертається ся більш до цілої нації ніж до якої окремої людини; поза злочинствами людини йому виважають ся погибель або ратунок народу. На місце віщунів, несвідомих речників божої мови, критика новітніх шкіл поставила гурт людей, пройнятих високим почутєм, борців проти лицемірства, обрядовства і кривди, людей з глибокими моральними переконаннями. Сі погляди треба уважно провирити раніш ніж прийняти їх без вагання. Перш усього те, що можна назвати „пророчою темою“, є вплив думок людей, що жили після полону; тільки учені часів відбудовання могли виробити філософський історичний погляд, що єсть власне основою пророчої проповіді і складається з трьох таких тісно сполучених між собою положень: 1) Ізраель запанував над Ханааном через божу ласку; 2) Ізраель був вигнаний з Ханаану за свої злочинства; 3) Ізраель вертається в Ханаан, показавши щире каяття. Отож ся тріологія і єсть ґрунтом пророчої проповіді, а з сього виходить, що пророцтво не належить до часів равйіших від полону, але що воно як раз пристає до часів після полону (V—III вв. до р. Х.). Тільки, — і се власне збило з дороги критику, — пророки біблійні, при помочи часто надуживаного способу у жидівських письменців, поставлені в івні дати, аби їх проповідь набрала більшої поваги показуючись під маскою острого, вимовлених давніми людьми і потверджених подіями. Новітня критика зробила помилку не тільки тим, що боронила давність пророчих збірок, — се кидало непевне світло на поведінє таких людей як Єремія, що знеохочують оборонців і сливе зраджують свою країну, — але й тим, що ставила пророка в противність жерцєви, немов сперечників межи собою, **тим часом як вони були, не вважаючи на деякі конечні сперечки, двома**

формами релігійного духа ізраельського, з одного боку чутливого і одважного, з другого дрібного і боязкого.

Поєднане сього подвійного напрямку ми бачимо в книзі Второзаконія: там ідея божества виражена з надзвичайним спірітуалізмом, мова там проречиста і ніжна, безмірно чула скрізь де боронить ся справ чужинця, сироти і вдови, але раптом вона переходить в якийсь богословський нестям, боронить єдність святині, пропсвідує варварські, бридкі, обрааліви способи для знищення ересів. Коли що можна назвати справжнім самоцвітом юдейської віри, то се Десять Заповідів, хоч і там дух відокромлення пробиваєть ся в спогаді про вихід з Єгипту, і пошівська дрібність в установі суботи. При всіх отих уймаючих прикметах, — де ми можемо вказати в давньому Сході, в Греції чи в Римі, релігії, що виражалась би в десяти пунктах, при тім же щоб більшість сих пунктів були скоріш соціальні, ніж навіяні чисто релігійним інтересом? Пробувано шукати в теперішньому тексті „десяти Заповідів“ первісного твору, що походить з часів початку Ізраеля, але якогось skutku можна було досягти тільки пошматувавши самим самовільним способом сей надзвичайний документ.

Національний бог давнього Ізраеля став ся „Богом, що створив небо і землю“ і він не піддаєть ся ніякому матеріальному представленню, бо просторінь, що ділить творця від его створіння, занадто велика. Одно кидає на нього тінь, з погляду новітньої філософії, що розуміє тільки Бога однаково прихильного до всіх народів, се власне та гордовита претенсія Ізраеля, ніби то він єсть народом вибраним з поміж усіх. Духовний універсалізм десяти Заповідів і книги Второзаконія робить все таки між Ізраелем а іншими народами ріжницю, вражаючи наші новітні ідеї про вільність совісті; пута відокромлення і виключности все встають ся. Під горою Сінаєм (або Хорівом) зроблена умова, що сприяє жидівській нації на шкоду іншим. Відносини Бога до різних націй не однакові; є між ними упрівілейовані, і ми не можемо без протесту терпіти таку нерівність обходження. Запевне Ізраель охочо відчиняє всім людям двері єрусалимського храму; він допускає всіх до найвищої правди і бажав би уділити єї всім іншим народам? Думка про релігійну пропаганду пробиваєть ся часто в біблійних книгах; часом вона виражена з проймаючою, високою красномовністю. Ізраель одкриває свої обійми людям з родини Сіма, всім, хто обявляєть ся від Яфета, і кличе їх визнавати вкупі з ним правдивого Бога. Тут основа тієї „мессіянської надії“, що мала таке велике значіне незадовго до християнства.

Приємно було уявляти собі велику революцію, що має встановити по всій землі укінчений лад і нерухомі закони. З початку ворожі Ізраелю народи, заздрі на его добробит, даний йому Богом в надгороду за его щире каятє в минулих гріхах, мають сполучитись і зробити остатній напад на Єрусалим. Але Бог при помочи Помазанника або Мессії, сина Давидового і голови воскресшого народу, має знищити ворогів. Праведні мають воскреснути, аби заживати втіх нового життя, а лихі мають бути засуджені на довгу муку. На врочистому суді, що має бути

остатнім, Страшним судом, Бог завдасть тяжкі кари неприятелям свого народу, але розкаянних помилує. Ізраїль, оточений громадою привернутих до правої віри народів, буде вічно світлом і славою світа. Прівілейї Сінайської умови будуть розширені на всіх людей. Змагаючись з установленем мессіянської ідеї, вироблялись думки про посмертне житє. До III ст. до р. Х. Жиди признавали тільки одну форму продовження земного житя в темному підземному місці, в пеклі чи в царстві тіней (Шеоль). В II. ст. до р. Х. виявляєть ся і дуже хутко стає популярною ідея про воскресєне мертвих, з обіцянками вічного житя для добрих і безконечної карі для злих. Віра в ангелів і злих духів прийняла укінчену форму і була освячена навіть обрядами, так напр. злий дух Азazelь спогадуєть ся при великому святі Спокутування. В рождітсєво, не вважаючи на обрядові перешкоди і спірітуалізм пророчних писань, було, здаєть ся, дуже розширене межі людом. Ї ще одна обставина, що надала особний характер жидам в новійші часи і разом з тим найбільше придала їм живучости національної. Се установа синагог, де читаєть ся Біблія з поясненнями і з супроводом співів. Так відновились, в очищеній формі, місцеві богослужєня, ще було згинули через виключне панованє єрусалимського храма; вони відновились позбувшись звичаю матеріальних жертв і стали на місце храма після зруйнування єго Римлянами. Пізнійше з синагог вийшло чимало христіянських церков.

СЕЛО КІНДРАТІВ (турецького пов.)

II. Будинки.

Гаада ставить один або два і три будинки, як чия спроможність. Хата все обернена вікнами до полудня. Коли стоїть особно, то при ній є комора, а по середині сіни; стайні і стодола стоять на боці, найчистійше з півночі. Коли будинок під одною стріхою, то порядком звичайно такий: комора, сіни, хата, стаєнка або й дві, стодола і стайня, а з півночі по за стіною до задних дверей сінешних прибудовують половник, де складують сіно, солому, околоти, китиці (сніжки на пошів стріхи), а деколи господарські прилади. Хати будують з різаного дерева, а в давніших будинках можна бачити дуже широкі дерева, яких тепер вже не стрітиш. Стріха солом'яна, коли довго стоїть, поростає мхом, а на ній від півночі виростає хонта. При дверех до сіней „зашапка“ дерев'яна і замок дерев'яний. Зашапка є дерев'яна ручка, що вистає з дверей на дворі; коли нею обернути, западає в середині дощечка, при-

кріплена до ручки, в пагу, вироблену в стовпку, прибитім з середини до одвіря. Інша зашпанка потискає ся в дверех в долину, а через те наднимає ся дощечка за дверми з паги. Дерев'яний замок має такий склад: дощечка дерев'яна прикріплена до стіни і одвіря переходить через стовпок, де западає висше описана дощечка „зашпанка“. Вона пересуває ся, а в горі є на ній карби. Над дощечкою проверчена в стіні наскрізь діра. В дірку вкладають з надвору дерев'яний ключ. Се дерев'яний держак, на однім кінці вироблений розщеп, в який вставляє ся дерев'яна, вузька дощечка, або залізна штабка, притверджена цвяхом, але подає ся. Таким ключем замикають двері. Вкладають его в дірку, дощечка запре о карб і засуває засувку за двері. Задні сінешні двері засувають з середини, то і не треба ключа. Коли двері до комори суть з надвору, засувають їх великою дерев'яною засувою з сіней; але найбільше ведуть двері до комори з сіней і їх замикають на колодку, або таким замком, як при передніх дверех сінешних. В сінях стоїть драбина на під, жорна, а при хатних дверех лавка на підкладі, де ставляють коновці з водою, — се „прилавок“.

Ввійшовши до хати, увидимо в куті від півночі піч, перед нею лава замащена глиною, що зове ся припічок, а за нею друга, се запічок, а де оба сходять ся при розі печи на хату, там уставлена на верха камінна плита, то „світлич“, бо на ній світять вечером і рано буюковими скіпами. Світять з рана, коли ще в печи не затопили, що аж тогди наступає, як починає розвиднювати ся, хиба що треба борше ладити обід, і вечером, коли вже в печи витопили. За мої тамки світили що овечим лосем в глиняних каганцях. Ще не було звичаю світити камфіною в лампах. Під припічком є драбинка з дверцятами, се царок (в Мшанци поташ*) на кури. Під запічок асипують бульбу на зиму і ваставляють дошками. Там є також трохи моркви. Отвір в печи до полудня є зараз коло дверей (в Мшанци противно), про те босій газдини але стояти при печі і варити. Коли в новій хаті убивають піч, кладуть дерев'яні колоди, відтак набивають глину і колоди поволи випаляють, а коли все вигорить, є готовий отвір, лиш дещо ще поправить ся і поліпшить ся. По боках отвору в челюсти дають камінні плити. Хати курні за рядом. Був в Підбужи начальник бенцрку Білинський, що дбав досить про порядок в підчинених селах, владив добрі дороги. Він наказав, щоби всі, що ставлять нові будинки, вивдили комин над стріху. Є в Кіндратові з сего часу хата курна, а по над стріху виведений комин. Прийшли інші часи, Білинський забрав ся з Підбужа і газда викинув комин з хати. І не дивно! Коли хата дуже велика, не огріє ся добре при комині. Стіни в зимі мокрі, а по углах мече ся гриб.

За запічком аж до стіни стоїть на високих кониках широка постіль. Зараз при конику на хату при запічку стоїть впущений в землю стовп. В нім вбита в горі кляка, а на против в стіні також кляка; на них вішають на ходильцях колиску. Вона висить над по-

*) В Нагуевичах, drog. пов. „потах“. І. Фр.

стелею в ногах. Через те можна дитину в колиці заколисати з постелі, з припичка, або і з печі. До колиць прив'язують мотузок. Від стовпа краєм по над постіль до стін, що напротил дверей, іде жердка. На ню вішають всяку огартку, як сіраки, опончі, кожухи, верети, міхи і т. і. Поліжницю заслонюють плахтою, коли прийдуть куми з церкви на гостину і перепивають. В полудневій стіні є два вікна, рідко на завісах, найбільше прибивають в середини з долу і в горі очаци дерево приладжене на отвори віконні, дві дощечки випажені і в них вставляють вікно, через те можна его відсувати і засувати. Дуже рідко є третє вікно в стіні напротил дверей і то лиш тогди, коли хата і комора стоять осібно.

Близько коло стіни, що напротил дверей, стоїть стіл (с'їв). Се дві двоцалеві, яворові дошки разом склеєні. Під столом підстоїлиня, подібне до скрині на високих ногах. В столі переховують всякі дрібниці, кладуть там також хліб, а деколи і молоко в горцях. На однім кінци стола від постелі стоїть одно або і два корита, деколи порожні, а часом з мукою, решего і гусяче крило. На столі сіють муку і крупи. По за стіл вдовж цілої стіни аж по за постіль в головах іде одна лава (лавиця), а по під вікна друга і обі сходять ся за столом в углі. Під постелею ладять на зиму коєць (парок), т. є. заставляють до того приладженою драбинсю з дверцятами отверте місце під постелею і там ваганяють ягнята і г'ізлята, а по за постіль уставляють при стіні драбинку, за котру вкладають сіно або отаву. Коло дверей в північній стіні стоїть піч, а о другім боці при стіні, що в ній двері, прибивають полиці, де складають горці, миски, фляшки, сіль, або стоять дві шафи одна на другій, а по під полудневу стіну за полиці або шафи заходить лавиця. Недалеко шаф або полиці в горі під повалою при полудневій стіні прикріплена дошка, на котрій стоять великі горці, а в літі висушують бундзи, „грудки“. Трохи низше до стіни прибитий „залижник“, де затикають лижки. На лавиці коло полиці стоять коновці з водою. Під лавицею коло полиці є невелика яма „каліниниця“, а в ній сива глина, розпущена водою, і тим замащують челюсти печи по витопленю, а відтак затикають єї „заткалицею“, „копанею“. Межи шафою або полицями, а одвірком впушений луковато загнений лісковий грубий прут „облук“ і там ставлять в кут коцюбу, ожіг, лопату на хліб, і лопар (букова лопатка до завивавя (загортаня) огню під стовп печи). Облук держить те все, щоби не падало на хату. По під повалу при північній стіні і по над лавицею, по при стіну, що при ній стіл стоїть, ідуть „градя“, по два балки, в стіні впушені і куті перехрещені. На них складають сирі поліна, щоби висхли, скіни, бундзи, лен. І ще декуди по над піч аж до того місця, де виходить поломін, ставлять менші градя, також на дерево або і садовину, і над отвором печи прикріплені до повали. Через середину хати від дверей іде по під повалу грагар різьблений, а під ним трохи низше жердка, на котру вішають мокрі хусцянки (онучки) „з'їтки“ (проходжені або мокрі ходаки), мокрі верети, міхи, шматя, особливо пастухи, або і г'азда, як де в поли намокнуть ся добре або по снігах брудуть. Тая жердка потрібна також при уставленю кросен. Коли суть малі телята, то межи

столом а постілю уставляють мостини: на лавицю ставлять драбину і прикріплюють її до стіни, а на міст ставлять телята. В повалі недалеко грагара від печи зладжене вікно (отвір) з накривкою, щоби дим або і пара виходили на під.

В зимі спить на печи челядь; коли хто хорий, ліве на піч і коби лиш добре вигрів ся, а зараз полить. Постіль для молодого подружя. Отець спить на припічку, у декого старший чоловік на столі, але рідко. Мати в запічку, часом з молодшою дитиною або внуком, а то і на печи.

Коли в печі затоплять, отець іде в свята і неділі на піч досипляти. В літі сплять по лавицях, на землі на соломі, в сінех на скринях і на землі, на стайнях на сіні, на оборогах, а дехто і в коморі. На печи стоять деколи горці, миски, на ній сушать головки льну, сир (бриндю) в фасках, щоби „виправив ся“ (викис), сушать на лісах садовину, а також бавлять ся діти.

Повала і стіни від повали в долину суть чорні від диму. На них осідає чорна, аж полискуюча поволока. Як засягає припічок, запічок і по над піч замащують стіни сивою глиною аж доти, доки сягає дим в хаті, коли затопить ся. Дальше по за поданим місцем стіни миють горячою водою і труть мягким каменем. Наоколо рівно іде стінами лінія, до котрої сягає „горб“ зачаджене місце. По шпарах, по під глину і по під хрещики, що намащують з тіста заробленого свяченою водою на щедрий вечер, пересиджують блощиці, правдива язва людей. Їїх випарюють кипячою водою, заливаючи всі шпари сикавкою. Стіни миють перед Великодними святами в страстний тиждень.

Двері до хати суть або в стіні від сходу сонця, або від заходу. Про те на се треба все тяжити, хто хоче з розкладом сільської хати ближше познайомити ся. Полуднева і північна стіна мають все однак розклад.

Збіжжє зсипують до великих скринь, при котрих є замки дерев'яні, зовуть їх „сусіками“ і ставлять в коморі, в сінех і на поді. Шмат лежить в коморі в скринках, висить на жердках, полотно лежить на полинях. Чим більше заставлена комора, тим більший доказ заможности газди. Про те і кождий веде своїх милійших гостей, особливо з родини, до комори, щоби показати свої „статки“. А при обзорних перший обовязок оглянути комору, щоби знати, на яке давати дитину. Давнійшими часами бували припадки, що злодії підкопували ся під поміст, надіймали его і закрадали ся до комори. Недобру славу по собі лишив в Кіндратові Федько Смерека в Ясінки і его донька Маруня. Що лиш задрів Смерека, а подобало ся ему, мусіло его бути. Маруня лавила по половниках і подах зі свічкою, через що одного газду і запалила. Як були голодні літа, лавила всюди і крала, що могла. Також оповідають собі, що цигани зайшовши на ніч до газди, просили его, щоби їх переночував. Заглянувши через віно в повалі на бантах сало, вилазили в почи на під, забирали сало і утікали.

В Кіндратові майже у кожного газди є коло дому також сад. Найбільше дичок, але суть і шени. Суть яблінки, груші, сливи, черешні,

а також пожички, котрі називають позюмками. Сади огорожені, але проте малі діти в літі і осени залазять до них, коли нікого нема дома і оббивають овочі. Коло хат видно також верби, явори, трепети (осики), берези, тополі, а на цвинтарі липи. По лісах смереки, ялиці і яловець, а до над потоки вільха. Кори вільхової уживали до мочення сирої шкіри а шерстю. Таку шкіру вже покраяну купували на ходаки. Вимочивши її в корі з вільхи посипували приском (попелом, в котрім був ще потрохи жаріючий вуголь) і лопарем зсували шерсть. Такі ходаки ладили для челяди, дітваків; газда купував для себе виправлену шкіру.

Опис хати подав я так, як затамив своє рідне домівство. У других газдів могло бути дещо троха інакше в хаті, але загально була мала ріжниця. Так було на добрім заході, у біднійших не одного не стало, скупійша обстановка, менше будинків, одним словом, — менше всего.

III. Стрій і огартка.

Чоловіки і парібки підтинають волосє рівно до пів чола, а від чола до уший склєсисто. З заду підтинають рівно через пів потилиці. Волосє розчісують лиш в неділю і свято намастивши прїстарілим маслом. Під більшї свята мийють голови в лузі. В великі свята, як Рїздво, Великдень, грїх чесати ся; чешуть ся вечєром перед тїми святами. Малїх хлопців стрижуть однак не всі. Бороди голять бритвою зладженою ві „скїска“ (з'ужитої коси). У кого нема бритви, їде до другого голяти ся. Вуси прїтинають рівно з губою. Дівки розчісують волосє на голові з переду на двї половини, сплітують в одну косу і пушають долї плечима; сплітують також в двї коси і укладають на голові над потилицею прикрїплюючи кінці межї волосєм, деколи оббивають обї коси на около голови в видї обруча. З переду пушають на чоло гривку. Невїсти („жбїни“) обмотують волосє на около деревяного обруча, обложеного полотном, на те накладують чепець і завязують голову хусткою, зложивши єї в два трикутники, на округло, а кінці хустки обвівши на около голови завязують в узлик. За ухами вистають з під хустки два зовїї волосє. На щодєнь носять всі сорочки з домашнього полотна. Щоби застєгнути ся, „зашінкати ся“, купують шпінки, або мїняють за хусцянки у жїда; декотрї мають великі шпінки зладжені такі в селї. Заопасають ся вузьким ремєнем, старші мають і широкий, складаний ремїнь щось з двома спряжками, в него можна і грїші сховати. Широкий ремїнь носять найбільше по верхній огартї. Портки з домашнього полотна носять на гачкурї. Жінки носять вибиванки, дїмки з домашнього полотна. Малює їїх жїд маляр з Дрогобича, Турього або Старогомїста. Шляхтянки носили на щодєнь мальованки, купованї по крамах. Се темно фіолєтова матерїя з дрібними білими крапками. На свята ладять спідницї з фалдами з ріжноцвітних, ясных матерїй. Також сорочки ладять на свято з тонкого „картанового“ полотна. Інакшу огартку носила шляхта, а інакшу хлопцї. На голові носили солом'яні капелюхи „крисанї“. Криси рівно поставлені середньої величини, замїсть стяжки давали на около чорний ремєнець з на цалї широкий. Крисанї зплї-

тали за волами пастухи з житної соломи на чотири і вісім стебел. Плетінка („крайка“) на чотири буває зубчаста (плетена в зубці), на вісім гладка („семерівка“). Воли пасли в царині, де і жито сіяли. Пастух ішов в чие будь жито, коли пристигло, стинав стебло з гори по перше колінце, колосе відтинав, звязував і клав на пеньок, сля який був, або де інде на видне місце, щоби властитель забрав собі. Виплетену крайку звивав, як паперову стяжку в урядах телеграфічних, а коли вже виплів, починав шити. Крисані носили в будні дні в літі. Носять також повстані капелюхи, куповані по краях. Капелюх був на неділю, свята або в дорогу. В зимі носили невеликі баранкові шапки, а від свята великі кучми на завісах. Хлопи ладили собі шапки з домашнього, чорного сукна, цілком округлі і невеликі, загинали в гору, як би криси і обшивали їх червоним „сукнятьом“. Тепер не носять великих кучм на завісах. Загортали шляхтичі опончі, рідко чемерки, а всі кожухи. Опончі ладили з сукна з мішанини чорної і білої вовни, з заду по боках по три фалди, а сема в середині, ковпир загинаний, на грудех понизше ковпіра два завернені клапці, на рукавах закоти. Защіплюють опончу на петлиці, зроблені з білого шнурка, або ґузики також з вовняного білого шнурка. Ціла опонча була облямована білим шнурком. Тепер всі носять опончі з чорного сукна на шість фалд на стані, з кутасами з червоних шнурків по полах і фалдах.

Крій чемерки трохи інакший. Ладять її з чорного сукна на три фалди, пришивають барилки і петлиці, куповані в крамі, або і ґузики. Дехто бере під опончу або чемерку камісельку підшиту домашнім полотном. Кожухи ладять дома з овечих шкір власного хову. Приходять кушнірі з Старого Міста, мочать шкіри в великій ванні, відтак мнуть, крутять, виправляють і шиють кожухи. Защипки ладять зі шкіри; на переді і з заду прикрашують шкіри нашиваючи різноцвітні шнурки. Хлопи носили давніше білі сіраки на дві фалди, відтак чорні також на дві фалди, а тепер всі вже носять однаку огартку. При роботі носять також лейбик, „куртьом“, с. є короткий сірак, що пристає до тіла і фалд не має. В зимі носять холошні з домашнього, білого або чорного сукна, а дехто і сині, військові штани. Обувають ходаки, а рідко, в свята і неділі — чоботи. Може кількох газдів має чоботи. Ходаки шиють з купованої шкіри, сирої або виправленої. Волоки ладять з вовни, устрічники з шнурка. Волоки привязують до вирізаного ремінця і обмотують довкола ноги, в зимі кладуть ще в ходак і межи хусцянки солому. Закорявілі хусцянки перуть. Рукавиці ладять дома з вовни на оден палець і на цілу руку. „Жони“ і дівки носять „півки“ (запаски) з домашнього полотна, від свята з купного. Крайки дома робили і купували, тепер загалом купують. Шляхтянки в свята обували чоботи, а в літі „чіжми“ (черевики), і загартали заможніші в літі „кафтяня“ з чорного купного сукна, в зимі футро з лисів, інші опончі і кожухи. Ідучи до церкви намітують на голову другу, різноцвітну хустку. Хлопки обвивали голову зложеною в кількоро хусткою білою так, що видно було верхом зелену сітку чіпця, носили такі сіраки як їх чоловіки, або загортали кожухи і взували по найбільше ходаки. Тепер

всі майже цілком однаково загортають ся, хлопи переймили стрій шляхтичів. Панчохи роблять з білої вовни, а декотра дає собі який жидівці виробити з бавовни.

Коли пастух жене худобу або вівці пасти, як зимно або дощ, загартас сірак а по верха бере міх. Міх зашпилює на грудех протичкою з смерічки. Виломить тонку галузку, зіструже кору, тонний кінець заострить і тим зашпилює на собі міх. Як тепло, не бере сірака.

IV. Харч.

В Кіндратові сіють овес простий, гривач (косач), сколоздрю (біле зерно) т. є ячмінь звичайний і голомшю; менше ярого жита (озимого майже не сіяли), дуже мало ярої пшениці і то хіба заможнійші. Садять бульби, управляють лен і колопні, родить ся біб і тичний горох; а з огородини бураки, бруків, капуста, морков, пастернак, петрушка, редьков, ріпа, чіснок („чясник“), цибуля, мак і салата. Лобода росте дико по грядках, помежи бульби, на мягкім полі.

Овес, ячмінь, жито і пшеницю мелють на муку дома „в жорніх“, також роблять вівсянні і ячмінні крупи, а також в млині. Хліб печуть з вівсяної муки на борзі з неквашеного тіста; такий хліб зовуть ошипками, палинятами. Коли таке тісто на борзі зароблене кине ґаздиня на приск, воно по трохи плипалить ся і зове ся угляччя. Ошипків печуть найбільше. Квашений хліб печуть з вівсяної, ячмінної, а деколи і з житної муки. Жито мали нечисте, помішане з кукольом, то і хліб був чорний, гливастий і найчастійше невинечений. В горах загалом не вміють ґаздині печи доброго хліба мабуть тому, що найчастійше печуть ошипки. Пекли також книші, завиваючи в квашене і неквашене тісто бульбу з сиром, сир. або недоїджену капусту. З вівсяної муки варять чир, деколи і з житної, киселицю, галушки, гамбиць, пироги і паленички, також крупи з вівса і ячменю. Чир ладять так: наставляють в кітля (горнець) води, і коли закипить, всипують муки, колотять колотівкою і варять, відтак дають на миску і розпускають водою, а в „порзні“ дні молоком, деколи на пів з водою, в пості нераз молоком з маку а ще частійше з сімени, розтерши мак або сімя в „макортеті“. Ся страва майже що день є на столі. На киселицю квасять грубо змелену вівсяну муку в діжи вечером; рано відділює і вибирає ґаздиня ости з течі, і варить єї в горци. Киселиця є густійша і рідша, смак єї винний. Їдять єї в пісні дні з хлібом, горохом, бобом або фасолею. Галушки се книдлі з вівсяної муки, але не так великі, їдять пісні з вівваром. Гамбиць ладить ся так, що ґаздиня намече в воду в горня крупної муки; коли закипить, замішує ложкою і вибирає на миску густу замішку, деколи заправляють єї олієм. Вівсяні крупи їдять на воді, з молоком, з маковим або сіменним молоком. З вівсяних круп роблять голубці завиваючи кашу в листя з крижавок (т. є. головок капусти уквашених в цілости). З ячменю бють в ступі логазу. Пироги ладять з вівсяної і житної муки, а в тісто дають бульбу, капусту, овечий або коровячий сир. До бульби або капусти додають сира. Пироги їдять

в порані дні і в свята омащені сметаною „верхниною“, маслом або розтопленим сиром овечим. Кождий бере пиріг в руку і мачає в омасту. Паленички, се тонкі, округлі варені плячки з житної муки, що ладять в великім пості і мачають в олію. Олій бють в олійниці в великім пості зі льну і сімени. З сіменних макухів варять вурду і їдять; макухи дають коровам до січки, а також свиням. Бульби варять що день, або печуть; хіба, що у кого на яри і переднівку не стане. Приладжують колочену і мяцкану (друцкану) або й цілу, їдять з борщом, росолянкою (борщем із капустианого квасу), капустою, молоком, омащену сиром овечим, або і пісну з хлібом та солем. Капусту підбивають мукою, омащують маслом, салом і сиром, або і пісну дають, деколи заправляють олієм, особливо на яри і їдять з хлібом або бульбою. Квас з бочки, де стоїть капуста, варять і зовуть его росолянкою, борщ ладять з бураків; деколи ладять квасковату страву з квасного молока. Бураки січуть на дрібно і заправляють маслом.

В осени і зимі, а деколи і на яри варять морков, сушений пастернак, сушену ріпу, сушені грушки і яблука; сумать і сливки, та вже рідше; чісок і цибулю їдять в пісні дні і заправляють ними страви. Варять деколи „яєшницю“ з покраяною солониною або маслом. Лободу збирають в літі і заправляють маслом або сметаною. Салату гадуть в дірковату миску „дохаяю“, парять кипячою водою і додавши горячої перестоялої жентиці їдять саму. Молоко солодке їдять в хлібом, з чиром, їдять і кисле. Кисле молоко зливають до діжки через довший час і таке молоко називають квасним. Їдять его в літі з хлібом, бульбою, або пють для охолоди. Молоко передержують в шафі або в столі, де від тепла і задухи гіркне; з такого молока масло не смачне і гірке. Сметану „верхнину“ збирають з кілька днів в один горнець, а відтак огрівають в печі і ложкою роблять масло.

Хто має вівці, дає їх на яри на ціле літо на салаш і дістає від штуки пів полумацька (два горці), а від кози полумацьок сира (бриндзі) за ціле літо. В лісі збирають правдиві гриби білі, варять, смажать, також сумать; збирають також гливи, що ростуть на старім порохнавім буці, голубінки, козарі, підпеньки, рижки, і на трійло на мухи приносять мурумухи. В городі мають „приріз“ (арізованець, трібульку), їдять з хлібом і уживають до заправи. Хто йде в дорогу, бере в торбу або бисаги (міх з розпором на середині) через плечі хліб, яйця, грудку (бунд) або сир (бриндзю). Ріжуть телята, в зимі вівці, кози, перед Різдом свині, а на празник, весіля або комашню заріже дехто і рогату штуку. Стинають деколи і кури. Вивар з мяса зове ся юшка, росолом або росолянкою зовуть квас з капусти. Коли не стане в літі свого хліба, купували в Дрогобичи жито, генґерицю (кукурузу), фасолу, огірки, про що вже була бесіда.

Обідають рано то вчасніше; то пізніше, се залежить від того, чи вже обробили ся дома, або чи мають іти вчасно в поле до роботи. З полудня коло 2—3 години полуднюють а пізним вечером вечеряють. На обід ставить ґаздиня на стіл три страви, на полуденок дві, деколи і три, на вечрю одну або дві. Твердо постять великий піст, Пилипо-

вещь, Маковіїчик, в Петрівку дехто поразить ся в вівторок, четвер, суботу і неділю. На піст всю посудину випаркують; гріх йісти з такої миски, де стояло молоко, так само і ложки добре вимивають, бо як би де трошки лишило ся на ній молока, то би спорзнів ся. Діти з маленьку приучують постити, хіба що декотра мати улюблений дитині деє крадьком дасть молока або сметани. Як би хто увидів, то було би багато поговору. Домити піст — се найбільший гріх, такий грішник певно піде до пекла на саме дно. Цікаво би було дійти, звідки зайшов до нашого народа такий дивний погляд? Чи се вплив церкви, чи ще останки з дохристіянських часів?

V. Хліборобська праця.

I. Сінокоси. Село Кіндратів заставлене з північного сходу і полудневого заходу скарбовими лісами, що колись належали до камери, а тепер до чеського дуки Лібіка. Хлопська власність земельна обнимає щось в 330 моргів, а ліси над 2000. В них мають люде багато сіножатий, не рідко долинки по над потоками.

На північній сході по при границю села Кропивника іде по при ліс від півночи на полудне подовгастий шмат сіножатий, де кождий громадянин має свою кісницю. З села треба йти спорий кусник лісом а відтак виходить ся на кісницю. Ціла ся просторонь зове ся Межівіжя. На околу села лежить орне поле, а також місцями дуки. Де в лісі більше води і рівнійше, там ліпша трава; де висше положене, там гірша, тверша, груба а коротка, сі зовуть „псячкою“. Декуди переділює кісницю потік, а декуди купка дерев, „перелісок“. По декотрих кісницях, що блисше д селу, видно борозди; тепер по лісах цілком не орють, бо далеко. Деякі кісниці і на мильо віддалені від села. Кожда відрубна ділість має свою назву, як Сука, над Застави, Багна, Ясениця, Уске, Підавірська, Фунтів, Ростічки і т. д. і належить до кількох громадян. Сінокоси починають ся зараз „по Петріх“ і тягнуть ся звичайно до першої Матки. Рано бере газда в торбу молоток, бабку, хтось люльку, на плечі косу, граблі і вили. Як є більше челяди, то всі йдуть, хто вже косить. Пастух жене воли, ба тепер на мотузі веде, бо як би розпустив, а увидів би се лісний, „притикант“, або „обелегер“, зараз плати кару і не випросиш ся. Косарі косять цілий тиждень траву і сушать, домів вертають аж в суботу вечером, а коли випаде в тижни свято, то переднього дня. Воли пасуть по корчах, що суть на сіножатях, на кісницях, як загребуть сіно, а також пущають в ліс. Давнійше пасли свобідно, ніхто їм нічого не мовив, але тепер вистерігають ся: як надійде якій притикант, а побачить его хто, згинає палець, кладе в рот і свише, се і є остоорога для всіх, що поблизько косять, а воли йїх зайшли за той час в ліс. Так подають собі немилу вість що раз далі. Пастухи абирають ягоди (суниці), малини і яфини. На яфини ладять „новуб“. Вирізує кусник кори з дерева, згинає в двоє, а оба краї ступлює заложивши дві протички з галузки смереки. Газдиня ладить що день дома обід, полуденок, вечерю і несе сама, або служниця, або

і обід рано в гори там, де косять траву. Страви вливає в малі конов'ята і затикає їх дерев'яним кружком підложивши під него кусник полотна. Всі конов'ята складає в бисаги (широкий а не довгий міх з розпором на середині) і перевішує через плечі, а горнята зав'язує в одну або дві хустки і несе в руках. Хліб кладе також в бисаги. Заки вийде з поживою, газда вже спорий кусник скосив. По обіді, коли сонце пригріє, розпушують сиру траву, сушать і коли сіно вже сухе, складають під обороги, коли є, а ні то хидають в стіг (стіжок) звозжуючи копниці волами. Копницю обсеблюють по при землю мотузом, а заду зав'язують єго і вкладають яличкову галузу, щоби мотуз не виховз ся. Мотуз присилюють до ярма і так притягають ід стогови або оборогови. Мокре сіно сушать часом на зубанях. Є се смерековий кіл вбитий в землю, але обрубаний так, що на нім полишали ся „зубці“, т. є. сучки 8-10 цалів за довжки. Де має стояти стіг, вбивають в землю високу жердку і на околу укладають сіно. Коли завершать, накривають стіг смерековим лубом, прорізавши в середині діру, щоби зайшов на жердку, а по верх того дають кізляни. Спрятавши сіно на одній кісниці ідуть на другу, відтак на третю, аж доки не косять всего. На ніч розкладають огонь під великою ялицею; коли погідно, лягають на голу землю так, що огонь в ногах, і прикривають ся сіраками. Воли припинають коло себе. Вбивають в землю клюки і до них присилюють воловід. На отвертім поли не сплять, а все близько дерева край ліса. Деколи одні до других приходять ночувати, особливо такий, що немає челяди і сам косить. Огонь горить цілу ніч. Звичайно ставлять колибу коло ялиці край ліса. Так і бесідують, як кого шлють за чим близько ліса, до перших дерев: „Іди в край“. На колибу забивають дві сохи в землю близько того місця, де під деревом має горіти огонь. На них кладуть по одній грубій жердці, зовуть їх „сенеторі“; другим кінцем вони лежать на землі. Сенеторі проверчують, в дірки закладають півперек тонкі цінки, так що видно як би драбинку, а все накривають лубом, що вперед здерли з смереки в лісі де трохи подальше. Перед сохами під деревом розкладають огонь і сплять під колибою. Огонь все горить, хоть би і тепло було, бо полощить звіря. Коли падає дощ, а є близько оборіг з сіном, то ночують під ним. Лучає ся нераз і така зливна ніч, що треба аж до рана перестояти під ялицею, коли нема колиби. Давнійше вмлі цікавійші газди побільшити свої кісниці в дуже простий спосіб. Одного року підчарив (обрубав наоколо топором) найближші дерева в лісі. На другий рік дерева вже ушли. Стяв сухе дерево і підчас сінокосів спалив, а коли пеньки за кілька літ понідгнивали, виважував їх і спалив і кісниця побільшила ся. Тепер мабуть так не роблять і під ялицями край ліса огню не кладуть, бо твердше панського добра пильнують.

Описана робота коло сіна дуже тяжка, однак найтяжша праця припадає газдинні. Газда вийде в верх в понеділок рано, а в суботу вечером вертає домів. „В версіх“ робить одностайну роботу, а газдиня встає дома досвіта, видойть корови і вишле їх з пастухом в поле; владить обід, та обійде цілий захід. Забирає страви на плечі на цілий

день і несе в гори, де дорога дуже утяжлива, бо по більшій частині все треба йти в гору по стрімких убоках і горбах. Коли косарі і пастух від волів зїдять обід, помагає гребсти і сушити сіно. Відтак вертає домів, доїть корови на полудне, ба ще нераз мусить їм зладити якої трави чи хопти до дійла, приладити все потрібне до зварення харчу на другий день, на пр. бульби накопати, зерно змолоти в жорніх на хліб, на чир та пироги, лад дома зробити. Ідучи до косарів лишає малі діти, коли суть, на божу опіку; а сли малої дитини нема на кого лишити, напоює єї відваром з маківок і лишає в колісці замкнувши хату, поки не верне ся. Сей напиток дуже шкідливий для дитини, бо затуманює і здержує правильний розвій організму.

Зложене в обороти або стоги сіно зістає аж до зими на своїм місці. В зимі після потреби звозять сіно домів і складають в половники, загати, на стайні, а рідко в оборіг. В літі нема де скласти тай возом дуже тяжко зайїхати з верхів, а до того по сінокосах треба зерно косити, звозити домів, відтак ладити дрова, тай і зима надтягне. Коли задля снігових заметів годі дібраться де до сіна, то йде більше людей, що мають на тім місці сіно, і промітують сніг лопатами. По сіно виїжджають досвіта і нераз вертають пізнім вечером. Сіном тим кормлять вівці і кози. Коний мало держали; сли був кінь, кормили єго шуваром, що мають по млаках таки в селі; воли кормлять солодким сіном, соломою, тринем, січкою, а телята, ягнята і кізлята отавою. Коли б Кіндратівце не мали в лісах тих кісвиць, то би не могли овець держати.

2. Годівля овець і кіз. Одно з більших занять газди в Кіндратові є годівля овець і кіз. З них має досять хісна: справу поля, молоко, а особливо сир (бриндзю), а з вівці ще вовну на сіраки, холошні, крайки і шкіри на кожухи. Під ярь продасть деяку штуку, а в зимі заріже на мясо і споризить ся, лойом світили в каганцях. Шкіри з кіз продають. В зимі кождий газда годує вівці і кози дома, а на літо дає на салаш. Овець більше держать, як кіз. Кози для того годуєть, що дають майже два рази стілько молока, як вівці. На день, два перед Юрьом зганяють салаш. Умовлює ся звичайно пять, шість, сім, рідко вісім газдів, що будуть зганяти салаш, будуть ватагами. Коли час зганяти, дають ватаги свої вівці, беруть від других газдів, що до спілки не належать, а давнійше брали з чужих сіл; тепер не беруть, бо нема де пасти і своїх, від коли ліси заперли. Салаш має і 200 штук овець, трохи баранів, кіз і цівів. Ярва, се така вівця, що друге літо пасе; ватуля — коза, що друге літо йде на пашу. Таких спілок бувало більше в селі, колись дві, деколи і три. „Спільники“ (спільники) умовляють ся, на яким поли поставлять кошару; ставлять на поли одного або двох з них, або на цілком чужім, і то звичайно на такім, що вже заросло невеликими смерічками і ялівцями. Коли якесь поле загноєне, перевозять кошару в друге місце. На поле вивозять ліси. Ліса — се великі ворота. В два стовики заправляють лати, а в лати заплітають на півперек довгі, вузькі а тонкі дранки (дранці, тинянки, дощечки). Лісу ставлять коло ліси, а де обі сходять ся, вбивають в землю по колові з середини і з надвору і на коли накладають

ужовку (витку). Кошара має вид прямокутного чотирикутника. В середину оплоту дають перегороду також з ліс і воріт; вона потрібна при доенню. Вівці і кози почують або через полудне стоять в одній перегороді. Коли час доїти, винимають в куті в перегороді дві або три драмки і отвір той зове ся „струнка“. При струнці сідає старший пастух на стільчик, а коли є, то і ватаг, ставить перед себе дійницю і доїть вівці і кози, а менший пастух приганяє д струнці загалом кожду штуку. Той, що доїть, уставляє козу чи вівцю в струнці, а по видоєнню пускає в другу перегороду. Недійну штуку таки наганяє через струнку. Таким чином при доєнню перейде кожда штука через руки ватага чи пастуха. Такий опліт з ліс зове ся кошара. Що дві доби переставляють кошару на свіже місце самі спінники по порядку, коли випадє то і в свята і неділю. Коло кошари є ще колиба, приставлена на середині з надвору до ліси. Під колибою стелять трохи соломки, а в ногах розкладають на цілу ніч огонь. Тут пробувають пастухи через полудне, і вночі сплять. Підчас холоду і зими тріють ся пастухи при огни, і вовк огню унімає ся. Для більшої безпеки обкладають кошару з надвору зрубаними смерічками таки з галузем, бо вовк вночі і дранку виломить, а деколи вовки і лісу виважать. Переполошені вівці збивають ся в купу, бігають по кошарі, а деколи і в лісу всі разом ударять. Нераз може вівця по під лісу висунути ногу, а коли позатягають смерічки, то безпечніше.

Деколи будували також комарник коло кошари. Є се невеликий будинок, переділений стіною на дві частини і накритий дошками, ошварами. В першій комірці є ватра на землі, тут спить ватаг. Се буває старший чоловік, який бездомний сирота. Єго наймали спінники на ватага. Давали єму четверо рубатя, 3 або 3 гульд. і по скрутю, тай кождий в свій день харч. Він доїв вівці з пастухом, клягав молоко (кляг давали спінники), відгрівав в горнях при ватрі, вилизав сир в мішки, щоби жентця стекла, а в другій комірці складавав грудки (бундзи) на проприбивані до стіни полиці. Комарник ставляли і наймали ватага лиш тогди, коли кошара стояла далеко від села. Хто мав брати сир, ішов до комарника і бив в мацьку чи полумацьок грудки, поки не вибрав всего, що єму від єго худоби належало ся.

Заки гавда віддасть вівці на салаш, назначує кожду штуку, натинаючи пожицями в ріжний спосіб уха кождій штуці; кіз не значили, бо їх легше розізнати по ріжних закрутах рогів і ріжнородній масти. Салаш зганяють такі гавди, що мають много челяди без згляду на заможність. Зігнавши вівці до кошари зачинають пасти по очеріді. Як всяка очерідь починає ся з долу села в гору, так і тутка. Гавда спінник, що найнижше сидить, починає перший виганяти вівці з кошари. Кождий на свій день дає двох пастухів: одного старшого, що вмє вівці доїти, а другий може бути і десятилітній хлопак або дівча. Кождий зі спільників бере в свій день подій до себе, а коли є комарник, то вже ватаг ходить коло молока. Подій бере „полудняшний“, вечірній і „ранішній“. Хто в полудне виніс йісти вівчарям, несе молоко домів. Так само вечером, а рано віддають вчорашні пастухи вівці другим, що виходять від другого гавди, і беруть ранішнє молоко з со-

бою домів. Молоко носять в бодни. Ї се бочівка, фаска, заднена з обох боків, досить широка, але не висока. В горішнім дні є два отвори заткані кілками обвитими платком. В середині горішнього дна є заправлений облук. В него закладують кривулю з клюкою і несуть на плечах домів. Вигнена кривуля лежить на плечах, клюка на кінці зачіплює за облук, так бодня о плечі опирає ся, а другий кінець кривулі при-держує ся рукою. Вівчарі другого гавди женуть рано вівці на пашу і той гавда бере також три слідувачі подорожі до себе. В такий спосіб пасуть вівці ціле літо. Коли рано виганяють вівці з кошари, старший пастух перепускає кожду штуку через струнку в лісі на двір і рахує збірними числівниками, а менший по кожній десятці дає карб на лісковім пруті ножом, нігтьом або і зубами, а також деколи вугльом на дранці. Так доходять що дня, чи всі вівці і кози є в кошарі. Сіль дають співники. Кошару все ставлять в толоці, бо там мало орють, хіба де ближше села. Як хто має справлене поле в толоці, на пр. другий рік погній, то огороджує бориньом, щоби худоба не нищила засіву.

Вівці і кози пасли давніше по лісах і ніхто сего не зборонював, доки громаді не відділили 35 моргів сервітутного еквіваленту. До полудня угійшли з ними пастухи не раз і зо дві милі. Вівці не люблять на однім місці довго забавляти ся, але ідуть і пасуть. Старший пастух іде на переді, менший з заду підганяє і рівняє вівці. А для кози правдива розкіш дістати ся в ліс. По пропастях і ямах спинають ся глядаючи солодких листочків по корчах і зрубках. Коли через яму або потік звалила ся колода, то хоть би не знати як було глибоко в споді, вони всі ідуть через ню на другий бік. Або прийде через ріку йти, то кози все на лавку. З полудня вже так далеко не йшли пастухи з вівцями. Деколи по полудні розділювали ялівник і дійні штуки і пасли осібно. Тепер далеко гірше громаді, бо вівці в ліс не йдуть, а на голій і заточеній толоці вівця не попасає і менше молока дає.

Коли нема комарника коло кошари, молоко забирають домів і клягають, т. є дають клягу. Жолудок з зарізаного теляти солять і висушують і то зовуть риндзя. З риндзі беруть з середини кляг, додають до молока, яке ставлять в тепле місце, щоби ogrівало ся і перейшло на сир. Риндзю ладили собі ватаги, діставали у других гавдів або у жидів. Коли заклягане молоко перейшло в сир, виливають его в стіжковатий мішок і вішають на клинці вбитім в стіну, а жентиця стікає в підставлене начинє. Коли витекла жентиця, кладуть грудку (бундз) на дошку на гряді або полицю, щоби висхла. Жентицю варять і їдять з хлібом, з густої буде ще сир на пироги, а в пісні дні, особливо в Петрівку і Маковійчик, зливають рідку до невеликої бочівки на пізнійше і мають з неї домашній оцет. Висушені грудки крають, солять і бють в полумацьок. За вівцю дістає кожний з салашу полумацьок (2 горці), а за козу мацю (4 горці) сира. Кожний співник має дати рівну пайку сира за припадаюче на него число овець тим, що подавали свою худобу на салаш. Коли видасть, то вже собі збирає. А збере більше як має власних овець, его щастє, а менше, его страта. Коли є ватаг в комарнику, там всі сир вибирають, а покаже ся звижка, ділять ся нею співники. Коли є сім співників, то вже велика недогода тому,

на кого випадє пасти вівці в неділю. Кожний спільник дуже того не любить, але годі; коли его очерідь перший раз випадє на неділю, то вже треба цілий рік в той день пасти. Хто держить салаш, має багато роботи. Особливо в літі пастухів треба багато. Одного до коров, другого до волів, двох бодай раз в тижни до салашу. Коли скрутно, припрошують худобу до другого пастуха, так само і воли, а коні пасли за очерідь. Газда купував коня волочити, все інше робив волами, деякі меншими биками, котрі волочили. По яри досять коней спродували, а що лишило ся, пасли разом на толоці. Кожний випускав коня на село, а на кого прийшла очерідь, давав пастуха і той гнав коні пасти на цілий день.

Лучає ся так, що спільники не все держать вівці в одній кошарі. Деколи на мість спільників буде й три кошари, до кожної по два. Хто хоче сам собі справити кусник поля, або два спільники сусідують о межу полем з ялівцями, після умови ставлять собі осібно кошару і на свій день загаяють до неї вівці. Вівчар іде нераз з „пищавкою“, „гайдою“ за вівцями. Вівчарі давніше трубили при кошарі в трумбету, щоби звірів відполошити, тепер се занехали. Коли поле заросле ялівцями, смерічками і яличками, вицшують его вівчарі через полудне, або і той, хто кошару переставляє. Коли вирвані і викопані або статі ялівці і смерічки висхнуть, спляють їх при кошарі, або таки на полі. Пізно в осени розбирають кожний своїй вівці, а ліси привозять домів на драбнястім возі або лишають таки на поли.

На другий рік всі спільники орють справлене поле і сіють яре жито, бо озимини до недавна ніхто не сів. Таке жито або на другий рік овес зове ся „спіннота“. Коли жито пристигне, разом жнуть, кожний дає женця, складують в кіля, в „остриві“ жито і коли висхне, ділять ся снопами по рівному. Так орють три роки. На другий рік сіють ліпший овес, косач або сколоадру, а на третій звичайний овес. Кожний дає за-рівно насіння. На четверту сійбу приходить поле до давнього власителя, котрий має той зиск, що єму поле вичистили, а коли держав вівці, то через три роки брав свою пайку.

Заможнійший газда мав і по 30 овець і кільканадцять кіз. Під весну, коли вже почало виходити сіно, пущали вівці і кози в ліс. де вони все найшли щось поживити ся. Вівці западають часто на мотилицю і головокрутку (крутець). Такі слабости нераз дуже много овець нищать. Вівці хорі на закрут голови забирали цигани, різали і йли; тую слабість у овець уважають поганою, то такого мяса не годить ся їсти. При кінци зими, коли вівці і кози котять ся, забирають ягнята і кізлята до хати в царок, а вівці і кози зістають в стаїни. Щоби поплекати ягнята та кізлята, випускають вівці і кози на обору, а ягнята і кізлята з хати. Счинить ся незвичайний блекіт на оборі і біганина. Ягня глядає матери на оборі і все найде, до чужої не піде. На яри і в початком літа пасуть ягнята і кізлята малі пята- або шістьлітні діт-ваки, що до іншої роботи не придатні. При таким газдівстві, де більше всякої худоби держать, з'ужитковує ся всяка сила, хоть би і як мала і дрібна; ніхто не сміє дармувати, а мусить „працювати“. Пасту ягнята

велика розкіш для малого дітвака. Не потребує само дома сидіти, в „торбенку“ або за паууху дасть мати палині, часом і житнього хліба, деколи сира або яйце. Діти доглядаючи ягнят радо забавляють ся з собою. Такий дрібний бобик добре умучить ся через день завертаючи ягнята та збиткуючи з другими дітваками. А який щасливий, коли вечером прийде домів! Ний собі заганяє его товар хто хоче до стаїни, зверг з себе „міщя“ і лягає чим борше спати, не питає і про вечерю. В половині літа виганяють ягнята на салаш.

3. Пасіки. Часом по довгім запусі, або де і на громадським пасовищу, виростуть ялівці і смерічки, рідше ялички, що мають по десять і більше літ. Коли в тім боці, де є таке заросле поле, випаде толока, зрубує по яри газда ялівці і укладає одно дерево коло другого і лишає, щоби висхло. В осени, коли погода, а ще до того вітер тягне, підпалює сухаря і се зове ся палити пасіки. На другий рік на яри сіє жито, а що на поли повно пеньків, не оре, а скопує поле мотикою. В свій час жито вижинають, а поля через кілька літ не уживають. Коли воно не громадське, то виважують по кількох літах перегаїли пеньки і спалюють на поли; виривають де треба коріні і так вичистивши поле орють і сіють овес. Ся робота зове ся „добувати поле“. Таке поле якийсь час добре родить. Загально тепер багато поля, що его давнійше задля тісних років були занедбали, то кошарами, то пасіками вичищують. В горах в давнім самбірським окрузі може і нема села, з відки би не вийшли були люде в 1850-тих роках в часі великого голоду в Поділя. А коли зародила бульба тай зерна було більше, багато людей вертало домів. Колись тішили ся на Поділю, як побачили, що гірняк до них іде, а тепер як прийде, боком дивлять ся і бесідують: „А чому Бойку дома не сидиш? Нам і самим тісно!“

Михайло Зубрицький.

ШАГ-НАМЕ́ або ІРАНСЬКА КНИГА ЦАРІВ

Абуль Касима Фірдовсія Туського.

У. Зоггак *).

1. Зоггакового царювання було тисяча год (Вулл., в. 1—42, стор. 34).

Як сів Зоггак на володарським троні,
То царював аж тисячу годів.
Йому корив ся геть усенький світ,
І справа так стояла дуже довго.
Звичайі добрії попрпадали,
Все забісоване роскинулось по світі:
Упала честь, пішли у гору чари,
Сховалась правда, висунулась погань,
На все лихее вільні руки дівам,
Про добру річ казалося тільки нишком.

В Джемшідовій господі нашукали
Двох паннів, що трусилися мов верба.
Вони були Джемшіду рідні сестри **),
Вони були вінець всьому жіноцтву.
Одна с панянок звалась Шегриназа,
А друга — хорошуля Ерневаза.
Їх потягли в Зоггакові палати
На очі зміслищому ***)) царю.

*) Хоч Фірдовсій нічогосініко не каже про те, щоб Зоггак був якимсь свояком Кеюмерсові, то перескі історики (див. „Моджмель от теваріх“) такі неодмінно хтять того і складають особливу генеалогію, з якої виходить, що Зоггак належить до тієї самої династії.

**) В Молевім виданні стоїть: „дочки“, а в Вулдерсовім і в других — „сестри“. Що до їх імен, то „Шегриназа“ можна передожити: „втіха городові“, а „Ерневаза“ — „любочка“.

***)) В Авесті (Yasna IX) говорить ся, що Дегака — то змії с трьома головами, с трьома ротами, з шістьма очима, дуже сильний; він чинить лихо всьому живому; сотворив цього чорта Апа Mainyu (Агриман), щоб він губив усе живе. В Бундегеші кажесть ся трохи інакше: що змії Дегака (Dahāka) з матері походив од Агримана. Що ж до Фірдовсія, то ми вже бачили, що він виводить Зоггака од людини та ще й побожної (Мердаса), робить з нього жертву Агриманові спокуси і каже, що в нього тільки на плечах були гадюки, а сам він — людина. Та іноді Фірдовсій забува про це і підхиляючись другій, старішій традиції зве Зоггака „змівидим“ (Еждегафеш), як отут; іноді (див. V, 5 в промові коваля Каве) він наріка його „Еждега-

Він взяв та виховав їх не гаразд:
Навчив їх відьмувати-чаклувати.

Що вечора двох молодих хлопят
Чи з простих, чи з лицарського нащадку
Привів до царського дому
І готував з них ліку для Зоггака.
Забивши їх, він добував з них мозок
Тай змієві робив із того страву.

Жили тоді два щирі парубки
З царського роду, добрі, чесні люде,
Один на ймення Ірмаїл побожний,
А другий — провірливий Гермаїл.
Якось-то здибались вони обоє
І розбалакались про се, про те:
Про те, що цар парює не по правді,
Про те, як гидко він себе харчує.

І зговорив один: „Нам треба буде
Самим піти в царській кухарі
Та аж тоді розкидувать думками,
Яким-би чином запобігти лиху.
Деся певне з двох людей, що завше гинуть,
Одного можна буде вратувать“.

Пішли, навчили ся кухарювати,
Навчилися готувати до ладу.
Нарешті цім розумним парням радість,
Бо стали за царевих кухарів.
І от пора людську кров пролити.
Із тіла виїняти солодку душу^{*}).
Царські вартівники, народогубці,
Поволокли якихсь двох парубків,
Хутчий пригнали їх до куховарів
І кинули обличчям об долівку.

Аж серце заболіло куховарів,
Аж очі счервоніли їм з гніву!
Споглянув цей на того, той на цього,
Зажаючись, що цар — такий насильник.

С тих двох одного довелося упорать,
Бо що ж було інакше їм робити?!

А вже ж замісто другого парнюги

Вони взяли, забили барана,
Добули з нього мозок і змішали
Із мозком бідолашної людини.

Отак вони спасали другу душу

пейкар“, себ то „с постатю зміною“; а іноді (V, 6, боротьба з Ферідунем)
він його зве і просто „Еждега“, себ то „змії“. В отаких неконсеквенціях не
важко почути відгомін давніших, первісних переказів.

^{*}) І в Гомера душа або серце (*ψυχή*) нераз зветь ся „солодким“.

І наказали: „Переховуйсь добре!
 Гляди, у люднє місто не ходи,
 Живи тепер по пустках та по горах!“ —
 Вони дали гадюці на потраву
 Замість із хлопця — мовку з барана.
 І тим-от способом вони щадили
 Що місяця трицятєро людей.
 Як набірало ся таких дві сотні,
 Дак кухарі їм нищечком давали
 Декільки козенят та овечат
 Тай оселяли люд той по пустелях.
 Теперішніі Курди — їх нащадки,
 Що жити в городáх не полюбують,
 Що вік вікують по своїйх шатрах,
 Що в серці зовсім не боять ся Бога.

А норови в лукавого Зоггака
 Ставали вже такі, що от було він
 Причепить ся до ратника якогось
 Тай візьме — вбє: „Злигавсь ти“, каже, „с чортом“...
 Назнає знатну дівку-хорошулю,
 Серпанком оновиту, непорочну,
 Тай тягне силоміць собі на службу...
 Не мав він царських звичок, права, віри.

2. Як Зоггакові приснив ся Ферідун (в. 43—113).

Ще сорок год йому зосталось віку,
 Коли, диви, щó Бог йому наслав!
 У глузу північ у царськїх палатах
 Зоггак спав міцно поруч Ерневази.
 І бачить він, немов з царського замку
 Як стій з'явилося троє вояків.
 Два — старші, а в середині молодший,
 На віріст він — кипарис, на вид — царенко:
 Царівським поясом підперезав ся,
 Ступа по-царськи; булаву ж він має
 С коровячою головою на кінці...
 Як стій він кинувсь бити ся з Зоггаком
 І булавою в голову довбнув,
 Тай зараз витязенько обкрутив
 Зоггака з голови до ніг ремінням,
 Скрутив і руки — аж правцем стояли
 А вже ж і шию заклепав в колодку.
 Наруга це... й болить... пече... ой, муки ж!
 А він царю сипнув на тімя пилу
 І взяв, попер до Демавенд-гори,
 Гукаючи на люд, щоб проступились...

Ой, скорчив ся несправедний Зоггак,
 Немов печінка з ляку передерлась.
 Прокинув ся й з усії моці скрикнув,
 Аж захитавсь його стосохий*) дім.
 Схопило ся жіноцтво сонцелице,
 Учувши, як їх славний пан згукнув.
 І зговорила Ерневаза: „Царю!
 Що скоїлось?!... Кажі! на мене звір ся!...
 То був гарненько спав ти в себе в ліжку,
 Дак що ж тобі приснилось?!... Що счинилось?!...
 Сім поясів землі — твої підручні**),
 Твоя сторожа — люде й діви й звірі,
 Твое велике царство — цілий світ
 Од місяця до китової спини***), —
 Чого ж, чого ж ти так цибнув із ліжка??
 Скажи нам, пане цілої землі!“

Рече красуням воєвода-цар:

„Ні! про таку дивницю тра мовчати.
 Бо вчуєте — не стане в вашім серці
 Надії, щоб zostавсь я ще живий.“

Рече царю-державцю Ерневаза:

„Як нам, то мусиш ти сказати усе,
 Бо може ж ми дамо тобі раду:
 Не має лиха, щоб було без гою“.

Йім воєвода викрив таємницю:

Що снилось, геть усе переказав.
 Одмовила царю вродлива жінка:
 „Не занедбай цього! Питай поради!
 В твій трон застромляю печатку щастя,
 Твоею долею весь світ горіє,
 Під перстеном своїм весь світ держиш ти,
 Звірів, пташню, людей, чортів і перій, —
 Так отже склич ти звідусіль розумних,
 Поскликуй зізвездочотів ще ж і магів****),

*) Сохами звуть ся в нас колонни або стовпи, що піддержують стелю, пор. Зубрицький, Село Кіндратів (Жите і Слово IV, ст. 22.).

**) Перси так само як і Індійці переділяли землю на сім поясів або частин (кешверів) відповідно до сімох планет. Див. Жите і Слово III, 420.

***)) І наш народ вірить, що земля стоїть на трьох китах або по просту „великих рибах“, гл. Чубинській, Труды I, 37—38, та Ястребовъ, Матерьялы по Этнографіи Новороссіи, Одесса 1894, ст. 8. У Руданського згадуєть ся тільки про одну рибу, — диви його „Байки світової в співах“, пісня I, розд. 7. У Ястребова, ор. сіт. ст. 8 є варіант теж про одну кит-рибу.

****)) У Фірдовсія стоїть тут і далі не „маг“, а „мовбед“, тільки ж той другий термін мало знайомий нашій громаді. „Мовбед“ значить „жрець“, „мудрець“, „маг“. Колись навіть думали, що й етимологічно обидва терміни рідні, що „мовбед“ = „мог-бед“ („начальник магів“); та як на правду, то

Перекажи ти магам все до слова,
Довідуєшся, випитуєш щирі правду.
Довідайся: та хто ж він, ворог твій?
Чи він з людей? чи може з дівів? з перій?
Пізнаєш це — ладнайся до оборони
Замість лякати ся догадок сліпих“.

Сподобалась царю-поганцю рада,
Яку подав той срібний кипарис.

Мов воронові крила ніч чорніла, —
Як стій мигнуло світло с по-за гір:

Це ж на блакитну небесну баяю
Пустило сонце яхонтовий промінь*);

Цар-воєвода де коли чував

Про мудрих, мовних серцевідів-магів,
Він їх до себе кличе звідусюди,
Щоб розказати їм свій страшений сон.

Як скликав, то зібрав усіх до гурту,

Пита про те, чім лихові зарадить,

Говорє: „Вияснить-но швидче правду!

Утихомирте душу ви мою!

Коли міні доводить ся померти?

Кому я лишу трон, вінець і пояс?...

Або ви скажете міні всю правду,

Або не животіть вам більш на світі!“

Посмагли магам губи, змogli щокли,
Один до другого мовляли от як:

„Коли ми виявим йому, що буде, —

Ровібеж душу, а душа ж — то скарб.

Коли ж ізнов він правди не почує,

То ми самі розлучим ся з душею“**).

Три дні таким-о побутом минули,

Ніхто не зважив ся промовити слово.

З четвертим днем цар дуже угнівив ся

На магів, на отих віщовників.

„Я — каже — перевішаю усіх вас,
Або ви скажете міні всю правду“.

Всі маги низько голову схиляли;

Пошматувалось серце їм на двоє;

Заллялись очі не сльозами, кровю...

Та був один між ними мудрецями,

„мовбед“ = „начальник хати“, по-зендськи „mmano-paiti“ (mmana — хата, paiti — начальник), по-пеглевійськи: „manpat“, по-парс: „mobad“.

*) Яхонт — дорогоцінний камінь с того самого розбору, що й рубін, тільки він жовтий, а рубін червоний; вишневий яхонт зветь ся аметістом, синій — сафіром.

**) В оригіналі: Доведеть ся нам умити руки од душі.

З'явєць душі, великий правдолюб,
 Розумний, невсипущий, — з'явсь Зірек *).
 Він переважив геть усіх тих магів.
 Стиснув він серце **), всякий страх одкинув
 І отаке промовив до Зоггак: „Гей — каже — не питай ся, гордий царю!***)
 Ніхто ще не родив ся, щоб не вмерти.
 Було й до тебе вже царів багато,
 Вони пишались на преславних тронах,
 Спізнали й лиха й радощів чымало,
 А як минув їх вік — вони померли.
 Хоч би ти був залізна твердиня,
 Час ****) був би перетер тебе і знищив...
 Знай: буде хтось, що забере твій трон
 І підігне твою високу долю.
 Він буде зватись Ферідун на ймення.
 Він стане для землі священним небом *****).
 Іще ж той воєвода не вродив ся,
 Іще нема чого тобі жаяхат ся.
 На світ він прийде од значної пеньки,
 Ростиме — мов родюча деревина,
 Змужніє — зібе головою місяць,
 Підє шукать престол, вінець і пояс.
 На віст він буде наче кипарис,
 І буде в нього булава із криці,
 Де маківка — коров'яча морда.
 Тебе він придовбешить булавою,
 Скує й поволочє з палат у гори“.
 І запитавсь Зоггак, нечиста віра:
 „Завіщо ж він в'язатиме мене?!
 Чого б він мав на мене лютувати?!“
 Рече хоробрий маг: „Аби ти знав,
 Без приключки ніхто не ворогує:
 Од рук твоїх йому загине батько,
 Дак буде він ненавидіть тебе.
 А друге: буде гарная корова,
 Що вигодує того молодця;

*) „Зірек“ — дотепний, хитрий.

**) В „Слові о полку Ігореві“ читаємо: „Іже истягну умъ крѣпостию своєю и поостри сердца своего мужествомъ“.

***) В оригіналі: Винорожни голову од вітру.

****) В оригіналі стоїть не просто „час“ („земан“), а „сипигр“, себ то „небесна сфера“, або „коливорот небесної сфери“.

*****) Може ці слова треба розуміти тільки так, що Ферідун дасть землі пцастя, а може Фірдовсєй натякає й на те, що осьмий знак Зодіака ознаменовано імям Ферідуновим.

Ти вбеш коровицю, а він для пімсти
Ізробить булаву-коровоглаву". —

Почув Зоггак тай зашуміло в вухах:
Хитнувся, звалив ся с трону тай умлів.
Великий маг лякаючи ся лиха
Мерщій пішов собі од трону геть.

Прочнувся, опам'ятав ся вінценосець,
Упять зійшов на свій царський престол
І заходив ся потайки й прилюдно
Шукать по світі, де той Ферідун.
Не йів, не спав, не знав собі спочи вку,
І білий день для нього почорнів.

3. Ферідун народив ся (вв. 114 - 158).

Від коли зміслиций залякав ся,
Минув уже над ним чималий час.
На світ родив ся Ферідун блаженний,
Щоб дати світові інакший лад *).
Тимчасом по землі блукала чутка,
Що цар напитує по всіх усядах
Абтінового сина Ферідуну **).
Аж тісно стало на землі Абтіну, —
Тікав, ховав ся, аж обридло жити,
Та левові діставсь таки нарешті:
Декільки нечестивцевих дозорців
Якось таки надибали бідаху,
Схопили й притягли мов леопарда.
Зоггак не гаючись його убив.

Була ж розумна мама в Ферідуну,
Що звала ся на ймення Феранека:
Оздоба світу, гарна деревина,
Що овочі на ній — царська слава ***).
Вона кохала сина наче душу.
Як спало на Абтіна безголове,
Немилиий став їй світ. Вона плачуща

*) Випускаю вірші 116—124, бо їх очевиднож інтерпольовано пізніш.
Те саме думає й Рюккерт.

**) Деякі перекази звать Ферідунуного батька не Абтіном, а Атфіялом,
і кажуть, що це був син Гомаюнів, унук Джемшідів. („Моджмель от-теваріх“).

***). Натяк на ймення Феранечине: „фер“ значить „слава“. „Моджмель
от-теваріх“ говорять, що Феранека або Ферірента була дочка Тегура, царя
на острові Беслі, що на Китайськім (Мачінськім) морі.

Хутчій побігла до одного лугу,

Де чула, що була корова гарна,

Славетная корова Бермай*),

Що волосінь у неї аж блищала.

Пригналась Феранека, заридала

Перед хозіяном отого лугу,

Лянули слюзи йїй дощез на груди.

„Візьми — проха — отсеє немовлятко,

Ховай його у себе через время,

Прийми його од матері мов батько

І молоком годуй од Бермайї.

Замість платні візьми од мене душу:

Оддам життя — тобі щоб догодити.“ —

Господар гаю, де була корова,

Одрік пречистій Феранеці от-як:

„Я за невольника дитині стану,

Що загадаєш — геть усе зроблю.“

Дала йому свою дитину мати

І розказала все, що тра робити.

Три роки передержував хлопя

Розумний чоловік і дбав як батько,

А молоко давав од Бермайї.

Зоггак не кинув заходів своїх,

А всенький світ балакав про корову.

Одного дня біжить до лугу мати

І каже — повіда доглядачеві:

„Послав міні Господь розумну гадку.

Як напугив Він, так я і зроблю;

Інакшого вже способу не має:

Моя душа й дитина — це ж одно**).

Втечу я з чарівницької землі,

Втечу, піду з синком до Гіндустану:

Сама візьму тай скриюсь серед люду,

Його ж оддам на гору на Ельборз“.

Взяла свою хорошу дитину

І понесла, а серце плаче кровю.

Жив на Ельборз-г рі один спасенник,

Що зрік ся світової порожнечі.

„Свята душе! — сказала Феранека —

Я — бідолашна жінка із Ірана.

Хороший хлопчик — се моя дитина.

Він буде голова всьому народу,

Зібе Зоггаку з голови корону,

*) Дуже частий варіант „Пормая“ І одно й друге назвище можна нереложити: „з багатим вимям“, „повногруда“ і т. п.

**) В оригіналі: „моя солодка душа“.

Шпурне на діл його царівський пояс.
 Дак треба, щоб ти взявсь його глядіти
 Та аж трусивсь над ним як рідний батько".
 Взяв дід хлопця. Тай не було ніколи,
 Щоб він на нього холодом дихнув.

А вже ж тим часом перечув Зоггак
 За луг і за корову Бермаю.
 Мов п'яний слон подався туди він лютий
 І Бермаю-коровицю забив.
 Увесь товар, який він там завбачив,
 Він повбивав, нічого не покинув.
 Колишню Ферідуніву домівку
 Трусив він дуже, та знайшов не гурт.
 Нарешті підналивши цар оселю
 Геть розвалив її високі стіни.

4. Ферідун питаєть ся в матері, якого він роду.

(Вулл. вв. 159—193)*).

Шіснацять год над Ферідуним збігло,—
 То він з Ельборз-гори спустився в діл.

Пішов до матері, прийшов, питає:

„Скажи ж міні, матусю: хто мій батько?

Якого роду я? чие насіння?

Спитають люде, — що їм одкажу?“

Одповідає Феранека: „Добре.

Скажу я все, чого бажаєш, хлопче.

Аби ти знав, дак жив колись в Ірані

Один людець, імя йому — Абтін.

Царське насіння, сміливий, розумний,

А вже ж нікого він не зобиждав.

Він був од ния героя Тегмурса

І всенький родовід свій знав на память **),

*) Тут перський текст має чимало інтерполяцій, тай порядок віршів не однаковий в усіх виданнях. Я мусів виробити свою окрему редакцію, поклавши за підвалину видання тегеранське.

**) Я вже згадав був трохи вище, що перські перекази роблять Абтіна внуком Джемшідом. Очевидячки не можна шукати дійсної історичної підкладки в усіх одіх генеалогіях найстаріших іранських царів: це все певне легенда. Маком (Malcolm, History of Persia) був, правда, спробував завбачити в Фірдовсієвих героях справжні історичні особи, та щось тая проба „не тее“, принаймні для найперших царів. На мою думку треба до „Шаг-наме“ підступати з тією самою теорією, яку Нібур приклав до історії римської, себ то, що в одній якійсь особі, в одній якійсь пригоді народ воплощає цілий період свого довгого історичного життя.

Тобі — був батько, а міні дружина;
 Я сонця тільки й бачила, що в ньому.
 Пророкував Зоггак звідочот,
 Що буде смерть йому од Ферідуна:
 То чарівник Зоггак учувши це
 Зачав шукать тебе по всім Ірані.
 Ми мусіли ховать тебе од нього
 І утікати з йідного місця в друге.
 Твій батько, ще ж і не стара людина,
 Поклав за тебе, синку, свій живот.
 С плечей Зоггаківих ростуть два гади,
 Що не дають Іранові вже й дихать;
 То мозок з голови твого татуся
 Пішов отим зміюкам на обід.
 Нарешті нашукала я гайок,
 Нікому не відомий, непрохідний,
 А там коровка — свіжа як весна,
 На прочуд гарна, хоч малою картину.
 Йійі хазяїн підобгавши ноги
 Сидів біля порога мов би цар.
 Йому я оддала тебе ховати;
 Він з рук тебе ніколи не спускав.
 А з молока тії корови пави
 Ти зріс немов могутній крокоділ.
 Та ба! про гай і про корову тую
 Як стій наспіла звістка до паря.
 Я швидче винесла тебе звідтіль,
 Втікла з Ірану, з батківщини, з дому.
 Прибіг Зоггак, господаря згубив,
 Забив твою німу ласкаву мамку,
 З оселі збив аж по під сонце порох:
 Звалив усе й підвалини скопав“.

Вразив си син, у вухах зашуміло,
 Він закипів од маминої мови,
 На серці — жаль, у голові — ненависть,
 На лоб з гніву понабігали зморшки.
 „Гей, мамо! — каже, — молодий левчук
 Не пробуючи сил не стане левом:
 На витязя, що чарами воює,
 Піду я сміло з шаблею в руці.
 Піду, пречистий Бог мене вестиме,
 Зоггаків двір на куряву розвію“.
 Сказала мати: „Нерозумна думка,
 Бо цілий світ подужать ти не зможеш.
 В Зоггака — трон, вінець. Він світодержець,
 Йому на поготові ціле військо.
 Він схоче, — дак із кожної країни
 Войовників прилине сотня тисяч.

На світ дитячим оком не диви ся:
 Чи мир, чи розмир — є на все свій звичай.
 Затяжлуй, синку, те, що радить ненька,
 Бо все що інче — вітер, вітер, вітер*.

5. Що було в Зоггакі с ковалем Кавé (в. 194—293).

В ночі і в день імення „Ферідун“
 Не сходило Зоггаківі з губів.
 То був високий, а тепер зігнув ся,
 З нудьги-турботи серце змордувалось.
 Одного дня Зоггак усадовив ся
 На троні зроблянім з кісток слонових
 І завітчавсь вінцем із бірюзи*).
 З усіх сторін запрошує він магів,
 Нехай йому царівство забезпечать.
 І каже такечки: „Пречесні люде!
 Тямушіі, йменитіі мовбеди!
 У мене єсть якийсь потайний ворог, —
 Тямуші люде відають се ясно.
 Один преславний маг міні сказав,
 Що з нього ще хлопчина невеличкий:
 Нехай собі дрібний, нехай маленький,
 А ворога не треба мати за дурня.
 Оце ж я наберу ще більше війська,
 І не з самих людей, а й з дівів, з перій,
 Та треба ще й од вас міні підмоги,
 Бо далі вже й терпець міні урвався.
 Спшишіть такую грамоту: Наш цар
 Не сіє інчого насіння, як на добре,
 Не мовить слів опроче як правдивих,
 Ніколи не бажа зламати право!“

Лякаючись царя, усі вельможі
 Згодили ся на те, чого він хтів:
 Дали нечистому зміюці підпис,
 Старії й молодії, — геть усі.
 Аж гульк! учув ся на подвірї галас.
 Гукає хтось: „Прощу суду й розправи!“
 Прикликали позовника до трону,
 Посадовили серед гурту панства.
 І цар. ні в сіх ні в тих, рече до нього:
 „Ну, розкажи нам, хто тебе покривдив!“
 Схотив ся той за голову і крикнув:
 „Я, царю, звусь Кавé.. Шукаю правди...

*) нім Türkis, польск. turkus.

Прибіг прохать судá... Ой, аж засанавсь...
 Я плачу... серце стогне... через тебе!
 Од тебе я зазнав великі кривди,
 Ти адавно беш пожег мене у серце
 Як що мене занепащать не хтів ти,
 То нащо б тра ханать мою дитину?
 Було синів у мене вісімнадцять,
 Тепер один одвісінький zostав ся.
 Покинь міні одинчика того,
 А то по вік пектиметь ся печінка!...
 Гей, царю! чим я винен?!.. Ну, скажи бо!...
 Коли не винен, то караєш за що?..
 Ой, славний пане! ти на мене зглянь ся,
 Не завдавай міні даремне жалю!
 Літа мене скривили й похилили
 Я жив-тужив, а жив, бо мав надію.
 Тепер ізнов дітей уже не буде,
 А що ж до світа вяже, як не діти?!...
 Насильство — й те новино знати міру,
 Повинно мати й приключку якусь.
 А есть же в тебе приклучка на те,
 Щоб мій старечий вік занепастити?!...
 Я — бідний, тихий ковальчук. Та цар
 На голову міні вже сипле жару.
 Ти — цар, і хоч скидаєш ся на дзмія,
 А мусиш розсудить мене по правді.
 Порахувать ся ти зо мною мусиш
 Тай так, щоб здивував ся цілий світ.
 Хіба що с твого суду ми побачим,
 Що черга справді падала на мене,
 Що справді тра було твоім зміюкам
 Забрать синів од мене чисто всіх!...
 Цар-воєвода переслухав, глянув,
 Тай аж здумів ся на таку мову.
 Взяли сивка, вернули ковалеві:
 Шукали ушіймать його на ласку.
 А далі цар удав ся до Каве.
 Щоб він тожсамо грамоту завірив.
 Як прочитав Каве оту заяву,
 То раптом обернув ся до старецтва.
 Ге! — крикнув він, — чортячі підніжки!
 Ви викинули з серця божий страх!
 Усі попривертались ви до пекла,
 Схилили серце до сієї мови!...
 Не підпишу я грамоти такої,
 Зовсім мвині байдуже до царя!...
 Гукнув і тремтячи зірвав ся з місця,
 Подер заяву, потоптав ногами,

А там — пустив сінка поперед себе
Тай геть с палат, гукаючи народ.

Тоді вдали ся до царя вельможі:

„Гей, славний пане цімої землі!

Холодний вітер не поспіє з неба

Дихнуть на тебе в день побою-січі.

Чому ж того нахабного Каве

Ти вшанував немов якого друга?

Що грамоту про тебе ми списали,

То він подер, наказу не послухавсь.

Він вийшов звідси дютий і сердитий:

Здасть ся, накладає с Ферідуном.

Ми гіршого не бачили нічого, —

Аж остовпили з отакого дива.“

На їх питання цар одмовив бистро:

„Послухайте, яка дивниця склалась!

Як прилинув Каве сюди з надвору

Та як учув я той кричущий голос,

То мов залізна стіна зросла

Між мною та між ним у цих палатах.

Схонив ся він за голову руками —

То в мене... диво!... аж розбилось серце.

Що далі буде, я того не знаю:

Кругів небесних ще ніхто не взнав.“

Як одійшов Каве з царської хати,

До нього позбігав ся весь базар.

Каве галасував і гвалтував,

Гукав усіх людей шукати правди.

Шкуратяний хвартух, що ковалі

На ноги напинають проти іскор,

Каве узяв тай почепив на спіс:

І зараз бучу збив по всім базарі.

С тим прапором він рушивсь і гукав:

„Гей, люде добрі! Хто шанує Бога,

Хто серцем хилить ся до Ферідуну,

Хто кидає поганого Зоггака,

Ходім, ходім мерщій до Ферідуну

Спочити під тинню величі його!

Скажімо, що наш цар — то Агрпман,

Творцеві-Богові заклятий ворог.

Отсей пікчемний шкураток — то спосіб

Роспізнавать друзів од ворогів.“

Пішов Каве шукати витязенька,

Дорогою зібрав чимале військо,

Розвідав, де царенко пробуває,

Попростували всі гуртом туди.

Ще в далека, зобачивши оселю

Нового пана, всі аж загули.

Побачив витязь на спису фартух той
 Тай обернув його на добрий знак:
 Узняв, обшив рушійською *) парчею,
 Дав спід із золота, лице — з алмазів;
 Додавши й других ще окрас чимало,
 Нарік той стяг: Кавеяні-дорофш **).

Таким-о чином збігло трохи часу.
 Ніхто не знав, що має бути далі.
 А Ферідун надів царську шапку,
 Ходив до неньки, брав благословення.
 Ладнав ся він скоріш ійти в дорогу,
 Та не хотів, щоб те знали всі.
 Були ж у нього славні два брати,
 Обидва парні старші за нього,
 Що перший прозивав ся Кеяпушем,
 А другий був веселий Пормав.
 То Ферідун од них не потаїв ся:
 „Верну — говоре — наш престол і силу.
 Та от, приводьте ковалів тямущих,
 Нехай скують важкую булаву.“
 Ще не сказав, — брати уже й схопились,
 Погнались до ковальського базару;
 Які там ковалі були найкращі,
 Поприбігали всі до Ферідуну.
 Узняв він циркуля тай на пісочку
 Нациркиював зразок на булаву,
 Такий зразок: щоб на кінці дубини
 Стреміла буйволяча голова.

Майстри взялись негайно до роботи,
 Скували булаву мов сонце ясну.
 Вона царю припала до вподоби,
 Подарував він ковалям оджу
 Із золота та срібла, а до того
 Щасливую обіцянку дав їм,

*) Румом зветь ся Мала Азія. Очевидячки в Фірдовсія ми бачимо анахронізм, бо імя „Рум“, себто „Рим“ (Roma), прикладено до Малої Азії вже дуже пізно, за часів Східньої Римської імперії.

**) „Кавеяні дорофш“ (або „дирефш“, бо й так вимовляють) означає „Кавесва блискавка“, „Кавеїв блискучий прапор“. Се був національний перський стяг аж до прикінчання Сасанідської держави. Спершу це був невеликий шматок, та по троху його збільшувано, бо поодинокі царі хтіли кожен додати туди якісь дорогі каміні. 636-го року по Христі, як одбулось славно-звісне Кадесійське побоїще Персів з Арабами, Кавеяні-дорофш був завдовжки 22 стопи, а завширшки 15. Персів тоді побито і прапор захоплено. Арабські воеводи присудили пошматувати його і помішати з інчою здобиччю. Диви Price, Muhammedan History I, 1:6, та „Гейт кользум“, the seven seas. A dictionary and grammar of the persian language (Lucknow 1822) IV, 126.

Що, каже: „Як я дзімія побору вже,
То вам однію голови од пилу:
По всій землі поставлю правий суд,
Згадаю всім за праведного Бога.“

6. Ферідун іде воювать ся з Зоггаком (в. 294—356).

Піднявши голову аж по-під сонця,
Підперезав ся Ферідун тугелько:
Підперезав ся пімститись за батька
І вирядивсь походом на Зоггака.
Велике військo сходилось до нього,
Його престол підносив ся до хжари.
Пихате слонівіє та буйволле
Везло попереду харчі для війська.
Брати тримались поруч Ферідунa
Немов почот, немов молодші хлопці.
Він линув швидко-прудко наче вітер,
На думці гнів та в серці справедливість;
Він проминав село тай за селом,
Нарешті їх арабські кониченьки
Приносять їх в одно таке місце,
Де проживали щирі боголюбці.

Під праведним селом сининив ся витязь
Ізліз с коня тай став на опочивок,
А до селян заслав своє вітання.
Як звечоріло, то до Ферідунa
Прийшов ізвідти приятель якийсь;
Високий сам, волосся аж до пят,
І пахне мошусом *); з лиця — мов іурі **).

*) На сході дуже полюбляють мошус, амбру, аллой і другі сильні пахощі. Кремер у своїй знаменитій „Culturgeschichte des Orients unter den Chalfen“ (Wien 1877, t. II, p. 207 ff.) каже, що на його думку любов до пахощів указує на сильно розвитку тонину нервів. Іще за довго перед Ісламом до Персії приходили що року з Южноі Арабії (через Центральну) цілі каравани пахощів та кадила. Пророк Мохаммед не тільки не був ворог перфумам, ба ще й казав, що над жіноцтво і пахощі він любить саму-но молитву. В старих арабських віршах (напр., у „Моаллаках“ та в „Хемасі“) найзнатнійші люде мають ся нам з мошусезапашним волоссям, а жіноцтво й поготів. Один з арабських поетів каже про красавицю: „З її рукавів диде чистий мошус, амбра та аллой“. У перських поетів (напр., у Гафіза, що його незабаром надрукує нашою мовою) вихвалення мошусові трапляється не-мало в кожній поезії. Мошусом не тільки перфумують себе, ба навіть кадять або кадили по покоях. Омаядський халіф Езід II як вітав одного гостя, то звелів при-служникам принести килим, де посідали він і гість, а перед кожним з них по-становили чашу з мошусом. Халіф Гішам (теж із Омаядів) при такім самім випадку звелів постановити перед диваном, де він сидів, золоте блюдо з мо-шусом та рожевою водою. Мошусом мастять або мастили собі не тільки го-лову, а й бороду. Очевидячки так роскидатись мошусом могли тільки бага-тирі, бо він дорогий. Котрі бідніші, то ті вживали трошки дешевших пахо-щів, а вже ж зовсім бідні дівчата та жінки носили на шиї намисто зробляне з разочків посушених фініків (дактилів), аби щось раз-у-раз пахло кодоном; той звичай іще й тепер задержав ся в Єгипті.

**) Тут у Фердовсія анахронізм. Кажучи про стародавній Іран, ис

А то прийшов до нього янгол*) з раю,
 Щоб виявити йому добро і лихо;
 Прийшов до Ферідун мов би пері
 І нпшком научив, як чарувати, —
 Щоб цар знав кльч до того, що закрите,
 Щоб слово знав, як викрити те, що скрите.
 Цар зрозумів, що се йому од Бога,
 Що се не Агриманова мерзота.
 Із радощів аж шоки зрумянились:
 Він бачив молодим себе і царство.
 Тимчасом кухарі дали вечерю
 На чистій скатерті, звичайно, царській!
 Найів ся він, напив ся, швидче вклав ся,
 Бо голова важіла, хтів він спати.
 Братів, що бачили були у нього
 Підмогу божу й невсипущу долю,
 Тепер ускочили (бо звісно — ваздрість!)
 І стали брату готувать загибель.
 На самім версі близької гори
 Піднісилась високая скала,
 А Ферідун в долині попід нею
 Заснув собі солодким, тихим сном.
 Була вже глупа північ, як брати
 Тихцем од війська вилізли на гору
 І вирили скалу с твердого ґрунту. —
 Лихе діло не здалось тяжким.
 Як підкопали скелю, то й похнули,
 Щоб бухнула на голову цареві.
 Та з волі Божої на гуркіт-гомі
 Прокинувся заснувший Ферідун.
 Він проказав промову чарівную,
 І камінь мов на місці прикинів**).

Варто було б гадувати за гурій, яких вигадала фантазія Мохаммедова. Правда, дехто міні зможе заважити: „А хіба ж у Авесті не говорять ся про гурани бигишт?!" На те я одвітю, що сю видумку про Авесту пустили англійські перекладачі та інтерпретатори Корана, а Авеста про них не знає, не відає (див. R. Dozy, Essai sur l'histoire de l'Islamisme. Leyde 1878). Що то за дивовижні дівчата з райських гурій, див. у В. Смирнова в його „Очеркх історіи турецької літератури“ (Всеобщ. ист. лит. — Корша-Кирпичникова т. IV) та в мойому „Очеркх історіи суфізма до третього вѣка гижры“ (Москва 1895, відбитка з IV випуску „Трудовъ Вост. Коммисіи Моск. Имп. Археол. Общ.“).

*) В першопісії стоїть: „якийсь серуш“. Що таке „серуш“, див. вище, Ж. і Сл. III. 418.

**) Славнозвісний вірменський літописець Мусій Хоренський (рос. переклад Н. ґміна, вид. 1-е, ст. 72) переказує в своїй літописі перське оповідання про Зоггака (Аждагака), яке він чув з народніх уст. Дак отаку пробу вбити Ферідун він приписує не братам, а Зоггаківим, і не на поході, а вже

Не кажучи про те братам нічого
Цар Ферідун знов рушив у дорогу.
Коваль Каве пішов поперед війська,
Надії повний, лютий на Зоггака.
Він повівав Кавейні-дорофшем,
Тим благородним, володарним стягом.
Попрямували до ріки Арвенда
(Бо так по-пеглевійськи звав ся Тигр).
На Тигровому березі, в Багдаді,
Визвольник-цар пристав на опочинок;
Іс Тигрового берега, з Багдада
До побережної сторожі дав він вість,
Що, мов, „пришліть човні та кораблі,
Мершій на той бік нас поперевоzte!“

Не дав човнів орудар перевозу
І навіть не прийшов до Ферідуну,
А попросту звелів переказати:
„Міні мій цар потай прислав наказ,
Щоб я човнів не видавав нікому,
Хіба тому, у кого буде лист
С печаткою од перстія царського.“

Учувши теж Ферідун угнівався,
Та не злякався того глибу річного.
Він миттю гарно взяв, підперезав ся,
Сів на коня, що серцем був як лев;
С того гніву та бойової хіті
Він на коні-вродливці кинувсь в вир.
Слідком за князем всі товариші
Підперезались і тожсамо в воду!
На тих конях чудових, вітроногих
Вони плвли, аж по сідо в воді.
С того розгону, серед хвиль бурхливих
Затуманились голови юнацькі.
Та витязі стреміли з серед виру
Немов вірки, що світять серед ночі.

Як стали війники на суходолі,
Вони пішли на Бейт оль-Мокеддес.
Те місце так зовуть тепер Араби,
А пеглевійська назва: Гонт Дижухт;
Арабське слово значить „Чистий дім“ *).
А там були Зоггаків палати!

по поході. Більше див. про це далі в увагах до 9-го розділу сеї глави. Певна річ, що се можуть собі бути два осібні епізоди; тільки ж як на мою думку, то міні здасть ся, що тут поплутав дещо Фірдовсій.

*) „Мокеддес“ по-арабськи „святий“; тільки ж по перськи і „чистий“ і „святий“ буде однаково „пак“.

Як проминули пустку, — близько й город:
 Ще миля *) ходу — тай на місці будуть.
 Поглянув Ферідун наперед себе,
 Побачив город з височенним замком.
 На ньому башта вища од Кейвана **);
 Сказав би: хоче вкрати з неба зорі;
 Блищить неначе Моштері на небі ***).
 А ціле місто гарне, тихе, любе.
 Цар зміркував, що тут сидить гадюка,
 Та зваживши, що се твердиня й велич,
 Він так сказав прихильникам своїм:
 „Як що із пороку, з земної тліні,
 Мій ворог зміг зложить таку твердиню,
 То я боюсь, що він у долі любчик.
 Що з долею він нишком побратав ся.
 Та все волю я швидче йти на бій,
 Ніж маю бідкатись і гаять час.“ —
 Се кажучи юнак стиснув рукою
 Важкую булаву й погнав коня.
 Злинув він наче полумя, тай разом
 Він виріс перед вартою у брамі.
 Як замахнувся тяжкою булавою,
 То вартові як стій усі каснулись.
 Отак-о вийіхав Ферідун у замок
 І помоливсь Тому, хто світ створив.

А. Кримський.

*) Так я перекладаю слово „міль“. Ця міра буде $\frac{1}{2}$ фарсахи або парасанга. Слово арабське і значить воно: 1) паличка, 2) стовп, 3) стовп при дорозі. Д. Меєрянц зближав до цього слова ассирійське „пілі“ („Объ асс. словъ „пілі“. Москва 1894)

**) Кейван — арабська і в загалі семітська назва для планети Сатурна.

**) Моштері — планета Юпітер.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного життя.)

Часть друга.

IV.

— Ну, що вам, егомосьць? — скрикнула пані Олімпія. — Господи, якого ви нам страху завдали! Тут уже всі почали думати, що вас убито, обрабовано, Бог зна що!.. А я все своє кажу: чекайте, він зараз прийде до себе! Хіба я вас не знаю? Адже з вами вже не раз таке бувало. Ну, скажіть, скажіть, най і отсей чоловік почув... Бачите, садівнику? Чи я вам не говорила? Мусіли-сте, панотченку, вчора трошка за міцну гербагу вишити... Рому троха за много доляяти, правда?... А я вам не говорила, що то може вам пошкодити? А Господи, і так ударити ся! Аджеж ви могли зовсім забити ся! о! Певно головою о кант гримнули ся. Я вже післала по цирулика до Зворини, от-от тільки его не видно. Хоч я думаю, що его й не треба. Ну, як же себе чуєте? Ослаблені троха? Деж пак! Стільки крови витекло! Але ми з Гапкою візьмемо вже вас під свою опіку! За пару день будете здорові як риба!

Вона говорила живо, багато, перескакуючи з предмету на предмет, немов старала ся заговорити о. Нестора, не дати ему прийти до слова. При тім вона обертала ся прудко то до о. Нестора, то до Гапки, то до садівника. Можна було подумати, що велика і несподівана радість розворушила єї так дуже. Та на о. Нестора ота єї балаканка зробила зовсім противне вражінє. Побачивши паню Олімпію він замовк. Горячковий блиск его очей почав гаснути, горячковий румянець щез зі старечого лица і воно зробило ся опять бліде, аж зеленковате, мов у трупа. Він почав трясти ся всім тілом і по хвили знесилений склонив ся головою, так що Гапка мусіла положити его на подушку. Простягнена на колдрі его когсига рука стягала ся судорожно, далі почала кидати ся, а лице почало виражати намаганє сказати щось. Та сили не стало і він тільки зашевелив поспинілими, безкровними губами.

— Най вельможна пані будуть ласкаві йти до себе. Гро се мучить. Ему не можна говорити, — полупешентом сказала їй Гапка.

— Як то, не можна говорити? — троха немов обрушила ся пані.
— Ажде перед хвилию говорив з тобою.

— Се так... кілька слів...

— Що ж він тобі мовив?

В тій хвили о. Нестор так різко застогнав, почав так неспокійно кидати ся на ліжку, рука его так швидко стискала ся судорожними рухами, що Гапка не могла на се питане відповісти.

— Бачуть ясна пані! Ему знов гірше! Прошу йти! Прошу йти!

— Тут конче дохтора треба! — промовив рішучо садівник.

— Але що ви міні плетете? — з упертістю розпуки скрикнула пані. — Слабий, конаючий — тьфу! А я вам кажу, що він за два, за три дні встане до ноги. Адже я его знаю. У него такі напади вже пару раз були. Власне его треба розрушати, розговорити. Отче Нестор! Ану, кріпіть ся! Підведіть голову! Скажіть, як себе чуєте?

І вона підійшовши до ліжка взяла его за руку. О. Нестор ще раз застогнав, потім звільна замкнув очі, посинів і зробив ся мов неживий.

— Пані, ви его добити хочете! — скрикнув садівник. — Уступіть ся! Бачите, він умирає!

Пані Олімпія хотіла було розлютити ся на таку безцеремонність сего мужика, але вид зомлілого о. Нестора був такий страшний, его рука так сильно похолоділа і зробилась мов дерев'яна, що вона мимо волі відступила на бік. Та про те вона не хотіла вийти з хати, поки садівник не вийшов уперед неї.

— Але зовсім те саме, що вперд було, — говорила пані немов сама до себе, але так, щоби чув садівник. — У него напади *тої слабости*. А перед нападом він ходить мов сам не свій, любить ховати свої річи по всіх кутах. Потому хоч его різь, не тямишь що з ним було. Адже раз реверенду з себе скинув і захпав у дупло дерева. Що ми шукали — годі було найти, аж по кількох місяцях видобули вже зовсім перегнилу. Новісінька реверенда була!...

От так говорячи пані Олімпія обернула ся йти до кухні, в котрій не було нікого. Садівник зупинив єї питанем:

— Чи ясна пані справді післали по пирулика до Зворини?

— То вже моя річ! — терпко відповіла пані, обертаючи ся до него плечима. — Я загалом не розумію, чого ви так дуже мішаєте ся в сю справу. Ідіть і пильуйте свого саду, а не пхайте носа до чужого проса! Розумієте?

І не ждучи відповіди пані увійшла до кухні і дуснула за собою дверми.

— Чи так? То добре, — промовив садівник і почувавши ся в потилицю пішов звільна до саду. Тут він сів у своїй будці і пробував не думати про паню, про о. Нестора, про его слабість і камішельку. Але се ему не вдало ся. Він чув тут щось недобре, щось таке, що пекло его в душі як дотик кропиви. Не міг довго всидіти на місці. Встав, обійшов сад, ще раз пильно оглянув усі темні та зарослі закутки, та не бачучи в них нічого особливого вернув ся опять до своєї будки. Знов пробував сидіти тихо і не думати, але знов якийсь внутрішній несупокій почав давити его. Вкінці він надумавши щось встав,

перехрестився і взявши паличку в руки пішов стежкою півперек саду на луку, через місток на ріці, по при фільварок а відси на повітову дорогу, що вела до невеличкого місточка Зворини, де находився постерунок жандармерії, нижший суд і цирулик замість лікаря.

О які два кілометри за фільварком він здобав Деменюка з Маланкою, що вертали з місточка.

— Де ви пропадаєте, Деменюку? — скрикнув він.

— Ат! Не добро, а біда мене гонить, — відповів старий.

Садівник тільки тепер поглянув на него ближше.

— Господи! А вам що такого? — скрикнув він. — Ви мов з хреста зняті! Посивіли за одну ніч! Деменюку, говоріть бо!

Деменюк короткими словами, перериваними хлипанем Маланки, розповів йому свою пригоду. За порадою Гердера він скоро світ був з Маланкою у шандарів, був у цирулика, а далі доніс о всім до суду. Що буде то буде, а кривди своєї дитини він не подарує.

— А у нас у дворі ще гірша комедія, Деменюку! — перебив его садівник. — Панотця побито.

— Що? Панотця? Хто?

Садівник розповів коротко, що знав і що бачив. Деменюк аж руками об поли бився, і Маланка перестала хлипати, але поблідла з переляку, слухаючи оповідання садівника. Нараз стало ся щось таке, чого садівник ніколи в світі не надіяс ся. Дослухавши оповідання Деменюк заломав руки, заklenув їх над головою і ревнув мов припечений шиною:

— Ой-ой ой! Головонько моя! Я всему вищев! Я окаяний! Ой бийте мене! Ой катуйте мене, бо се моя вина!

І не дивлячись ні на кого, не чуючи нічого більшого, не тямлячи ні про садівника, ні про дочку, ні про власне горе, він що духу пустився бігти дорогою до Торок.

Садівник і Маланка стояли хвилю мов остовпілі, не розуміючи, що має значити сей наглий викрик. Далі Маланка кинула ся бігти за ним, кричачи:

— Таточку! Таточку! Чекайте!

А садівник ще довгу хвилю стояв на місці дивлячи ся в слід за ними та пробуючи в своїй голові розвчпати се запутане діло, а далі махнув рукою.

— Господь їх тут зрозуміє! Не моя в тім голова доходити між ними ладу. Не моє просо, не мої воробці. Як собі постелили, так нехай і сплять. А я йду до шандарів дати знати.

І натиснувши капелюх на чоло він, увесь обливаючи ся потом, прискореним ходом поспішав до Зворини.

V.

Вість про страшну пригоду в дворі вже коло десятої години рано розбігла ся блискавкою по селі. Ніхто не вмів докладно сказати, від кого єї чув уперве, бо хто тільки здибав ся з другим, то показувало ся, що оба вже знали, що в дворі щось стало ся. Одні казали, що рабунок, другі, що крадіж, треті, що забійство. Жінки бігали від хати до хати, оповідаючи про страшно покалічені трупи пані, панича і всіх тих панів, що вчора тут гостили і потім заночували. Говорено о розбійниках, що в ночі напали на двір шукаючи грошей, те о якихось жидях, що врешті о цигавах, котрих банда два дни тому переходила через село, а не діставши в дворі нічого мала грозити пані страшною піштою. Аж три сусідки нараз прибігли з тою звісткою — розуміє ся, кожда з різними відмінами — до війтихи з тим, щоб вона розповіла все своєму чоловікови. Війт зразу не хотів вірити, але коли жінки почали божити ся, що чули се від людей, що о тім ціле село говорить, плюнув сердито, вдягнув сірак, перевісив поверх него торбу з урядовою бляхою і взявши палицю в руку пішов до двора. Поки йшов дорогою, до него з кожного вигона підходили цікаві чоловіки і жінки, здоровкались і зараз починали неспіло:

— Та що, пане начальнику, чи то правда?

— Що чи правда?

— Ну, та тее... в дворі, кажуть, щось там тее...

— Сее не тее! — відповідав сердито війт. — Я нічогосінько не знаю. А ви відки чули?

— Та говорять. Усі в селі говорять. Уже й не тямлю, хто міні перший сказав.

— Та хто перший? — доповідала якась язиката жінка. — Всі перші. По селі як би в дзвін ударив, щось то в тім мусить бути.

— Ну, то ходіть зо мною до двора, переконаємо ся.

— Правда є! Се найрозумнійша річ. Пек-іму, та чень же люде не зновили.

Від війта до двора було не близько і по дорозі юрба все росла та росла. Серед неї особливо голосно балакав та перебігав від одного до другого Цвях, котрого рано жандарм казав випустити з громадського арешту і котрий від тоді мов навіжений бігав по селі, розносячи вість про те, що в дворі стало ся щось страшного, та все додаючи, що ось перед хвилику чув се від сего або того сусіда, власне від такого, котрому він сам перед хвилику сказав.

— Ну, люде, — сказав війт, коли вже були близько двора, — так як ми тут є, чень усі не підемо до двора.

— Чому ні! — роздалися крики серед юрби. — Що нам хто зробить? Ходімо!

— Але не можна! — рішучо відмовив війт. — Ануж то все не правда? Ануж там нічого не стало ся? Готова нас пані заскаржити до суду, що єї двір нападаємо.

Слова про скаргу, про напад утихомирили людей. Вони зацукали ся троха, тим більше, що всі якось почували в душі, що властиво ніхто не знає, чи і яке там склало ся нещастє.

— Найліпше так буде, — мовив далі вїйт. — Ви тут задержїть ся, а я з трьома господарями піду до двора. Розвідаємо, що там чувати. А як справді буде вас потрібно, то вас покличемо.

— Добре, добре, най так буде, — загомонїли люди.

Вибравши трьох господарів вїйт на їх передї посунув їд дворови. Доходячи до брами він кашельнув на відвагу, поправив собі шапку на голові, потім поправив на собі пояс, далі торбу з бляхою, а в кінці перехрестивши ся отворив фіртку і вїйшов до середини. Був се чоловік старший, котрий тямив ще покійного графа і панщину і по старій памяті віколи не любив мати діла з двором. Нові, констїтуційні відносини зовсім не затерли у мужиків старих, панщизняних згадок, а розділ села на громаду і обшар відчувив їх від себе, а властиво накопичив між ними цілу купу нових взаїмних роздразнень, підозрінь, суперечок, тим доткливїйших, що діяли ся ніби то на легальній основі, а звичайно виходили на шкоду громади, навіть тоді, коли дворови не приносили ніякої видимої користи.

Ледво отворивши фіртку і зробивши крок до середини, в вузкий вигонець, що провадив на панське подвірє, пан начальник цофнув ся напруго, немов побачив щось страшне перед собою і хотїв в-задгузъ вернути ся на вулицю. Він стукнув ся плечима о свого сусїда, котрий власне за ним проходив фірткою.

— А вам що, пане начальнику? — спитав той, зупиняючи ся також.

— Агі! — промовив неохїтно начальник. — Десь якась стара баба набалакала, що тут усіх вирїзали, обрабували, обїкрали. Адїть, пані онде на подвірю — здоровісінька! Ще й з паничем!

— Та то правда, — мовив сусїд. — Видно, що забїйства не було. Але за крадіж чи рабунок таки ще би варто розпитати.

— Е, говорїть своє! Варто розпитати. Вам то легко говорити, бо ви права не знаєте. А я яко начальник не маю права мішати ся до того, що робить ся на обшарі, хїба що би пані дідичка сама мене завізвала. А вже як би були єї обїкрали або обрабували, то не бїйте ся, вона була б доси наробила гвалту не тільки на все село, але на весь повіт. Ходїмо геть!

— Е, пане начальнику, — почали вговорювати єго ті господарі, що вїйшли остатні, — якось то не яло ся так прийти і не сказавши нічого втікати. Ще пани подумаютъ, що їх боїмо ся.

— Та коли хочете, то питайте, — промовив вїйт. — Міні урядово не випадає, а вам можна

— Ну, нам! Чому нам? Ви у нас у селі найстарша особа, то вам найліпше випадає, — змагали ся мужики. Всі були цікаві дізнати ся, що властиво стало ся в дворі, та ніхто не мав відваги підступати до пані, котрої не любили за єї великопанську гордість та неможлиму

напастливість зглядом мужиків особливо тоді, коли по єї боці була хоч тинь управнєня.

І хто знає, як довго ще вони були би змагали ся, коли б не Адась перший побачив їх та наблизив ся до них з подвіря, де доси занятий був якоюсь живою розмовою з матір'ю.

— Чого вам треба, люде? — запитав він строго, підходячи до них і ані одним кивком голови не відповідаючи на їх поклін.

Мужики стояли кланяючись та позираючи один на одного. Ніхто якось не зважував ся перший промовити. Вкінці промовив таки війт.

— Прошу ясного панича, тут по селі хтось чутку пустив, що в дворі щось не теє...

— Що не теє?

— Та щось стало ся.

— Що таке мало в дворі стати ся?

— Або я знаю, що? Гомонять люде, а самі добре не знають. Одні кажуть, що якась крадіж, другі, що рабунок, треті, що забієство. То ми прийшли...

— Чи ви, люде, подуріли, чи що вам таке стало ся? — скрикнув. Адась, запаленивши цілим лицем. — Ніякої крадіжі ані рабунку тут не було! Нічого тут не стало ся такого, до чого би ви були потрібні. Як вас буде треба, то вас покличемо, а тепер ідіть собі геть!

І не чекаючи на відповідь панич відвернув ся, щоб іти геть від них.

— От бачите! Чи я не казав? Треба нам того? — промовив війт, засуваючи шапку на вуха та обертючись, щоби йти назад на вулицю. Прочі господарі також були видимо збиті з пантелику, не знали, на яку ступити.

В тій хвили крізь підхилену фіртку просунула ся руда, розкудлана Цвяхова голова. Звертаючи своє п'янецьке лице до начальника, він промовив до него ніби шептом, але так голосно, що слова его почувли не тільки господарі, але й відходячий панич:

— Не вірте, пане начальнику! Я вам говорю, що тут стало ся щось недобре!

— Та що таке? — скрикнув роздразнений війт. — Говори, коли знаєш, а не води нас, як кітку за стеблом.

— Спитайте панича, — шептав далі так само голосно Цвях, — що діє ся з єгомостем?

— Ага, ага, — підхопили господарі. — Ото, а ми й забули. Адже кажуть, що з єгомостем щось стало ся. Ходімо до него подивити ся.

— Се що іншого, — промовив війт. — До єгомостя можемо йти.

Адась хоч добре чув усю оту розмову і в душі мало не тріскав з лютости, та про те удавав, що не чув нічого і захотів грати раз розпочату роль як можна найдовше.

— А що там? — скрикнув він опять грізно, обертаючи ся до людей. — Ви ще тут чогось чекаєте?

— Та ні, прошу ясного панича, — мовив війт уже смілійше. — Ми до ясного панства вічочо, борони Господи!

— Ну, а чогож тут стоїте?

— Та ми вже йдемо.

І всі чотири пустилися йти, але не в фіртку, а вигоником на панське подвір'я.

— А куди ви сюди йдете? — бліднучи на лиці спитав Адаць.

— Ми хочемо до свого старого єгомостя подивити ся, — мовив війт кланяючи ся ему з лукавою чемністю.

— Аж тепер, бачучи, як панич то паленіє то блідне, мінить ся на лиці та затискає зуби, як якийсь несупокій кіпнє в єго нутрі, війт почав догадувати ся, що тут таки мусіло стати ся щось негоже, а при тім щось таке, що пани раді би закрити перед їх мужицькими очима. Ще перед хвилию такий несмілий і нерішучий він виступав тепер далеко смілійше, певний себе, чуючи ся на твердїм, правнім ґрунті. О. Нестор, хоч жив у дворі, не належав до обшару, був тут тільки комірником, а громада мала перше право дбати про него. Панич не міг тепер відправити їх, не міг зборонити їм бачити ся зі своїм панотцем, а через него війт і прочі господарі надіялись таки довідати ся, що властиво стало ся в дворі сеї ночі. Та Адаць не думав так легко подати ся.

— До єгомостя не можна тепер, — мовив він троха лагіднійше.

— А то чому? — запитав війт троха острійше, бачучи, що „ясний панич“ спускає з тону.

— Єгомосьть тепер спить.

— Спить? Та де то може бути? Ми знаємо єгомостя не від нині. Єгомосьть в таку пору, перед обідом, ніколи не сплять.

— Кажу вам, що спить тепер. Можете прийти троха пізнійше! — знов гнівно фукзв ся пан Адаць. Та люде вже не слухали єго. Вони йшли, держачи шапки в руках, кланяючи ся паничеви та про те й не думаючи цофати ся в зад. Адаць аж тряс ся з лютої; здавалось, що ще хвиля, а він готов кинути ся на тих упертих мужиків з ніхтями і зубами.

— Мамочко, — скрикнув він нарешті, — скажіть що сям людям! Пхають ся мов свині, до єгомостя тай до єгомостя. Хтось їм наговорив якихось дурниць, то вони сюди...

Та не договорив. Війт станув перед ним, випростувавшись і показуючи на знак своєї урядової поваги.

— Пане, — сказав він звільна, але з притиском. — Я є начальник громади. Я чув, що з єгомостем стало ся щось недобре. До него ми маємо право і ви не смієте нам зборонити з ними бачити ся. А свиньми ви не смієте нас називати, бо ми під тим самим цісарським правом ходимо, що й ви.

Тимчасом фіртка отворила ся знов. Люде зібрані на вулиці чу-ючи, що щось довго балакають їх післанці з паничем і що панич щось надто високо підносить голос, почали звільна, один за другим входити в вигонець і громадити ся довкола війта. Купка вже була досить поважна і робила ся щораз більша. Назва „свині“, котру кинув панич селянам, обурила всіх до глибини. Почали гомоніти, далі бурчати щораз голоснійше. Ті що були з заду, промовляли сміливійше.

— Що? Ми свині? А дивіть на него! Смаркач один! Коли ми свині, то ти певно за свинопаса над нами не будеш! Ходімо до пан-отця! Не зважайте на сего молокосуса! Он яке воно!

І юрба похвляла наперед на панське подвір'я. Та в тій хвили пані Олімпія заступила їм дорогу.

— Алез Адасю! — мовила вона заломуючи руки і хитаючи головою. — Як же можна таке говорити про таких поважних господарів! Пани начальник, прошу вас, даруйте ему! Він дуже згрізенний — там такі неприємності... Господи, а тут у нас також! Їгомось нам гроха заслабли. В ночі у них був напад — знаєте, у них часом *тота слабість* трапляє ся. Вчора при гостях троха міцнійшої гербати з рухом випили, тай на тобі! А в ночі кидаючи ся бідний випав з ліжка і і вдарив ся в голову. Але то нічого. Тепер уже ему ліпше. Рано була горячка, але тепер поснідав і заснув. Не бійте ся, я вам ручу, що ему нічого не буде, але пару день треба его лишити в спокою. Тож прошу вас, ідіть тепер до дому. Адась поїде нині до Львова і для всякої безпеки сировадить доктора. А тимчасом будьте певні, що ему у мене нічого не хибне. Адже знаєте, що я доси его не кривдила і тепер певно не скривджу.

Вона говорила незвичайно лагідно, щиро, добродушно. Її слова відразу зупинили, втихомирили, розоружили людей. Правда, ніхто з них доси ніколи не чув, щоби о. Нестор мав напади тої слабости, т. є. епілепсії, але в сій хвили ніхто над сим не застановляв ся, а пані говорила се з виразом такої певности і натуральности, що нікому якось і в голову не приходило сумнівати ся о правдивости її слів.

І вже всі обернули ся, щоб іти геть; уже пані Олімпія раділа в душі, що й сю навалу відвернула від свого дому; вже Адась зі своїм звичайним цинічним усміхом моргнув до неї мов би хотів сказати: „Славно мама говорить!“ — коли в тім з офіцини, де жив о. Нестор, роздали ся голосні крики, роздираюче ридане, жіноче „заводжене“ мов по покійнику. Ті жалібні, голосні крики прошибли всіх мов тернові шпильки. Пані Олімпія поблідла і вхопила ся за голову, Адась стрепенув ся і обкрутив ся на місці, немов би наступив на гадюку босою ногою, а всі селяне мимоволі простягли наперед голови, немов ловлячи ухами щось нове, нечуване та страшне.

— А се що? — промовив війт.

— Хтось там заводить! — скрикнули люде.

— Ходімо, погляньмо власними очима, що там таке? — доповіли другі.

Паві Олімпія і Адає стояли мов остовпілі. Жадне з них і не думало вже спиняти людей, котрі то відвертаючи ся, то кидаючи на них гнівні, а то бачилось, і згірді погляди, в німій мовчанці лавою повадили наперед до офіцини, де жив о. Нестор. А плач, крик і завід розлягав ся з офіцини чим раз дужше, голоснійше, жалібнійше. З далека можна було розрізнити два голоси: мужеський грубий і троха прихриплий і тонкий та дзвінкий дівочий. То ридали над зомлілим панотцем Деменюк і его дочка Маланка.

VI.

Паві Олімпія не йшла вже за людьми до офіцини. Вона почувала, що на се їй не стане сили, що даремне буде вмовляти в сю юрбу, буцім то тут нічого не стало ся. А головню їй перелякала нагла присутність Деменюка, котрого голос зараз пізнала. Сей чоловік був з о. Нестором ще вчора пізно в ночі, вийшов від него так, що вона его не бачила. Чи він тільки вийшов? Чи пішов геть? Чи він знає що небудь більше про події сеї ночі і що власне знає? Вона даремне ломала собі голову над сими питаннями, котрі піднимали в їй серці цілу бурю тривоги і ніяк не хотіли прояснити ся. Сам на сам з ним вона може була б відважилася взяти на розпити старого, вивідати у него все, добити ся повної певности, але при людях, при тих недовірливих і ворожо для неї настроєних людях — ні за що в світі! Вона не видержала б і одного его погляду, не здобулась би на те, щоб завдати ему найзвичайнійше питане.

Не менше, коли ще не більше перелякав ся, збентежив ся, зовсім змішав ся Адає, почувши з офіцини голос Маланки. Отя дівчина, в котрій ще вчора він бачив гарну „пташку“, з котрою можна приємно побавити ся, щоб їй опісля, обскубану і споневіряну, пустити на чотири вітри, тепер була для него якимось страшним ворогом, якоюсь могутньою загрозою. Чому? він сам не міг зміркувати. Аджеж нічого між ними не стало ся, вона нічого не могла ему закинути, а те, що зробила для него, зробила з доброї волі, без силування. А все таки їй жалібні ридання та стогнання сверлили его душу як страшні докори, проймали его невимовним страхом. Сей панич, такий ще гордий і фудульний перед хвилею супроти мужиків, такий, бачилось, лицар, тепер, сам на сам з матір'ю, зробив ся таким малим, безрадним, трусливим, мов дитина, що на потемки зайде в темний кут і боїть ся сама власного стуку. Він готов був заплакати, руки его трясли ся, в душі все гавмерло крім одного, чисто звірячого інстинкту самоохорони.

— Мамо, я довше тут не лишу ся! — промовив він розмяклим, майже плаксивим голосом.

— Не бій ся, синку! — мовила пані Олімпія, беручи его за руку. — Кріпи ся! Не подавай ся!

— Ні, ні, ні! Не можу тут бути! Серед тих диких, грубіяньських людей... Серед того окруження... Здурію, мамо. здурію!...

— Бог с тобою, Адасику! Що ти говориш! Мусимо держати ся обов разом. Мусимо не подавати ся, мусимо бороти ся! Памятай, що в противнім разі гровить нам загибель!

— Не можу! Не можу! — повторяв мов помішаний Адасть, хапаючись обома долонями за голову. — Мушу геть відси! Мушу троха віддихнути свободі, покріпити ся...

— Ну, добре, добре, — мовила пані. — Так знаєш що, синку? Сідай зараз на бричку і йїдь до Львова.

— До Львова? — радісно скрикнув Адасть.

— Так. Адже там маєш у касині діло, правда?

— Ага, ага! В касині! Я було й забув! — уривано мовив Адасть, немов силуючись що хвилі захопити троха повітря в груди, як чоловік, котрого щось дусить у горлі.

— Бачиш, се одно. А друге — мусиш зі своєю нареченою побачити ся.

— Що? Що мама мовить? — здивовано питав Адасть, витріщаючи на неї очі.

— Мусиш, синку, мусиш! — твердо промовила пані. — Тепер, після того, що тут стало ся, піддержане зносин з сімєю твоєї нареченої є для нас дуже важне! Дуже важне! Сам се зміркуєш, коли ближше про се подумаєш. А Еміль казав міні вчора, що вони, дочка і мати, нині або завтра мають бути у Львові.

— Але ж мамо! — з виразом глибокого болю скрикнув Адасть, — я не зможу тепер, після сего, що стало ся, показатись їй на очі! Не зможу слова сказати до неї!

— Ну, що ти, сину! Хіба би сама тебе не хотіла пустити. Але се неможливе. Ніхто ще ні про що не знає. І ти йди зовсім свободію, говори зовсім свободію, немов би нічого й не стало ся. Можеш мимоходом сказати при Мількови, що піч, котрого він бачив у нас, троха щось занедужав, але то так, мимоходом! Згадай про се як про марницю, про котру нема що довго й балакати. Ще раз кажу тобі, Адасику: мусиш се зробити. Від сего дуже багато залежить.

Голос єї, інтонація, жести, розвага і рішучість — усе те підбадьорило троха знемощеного панича. Ота стара жінщина, зівяла, похилена віком, виростала в єго очах, робилась крепкою, здоровою і смілою за двох. Він чув, що не йїї о него, але єму о неї можна оперти ся, чув, що засоби єї душевної сили ще такі значні, що вистарчать для них обоїх.

— Добре, мамочко, постараю ся зробити все! — мовив він, цілуючи єї в руку. — Нехай тільки троха передихну свіжим повітрям! Нехай троха розірву ся, вспокою ся!

— Розірви ся! Вспокій ся! Але не забувай ані на хвили, що нас чекає важка і вперта боротьба, для котрої треба розумно і всесторонно приготувати ся. Треба собі забезпечити всі входи і виходи.

— У мамі надлюдська сила, надлюдський розум! — з подивом шептав Адась.

— Ні, синку, у мене тільки спокій — промовила простодушно пані Олімпія. — Представ собі, сеї ночі я спала як убита. Мої нерви мов рукою відняв — спокійнісінькі. В голові ясно, не шумить як уперед. Чую, що моя давня сила вернула. Так от що, синку, щоб не забути. Йдѣ же зараз до Львова, і внаєш що? Поробивши оте все, що я тобі казала, сли можна -- нині, а найдалі завтра вертай до дому.

— До дому? — опять сквасив ся панич.

— Конечно! Конечно! — опять рішучо промовила пані. — І то вертай не сам, а з лікарем. Мусимо конче щось зробити, хоч про людське око.

— Нехай і так! — промовив Адась.

— А гроші у тебе є?

— Є. Думаю, що сих буде досить.

— Гляди ж! Не надто шастай ся! Будь оглядний і осторожний і вертай — коли можна то нині, а як ні, то завтра, і з лікарем! А я тимчасом буду тут сама робити, що зможу.

Панич поскочив від мамі і направив ся до возівні.

— Гадино, гей, Гадино! — гукав він. — Готові коні?

— Готові! — відізвав ся зі стайні Гадина.

— Запрягай до брички!

— Слухаю ясного пана!

— Адась! Ходи по ще сюди! — закликала пані Олімпія.

Поки Гадина виводив зі стайні коні і запрягав маленьку, блискучу паничеву бричку, Адась опять наблизив ся до матері.

— Слухай синку, — мовила вона, нахилиючись до него. — От добре, що я ще в час пригадала! Зараз як прийідеш до Львова, пошукай Мендля.

— Мендля? Того лихваря?

— Того самого. Жебрай у него грошей на вексель. Обіцяй який хоче процент і позич хоч з тисячу гульденів.

— А то на що?

— Треба, синку. Роздумаєш, то й сам побачиш, що треба. Конче позич! А бодай так зроби, щоби хоч вексель був підписаний, навіть ще ліпше — кілька векслів, два або три, хоч би й на дрібніші суми. І добре би було, щоб ти говорив не з одним жидом, а з кількома, щоб між ними вість пішла, що торецький панич того а того дня зичив гроші.

— Ну, се для них не новина! — мовив понуро Адась.

— Тим ліпше, тим ліпше! Але нині се конечно потрібнo. Чуєш, синку, конечно!

— Ну, щож, коли потрібно, то я й зроблю. Се вже я можу зробити.

Бричка була готова.

— Ну, так до побачення, мамочко! — промовив Адасть і поцілувавши її в руку скочив на козли і вхопивши лівою рукою ремінні, віжки, а правою батіг, цмокнув на коней, ляснув батоном у повітрі і коні рушили з місця. Гадина тимчасом побіг відчинити браму.

— Дивна жінка ота моя мама! — міркував Адасть чвалаючи гостинцем до Львова. — Я голову трачу, весь мов розбитий, мов у міх завязаний, а вона тільки тепер відзискала спокій. Формальну стратегію передо мною виложила. О, така жінка не швидко зложить оружя! З нею побороти ся не всякому під силу буде!

Коні летіли мов вихор. Широкі панські лани і вузькі мужицькі ниви пестрою рікою плили по обох боках гостинця; по над ровом мигали високі тополі, кучеряві рябинові дерева або обірвані давно з ягід черешні. Далеко-далеко на краю видокруга виднів ся львівський Високий замок з кінцем люблинської Унії, білим мов сніг у сонці. Повітря було тихе, тепле, прозірчaste. З поблиських лук доходив запах свіжо скошеної трави. Декуди широкі лани конюшини дихали медовими пахощами. Гостинцем тягли ся тяжкі брики з набором або мужицькі драбнясті вози запряжені маленькими миршавими коненятами. Деся недеся попадали ся пішоходи, що йшли стежкою по за ровом гостинця. Все те, пократе потом і курявою, тягло до Львова, хто на торг, хто за зарібком, хто для спекуляції. Сотні думок, мрій та надій летіли до того великого города під Замковою горою, з котрого поки що видно було тільки шпиль найвисших веж. Адасть перегснював їх усіх. З цигаром у зубах, з батоном застромленим обік, держачи віжки обома руками, він поганяв коні тільки цмокаючи, пролітав поуз лінивих брик та хлопських возів мов якась блискуча поява, за котрою даремне біжать на здогін зависні погляди та несповнімі мрії. „От кому щасливо живесь на світі!“ думають заплінені та потомлені пішоходи. Не знають, бідолахи, що той зверхній блиск криє зовсім не блискуче ядро, що на душі у того блискучого щасливця така погань і таке пекло, яке їм певно і в сні не сниться. Не знають, що до того далекого, таємничого города гонять его такі фурії, котрих один вид міг би не одного з них душу заморозити смертельним жахом. Та куди їм се знати! В їх душі сіра, щоденна жура гуде мов чмелі, що в землі гніздять ся; за тим упертим гудінєм куди їм чути гудінє кусливих шершенів, що гніздять ся на високих дубах?

Ів. Франко.

Про рукописи Руданського, про їх відносини між собою та про поетові листи.

(З додатком двох листів Руданського до его брата.)

Чимало Українців, а надто котрі старші, згадують про Руданського, що мовляв з нього був дуже талановитий поет, найпершого розбору. Так кажуть ті люде, що ще самі знали покійника та читали рукописні збірки его творів, що він засилав до Києва. Тільки ж молодші Українці частенько не розуміють, чому це старші такечки вихваляють поета, чому звуть его незвичайно видатним, чому нарешті звуть его найкращим після Шевченка. Не розуміють молодші такої похвали Руданському через те, що не дуже то можуть познайомити ся з его творами. З невеличкого збірничка „Співомовок“, виданого в Києві Оленою Пчілкою, важко зрозуміти всю вагу автора; а ті вірші, які надрукував др. Франко в „Зорі“ 1886 р., знаходять ся в закордонній часописі, що тоді не дуже була розширена на Україні, тай особної відбитки з них не було, опроче ж їх там і не гурт: усього 56. Під кінець 80-х років Галичане зачали друкувати в „Ватрі“ та в календарях „Просвіти“ історичні поеми Руданського; та поеми ті — це ж мабуть чи не найслабші поетові писання, вони швидче можуть дискредитувати автора в очах публіки, ніж підняти. Аж 1893-го року д. Комар заходив ся видавати в „Зорі“ багацько співомовок Руданського, і ото таким способом наші сучасники за 25 год по смерті Руданського починають доводити ся, чим він обдарував Україну.

Нема чого й казати: ті вірші, що повидавав, видає і ще видаватиме д. Комар, дуже гарні; прочитавши їх, тепер не важко зложити ціну авторови. Але треба признати ся, що й після Комарової публікації Руданський ще далеко не весь виявить ся громаді, бо в нього єсть іще багато других творів, а поміж ними щира перлина — поема „Світові байки в співях“ (народня біблія). Рукописи всіх неопублікованих творів Руданського, які вважали ся досі загубленими, тепер лежать у мене: міні їх передав шан. проф. Павло Гн. Житецький. Я отсе ладнаю ся видати їх у світ божий.

Згадані рукописи дуже цікаві. Йїх є ціла колекція: тут і чернетки Руданського (хоч може термін „чернетки“ буде тут не точний), тут і его власноручні чистовики, тут і чужоручні копії, тут і листи. Оглядаючи все те та вважаючи на ті звістки, які подав про другі рукописи др. Франко („Зоря“ 1886, ст. 195) та д. Комар („Зоря“ 1893 ст. 8), я зовсім легко бачу, коли Руданський що писав, коли і скільки разів упорядковував і переписував свої твори, звідкіля пішли які копії, — одно слово: як стосують ся один до одного всі ті рукописи, що знаходять ся в мене, в Комара та в когось із Галичан.

Зачав Руданський складати українські вірші в Кам'янець-Подільський семінарії 1851-го року, певне в маї: найперший сей твір („Два трупи“) він скінчив 1. юня. Писав під виразним впливом Шевченковим. Другий по черві твір, поема „Вечерниці“, датується 23-м январем 1852-го року. Далі дещо писалося 1853-го року, а вже ж починаючи в 1854 року Руданський пише таки багатенько, тай мова його кращає (бо 1853-го р. він ще міг вживати таких форм, як „з Оленою молодой“). Не буду я тепер розводити ся, що, коли і де писав тоді молодик, бо хронологію та всякі критичні уваги і висновки я подаватиму тоді, як буду видавати самі твори: поки-що можу оголосити лиш те, що 1859-го року студент Руданський захтів пописувати до купи всі свої віршування, які доти він вісім чи дев'ять літ переховував мабуть (підчеркнуто, що „мабуть“) на клаптиках паперу або в малесеньких зошитах. Впоравши 1860-го року всю роботу, він ті клаптики очевидячки знищив як річ непотрібну, а замість того він мав собі три товсті зошити книжкового формату в малу вісімку, в окладинках із синього паперу. Два перші томи переписані ще 1859-го року в літі Руданський опрацював у палатурки, а третього чомусь ні (нижче я скажу свій здогад, чому ні). Да в отсі три томи він пописував свої твори, не йдучи за змістом, а по просту хронологічним розпорядком, під-ряд; коло кожної п'єси він поставив дату (рік, місяць і день), а часто ще й город або село, де тоді був, як складав вірш. Висше я назвав ті три томи „чернетками“, раз тому, що на них Руданський потім поробив чимало виправок, замазувань і т. і., а в друге ось чому: чи не може бути, що моя гіпотеза про існування висше згаданих первісних „клаптиків“ неправдива? чи не може бути, що отсі три томи не є пізнійша копія зроблена 1859 і 1860 го року, а такі первісний оригінал, де кожду сторінку пописано саме тоді, коли вказує дата? Проти цього питання можна одректи, що в первих двох томах (а мабуть в третім, тільки я його не бачив) скрізь однаковісінький папір і однаковісінька рука, а вже ж за десять років (1851—60) і папір і характер письма мусіли бчим раз обмінювати ся. А в тім, всі мої міркування — тільки гіпотеза, не аксіома; правду відає тільки Аллах, а лист Руданського, що друкується нижше, ніби-то натякає на те, що в мене в руках таки справжні чернетки-первописки.

Що ж є в отих трьох томах, які я вважаю за найпершу редакцію давніших написаних творів, а дехто може вважати за найперший оригінал? В первім томі — твори з 1851, 1852, 1853, 1854, 1855 і 1856-го року. В другім томі — твори за 1857-й рік („Солов'я-царя“ не має ані в тексті, ані в оглаві), далі за 1858-й і за 1859-й рік до 10-го юля. Третій том, що про його згадує д. Франко („Зоря“ 1886, ст. 195), містить твори за рік 1859-й (з 26-го септября) та за 1860-й (до 3-го ноября). Перші два томи — у мене, третій — десь у Галичини (у д. Франка). Всі вони звучать: „Співомовки козака Винка Руданського“. Далі на 1-м томі стоїть: „Книжка перша. Зъ 1851 року до 1857“, на 2-м: „Книжка друга 1857, 1858, 1859“. А на третім томі, як видно з Франкового опису, не зазначено, що то має бути „книжка третя“, а єсть тільки от що: „1859—1860. Петропіль“. Звідси, з других

Франкових звісток, з листів Руданського та ще з того, що сей том не заведено в палатурки, я догадуюсь, що як задумав Руданський уже другу редакцію своїм творам (про неї див. нижше), то третій том першої редакції ще не був переписаний начисто; а вжеж із листу, який подасться нижше, можна догадувати ся, що перші два томи готові були ще в юлі 1859-го року.

Сю найпершу редакцію творів я вважаю за найціннішу, бо за нею ми можемо вислідкувати хронологічно, ступінь за ступнем, розвиток поетичного талану в Руданського; тай задля жителісусу поетового ся редакція має теж незвичайну вагу; і найповніша вона. Тільки ж сам автор не думав або йому одрадили видавати свої твори в світ хронологічним порядком. В кінці 2-го тому першої редакції ми бачимо додаток: „Заголовки I. и II. кн.“, себ то показчик змісту для обох томів, щоб легше було переписати рукопис задля видання друком. Той показчик — систематичний; твори, що йдуть в обох книжках мішма, в показчику поділено вже на рубрики: „Пісні“, „Байки“ і т. д. Для характеристики національних поглядів Руданського цікаво завважити, що прикладки на Поляків він заніс в рубрику: „Приказки на чужих“, а прикладки на Великорусів у рубрику: „Приказки на своїх“. Є в нього в сій другій рубриці підрадні рубрики; одна з них зветь ся: „На самих себе“, — ото вже, значить ся, на Українців... Дак от, держачись сего систематичного показчика, Руданський з юля до сентября 1859-го року переписує свою першу редакцію вже новітнім порядком тай називає єї „Ныва. Козака Винка Руданського.“ На заголовку стоїть іще зазначка: „Книвь 1860.“ На мою думку се не має значити, що Руданський переписав „Ныву“ в Києві і 1860-го року, а по prostu він єї хотів видавати в Києві тай сподівався, що вона вийде в світ отого 1860 го року. В сій редакції (звім єї: „друга“) мало того, що всі пьеси розпорядковано не хронологічно: повикидувано всі дати, піде не зазначено не тільки місяця й дня, ба навіть року. Де ж тепер той рукопис? Один шматок з цієї другої редакції знаходить ся в мене. Він зветь ся: „II. Байки.“ Чиясь пізніша рука і інакшим чорнилом перенумерувала тут сторінки; мій шматок починаєть ся ст. 16-ою. Решта рукопису, себ то поділи „I. Писни“ та „III. Прыказкы“ — лежить у д. Комара. Те, що він зве своїм „другим зшитком“, то то й єсть шматок із другої редакції.

Та в д. Комара знаходить ся ще один власноручний рукопис творів Руданського і названий ним „Зшиток перший“ (Зоря 1893, ст. 8). Се — шмат з великого рукопису, де показчик показує, що там були ось які пьеси: I. Пісні, всіх 15, датовані 1854—1858; II. Байки і приказки, всіх 57, всі з датами 1857—1858 р.; III. Небилиці, всіх 6, 1851—1854 р.; IV. Ліричні думи, 1856 (без прозаїчного додатку); V. Цар Соловей, 1857 р. Датовано скрізь тільки рік, а місяця та дня — ні. Що ж то за рукопис? Звісно, не маючи его перед очима, важко вгадати гаразд, що воно таке. Та я думаю, що то — третя редакція, пізніша од другої: адже ж показчик свідчить, що тут була й новинка, якої нема в першій і другій редакції,

— поема „Цар-Соловей“. Знов же й текст надрукований од. д. Комара в „Зорі“ показує, що сю редакцію Руданський зладив пізніш од першої (хронологічної, трьохтомової), бо от напр. в першій редакції стояло: „Хмельницького байка“ (заголовок), потім Руданський замазав закінчене „ого“ та поставив — зверху „ий“, а замазавши „байка“ поставив „з Лихами“. Отже в Комарівському рукопису од разу стоїть виправлений заголовок. А що друга редакція молодша од першої тільки на два місяці, то й вона, значить, старша од „першого зшитку“ Комарового.

Я вже згадав, що в Комара „перший зшиток“ не цілий: не стає „Небилиць“, „Лірникових дум“ та „Царя-Соловея“. Але через лад сумувати про втерю нам нема чого, бо і „Небилиці“, і „Лірникові думи“ переховалися в 1-й і 2-й редакції під рубрикою „Байки“. Ніде нема ніякісінької чутки тільки про поему „Цар-Соловей“, а велика шкода, бо Ніщинський казав, що то дуже гарна річ.

Подивімось тепер, що надруковано і що готується до друку в творів Руданського, вложений 1851—60 року, тай візьмим за основу першу редакцію (хронологічну, трьохтомову), бо в ній є такі вірші (дуже гарні, додаю), які Руданський з недогляду або з цензурних умов не переписав у рукопис 2-ої і 3-ої редакції. Отже 3-й том першої редакції (той, що є у д. Франка і містить твори 1859—1860 р.) вже оголошено трохи чи не весь. Шкода тільки, чому теперішній галицький хозяйн того тому барить ся надрукувати переклад „Слова о Полку Ігореві“. Далі ті вірші, що писалися 1857—1859-го року, містяться в 2-м томі першої редакції. Здебільша все те видрукує д. Комар в рукопису 2-ої і 3-ої ред.; кажу: „здебільша“, бо вже бачу, що деякі приказки знаходять ся виключно в першій редакції, а більше ніде. Отже про решту того 2-го тому та про весь перший (твори в 1851—1856 р.) потурбую ся вже я.

Відомо, що в творів Руданського робилися (численні, здається) списки другими людьми і блукали скрізь по Україні. Деякі з чужих списків є і в мене. Є в мене один список другого поділу 2-ої редакції („Байки світові“) зроблений після 1883-го року; він очевидно призначався задля цензури. Та ще ж є в мене той самий малесенький списочок 1869-го року з печаткою Стрільчевського, що д. Франко опублікував у „Зорі“ 1886-го року. Франко описує його в тім самім річнику „Зорі“ на стор. 195-й і думає, ніби це власна рука Руданського. Се помилка, той списочок зовсім чужий, — Франко не привичаєний розбірати російські характери письма; опроче там трапляють ся грубі помилки, неможливі для автора, і їх нема в справжнім оригіналі Руданського. Датовано тую збірку: „С. Петербургъ. 5. марта 1869 года“. Руданський сказав би: „Петропіль“, а не „Петербургъ“. Далі: 1869-го року він був у Ялті. Др. Франко думає, що в написі помилка — замість 1859-го року; але і сю думку перекидає правопис збірничка: Руданський почав писати „і“ тільки з 1861-го року, а доти ставив „и“. Тим часом в збірничку стоїть систематично „і“ та „ы“, напр., „цілыть“.

Роблячи в літку цього 1895 р. археологічні екскурсії по Київщині з поручення одного московського вченого товариства, я між інчими паперами придбав багацько т. зв. „альбомів“ з віршами. Котрі альбоми писалися за шістьдесятих років, то там часто трапляють ся вірші Руданського, але без підпису автора. Найчастійше трапляється приказка: „Вареники.“ Для студій над Руданським такі альбоми можуть мати вагу, але для критики тексту — ні.

1862-го року Руданський написав: „Чумаць. Українській дивоспів на штирох місцях. Зложив Степан Руданський. Ялта. 1862 року. Мца Сент.“ (NB. Зміна в правописі. Це значить ся, вплив „Основи“, де він співробітничував). 1871-го року в маї та апрілі він тую оперетту сильно переробив і всякі одміни списав на особному зошиті. Обидва власноручні авторові рукописи — в мене. Про „Чумака“ досі не було й чутки ніде.

В 60-х роках Руданський працював найбільше над перекладами з грецької та латинської мови. Надруковано: а) Іліяди пісня перва („Правда“, рочник V, N. 2—3), збірка третя (ibid. p. VIII. NN. 1, 2, 7), збірка пята (ibid. p. IX, NN. 1—3), збірка шеста, вірші 120—235 (ibid. p. VIII, N. 14), збірка сема, осьма, девята (ibid., рочи X, NN. 1, 2, 10, 11, 16—18); б) Енеянки пісня перва, вв. 657—756, в „Правді“, рочи VII, N. 5 (Диви бібліографічний спис, що д. Франко подав у „Зорі“ 1886 р., ст. 95—96). Що Руданський був переложив більше, про се свідчить Василь Лукич („Зоря“ 1886, ст. 136), що бачив 12 пісень Іліяди і д. Мандичевський, якому здається, що він бачив у В. Барвінського Іліяду переложену геть усю („Зоря“ 1886, ст. 120). Де ж манускрипти? Чи в когось із Львовян, чи справді в Києві, як каже д. Мандичевський? („Зоря“ 1886, ст. 120). У мене є власноручний Руданського список другої пісні Іліяди, тай то не весь, і (здається, теж власноручний) уривочок з першої пісні. Як відомо, друга пісня ще не була друкована. (В середині рукопису лежить картка, а на ній рукою Драгоманова написано гексаметричний переклад уривка з Одиссеї, дуже гарний, зроблений 16. ноября 1866 р.)

1869-го р. Руданський був переложив „Війну жаб з мишами“. Де оригінал, не звісно.*) Ом. Огоновський („Зоря“ 1887, ст. 321) запевнює, ніби він у Ніщинського, і покликається на лист Руданського до Ковальова („Зоря“ 1886, ст. 96). Тільки ж той лист не дає права на такий здогад; опроче за 25 год після того, як писав ся лист, багато води уплило; тай д. Комар, що нераз балакав з д. Ніщинським про Руданського, нічогосінько не згадує про існуванє рукопису „Війна жаб з мишами“.

В усякім разі, хоч дечого з творів Руданського не стає, то таки є надія, що вже не довго нам чекати до повного виданя. Горе тільки, що поемі „Цар-Соловей“ — дак мабуть уже амінь.

*) Я бачив его 1886 р. у д. Трегубова в Києві; він же був ласкав зладити для мене копію того рукопису, котру я й передав д. Лукичеві для опублікованя. І. Ф.

Поміж тими паперами, які міні доручив П. Гн. Жатецький, є два документи, що кидають вельми важне світло на життя Руданського. Ми досі дуже мало знали про поета. Те, що подав у „Зорі“ 1886-го року Одессит (ст. 78 і д. ст. 94 і д.), долучивши три листи Руданського до Ковальова, — от і все, що ми знаємо, бо з дрібненької заміточки Бориса Познанського („Зоря“ 1885, ст. 135) довідатись можна не гурт. А вже ж можна було б дещо роснитати у тих Руданських, що й досі єсть на Поділля*) та в д. Синицького в Києві. Ті два документи, за які я вгадував, то два листи Руданського до його брата Григорія. Про того брата нам відомо тільки те, що пише поет в листі до Ковальова з Ялти 1870 р. 24 юля. От як аттестує його він там: „Щирий Добродію, Віктор Васильвич! Отсе перед Вами стоїть братуха мій старший Григорій Васильвич; живе він у Каменці-Подольськїм, служить у Д. Як. Колба сина, та у его через добрих людей ласки не має. Зразу був у его Виницьким бухгалтером, а тепер зійшов на простого писаря при канцелярії Колбасина, і тепер у его і служба дарма пропадає, та і гроший біг-ма. Приїзжав він до мене за порадою у сім ділі, но я лучшої поради не міг ему дати, як тільки поїхати до Вас в Одесу і попитати ся, чи нема хоч у Вас у Тимченка в Одесі якогось-нибудь штатного місця для его. Чоловік — мій брат — не академік, но щоти і порядки акцизні знає, до діла не лінивий, пити не любив і не любить і пише не без товку; одна его біда, що він на словах не говіркий і тим не в шанобі у товариства і у начальства“.

Один з тих листів Степана до Грицька, писаний на звичайнім поштовім папері, з усіх чотирьох боків, дуже дрібно. Його дуже подерто, — мабуть багацько блукав по руках. Папір ажовкнув, скрізь плями од вохкості. Другий лист дуже вицвів, та папір переховав ся краще. Я подаю листи достоту так, як вони написані, не чіпаючи ані мови, ані ортографії, ані пунктуації.

11. юля 1895.

А. Кримський.

Два листи Ст. В. Руданського.

I.

Петропіль, 1859, VII. 5.

Коханий Грышо мылый мій брате!

Лысть Твій видь 28. марта и пять карбованцивъ я видибравъ на страстни недили; — не повирышь, якъ ты мене потишывъ передъ

*) Де саме вони на Поділі, я не знаю. Та я думаю, що рідне село поетове — Хомутиці Виницького повіту.

святаш: за тіи гроши я хочь трохи¹⁾ підновився на весну, пры най-мній підновивъ старый жупанъ²⁾ та шаравары, вставившы нови червоніи пасмужкы, та шей и на свята zostався карбованецъ у кешени. Спасыби тоби братику за твою шыристь и выбачай мени, що я такъ довго не писавъ до тебе; бо я тутъ мало що й вынень.

Спершу экзамены, а потімъ праця, щобъ скільки небудь попра-выты свою долю затримала мене ажъ до сего часу: экзамены пройшовъ³⁾ нічого и перехожу въ четвертый курсъ, а робота ище тилько на половини, ище треба цілий мисяць посидити, щобъ що не-будъ пустыты у свить, не то щобъ для славы, а хочъ для кешени⁴⁾, бо беда такы бидою, а два роки ще⁵⁾ треба пожиты въ поганимъ петрополя⁶⁾

Въ кинци мая видибравъ я видъ батькивъ 15-ть карбованцивъ и дорешты опорадывся справывъ соби нови штаны за 9 карб. и чоботы за 3½ а решту проивъ, не вмираты жъ съ голоду. Але скажу тоби братику, гирко мени прыйшлося тыхъ 15 карбованцивъ; — зъ нымы разомъ я видибравъ видъ батька такый лысть, що й самъ бувъ нера-дый. Выписую тоби де котри мистя; отъ воны:

„Мнѣ обидно, что ты писалъ не самъ, а чрезъ другихъ просишь денегъ, какъ будто считаа для себя унижательнымъ просить объ этомъ самъ, — еще горше обидно то, что ты пишешь къ Александру⁷⁾ письмо на мое имя и его просишь за деньги...

„Письма твои писанныя грубо⁸⁾ ничуть не располагають меня въ твою пользу, а только приносятъ боль сердцу и заставляютъ жалѣть, что я употребилъ все мое воспитаніе⁹⁾ для того только, что бѣ видѣть тебя неблагодарнымъ...

¹⁾ Не можна розібрати, чи „трохи“, чи „трохи“, та начеб то перве. А. К.

²⁾ Очевидячки треба розуміти униформу военно-медицину. — А. К.

³⁾ — одбув, sc. я. — А. К.

⁴⁾ Ясно, що поет говорить тутечки про свої „Співомовки“, але про котру редакцію? Насамперед можна сміливо сказати, що мова тут іде не про нове творіне, а про переписку, бо з 29-го юня до 7-го юля Руданський нічого нового не зложив, тимчасом листа цього він пише 5. юля серед роз-гару праці; потім він дещо написав нове 7—10 юля і того ж таки 10 юля зладив „Преслідія“ до тих творів, що містять ся в перших двох томах „пер-вої редакції“, і вже не писав нічого нового аж до сентября. Відсеія вихо-дити, що отсім листом він натякає на „другу“ (по мойій термінології) редак-цію, себ то тую, яка шматками переховуєть ся в д. Комара („другий шматок“ його) і в мене. Наведене місце з листу дехто може взяти на доказ того, що „перша редакція“ — то таки справжня чернетка, пописана починаючи з 1851 року. Що ж до моєї гадки, то я єї висловив вище. — А. К.

⁵⁾ Курс в Воинно Медичній академії — пять год. — А. К.

⁶⁾ Тут починаєть ся друга сторінка; „петрополи“ писано малою буквою. — А. К.

⁷⁾ Здаєть ся, що се мова про брата стричного, Олександра Андрієвича Руданського. — А. К.

⁸⁾ Себ то по українському. А. К.

⁹⁾ Батько хоче сим сказати: „кошти на вихованє“. В загалі треба зав-

„Вспомоществованіє тебя въ продолженіи трехъ лѣтъ въ Петербургѣ было причиною того, что я затагнулся по шею за вась въ долги... и за все это я недобрый отецъ? Богъ свидѣтель, я не проклинаю тебя за твою чорную неблагодарность, а дѣлюсь съ тобою и симъ послѣднимъ кускомъ хлѣба¹⁰⁾).

„Если захочешь написать письмо, то пиши или почтительно не по малороссійскому, або лучше ничего не пиши!“ и проч.

Більше ничего не треба! тут зачеплено и збыто зъ болотомъ все, що було для мене дорогого: мою покирнысть называютъ пыхою, мою правду — цѣвикомъ, мою жалість — здырствомъ, мою вдяку — чорною невдякою... мало того вони личать мене годнимъ прокліну и за-казують мени говорыты зъ ними моею ридною мовою. И ныхай бы вже я идентъ чытавъ таку ганьбу, а то ни и въ Махнывци¹¹⁾ прочытали чужія. Що будешь робыты зъ такими батьками? Правда я пысавъ письмо до Олександра черезъ батькови руки¹²⁾ и до батька не пысавъ, але я передъ тымъ пысавъ до него¹³⁾, а винъ замовчавъ. а якежъ я маю право пытаты старшого, чому винъ не отвичае, або другимъ запытомъ перерывати его думу? — Я пысавъ до брата, щобъ винъ попро-сывъ для мене грошій у тата, а самого тата не просывъ — але чыжъ маю я право просыты чого небудь у батькынъ, колы я вже якъ годы-лось добри дытныи подякувавъ имъ своимъ торышнымъ письмомъ и за силъ и за хлѣбъ и за выховання? — Своими лыстами я ему нигды не цѣвикавъ, а в лыстахъ до братывъ, колы часамы що и сказаавъ на батька, то правда а що правда то не грихъ. Остатныхъ¹⁴⁾ грошій я

важати, що отсей россійскій лист писано дуже важкою, пентюховатою мовою, яку звуть в Россіи „семинарщиною“ Тим давнійше бачати, що під такі пнеть ся говорити нею, а од української, рідної, аж одхрещуєть ся. — А. К.

10) Починаєть ся третя сторінка. — А. К.

11) Махнівка — невеличке містечко в Бердичівському повіті Київської губернії, на грانیці Подільської. Єсть і другі місця (села), що теж звуть ся Махнівками, та я думаю, що Руданський каже не про яку, як про сю саму. Батько його, здаєть ся, жив у маленькому селі Хомутинях Винницького повіту Подільської губернії (принаймні в наперах поетових є записи, що таке або таке оповіданє він чув, бувши ще хлопцем, у Хомутинях), дак ота Махнівка близесенько туди — А. К.

12) В Хомутинях, можна сказати на чевне, почти тоді не було, тай у Махнівці теж мабуть ні Треба гадати, що листи і Махнівчанам і Хомутичанам приходили в Винницю, а що од В. до Хом. (40 верста) ближе, ніж до Махн. то Хомутинецький батюшка йїздючи до Винниці міг забирати з почти й ті листи, котрі були до Махнівського батюшки (себ то о. Андрія Руданського) тай потім передавати йому (з Хомутинів до Махнівки буде верстов із трицять). Зрештою Махнівка лежить не дуже далеко й од повітового міста Бердичева (20 верстов), де почта неодмінно є. Тільки ж коли одкинути мою догадку про Винницю, то не можна зрозуміти чому б мав Степан писати до Олександра „через батькові руки“. — А. К.

13) Після: „але“ спершу було написане та потім замазане: „чыжъ маю я право пытаты старшыхъ, чому вид...“ — А. К.

14) Попереду було: „Лышнихъ“, а не „Остатныхъ“ то потім замазано.

въ¹⁵⁾ циле жытя свое у батькивъ не забыравъ: за то що вони пожалували мене два (а не три якъ батько пыше) роки въ петрополи¹⁶⁾, а ихъ пожалувавъ два роки въ каменці¹⁷⁾, просидивши два роки на бурсацькимъ хлиби; а то що батько заплативъ за прогони¹⁸⁾, винъ положивъ бы и такъ на мою выправу¹⁹⁾. Зрештою я не думаю, чтобы у доброго²⁰⁾ батька бувъ тилько идень холодный розликъ зъ своимы дитымы безъ жадного вчутя; добрый батько любить и выводить дитей черезъ то що вони его диты его кровь, его будуче жытя, а за вчутямъ дитей не обстае, бо знае, що воно залежить не видъ него, а видъ тыхъ чые воно. Той небатько хто выноминае²¹⁾ дитыни всю свою трату на него и опомынается вдякы, — то скупый пожычныкъ допомынается довгу! Таты! таты! мы ваши диты а не довжныкы, мы за всигды маемо васъ за батькивъ а не пожычныкивъ — заштожь вы звете насъ невдячными?!
13

Заказують мени мою ридню мову, — заказуе батько; але в мене бувъ прадиць и прапрадиць — вони мени незакаатлы; неслухае батько мои мовы — за то мене и по смерти, може, послушаютъ штырнадцять мильйонивъ моихъ идномовчивъ. Батько може нелюбить свои мовы черезъ то, що нею говоритъ²²⁾ у насъ мужыкы, — а нибы то въ москвичыни не говорятъ мужыкы по московскій? Да и чымъ мы лучше видъ мужыка? вси мы ривни и у Бога и у натуры.

Оттаке-то брате! А що жъ тамъ діється съ тобою? напышы хоть килька сливъ. Якъ можна, брате, прышли мени пять карбованчивъ до Спаса, бо на той місяць не буде вже дей позычыты. Зрештою, колы въ тебе нема — то ничого робыты буде и такъ, — а в Сентябри може що съ Кыива добуду²³⁾. Будь здоровъ!

Твій братъ Степанъ Рудансь(ькій).

15) Починаеть ся четверта сторінка. — А. К.

16) Знов „петрополи“ написано малою буквою, бо тоді була мода, щоб писати власні ймена не великою буквою. У Пушкіна в виданю Анненкова скрізь стоить „горацій“ і т. і. — А. К.

17) В Кам'янці-Подільськім. Не важко звідси вгадати, що Степан був стіпендіатом. З рукописів его видко, що він і на діто не йздив до дому. — А. К.

18) Себ то гроші за дорогу до Петербурга. — А. К.

19) Звідси видко, де ховало ся джерело всіх неладог у сім'ї Руданських. Батько бажав, щоб Степан зостав ся попом на его парафі, а Степан того не хтів, так само як і его старший брат Гриць. — А. К.

20) „доброго“ переаправлено з „нашого“. — А. К.

21) Не можна розібрати гаразд, чи стоить тут „выноминае“, чи „воспоминае“. — А. К.

22) Цікаво, що в Руданського глагольні закінчення теперішнього часу „т“ і „ть“ раз-у-раз чергують ся. — А. К.

23) За рукопис „Ниви“ (або „другої редакції“). — А. К.

II.

Голубе мій сызый
Соколе мій ясний
Братіку мій рідний
Григорку!

Пам'ятаєш якъ ты прощався зо мною ¹⁾ — нехай тобі помагає Господь на всякимъ місці де ступнемъ ступишь и де зъ речами повернесся. Спасибі тобі, братіку! Знаєшь тую проклятую жидівську бухчу ²⁾ мы її вдыбали за Балтою підъ першымъ горбомъ — тамъ вона на сыдухахъ сыділа ³⁾ и лехе ⁴⁾ її знає колы и якъ вона до Адесы доіхала, а мы съ паномъ купцемъ (подякуй ему братіку там то хороший и ровумный чоловікъ) такъ мы съ паномъ купцемъ ще въ суботу до обіда булы въ Адесі. Тільки то ⁵⁾ біда моя шо я не понавъ підъ пароходъ и мусів тыждень пересыдіты въ Адесі. Правда небагато я там своїх грошей стратывъ и добрії люди поілы и годували а все жъ такы стратывъ два карбованці и за ныхъ потому прыйшлося одбуваты. Въ четвергъ сівъ я на пароходъ „Аргонавт“ и за тры карбованці цілы суткы купався на палубі въ морській воді, покы насъ не прыбыло до Севастополя, бо мы черезъ буру абылыся зъ дороги тай до Евпаторії не попали. Въ пятницю въ Севасто(по)лі обсушывся, а въ суботу поіхавъ до Симферополя. Въ неділю явився Врачебній Управі и выслушавъ першу начальничу похвальбу шо мені грошій не дадутъ бо я, мовлялы вони, просрочывъ ⁶⁾. У Оберъ-пропіантмейстера прыйняли мене не добре; тамъ я обідавъ, тамъ я и вечеромъ погостывъ ⁷⁾ и шуткуючи спомянувъ и за тебе ⁸⁾. Мені сказали шо можна тільки тобі треба увольнытыся ⁹⁾ и поступыты до него на службу въ канцелярію хочъ на півроку, або на рікъ, ідно для того шобъ тобі візнаты ті діла, а друге

¹⁾ Ось ізнов нова житєписна дата: поет йїхавши з Петербурга на службу в Ялту, був зайїздив до своїх. Се було 1861-го року. — А. К.

²⁾ Якось міні не в тямку, шчо то воно за „бухча“. Мабуть це іронічна назва для труєської жидівської балагулы, шо раз-у-раз „бухчаты“, себ то бухає. — А. К.

³⁾ Значить ся, або загрузла, або коні пристали. Сидухою зветь ся дрібна перекупка (Höckerin), шо цілий день сидить на базарі коло свого стола та чекає на покупців. — А. К.

⁴⁾ Лихе. — А. К.

⁵⁾ Починаєть ся другий бік листа. — А. К.

⁶⁾ Може бути я не помиялю ся, коли звідси догадаю ся, шо Руданський прыйїхав на посаду більше-менче 25. октябры. — А. К.

⁷⁾ Починаєть ся третя сторінка. — А. К.

⁸⁾ Себ то чи не знайдесть ся задля него посада в Криму Та певне, шо с того нічого не вийшло; брат мабуть зостав ся в Винниці (диви лист Р-ого до Ковальова, „Зоря“ 1886, ст. 97). — А. К.

⁹⁾ одставку взяти. — А. К.

для того, щобъ тымъ часомъ для тебе очыстити місце смотрителя магазину. Але пожды грохы; весною хоч не вінъ то вона прйдуть въ ялту на воды (морські) я тогді поговорю з нимъ якъ годиться, а тымъ часомъ літомъ ¹⁰⁾ може я зібью якую копійчину щобъ хочъ тебе на рікъ прохарчувати — тогді и возьмемся за тее діло а теперъ потерпи! Ёхъ Грыцю Грыцю! давъ ¹¹⁾ Богъ, щобъ хочъ ты живъ не далеко одъ мене все бъ мені якось одраднеше було. Въ вівторокъ ви́хавъ я изъ Симферополя, але на половині дороги заночувавъ, бо въ мене не стало грошій, а безъ грошей вражі ¹²⁾ поштари не хотілы весты. Спасибі ідному подорожньому татарынові що заложывъ за мене два карбованці тай допхавъ якось до Ялты. И отъ уже два місяці як я въ Ялті на нове господарство ¹³⁾ міняю, купую, позычаю — хочу хочъ трошкы прилагодитися та на місті стати, а то вже надоіло до бісового батька снуватися по-світі изъ кутка въ кутокъ и прыстановыська не маты.

Будь здоровъ съ празныками та зъ новымъ рокомъ.

Твій братъ Степанъ. Ялта 21. дек.¹⁴⁾

¹⁰⁾ Во в літку приїздить до Ялти багато слабих людей купати ся в морі, то лікареві добра практика. — А. К.

¹¹⁾ Очевидячки треба додати „бы“. — А. К.

¹²⁾ Починаєть ся четверра сторінка. — А. К.

¹³⁾ Додайте: „прибув“, „приїхав“ то що. — А. К.

¹⁴⁾ Нема сумніву, що лист писав ся 1861 р. — А. К.

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

IX.

Задача, котру історичні обставини таким способом накинuli шляхті, була загалом взявши дуже тяжка, а для неї тим тяжша, бо вимагала не лиш великої енергії, знання діла і зрозуміння духа часу, але і великої саможертви. Не мож сказати, щоби шляхта не була енергічною, — противно, ще за часів Йосифа II, а тим більше по єго смерті вона розвинула була кипучу, горячкову діяльність іменно в справах економічних, дотикаючих єї відносин до мужиків. Що ж з того, коли єя діяльність, як і всі єї сімпатії і стремління звернені були в сторону як раз діаметрально противну тим стремлінням новітніх часів, котрі намагали до освободження мужицтва з під економічного і суспільного підневолєня. Характеристичною ціхою сеї діяльності, котра становить єї принципіальну ріжницю від економічної діяльності народів цивілізованих, було стремління не наперед, до освободження мужиків, до наділення їх економічними і суспільними правами, але назад, до можливо найбільшого їх підневолєня. Головним єї змаганєм було вернути єя до тих порядків, які панували за благословенних для неї часів колишньої Польщі, і переважно в тої суперечности, яка заходила між єї стремліннями а реформаторськими змаганнями кінця XVIII. віку, виїшла та культурна неподвижність Галичини в першій половині XIX. віку, котра так різко відрізняє Галичину від сусідніх країв, а тим більше від західньої Європи. „Слова: *sta sol ne moveare* — каже автор брошури „*Listy galicyjskie, Supraś 1 1843*“ — стали єя, здаєть єя, програмою Галичини від часу єї окупації; то ж осталась вона вірною цій новій (?) девізі з цілою резігнацією і послухом підневольного чоловіка! Не для Галичини зробила цивілізація від 70 літ такі великі поступи, не для неї появили єя чудові винайдєня в науках природничих; не для неї всюди інде зревідовано і упорядковано права, заведено в них гармонію і приладжено до нинішніх вимогів освіти і часу; не для неї промисл і торговля стали де інде, мож сказати, условинами житя найсильніиших держав; не для неї в кінці усміхаюча єя з кожним роком живіише надія вселяких реформ будить загалїні змагання людського знання і заохочує до залізної витрєвалости! На всі ті чудові прояви дивити єя мусить Галичина закаменїлими, бездушними очима! Перемїнила єя вона подекуди в європейський Китай, котрого державною задачею від кількох тисяч років є і була цілковита неподвижність в справах політичних, моральних і матеріальних.“ Цітовано в брошурці „(Obesny stan Galicyi. 1843 стор. 8—9.)

Але несправедливо було би всю вину за такий стан Галичини складати на уряд австрійський, як сего хоче автор брошури. Особливо за те, що не для Галичини „всюди інде зревідовано і упорядковано права, заведено в них гармонію і прилашнено до нинішніх вимогів освіти і часу“, не мож винувати уряд, котрий спеціально за часів Йосифа був власне представителем вимогів освіти і часу і старався зревідувати і упорядкувати права, коли противно шляхта була вавзятим ворогом урядових реформаторських змагань. Тай несправедливо автор називає девізу: „*sta sol ne moveare*“ для Галичини новою, бо вона її знала ще за часів колишньої Польщі, і як раз реакційні стремління шляхти причинили ся в значній мірі до того, що вона, по короткім ослабленю підчас оживляючого пановання Йосифа II. вернула ся до Галичини в повній своїй силі.

Бо навіть аелізна енергія Йосифа II. не годна була викресати з Галичини животворящого вогню, котрий би завмерле життя її огрів і впровадив в тривкий рух; та й ту іскорку життя, котра по ній була лишилася, пануюча верства старала ся всіми силами придушити і справді придушила, так що в порівнянню з шляхтою навіть реакційний уряд австрійський першої половини XIX. віку видає ся поступовим, бо хоть своїми декретами придворними ставав часом в обороні підневолених мас народніх. Як мурашки, коли їм хто розрушить їх муравлисько, так пануюча верства заметушила ся була по Йосифових реформах, щоби, скільки мож, вернути назад *status quo ante* і змагання її в тім відношенню становлять іменно весь зміст її економічної діяльності.

За часів колишньої Польщі дідич був самодержавним власителем всеї землі в селі і самодержавним паном своїх мужиків. Уся земля була панська, — не лиш та, котру дідич мав в своїм безпосереднім ужитку, але й та, котра була в руках мужиків. Ніхто не смів мішати ся в его відносини до мужиків; ніхто не смів обмежувати его майже безграничної влади над ними і над їх землею; державної власті і контролю над его поступуванем не було. Він робив, що хотів; міг, коли ему сподобало ся, відібрати мужикови землю і прилучити до двірської, а его прогнати; міг, коли схотів, загосподарований мужицький ґрунт промінати на який небудь двірський неужиток, і на тім неужитку посадити мужика; міг мужицький ґрунт поділити між кількох мужиків.

Реформи Йосифові у всіх сих відносинах наложили на дідичів великі обмеження. Із самодержавного сільського царька вони зробили звичайного австрійського підданого, підлеглого ц. к. окружному старості і его ланддрагонам, а натомість піднесли правне і економічне положення мужика. Перевели вони передовсім різкий поділ землі на дві категорії (панську) і русікальну (мужицьку), постановляючи, що ґрунти, котрі в дні 1. ноября 1786 находили ся в посіданню мужиків, мають на завсігди остати ся мужицькими (декрет придв. канц. з 2. апр. 1787 і §. 11 патенту з 10. фебр. 1789) і що дідичеві не вільно тих ґрунтів мужикови відбирати або їх без дозволу мужика і без відомости окружного староства на інші міняти. Те саме постановляв §. 6. па-

тенту з 26. мая 1789, закаууючи дідичам забирати рустікальні ґрунти на свій ужиток, і прикаууючи, що ґрунти ті завсігди мусять находити ся в посіданю мужиків, до котрих дотації вони належать.

Отже по смерті Йосифа, коли енергія центрального уряду в обороні мужицтва значно ослабла, вся діяльність галицької шляхти обернула ся на те, щоби ті постанови помершого реформатора знівечити. Зараз за часів Леопольда і в перших роках панованія Франца І. почала шляхта загортати силоміць хлопські ґрунти і допускати ся на мужиках всіляких безправств, так що декрет придворний з 28. юня 1798 ч. 2132, покликаний в губерніальнім розпорядженю з 20. юля 1798 ч. 20541 мусів пригадувати припис забороняючий втягати мужицькі ґрунти обложені рустікальним податком в посілість домінікальну. Припис сей пригадував тодішній центральний уряд не з якоїсь особливої прихильности для мужиків, але для того, що від втягненого в домінікальну посілість мужицького ґрунту тратив рустікальний податок. Але таке пригадуване не помагало нічого; уряд занятий був війною з Францією, а шляхта не бояла ся напиряних громів, не попертих фізичною силою, і робила далі своє, збільшаючи без перестанку свої домінікальні посілости відібраними від мужиків ґрунтами. Три рази ще уряд пригадував ся шляхті в різних часах з дотичними своїми постановами, а іменно: декретами придворними з 16. нояб. 1804 ч. 16231, з 18. окт. 1811 ч. 14969 і декретом губерніальним з 25. сент. 1827 ч. 64744, прикаууючи окружним старостам боронити стан мужицького посідання против безправних претенсій дідичів і дбати про те, щоби опорожнені в якої небудь причини мужицькі ґрунти надавано лиш мужикам, бо на ґрунтах тих лежить не тільки обовязок уплати податків, але також обовязок військової служби; але ті часті пригадування свідчать лиш о безсилности тодішнього уряду супротив шляхти і о успішній боротьбі шляхти з урядом, з його декретами і з мужиками. Очевидно, в сій важній справі шляхта потрапила поставити на своїм.

Не інакше діяло ся в заказом заміни мужицьких ґрунтів за панські і в заказом ділення мужицьких ґрунтів.

Декрет придворний з 2. апр. 1787 постановив був, що дідичам не вільно міняти своїх ґрунтів на мужицькі, а то під карою подвійної вартости, хіба по переведенім попередно через окружне староство доходженю і по сконстатованю, що мужик, котрого ґрунт мавіті до заміни, на ню по своїй добрій волі згодив ся. Але видно, що декрет сей не багато помагав, бо дальший декрет придворний з 1. авг. 1805 ч. 15194 (губ. розп. з 22. нояб. 1805 ч. 48023) на-ново закаує заміну домінікальних ґрунтів за мужицькі, коли більшість громади на те не згодить ся, — і майже слово до слова те саме пригадує губерніальний декрет з 3. юля 1825 ч. 37611, з чого видно, що через цілий той час домінії навіть против волі більшости громадян міняли після свого уподобання панські ґрунти за мужицькі, і міняли очевидно гірші ґрунти, неужитки за лішні, через мужиків загосподаровані.

Заказ ділення мужицьких ґрунтів повторював уряд ще за часів Йосифа чотири рази, декретом придворним з 14. апр. 1785 ч. 739, патентом з 16. юня 1786 §. 41, патентом о мужицькім праві наслідія з 10.

жия 1787 §. 3. і губерніяльним розпорядженням з 3. юля 1788 ч. 14921. Коли вже за 10 літ Йосифового панованія треба було заказ сей кілька раз поновляти, то щож доперва пізнійше, коли шляхта сміливо підняла голову а уряд став за слабий і за мало енергічний, щоб своїм декретами забезпечити фактичне переведення! І ось цілий ряд декретів придворних і губерніяльних свідчить документально о великих побідах непереможливих в средствах домінії над урядовими приказами і мужиками і о тій запопадливості, з якою шляхта зміла ходити коло оборони своїх економічних привілеїв. Губерніяльне розпорядження з 2. апр. 1802 ч. 10645 констатує, що домінії часто не оглядають ся на §. 41 патенту з 16. юня 1786 закауучого ділене мужицьких ґрунтів, що поділивши ґрунт, на котрім сидів один мужик, між кількох господарів, каяуть кождому з них відроблювати таку саму панщину, яка перше належала ся з цілого ґрунту. Декрет придворний з 6. дек. 1804 (губ. розп. з 4. янв. 1805 ч. 52771 ex 1804) жалує ся знов, що домінії цілі ґрунти мужицькі ділять на пів- і чвертьґрунтові господарства, ба навіть чверть-ґрунтові ділять на ще дрібнійші посілости і приказує звертати пильну увагу на таке постуцуване домінії. — Декрети губерніяльні з 25. юля 1806 ч. 29147 і з 9. окт. 1812 ч. 35897 пригадують на ново постанови законні против поділу мужицьких ґрунтів і приказують окружним староствам, щоби з більшою увагою як до тепер дбали про виконанє зпринців закона, щоби кождий припадок такого противозаконного діланя остро карали і правний стан річі, який перед поділом існував, назад привертати. — Те саме повтаряє декрет придворний з 2. дек. 1813 ч. 17712 (губ. розп. з 24. дек. 1813 ч. 46660), додаючи, що против такого діленя ґрунтів тим острійше належить виступати, бо дотація галицьких мужиків в ґрунтах є така мала, що цілий мужик (ціле господарство мужицьке) має найбільше 20 кірців засіву або $13\frac{1}{3}$ моргів поля. — Тим більше отже дивувати мусять постанови інших декретів а іменно декрет губерніяльний з 14. нояб. 1806 ч. 46526, письмо окружне з 24. марта 1809 ч. 9552. IV. і декрет придворний з 20. дек. 1820 ч. 37400 (губ. розп. з 26. янв. 1821 ч. 3552) позволяючі помимо такої малої дотації на ділене ґрунтів, коли ґрунт мужицький окаяє ся такий великий, що господар очевидно не годен его обробити. Бо хоть декрети сі додавали, що поділ такий відбувати ся має без примусу і не після самоволі домінії, а під загрозою неважності лиш при іртервенції окружного староства, то застереження сі не варті були навіть того паперу, на котрім були писані. Шляхта показала ся тут дужшою як урядові декрети і застереження. Збільшавши з одного боку обшир своїх посіlostей, котрі вже без того були такі великі, що навіть нелюдське і безцеремонне вианскуванє даремної панщинної праці не вистарчало на їх належите загосподарованє, безперестанним загортанєм мужицьких ґрунтів, а не знаючи іншої системи господарської, як лиш оперту на тій панщині, вона всіма силами і всілякими штучками перла до того, щоби помимо патенту з 1786 установившого maximum панщини і спосіб сі відроблюваня збільшити число даремних робучих рук без ніяких уступок з свого боку. Вона в тій цілі зміла знаменито використати невідрадне положенє мужика посадженого

на батьківській ґрунті і обов'язаного сплатити своїх братів і сестер, а немаючого на сплату потрібних грошей. Найлекий ратунок для него в такім разі був: поділити батьківський ґрунт між усіх наслідників. Але закон на поділ не дозволяв, і опираючись на тім законі міг на него і дідич не дозволити, і лиш тоді як і годив ся на него, коли всі інтересовані наслідники обов'язували ся відроблювати від припадаючої на них пайки таку саму панщину, яку їх батько відроблював з цілого ґрунту. Дідичеві таке множене панщини приносило очевидну користь, бо в кождім селі рік в рік кілька господарств через наслідство переходили в інші руки. А що мужик відробляючи приміром з чверти ґрунту таку саму панщину, яку его батько з цілого, мусів економічно руйнувати себе і ніколи не годен був загосподарювати ся по людськи, про те ему було байдуже. Де ж і такий поділ ґрунтів ему не вистарчав, там не було нічого лекшого, як задобрити окружне староство або окружного комісаря і під позором, що господарство за велике і один господар не годен его обробити, розпаявати ґрунт між кількох господарів і таким способом збільшити собі число обов'язаних до панщини рук. Не дармо ж губерніальні і придворні декрети жалують ся, що окружні староства за мало дбають про строге виконане дотичних постанов закона!

Але діяльність шляхти мала на цілі не лиш одно розширене домінікальної посілості коштом посілості мужицької і збільшене укороченої патентом з р. 1786 панщини. Вона ціле реформаторське законодавство Йосифа, цілу систему і духа тих реформ уважала безправним і вальтом над своїми самодержавними привілеями, отже й против цілої системи звернена була єї реакційна діяльність. Кожду постанову закону, котра в той чи в інчий спосіб старала ся хоть троха улекшити мужикови его долю і зменшити тягар, накинений на него самоволею панською за колишньої Польщі, уважала шляхта воніющею кривдою для себе, безправним порушенням єї саконвічних прав; найвисшим отже єї ідеалом було привернене тих вольностей шляхотських, яких вона перше уживала. Писаного закона вона не годна була в цілости знівечити, бо законодавча власть була в руках самодержавної корони; за те с тим більшою енергією взялась вона коли вже не до правного то бодай до фактичного зруйнування невинного їй законодавства.

Дуже докладний образ сих єї змагань і результатів, яких вона добила ся своєю кипучою і енергічною діяльністю за яких 10—12 літ по смерті Йосифа, дає нам наведене вже повніше губерніальне розпоряджене з 2. янв. 1802 ч. 10645. Обємисте се розпоряджене містить в собі цілу колекцію всіх тих безправностей і насильств, яких шляхта допускала ся на безпомічних мужиках, щоби повернути назад часи „золотої вольности“. „Як з одного боку — каже губернія львівська — боронити належить домінії у всіх їй інвентаріальних і законних правах, так з другого боку належить боронити бідного і безпомічного мужика від самоволі, гнету і воіляких кривд; его скарги і жалоби мусять бути скоро і докладно розсліджені, і коли вони справедливі, то мусять він дістати відшкодоване і належну безпеку на будуще. Мужикам мусять бути внобне переконане, що вони живуть під справедливим

і лагідним урядом і заживають так само як і другі жителі краю тої горожанської свободи і опіки, котра їм дає безпечність особи, власності і ужиток добра придбаного їй пильністю та заохочує їх до дальшої пильності і заощадливості. Тимчасом численні жалоби і переведені на їх підставі доходження показали, що декотрі домінії, їх урядники і державці допускають ся всіляких здітств, покривджень і гнету під всілякими, хитро придуманими і рафінованими притоками; що уживають всіляких способів і штучок, щоби мужикам перешкодити у внесеню скарг, щоби їх відстрашити від доходження своєї кривди в окружнім старостві і в вищих урядах, а коли вони помімо того жадають відшкодованя за понесені кривди, пригрожують їм дальшими здітствами і кривдами; що в кінці декотрі окружні староства то зволікають з доходженнями на скарги мужиків, то їх лиш сьак-так переводять, не признають мужикам належного відшкодованя, або ударемнюють відшкодоване хитро виманеними або силуваними загодами.

І так: 1) „Майже при кожній зміні в особі дідича, що в Галичині дуже часто буває, списують ся нові інвентарі ґрунтові, при чім дуже часто вписують до них нові або підвиснені панщинні повинності. На підставі таких нових інвентарів уважають себе оліся дідичі управненими жадати тих нових або підвиснених повинностей. Коли ж мужики починають вносити скарги, закриває ся дідич тим, що новосписаний інвентар був їм прочитаний, що вони его підписали, отже потвердили, що в кінці окружне староство его корамізувало, отже узиало важним. Тимчасом мужики покликають ся на старі інвентарі ґрунтові і на попереднє довголітнє відроблюване менчої панщини — а індивідуальні підписи на новім інвентарі або заперечують, або заявляють, що їх при відчитанню і поясненю нового інвентаря несподівано заскочено, що їх до підпису присилувано, що вони змісту і наслідків списаня нового інвентаря добре не зрозуміли і не знали, що з їх підпису вийде збільшене панщини“. Пригадує отже губерніальне розпоряджене окружним староствам — хоть очевидно надаремне — виразний припис патенту з 5 янв. 1781, що панщинні повинности оцінювати належить після старих ґрунтових інвентарів і списаних по ним спеціальних фассій, бо чого дідич не фассіонував, того не має права від мужиків жадати, — і наказує старостам, щоби при предложеню таких нових інвентарів доходження свої не ограничували на те, чи в них нема скасованих повинностей (так званих *prohibita generalia*), але щоби переконували ся докладно, чи нема в них яких нових, в старих інвентарях не вписаних або підвиснених повинностей..

2) Часто заключали домінії з мужиками загоди або іщі договори на нові, підвиснені або перемінені повинности, на сплату в грошех, відробок і т. д., при чім зі скарг і жалоб мужиків показувало ся, що їх до таких загод силувано всілякими хитрими штучками, гризбами або по боями, що їх до до змісту умови в блуд впроваджено або вони єі не зрозуміли, що вони не знали і не розважили добре наслідків загоди. Пригадує отже губерніальне розпоряджене староствам циркулярне письмо з 10. сент. 1789 ч. 21363, після котрого всі умови заключені між домініями і мужиками найменше на три роки потребують

до важности затвердження староства і наказує їм при предложені таких контрактів добре розелідати не лише, чи загода наступила за доброю волею і розвагою громади, але також чи мужики приймаючи на себе нові повинности не підкопують своїй екзистенції, чи зможуть себе вижити і чи їх тягарі не збільшилися по над міру відповідаючи їх ґрунтові і зарібкови.

3) „Довголітній досвід показав — каже далі губерніяльне розпоряджене — що дідичі тримають мужиків на панщині по над законно приписані години; ділять цілі дні панщини на кілька днів; переміняють по кілька раз на тиждень тяглу панщину на ручну або на відворот; накладають на панщині роботу на міру (т. з. замість казати цілий день в законно приписаних годинах орати, жати або снопи везти, кажуть виорати певне число моргів, вижати або звести певне число кіл, через що робучий день протягає ся дуже значно); тяглу панщину, коли її не потребують, кажуть собі сплачувати грішми; жадають подвійного числа ручної панщини від тяглого мужика, котрого худоба згинула через заразу, (через що він, коли був обов'язаний тяглом відбувати 3 дні панщини, мусів її руками відбувати через 6 днів); кажуть таким мужикам відрабляти панщину, котрі після патенту від неї вільні; заповідають панщину за пізно; виганяють цілі родини тої самої днини на панщину; за панщину невідроблену кажуть собі по над міру оплачувати або по над міру надроблювати; ділять, переносять або призиблюють винну панщину в спосіб для мужика прикрий і недозволений (приміром панщину з зимы призиблюють і переносять на слідуочу весну або літо, і кажуть разом призиблювати і нову панщину відрабляти); висилають в дорогу в невідповідний або заковно недозволений час; не платять приписаних патентом належитостей за т. зв. далекі підводи і післанців; силують мужиків по над законно приписану панщину до безплатної служби при польовах, до посилок, нічних варт, до оброблювання на користь доміній опорожнених мужицьких ґрунтів (пусток) до сушеня мочарів, до городження плотів на панських ґрунтах, до спусканя панських ставів; а в кінці силують мужиків до робіт заказаних (prohibita generalia)“.

Звертаючи отже увагу окружних урядів на всі ті безправности і гвалти, приказує губерніяльне розпоряджене держати ся ясних і виразних приписів патенту з 10. юля 1786 і після сего патенту рішати жалоби і скарги мужиків.

4) Помимо закау і дворного декрету з 16. сент. 1800 ч. 2611, оголошеного губерніяльним розпорядженем з 12. янв. 1801 ч. 16797 віднаймали дідичі панщину, призначену до оброблення власного їх господарства, інчим дідичам або приватним особам.

5) Патент з. 9. авг. позволяв дідичам тих мужиків, котрі обов'язані були лиш до одно-або дводневої панщини, потягати до панщини через 3 дні, але лиш в часах сінокосів і живів, і лиш за заплаатою після місцевих ціл, а не після інвентаріальних, значно низших від місцевих. Тимчасом дідичі, опираючись на постанові патенту з 1. сент. 1781, після котрої мужик обов'язаний був до безусловного послуку своєму панови, хоть би навіть розказ панський кривдив єго, потягали му-

жиків до панщини навіть по над 3 дні, і не лише в часі сінокосів і жнив, але коли їм схотіло ся, і або зовсім нічого їм не платили, або дуже мало; дні не спожитковані в часі жнив і сінокосів переносили на інчий час або казали собі за них платити. Наведене губерніяльне розпоряджене пригадує отже окружним староствам припис § 42. патенту з 16. юня 1786, після котрого дідич не сміє мужика против его волі силувати по над его панщинні повинности до інших робіт, навіть за заплавою, і приказує староствам в разі скарги строго тримати ся сего припису. Приказ сей однакж нічого не помагав, бо губерніяльні розпорядження з 25. янв. 1805 ч. 2608, з 19. апр. 1817 ч. 16933, з 26. юля 1822 ч. 38981 (декрет придв. з 8. юля 1821), і декрет придворний з 16. апр. 1835 ч. 8156 мусіли его наново пригадувати.

6) Пригадуючи дальше наведений уже попередно заказ ділення мужицьких ґрунтів губерніяльне розпоряджене наводить, що при доходженнях над скаргами мужиків уряд з недоволенням спостеріг, що багато доміній усі двірські господарські роботи, спекуляції і потреби хотіли би заспокоїти лиш панщиною і силуваною службою, що бідному мужикови ограничують кожду спосібність до зарібку ручною або тяглою роботою, що его без перестанку мучать силуваними службами і роботами, перешкаджають ему в обробленю его власного господарства і через те его і без того нужденне і безпомічне положене ще більше погіршають, — що в кінці уживають всяких можливих штучок, щоби панщину побільшити. І так:

7) Ковфіскують мужицьку худобу або господарські знаряди прихоплені на панських ґрунтах, пасовищах і лісах і замість жадати належного після закона відшкодованя за мниму шкоду, накладають на мужика тільки нових днів панщини, кільки їм схоче ся.

8) Запомог в збіжу або вінчих предметах, до котрих дідичі після закона (окружного письма з 21. фебр. 1788 і 22. юня 1789 і патенту з 19. апр. 1790) обовязані, уживають вони до покривдження мужиків, бо замість кавати собі звертати їх грішми або збіжем побільшують в сажовільний і надмірний спосіб панщину.

9) Довги за борговані нашитки кажуть в утяжливий спосіб відробляти панщиною. І тут наведене губерніяльне розпоряджене приказує держати ся строго окружного письма з 30. авг. 1788, після котрого напшткір на борг давати не вільно, а шинкарів, котрі мужикам забирають в застав господарські знаряди або худобу, карати належить подвійною квотою кредитованої суми і зворотом заставу і заказує приневолювати мужиків до відроблюваня кредитованої суми панщиною.

„Коли так з одного боку в багато місцевостях практикують ся численні кривди і утиск мужиків через силуване до неналежних данин і робіт, — каже губерніяльне розпоряджене — то з другого боку не менче численні бувають скарги мужиків, що дідичі, їх урядники і державці бють їх при панщині і при всяких інших оказіях. Пригадуючи отже патент з 1. сент. 1781, інструкцію з 12. фебр. 1787, патент з 15. нояб. 1787 і окружні письма з 12. юля 1787, з 3. юля 1788 і з 11. марта 1793 ч. 686., приказує губерніяльне розпоряджене відповідно до сих постанов кожного дідича або его урядника, котрий би без дозволу

окружного староства карав мужика буками, карати карою грошевою відпо-
відаючою числу ударів, а в разі тяжшого покалічення постунати після § 119
кримінального кодексу. Не потреба чей додавати, що як в сій, так і в усіх
інчих обговорених справах се губерніальне розпорядженє не принесло
утисненнєм мужикам ніякої справдішньої помочи, а доказують се: окружне
письмо з 3. окт. 1805 ч. 40954, губерніальне розпорядженє з 5. дек.
1818 ч. 64499, декрет придворної канцелярії з 10. дек. 1818 ч. 27791,
губерніальний декрет з 10. марта 1821 ч. 12236, декрет придворний
з 8. февр. 1828 ч. 2912 і губерніальний декрет з 23. дек. 1841 ч.
82290, котрі постанови против тілесних кар наново пригадують і в-о-
дно домагають ся їх строгого виконаня. При тім з губерніального
декрету з 23. дек. 1841 довідуємо ся о цікавім факті, що домініи опи-
раючи ся на неяснім декреті придворнім з 20 нояб. 1781 уважали себе
в праві за запладою кари 1 гульдена від. валюти (40 кр. в. к.) від
одного бука окладати своїх мужиків буками, коли і кілько їм хотіло
ся! Губерніальний декрет і покликаний в нім декрет придворний з 11.
нояб. 1841 ч. 33844 з великим невдоволенем констатує се дике посту-
пуване доміній, але зарадити сему варварському звичаєви не було
в силі, як загалом ціле папіряне законодавство австрійське першої
половини XIX. віку було безсилне перед бутною самоволею доміній,
і може хіба лашень послужити яко свідомство, що уряд австрійський
хоть на папері старав ся облекшити долю мужиків і відстрашити дідичів
стяганєм кар грошевих від надмірного збиткованя над мужиками,—
і хоть сам був прихильником як найсильнішої реакції в політичних
і економічних справах, то в відношеню до мужиків був без порівнян-
ня більш гуманний і чоловіколюбний як шляхта. Причина сеї безсильности
уряду лежала по части в сурепчності і неясности его законів. Бо всі
наведені повисше розпорядженя і декрети заказували дідичам бити
мужиків лише при провинах випливаючих з підданства і паящини.
А при тяжких поліційних провинах, в котрих дідич виступав не яко
дідич але яко перша судово інстанція, був він зовсім управлений кар-
рати мужиків карами аж до 10 бучів без попереднього дозволу окруж-
ного староства. Очевидно, що таке подвійне становиско дідича давало
легку спосібність до надужитя власти і що він як найобширнішє
використував се своє становиско підкладаючи під понятє тяжкої полі-
ційної провини такі провини, котрі або зовсім не були провинами або
випливали з підданства і паящини, заспокоюючи в такий спосіб чутє
мести або ненависти до мужика, котрий смів уважати себе за та-
кого самого чоловіка як его пан. Се чутє ненависти доводило іменно
до того, що дідичі, такі скупі і падкі на гроші, не жалували часто
навіть кільканацяти гульденів кари, коли їм прийшла фантазія висічи
свого мужика різками або випражити его буками.

Очевидна річ, що надуживаючи в такий спосіб свої законні
власти або тиснучи мужика всілякими способами, з котрих повисше гу-
берніальним декретом з 3. апр. 1802 ч. 10645 урядово констатовані
становлять лиш малу частину, і маючи повну свідомість безправности
свого поступування, домінії старали ся всілякими способами недопустити
мужика до прислугуючого ему після закона права скарги і зажалєн-
ня.

у висших властей против панської сваволі. Тож губерніальне розпоряджене з 2. апр. 1802 обговорює в 10—20 уступах всі ті перешкоди, які домінії ставили мужикам, коли вони хотіли скаржити ся на їх безправности. І тут зрештою саме, оперте на смішний бюрократичний формалістичі австрійське законодавство тодішніх часів в значній мірі улекнувало домініям їх змагання. Як відомо мужик, котрий уважав себе яким діланем домінії покривдженим, обов'язаний був після патенту з 1. сент. 1781 скаржити ся на дідича насамперед самому таки дідичеві, і доперва коли домінія на таку єго скаргу перевела розправу і видала рішене, з котрого мужик був невдоволений, міг він від него відкликати ся до окружного староства. Отже наведене губ. розпоряджене з 2. апр. 1802 констатує на підставі численних переведених доходжень, що домінії зголошуючим ся зі скаргами на них до них же самих мужикам всякими можливими способами докучали, то удаючи, що хочуть справу по доброму залагодити, то відстрашючи їх грівьбами а навіть побоями від дальшого доходження скарги, то виганяючи їх по просту з домініальної канцелярії. Коли ж мужик прогнаний або навіть побатий ішов прямо до окружного уряду зі скаргою на таке поведене пана, то окружний уряд не вглядаючи ближше в справу відсилав єго назад до домінії! Ба, окружні уряди ішли в своїй податливости домініям ще дальше. Існував строгий закон против покутних писарів. Отже окружний уряд діставши „супліку“ на письмі против дідича, коли з прихильности для него не хотів доходити справи, не доходив чи скарга слухна чи ні, але висліджував передовсім автора супліки і кваліфікуючи єго без близшого розсліду яко покутного писаря арештував єго і строго карав. Губ. розпоряджене справедливо каже, що таке поступуванє має на цілі заперти мужикови, котрий прецінь має право дати свою скаргу списати кому хоче, дорогу до окружного уряду і до висших властей.

Але домінії мали ще радикальніший спосіб, щоби відстрашити мужиків від скарг. Коли мужики або громади, вважаючи себе покривдженими через дідича, сходили ся супокійно на нараду, щоби умовити ся що до внесеня якої просьби або жалоби до самої домінії або до висших властей або щоби з ким свідомим справи порадити ся що до провадження своєї справи, то домінії уважали такі сходини яко бунт, яко збіговиско в карній цілі, яко підмову до непослуху і кваліфікуючи се яко кримінальну провину та по поверховнім переслуханю в домінії арештували їх або значну часть цілої громади і відставляли цілими масами до криміналу, де їх очевидно довше перетримували, хоть звичайно зараз по першім переслуханю пускали на волю.

Тож уряд видав в цітованім розпорядженю дуже строгі приписи і постанови окружним староствам, щоби мужиків в сій може найважнійшій їх праві боронили і не давали їх хоть в сій чисто формальній справі покривдити. Центральному урядови очевидно найбільше ходило о те, щоби не запираючи мужикам уже зовсім дороги до себе, вбудити і утримати в них переконанє, що він один стереже їх правди і боронить їх від цілковитого запропашеня через панську самоволу, і для того і в сій як і в попередніх справах він видавав ще й пізніше

численні розпорядження, щоби через окружні уряди утримати мужиків в цілості в їх праві виношеня скарг до висших властей (губ. розпоряджене з 10. дек. 1802 ч. 32863, з 23. дек. 1803 ч. 35160, з 20. юля 1804 ч. 17882, з 14. юня 1805 ч. 23721, з 27. сент. 1805 ч. 40249, з 10. авг. 1810 ч. 25839, з 15. апр. 1814 ч. 12307). Але вже само часте повторюване сих розпоряджень свідчить виразно о тім, що прикази урядові не додержувались і що і в сій справі дідичі, коли не у всіх то по крайній мірі в частих випадках при чим раз більшій податливості окружних урядів уміли поставити на своїм і право скарги зробити для мужиків в значній мірі ілюзоричним*).

А не треба забувати, що наведене губ. розпоряджене, котре нам подало такий докладний образ ретроградної діяльності галицької шляхти, носить дату 1802 року — отже походить ще з часів, коли в австрійській а особливо в галицькій бюрократії ще доволі живі були Йосифові традиції і прихильність до его суспільно-політичних поглядів, і коли крім того незавершена війна з Францією склонному до реакції центральному урядові не позволяла широко розправити крила і казала оглядати ся на задні колеса, — коли отже чи то з суспільно-економічної симпатії для працюючих і підневолених мас, чи з осторожності політичної оборона мужицьких інтересів входила ще яко тако в політичну програму центрального уряду. Коли отже тоді оборона мужика виходила так слабо, що шляхта за яких 12 літ по смерті Йосифа потрапила відискати в значній мірі назад завойований від неї мужицький терен, то щож говорити о тих часах, коли війни покінчили ся і Віденський конгрес запечатавши на довгий час революційний період дав центральному урядові можливість приложити в практиці свою систему застою і неподвижності політичної, а галицькій шляхті дав можливість використати єї для своїх інтересів. Не зразу очевидно се стало ся, не зразу! Се би було противило ся фундаментальній засаді уряду, котра не допускала наглих перемін і скоків. Протинно, з початку, зараз по Віденським конгресі все ще немов би йшло по давньому, і навіть немов би здавало ся, що безнастанне пригадуване урядових приписів і законів таки конець кінцем щось троха помогло. Аж пізніше виступив уряд отверто зі своїми реакційними стремліннями і став їх переводити також і в справах мужицьких, о скільки се мож було без нарушеня букви закона. „По заключеню Віденського мира“ — каже автор рукописної статті „O Reformach, jakie w Galicyi w stosunkach poddańczych przeprowadzone zostały“ — „немов ліскою чарівничою порушені почали висувати ся численні процеси, бо треба було по воєнних невдачах допомогти підданним; вимагала того політика, щоби нарід сільський забув проплиту в чужій справі кров своїх синів; треба було, щоби мужик прийшов

* Про се все диви ся: I. L. Klunker, Die gesetzliche Unterthans-Verfassung in Galizien. Lemberg 1845. II. стр. 35—323. а також Moritz Drdacki, Ritter von Ostrow, Die Frohnpatente Galiziens. Wien 1838

як найскорше до утраченого в далеких підводах тягла; треба було допомогти ему до відшкодування за оплачувані в минулих роках високі податки і подати ему можливість оплачування проєктованого високого податку. Безперестанні комісії, множене протоколів, затверджуване за мужиками найнеслушніше занятих ними ґрунтів (!), накладане кар в подвійній вартості справдішніх або мнених провин по стороні дідичів і інтабуляція тих кар на їх маєтностях були в тих часах на порядку деннім діяльної і завистної бюрократії. Там і сям (!) придибані надужити, яких декотрі дідичі справді против підданих допускали ся — бо де право, там і можливість надужити — повинні були в самім зароді бути усунені, до чого приписи *ex officio* обов'язували нижші власті, але мова тут о масах виточених справ, в котрих не мож було добачити найменшого надужитя (?). Не позабуто і о просвіті сільського народа; накази закладання і вивінування сільських шкілок по над сили громад, познайомлюване громад з умілістю натагання того або іншого припису, щоби найдивачніші претевасії довести до пожаданого кінця, було головним предметом занятя тодішньої бюрократії; доводило се до при-
 знання особливих заслуг, коли котрий урядник годен був похвалити ся залягодженем великого числа так зв. преграваційних справ на користь мужиків. Також цісарь Франц відвідав 1817 року Галичину, а надавши шляхті ніби конституційні свободи тісно привязані до власности домінікальної, забрав с собою тисячі скарг майже всіх галицьких мужицьких громад, підмовлених до того через розісланих по краю в тій цілі покутних писарів. Агітація в краю веда ся на великі розміри, але не довго тишила ся бюрократія можлистю розділювання ласк після своєї вподоби. Революція в Неаполі надала політиці інчий напрям; зйїзди монархів вплинули своїми наслідками на тодішнє поступуване бюрократії. Слова, котрі цісарь Франц на конгресі в Люблянї сказав до професорів: „Не потребу вчених але вірних підданих“, то знов „*totus mundus stultisat*“ відбили ся о уха бюрократії; забула вона о сільських школах і навіть випуватила дідича, коли він на серію (?) забирав ся до вибудування недавно під строгими карами наказаної шкілки. Маса обосторонніх зажалень накопичених до р. 1821 в самім кабінеті цісаря дала товчок до видання інструкції з д. 18. юня 1821 (лив. Ключкер § 610 т. II, ст. 221, хибно зацітовано, бо інструкція ся чи губ. розпоряджене з д. 27. авґ. 1821 с. 44450, Ключкер § 628 т. II, ст. 256) в котрій цісарь досить енерґічними словами зганий самовладне і нерозважне поступуване нижших урядів адміністраційних особливо окружних комісарів, приказуючи їм строго шанувати власність дідичів. Незабавки (1823) перейїздив цісарь Франц другий раз Галичину, щоби зйїхати ся з цісарем Александром в Чернівцях, а хоть і тепер ще громади вносили тисячі скарг, то вже цісарь не був глухим на скарги також дідичів на самовільне поступуване бюрократії в рішеню справ підданських, котре не установило навіть по виданю повисшої інструкції. Не одна громада обаламучена декретами нижших інстанцій запавшими в приязнім для неї дусі переходила тепер чере-
 тажкі преби: докучливі екаєкції військові, нелюдські кари тілесні, коли приходило ся силувати єї до виконування повинностей двірських після пізнійших, в противнім дусі виданих декретів висших інстанцій...

Дідичі відновлювали тоді незвичайно багато справ, закінчених вже в найвищих інстанціях і нерідко виходило так, що діставали залаго-
джене справи зовсім протилежне попередньому рішенню. Діяло ся се в тих
часах, коли мужики в Шлезії, підбурені такими жалобами, тільки силою
оружя могли через тодішнього комісара Оломуцького, кн. Льобковіца,
бути доведені до послуху. В тих рухах хлопських хотіли добачити
стоваришення на лад карбонарів під назвою „картофлярів“. Не бракувало
і в Галичині таких кривавих езекуцій, і такий стан річей трівав аж
до придавлення революції в Царстві польським 1831 р. Незабавки вий-
шов патент цісаря Франца оголошуючий емігрантам галицьким до Поль-
щі, котрі пішли були туди, щоби нести поміч своїм братам, безумовну
амністію, а в надгороду за спокійне поведене підчас сусідньої війни
опустив уряд залежності податкові, котрих прибирала ся була дуже
значна сума. Був то час, коли уряд шляхті галицькій починав дого-
джувати; ішло се з гори і мусіло відбитися на бюрократії, котра те-
пер навіть любила забарити ся в патріотизм; сам губернатор Галичини
князь Льобковіц показував ся в одежі польській, і так навіть дав пор-
третувати ся. Емігрантам в Царства польського дозволено проживати
в Галичині, а членам знатніших родин надавано галицький індігенат“. (Збірник аллегатів до рукопису 2945 бібл. Оссолінських. Часть I.
№ XV. Розправа третя). Се признане польського шляхтича потверджує
також і Сала. „Коли 1825 р. князь Льобковіц став губернатором Га-
личини і, маючи для польської шляхти дуже великі симпатії, в дохо-
дженю і рішаню мужицьких скарг на вадмірний гнет панщини і загор-
тане мужицьких ґрунтів не бачив і не признавав так як барон Гауер
і барон Кріґ особливої заслуги, коли львівська губернія свої рішення
в другій інстанції проволікала, нераз найяснішу справу ще докладній-
ше казала пояснювати, і в тій цілі трудні і обемисті доходження звер-
тала нераз для доповнення і нового рішення в першій інстанції, то про-
волікане скарг мужицьких ввійшло в урядах в сталий звичай.“ (Sala,
op. cit. 9.)

Як бачимо, енергія шляхти не пропала марно. Вона осягнула все,
що в даних обставинах мож було осягнути. Не оглядаючи ся на па-
піряні гровьби слабосилого і занятого великою війною уряду, котрому
зрештою всі поступові гадки про піднесенє підневолених мас чим даль-
ше тим більше ставали антипатичними, вона крок за кроком з незви-
чайним упором і витривалістю підкопувала ся під фундаменти ровноча-
тих Йосифом суспільно-економічних реформ, поки їх майже зовсім не
підірвала. Загортаючи з одного боку чим раз більше мужицької землі
під своє безпосереднє володінє і збільшуючи через те свої і без того
над міру великі посілості домінікальні, намагала ся вона з другого
боку всілякими хитрими заходами і штучками, про котрі ми згадували
після урядових жерел, придбати собі потрібне число безплатних робу-
чих рук, котрих вимагав збільшаючий ся екстензивно розмір великої
продукції, і, як знаємо, се їй знаменито удавало ся. Придавивши в та-
кий спосіб мужицтво зменшенем его земельної посілості і значним збіль-
шенем его тягарів вона зміла постарати ся також о те, щоби голоси
протестів мужицьких як найрідше доходили до висших властей, а коли

нераз годі було сему перешкодити, то по крайній мірі, щоби ті протести прогомоніли без сліду. Збільшила вона отже не лиш економічне, але і моральне підневолене мужицтва, і коли врешті і сам уряд почав їй іти під лад і ві змаганням уділив не лише свою моральну санкцію, але і матеріальну поміч в формі кривавих військових езекуцій, вона могла з великим внутрішнім вдовolenem поглянути на свою кільканацятитітню невсипущу працю. Вона ві всіх для неї основних справах осталась побідителькою. Як раз в часах революції 1830—31 р. вона могла похвалити ся, що тихо і без галасу завершила свою довголітню революцію і коли не ві всім, то бодай в найголовнішій для неї справі потрапила відтворити *de facto* давню Польщу з перед 1772 р. Галицьке мужицтво по 60 роках австрійської реформаторської діяльності знайшло ся за ві заходами в тім самім положеню, в якім було саме перед першим поділом Польщі!

Правда, побіда ся не зовсім була певна і не на міцних стояла ногах, бо основувала ся не на переміні законів, котрі оставались ненарушені і незмінені, але головно лише на великій податливості уряду, котрий ішов під лад змаганням шляхти, сподіваючи ся справедливо, що шляхта, розуміючи дуже добре незаконність свого поступуваня і знаючи, що уряд в кожій хвилі може змінити свою податливість і обернути против неї вістрє писаного закона, буде іти під лад урядовій системі неподвижності і застою в найважніших для него справах, державно-політичних, що вона вложить ся супокійно в рамки австрійського державного життя і зрече ся всяких аспірацій, котрі би виходили по за ті рамки.

Побіда отже не тільки була непевна, але й дістала ся їй зовсім не за дармо. Адже ж було б ще краще, коли би шляхта повернувши *status quo ante* в відносинах економічних до мужика, могла була закріпити свою побіду через поверненє *status quo ante* також в справах політичних і державно-правних і через відбудованє шляхотської самодержавности вернути „клеютам шляхотським“ їх давній блиск і силу. Але так далеко шляхта не сміла сягати. В сій справі уряд не знав і не допускав жадної податливості, і галицька шляхта задоволена своєю побідою над мужиками успокоїла ся на тій побіді. Вона зрештою тим більше могла успокоїти ся, бо тодішній уряд, хоть не допускав змагань до відбудованя Польщі, все ж таки, вірний своїй системі неясности і двозначности, і не заявляв категорично, що на него абсолютно не pozwoliť; противно допускав підчас революції 1830—31 р. розширюване поголосок, що евентуально, при певних обставинах, згодив ся би на реставрацію Польщі, очевидно строго-консервативної, і може навіть відступив би їй Галичину. Очевидно, що коли поголоски такі справді розпускались за-відома уряду, то лише в тій цілі, щоби до решти зацїтькати в галицькій шляхті які небудь нерозважні самостійні пориви і привчити єї поволи, щоби і в сій справі ініціативу полишила урядови.

Прихильне становиско галицького уряду, особливо губернатора кн. Любковіца, для революції варшавської (під его очима збирались

гроші на повстанє, узброювались і експедиювались цілі відділи військові до конгресової Польщі) справді будило у шляхти переконанє, що кінець кінцем може і в сій справі уряд покаже ся *de facto* прихильнішим як *de jure*, і перемога й тут останє ся по єї стороні. Тож славила вона всюди уміркованє і поблажливість австрійського уряду і обсипувала урядові власті заявами довіри і вдячності, яких вони до тепер від неї ще ніколи не зазнавали (Sala, op. cit. 22). Особливо коли губернатором Галичини став архикнязь Фердинанд д' Есте, то „добродушна шляхта, привикши видіти в австрійськїм уряді як найкрасші наміри і сподіваючись якоїсь полєкші, коли член пануючої дїнастїї сам переконає ся о положеню краю, масами горнула ся до него. Були і такі, хоть їх було мало, котрі справді привязані до австрійського уряду убігали ся хоть би о одно слівце, о один погляд, о один усміх сеї достойної особи“ (Obecny stan Galicyi, 1843, стр. 34, 35).

Не довго однакж довело ся галицькій шляхті тишити ся своїми перемогами і проживати в сумерках невіговорених і недодуманих мрій про поворот колишніх часів золотої шляхотської самодержавности. З посеред власного таки народа видигнула ся несподівано для неї та сила, котра з безпощадною жорстокістю розбила єї мрії, котра єї довголітні заходи коло підневолєня мужицтва називала найбільшим нещастєм для рідного народа, а єї перемоги над мужиками, osiągnєні при ласкавій податливості уряду, рівнала єї зрадою народньою, і котра під відбудованєм Польщі розуміла не поворот і відбудованє варварських суспільних порядків Польщі з перед 1772 року, але цілковите перетворенє польської суспільности на нових зовсім народоправних есновах, в котрій не тільки для підневолєня мужика, але і для шляхти яко такої, яко окремої суспільної верстви, не було місця. Спосіб, в який та сила — польська демократична партія — взяла ся була до ширєня і переводженя своїх поглядів у польській суспільности і навіть у руськїм народі, ми старали ся прослідити в попередній главі. Заскочена палкою пропагандою шляхта замість споживати супокійно овочі своєї довголітньої праці побачила ся несподівано в положеню оскарженого, приневоленого перед питомим своїм народом боронити своєї репутації і здобутих на мужиках економічних користів. Нетаємна ненависть і злоба, з якою вона віднесла ся до свого нового і небезпечного ворога, не багато тут могла їй допомогти, а противно, була навіть гей би новим доказом єї тяжкої народньої провини і кастового егоїзму, а то тим більше, що сей ворог, хоть був незвичайно пристрасний і завзятий, опирав ся також на серіозних аргументах, котрим не мож було відмовити певної рації, і нічого не жадав для своїх приватних інтересів, а все лише для цілого народа, і в імєні цілого народа виступав і промовляв.

Тож одна лиш ненависть, одна лиш негачія тут не вистарчала; на серіозні аргументи треба було конче відповісти серіозними аргументами; на позитівну програму — позитівною програмою.

До проголошеня такої позитівної програми приневолювала шляхту ще й друга важка обставина. Як сказано, уряд доти толерував незаконне

в ґрунті річи поступуване шляхти і навіть в останніх роках, коли реакційна система на добре розгнідала ся була в Австрії, помагав їй в її заходах щедрою рукою, доки те незаконне поступуване звернене було лише против мужиків. Коли ж збудилось у него підозрінє, що шляхта свої заходи хоче звертати також до справ політичних, коли на бік демократичної пропаганди почала прихильоватись також горетка, хоть дуже невеличка, шляхтичів, то уряд зараз же змінив своє поведєне, і замість ласкавої поблажливости і навіть помочи виволік против неї цілий, давно вже архівним порохом присипаний арсенал виданих в обороні мужиків патентів і декретів і звернув єго против непокірливої і вічно несупокійної шляхти. „Не один дідич дав ся увести пропаганді демократичній, свідомо або несвідомо вмішаний був у тайні заговори“, — жалє ся наведений повнєше явтор розправи „O reformach jakie w Galicyi w stosunkach poddańczych zaprowadzone zostały“ — наступив період видалєня еміграції польської, частих арештів шляхти і декотрих дідичів, а того вже було досить, щоби дотеперішню систему в поступуваню в справах підданих змінити на користь мужиків; раз посіяне еміграцією верно берега партія демократична всілякими стежками з Парижа і підпирала тим самим змаганя австрійської бюрократії; проєси почали відновлювати ся, а справи вже остаточно порішені на-ново почали виходити на столики бюрократії; піддані отягали ся з відроблюванєм незаперечуваної доси панщини, з віддаванєм данин, а вже не так легко уділювано урядові екекупції на візване дідичів. Коли мужики домагали ся надзвичайних запомог, бюрократія радо їх попирала; дідичі зовсім не годні були доходити загварантованого їм права до доходу з повинностей підданих, а придавлені чим раз більшими тягарам, яких відносили підданчі в Австрії вимагали, приходили до чим раз сильнішого переконаня, що такий стан річей довго остояти ся не може“.

Так то міцна на перший погляд економічна позиція галицької шляхти була загрожена з двох противних боків; приходилось боронити ся на два фронти і уложити власне таку позитивну програму, котра би могла оборонити шляхту від обох противників. Задача зовсім не легка, а навіть неможлива, бо вимагала пропорціонального уягладнення і погодження тих супротивних становиск, на котрих стояли оба її противники, а крім того вимагала, як вже згадано, великої саможертви, да котрої шляхта зовсім була неспосібна.

Програма її мусіла не лиш виказати несправедливість піднесених против неї через демократичну пропаганду оскаржень і представити її не яко ворога і тірана, але яко приятеля мужика, що для єго гаразду готов навіть принести великі жертви, але мусіла забезпечити шляхту против довільности в поступуваню уряду, котрий раз її гладив, а раз карав, забезпечити їй законне признаєє її недавніх здобутків, котре би такий самоволі уряду раз на завсїгди положило кєнець. Бо лишити ся тих здобутків вона не гадала і рішучо при них стояла.

Розвиток економічних обставин пер усіма силами, навіть в такім забутім краю як Галичина, до раціональної господарки, котра би на заспокоєнє збільшаючих ся з кждою дниною потреб достарчити могла

відповідних средств; а тимчасом шляхта не мала ані на стільки енергії ані знани, щоби зірвати з перестарілим способом продукції опертої на підневольних рабах, і вся квітесенція її економічної мудрости основиувала ся все ще на даремній праці раба-мужика і не на поглибленю, а на розширеню господарства. Вона не могла і не вміла собі в інчий спосіб порадити, як лиш в той, що загортала, де лиш мож було, мужицьку землю і збільшувала панщину, і тепер, коли на таку її роботу і загалом на цілу систему плянтаторської господарки посилав ся град завзятої критики, не знала також інчої ради, як лиш ту, щоби коли вже далі не вести дотеперішніх практик, то по крайній мірі забезпечити собі тривкий ужиток того, що на тім поли до тепер здобула.

І ось хоть не стало у неї розуму і широкого погляду на стільки, щоби посеред такого трудного положення протерти собі нову дорогу до дальшого життя, то таки стало на стільки енергії, щоби взяти ся до погодження тих супротивних стремінь, котрі підняли ся против її економічних привілеїв і загрожували її суспільній позиції, а спосіб, в який вона старала ся се зробити, показує наглядно, що задача, котру на цю наклали історичні обставини, була їй зовсім не під силу, і що вона перецінювала себе думаючи, що зможе утримати при жатю той суспільно-економічний порядок, котрий на її таки очех без можности ратунку конав, і рівночасно заспокоїти ті жаданя, які ставляв до неї дух часу, або конкретно сказавши, витворена новочасними стремліннями польська демократична партія.

Зараз перший голос, котрий в сій справі обізвав ся з поміж шляхти, показує наглядно неспосібність її до поладження такого важного і трудного діла. Був се голос графа Казимира Красіцького, котрий д. 2. апр. 1842 предложив Виділові Станів галицьких меморіал в справі мужицькій з проектом реформи відносно підданих *).

На перший погляд автор справді гей би забирав ся до глубшого прослідження сих відносин і до вказання нових доріг для розумного виходу зі справи в котрій застрягло культурне і економічне життя нещасливої провінції. „Коли застановимо ся ближше над теперішнім положенем Галичини“, — каже він — „то насуває ся гадка порівняти її з іншими провінціями Австрійської держави і загалом з рештою цивілізованого світа. Якій сумні чутя збудить таке порівнянє в серці кожного мислячого горожанина, коли переконає ся, що нам ще багато треба робити, щоби стати на рівні з іншими країнами. Не брак нам дарів природи, котрих Бог щедро уділив нашому краю, ані світлих і трудобивих людей, котрі всіми силами намагають ся впровадити поліпшеня в кожній галузі людської праці. Але як раз вони надібують в своїх

*) Memoriał w sprawie stosunków poddańczych przeznaczony dla Sejmu stanowego w r. 1842 odbytego, przedłożony Wydziałowi stanowemu przez Kazi-
mierza hr. Krasieckiego, zaprotokołowany d. 2. Kwietnia 1842 pod l. 268 i wyni-
kłe z tego czynności. (Збірник аллегатів до рукопису 2945 бібл. Осолінських.
Часть II. No 1. Дивись також рукопис бібл. Осол. No 2843.)

похвальних змаганнях на сильні перешкоди, котрі здержують їх діланє і найкрасші їх наміри лишають без пожитку. Побачивши безхосенність своїх змагань, не маючи ні відки помочи ні підпори, воєи в кінці мусять вертати назад, щоби знов простувати давніми стежкам". А далі немов відзиваючись на голосну пропаганду демократичну, каже: "Всі сили в природі ділають без перестанку; нема вастю на сім світі а тим менче в розвитку людськості і в збільшаючих ся в-одно зі моральних і матеріальних потребах. Світліїші люде зати не то що не повинні здержувати того стремління в єго природнім ході, але противно повинні єму надати такий напрям, щоби воно спокійно і поступенно далі розвивало ся. Потік, коли в нїм вода прибуде, перериває перешкоди або змінює своє корито; треба отже через відновіне забезпеченє запобігті шкди, котру би опісля не мож направити, і присилувати розгойдану силу, щоби не перериваючи свого ложиска, дійшла до ціли, до котрої стремить. Час вже, щоб ми пішли дорогою наших батьків (!), котрі постановили освободженє (?) сільського люду. Переведім же ми ту красну гадку, ми, що в очех людей засліплених уходио за гнобителів народа, за найбільшу перешкоду до поправи єго положеня. Складаючи найпокірнійшу просьбу до нїг Найяснійшого Монарха і Батька о дозвіл діланя в тїй ціли, будемо мати солодке переконанє, що ми відповіли вимогм людськості даючи спосіб і запоруку до ушасливленя і освіти наших братів".

Та як раз сей спосіб, котрим граф хотів зробити своїх „братів“ щасливими і освіченими, показує, що він справді пішов тут дорогою своїх батьків, котрі що інчого говорили а що інчого робили, так що з їх роботи виходило ще більше обездоленє того брата. Бо ціла єго програма, розпочата такими гарними словами, зовсім не є програмою освободженя мужицтва і піднесеня єго з крайньої нужди, але противно розводит ся майже виключно лиш над тим, якими би способами піднести господарства — домінікальні! „Грунти домінікальні, каже він, не можуть бути добре оброблені, так що найбільшуванє тепер їх простору було би нерозумним і противилоє би власному інтересови дідичів“. Значить, дідичі за тих кільканаць літ своїх невсипущих заходів, про котрі ми попередно згадували, понахапували стілько землі, що були майже зовсім ситі і навіть не могли єї обробити і стравити.

Та автор не в тім бачить головну перешкоду для панських господарств, але — в браку робітника! А звідки ж брак робітника в краю, котрий, як сам він додає, має достаточну людність? Звідти, каже гр. Красіцький, що „наш мужик не видить потреби працювати більше по над те, що велить конечна потреба і повинність.“ „Випливає се з природи річи, бо мужик не має жадної власности, не може єї ніколи яко таку набути, а з другого боку маючи дуже мало потреб до житя, а з природи будучи лінивим, старає ся найбільше сїй послідній пристрасти догодити.“ Лінивство се виводить граф ще з первісного патріархального житя Словян, що перейшлє в спадщині на Поляків, у котрих дідич яко батько своїйх мужиків запомагав потребуючих, але — карав винуватих, бо... від добробиту підданих залежав добробит дідича.“ „Сї відносини в первісних часах дуже похвальні (!) мусіли з часом за-для надужить бути змінєні. Щоби зробити конець надужитям, високий уряд краєвий поділив са з дідичем опікою над мужиками. Але тим самим

зруйнував підвалини патріархальної суспільності. Коли третя особа вмішає ся в інтереси фамілійні (!), то се не завжди приносить хосен. Устало неограничене довіра (!) і вірність (!) мужика до дідича; коли давніше прийжав поміч від пана з подякою, то тепер єї домагає ся і спускаючи ся на ню занедбує своє господарство, не дбає про завітнішу днину, марнує що має і живе нерозважно як уперта і зіпсована дитина.

Та про те радить граф узнати сю дитину повнолітною і віддати їй заряд єї маєтку, каже однаков наглядати за єї поведенем і пильнувати, щоб вона совісно виконувала свої повинности для дідича і суспільності. А допильнувати мужика в тім буде найлекше тоді, коли він за своє поступує буде мусів відповідати своїм маєтком.

„Бо маєток теперішнього господаря є річ мертва“, каже автор далі, „то лиш доживотне ужитковане ґрунту властиво панського. До тепер мужицький ґрунт властиво до нікого не належить, не має жадної реальної вартости; бо чого не мож продати, задовжити, дарувати, те не має жадної реальної вартости. До тепер отже мужик за свої довги, податки і повинности панщинні відповідає лиш своїм движимим добром; старає ся отже мати єго як найменче, або коли єго має, то єго затає, щоби ніхто о нім не дізнав ся. Такий стан шкідливий і для вірителів і для дідичів, бо на чім вони тепер можуть свого пошукати? Але найбільше шкідливий він для дітей, бо котрий син мужика відобрав в добрім стані господарство по батькові? а щож решта дітей дістають з того движимого добра?“

„Сему лихови мож порадити надавши мужицьким ґрунтам вартість табулярну т. є. най буде вільно, щоби мужик ґрунт, на котрім сидить, враз з повинною від него панщиною і тягарми дарував, продав, задовжив, заставив, лиш не ділив; при чім в кожній домінії чи окрузі громадським установити треба книги ґрунтові. Через те дістало ся би гіпотечу на податки, повинности (панщинні), довги і т. д. Коли би злий господар того всего, або якої небудь з тих повинностей не доповнював, то би єго разом з невинними дітьми не відсуджувано, але би ґрунт з ліцітовано, а не наділювано би ним чоловіка чужого, котрий прийшовши без жадного заходу до того посідання не вмів єго цінити і по більшій часті таке наділенє вважає скорше тягаром ніж ласкою і способом доробити ся собі якого маєтку. Віритель був би заспокоєний: діти не лишились би зовсім без маєтку, а той, хто би купив ґрунт, старав ся б усіми силами утримати ся при нім. Піднеслись би отже господарства мужицькі; кождий мужик знав би, що всі свої повинности мусить конче виконати; маючи можливість через закупню ічих ґрунтів (на ліцитації) збільшувати свої посілости і забезпечувати долю своїх дітей, мужики набрали би охоти до праці і заробкованя. Також у службних комірників піднеслась би охота до заробкованя, скоро би побачили, що можуть прийти до посідання (опять таки через ліцитацію!); бо до тепер кождий, хто не посідав ґрунту, лиш о стільки мусів працювати, щоби заспокоїти свої щоденні дуже малі потреби; не марновано би пусто часу і сил на дармованю, на п'ятках, торгах, не було би браку робітника, а кождий господар міг би видосконалити своє господарство і далеко більше продукувати. Всілякі фабрики мали би далеко

лекший приступ до нашого краю, бо все се лиш за-для браку робучих рук не може бути переведене“...

„На тім фундаменті (т. з. опять таки на ліцитаціях!) мож би винайти далеко відповіднійший спосіб заемоги для мужиків як дотеперішній, для панських маєтностей такий прикрий; бо мужик дістаючи тепер легко поміч не вміє єї цінити і вона по більшій часті пропадає для дідича, а не приносить пожаданого впливу на бит заеможенного, котрий спускаючи ся на заемогу марнує що має і не думає про завітрішню днину... Коли ж би власність ґрунту давала безпечну гіпотеку, то кождий дідич міг би призначати певний капітал на заемогу для підданих, давати їм позичку на приписаний процент і розділити єї на виплату ратами. Було би то певного рода заведенє кредитове для мужиків а оощадности для слуг і не посідаючих ґрунтів, котрі в тім заведеню (т. з. у дідича) могли би складати на процент призибраний з заслуженини і зарібку гріш. З того вийшли би несказано добрі наслідки для всіх. Мужик був би переконаний, що мусить свої повинности (панщинні) відробити або довг віддати, бо інакше зліцітовано би єму ґрунт; буде отже пильніше ходити коло свого господарства. Дідич переконаний, що єго заемога єму не пропаде але навіть ще процент принесе, легше заеможе; а мужик, коли єго потреба притисне, не буде мусів, не діставши заемоги від пана, віддавати ся в руки жидівські і лихварські, котрі забирають усе єго добро“...

Очевидна річ, що всі ті прекрасні реформи зможуть після гадки автора лиш тоді принести пожиток, коли буде звернена належна увага на моральне образованє народа. Заведені до тепер школи не приносять пожитку для загалу, для котрого достаточні будуть шкільки парохіальні релігійні, в котрих священники повинні народови від маленької дитини впокувати основи релігії, моральности, обовязків кожного чоловіка для суспільности, повинности, котрі на него накладає єго стан, замилуванє для праці і порядку“. Таким способом менчим коштом зробить ся далеко більше для людей і краю, як дотеперішнім, де мужицькі діти, послуховавши щось троха науки в школах, набирають лиш ненависти до свого стану, уважаючи себе спосібними до чогось висшого, а не маючи на стільки розуму, щоби розміркувати свої сили, кидають са на різні занятя, в котрих натикають ся на нові перешкоди і шукають причин своєї невдачі в теперішніх суспільних порядках; звідси невдоволенє, видумуванє нових теорій, тайні і явні товариства, розрухи і т. д. Щасливий такий, котрий опам'ятавши ся ще завчасу, кине на бік самолюбство і вертає до давнього становиска“.

Та се ще не вся реформа, котру граф придумав. Застановили єго також обовязки, котрі закон наложив на дідича. „Окрім обовязку утримуваня своєї громади в добробиті (і як прекрасно він сей обовязок сповнював!) — каже автор — відповідає він ще за точну сплату податків через мужиків, за порядок і поліцію місцеву, за відставленє і вибір рекрутів і т. д. Дідич відповідає за неспосібність, лінивство а навіть неретельність свого мандатора; мусить удержувати поліцію, пошукувати злодіїв, злочинців, волоцюг; мусить в разі якої провини карати винуватого в першій інстанції або віддавати до висших судів. Все те бу-

дить ненависть в темнім народі, котрий привикши з дзвен-давня лиш своєму панови виконувати свої обовязки і повинности, має до тепер переконане, що всі єго теперішні обовязки видумав пан на свою користь; а ненависть веде єго аж надто часто до шимти.“ Звідси походять до думці автора ті часті пожежі в наших краю, котрі нищать маєтности панські і справляють найгірші наслідки для загального стану нашої провінції. „Де зле, там треба радити, каже граф. А єдина рада лежить в тім, щоби позбути ся того величезного тягару, а задержати собі лиш зверхність патрімоніальну, поки наш нарід через дашьне образоване фізичне і моральне не дійде до того стану, щоби міг зовсім сплатити ся з обовязку, котрий лежить на грунтах рустікальних. Тоді — аж тоді! — ввійшли би грунти ті в категорію вольних грунтів рустікальних, але і тоді ніколи не могли би одержати тих прав, котрим и від них різнять ся домінікальні посілости.“

„Се ціль, каже автор, до котрої кождий добре мислячий, о гаразд свого краю дбалий горожанин стреміти повинен; але ціли сеї не мож від разу осягнути, і лиш наведене пристовляюче средство т. є. наділене мужиків власністю посіданих через них грунтів може устелити дорогу до дальшого поступу.“

Та є ще після гадки автора ціла група економічних відносин, котрі круг теперішнього господарства (панського) стісняють і промисл краєвий тамують, котрі отже яко перестарілі повинні бути зреформовані. До тої групи належать всі спільні ужиткованя, так зв. сервітути, а то: спільні пасовиска, вруби до чужих лісів, абирання по лісах і пасовисках, сіножати громадські по панських лісах, де дерево двірське а сіно мужицьке, а врешті десятина т. є. віддаване в натурі на удержане пароха десятої часті сирих плодів рілляництва. Сервітути ті суть після гадки автора або правними документами обезпечені або опирають ся „на нововинайденім приписі“ виконуваня посіданя. Кожде спільне ужитковане доводить до непорозуміння і охоти розширення свого права. Управнений з бажаня зиску хоче чим раз більших користей; противна сторона хоче очевидно дати як найменше. Звідси вічні спори і правованя; сторони тратять часто дорогий час і маєток для річи, котра того всего не варта. Треба отже вглянути в сервітути обезпечені документами і о скільки мож означити права кожної сторони, а то або через сплату тих прав ужиткованя грішми, або через їх нумеричне означенє. Сервітути ж, котрі повстали через уживанє, походять по найбільшій часті ще з давніх відносин чисто патріархальних, котрі існували між дідичем а громадою. Давнійше дідич дбаючи про добробит мужика а не сподіваючи ся ніколи, щоби єго ласка могла колись перемінити ся в обовязок, не маючи стілько потреб і обовязків як тепер і при менчій людности позволяв громаді пасти худобу на своїх перелогах, давав збиранину на опал, бо лісів було далеко більше а потреба лісного господарства була незнана, позволяв навіть пасти по лісах, сіно косити, поляни робити. Давав також мужикам дерево на будинки і всілякі господарські потреби. І слушно; адже ж все те було панське.

„Але з переменою обставин, з побільшенем людности і заведенем господарства і порядку відповідаючого потребам часу (?) повинні всі

ті надужитя або зовсім устати або бути ограничені за відповідну винагороду раз на завсігди, особливо за-для того, що вони в пізніших часах по більшій часті з добродушности або недбальства властителя або з перекуштва і неретельности єго заступника повставали і ще тепер повстають... Але найвідповіднійша переміна в приписах урядових не принесе користи без средств примусових до дотримання і як найдокладнішого виконання принятих обовязків“.

Очевидна річ, що коли би проєкт графа Красіцького зістав переведений, то се принесло би було величезну користь для господарств домінікальних. Найважніша для них справа, справа придбання потрібного для них числа безплатних робучих рук, була би раз на завсігди і радикально на їх користь поладжена. Вони, як бачимо, і до тепер укліли собі несогріше радити в сій справі; але того було їм мало та й не завсігди воно дописувало. Дотеперішнє придбанє тих робучих рук було всеж таки незаконне і могло практикувати ся лиш доти, доки уряд єго толерував. В тій хвилі однакж, коли урядова толеранція скінчилась, як се було як раз в часах, коли гр. Красіцький виступив зі своїм проєктом, практикуваний до тепер спосіб збільшування панщинної роботи мусів в значній мірі урвати ся. Мужики очевидно на таке безцеремонне збільшуванє панщини могли скаржити ся; уряд, звернений з яких-небудь причин против доміній, міг переводити острійше доходження; треба було належність претендованої панщини доказувати давніми інвентарями або інчими важними документами; конець кінців справа ставала дуже непевною. Та й присилуванє поодинокого мужика до відроблювання претендованої панщини сполучене було з численними заходами і урядовими формальностями (K l u n k e r II. стр. 180—102), котрі в часах прихильности уряду для доміній виравді багато тратили ваги і значіння, але в часах, коли б урядови сподобало ся докладніше придержувати ся законних приписів, ставали ся небезпечними для незаконних претенсій. Особливо ж відсудженє мужика від посіданого ним ґрунту сполучене було з дуже великими формальностями і трудностями і було неможливе без довгих розправ і комісій і без дозволу окружного уряду (придв. декрет з 18. апр. 1785. ч. 408), розтягатись могло лиш на особу самого провинившого ся господаря, а не на єго дітей, котрі після приписаного патентом з 30. апр. 1787 для мужицьких посілостей законного прѣва наслідя приходили в посіданє відібраного батькови ґрунту (письмо циркулярне з 26. мая 1789) і допускалось лише з не-звичайно важних причин і лиш в посліднім і крайнім случаю (інструкція для окружних урядів з р. 1781, декрет губери. з 25 сент. 1827 ч. 64744, K l u n k e r II. стр. 186, 187, 222, 262, 263). Усе те ставило домінікальним стремлінням до збільшування панщинних повинностей до-волі прикрі перегороди, бо відбирало а по крайній мірі спиняло можливість частого уживаня сеї найострійшої кари.

Отже в сій важній для доміній справі проєкт Красіцького радикально прочищував їм дорогу. Скоро заведені будуть для мужицьких ґрунтів книги ґрунтові, котрі *notabene* провадити мав сам дідич, повинности панщинні кожного мужика будуть інтабульовані на єго ґрунті,

стануть отже річевим тягаром ґрунту, а не особистим тягаром мужика, і скоро не будуть в належний час і спосіб виконані (хто о тім мав би рішати, проєкт не подає), то будуть стягнені так як кожний інтабульований на ґрунті довг в дорозі екзекуції і ліcitaції ґрунту. Поступуване в порівнянн з дотеперішнім без порівняння гладше, швидше і грізнійше, бо спадаючи на ґрунт, котрий би в дорозі ліcitaції перейшов на купуючого, вигнало би з ґрунту не лиш мужика не відробившого свого довгу — панщини, але і его дітей, як сз проєкт виразно підносить, кажучи, що діти не стратили би всего маєтку (бо дістали би по-віставшу по сплаті вартости довжної панщини решту ціни купна-продажі). Поступуване се віддало би мужика зовсім на ласку і неласку дідича; дорога скарги до окружного уряду була би ему раз не завжди заперта; річ ясна, що живучи кожної днини, кожної години під такою страшною пресією, як скоро утрата ґрунту і цілковите обездолене родини, він мусів би стати далеко повільнішим для домінікальних претенсій як до тепер. Але про те, чи через таке полагоджене справи відносини між дідичем а мужиком поправили ся би, проєкт не згадує ані словечком.

Також і другу справу, котра домініям дуже лежала на серці, полагоджував проєкт дуже для них корисно. Закон накладав на дідича з причин суспільно-економічних і фіскальних обовязок запомагати своїх мужиків, коли вони попадуть в біду, збіжжєм на засів, на прожиток, давати поміч в хоробі, запомагати їх матеріалом будівлянням і т. д. (Klunker II. 95—105). Проєкт, як бачимо, не лише зносить всі ті обовязки, але замість них творить з запомог нове, небувале до тепер жерело доходів для дідича, бо замість дотеперішніх неопроцентованих запомог *in natura* кладе пожичку грішми на процент!

Коли зважимо дальше, що проєкт хоче зовсім звільнити дідичів від функцій першої політичної і судової інстанції, лишаючи їм однакож власть патрімоніальну над мужиком, що в кінці або зовсім хотів би внести сервітути, або їх ограничити по крайній мірі до можливого мінімум, то ясно стане, що в відношеню до доміній проєкт мав головню на цілі увільнити, о скільки мож, домінії від всяких публичних і суспільних обовязків, а помимо того придбати їм без найменшого кошту і заходу з їх боку як найбільше користей і прав. Все, що хоч би з далека заносило якимись обовязками публичними, що законно звязувало їх з загалом, все те проєкт називає невиносимим тягаром для доміній і по можности усуває, а натомість розширює і скріплює все те, що робило їх виключно лиш плянаторами і збільшувало їх економічну власть над мужиками-рабами. Кілька гуманних і поступових фраз, котрими граф старає ся заправити несмачну свою страву, не можуть закрити сеї зовсім негуманної і на кастовім егоїзмі основаної цілі, а вся суть его проекту виходить на те, щоби заспокоїти неважну жадобу доміній за безплатним робітником і придумати, як він сам каже, примусові способи до „як найдокладнішого виконування принятих (!) обовязків.“

При всім тім однакож подивляти належить витревалість і енергію, в якою автор проєкту боронить інтересів своєї касты. Зі всіх боків

піднімає ся против привілейів доміній грізна і завзята опозиція; демократична пропаганда польська теоретичними аргументами і практичною проповідю між мужиками підкопує ся під фундаменти суспільного строю, на котрім опирають ся їх привілейі; уряд, занепокоєний уділом декого із шляхти в політичних агітаціях, починає на ново прихилюватись на бік мужиків; роздразнене і ненависть мужиків против існуючого суспільного порядку і єго видимих представителів не лиш не угає, але змагає ся рівномірно зі збільшаючим ся гнетом і підневolenем; самі навіть упривілейовані видять konieczність якоїсь переміни і реформ, — але навіть признаючи се і виготовляючи в тій цілі проєкти, от як би і той, про котрий тепер іде бесіда, вони не тратьають з очей своїх інтересів, не опускають рук, але навіть конечні реформи старають ся повести так, щоби вони передовсім їм принесли хосен.

Коли отже проєкт гр Красіцького лагодив такі великі користи для упривілейованих доміній, то які ж користи лагодив він для підневолених мужиків?

Проєкт дає на се питанє ясну відповідь: наділене мужиків власністю посідаєних ними ґрунтів. Наділене се мало устелити дорогу до дальшого поступу, а іменно до цілковитого освободження ґрунтів рустікальних тоді, коли під властю патрімоніальною дідичів „фізичне і моральне образоване“ мужиків піднесе ся так високо, що вони зможуть цілковито сплатити паящинні обовязки наложеві на їх ґрунти.

Якаж се мала бути власність? Очевидно що не цілковита, бо від ґрунту свого мужик і дальше мусів би відробляти паящину. А цілковита власність і освободжене мужицьких ґрунтів від паящини ставились лиш яко ідеал для далекої будущини, коли то мужик годен буде єї зовсім сплатити. Тепер мужик мав би лиш право до вічного ужиткованя свого ґрунту, був би єго вічним посесором, а за те право платив би дідичеві яко властивому властителеві вічний чинш *in natura* в формі паящини. Була би се отже власність ужиткова (*Nutzeigenthum*, §. 1122 зак. ців.), котрої дідич не міг би єму відібрати, доки він відробляє паящину і годен поносити всі тягарі ґрунтови (§. 1130 зак. ців.); ґрунт свій міг би він заставити, дарувати і загалом поабувати як умовами між живючими так і через послідче розпорядженє волі (§. 1123 зак. ців.).

Коли собі однакож пригадаємо, що після наведених уже попередно законних приписів дідич не мав права відібрати мужикови ґрунт, доки сей відробляє паящину, що навіть в разі неможности або неохоти до відроблюваня відсуджене мужика від ґрунту допускалось законом лиш в незвичайно рідких случаях і лиш по довгих і скомплікованих доходженнях, — що дідич не мав права мужицького ґрунту ані втягати до своїх домінікальних посідоостей, ані продавати, ані міняти, ані ділити і навіть в разі відсудження мужика від ґрунту або іншого якого опорожнення мужицького ґрунту мусів посадити на ній іншого мужика, то побачимо, що наділене мужика ужитковою власністю в сім відношеню зовсім не поправляло ані не зміняло правного положення мужика, не принесло би єму ніякої користи. Правда, не маючи ужиткової власности він не міг свого ґрунту ані задовжити і заставити, ані заміняти

ані продати; але в его положенню яко панщинного мужика се було для него радше користю як шкодою, бо хоть не міг він затагнути без дозволу діди́ча позички по над 5 алр. (патенти з 13. ю́ля 1776 §. 8, з 1. ю́ля 1781, з 3. а́пріля 1784 і о́кружне пи́сьмо з 3. а́пріля 1787), отже і затагнене більшо́ї позички на продукті́вні цілі ледви чи було можли́ве, то за те не міг ему ніхто з правом за́ставу або і́ншими я́кими тя́гарами влі́сти на гру́нт; а прода́вати або да́рувати гру́нт він так рідко хоті́в, що бра́к сего́ права зо́всім не да́вав ся ему в зна́ки. Не міг він, пра́вда, розпо́рядити сво́ім гру́нтом теста́ментарно при сме́рти; але па́тент о на́слі́дю му́жицькі́м з 10. ма́я 1787 (K l u n - k e r III, 646) до́пускав і при́писува́в зако́нне на́слі́дє не́теста́ментарне му́жицьких гру́нтів з ба́тька на си́на. І в си́х отже відно́шенях на́ді́лене у́житково́ї власно́сти не при́несло би му́жикам жа́дно́ї користи, бо хоть пі́сля пі́вільного зако́на він не бу́в у́житковим вла́стителем, то бу́в ним май́же ві́ всіх найва́жні́йших відно́шенях пі́сля зако́нів полі́тичних, а зва́живши, що пі́сля §. 1146 за́к. ці́в уно́рмоване пра́вних відно́син між ді́ди́чами а му́жиками (підда́ними) нале́жить вла́сне до зако́нода́вства полі́тичного, то окре́ме на́ді́лене му́жикам у́житково́ї власно́сти було в гру́нті рі́чи зо́всім зли́шне і не предста́вляло для них жа́дно́ї ре́ально́ї ва́ртости.

Та воно́ було не тільки зо́всім без ва́ртости, але при́носило му́жикам позі́твну шко́ду. Пі́сля декре́ту при́дв. з 7. ма́я 1785 обо́в'язані́ бу́ли ді́ди́чі до́стаччи́ти сво́ім підда́ним безплатно́ все по́трі́бне до у́три́мання *sarta tecta* і *fundus instructus*, а о́крім того́ в ра́зі невро́жаю або я́кого і́ншого неща́стя да́вати ї́м безплатні́ запо́моги і не смі́ли ї́х о́крім до́пущених зако́ном ви́падків відсу́джува́ти від гру́нту (K l u n - k e r II, 34). Для му́жиків, ко́трі не ма́ли сво́їх лі́сів, не ма́ли отже з чо́го ста́вити буди́нків ані́ спра́вити ме́ртво́го інве́нтаря по́трі́бного до ві́дроблю́вання па́нщини і ве́деня вла́сного го́спода́рства, при́пис сего́ при́дв. декре́ту бу́в ду́же корис́тий, бо заспо́коюва́в одну́ з найва́жні́йших по́треб му́жицького́ го́спода́рства і за́тикав ти́м са́мим оди́н з найва́жні́йших же́рел па́нської́ са́мово́лі, бо не по́зволя́в се́ї потре́би ви́зискува́ти в ці́лі збі́льшеня да́нин і па́нщини. При́зна́не му́жикам у́житково́ї власно́сти відобра́ло би ї́м, як се пі́зні́йші прихильни́ки се́ї „ре́форми“ ви́разно́ підно́сять, се́ для них не́звичайно́ ці́нне пра́во; вони́ не ли́ше му́сили би ві́дробля́ти па́нщину́ так як до те́пер, без найме́нчо́ї по́лекші́ в тя́гарах і да́нинах, але му́сили би на сво́й ко́шт ста́вити буди́нки і спра́вля́ти інве́нтар без найме́нчо́го пра́ва жа́дати звороту́ ко́штів від ді́ди́ча, ко́трый ли́ш в та́кім ра́зі обо́в'язаний бу́в до вина́д-горо́дження ти́х ко́штів, коли́ гру́нт верта́в ся з му́жицьких ру́к під его́ безпосе́реднє воло́дінє і коли́ вони́ у́житі бу́ли на полі́пшенє і піднесе́нє го́спода́рства (§ 1137 за́к. ці́в.).

Ко́ли да́льше зва́жимо, що ді́ди́ч я́ко го́ловний вла́ститель ма́в би пра́во за́казати́ всі́ та́кі пере́міни на гру́нті і в го́спода́рстві, ко́трі пі́сля его́ — ді́ди́ча — га́дки мо́гли би зро́бити немо́жливим або у́трудни́ти ви́конанє его́ пра́в (§. 1129 а. ц.), що він мі́г від му́жика до́ма́гати́ ся, аби́ той у́держува́в і обробля́в сво́й гру́нт, а в ра́зі непослу́ху або неспосі́бности́ до по́ношеня́ при́писани́х до гру́нту тя́гарів ма́в пра́во

жадати відсудження мужика від ґрунту (§. 1130 з. ц.), що в разі залегого однорічного чиншу (в данім разі невідробленої панщини) мав право жадати зафантованя пожитків ґрунтових або судової ліцітації самого ґрунту (§. 1136 з. ц.), що дальше також его право продажі ґрунту було ограничене представленим дідичеві наслідника спосібного до веденя господарства і до поношеня ґрунтових тягарів (§. 1140 з. ц.), що при переході ґрунту з одного пожиткового власителя на другого дідич міг евентуально жадати оплати (§. 1142 з. ц.), а новий власитель звичайно був обовязаний вистарати собі у дідича документ правний, посвідчаючий відновлене пожиткової власности (§. 1145 з. ц.), — то зрозуміємо, що признане мужикам ужиткової власности не лиш не принесло би їм жадної користи, але противно в порівнянню з дотеперішнім їх економічним положенем принесло би їм дуже велику шкоду без жадної винадгороди, ба навіть ставило би їх під ще більшу може курателю панську, як була дотеперішня, відбираючи їм рівночасно опіку окружних ц. к. староств. — а легка можливість відсудження їх від ґрунту віддала би їх дідичам зовсім на ласку і неласку.

Коли би отже мож признане пожиткової власности назвати реформою, то хіба не реформою на ліпше але на гірше, якими були загалом усі панські реформи в справах дотикаючих їх відносин до мужиків.

Проект признання мужикам пожиткової власности був зрештою зовсім не новий; ще в минувшім віці его піднесла сама власть державна, котра стараючи ся спеціально в Чехах, Мораві і Шлезії перешкодити переходови мужицьких ґрунтів в панське володінє хотіла довести до того, щоби мужицька земля оставалась в руках мужиків, а поодинокє мужицьке господарство щоби переходило з батька на сина (*das Bauernland dem Bauernstand, das Bauerngut dem Bauernsohn*). Була се одна із точок реформаторської програми, котрою держава XVIII. віку хотіла причинити ся до освободження і піднесеня мужицтва яко головної підвалини державного гаразду через признанє ему прав власности і поправу его права повіданя. Можливість набути пожиткову власність мав мужик і перед тим на підставі добровільної угоди з дідичем, а то в той спосіб, що за признанє сеї „власности“ платив дідичеві певну угоджену ціну купна; за-для того ґрунти, котрі переходили на ужиткову власність мужика, називали ся ґрунтами закупними (*eingekaufte Rustikalgründe*), а всі інчі панщинні ґрунти мужицькі називались ґрунтами незакупними (*uneingekaufte Rustikalgründe*). Держава зовсім не мішала ся перед тим до таких добровільних угод, котрих було зрештою дуже мало, бо мужики розуміючи дуже добре проблематичну вартість такої власности, котра зовсім не була власністю, зовсім не квантили ся платити за ню доволі значну заплату. Аж в 1769 році, на підставі справозданя так зв. *Staatswirthschaftsdeputation* постановила держава взяти в свої руки ініціативу до загального заведеня пожиткової власности на мужицьких ґрунтах, сподіваючи ся в той спосіб забезпечити мужиків від покривдження через дідичів особливо через самовільне переносненє незакупного мужика з одного ґрунту на другий. Через те — казало повисше справозданє — що дідичі пильних і за-

попадливих господарів, котрі свої ґрунти піднесли і добре загосподарували, переносять на запушені ґрунти або на пустки, або добре загосподаровані парцелі їм відбирають а запушені їм приділюють, являє ся неможливим заведене доброї і рівномірної господарки на всіх ґрунтах; противно, через те убиває ся всяка охота до праці і запопадливості, а систематично плекає ся лінивство і розпуста. Та позаяк після погляду держави дідичі були єдиними властителями мужицьких ґрунтів, значить мали повне право наділювати їх кому їм хотіло ся, думала держава, що зарадити лихови мож лиш через загальне признание мужикам пожиткової власности. Запитані в сій справі Стани чеські і моравські, хоть не мали нічого против закупа ґрунтів мужицьких, радили однакож лишити все на добровільну угоду між дідичами а мужиками. Вони загалом не хотіли зміни існуючого суспільного порядку, ані навіть дискусії над питаннями реформ. Хто знає, до чого то може довести, коли якийсь новий дух почав отсе загніжджувати ся в адміністрації і держава почала до всего мішати ся! *Quia non movere*. Бо кінець кінців все таки могло би прийти лиш до обмеження панських прав. Справа признання мужикам ішла отже дуже пеньаво. Але коли держава патентами панщинними (з р. 1768 для Шлезії, а з р. 1775 для Чех і Морави) взяла ся серйозно до забезпечення мужиків і їх землі від насильства дідичів, стратила власність дідичів до мужицької землі для них всяку практичну вартість. Відсуджуванє мужиків від ґрунту не мало вже жадного змислу, бо після сих патентів землю мужицьку не мож було вже прилучувати до домінальної, але треба було знов наділити якомусь мужикови. І загроза відібравя ґрунту не могла вже довести до побільшеня панщини і інших даєин, від коли повинности панщинні були патентами стисло означені, а уряди окружні з чим раз більшою енергією стали доглядати докладного виконання законних постанов. Остав ся дідичам лиш тягар достарчуваня мужикам матеріалу на будинки і обовязок заомоги в разі неврожаю або інших нещасть, — остав ся врешті страх, що держава дальшими реформами може дідичів ще більше обмежити в справі диспозіції незакупними ґрунтами або навіть надати мужикам право пожиткової власности зовсім безплатно. Вони стали отже домагати ся, щоби держава присилувала мужиків до закупа незакупних ґрунтів.

Але свою ціль, щоби мужицьку землю забезпечити для мужиків а крім того законно унормувати і обмежити мужицькі повинности панщинні, держава вже досягнула була повисше наведеними патентами і коли би уважала, що забезпеченє се ще не зовсім достаточне, то була вже на стілько сильна, що могла заострити законні приписи і послух для своїх постанов вимусити на непокірних. Для держави отже, а тим більше для мужиків, котрі реформами державними дістали всі добрі сторони пожиткової власности без єї тягарів, признание пожиткової власности було зовсім непотрібним. Ані Марія Тереса, ані Йосиф навіть не думали о силуваню мужиків до закупа, полишаючи єго добровільній угоді між дідичем а мужиком. Одно лиш, що Йосиф II. в сій справі ще зробив, було те, що предложив чеським, моравським і шлезьким Станам безплатне признание мужикам ужиткової власности за

рівночасним знесенем обов'язку достарчування мужикам матеріалу на будинки і запомоги в нещастях. Але Стани заперестували енергично против сего предложення, і на тім справа заснула в Чехах аж до 1848 року*).

Таке саме предложене зробив був цісар Йосиф II. також Станам галицьким. Декретом придв. з 7. янв. 1785, губ. ч. 2463 считав їх цісар, чи би не хотіли незакупні ґрунти віддати підданим своїм безплатно на власність наслідну, бо через те не лише би нічого не страшили, але противно скористали би те, що увільнились би зовсім від лежачого на них яко на верховних властителях обов'язку достарчення безплатного своїм підданим всего до удержання *fundi instructi i sartorum tectorum* а також безплатної запомоги своїх незакупних підданих на случай неврожаю і інших потреб.

На се завізане відповів Виділ Становий в імені дідичів рапортом з д. 24. фебр. 1785 ось що: Дідичі всіми силами причинять ся до осягнення гуманної цілі монарха; Виділ признає, що мужики в тих сторонах Мисленицького, Велицького, Тарнівського і Ясельського округів, в котрих ґрунти посідають яко власність наслідну, ріжнять ся дуже від сусідніх мужиків посідаючих незакупні ґрунти трудолюбивістю, господарністю, добробитом і навіть ліншим зверхнім укладом, — додає однакж зараз, що багато дідичів в інших округах, котрі заохочені тим прикладом не лише подарували своїм підданим ґрунти через них посідані, але їх від усіх повинностей за уміркований чинш увільнили, дізнали зовсім противних наслідків, що незабавки застали підданих більше лінвих, більше запитих, біднійших, їх власні ґрунти далеко гірше оброблені, а чинш так значно залеглий, що мусіли зречи ся его стягнення. На підставі сего (зрештою більшє зовсім не виказаного) факту думає отже Виділ, що само признає власности не лише не всюди веде однакж добрі наслідки за собою, але що таких добрих наслідків доти не мож надіятися, доки наш мужик не позбуде ся головних своїх недостатків: лінвства, пияства і забобонів. Бо якій же інчій причині — каже Виділ — як не тим закоріненим недостаткам треба приписати, що галицький мужик до роботи коло власного господарства рано перед 10-тою або 11-тою годиною не виходить, що до жадної роботи, котру для себе робить, не прикладає такої уваги і пильности, як добрий робітник, що від зисковійшого але більшої роботи вимагаючого способу господарювання воліє такий, котрий хоть менче доходу приносить, але менче заходу коштує, що на Покутку і Моділю в кожнім майже селі кожного року по кілька мужиків свої ґрунти лиш для того покидає, що місце, в котрім єму худобина заслабла, жінка або дитина померла, уважає яко зачароване. Забобон сей, твердить Виділ, є такий загальний, що коли би дідич замість ґрунту в такий спосіб покинутого не дав іншого двірського, то стратив би не лише цілий пожиток з покинутого

*) K. Grünberg, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. Leipzig 1894. I. 253—272.

грунту, котрого жаден інчий мужик не візьме, але і робітника. Думає отже Виділ, що само признане власности тим менче зможе вилічити наших мужиків від тих недостатків, що відбираючи їм єдиний страх, котрий їх здержував від надмірного занедбання їх ґрунтів, т. є. страх, щоби ему ділич їх не відібрав, не подає їм жадної нової заохоти до праці. Бо і тепер, хоть ґрунти через підданих заняті суть власністю домінікальною, жаден ділич не переносить без важної причини з одного ґрунту на другий, — противно, ґрунт мужицький переходить звичайно з батька на сина або зятя. Ще важнішу причину, за для котрої треба би адержати ся з проєктованим кроком, вивів Виділ в нерівнім розмірі ґрунтів мужицьких в відношенню до повинностей лежавших на ґрунті, — нерівність, котра після єго гадки впливає по части з поступенної колонізації сіл і забору лішних ґрунтів через перших колоністів, а в переважній части вкрала ся геть пізнійше через арбітральне шафование мужицькими ґрунтами через двірських офіціалістів і через пізнійше наділене мужиків ґрунтами домінікальними. Думаючи, що ся нерівність по признаню власности дала би ся підданям в цілій своїй силі в знаки і викликала би несказано багато скарг, поставив Виділ внесенє, щоби признане мужикам ужиткової власности відложити аж до укінчення поміру катастрального і заведеня проєктованої урбарії, від котрої сподівався справедливого розкладу повинностей урбаріальних.

Додав однакж, що не належить вимагати від діличів безплатного признання власности, але противно постановити треба для цілого краю певну хоть би найнижшу суму яко ціну відкуну і вложити на підданого обовязок, щоби зложивши сю ціну просив о признане власности і тільки тоді, коли би ему ділич без слушної причини відказав, домагав ся в дорозі рекурсу признання від уряду ціркулярного. Таким способом, твердять Виділ, досягнуло би ся не лишень тую користь, що лиш самі дбалі господарі доступили би власности своїх ґрунтів, але навіть вони самі привязували би до неї більшу вартість, переконавши ся, що признане єї становить род дістінкції між дбалими і недбалими господарями, і що мусіли єї власним коштом окунити!

На сю класичну аргументацію мож би було запитати ся. де то і котрі діличі „подарували“ мужикам посідані через них ґрунти, бо о тім ніхто нічогоісінько не знав; мож було сказати, що коли мужик справді такий лінивий, запитий і темний, яким єго Виділ змалював, то се лиш овод довговікової „культурної“ праці діличів над ним, котрий може як раз длятого так мало дбав про себе і своє господарство, бо весь дохід з него і без того пропадав в панських кішенях. Але Йосиф II не вважав за відповідне вдавати ся в довшу конверсацію з Виділом на порушені через него теми, а відповівши декретом придворним з 7. мая 1785 коротко, що галицькі Стани поміняють ся думаючи, що саме признане власности не буде мати добрих наслідків і що докази своєї помилки можуть найти в самій таки Галичині, здивувався, що галицькі Стани, котрі на початку свого рапорту заявили були цілковиту готовість до признання мужикам ужиткової власности, при кінці того самого рапорту зажадали, щоби се признане відложити аж до переведеня нового поміру краю і заведеня урбарії і приказав, щоби признане сеї

власности полишити зовсім добровільній угоді між дідичами і мужиками. Рівночасно ж тим самим декретом належив на дідичів примусовий обов'язок до безплатного достарчування мужикам будівляного матеріалу і за-помог*).

Розпочатими незабавки після сеї невдалої проби великими реформами, а спеціально патентами з 1786 і 1789 р. зробив Йосиф справу признання мужикам ужиткової власности зовсім безпредметовою, бо признав незакупним ґрунтам мужицьким майже такі самі права, які мали ґрунти закупні, котрим прислугувала ужиткова власність, а при тим усунув для них усі недогідні сторони ужиткової власности. Ужиткова власність стала стже для мужиків не тільки зовсім непотрібною, але як то попередно показано, навіть шкідливою.

Які зрештою неоправдані були надії, котрі урядові реформаторські змагання прив'язували первісно до ужиткової власности, показує найкрасше той факт, що декретом придв. з 20. янв. 1787 признано безплатну позиткову власність підданим ві всіх камеральних і духовних маєтностях (губ. розв. з 20. февр. 1787 ч. 4201. Klunker II, 51), а про те не чути було нічого, щоби через те економічне положенє тих підданих піднесло ся в чім вебудь по над економічне положенє решти мужицтва. Се новий доказ старої правди, що абстрактною формулою народа не нагодуєш, а ще до того такою, котра, як ужиткова власність — *lucus a non lucendo* — була рідною дитиною того варварського суспільного строю, котрого головною признакою була панщина і правне та економічне підневолєнє всієї робучої людности.

Таким способом справа ся заснула мертвим сном на цілих 67 літ, і доперва гр. Казимірови Красіцкому судило ся воскресити єї своїм меморіалом на те, щоби вона яко доказ прихильности галицьких дідичів для поступових реформ блукала кілька літ як мара в актах, меморандах і нарадах галицького шляхотського сойму, поки катастрофа 1846 року не приспала єї на віки.

Спосіб зрештою, в який Виділ становий, а спеціально єго референт Тадей Василевський приняв сей проєкт, не давав єму надії навіть на таке коротке жите. Василевський в рефераті з д. 7. окт. 1842 назвав проєкт сей „непридатним до спеціальної розправи, бо хоть він трактує про важні справи і містить в собі не одну розумну гадку, котрою при спосібности мож буде похиснуватись, то все ж таки справи ті трактовані в проєкті кумулятивно і лиш загально, в тоні конверсаційнім, без близшого подання способів, як би дійти до задуманої цілі“.

Граф Красіцкий однакж, котрий своєму проєктові приписував далеко сягаюче значінє і вважав єго навіть першим початком до цілковитого знесеня підданства і панщини, а єго неясність і двозначність старав ся прикрасити тим, що в тодішніх часах абсолютизму і приста-

*) O nadaniu poddanym praw własności użytkowej do gruntów rustykalnych niezakupnych i skutkach tego nadania (Аллерат No 8 до рукопису Оссол. 2945, стр. 3—8).

рілих пересудів (шляхти) не мож було отверто висказати остаточної цілі, не анеохотив ся рефератом Василевського. Коли Сойм становий зібрав ся д. 19—27. сент. 1842 року на наради, зійшло ся на его просьбу того дня вечером кількох депутатів у Василевського, де їм відчитано меморандум гр. Красіцького і подане Йосифа Левіцького з Бунова, в котрім короткими словами висказана була потреба відповідного упорядкування справ підданських. „Меморандум, оповідає Красіцький, розцікавило зібраних; сплячих пробудило, мислячих задоволило і всіх переконало, що скорше чи пізнійше дотеперішні відносини (дідичів до мужиків) мусять перемінити ся.“ Конець кінцем постановлено, щоби справу сю порушити на будучім соймі, при чім гр. Красіцький, як каже, для того, що знав слабу сторону референта Василевського і щиро его поважав, заявив, що дальше веденє справи віддає в его руки.

В р. 1843 розпочав Сойм становий свої наради д. 18. сент. Дня 19. сент. вечером зійшло ся багато депутатів до Станіслава гр. Скарба в будинку театральнім на довірочну нараду, в який би спосіб сю справу поставити на порядок дневний соймових розправ. На нараді сій Василевський оминаючи зовсім проєкт гр. Красіцького виступив від разу з проєктом знесеня панщини. Але проєкт его викликав велику опозицію і гнів; багато депутатів противило ся рішучо, щоби справу сю порушити на соймі; інші ж не хотіли віддати веденє справи Василевському. Ледви не ледви удало ся якось утихомирити опонентів (Меморандум гр. Красіцького ut supra стор. 10—12).

Який же то був проєкт і чим він викликав таке сердите супротивленє? Докладного справоздання о сій нараді — окрім кількох повисших слів в меморіалі гр. Красіцького — не маємо. З рукописного матеріалу однакж, котрий маємо під рукою, можемо собі відтворити коли не докладний образ тої певно дуже цікавої дебати, то по крайній мірі проєкт самого Василевського і гадки его противників. За-для важности предмету і докладного зрозуміння того, що зробив Сойм становий в сій справі, постараємо ся показати одно й друге.

(Далі буде.)

Іван Заневич.

Критика і бібліографія.

XX. До етнографії Новоросії.

Матеріали по етнографії Новоросійського краю собраныя из Елисаветградскаго и Александрійскаго уѣздовъ Херсонской губерніи В. Н. Ястребова. Одесса 1894, стор. 202.

Це дуже симпатичний звичай — видавати етнографічні матеріали групуючи їх по дуже точно визначених межах, по районах. Проф. Сумцов дивлячись (у „Кіевській Стар.“ 1895, май) на книжку Ястребова з того погляду, що „содержаніе ея — большей частью извѣстное“ та що „варіанти — по формѣ слабыя и малозначительныя“, не похвалив її так, як вона того варт. Я знов уважаючи на те, що праця Ястребова добре обмальовує нам іменно Новоросіє, охоче забуваю про те, що в ній мало є мотивів оригінальних на цілу Україну або й на цілу Словянщину, як того бажав би проф. Сумцов, маючи в тім свою рацію.

Повіти Єлисаветський та Александрійський — це така область, яка дуже й дуже заслуговує окремих дослідів, бо в тім буде самостійний науковий інтерес. Обидва повіти з погляду етнографічного — типові репрезентанти т. зв. Новоросійського краю. Саме з відси пішла колонізація новоросійських степів; місто Єлисавет (офіційно Єлисаветград) — осередок колишньої Нової Сербії; тут, у цих повітах, ще й досі одбуває ся обопільний вплив усіх тих народностей, з яких склав ся і ще й тепер складає ся особний етнографічний тип — новоросійський. Мова тут панує українська, тим-то для нас Новоросія — се ж та сама Україна. Сербі, що в минулім століттю подали найбільший, найчисленніший матеріал для колонізації сього краю, тепер уже розтанули, розпили ся серед Українщини. Ястребов згадуючи про це в своїй передмові, запевнює, що од Сербщини нема тепер там навіть зостатку, „хотя слѣдуетъ предположить, что и они внесли въ окружающую среду нѣчто свое“. Проживаючи що року поблизу Єлисаветського повіту та раз-у-раз стрічаючись із прихожими людьми з тієї місцевості, я можу сказати, що тее „нѣчто“ та той „зостаток“ можна добачити в новоросійській лексикі. В мене є ціла збірка слів позачислених од Українців з єлисаветського повіту, з південної частини Звингородського та з ю. ч. Чигиринського, які я міг порозуміти тільки за підмогою сербської мови. Опроче міні здає ся, що й на тамош фонетикі українську Сербі мали деякий вплив, хоч, правда, в тих особливостях новоросійської фонетикі, які я міг спостерегти, дехто міг би добачити по просту вплив великоруський.

Той матеріал, який подано в книжці Ястребова, збірив ся багато літ, по троху од самого Ястребова, відомого етнографа, по троху од його помічників під його ж таки провідом. В передмові Ястрєбов каже, що „изъ того сырья, которое накопилось за десять лѣтъ времени, предлагается здѣсь только то, для чего или вовсе нѣтъ прямыхъ аналогій въ печатныхъ сборникахъ, или есть варианты, разнящіеся въ подробностяхъ“. На те проф. Сумцов зазначає: „Отъ такой осторожности сборникъ лишь выигралъ“ („К. Ст.“, май, 192). Я не зовсім згоджую ся з таким судом. бо як що праця Ястребова має бути матеріалом для етнографії іменно Новороссії (а так воно стоїть у заголовку), то випадало би принаймні зазначити, що така або така казка, яку записано приміром десь в Угорщині, оповідаєть ся з дрібними одміними і в Новороссії. Багато місця такі зазначування не взяли б, а корисні були б дуже. А ще більше користі ми могли б сподівати ся од таких зазначувань в руках не чіх, як Ястрєбова, бо він має дуже гарну звичку (яку тепер наші етнографи не раз кидають) — пильно показувати, де і в яких печатних збірках уже був такий чи такий сюжет. Ще того мало: він на кінці своєї книжки помістив такий вигідний „Указатель“, де подано не самі-но заголовки якої небудь казки або чого инчого, а такі добрий коротенький конспект із неї. Кому доводилось порівнювати будь-які етнографічні варіанти, той знає, яка се паморочлива робота: як воно бува важко перегортати по двацять разів хоч би Чубінського, аж доки в очах і в голові не закрутить ся. Ті „оглавлення“, які там є, нічогоісенько не помагають, бо хіба багато скажуть такі голі заголовки як „Щаслива дівка“, „Царевич“, „Бувальщина“ і т. і?! Отже Ястрєбову можна сказати щире спасибі за його конспект. Додати треба, що конспект або коротенька змістовна згадка подаєть ся од Ястрєбова не тільки до чогось довшого (напр. казки), а навіть до найдрібніших забобовів, які в тексті займають 2—3 рядочки. Через те „Указатель“ Ястрєбова дає спроможу швидко нашукати в його книзі те, що кому треба; а нашукавши потрібне місце в книзі — вже легко буде по вказівках Ястрєбова добрати ся до варіантів у чужих збірках, — одно слово — зорієнтувати ся*). При такій пильності

*) Тим я не хочу сказати, буцім Ястрєбов позовдив до купи всі варіанти, які оголошено досі. О, ні! Він зробив чимало — то правда; але й пропустив поробив чимало. Візьмімо напр. казку про Івана, що шукав вітру: д Ястрєбов очевидячки незвісно, що в Києві друкувала ся казочка: „Шукай-вітер“ особною брошурою. Варіант до казки ч. 6. (св. Микола подарував дідові баранчика, що годував його всякою стравою; дід продав; Микола дав другого баранчика, то с того вискочили люди с киями і побили діда) — міг би знайтись між инчим у „Молодику“ 1843, (II, 129) поданий од Костомарова, та варіант видано в Харкові 1893 — Ястрєбов про них не згадує. Не покликаєть ся він ніколи і на ті матеріали, що позбирав О. Стороженко („Укр. Оповідання“, т. I), навіть не згадує про відому казку: „Він лівного не молодом, а голодом“, що багацько разів друкувалась. Можна було б наділити цілу гору всяких пропусків. Ястрєбов уважає тільки на більші збірки, дрібніших він не бере до уваги. А вже ж що й казати про ті етнографічні матеріали, які друковано в Австрії! Вони zostали ся зовсім невідомі Ястрєбову. Час би вже нам зробити огляд або зводку всіх етнографічних записів укра-

Ястребова можна тільки пожурити ся, чому він не пообробляв увесь той матеріал, який він каже, що в нього є.

Згуртовано матеріал доволі систематично. Що правда: це було не важко зробити, бо Ястребов мав перед собою взірці в давніших збірках. Розпадаєть ся книжка на дві половини: 1) „Суевѣрія и обряды“, 2) „Легенды, сказки и рассказы“. Перший заголовок: „Суевѣрія и обряды“ — дуже мало натякає на той дорогий, багатий зміст, який ми стрічаємо в тій половині. Спершу тут викладають ся (переважно нашою мовою) думки новоросійських селян про внішній світ: про небо, світила, атмосферичні явища, про звірів диких та свійську скотину, про їхню вдачу та звідкіля вони взяли ся, про ліки для худоби, про птахів, про рослини; сюди ж долучено народній календар. Далі (в тій самій першій половині книжки) йде рубрика про людину: думки та забобони про всякі члени тіла, приміти, сні, народня медицина; забобони про уроки, про щасливі і нещасливі дні і т. і.; оповідання про відьом, вовкулаків, мертвяків, нечисту силу, пєсиголовців; повіря та обряди, які привязують ся до ваготи, родин, дитячого виховання (сюди ж йде велика рубрика — дитячі забави), до весілля, похорону. В цій половині книжки є дуже і дуже багато геть новітнього матеріалу. Друга половина — „Легенды, сказки и рассказы“. Дещо можна було б попереносити сюди з першої половини (оповідання про відьом, мерців, пєсиголовців і т. і.). Того, що ми звикли звати власне „казкою“, тут дуже мало: найбільше ми там бачимо легенд (в тім числі й дуалістичних) та побутових оповідань, що іноді переходять в анекдоти; поміж такими анекдотами є вигадки на людей чужої нації (параллелі можна було б шукати в Руданського). В кінці книжки ми бачимо розділ: „Топографическія названія съ мѣстными объясненіями ихъ“; це ніби доповнення до гарної брошури того самого автора „Малорусскія прозвища въ Херсонской губерні“, про яку я подав рецензію до „Житя і Слова“ торік.

Досі міні доводило ся переважно похвалити працю Ястребова. А вже ж можна йійі і погудити трохи. Я вже згадав, що чимало друкованих варіантів позоставали ся збирачеви невідомі. Сумцов („Кіевск. Стар.“. 1. с.) подає до збірки Ястребова звістки про варіанти білоруські, великоруські, французькі і т. і., навіть про румунські, і звичайно каже про кожен н-р: „а малорусскіе варіанты указаны г. Ястребовымъ“. Тимчасом ото й є біда наша, що „малорусскіе“ варіанти зазначено далеко не всі! Друга хіба цілої книжки Ястребова: нема фонетичної точности в записях. Сам збирач почуває цю свою хібу тай каже в передмові, що етнографічні записи то одна річ, а діалектологічні — друга, та що для діалектологічних записів треба особливих спеціалістів. Що й казати! діалектологічні записи не кожен може робити. Тільки ж

інських, або хоч казок. Чи не взялась би за це висококорисне діло тая людина, яка найбільш тепер знаєть ся на нашій народній словесности, себ то шан. проф. Сумцов?

звідси не виходить, буцім етнографови слід зовсім не дбати про фонетичну точність. Можна не добачити деяких тонкостей у мові, та гріх буде записувати щось проти духа української мови; напр. ми спокійно можемо простити Ястребову, що він записав (ст. 12) „въ великый боцци“ (хоч запевне йому сказано було: „великий“ або навіть „великий“), бо це ще дрібниця; але не можна прощати систематичне написання „ничь“ (= ніч), неначе наші шпильчі суголосники спосібні до такого знягчєня, яке ми бачимо в великоруській вимові (чь, шь, жь)! В загалі можемо сказати (і не тільки про теперішню книжку), що фонетика — то болюча виразка геть усіх Ястребівських записів; а ще гірше, що він плутає кулішівку і офіціальну російську правопис.

Кримський.

XXI. З нової чеської літератури.

1. *Magdalena, napsal I. S. Machar. V. Praze 1894.* I. С. Махар належить без сумніву до чільних поетів чеських новішої доби з погляду на свій талант. Та він займає в чеській літературі особливе місце ще й з іншого погляду, а власне jako провідник тав. наймолодшого покоління, що силкує ся йти слідом західно-європейської нової школи, котра по сі власному поняттю має замінити відживший ся реалізм. Ся нова школа, що в Франції виросла як один конар могучого дуба — натуралізму, та з часом, розвиваючи і поглиблюючи психологічний аналіз доходила до спиритуалізму, неокатолицізму та містички, в Німеччині повстала зразу під окликом натуралізму та соціалізму, та розвиваючи ся під впливом Росії (Достоевського та Толстого) і Скандинавців (Ібсена, Гарборга, Драхмана) вдала ся більше в філософію та підпала впливови талановитого філософа-індивідуаліста Ніче, котрий своєю критикою дійшов до духового і суспільного нігілізму. Отя поетична школа, котрої основною цілю є нервово роздразнене, невдоволене з оточуючих обставин і почуте власної безсилности та безцільности істнования, слабо якось приймає ся на чеськім ґрунті; чеський темперамент, саргвінічний, повнокровний та енергичний, схильний розвивати ся радше в шир ніж в глибину, не радо забігає в темні лабіринти психологічних тонкостей, не любить рити ся у власнім нутрі та філософувати над „вічними“ і нерозрешимими загадками бутя, коли довкола кінить голосне, рухливе національне житє, йде на тисячних полях палка культурна робота. От тим то понятє „чеський декадент“ являєть ся нам якоюсь *contradictio in adjecto*, а коли сьогодні говорять, що Махар є не тільки сам „модерніст“, але надто й голова та проводир чеських „модерністів“, то міні завжди ввижаєть ся тут тільки модна етикетка, під котрою треба шукати властивих, питомих прикмет таланту Махара і его талановитих або й безталанних молодших товаришів.

Розбір поеми „Magdalena“, остатнього і мабуть найдозрільшого твору Махара, переконує нас о тім. Думаю, що й для нашої громадо

розбір сей буде не без інтересу, бо дасть їй пізнати, якими темами займають ся сучасні чеські поети: в який спосіб їх оброблюють.

„Magdalena“, як читаємо в наголовку, у-перве нашкіцована була автором ще в р. 1887; без сумніву до того часу відносять ся ті політичні і полемічні уступи, що надають поемі ширше, історичне значінє. Викінчена була „Magdalena“ тільки в 1893 році; тоді ж автор почав було друкувати єї в радикальнім журналі „Nove proudy“, поки нагінка за тзв. Омладиною, висмковий стан у Празі і урядова круціята против радикальної преси не зробили кінця й „Novum Proudum“. Таким способом Махарова поема вийшла в світ тільки 1894 р. Є се маленька, елегантна книжечка з рисунком на обложці, що показує елегантну молоду панночку з сигаретою в устах; сидячи вдивляє ся вона в трупачу гелову, котру держить в руці прямо свого лица. Отсе й є символічно змальована героїня поеми — Магдалена, що кає ся своїх гріхів і думає о смерті. Вже з сего рисунку, з пози панночки, з сигарети в єї устах, з кокетливо зачесаного волося і рук голих повисше ліктів можна зміркувати, яких гріхів кає ся ота Магдалена, якого розбору се героїня.

Поема розпочинає ся прекрасним описом літнього вечера в Празі. Опис сей, важний для характеристики автора, пробую передати тут нашою мовою, що̄ заразом дасть міні змогу показати читачам віршову форму оригіналу.

День — субота. Місяць — май
Час — чверть шестої години.

День жаркий на схилку сонця
В перве з глубини мов диме.
Щось вохке пройшло в повітрі;
Різні запахи сильнійше
Пронеслись по вулицях
Скривлених, вузких, коротких.
Замкнені крамї бідашні
Богомільних жиловинів,
Та кінить жите гаряче
В коло них бурливим тактом.
Нестрий тлум людей вирує,
Гомонить, смієсь, жартує:
Ось робітники з виплати
Идуть в забрукавих убранях,
Ось вояки, волоцюги,
Там швачки — лице пожовкле,
Гривка счесана над очи;
Слуги гуторять крикливо
Коло студії, старші жоли —
На руках блідонькі діти —
Край дверей ось поставали,
Щось говорять острим тоном;

Із шинків приземних світла
Бють потоки, та тамують
Їх червонії заслони;
Десь гармоніка заграла —
Бе, бурлить жите кіпуче.

Осьма вибила... Гук дзвонів
Понад Прагою розляг ся...
Гармонійні, повні тони
Западають в гамір той.
Миг врочистий. З гирл спіжевих
Над тим згаслим скварним днем,
Над тим морем криш червоних,
Над тим лісом ріжних веж,
Над тим змроком, що силиває
В лябірінт вулиць крутих,
Над тим всім, що в них клубить ся,
Над утіхами марини,
Жалем, гордонцями, горем,
Сваром, брехнями й любовою,
Над хитким тим і нікчемним,
Ефемерним людським „я“
Бе кудись в небес склепінє
Розгук: Ave Maria !

Се не одинокий велично-прекрасний, а при тім наскрізь реальний, далекий від утертої фразеології, свіжий, реалістичний опис в поемі Махара. Я високо ціную ті описи; в них талант автора виблискує в цілій силі і міні здасть ся, що власне вони, порозкидані в поемі як мильові стовпи, найліпше вказують дорогу, куди б его талантови далі прямувати.

Та після сеї прелюдії автор вводить нас в дім продажноі любови, де герой поема, зблизований чеський панич, пізнає героїню, одну з тих дівчат, котрі Махар характеризує ось якими вдатними словами:

Входять постаті дівочі
В пестрих, фантастичних строях;
Смілий зір очей блискучих,
Грудь білієсь незакрита,
Острі пахощі, пухкії
Голі рамена й литки —
Се банкрутницї чутя,
Що в ігорні світа грають
О шмат хліба; усміх, жарти,
Молодість, краса є пиві —
Завтра інша карта впаде
І все програно на віки...

Люсі одна не подібна до них, одна між тими Венерами пригадує Гетівську Гретхен. Панич вдає ся з нею в розмову зразу о байдужних предметах, а далі починає єї моралізувати :

„Ну скажіте, як се сталося,
Що з так чистою душею,
З тими ясними очима
Ви запали в сюю яму?
Чи ж не було вам де в світі
Місця іншого?“

— „Мій Боже!“ —

Усміхнулась, — „ви не перший,
Що мене про се питає.

Легко нам тут очутить ся:

І сама не знаєш, як.

Гарне личко, троха горя —

А сей світ для нас неначе

Та похилена площина :

Крок один — і вже ти в ямі.

І нераз я так міркую.

Що мабуть закон се вічний,

Що для декого не має

Місця, лиш ось тут в низу.“

На упімненє панича, щоб подумала про своє будуще, Люсі відповідав, що про се не стоїть думати. Коли йій все обриднє, для неї один кінець.

Думаєть ся, що колись

У таку важку хвилину

Мушу вийти з сего дому,

Мушу шибнуть як стріла

Геть по вулицях відлюдних

В низ до річки... Се та точка,

Відки на житє своє,

На будуще я дивлю ся.

Коб лиш не той страх, що заше

На сю мисль мене проймає!

Та вода страшна, холодна,

Зеленава, гу!...“

Звільна панич почуває для Люсі якесь живійше чутє. Він не то, щоб любив єї; він любить в ній предмет, на котрім виявляєть ся єго моральна лисність, і він постановляє вирвати єї з того огидного житя. Знає єї історію. Батько був народнім учителем, мати відумерла єї вчасно, батько розпив ся, грав в карти, єго прогнали і обоє пішли до Праги. Тут Люсі пробувала жити чесним заробітком: була гувернанткою, сктеповою панною, та батько відбирав від неї все зароблене, аж

в кінці сам нараєв їй отсей рід заробітку. Се ще утврджує Юрія — так зве ся панч — в его постанові. У него є стара тітка, котрій хоче віддати Люсі в опіку. Вона прийме єї як свою дитину. На се Люсі не находить слів подяки, тільки з слізами цілує руку Юрія. Сей платить за неї якусь суму хазяїці, котра бажає дівчині всего доброго.

„Ну, так з Богом, серце Люсі,
З Богом, мила голубко!
Та тямуйте: як в тім світі
Зробить ся вам якое дивно —
Мій дім все для вас отвертий.“

Під сими зловіщими словами Люсі рука об руку з Юрієм покидає поганий дім.

Отсе завязка поеми. Те, що йде далі, се звичайна та глибоко трагічна історія бідної упавшої дівчини, котра силкуєть ся вернути назад до чесного життя, та котру безсеречно, немилосерно спихає з неї те буржуазійне товариство, до которого вона замішала ся, хоча само се товариство на скрізь, мов старе залізо ржею, прожерте фарисейством, брехнею, гіпокрізією та рознустою. Махар малює нам широкими розмахами пензля се товариство, і малюнок его подає на гірку, кроваву сатиру. Та будемо держати ся порядку оповідання.

Стара Юрієва тітка, щира людина, приймає Люсі як своє дитя. Всі зостанки невиваглого чуття вона переносить на ту скромну, тиху дівчину, що покинувши поганий дім відразу немов переродила ся. Може се й не зовсім правдоподібно; автор в усякім разі облекшив собі тут задачу, так що его Люсі похожа троха на Соню в романі Достоевського „Преступлення і покарання“, тільки без того глибокого трагізму, яким обіляв Достоевський свій високий твір. Люсі ватомієць швидко перекопуєсь, що Юрій не то що далеко не ідеальний чоловік, а звичайнісінький панч, у которого в голові досить пусто, а в серці холодно.

Лиш одно єї бентежить:
Юрій. Бачить ся з ним рідко,
Хвилю в ранці, при обіді,
Часом в вечір. Все при ньому
Чуєсь якоесь несвобідна,
Чим раз ліпше знає его
Ту сухую порожнечу.
Прикрій їй его той дотеп,
Що так гордо ним пишаєсь;
Зближуючись к нему чує
Пахощі, котрі чувала
В своїм давнім гидкім ставі.
Але аж кінить в ній все,
Скоро він безгладним тоном
Мовить до старої тітки.

В злости верглась би на него,
 Била б люто п'ястуками,
 Задусила б мов kota.

Здавалось би, що жите Люсі в тій тихій і будь що будь зносній атмосфері уложиться добре, минуле забудеться. Так ні. Батько її дивідавши ся від хозяйки поганого дому, де поїла ся его дочка, добирає ся до неї. Дармо сторож відправляє его три рази; старий п'яниця розповідає сторожеви все про свою дочку. Сторож з великим моральним обуренем іде до старої тітки, що разом з Люсі сидить занята ручною роботою. Оповідає про свою стрічу.

„Прошу пані!
 Гарних річей я сьогодні
 Тут довідався! Ганьба, підступ,
 Непростимий гріх, якого
 Допустивсь на ясній пані
 Наш панич! Такого гостя
 В чесний дім ввести! Все знаю!“
 Від сих слів стара поблідла.
 „Годі, годі вже! Ні слова!“
 „Сеж непотрібка!“ — рік сторож.
 „Годі! Годі! Ні словечка!“
 „Я о пані честь лиш дбаю.“
 „Геть!“ і вся тремтячи з гніву,
 Як ві раз її не бачив,
 Тупнула стара о землю.
 „Та міні байдуже“, — буркнув
 Ображений сторож дому
 За дверми.

Та в відплату за те він за хвилику впустив до покою батька Люсі.

Озирнувшись, в очах мутних
 Блисла радість, і на Люсі
 Зір спинив ся. Він вклонив ся
 Тітці. „Вибач, ясна пані, —
 Зве мя тут святее право,
 Право батька сеї пани!“
 І на Люсі театральню
 Показав: „Моя дитина!“

Входить Юрій. П'яниця ставить ся до него остро.

„Я отець є сеї пани,
 А ви, пане, певно є
 Той велико-смілий лицар,
 Що є відваживсь вирвать
 З під батьківської ошкі!..“

„Ну, опіка!“ буркнув люто
Юрій.

„Так, опіка!“ — мовив
Патетично піячина.

„Не однакий, панцю, погляд
На жите в нас Що є честь?

Слово, вітер. Та до річі!

Я колись бував учитель —

Так, учитель, панцю! Вам

Дивно се? А що я нині!

Часто доля потолочить

Чоловіка... Та прав своїх

Я столочити не дам!

До дочки я маю право,

Параграфи всі за мною“...

„Ну, ну, годі!“ — супокійно

Усміхаючись з докором

Перебив его річ Юрій.

Виняв портмонé і щось там

Піячині в руку втис.

Подобрівши, посириівши

Сей аж цмок его у руку.

„Пане, ви є чесний муж,

Спочуваєте нам бідним!“

Бас его тремтить у горлі,

Щоб подяки тон прибрати.

„Вам я ввірюю дочку,

Мое щастє. Антігону

В моім горі. Ви, мій пане,

Вміи оцінить єї...

Люсі, памятай, дитино

Сю батьківську добру раду:

Сих добродіїв шануй!...

А позвольте (знов до Юрія),

Щоб я смів часом прийти.“

С хитрим півшенком до него

Голову він нахилив:

„Кров буйна в моєй доні,

Та вітцівська повага

Удержить єї в границях...“

Юрій двері відчинив;

Ще струснув его рукою

Добрый батько, поклонив ся

Старшій пані, жартобливо

Погрозив дочці — і-вийшов.

(Конець буде.)

Ів. Франко.

В книгарні Ставропігійській можна дістати ще ось які твори:

Драгоманов М.	Австро-руські спомини	60	кр.
"	Чудацькі думки	50	"
"	Листи на наддніпрянську Україну	50	"
"	Оповідання про ваздрих богів	10	"
"	Про рай і поступ	25	"
"	Шість сот літ швейцарської спілки	10	"
"	Про братство Хрестителів на Україні	10	"
"	Віра і громадські справи	2	"
"	Z dziejów liberalizmu w Rosji	30	"
"	Листочки до вінка на могилу Шевченка	10	"
Куліш П. О.	Дзвін	1 г.	—
Шевченко Т.	Поезії заборонені в Росії	50	"
Франко Ів.	В поті чола	1 "	—
"	З вершин і низин	1 "	50
"	Boa Constrictor		35 "
"	Захаръ Беркутъ	1 "	30
"	Смерть Каїна		10 "
"	Фавст Гете, ч. I	1 "	50
"	Бє, праці, казка		20 "
"	Вибір поезій Г. Гейне		50 "
"	Донъ Кіхоть		10 "
"	Украдене щастє, драма в 5 діях		30 "
"	Сон князя Святослава, драма-казка в 5 діях		40 "
"	Жьноча неволя вь пїсняхъ нар.		30 "
"	Навернений грїшникъ		10 "
"	Вайка o dobrobusie		50 "
"	Едіп царь, трагедія Софокля		50 "
"	Наші коляди		20 "
"	Етімологія і фонетика в южноруській літературі		10 "
"	"Перебенда" Шевченка		10 "
"	Іван Вишенський і єго літературна діяльність	1 "	—
"	Царь Лаврін К. Гавлічка		2 "
"	Камяна душа, драма в 1. дії		10 "
"	Z dziejów synodu brzeskiego (розпродане)		20 "
Кравченко Уляна.	На новий шлях		10 "
Щурат Василь.	Легенда про св. Юліана милосерного Флобера		10 "
"	Про Афон		10 "
"	Пісня про Роланда, старофранц. епос, з передм. Г. Парі		50 "
"	Із тюрми, перекл.		2 "
"	Замітки про поему Шевченка "Чернець"		10 "
Граб Павло.	Пролісок, збірка віршів		20 "
"	З чужого поля, переклади		20 "
Українка Леся.	На крилах пісень		60 "
"	Книга пісень Г. Гейне		50 "
"	Роберт Брюсс, шотландська повість		4 "
Павлик М.	Про читальні		50 "
Товариш,	часопис, кн. I. (більше не вийшло)		50 "
Житє і Слово,	рік 1-ий (т. I і II, разом 60 листів друку) брош.	5 г.	—
	оправлене в 1 том	6 "	—
	в кращій оправі, в 2 томах	7 "	—

Жите і Слово виходити буде і в слідуючім 1896 році в такім самім обемі і на таких самих умовах, як і доси. З огляду на те, що являє ся можливість поміщувати сирий матеріал етнографічний, історичний та історико-літературний в видавництвах Наукового товариства імени Шевченка, „Жите і Слово“ від нового року перестане містити сирі матеріали, так що відпадуть рубрики „Із уст народа“ і „Із старих рукописів.“ Натомісць розширений буде відділ беллетристики оригінальної і перекладної, а обік більшого числа праць історичних і історико-літературних редакція зверне особливу увагу на відділ критики, бажаючи зробити „Жите і Слово“ огнищем критики літературної, якого у нас доси нема, а якого брак давно у нас почувает ся.

Жите і Слово виходить 10-аркушовими книжками раз на 2 місяці. Передплата виносить в Австрії 5 гульд., у Росії 10 рублів. Ціна поодинокі книжки з пересилкою 1 гульд. (2 рублі).

По поводу зміни помешканя редактора просимо поки що всі листи і посилки адресувати: А. Хойнацкий, Львів, ул. Руска, 3.

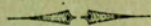
За редакцію відповідає др. Іван Франко.

ЖИТЄ І СЛОВО

ВІСТНИК ЛІТЕРАТУРИ, ІСТОРІЇ І ФОЛЬКЛОРУ.

В и д а е

ОЛЬГА ФРАНКО.

Рік другий.

Книжка VI.

За Октябрь і Ноябрь 1895.

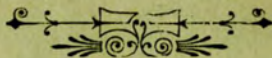
Л Ї В І Ї .

З друкарні Інститута Станропігійського.

1896.

Зміст шостої книжки.

	стор.
Наш альбом:	
П. Журба, Із дневника невольника	313—323
Матеріали і уваги до історії австроруського відродження.	
ХІ. „Інструкція“ К. Ценглевича	324—337
Фірдовсій, Шаг-наме	338—345
Із уст народа. Б. Легенди:	
41. Адам і Ева, Сатана, Адамів контракт, Христос у пеклі і Соломон	346—347
42. Давид і премудрий Соломон	347—353
Г. Новелли і фабліо	
17. Як вояк царівну дістав	353—354
18. Як пани з хлопа насміяли ся	354
19. Ан три — нас три	355
20. Де міткови конець	355
21. Як хлоп панів одурив	355—356
22. Як баба пана видічила	357
23. Три дурні	357—358
24. Майстер злодій	358—59
25. Черевань і теля	359—360
Д. Міти і вірування	
31. Нечисте місце	360
32. Мерці і упирі	360
33. Страчата і страчуки	361
34. Перестрах	361
35. Уроки	361
Ж. Анекдоти і факції:	
2. Про циганів 1—4	362—363
3. Богачі і бідні 1—2	364
4. Попи і дяки 1—6	364—367
Сучасні діячі слов. науки і літератури.	
V. М. Г. Чернишевський, II. Граба	367—376
VI. М. Л. Михайлов, II. Граба	376—379
Із чужих квітників.	
Гимн Діві неба, М. Г. Чернишевського	379—385
Літературні стремління гал. Русинів Ів. Заневича	385—454
Надія Костева Сигіда, споминка П. Г.	454—461
Русин на празнику, Ів. Франка	461—463
Критика і бібліографія:	
XXI. З нової чеської літератури: „Magdalena“ Махара (Док.)	463—471
XXII. „Ukraina ingredenta“	471—483
Поправки й додатки до споминів про Н. К. Сигиду, Ів. Франка	483—484
Оповідка від Редації	485—488

НАШ АЛЬБОМ.

Із дневника невольника *).

... Такого тяжкого часу, такого хоробливого стану духового як саме тепер, я, здається, не переживав. Як на те й в рідного краю — ні словечка, ні однісінького числа часониси, а без українщини міні просто смерть... Останню зиму я не жив, а просто мучивсь, особливо перед кінцем; не знаю вже як і видержав...

Брак духової цільності спиняє руку, нічого не дає робити. А зробити б хотіло ся і те і се, всякі думки ошибають голову... Цілий місяць я звичайно нудьгую та мучусь, не дам собі жадної ради, не нахожжу ні місця ні спокою, гадаю хопитись до револьвера... Потім приходить пошта — раз на місяць, привезе часониси, листи, книжки, вісти... відживеш душою й серцем, замариш, захочеть ся жити й працювати. І

*) Одержавши від одного земляка отсей твір — не твір, а документ важкого психічного настрою одного з молодих, талановитих Українців, загнаного російськими порядками на Сибір, ми друкуємо его з деякими пропусками. Може ш. автор, котрого імя тут не підписуємо з причин легко зрозумілих, пореметує на нас за те, що друкуємо не самі вірші, а й прозу призначену мабуть для приватного вжитку. Та для нас вірші і проза в сьому творі однаково дорогі, а навіть вірші без прози подекуди не були б зрозумілі. Звертаємо на сей окрик сердечного болю і розпуки талановитого земляка увагу освіченої громади російської — не самої тільки української. Не вже нема способу облекшити его важке життя хоч легальними способами, дружнім співчутем, листами, книжками, порадою та підмогою? **Ред.**

я хапаюсь, роблю і се і те, прихапцем, поспішаючи... а потім знов починаєть ся нудьга, нудьга без краю, без розваги...

Все, що пишу нині, визначуєть ся перевагою власних мотивів, виявом власного горя, носить слід дрібно суб'єктивного настрою. Нехай се буде правствєнне (не люблю слова „моральне“) пониженє! Нехай се буде ознакою часового упадку, нехай!... В міні прокинула ся душа з пекучими запитами власного щастя, земних благ... Хіба я не маю права? Хіба як людину звязать, так треба єї й добити? Може міні сором буде згадати колись все те, що переживаю нині, але тепер я тільки відчуваю страшенний біль, відчуваю, що так довго не може тривати, що так або інак мусить скінчити ся.

До свого горя зачини дверці,
Бо коли сльози поллють ся в тебе,
Защемлять рани на хворім серці, —
Кожен згадає тільки про себе.

Не шукай в світі ніде розваги,
Бо хто простягне на поміч руку?
Не жди, не думай! Дурні забаги...
Усяке втопить тебе в багнюку.

Житє нелюдське, житє жорстоке
Панує в коло, панує всюди;
Кругом болото грузьке, широке.
Труйне повітрє вдихають груди.

Великий світ наш, нема ж до кого
Ні пригорнутись, ні забалакать...
Самотнє серце з болю тяжкого
Не перестане до віку плакать.

Та вже не довго, вже дочуваю:
Надходить сумно кінець дочасний...
Прощай, мій любий, коханий краю,
Як я — забутий, як я — нещасний!

Брожу, тиняюсь, як потороча,
Тужу день божий, в вечері, в ранці...
Чи ж приголубить душа жіноча
Хоч на хвилину, хоч на останці?

Стою, питаю... нема ні гуку...
Мутить ся розум, слабють сили...
Я тільки чую пекельну муку,
А тільки прагну швидше могили.

А колись... Боже! Не вже минуло?
 Бажав покласти за других душу.
 Те почування ще не заснуло,
 З тим почуванням спочити мушу.

Зберіг я свято юнацькі мари,
 Не відступлю ся від них ніколи;
 А тільки шлях мій окрили хмари,
 Бажає серце хоч крихти долі.

Та вже не довго! Вже зачуваю:
 Надходить сумно кінець дочасний...
 Прощай, мій любий, коханий краю,
 Як я — заутий, як я — нещасний!

Воно може й ніяково порівнювати нещастє нашого краю до свого.
 Я й не гадав того робити, я бажав тільки зазначити ті обоє нещастя
 рядом...

Як складу на грудях руки,
 Перерву журливий спів,
 Щоб не знати більш розпущи...
 Як складу на грудях руки,
 Не накликайте попів!
 Тільки хрест, ознаку муки
 Затешить серед степів*).

Як скінчу жите зелене,
 Спогадайте інший раз
 Чи там ніhil, чи там bene —
 Як скінчу жите зелене,
 Щоб не чути більш образ, —
 Киньте часом і про мене
 Пару щирих, теплих фраз.

Живий дума об живому,
 Бо й живим він є на те.
 Піде кожен з вас до дому...
 Живий дума об живому, —
 Так і ви заживетє:
 Все почнеть ся по старому,
 Мертвому спокій дасте.

*) Степів тут майже не має, але я все ж бажав би лежати денебудь
 в боці від тайги, тайга бо дуже вже якось давить серце, — хоча б капелька
 простору!

Вам нова засвітить зоря,
 Я-ж складу в німу труп
 Нестерпчу вагу горя...
 Вам нова засвітить зоря,
 Та я очі вже замкну,
 Наче човен серед моря
 В чорних хвилях потону.

Хай щастить вам, мої милі!
 Ждіть цілющої води...
 Я-ж в кінець заслаб на силі...
 Хай щастить вам, мої милі!
 Прилетить гінєць сюди...
 На мойій сумній могилі
 Віддихніть в ряди-годи.

Як складу на груди руки,
 Залишу на світі все:
 Пізні жалі, ранні муки...
 Як складу на груди руки,
 Хто міні чи те, чи се
 Після вічної розлуки
 Про вас, любі донесе?

Зву своє житє „зеленим“, хоч не знаю, чи можна так сказати, але воно справді остало ся на віки зеленим, недостиглим, хоч міні вже 30 літ. Уявіть собі: 9 літ житя на селі більш або менш вільного, 9 літ по школах, в чотирьох стінах, потім 12 літ без перерви в тюрмі, салдаській казармі і знову в тюрмі та на засланою. Не подумайте, що я плачу або жалкую, що я шукаю співчуття, нарікаю на долю. Певно, міні тяжко, певно я нарікаю, та не на те, що не мав щастя, а що так доводить ся нівечитись не одному міні нині, нарікаю на ті обставини житя, що вбивають живу душу в людині і здорове тіло. Що тичеть ся до мене властиво, так усі мої муки може єдине, що є й було світлого та чистого в моему житті. Я людина нездатна до живого, творчого діла; я лишень мукою, так сказати — суперечно можу зазначити все своє гидуванє проти сучасного ладу. Я один з тих, на долю котрих випадає жереб „гарматного мяса“ і тільки. Я той пловець (чи по Вашому пли-вак), про котрого я отсе недавно зложив такий вірш:

Памятаеш мудру раду:
 Не пускатись в згубний мир?
 Ти ж подав ся без огляду
 І налучив просто в вир.

Закрутили в своїй наші
 Тебе піняві валі,

Поривання твоїї краді
Тебе в прірву затагли.

Але й гинучи зарані
В бóрвах виючих отих,
У добра та зла пізнані
Ти відшукував утіх

Сумує душа моя, рветь ся серце на простір, а свідомість, що не вирватись йому може до віку, знесилює думки. Журно, то й пісні мої не краді. Ось Вам ще перерібка з чужого:

Не згинайсь, угамуй своє горе!
Вір' . надії твої чарівні
Згоють серце зневірене, хворе,
Розцвітуть мов квітки на весні.

Не до віку конатимеш в горі.
Потривай лиш: розтануть сніги,
Запестріють ся дўки просторі,
Закрасують поля навкругі.

Зникне швидко пануюче горе,
Обновить твою душу весна;
За водою силить в синє море
Все, чим дійсність гірка та сумна.

Як безплотно носити ся з горем,
В піснях виспівай краще його:
Певно й ми своє серце поборем
І притулим хоч раз до твого.

Подивись: пронеслось твоє горе,
Як проносять ся хмари густі!...
Ти заблисла, сподівана зоре!
Знов воскресли ви, сні золоті!

Сей віршик розшуката та показала міні одна приятелька, бачучи мій тяжкий настрій духовий; він так сподобав ся міні, що я його отсе й переклав не гаючись. Та тільки легко казати, трудно послухатись! Ніколи ще, здасть ся, безнадійність та зневіра не огортали мене таким сумом, ніколи не захмарювали так мого зору, як саме нині. Кругла самотина ніколи не дошкуляла так; та здасть ся ніколи ще я й не марив нишком так безумно, так наївно не ждав чуда, як тепер. Часом міні марить ся, що яка небудь невідома Українка, прочитавши мої сумитуги, напише до мене в далечінь, забажає листуватись... біжу на пошту з таємною думкою, хоч розум проказує, що всі ті сподівання дурні, шалені, що даремне я „какь преступникъ передь казнью ишу кругомъ

души родной." Такі мари виникають мабуть тільки в тюрмі, коли людина навіть стратить надію стрінути „рідну душу."

Тяжко дихати! В голові нема
Ані одної думи ясної.
На вкруги, куди б ні поглянув — тьма.
Я блукаю сам.. Ти не йдеш в ума!
Мру без тебе я, зорі красної.

Я конав, ридав; глух за гуком гук;
Я шукав, молив душі рідної —
Та нема єї! Я упав від мук,
Захитався стяг в слабім стиску рук
Серед темряви непрохідної.

Сумно, радоньки не знайду ніяк!
Докиж доля та буде марить ся?
Проти власних мрій я лихий вояк!
Доки ж вештатись мертвяком і як?
Доки сонечко буде хмарить ся?

Вічно мучитись — та всьому є край!
Та хоча б яка мета мала ся!
Не дігнати літ як пташиних зграй!
Не вернуть надій, хоч кладись, вмірай!
Нитка прядена увірвала ся.

Не багато ждав від людей собі,
Але й те мале не справдило ся...
Лекше б згинути враз було в борбі,
Аніж тратити день за днем в журбі...
Де завзяте те, де поділо ся!

Не міні цвіли запашні квітки,
Мій садок проріс скрізь бугилою.
Нічий милий зір не запав в тямкі,
Не простяг ніхто за весь вік руки, —
В самоті стою над могилою.

Не судить мене, не ганьбють мене!
Де людина та загартована,
Що поборе в мить все гірке, сумне,
Або каменем без жалю шпурне,
Чужим стогоном роздратована?..

Та що там! Буде що буде. Я при звичаїв ся до думки, що згину туть, серед тайги, в самотині, не діждавшись кращої днини. Що най-

гірше — се одиноцтво, кругле, страшенне, без надії, що воно коли не-
будь скінчить ся, одиноцтво, що заставляє навіть тратити всяку ціль
життя. Коли б ще блисла яка певна година, після котрої все піде по
іншому, а то... бев краю! А я — людина слабого загарту, людина, що
завжди жила серцем, шукала другої людини, про те на віки засуджена
бути одинокою, згинуті не бачивши жадної ласки людської, не чувши
жадного теплого слова...

Через місяць прийде пошта... не вже й на сей раз нічогоісінько
не буде? Аж подумати моторошно! У Вас нині цвітуть садки, красує
весна, починаєть ся май, а в нас... Та буду краще казати віршами:

Весна, весна! На дворі май,
А в нас лежать сніги,
Панує стужа навкруги...
Весна, весна! А в нас — гай-гай!
Дріма похмуро чорний гай
Та додає нудьги.

Весна, весна! На дворі май,
А в серпі жаль та сум...
Справляє небо якийсь глум!
Весна, весна! А в нас — гай-гай!
Хоча б малесенький розмай
Для нерозважних дум!

Весна, весна! На дворі май,
А в нас замісто чар
Густий серпанок темних хмар.
Весна, весна! А в нас — гай-гай!
Далеко зором не сягай,
Згаси остаток мар!

Весна, весна! На дворі май,
А в нас — ні круть ні верть:
Якась німа, нелюдська смерть.
Весна, весна! А в нас — гай-гай!
Все кличе: до труни лягай,
Бо чаша повна в щерть.

Так і є: все кличе до труни!

Годі, годі! Злої трути
Досить випив за життя,
Досить вивчивсь шию гнути,
Сподіватись без пута.
Сумні літа — їх не смерти;
Тяжкий досвід — з ним лягти!
Тільки й щастя: чесно вмерти,
Хрест без плями донести.

Не дивуйтесь, голубе мій рідний, що так забалакав, так сумно та
безнадійно затужив! Не дивуйтесь, бо

Куди подінусь я з нудьгою,
Куди подам ся від журби —
Хробак роздавлений ногою,
Нікчемна іграшка судьби?

Всім світить сонечко ласкаво,
Всіх гріють проміні ясні, —
Але те „перше наше право“
Нам тільки жарить ся у сні.

І я клену за катом ката
В мойій невольницькій глуші,
Що брата нацькував на брата,
Відкинув душу від душі,

Люд закував в цупкі кайдани,
Позбавив молодість мети.
Клену... та як загоїть рани?
Де крихту роздику знайти?!

Безсилі проклони — от і все! Мета, себ то справжнє живе діло,
кероване певними ідеями громадськими, вона остала ся десь далеко,
далеко. Не можлива робота в тім напрямі. Природно виникають запити
власної долі, але вона ще більше неможлива, а та думка подвійно крає
серце. На світ дивитись не хочеть ся. Для чого? На який кінець? А
ще гірше, коли побачиш ту долю, те щастє — з боку, і вони нагаду-
ють тобі про брак у себе... і відси духове пониженє людини. Розумієм,
але мало розуміти...

Краю не буде неволі,
Душу знеслили болі,
Годі шукати просвітку!
Слізеньки ллють ся дрібні:
Крапельку власної долі,
Власного щастя крихітку
Просять — дурні.

Лихо як ніченька чорне
Так тебе часом огорне,
Так тебе всього обтисне,
Що не дивив ся б на світ...
Битись? Воно непоборне!
Гей, обірвись моя пісне!
Скошено цвіт...

Та-ж, що коханням братернім
 Шлях мій устелений тервем
 Легко б могла озарити —
 Більше не має сі!
 Маренєм стали химерним,
 Попелом встигли потліти
 Думи мої.

Мовчки блукаю в пустині,
 Мучусь один в самотині,
 Зіронька навіть не мріє,
 Згасла — дивись, не дивись!
 Краще не буде, як нині...
 Деж ти. голубко надіє?
 Деж ти? Озвись!

Не прийде надія, одурить — я знаю,
 Бо то вже мій жереб такий:
 Без долі вродив ся, без долі сконаю —
 Який же ти, шляху, тяжкий!

Не прийде надія, як перше одурить
 Дурного прихильця свого!
 Байдуже для неї, що завжди так журить,
 Що змучила душу его.

В безодню розпуки що дальш поринаю,
 Надія — то човник хиткий..
 Без долі вродив ся, без долі сконаю —
 Який же ти, шляху, тяжкий!

А тепер додаю ще такого... що може й міні колись сором буде
 згадати про такі речі, дарма, що в них відбили ся найщиріші та най-
 святійші чуття людські. Тільки не нам, нетягам, співати про такі почу-
 вання! Не нам навіть марити ними! Наша будучість відома: „пропа-
 дай як собака серед ярмарку“, або й гірше, бо тут навіть „ярмарку“
 не має, т. є, чогось шумливого, буйного, клетотливого, живого, много-
 людного... Сама глушина, нетри, болота, самотина, „мерзость запустіння“.
 Та про те — хіба ж я не маю права на загально-людські почування?

Він ходив сумний як нічка,
 Все вона не йшла з ума:
 Нею марив, йій у вічка
 Приглядався крадькома.

Позирав що раз в віконце,
 Чи не трапить ся вона —
 Їго шастє, їго сонце,
 Їго зіронька ясна.

Все б на неї видивляв ся
 Та балакав без кінця..
 А зострілись — мов затяв ся,
 Не відшукував слівця.

Потім знов ходив маною,
 Чи не вбачить крадькома;
 Плакав вишком, жив одною,
 Не міг викинуть з ума.

.

Здибались ми ненароком
 Тратить ієвєльницькі літа;
 Долі бурхливим потоком
 Нас занесло на край світа.

Дні проминали за днями,
 Муки змагались все гірше, —
 Приязнь зостала між нами,
 Приязнь братерня — не більше.

Два-три слівця ненароком.
 Дві-три сльозинки на очах..
 Я був таким самотнім,
 Ласк так хотілось жіночих!..

Жеврілась іскра звичайно;
 Наші святі почування
 В серці прокинувшись тайно
 Джерелом стались кохання.

Здійалось те ненароком:
 Зрушено все, що дрімало..
 Я був таким самотнім,
 Так знав прихильности мало..

Став я тинятись без цілі,
 Плакати став я — та пізно!
 Люде зробились немилі..
 Підуть шляхи наші різно.

Бачу весь мир ненароком
Мов би з під наглої луди;
Де би ні скинув я оком,
Образ твій мрієть ся всюди.

Вік буду нишком страждати
Ради не давши з собою,
Нишком про тебе гадати,
Нишком тужить за тобою.

Здибались ми ненароком
Терпіть далеку неволю:
Я був таким одиноким,
Ти ж відшукала вже долю.

Глухо скрізь, холодно, темно,
Смерть повіває могильна..
Щастя я прагну даремно,
Ти його дати не вільна.

Два-три слівця ненароком,
Дві-три усмішки коханих —
Вражений болем глибоким
Знову б ожив я в кайданах.

Та не міні пак, бурлаці,
Збуджувать мари ті красні!
Люд же громадської праці —
Геть же всі пориви власні!

Май 1895.

П. Журба.

МАТЕРІАЛИ і УВАГИ

до історії австро-руського відродження

1772—1848.

XI. „Інструкція“ К. Ценглевича.

З того, що доси сказано було в нашій часописи о Каспрі Ценглевичу (Ж. і Сл. I, 393 і д.; IV, 142—150) читателі, надіюсь, зрозуміли важність сего пропагандиста для історії нашого народного відродження. Д. Заневич піддав совістному і основному розбору політичну і національну основу зарівно деяких его віршів, як і его Інструкції. Тут тільки ми додамо, що деякі з віршів названих на стор. 143 доси звісні нам тільки з титулів, поданих самим Ц-ем в р. 1848 в его брошурі „Rzecz czerwono-ruska“. Іменно незвісні доси і знаходять ся в рукописах вірші „Рекрутка“, „Вандрівний“, „Молитва“ і „Червон-Когут“: ся остатня вірша має бути досить довга (300—400 рядків) і як нас запевняли ті, що єї читали в рукописах, дуже важна для оцінки Ц-ча; ми маємо надію не-в-довзі роздобути рукопис сеї, а може й інших ще віршів сего автора. Та поки що друкуємо тут у-перве повний текст „Інструкції“ або „Вказівки для вчителів руського народа“, бо такий мабуть титул дав був Ц-ч своему творови. Текст сей заховав ся в рукописі бібліотеки Оссолінських ч. 2972, хоча без титулу і з хибною латою 1840 року. Лишаючи на боці політичний бік сего твору і его погану, калічену мову, звернемо увагу на те, що уклад его нагадує по троха найголосніший тогочасний твір пропагандовий польський, Міцкевичеві „Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego“, котрі своєю дорогою скомпіоновані були на взір деяких писань Ламартена. Ценглевич силував ся наслідувати Міцкевича не тільки в головній концепції і укладі свого твору, але і в мові, тільки що се єму не могло вдатися для того, бо він очевидно погано знав руську мову.

I. Фр.

Łyst pierwszy.

Priyateli! Buwem w myru, baczywem Jeho. iakby Wełkoluda słaboju nytkoju sputanoho, a kotory chtiw buty wilnym. Chtiw buty nakarmionym a ne czuw w sobi syły do zirwania słaboji nytki, kotra ho wiaziała. Baczywem toho Wełkoluda uczunianoho, ażej na jeho oczy zakininu czornu powłoku, szczoby ne baczyw de ity maje i szczo robyty. Na ostatok iak mymo zasłony hlanuw i uzdriw promiń świtta, tak dowho pered oczyma jeho zasłoniany, piszow na wandriwku, —

Дальший текст >Інструкції< стор. 325—337

сконфіскувала п. к. Прокуратурія.

ШАГ-НАМЕ́ або ІРАНЬСКА КНИГА ЦАРІВ

Абуль Касима Фірдовсія Туського.

7. Ферідун бачить Джемшідові сестри (Вулл., ст. 53, в. 357—402).

Зоггак тут був поставив талісман,
Що шпиль його торкав ся в саме небо.
Та Ферідун зіпхнув його із башти,
Бо бачив, що імя на нім не боже.
Усякого, хто йшов йому напроти,
Він бив коровоголавою по грудях,
А чаклунам, котрі були в палатах
(Були ж то іменні, важні діви),
Він булавою голови потрошив
І сів на трон чарівника-Зоггака.
А вже ж самого хоч і як шукав,
Та не побачив навіть і повняки.

От вивели з царської почивальні
Двох чернооких, сонцьолицих вродниць.*)
Цар-Ферідун спершу звелів їх змити,
А далі й чорну душу їм одмив:
В Пречистого Судця навчив їх вірити
І визволив з гріховної брудоти,
Бо з виховання злих ідоловірців
Їх розум стуманив ся наче в п'яних.

І от вони (царя Джемшіда сестри)
Свої рожеві щічки заросили
Сльозами із нарцисових очей
І зговорили так до Ферідуну:
„Бодай ти, витязю, був вічно юний,
Аж доки достоїть ся світ старий!
Яка була твоя щаслива зірка?
Чий овоч ти? з якого древа й гильки?
Бо ти ж так сміливо прийшов до лігва,
Де спочива грізний і лютий лев!...
А ми знов: якже ж ми страждали досі

*) В першопісі „ідолів“ (ботан). По перськи сей термін звичайно прикладається до красиць; тільки ж, коли не помиляю ся, то в Фірдовсія він мусить виглядати як анахронізм, бо (наскільки памятаю) терміни „ідол“ і „красиця“ поплутались аж під суфійським містичним впливом.

Од того чаклуна, невірн, дурня!
 Якого лиха й туги ми вкусили
 Од того Агримавина-гадюки!
 А вже ж нікого досі не видали
 Розумного і смілого такого,
 Щоб він наважив на престол Зоггаків,
 Дарма що сісти там би всякий хтів."

То Ферідун таку дав одмову:
 „Ні трон, ні щастя не бувають вічні.
 Я, знайте, син блаженного Абтіна;
 Зоггак схопив його в землі Ірані
 Тай люто вбив. А я, — за батька местник,
 Прийшов аж до Зоггакового трону.
 А ще ж я мав корову-годовницю,
 Що вся вона була неначе цяцька;
 Дак нечестивець загубив йїї,
 Безвинну, немовну скотинку.
 Підперезав ся я на бій з Зоггаком,
 На пімсту я прийшов сюди з Ірану.
 Отся-о булава-коровоголавка
 Розтрощить голову лихому гаду,
 Бо я не змилюсь, не подарую!"

Як ті слова учула Ерневаза,
 Збагнула чистим серцем всенюку тайну.
 Сказала: „Царю! Ти — Аферідун!*)
 Ти той, що маєш знищити всі чари.
 Ти той, що визволиш од нього світ!...
 Царівни ми. Дівчатками були ще —
 Змій одружив ся з нами силоміццю.
 Зміркуй-но сам: яка ж то люта мука
 І спати і вставати з мужем-гадом!"

І знов одрік на тее Ферідун:
 „Скажіть же: де він, той мерзений гад?"
 То вродниці геть чисто розказали,
 Аби вже змію швидче був кінець:
 „Тенер поїхав він до Гіндустану,
 Щоб там собі безпечно чаклувати.
 Він стратить там аж тисячу безвинних:
 Гада, що тим закрийть ся од долі.
 Він завжди ріже скот, звірів, людей,
 І йїхню кров зливає у водойму:"

*) Імя „Аферідун“ у Фірдовеїя стоїть частійше, ніж „Ферідун“ (без „А“). Нема сумніву, що перша форма цілком хибна (Spiegel, Iranische Alterthumskunde I, 557). бо первісна форма була Thraetaona (зєнд), порівняй санскр. traitana, trita. Та вже коли Фірдовей зве свого героя Аферідуну часто, то чому б перекладач не мав назвати його таксамо хоч інколи?

Гада що як скупасть ся в крові,
 То переверне звідочотський присуд.
 А знов його наплечні гадюки —
 То ненастанна мука задля нього.
 Він з болю бігає із краю в край,
 Та чорні гади скрізь його мордують.
 Тепер пора йому вернути до дому,
 Бо довго бути він ніде не може.
 Таке-то викрила сумна красуня.
 Усе уважно переслухав витязь.

8. Що продіяло ся в Ферідуна з Зоггаким вірником (в. 403—454).

Зоггак коли лишав свою країну,
 То мав кому на руки все покинути.
 Був чоловіга, вірний як невольник:
 На нього цар лишав скарби і трон і палац.
 На ймення прозивав ся він Кондров,
 Бо скорий був на все, що цар накаже.*)
 Кондров засапавшись прибіг до замку
 І бачить, що в палатах — цар новітній;
 Новітній цар розсівъ на панськیم місці
 Мов кипарис під соняшним промінєм;

*) Згадане ім'я пишеть ся по перськи: КНДРВ, бо без голосних. Коли Фірдовсій прочитав се слово за „Кондров“, то воно справді має значити „швидкий“, „моторний“. Вуллєрс у своїм словарі, т. II, ст. 896, перекладає се слово „tardo incessu“, але природні Перси запевнювали мене, що воно значить „моторний“; тай у Вуллєрса на ст. 895 ми читаємо: „конд“ — *vir strenuus*, а вже ж „strenuus“ ніяк не помирить ся с „tardo incessu“. У Моля 6-й рядок сего розділу переложено так: „car il marchait d'un pas fier devant Zohak“. Тільки ж будь що будь, се слово („кндрв“) можна або й треба прочитати ще інакше, а саме-іменно „кендерв“. В санскритській мітології гандарви (Gandharvas) — то демонічні істоти, войовничі, дужі, мудрі, вони ж лікарі та музики, (див. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 1851, стаття Kuhn'a, Gandharven und Kentauren, та його ж Herabkunft des Feuers etc: див. Register під словом Kentauren). В іранській мітології гандарви не такі: в Ірані Gandarewa (парс Gandarf), то лютий демон, ворог Гаомі. Через якийсь релігійний катаклізм, якого причини ще не в'яснено гаразд, Індійці і Іранці винісши з арійської правітчини одні і ті самі мітичні образи порозвивали їх у себе не однаково, а супротивно; боги ясні поробили ся богами темними: devas індійські — добрі істоти, daēvas іранські — лихі; індійські Індра і Насат'я — добрі, а в іранській мітології їм відповідають демони Індра та Naoghaithya. Отака сама переміна счинила ся і з Гандарвою: Авеста каже, що він сидить у ставу Vouru-kasha, в нього золотая пята, його вбиває Кересасра. Пізніший переказ робить з нього велита: головою він торка сонце, море йому по коліна. Кересасра боров ся з ним 9 днів, поки витяг з моря та вбив (Див. Kuhn, loc. cit; Spiegel, Avesta III стр. LXVIII; Spiegel, Iranische Alterthumskunde, стр 434, 561, 593 і Веселовській, Соломонъ и Китоврасъ, ст. 140). Отож Фірдовсієв Кондров, що пособляє лихому Зоггакowi, може бути віс моном авестичного Гандарєви, і в такім разі його ім'я мусить вимовляти ся „кендерв“, а не „кондров“.

Є й другий кипарис тут: Шегриназа;
По другу ж руку — зірка Ерінеза;
Весь город зайняло чужее військо,
Що стало в ряд і вже готове в бій.

Не сторонів Кондров, не став питать ся,
А низько уклонив ся й привітався
І восхваливши Ферідуна мовив:
„Володарю! живи, аж доки світу!
Ти славно сів на трон, дак се нам щасте,
Бо вартий ти, щоб быть царем царів.
Всі семеро країв тобі най служать!
Зводь голову над хмари дощовії!“

І загадав хоробрий Ферідун:
„Ходи тай постачай царську вечерю:
Достач вина, понакликай музики,
Накрій столи, насип вино у глєки,
Тай запрохай у палац товариство
Бенькетувать, як личить нам у щасті!“
Як переслухав те Кондров, так зараз
Усе вчинив, що цар новий сказав:
Приніс яснє вино, привів музики,
Понакликав панів-вельмож на бенькет.

За співами та за вином по-царськи
Всю ніч бенькетували в Ферідуна.
У-досвіта Кондров швиденько вийшов,
Того нового воєводу кинув,
Сів на коня невпинного, прудкого,
Тай полинув туди, де був Зоггак.

Подав ся. Приїздить він до Зоггака,
Росказує про все, що чув і бачив,
Що, каже: „Пишний, гордовитий царю!
Познака єсть, що доля — проти тебе.
Прийшли нахабно із чужого краю
Три горді юнаки з великим військом.
В середині між ними — наймолодший,
На зріст він кипарис, на вид — царенко.
Він віком наймолодший, міццю — старший,
І йде він попереду тих двох.
Держить він булаву завбільш із скелю,
Вибіскуючи нею серед гурту.
Він верхи ввійхав у царські хороби,
Обидва витязі усюди з ним.
Ввійшов, розсїв ся на царськóму троні,
Всі чарівні твої приладї скинув.

Кого він натрапляв в твоїх палатах,
Чи славних слуг твоїх, чи вірних дівів, —

Поодбив в їм голови од тіла,
Іс кровю мозок їх перемішав."

На те сказав Зоггак: „Міні здаєть ся,
Се просто гість Ми мусимо радіти."

Рече слуга: „А хто ж приносе в гості
Важкую булаву-коровоголавку?

Ой, стережись його! Шануй живот свій!
Не так він порядкує, як в гостині.

Засів нахабно у твоїх покоях,

Твоє ім'я стер з пояса й з корони,

Привів твій люд невдячний в інчу віру...

А в тім: коли се гість, най буде гість!"

Одказує Зоггак: Постій, не скімли!

Сміленький гість — то дуже добрий знак".

Упять Кондров одвітує Зоггаку:

„Я вислухав, тепер і ти послухай.

Як би юнак прийшов до тебе в гості,

То нащо б він торкався твоєї спальні?

А він сидить з сестрицями Джемшіда,

Пита їх ради про мале й велике.

Торка рукою щічку Ерневази

Та губки-не-рубіни Шегринази.

Надходить ніч, то він ще гірше діє:

Кладе собі він подушку під вухо,

Та подушку не просту, мошусову:

Той ширій мошус — коси ясних вірок,

Що досі серце тішили твоє."

Залютував Зоггак немов вовчище;

Як сее вчув, то смерти забажав.

На безталанного того Кондрова

Злилась погана лайка й дикі крики:

„Ніколи вже — гука — тобі не дам я

Мої царські палати доглядати!"

Слуга одвітив: „Ой, боюсь я, царю,

Що вже зовсім тобі не буде долі.

Не буде талану тобі та долі,

Не буду й я над містом назирати.

Як висмикають волосинку з тіста,

Так само геть тебе із сили й власти!...

Володарю! шукай поради лиху!"*)

Зоггак по тій розмові схаменув ся

І заходив ся їхати до дому.

*) Тут у моїм Тегеранським виданню Кондровова мова ще не кінчаєть ся; він говорить ще багато речей, яких нема в виданню Калькутським, Паризьким і Лейденським (Вуллерсовім). Та я все те проминаю.

Він загадав сідлати кониченька,
 Прудкого на ході та гострогляда,
 І сильне військо скоро він зібрав
 З хоробрих вояків та лютих дівів.

9. Як Ферідун боровся з Зоггаком (в. 455—542).

Не дивлячись, чи брамою чи дахом,
 Зоггак лютуючи потіа на замок.
 Почуло Ферідунове вояцтво,
 Покидались усі туди, де ворог.
 Багато позлізали швидче з коней
 Тай пішки ринули в тісні проходи,
 Кудю хтів продерти ся Зоггак.
 З міщан ізнов котрі здались до зброї,
 Всі поставали по дахах, по брамах.
 За Ферідуним обставали всі,
 Бо всі зазнали муки од Зоггака.
 Із стін — цеглини, з покрівель — камінє
 Літало в ворогів поміж стрілами,
 Поміж списами та поміж дротками,
 Неначе з чорних хмар великий град.
 По всій землі ніхто не мав притулку:
 Які були у городі хлопята,
 Які були служалі дідугани,
 Усі стяглись до Ферідуну в військо.
 З воєнних гуків розгинались гори,
 З кінського тупоту земля трусилась,
 Од куряви стояла чорна хмара,
 Од стріл порепались тверді скелі.
 І хтось гукав з вогневої божниці:
 „Хоч би і дикий звір сидів на троні,
 То ми, старі й малі, йому б корились,
 Не одступали б од його наказів:
 Зоггака лиш ми на царя не хочем,
 Не хочем звійноплекого поганця!“

Тимчасом як усі боролись-бились,
 Зоггак з ревливости надумав штуку.
 Він нишком весь закув ся у залізо,
 Одбивсь од війська і драгнувсь на замок.
 От виліза' він на високий замок,
 В руках — аркан на шісдесят обіймиць,
 І бачить з верху: поруч Ферідуну
 Отам-о чарівлива Шегриназа,
 Чорнява мов квіточка з нарцису;
 Дві щічки їй — неначе біла днина,

Два пуклі на висках — то темна нічка;
І каже про Зоггак але-лихеє.

Пороаумів Зоггак, що се од Бога,
Що не втікти йому вже з рук недолі.
Ревнивий положив спавнув на мозок, —
Метнув аркан він, зачепив за шпиль.
Йому ні гадки про жите й про царство,
Йому аби помстить ся на красуні!
Тримаючи в руці кинджал блискучий
Він кинув ся з покрівлі геть у низ.

Та ледви долетів Зоггак до долу,
Аж тут наспів і Ферідун як вітер.
Схопивши булаву-коровоголавку,
Ударив він по голові Зоггак.
І розстрошив шолом його в тріски.
Та раптом надлетів блаженний янгол.
Він такечки гукнув до Ферідуну:
„Не бий! бо не приспів йому ще час.
Його розбито. Тож немов колоду
Перевяжи його тай понеси,
Аж доки стрінеш тіснину гірськую,
Отам-от краще ти й зачиниш гада:
Там друзі й родаки його не знайдуть.“

Учув се Ферідун, не забарив ся:
Зробив аркана з левячої шкіри,
Перекрутив Зоггаку руці й крижі,
Щоб він з усеї моці не напруживсь
І не розшарпав пут як дикий слон.*).

Зневаженого, скрученого в путо
Цар гада показав всьому народу.
Тоді його накинули на спини
Верблюдови тай міцно увязали.
Отак везли його аж до Шірхана.
Народ кричав і біг слідком за ними.

В Шірхані Ферідун був зупинив ся,
Щоб одрубати голову Зоггаку.
І знов тут прилинув блаженний янгол
Тай так шепнув на вухо Ферідуну:
„Вези ж його на гору Демавенд!“

*) Далі Фірдовсїй повіда про тую промову, яку Ферідун держав до людей, кажучи їм, щоб вони покидали зброю та вдавали ся до мирної праці, бо вже нема чого лякати ся ворогів. Усі так і поробили. Вельможі й багатирі поприходили до нього заявити про свою вірність і поприносили раз-у-раз про правду та добро. А тут і простий народ прийшов і дуже прохав, щоб їм показали Зоггак-бранця.

Товаришів бери з собою мало,
А саме так, аби для охорони!^а
То Ферідун послухав ся Сероша:
Раптово гада він замчав ген-ген.*)

В горі він нашукав вузьку печеру,
Глибокою ж таку, що й дна не видно.
Узявши Ферідун важкі кілки
Приблиз Зоггака ними там до скелі,
Вв'язав, аби не вбити в мозок;
Тай руки прив'язав до скелі цупко.**)

Отак розп'ято лютого Зоггака.
Він висить. З серця кров тече на землю.***)
Глядімо: не робім на світі лиха!

Силкуймо ся чинить саме добро.
Чи добрий, чи лихий — ніхто не вічний,
Та гарну пам'ятку покинуть — гарно.
Скарби та гроші, височенні замки,
Ніщо тебе не тішитиме вічно.
А добра слава йде на вічний спомин.
Ото ж диви: про добру славу дбай!****)

Кримський.

*) Я вже згадував вище про вірменського літописця Мусія з Хорени (V в. по Хр.). В додатку до 1-ої книги своєї історії він переказує парсійську казку про боротьбу Бюраспа Аждагака (у Фірдовсія Бівересі Зоггак) та Рудена (Ферідун). Див. „Історію Мойсея Хоренського“, пер. Н. Әмина, ст. 72-74 (по 1-му виданню). То там ми знаходимо ще одну подобицю: як віз Ферідун Зоггака до Демавенд-гори, то був закуняв, а Зоггак тимчасом поніс його на згір'я; тільки ж витязь дорогою прокинувся і заклепав Зоггака в одній печері. На мою думку се має бути той самий епізод, який од Фірдовсія приписано Ферідуним братам Кенінушеви та Пормаїе (див. вище V, 6).

**) Переказ говорить, що при скінчанню світа герой сама Кересагра (Гершасп, про його царюванє буде в нас мована на своїм місці) убі Дераку і таким побутом очистить землю. Див. Windischmann, Zoroastrische Studien, 19.

**) Прихильники порівнюють мітології думають, що повість про боротьбу Ферідуну з Зоггаком (Траїтаси з Аждагакою) — то ніщо інше, як згадка про стародавній індо-європейський міт о боротьбі ясного сонця і воздушного змія, себ то чорної дощової хмари. Таким способом Ферідуну з Зоггаком мають відповідати і індійські Індра та Врітра, грецькі Аполлон і Пітон, Геракл і пес Ортр (*Ὠδρεος-Φοδρεος*, інд. Vritra), германські Сігурд і змії Фафнір (в Едді та Нібелунгах), руські Іван-царевич та змії. Міт про Ферідуну з Зоггаком обширно трактовано в усіх його частинах од Дармстетера (Darmesteter, Ormazd et Ahriman) та од Бреалі (Bréal, Hercule et Sesus). В російській науці за останніх часів проявила ся схильність трактувати мотив „о зм'єборстві“ не з мітологічного погляду, а бачити в нім мотив бродячий.

****) Отсю саму гадку про те, що людина мусить бути доброю не за для чого, як задля доброї слави, охоче обробляють пізніші перські поети, а найбільше Саадї.

ІЗ УСТ НАРОДА.

Б. Легенди.

41. Адам і Ева, Сатана, Адамів контракт, Христос в пеклі і Соломон.

Сатан Јеву счалував (счарував) во раї і сьвятиї Михаїл вигнав із рају на зємнју і повідав так: „Ти Адами будеш по́том хлѣба їсти, а ти Јѣво горько дыти родити“. І вродила Јѣва з Сатаном, як сьа докосну́в Јѣви, по Каїнови і по Авельови трѣтього хлопця із пѣятьма головами. І так ридав тот хлѣпец — на сѣм миль задалеко. І приjšов Сатан, јав казати: „Јѣво, ја учинју з нього так јак і другі хлѣпцы мајеш: чотири голови зріжу, а пѣату лишу і буде чесниј, лишѣ дај ти минѣ тотѣ, шчо за нього ни знајети“. І приjšов Адам із роботи і кажи Јѣва: „Адами, находит сьа такїј чоловік, шчо вчинит із нашого хлѣпця такого јак і другі“.

Кажи Адам: „Та шчо би ми дали? Ни знајеме, шчо тото је“.

Јѣва одповідаје јему: „Адами, то шчо нам із того, шчо за нього ни знајемо і тотѣ ни хоснујемо?“

І придасть Адам кондрат (або контрашут, г. е. контракт) Сатанови за тотѣ, шчо за нього ни знаје. І пустѣв Адам кирвї із мизильника і вдарив на тот кондрат пичать і понѣс Сатану на Гологофту гору і закопав в камінь, у синѣак, на сѣм локѣт завглубшкі. І так промовив: „Тогды сесь кондрат вѣслободят тот, шчо сьа вродит да умрѣ і во трѣтїй день аж воскресне“.

І тотѣ Адам ни знав, аж він запродав увѣсь сьвіт аду пекельному. І сам Сус Христѣс чїрез праведни́ дѣшї дав сибѣ на мѣкы і мусѣв вмирати за православну віру своју. І јак Сус Христѣс оскрес і пішов в Галагофту гору і вѣслободив тот кондрат, перечѣли злѣ дѣшї вперѣд того трьѣма годи і дали так пекло обкувати, јак мѣхир, самов мѣдѣв, і сїред пекла ізробїли ковбицѣ в тїсѣча маж (сто фунтѣв держїт мажа, — поясн. онов.) і на то 12 ланцѣв їскували, і 12 колѣдиц їзробїли. І приjšов Сус Христѣс ід пеклу ід ворѣтым із сьвѣтит Михаїлом і кажи: „Втворїти кнѣзи врата свої, бо їдут сини небесниї“. Кажи другїј раз (то само), і кажи третїј раз. І в чигвѣртїј раз махнѣ на ѡхрест својѣв паличков золотѣв, і вшитко лишѣ хрѣакнуло, упало. Відтак приходит ід адови пекельному. І ад пекельниї кажи: „Ти јесѣ ми типѣрь в руках“. І кажи: „Сьдај ід ковбици тај вбирај сьа в ланцї!“

„Ја ни знају, јак сьа вбїрати, хїба ми вкажиш“.

Убрав сьа краснѣ і позамикав: „Іно бисѣ ти так на сьа вьзав!“

А Господь кажи: „Ну, нај бѣди так!“ І вшитко на нѣм приросло

тото. І коли почав собов біти, і шче так був би сьа завгрубшкы проломив, кажи: „Ни ридај, ади пекельниї! во послыдньа рѣмја ти вшитко твоје буде цыльце (шчо першиї клас, — поясн. оповід.) а моје позалє“.

Він так сьа тогды зрадовав, шчо сьа засьміяв, шчо му два зубы в піска вискочили. І тогды за собов дүші праведны Госьподь вшиткі повів до рају так, як једін вівчарь вівцы за собов. І премудриї Сельмон кажи (Сельмон в піклы вже був): „Госьподи, кажи, та мине туї лішиш?“

„Ти був Сельмони мудриї, премудриї, та вислороди сьа із пекла“.

І тогды Сельмон став мурувати монастирь, велику ризиденцыју. І кажи ад пекельниї:

„Шчо ти Сельмон будѣш?“

„Ја тото будѣју: туї приїде Маріїн син, Ісус Христос назад сьудя. І будут ізо всьіма сьвјатими сьпівати краснo і тиміаном будут дѣжи краснo кадїти“.

І тогды кажи ад пекельниї: „Биріте го, та нисьіте тихо, бісьте мине і не здрогли. І положите шче пиред других, би сьа замішав, би сьа назад ни вирнѣв“.

І з Божом у рај премудриї Сельмон пішов як другі праведны. І там у раї вшитко було, а пекло сьа остало порожне аж до страшного суду. А на страшнім судѣ станут праведники на правицу, а грішники на лѣвицу. І будѣ јім казати Госьподь Бог: „Ви грішники идѣте до пекла, до ада пекельного, де скрѣжет зубов во віки віков, аминь; а ви праведники до царьства нибєсного, со Божом веселїти сьа“.

(Від Андрія Бряника в с. Голятині, Мараморського комітату на Угорській Русі в юлі 1895 р. записав Володимир Гнатюк.

42. Давид і премудрий Саламон.

Старого закону коли царі војували, ни так војували, як типерь, нового сьвіта. Як ізобрали трупу (військо, Truppe), тогды і в другого царја оцјати така стојала. І висилали борьцїв: котриї котрого переможе, тот царь мусит піддати сьа, уступати. І був оден царь Македонський. І тот царь був такої віри як і ми. Він розчав з поганим царјом војну. Коли мав виладити одного легінья до борьби, сказав: „Но легінї, типерь виступјати!“ Ај бо кождиї легінь бојав сьа іти на перід. І тогдыж јшов Давид, шчо був вівчарь у царја, у того Македонського, і кажи: „Пресвїтлїї цысарју! јакомусь треба першому быти тај јти 'д тому на војну“.

А в того царја, у поганого, був такиї слон, на трїста на шїсдесят шуків (стіп, Schuh) високїї. І тогдыж кажи Давид: „Та пресвїтлїї цысарју, про божу волю ја јду 'д ньому“.

„Ти ни мајеш, Давїде, нїјакої збрóї, як ти будеш јти?“

А Давїд собі взяв в своју ташку (торбу) три каменї і прихóдит ид тому (слонови). А тот ісклав руки о-так (тут оповідач показує) під плечі, та стојїт, та дівит. І кажи тот Давїдови: „Де ти јдеш?“

„А ја јду 'д тобі на војну. Ајбо, кажи, хочиш ізо мноју говорити, та схи́ли сьа до-мні, бо ја ни чу́ју, шчо ти з го́ри говори́ш із під небеса́“.

А він собі положив ру́ку в та́шку на сві́й ка́мінь. І схи́лив сьа слон ід Даві́дови на зє́мнѹ, гет до́лѹ, та́й нало́жив ід ньо́му у́хо сво́є, обі́й говори́ли. А Даві́д цен! ка́менєм в го́лосни́цѹ (го́лову), а то́гды заду́рів і впа́в ід зє́мні. А Даві́д ви́хопив са́блѹ жо́го з ны́жних і відт́яв же́мѹ ши́ју і за́ток жо́го го́лову на са́блѹ і „і́єн“ (eljen, vivat) заго́йкав. І всьа тру́па Македо́нського ца́рѣа „і́єн“ заго́кала: пере-бирива́в Македо́н.

І відта́к ка́жи Македо́нський ца́рь: „Даві́де, Бо́г тѣа благослови́в і ја тибє́ благослови́ју на ца́рѣа“. І наста́в Даві́д мі́сто Македо́нського ца́рѣа і ца́рюва́в за 200 за 60 го́дыв.

І вроди́ла жо́го ца́рицѣа премѹ́дрого Сельємо́на си́на. І ма́в Сельємо́н сьім го́дыв, та́й пішо́в, так ко́ли вака́циѣа бу́ла, з дру́гими фатьо́вы (ма́дяр. хло́пцями), і фатьо́ва же́дно́го вку́сив га́д із ло́му. І то́гды вьза́в то́т фатьи́в крича́ти і ду́жи по́у́х то́т фатьи́в І жа́в каза́ти дру́ги: „Іти́ тре́ба за премѹ́дри́м Сельємо́ном, за хло́пцєм“. Прихо́дит премѹ́дри́й Сельємо́н: „Ві́дки тѣа вку́сив?“

„Із ото́го ло́му“ — ка́жи.

„Но і так де сьа дьи́в?“

„Ја ни зна́ју“.

Премѹ́дри́й Сельємо́н ка́жи: „Ја зна́ју, де је. Онди́ на пи́ц — ка́жи — сиди́т. Ві́льѣз з ве́рха на пи́ца“. І ка́жи премѹ́дри́й Сельємо́н: „Льи́зв ві́дти!“ (га́дови).

„А чо́го ја будѹ льи́зти?“

„То́го будє́ш льи́зти: пра́во ту́ј тобі́ будє́ сто́ја́ти, суд“.

„Ба, ка́жи га́д, ја ј ві́дєи ві́слуха́ју суд“.

„Ни мо́жи то́то бу́ти, обі́й ти ві́дти слѹ́хав суд, бо ј ци́сарь, ко́ли му пра́во сто́ји́т, та́й з сво́го ко́ньѣа мѹє́нт злы́зти, ві́слухати пра́во“.

Но ј то́гды злы́з І каза́в му премѹ́дри́й Сельємо́н. „Бє́ри то́то з но́ги, шчо-сь положи́в!“

І то́гды ви́нѣав сво́є жа́ло з но́ги то́му фатьо́вови і зосє́ав пух-лини́ну.

І ка́жи: „За шчо-сь го куса́в?“

„За то́то-м го куса́в, бо нє́ приступи́в“.

Ка́жи то́т хло́пець: „Ја ни ви́нини, бо ја тибє́ ни ви́ды́в“.

Премѹ́дри́й Сельємо́н ка́жи: „Ко́ли тѣа ни ви́ды́в, тобі́ бу́ло по-є́нєде́вати (ма́д: про́стити) же́мѹ. Ти́цєрь тако́је будє́ твоє́ пра́во, шчо: хло́пци́, би́јти! Ко́три́й ни ма́је би́гарѣа (кі́мака, бу́ка) в ру́ках, а но ма́је дара́б (ма́д. ку́сєнь) хлы́ба в та́єстри́ни, то́т, ка́жи, ј хлы́бом ви́би́, як не је і́шого би́гарѣа в ру́ках“.

І во́ріє премѹ́дри́й Сельємо́н: при́нц у́же го́дний, ле́гїнь. І ка́жи же́го о́тець, Даві́д ца́рь: „Учи́нїме, си́не, ве́лику́ гостину́ за мо́го жи-вот́а, бо ја стари́й чо́ловік, та вьру“.

„Я, — кажи, — няньу і пресьвітлий цысарю, ни гадаю, чиним“.

І пописа́ли по царя́х і по вели́ких баро́ніх, обі́ приході́ли до Дави́да ца́рja на гості́ну. І го́стили сьа, і ка́жи Дави́д ца́рь си́ну сво́-му премю́друму Сельмо́ну: „Оби́сь, си́неку, і по мнѣ до́брі дѣла́ чини́в!“

„Я бу́ду, няньку мѣ́ лѹ́би!“.

І не дѣ́йшло гості́ни, напо́ју. „Та жєны, си́неку, підѣ́нтри (Bedienter, слуга) на́ші, би донє́сли напо́ју!“

„А і́дѣ́ме ми са́мі́ два та до́несє́ме до́брого напо́ју і з щѣ́рого сѣ́рпца погос́тѣ́ме на́но́вѣ́.“ І вѣ́зав на сьа премю́дриј Сельмо́н вели́киј кє́пєнь (плаш, пор. вел.-русь. кобеняк,) і запа́лив собі́ ла́мпу яснѹ́ пі́-ред се́бе і пі́шов до́лѣ́ схо́дами в пі́вницю́ і сво́му ві́тцѹ́ за́ступі́ви не ві́дко бу́ло му́ јти з за́ду.

І по́вѣ́да́є же́мѹ́ о́тець: „Я не ві́джу, си́не, за то́бѣ́в і́ті“.

„Як, ня́ньку, не ві́диш за мнѹ́в і́ті, так ти ни уві́диш до́брі, дѣ́ла, шчо́ ја бу́ду́ за то́бѣ́в ро́бі́ти. А ј са́м же́сь з пирє́д се́би, шчо́ до́бре зро́биш, то́ті до́брі дѣ́ла на ті́м сьві́ті на́јдє́ш“.

І жо́го о́тець, премю́дриј Дави́д ца́рь пораху́вав в сво́ї́ голо́ві́ потолко́вав і: „И́сти́нна, си́не, то́то пра́вда је́“. І ка́жи: „Тѣ́бє́ си́не, премю́дриј Сельмо́не, Бо́г да́в му́дро́го і премю́дро́го. Зо́ров жи́, си́не, бо ја вми́раю́“.

І на́ста́ла же́го ма́ти за ца́рицю́ мі́сто сво́го га́зди Дави́да ца́рja, І премю́дриј Сельмо́н хо́че сво́ї́ ма́тери про́каза́ти о́пјат: і вчи́нив сьа-ж ві́н ду́рниј. А шче́ на сьві́ті́ ни бу́ло тимчасо́м ва́гу́ нѣ́ја́кого. І то́гды́ зро́бив собі́ ва́жкѣ́ і на то́ті ва́жкѣ́ по́ложив бі́лоград (та́кі́ј сьа на́зивав, то́ бу́ло на́йпє́рша краса́, як тѣ́перь ва́дь срі́блє́, ва́дь шчо́, — по́ясн. опові́дач) а на дру́гу ва́жку по́ложив пє́сѹ́ балє́гу (Dreck). І ка́жи жо́го ма́ти ца́ри́ца: „Шчо́ ти, си́не, ва́жнє́ш?“

„Ва́жу, ня́ньку, же́ньє́скї́ј ро́зѹ́м із пє́сьов бе́лє́гов“.

І ка́жи же́мѹ́ ма́ти: „І мѣ́, си́не, ва́жнє́ш?“

„Та́ј ти так та́ка бі́логло́ва, ја́к і дру́га“.

„Но, то́гды́ би-сь, си́неку, про́говори́в, ко́лі́ то́та ла́ва під то́бѣ́в!“

І за́нѣ́мив і ста́в нѣ́ми́ј так, шчо́ ни́ч не гово́рїт.

„І то́гды́ оби́сь змѣ́рјав глѹ́бїню́ і шї́рїню́ і то́гды́ сьа спо́ку́таш за се́сє́ сло́во“.

І пі́шов премю́дриј Сельмо́н у бовт (ма́д. скте́п) і купі́в собі́ пи́лѹ́ і дѣ́ялѹ́ве́ (ма́д. гѣ́бель,) і зро́бив з то́ї́ ла́ви гу́слѣ́ і на́тьаг стру́-ни на то́ті до́шкѣ́; з ко́ньа сѣ́рєти ві́рвав — смик ізро́бив і за́грав в то́ті до́шкѣ́ і про́нї́мив. І ка́жи чѣ́стим жа́зї́ком: „Ма́мо, ла́ва гово́рїт вѣ́!“

І пі́шов мѣ́рјати глѹ́бїню́. Ізро́бив собі́ же́дну́ ула́дчї́ну і ссу́ка́в на сто ло́ко́т шпа́рґу (ма́д. шпа́ґат) і у ла́дчї́ну вѣ́зав собі́ свѣ́рлѣ́а і два ка́менї́ і пу́стїв сьа в Чѣ́рно́є мо́ре на прїсо́їд. І там собі́ пу́стїв із мѣ́зі́льни́ка — про́вертьї́в — керві́; а Чѣ́рно́є мо́ре сьа чѣ́-стїт і ві́верло́ же́го на бе́рег і то́гды́ спо́ку́та́в сьа дру́гу ва́нѹ́.

І то́гды́ пі́шов мѣ́рјати сьві́т, на о́хрє́ст сьві́та.

І счули другі парі за нього і вилікі панови, грофови, шчо најшов сьа на сьім сьвітї мұдриј, премудриј. І кортит їх видѣти, шчо тотό је за чоловік. І стрічаут його на дорозї, а він виліким говдошом (мадь.: дїдом) jde. Він знав, шчо тотό по нього јдут дивіти і тогдї сьїв під корч і віннав дарабчик (мадь.: кусничок) хлїба, та јїв тај с ... [гїјабá (мадь.: дарма), тотό сьа мусит так казати, — замітка оповідачá]. Кажут тоті панї: „Шчо ти там чоловічи робиш?“

„Ја, панови, новім старόје вибивау, а головникá (вош) забивау“. Та все за голову досьáгни, та бје нїхтьома.

І кажут јомұ: „Ни видїв ти премудрого Сельемона?“

Він кажи: „Ни видїв ја го“.

Но тогдї пішли, стали раховати: „Ну, јак би могло тотό бұти, шчо тот робиш? А тотό добре, бо він новім старόје вибивав, а головникá забивав, бо јогό јїв“. І верцұли сьа. „А нуж тотό, кажут, будє премұдриј Сельемон!“ Прихóдьат, а він зробив два плуги, та з одєжи вже цїмирманьскїј је (тесля, Zimmermann). І кажут јомұ: „Шчо ти робиш?“

„Ја рóбју хлїборобы“.

„Јакі тоті хлїборобы?“

„Такі, обї на хлїб рóбили, обї орали“.

Та једїн ізробиш диривльáниј, а другїј золотїј плуг.

„Та котрїј в тьа дорóшиј плуг?“ — кажут јомұ панї.

Кажи: „О тот диривльáниј у ньа дорóшиј“.

„Та шчо тот коштұје?“

„Коштұје два срібні диривльáниј“.

„А осесь золотїј шчо коштұје?“

„Сесь нич, сесь, панови, і так вам дарұу, золотїј“. Но, дорáхувáли панї: „Та сисє дурниј, ни премұдриј Сельемон“. Та кажут панї: „Золотїј плуг тїсьачї коштұје, а диривльáним раз оглѣá наклáсти, та в нього тот дорогиј!“ І пријшли домї, впрѣгли в золотїј плуг чотїри конї орати, áј-бо орати ни хóчи, лишє сьїм-там похапáв зємлєу, тај ниткó ни мóжи за нього диржати. А впрѣгли в диривльáниј два конї, диривльáниј так красєо заорáв, јак чирвотїк (червяк шчо тóчит стїни) — прєкрáсно. І тогдї зарахувáли: „Тото був премұдриј Сельемон! Ідїм го глѣдати!“

І прихóдьат ид ньому, а він вже став сáбовом (мадь. кравець). І нашив одєжї із полотна з клочáногo (так јак на мнѣ, — тут оповідач показав на себе) і з шовковóгo. І кажут: „На шчо тотό шїјєш? Котра в тьа одєжа дорогá?“ Він кажи за клочану: „Сисьа мај дорогá, а шовковá нич ни вáрта“.

„Та шчо в тьа пáра одєжї коштұје тóјї клочáнојї?“

„Два срібні коштұје једнá пáра клочáнојї одєжї“.

„А тота, кажи, шовковá?“

„Сисьұ вам, кажи, і зáдар подарұу“.

Кажут пані: „Та тотá в нас мај дорогá, шчо в тебе́ нич ни вáрта“.

„Ну, тогды́ж биріт на сьа, панóви, једін клочану́, дру́гій шовко́ву; приды́те сьа во́бігати у хашу, в те́рня“.

І бігáли те́рньом. Шовко́ва одéжа так на пáндличкы (мадь.: шматочки, кусники) подéрла сьа, нигде́ нич, а клочáна шче ма́ј загúсла, шче мох на нý сьа вчинив. І дораховáли: „Тотó бизýвно (мадь.: певно) був премýдриј Селье́мон!“

Прихо́дять глyдати: ано він вже шу́стром (пошивако́м) став.

„Ци ни ви́дыв ти, ма́јстир, премýдраго Селье́мона?“

„Ја го ни ви́дыв“.

Та нашив чо́боти, ај нашив посто́лі, јак Русна́ки но́сять.

„Котре́ в тебе́, ма́јстир, о́бувје до́росше ма́ј?“

„В ме́ни сисьá до́росша ма́ј, посто́лі“ — ка́жи.

Ај, сут чо́боти такі, шчо ј 20 срі́бних кошту́јут. „Та ми то́то ни ві́римо, аж в тебе́ посто́лі до́росші від чо́біт, бо чо́боти і 20 срі́бних кошту́јут, а посто́лі срі́бниј сороко́вец“.

„Ну, ни ві́рујети, јды́т, панóви, в скалу́, једін в посто́ли вбу́тиј, а дру́гій в чо́боти, та јды́т сьа в ска́лы во́бігати; котри́ј ско́рши пе́рејдете?“

Тот у посто́льх пере́йшов через скалу́ ј раз ни внав, а тот в чо́бо́тьх пові́дривáв за́пјатки, ви́крутив, тај до́ль скало́в потра́тив сьа.

„Ну, бизýвно то́то був премýдриј Селье́мон! Іды́ме го глyдати!“

Прихо́дять, ано́ уже́ шчитка́рjoм (шчо то́рбу но́сит такý) став. І ка́жут: „Ци ни ви́дыв ти, па́ни, да́где премýдраго Селье́мона?“

„Ја јего́ ни ви́дыв, ни стрі́чав нигде́“.

„Та ви шчо там ма́јети на про́даж?“

„Ја ма́ју но на про́даж па́нглы́чки (мадь.: стýажки) і ножі́чки з ново́ј фабрі́чки і грибе́нї до чиса́на і кистимéни (сукно) до завивáння“. І наку́пили собі панóви ново́го кра́му і пішли́ гет.

А він при́шов скру́зь свѣ́т і ни го́дни бу́ди зна́ти, де премýдриј Селье́мон.

І ви́рну́в сьа на́зад на о́хрест свѣ́та і за нього́ забу́ли вже, ож жи́је на свѣ́ті; за не́го гир (мадь.: вість, fama) нигде́ ви чу́ти.

Ј-а при́шов в то́ту кра́їну, де живе́ ца́рицьа, Дави́дова ца́рjoва жо́на. І наро́бив собі, ко́ј ішов в тот ва́рош (мадь.: місто) такі доро́гі кра́ми, шчо під тов ца́рицев не́ је в ті́й кра́їні. І тогды́-ж ізро́бив та́кij пе́ресты́нь су́хозолотни́ј, шчо від ко́ждого ца́рја пи́ча́ть на ньiм же; та́ј тілько́ ва ньiм де́јманты́в, кілько́ ца́рів на зе́млі. І при́шов ід ты́ј ца́рици, ід сво́јї ма́тери у тот бу́рок, де она́ живе́. „Пресвѣ́тла цы́са́рице, чи бу́дете де́шчо кúпчити?“

І ку́повáла в нього́ вели́кі рѣ́чі, доро́гі і далá му вели́кі тис́ячі. І вви́дит у нього́ тот пе́ресты́нь і ка́жи: „Прода́јти ви мене́, па́ни, тот пе́ресты́нь!“

„Я вам, пресвѣтла цѣсарице, не продам, бо в мѣни тото мно́го кошту́је.“

„Я тобі дам за тот пѣрстѣнь великі мили́йони“.

„А шчо менѣ по грѣшах, пресвѣтла цѣсарице, в мѣни доста је грѣши́. Я вам за ѣнче не годен да́ти, лишѣ хіба́ једну́ ніч спати́ во мно́в буде́те“.

А она сѣа тому, царѣца, твѣрдо зра́дује, шчо за мили́йони ни хо́чи да́ти, а за пу́сто́је да́је.

І кажи јі: „Ни бу́ло в те́би сѣна, цѣсарице пресвѣтла?“

„Був в мѣни једѣн син, премудри́ Сѣльѣмон, ај бо пішо́в по свѣ́тох і погі́б, ни́где за ньо́го ни чу́ти“.

І при́шла ніч, свѣ́тло горѣт і премудри́ Сѣльѣмон хо́дит і Бо́гу сѣа мо́лит. І тогди́ кажи та цѣсари́ца: „Па́ни, ляга́јти спати́!“ Га́дат собі: „Та за пѣрстѣнь, та не једе спати́!“ І-бо свѣ́тло загасѣли і він межи нѣи положи́в таки́ ніж пере́цѣно́ви, шчо ха́плет, притѣга́т гі магнес ід собі. І вчинив сѣа, аж спит.

Ај бо царѣ́ца раху́је собі: „Тот во мно́в за пѣрстѣнь спит, тај заспав, фаради́й“ (мадь.: змучений). І она́ хо́чи је́го покѣ́вати і верже́ так ру́ку д ньо́му, а ніж відотне перст із пѣрстѣньом. І она́ ја́ла јо́жкати помѣвче́ки, обѣ јо́го ни збудѣла. І він чув тото, ај бо ни встава́в, а јак дав Ві́г де́нь, вста́в і кажи: „Шчо ви, пресвѣтла цѣсарице, јо́жкајети?“

„Тото јо́жкају: ја вас покѣ́вала, шчо ви заспа́ли, а ми́ни перст шчо́сь відпа́лило із пѣрстѣньом“.

І він ви́пѣвав перст із же́ба (мадь.: кішені) і приложи́в на ру́ку і помастѣ́в тако́в ма́стьов, шчо ва́раз при́ріс. І тогди́ повіда́је сво́ји ма́тери царѣ́ци: „Ти јесѣ мо́ја ма́ма ша́јѣтна (мадь.: рѣдна, власна), ја је-м тво́ј син, премудри́ Сѣльѣмон. І типѣ́р прочита́јти сво́ју пи́чати на мо́јі голо́ві, ко́ј јем сѣа уро́див. І типѣ́р јем вам тото сказа́в, сѣого-свѣ́таѣу пра́вду, за то: коли ја ва́жив же́нськи́ розу́м іс пѣсьов ба́легов... Ја сѣа спокута́в, сво́ј зако́н ізде́ржав. І ви лишѣ таки́ розу́м ма́ли, ма́мо мо́ја ми́льни́ша, јак і дру́га біло́гло́ва!“

„Но, сѣ́не, типѣ́рки прѣ́стѣ ми́не!“

„Бог свѣ́јати́, ма́мко, і ја те́а про́шчу́ју і грѣ́хи то́бі відпу́шча́ју тво́јі“.

І тако́ј від ра́зу вме́рла.

І відтак став премудри́ Сѣльѣмон за ца́рѣа. І став і наробѣ́в собі всѣаку пті́цѣу, ја́ка је на-свѣ́ті. І тоту пті́цѣу склав на дре́ть: так стоја́ло, ге́ј би живо́је. І судѣ́в із то́го суд і пті́ца тогди́ всѣа сѣак (оповѣда́ч показуе јак) гу́па́ла, жу́рни́а бу́ла, жу́рила сѣа. І каза́в тому́ ви́яному чо́лові́ку: „Шчо-сѣ, чо́лові́чи, за́винѣ́в, наза́д посправу́ј сѣа, на-верви́ вину́, і ни бу́диш грѣ́шні́й“. А коли јшо́в пра́ведни́й на суд, не-ви́нни́й ни́ч, і всѣа пті́ца трепешча́ла, весѣ́ла бу́ла. І тому́ каза́в: „Не ви́нни јесѣ, чо́лові́чи, со Бо́гом жи́ на-свѣ́ті!“ І зробѣ́в собі таки́ столѣ́ць — тото ста́рого зако́ну шче свѣ́та бу́ло; і по Христо́вому

рождеству сьвіт стоїть і ни находять сьа такі маїстри мудрі, обі на тот столець одну лабу зробили. І премудрі Сельмон сам умёр јешче до вавилонського переселеня.

(Записано ut supra).

Г. Новели і Фабліо.

17. Як вояк царівну дістав.

Се оповідане сконфіскала ц. к. Прокураторія.

18. Як пани з хлопа насміяли ся.

Були собі, значит, пани і справляли собі такиї балі. І каже: „Вже-сьмо фсьо виділи (так те паньство), ше собі типер приведьм такого хлопа, жи б ми з ного насміяли сь трохи“. — Здибали вони на містї такого маленького, так середнього чоловіка, малого зросту. — „Ходіть ви — кажи — чоловічи, з нами, бо пани справляють балі і вас там потрібують.“ — Пришов тої хлон межи тії пани, тії снесли поросьа ціле на тої балі і посадили жіго межи тим паньством, того хлопа. І кажи: „Бери ж тепер те поросьа їджд“ — так ті пани до хлопа: і кажи, так до него ті пани кажут, положили коло него ніж і відельця: „Шо ти тому будиш поросьаті робити, жіго.. будиш жіго кражати, то ми тобі таке будем; а будеш жіго ціле їсти, то ми тобі так будимо. Шо ти жіму будиш робити, то ми тобі.“ — Сидить хлон коло того поросьати і думаї собі. Думаї хлон: „Шкода минї покинути, бо добри собі... ни жив-би-м жіго, али шкода минї, бо-м ше м такого ни жив...“ Али запах коло него був, жи шче жіго ни жив, а вже смакував (він слинку но повкав—дод. стара Морозиха). Али був то мудрі хлон, і міркуї собі: „Ни буду ја жіго різати, ані ножем, ані відельцями, бо будуть потом мене ножем кражати і шпикати. Ту јист багацько панів, а ја сам јиден межи ними“. Али те поросьа було с фостиком і з фєім так поржовдне зрихтоване. Али типер пирипрашају, що буду казати... Взяв жіму — з позволїньм — фстромив палец під фїст і так жіму робив початок і пальці облизував, і зачинав таким способом жіго їсти. Тупіру пани крикнули: „Право! Право!“ — жи хлон поробив з нас усьх дурнів, а ми жіму так ни можемо робити. І дали жіму ше кілька склянок вина, хлопів, і випхнули жіго с тим поросьам.

(В Берлині від кравця Юська Захарчука в марті 1894 року записав О. Роздільський).

19. Ан три — нас три.

Зібрало сьї таких три Нїмці, були прості хлопи, али убїбрали сьї сибї за Нїмці. — „Ідїм сибї — каже — у краї, будем сьї вчити нїмецької мови.“ Каже: „Як будем сьї вчити? так їден до другого. „Я — каже тої першїї, каже: „я так буду казав по нїмецьки: Ан три — нас три! як хто сьї нас буде питати“. А другїї каже: „Я буду казав: Нї за се, нї за те!“ А третїї каже: „Я знов такиї буду Нїмець, буду казав: Як буди, то буди!“ — І вже вони теї мови нїмецької навчили сьї сибї ті три і їшли сибї дорогоїу і здїбали забитого чоловіка, неживого на-серед дороги і поставали фєсї три пат тим забитим чоловіком. І приходит до них шандар — вони стоїать пат тим забитим. Каже до них шандар: „За шо ви того чоловіка забили? Ви підети до гарешту фєсї“ — так кажи шандар до них. А вони тому нїц не винї, бо тої чоловік на дорозї забитїї був. — „За шчо ви їго забили?“ — питаїть сьї шандарь шче раз. Каже тої Нїмець: „А нї за се, нї за те!“ — Питаїть сьї того друго: „А ти за шчо їго забив? І ти также підїш до гарешту!“ — „Як буди, то буди!“ — Каже тої третїї... питаїть сьї шандар: „А за шчо ви їго били? кїлько вас було коло него?“ — „Ан три — нас три!“ — Дурно-пусто сидїли в арештї — такі Нїмці були!

(Записано ut supra).

20. Де мїткови кєнець?

Пїшла дївка за-муж. Али приїшло сьї її пївмїтки звиватг, — вона ни знала мїткові де її кїнец; гльадїла, гльадїла, — ни могла знаїти. Али кажи: „Чоловічи, запрагаї конї, поїїдим до мамї в госьцї!“ — От чоловік запрїг конї, їїдут собі до мамї в госьцї. Али вони їїдут, а пасе двї дївчинї товар і ті дївчата собі гульаїут. А та жїнка кажи до тих дївчат, кажи: „Гульаїш, чорти твоїу матї! а де в мїткові кїнец, то ни знаїш!“ А ті дївчата кажут — кажи: „Чому ни знаїу! Верхня нїтка в чинах“ (нїби чини сьї називаїут такі в мїткові). Як ті дївчата її сказали, а вона кажи: „Завертаї, чоловічи, конї!“ — Чоловік завернув конї; вона приїїхала до дому, зачала гльадїти верхню нїтку в чинах і вона собі знаїшла. Вже всьа. (Вона ни знала, де нїтка її у мїткові, то вона сказала так на прїтики тим дївчатам, вона сибї мислила: як вона ни знаїї, то її ті дївчата ни знаїут. Тї дївчата як-жї її сказали, вона казала до чоловіка: „Завертаї конї на-зад!“ — і вона приїїхала до дому і знаїшла кїнец).

(Зап. тамже від парубка Антошка Мороза в дек. 1893.)

21. Як хлоп панів одурив.

Був такиї.. взяв хлоп, повїз тїльа на ярмарок. А сондовиї, тої шо в судї пиши, спїтав сьї: „Чи ти то тїльа продаїш?“ Він каже: „Продаїу.“ — „Шо хочїш за него?“ — І тої му сказав шо-сь чи два

ринських. Каже: „Там завези от в оту вулицю, там така і така брама. Знайиш ти, де ја мешкаю?“ — „Знаю“. — „Го там завези і скини!“ І дав гроші тому хлопови. Хлоп телба взяв і гроші взяв і поїхав далі. Здибаји јіго другіј. „Продајиш те телба?“ — Каже: „Продају.“ — „На-ш тибі гроші і завези там до мени — ти вже знајиш, де ја мешкаю?“ — „Знаю“. — Взяв хлоп гроші вже від двох і ше такі далі телба повіз. Здибаји јіго третіј. „Продајиш, чоловічи, те телба?“ — Каже: „Продају.“ — „Ну, на-ш тибі — кажи — гроші (шо воно там було варт) і завези до мене, там... ти знајиш, де ја мешкаю?“ — „Знаю“. — І за јідно телба взяв шість ринських — піру тому третьому завіз і скинув вже.

Пријшли до канцелярії... тој пријшов і муві јидни до другіго: „Купі-ем цыльи у хлопа, такыі ладне, дал-ем два ринських.“ — А тој другіј слухав, так-же жи так вот по канцелярії там во. — „А якіи те цыльи било?“ — „Рижі“. — „О, псыакреф! то ја јиму дал так-же, два гульдени дал-ем за те саме!“ — А слухаји третіј, там а-ж ф тамті канцелярії... „А якіи јіго воли билы?“ — „Билы красе“ — „Та ја јиму так-же дал-ем циньиндзи за те цыльи, два гульдени!“ — Двом продав а третьому завіз — то за јідно телба мав шість ринських.

Приходьат ті на вобід, значит до дому, і питајить сьі слуги: „Пшивјуз ту хлоп цыльи?“ — „Ны, проши пана“. — „Та ја јиму дал циньиндзи!“ — Приходит другіј, значит, до дому і так-же питајить сьі: „Чи пшивјуз ту хлоп цыльи? бо ја јиму дал циньиндзи, жи-би он ту завјуз“. — „Ны, проши пана“. — „Ох, псыа креф!... — Пшивюдзы тен тшецы“. — „Пшивјуз хлоп цыльи?“ — „Јист, проши пана.“ — Ну, дупіру вони, тих два, казали польцајові, шо-би јіо, того хлопа, знајти. Пішов польцај на місто — хлоп при на шинку с красими биками. — „Буди тибі, ни біј сьа! Ходи во мноју! За јідно тилба взявись три рази гроши? Пронадут твојі бики, ни біј сьі, і с фіроју!“ — так каже польцај до хлопа. — „Ој пане мій пане, виручіть мене с того, дам вам половину гроші!“ — „Ну, як даси половину гроші, ја тебе навчу, шо с тим робити. Як пријдеш до суду, а тибе там будут питати сьі, ва шо ти взяв гроші, а чому ти ни приніс тельати, то ти сьі зроби дурним, то ти ныц ни кажи до панів, но так кажи: п-п-п — до панів. Буде сьі тебе питати другіј, то ти так-же кажи: п-п-п. Буде сьі тебе питати третіј, так-же так.“ — А фтоди вијшов та ј кажут пани: „Весьцыі теґо хлопа за пруг, бо ун ји варјат!“ — Взяли хлопа за поріг вишнули. Польцај: „А видиш — каже — виручив-ім тебе с того, дај-жи мины тепер половину гроші, шо-м тибе навчив!“ — Каже хлоп до польцаја так-же так: п-п-п. — „Али дај, бо ја тибе заведу до канцелярії на-зад!“ — Знов каже до него хлоп до польцаја, так: п-п-п. „Ну, як ти заведеш мене до канцелярії, то ја скажу, жи ти мене навчив так. А ја гроші вже пропив, а ти за польцаја ни був-би-сь, бо ја-би-м сказав, жи ти мене навчив на тоје“.

(Зап. тамже від Юська Захарчука в сент. 1893.)

22. Як баба панавилічила.

Був собі такий пан багатий, такий собі був грабжа таг-жи. І зробила собі йому у горлі гульа, і жадні дохтори йому ни могли помохчи. Його коштувало вже кілька тисяч, дохтори, а нїц йому ни могли зробити, жи б йому... жи-б його с того вилічили; і він уже бес кілька час ни міг нїц їсти. Али росписав по краї: „Жи-би минї... хто мене вилічив, дав-би-м свого половину маїонтку, шчо маю Шчо с того, жи маю маїонтк такий великий, али мушу с того умирати, бо минї жадні дохтори ни можут помохчи нїц.“ — Али була така вдовица, така була бідна, али була побожна, мала семеро дїтиї. Фурт Бога просила: „Божи — кажи — помилуї мя, бо треба минї — так 'довица каже — треба минї з голоду умирати. Чоловік минї помер, семеро дїтиї покинув, і сама ни маю шчо їсти і мої дїти!“ Али приснило собі її в ночі: „Иди ти до того пана, ф тим силї!“ А она була така проста хлопка, вона нїц ни знала бавити, но тільки собі її приснило у сні, бо була побожна вдовица. „Иди ти до того пана і його... він маї у горлі гульу.“ Пішла вона, назбирала вона зїльа такого, шчо і вона сама ни знала, до чого воно здале, і стала його там буцїм курити, відмовляти йому. Пан кажи так до неї: „Знаїш шчо бабо, як мене відратуїш, дам тобі свого половину маїонтку.“ — Стала баба панові коло вуха, стала йому коло вуха говорити: — „Так, пануцьцу, чи поможи, чи ни поможи, а ти, пануцьцу, заплати набожи!“ І так туркала йому під вуха, а пан ше того нїгди ни чув, бо дохтори так ни роблять. І так фурт йому казала: „Чи поможи, чи ни поможи, а ви, пануцьцу, заплатїть набожи“ — Пана дужи обїбрав сьміх, хоть слабїй, — як він засьміяв собі, і взяла йому та гульа трїсла в горлі. І вже так пан був, шчо вже мав умирати, бо ни міг нїц їсти. Як та гульа трїсла, взяла баба панові подала теплої води: „Виполосчїть, пануцьцу, горло, то вам зара буде лекши!“ — Взяв пан води, виполоскав горло, вже панові зробило собі зара лекши. Вже пан став зараз їсти і пити, і тримав коло себе бабу бес кілька день, бо пан був без їдзенья зіхляв. Чим раз шчо день підносила йому їсти, шчо день, шчо він забав, то вона йому давала, но по трешки. Пан поляжав кілька день у лішку і цалком зробив собі здоровїй. — „Ну, типер вже, бабо, їздим здоров: коштувало мене кілька тисяч, і нїхто минї ни міг помохчи, жадні дохтори, а ти-сь минї помогла. Шчасьтя їст твої, ја буду типер здоровїй до котрого часу; шчо-м обїцяв, половину свого маїонтку, так тобі дам. Ја буду здоров, а ти будеш мала жити, доки твої житя, і твої дїти.“ — І дав їй бабі... запрах чвурку і відїслав бабу аж до дому до її. Шчо мав гроші, то дав бабі половину, а половину собі зіставив, за тої, шчо його відратувала рїт смерти.

(Записано ut supra)

23. Три дурні.

Сторїя. То було так: Був собі нїби такий так грабжа, і лєокаї у него служив кілька лїт, і він го ни міг як вітправити так. І справив він такий баль. — „Иди минї на місто, знаїди минї три дурні,“ —

казав пан до льокаја, — „бо як ни најдеш, то ја тибє вітправльу віт служби.“ — Пішов він, тої льокаї, на місто, межи вулиці. Іде польіцаї, і напали того польіцаја собаки на місьті, а тої польіцаї був при шаблі, — і так жіго рвали, жи аж на нему подерли мантилю. А він мав при собі шаблю, — ни обгонив сїї шаблію, но скинув з голови шапку і шапкою обгонив сїї. Кажи тої льокаї до того польіцаја: „Ідьіть-но зо мною, шо-сь пан мїї кличи, граба.“ — Привів польіцаја того і замельдував панові, шчо: „Вже маю“. — „Маїш три?“ — „Маю три, прошу пана.“ — (Дужи було багачько гостиї у покої). „Ну, а де-ж вони жі, тих три?“ — Кажи: „А вот жіст пан польіцаї.“ (І він так пришов с теїу мантилеїу подертоїу, тої польіцаї, межи ті госьці.) Кажи тої пан: „Польіцаја привів-ісь за дурнїа, а де-ш польіцаї можи бути дурнїї?“ — „Жіст, проши пана, він дурнїї“ — так кажи тої льокаї. — „Яким способом?“ — питаїть сїї пан — „скажи минї“. — „Напали жіго собаки, пана польіцаја, і він сїї шаблеїу не обгонив від них, но скинув з голови шапку, і шапкою сїї обгонив. Тих три пси було дужи лихих: пєс вирвав жіму шапку з рук, і всеї три поприбігали до теїї шапки. Ни досїть, жи жіму мантилю подерли, то ше і шапку вирвали з рук, і шапку подерли, а шаблю маїи при собі.“ — Крикнули пани, ті госьці: „Право, право: Правда, жи жіст дурнїї таки пан польіцаї“. — Питаїть сїї пан: „Ну, то добре, то маїш жідного дурнїа. А де-ж другїї?“ — так кажи пан до льокаја. — „А ја жіздим другїї, бо ја за ним ходив.“ „Ну, а де-ж третїї? то вже два жіст“ — так кажи пан. „А де-ш третїї?“ — „А пан третїї, бо пан посилали минє.“ — Крикнули ті госьці: „Право, право! бо жіст правда.“ — Кажи пан: „Ну, то вістаїш у мени дальше служити. Маїш у мени більшу пенсіїу ва дальї, за тої спосіб.“ — Уже кінец.

(Записано ut supra.)

24. Майстер-злодїй.

Мав батько три сини, і ті сини ни хтіли робити, но так собі в дома були. Але так дїдич, як у Голосковичах, у сусїстві, каже до того старого, до жіх батька: „Ти, Лїване, чиму ти ни даїш жім јакоїї професїї (нїби талану)? Бери жіх до льїса, заברי всеїх трох, жідо до льїса, шо вони бут казати.“ — Од же жіден, тої старшїї, здібав деревину і каже до батька: „То буде убїдїа на колеса.“ — „То то буди стельмах.“ А другїї здібав деревину: „То — кає — то будут чєпиги до плуга.“ — „То то буди рольнїк, то господар буде, він буде робити в полі.“ А третїї здібав лину дуплаву і прикликав батька свого і каже: „То шо вкраси, то добре сховати в ту лину, нїби те дупло.“ — „Тої третїї — то злодїї!“ От-ши тупїру вони поприходили до дому. І тої казав дїдич, пац, дати по бульці хлїба і випровадити жіх, нех собі глїдїать талану. Тої дістав стельмахом, а тої дістав господаром, а тої дістав злодїїом, тої најменшїї. А за рік він показав сїа до батька, тої најменшїї, і приїхав такими кінїми великими, каритоїу. А тої пан іде дорогоїу, вулицеїу, і дивїть сїї, шо такі конї

великі і з бричкою стоять на дворі, там в него. Той Ліван виїшов і до нею пан ка' таки: „Шо то за їден приїхав?“ — „То — ка — најменші тої мії син“ — І каже пан так: „Ти добрий злодій?“ — Каже: „Добрий.“ — „Я маю коня — чи ти вкрадеш його у мене?“ — А він каже тупіру: „Нех но ја їду подивлю сї, чи до нею варт їти, робити захід?“ Заложили сї о сто рублів. Дав пан тому злодійові сто рублів, шо вкраде коня. — Од-жи тої пан тупіру теї ночі на-рихтував три хлопцї: їден тримав коня за фїст, другїї за оброть (вуздечка, шо на коневї), а третїї коли дверїї за клямку тримав, коли замка стоїав. Од-же тої злодій приїшов теї ночі того коня красти і каже: „Спите ви?“ — „Нї.“ — „Вїчнина-но, напиї сї вутки, льїпши коня будиш пильнувати!“ — Той, шо стоїав коли клямки, вїчнинив дверї і злодійа пустив до станї. Він зїав, дав перевесло замісьць фоста, шоби тримав, в руки, а тої, шо тримав за клямку, то дав їму лопату в руку тримати. А тої вїзав за коня та ї повїв. Приходи пан рано: коня ни ма! тої злодій коня повїв. Іде знов пан — і мав гудованого веприка і ка: „Чи ти вкрадеш у мене?“ — Він зїав, пішов, подивив сї і каже: „Лїго мона вкрасти.“ — Було три собаки, він намішав.. вїзав горїлки і намішав і тим собакам дав наїсти сї. Тї собаки понапивали сї, він за собаки і винїс на дзвіницю і попривїазував до мотусків фости. Собаки поки пїанї були, то лежали, а потїм як поробили сї тверевї, як зачали дзвонити (то по веприкови дзвонили — замітив господар Соколовський), то все село абїгало сї, шо то таке, шо то таке сї робить сї, шо в ночі так видзвонїють. Приходьть на дзвіницю, а то собаки попривїазуванї фостами до мотусків.

(Тамже зап. від Ілька Безпалька з прозвищем Якимчук в мартї 1894.)

25. Черевань і теля.

Був собі господар, був великії богач. Али він сї зробив пїяк; як зачав пяти, жїнка їго дужи спїньшала, ни могла спївнїти. Али він дужи вже спась сї, живїт їму вріс, бо мав звїтки. Али кажи жїнка: „Чоловічи, бїї сїа Бога, шо ти робїш!“ Али кажи: „Диви но — каї — јакії тобї живїт вріс!“ Кажи: „Ти будиш мати тїля — або дїтину або тїля“. Кажи: „Їди собі, чоловічи, на чужї села, жи-и тїбе льуди ни знали в своїм силї, жи ти будиш мати тїля.“ Чоловік послухав і пішов на чужї села. Їшов жи він, їшов, і звїзшов чоботи, а в тїх чоботях були ноги: вовки зїли чоловіка, дістали сї ноги. Він сїбі приїшов на клєбанїїу на-ніч і їго переночували. Приїшло, в ночі мала корова тїля; парупки принесли те тїля в ночі до хати, а він спав, ни чув. Те тїля заричало і він зїлякав сї і втік — він сїбі мислив, жи то вже він мав тїля. А тї чоботи з ногами покинув. Тї в-рано повєставали, дивлять сї: їи ноги, а чоловіка нїма! Та ї ка-жут: „Шо ми будим робити, жи те тїля зїло чоловіка, но ноги сї дістали в чоботях!“ — Бо вони ни знали, шо то тої чоловік принїс чоботи з ногами, вни сїбі мїркували, шо то те тїля зїло чоловіка і сї ноги в чоботях дістали. Каже: „Те тїля взовїм закопїмо, бо

воно таке маленьке, а вже зійло чоловіка, а як буди велики, то буде їсти всі ляди.“ — Прийшов же чоловік до дому, питають сї жінка: „Шо-ш там чути, чоловічч?“ — „А — кажи — добра ти миньї, жінко, казала правду: та бо ја таки мав тильа!“ — Ог-жи та жінка дочула сї, шо там і там у пона чоловік ночував і тельа жіго зійло. Пішла до того села тај плаче, каже: „Та то ја жінка того чоловіка, шо жіго те тильа зійло!“ Та ј пішла до того ксьондза та ј кажи: „Шо-ж то буди, жігомосьць, шо ваше тильа зійло миньї чоловіка?“ Тој кажи: „На тобі, жінко, гроші і ныц ныкому ни кажи, ја вже те тильа закопав“.

(Записано тамже від Антошка Мороза в дек. 1893)

Д. Міти і віруваня.

31. Нечисте місце.

В Кіндратові турецького пов. хто загадав ставити новий будинок, іде до свого священника і питає ся, чи чистий пляц, і просить щоби подивив ся в євангеліє, що єму покаже ся. Той дає газді отворити євангеліє і придививши ся текстови повідає, що буде. Як газді але веде ся, приходить нераз на сю гадку, що має якийсь „обліг“, то є обов'язок наяти службу на певне свято, або справляти „комашню“. Іде до священника і просить, щоби подивив ся в євангеліє і повів єму, коли і який має обліг. Також та сама процедура і мужик щось таки довідає ся. За для сего віруваня наших селян і по других селах суть нераз совістїйші священники в великім клопоті.

(Подав М. Зубрицький.)

32. Мерці і упирі.

Мерця дитину в Кіндратові наряджують і кладуть на стіл, старшого на лаву. Чоловіків наряджують в звичайний, святочний стрій без опончі, а невісту завивають в „рантух“ (Reintuch), що собі зладяла ще за молодих ліг, або принесла свекрі невістка на балець. Рантух, се чистий, великий обрус з картонового полотна. По похороні першу ніч світять, ставляють на стіл хліб і воду в мисці, бо мерлець приходить. Як який чоловік був червоний на лиці, а ще дещо знав від злого, або, як мельник, сам в млині деколи ночував, то те все разом є доказом, що такий чоловік є правдивий опир. Коли такий умер, всі побоювали ся, щоби не вставав і людєм не шкодив. А давнійше відкопували такого, рубали на кусні і сукровицю з горілкою пили, а трупа назад закопували. Таке лучило ся мабуть послідній раз 1828 року. Людї покарали остро, а про цілу справу розвідав би ся докладно, як би в Самборі віднайшов дотичні папери.

(Подано ut supra.)

33. Стратчата, страчкуки.

Стратчя, се дитина повинена, „страчена“ покриткою зараз по породі. (Дітий неправого ложа прозивають букартами, копилами, піджаливниками). Звичайно лежать вони закопані по межах, а навіть під углами хат і дуже шкодять жильцям в хаті або властителям поля. До сегомо року лежать вони спокійно в землі, а відтак в семім році літають коло хат і жалібно кличуть: „хшту! хшту!“ (хресту просять). Хто ж дотепний і тямливий прокаже: „Коли ти хлопець, то крещая тебе Івана во ім'я Отця і Сина і Святого Духа, аминь, а коли ти дівка, то крещая тебе Анну і т. д.“ Охрещена дитина іде до неба. Колиж таке стратча на дармо просило хресту, обертає ся в злого духа і шкодить тим, на чийім обійстю покинене. Віруванє се дає ворожбитам і всякого рода мантиям добрий заробок. Коли газді діти не годують ся, або в газдівстві не щастить ся, іде поради глядати у якого прославленого ворожбита, або ворожки. Там газда допитує ся про причину свого горя, бо сам не знає. То вже звичайно як не винен сусід з за другої або третьої межі, то певно закопане на межі або під углом стратчя. А щоби лихо не вадило, треба єму уступити ся, треба хату перенести, або трохи дальше посунути, щоби і вікна в іншу сторону виходили.

(Подано ut supra.)

34. Перестрах.

Перепудженням відливають як. Перепуджений, найчастіше дітвак, сідає на хатний поріг, під ноги кладуть єму ключ від комори, або який інший. Відливач ляку, який старий жебрак волокита, або і циганка, бере бляшану лижку, вкладає в ню кусник олова, розтоплює его над горючими на срітичи шкінами, а коли цілком розтопить ся, виливає его в воду в місці, яку держить хтось з родини над головою перепудженого. При тім відливач шепче якісь молитви. З форми остудженого в воді олова ворожить також долю тому, кому відливав як.

(Подано ut supra.)

35. Уроки.

Людий беруть часто уроки, особливо дітний. Вови також часто перепуджують ся. Тоді беруть з того, хто урік або перепудив, волосє, а з худобини або пса шерсть і підкурюють уреченого чи перепудженого. Люде дrouchать псів, показуючи їм фігу або зігнений показуючий палець, і дrouchать его: „Такий ти матери ніс!“ Так привчать пса, що тим ображає ся і гарчить. І дітвак в хаті нераз дrouchить ся, а псгаркоче, що дітвак перестрашить ся і добре верескне; тоді вистригають шерсть з пса і підкурюють дітвака. Против уроків змивають лице святовечірними помиями, а деколи і мочєю. Се роблять тоді, як ідуть до церкви або де межі більший збір людий.

(Подано ut supra.)

Жите і Слово. IV.

Ж. Анекдоти і фацеції.

2. Про циганів.

1. То так, як тої циган казав: „Мій татуньо меже двома хльїбами жусів здихати: старого не було, а нового не дочекав.“ Ну, тре до по-па. Приходить. „А шчо там, Романе, ци там Хведьу?“ У циганів то найбільше Романів або Хведів. „А, прошу жегомосьцьи, мій татуньо став небошчик. Я би просив поховати...“ „А маєш, кае, гроші заплатити?“ „Я, прошу жегомосьцьи, тьигло дам.“ — Ну, тьигло, та тьигло. Піп, бачите, гадав, шчо воли там або коні. „Га, кае, коли так, то їди до брательників, до рејентого...“ Пішов циган, де треба, поворудував, усьо... Піп бере, — с корогвами, з відправами, таке, — ховаје цигана с парадоју, ліпше, як якого господарја. Поховали. „Ну, кае, — а там, цигане, тото тьигло прижени.“ — „А, ја, кае, на дух жегомосьцьови принесу.“ Піп очи на цигана вивалив. Як він буде нести воли ци там коні? Диви сьа! А ту циган јему приносит хвајчину-запїканку. „От тото, кае, жегомосьць, мій татуньо тьигнув, тьигнув тај ногами натьигнув, — тьигніт же ј ви!“

(Від Михайла Теслюка з Батятич пов. жовківського в р 1877 записав Ів. Франко)

2. Їде собі пан в кариті дорогоју та здибује цигана з сином.

— А шчо за оден? — питаје цигана.

— Та ја циган, паночку.

— Коли ти циган, — каже пан, — то одигань мене!

— Не можу, проше пана.

— А чому?

— Бо забув мантилу дома. От як би пан були ласкаві та казали відпрьагти одного коньа, то ја би післав мого сінка, шоби привіз мантилу.

— Фурман, дај му коньа, а ньех же прендко враца!

Відпрьаг фирман коньа, циган посадив на него сінка і сінюк по-їхав. Чекаје пан з циганом годину, дві, ба ј три, — нема сінка з мантилоју. Циган каже:

— Та ја, прошу пана, поклав мантилу за образи, а він десь буде шукав до вечера та не знајде жејі. От як би пан були такі добрі та казали ј другого коньа випрьагти, то ја би хутко привіз мантилу. Він і до рана буде жејі шукав.

— Фурман, — каже панисько, — дај му коньа, ньех сьє прендко враца!

Сьів циган на коньа, відїхав кавалок тај каже:

— Таки ви пане не чекајте, оден тьагніт, другиј пхајтє!

Сказав тото слово тај як зајме конем, — пропав на нинішній день. Аж тогди пан догадав ся, шчо циган уже добре јего оциганив, тај каже до фірмана:

— Ідзь до двору, шишпровадзь друге конье!

(В Ракові золочівського повіту від Гринька Мартиняка в р. 1886 записав Ж. Терлецький.)

3. Злапали раз були циганчука, шчо вкрав сало, та за дурне сало мали го повісити. Обступили довкола льуде шибеницьу, а старого цигана пустили до сина, шчо би го шче хоть послідній раз уздрів. Стариј тогди каже:

— Панове газди, ви будете того дьтлака вішати! Він зараз повисне, але нај ја јему шче хоть раз заграју на скрипку, нај він собі шче хоть перед смертев потанцьује.

Льуде в сьміх тај кажут:

— Грај, циганська віро!

Јім то було шче на руку, шчо би ся насьміјати. А стариј циган граје та приспівује:

Гоца драла, гоца-дри,
Куда рідко, туда дри!

Циганчук зміркував собі добре, куда рідко, тај в ноги! Пропав на нинішній день.

(В Войнилові калуського пов записав в 1875 р. Іван Белей)

4. Був собі циган, пријшов до јідного господара, а вони сьме гобідали. А як гобідајут, то тој шчо пријде, каже: час на гобід! а ті, шчо сидьбат, кажут: просим, а тој відповідаје: заживајте здорові!

— Час на гобід! — каже циган.

— Просим!

А циганови того ј треба: вьзав лижку тај јість. А він пријшов так раз і два рази. А тој господар змовив ся ж жінкоју: „Јак він — каже — пријде, то не гобизвајмо ся ніц до него!“ Але пријшов циган тај каже: Час на гобід! А вони не обзивајуть ся до него ніц. А він думаји тај каже:

— Коб ви знали, господару, шо! Ја — каже — јшов через лыс, а тамки шось таке кольущче коти ся по дорозьі...

А тој господар каже:

— То то певне јіж!

— А, коли кажете: јіж, то добре, — каже циган, та за ложку, тај јість. Тај так вони знов цигана ни збули.

(В Берліні пов. бродського від парубка Михалка Грицишина в сент. 1892 записав Осип Роздільський.)

3. Богачі і бідні.

1. Я от часом, як вицїю троха, то, видите, лїубїу баїса тїагнути. От так, возмїм, богач повїдає: „Е, бїднїй не дає худобинї їїсти, тому мусит здохнути“. А вно неправда. А чому ось у богача дитина, аби як годував та пантрував — а вмере, а в бїдного, то ї їїсти нема шчо, а дїтеї як льиду, таї усї ховаїут сїа. То так, видите, у мене два сусїди богачї. От уродила сїа у одного дївчинна і в другого дївчинна, і моїа дочка — якось разом. То богачї купували цукор, парили молоко і кндали до нього цукор, та так тотї дїти пили, — а в мене всього одна корова була, таї та їалова. Ну, видите, десь до третого року богацькї обї повмирили, а моїа вам така он, як москаль. А ја так на похоронах, то повїдаїу тоту річ, а лїуде кажут: „Таки правда! Михавко хоть цїаниї, а правду каже!“

(Від Михайла Теслюка з Батятич, жовківського пов. в р. 1877 записав Іван Франко.)

2. Ішов богач до міста, а при дорозї сидит мїськїй хлопец. Питає сїї його богач:

— А скажи-кс ти мїні, шчо би ту в мїсті купити, шчо би ї добре було, ї богато, шчо би ї наїїсти сїї і своїї грошї відобрати?

А хлопец каже:

— А шчо, газдо, купїт си фльїк, то г... зїїсте — наїїсте сїї, а фльїк продасте, своїї грошї відберете.

(Від К. Батовського з Ценева, пов. коломийського, в р. 1880 записав Ів. Франко.)

4. Попи і дяки.

1. Був раз оден господар богатїй і справляв поминки, як Бог приказав, запросив священника і дяка на обїд і приготувив для них рибу варену. Приїшов священник з реситим до дому, відправили панахиду перед обїдом, а по відправї сїдаїут за стїл. Зараз з початку обїду каже господар давати шчо є найлїпше, то є рибу. Ресентїй був дуже голодний і гадав собї, шчо священник не буде такий, шчо би ї его не запросив до риби, але священник інакше собї мїркує. Бере сїа до риби, присуває єї до себе таї каже до ресентого:

— Христос єсть глава церкви а я наслїдник его, тож до мене належит голова.

Ресентїй думає собї: — Ну, се ще не бїда, най їїсть голову!

Але бо священник обїбравши голову зачинає знов з письма:

— Христос посередї нас, тож менї належит сїа середина.

А про ресентого ані ду-ду!

Обїбравши середину знов промовив:

— Во вся конци вселеннїа глаголи их, тож до мене і хвїст належит.

Скінчивши хвіст посуває таріль перед реєнтою і мовит:

— А вам пане реєнтій, юшечка та петрушечка належить ся.

Реєнтому дуже недобре зробило ся при тих словах. Приймає таріль, встає тай каже:

— Ні, єгомось! Поки-сте говорили по писанію, то все добре було, а тепер есте не вдали. Хіба не знаєте, як каже писаніє? „Ізлія ся благодать на глави ваша“.

Тай за тим словом бух усю юшку єгомостеві на голову!

(Незвісно де записав Іван Караськевич.)

2. Тут коло Підгаєць у однім селі є в церкві — я сам читав — на остатній чистій картці в Требнику стара записка — вже може 150 літ або й більше, по церковному написана. Піп тамонній оповідає, ще з тих старих, невчених попів. Раз — каже — запросив мене пан дідич на обід. А був там у дідича Єзуїт, учений, гордий такий. Усе по латині з дідичем балакає, а все оба з мене сміють ся. Так собі з мене кпять, так міні дотинають, а я мовчу, не вмію їм відтинати ся. Далі вже по обіді поставили вино. „Ну, — каже Єзуїт, — тепер кождий з нас при вині мусить щось сказати, але так, щоби було і мудро і до віршу.“ Встав він перший, говорить по латині, віршами так і ріже. Встав пан, зачав також, а оба так на мене позирають, так собі з мене кепкують! Важко міні стало на серці. Зітхнув я щиро до Бога, щоби мене налхнув, щоби і я не завстидав ся. І вислухав Бог моє просьби. Скінчили вони, тоді я встаю, беру чарку тай кажу до віршу:

І ти пане і ти pater,
Нас.... я вашу матер!

І так я й до віршу сказав і їй обох привстидав.

(Розповів о. Ом. Глібовицький в Циганах пов. борщівського).

3. Оден піп росповідав: Шче як ја јно настав за попа, то пријшлосьі міні давати сълуб — першиј мій сълуб був. Приходьі до церкви: богацькиј син з богацьков доньков. Питају ја јего:

— Мајеш добру і непримушену вольу?

— Мају.

— А ти? — до молодожі.

— Ньі, не мају.

— Ну, то јдыт си до дому!

Приходьі виі на другу недьіљу знов. Питају вже молоду наперед.

— Мајеш, Маруньу, добру і непримушену вольу?

— Мају.

— А ти Јіване?

— Нї, не мају.

— Ну, то їдїт си до дому!

Знов тиждень минув, і знов у недїльї приходьї тї молодьїта до сьльбуу. Вже мїні того за досить було. Питају молодого:

— Маєш, Ліване, добру і непримушену волю?

— Мају.

— А ти Маруньу?

— Мају.

— Ну, — кажу ја, — не мали ви через двї недїльї, то ја тре-тої не мају. Ідїт собі до дому!

І аж на четверту недїльї сьльуб дістали.

(В Коломиї від Ів. Василевського в р. 1880 записав Ів. Франко).

4. А то раз якісь піп дуже не лубив казаньї говорити. То једнојї недїльї виходит на казальницьї тај каже:

— Мої милї парафіјане, знајете, о чїм ја вам нинї буду казаньї казати?

— Нї, не знајемо, — кажут луде.

— Га, коли ви не знајете, то ј ја не знају, — каже піп тај злїз с казальницьї.

На другу недїльї знов піп на казальницьї.

— Мої милї парафіјане, а знајете о чїм ја вам нинї буду казати казаньї?

— Знајемо, — кажут луде.

— Ну, коли знајете, то нема вам шчо ј казати. Рцем всі от всеїа душї!...

Приходит сї на третю недїльї, вже собі луде міркујут, јак би то јого зајти? Змовили сї собі.. Вилазит піп на казальницьї.

— Мої милї парафіјане, а знајете, о чїм ја вам нинї буду казати казаньї?

То једна половина лудїї у церкві каже: Знајемо, а друга каже: Не знајемо.

— Так? — каже піп. — Ну, то добре. Нај тї шчо знајут, та скажут тим, шчо не знајут. Благословенїє господне на всіх вас!

Тај уже було по казаньї.

(Від Михайла Теслюка з Батятич жовківського пов. в р. 1877 записав Іван Франко).

5. То раз наш галицькїї піп заїхав у гостину до угорського тај чув, јак там у селї луде погано лајуть сьа.

— Ну, јегомосць, — каже до свого господарьа, — јак тут у вас у селї луде погано лајуть сьа! Ви би јїх учили, шчо би се покинули!

— Ей жеґомосць, — скрикнув з роспукою тамтој, — та ци ја їх не вчу? Таже вчу, ј... ја їх матыр, учу, але гадајете, шчо тіј худобі то шчо поможе!...

(В Климця стрийського пов. записав в р. 1888 Іван Франко).

Сучасні діячі слов. науки і літератури.

V. Микола Гаврилович Чернишевський.

М. Г. Чернишевський родив ся 19. юня 1828 р. в Саратові, де его батько був соборним протопопом. Була се людина дуже розумна і освічена. Миколу з малку пестили яко одинчика, переважно мати. Грамоти його вивчила двоюродна сестра; від неї-ж він переняв ся любовю до музики і вивчив ся грати на фортепіані, від неї набрав звички до читання книжок. Батько его склав був досить значну бібліотеку, що нею користував ся навіть М. Костомаров підчас пробування в Саратові. В р. 1842 Чернишевський став учити ся в саратовській духовній семінарії, одержавши добру підготову від свого батька, так що міг перекладати класиків. В семінарії взяв ся учити разом кілька мов: французьку, татарську, арабську й жидівську; згодом читав також по англійському, німецькому й польському. В семінарії Чернишевський був тихим, соромливим хлопцем, не зважувавсь перший забалакати з товаришем, держав ся якось остронь; його прозвали паничем і також оминали; приятелював тільки з перваком Левицьким, любив спорити з ним, закликав до себе, але Левицький, вбогий, нерепаний бурсак, не мав ні одежі підхожої, ні звички до громади. Бажаючи зблизити ся з красними семінаристами, Чернишевський заходив часом з ними до шинку, розмовляв, однак не пив горілки до гурту. Не одшукавши друга стоваришував ся при кінці зі своїм двоюродним братом Пилипом, що був молодший на 4 роки.

В семінарії Чернишевський не випускав книжки з рук, робив виписки, поясняв що трапилось товаришам, ніколи не блукав без діла. Коли ніхто не знав якої річі, учитель звертав ся до Чернишевського: „Ви бува не читали?“ Чернишевський, що доти звичайно писав у своїх зшитках, підводить ся і починає: „Німецький писатель N. каже те а се, французький те, англійський те...“ і т. д. Всі було слухають та дивують ся; справді бо він надзвичайно відрізнявав ся від усіх своїми відомостями та розвитком; його вирази словесні бували завжді вірцеві.

Із семінарії Чернишевський з початку гадав йїхати до академії, але якийсь родич пораяв вступити до університету; батьки не перечили

знаючи, як „унижено стан духовний“; тим то в падолисті 1844 р. Чернишевський кинув семінарію, став готовитись дома до іспиту, а 1846 р. вступив до петербурського університету. Там займав ся переважно старими мовами, письменством та словянськими наріччями під приводом знаного Ізмаїла Срезневського; за его показом Чернишевський зладив словар до Іпатієвської літописі надрукований в додатку до „Извѣстій II. отд. Акад. наукъ“ 1853 р. В р. 1850 Чернишевський скінчив науки і був оставлений при університеті для підготовки на професора, але в р. 1851 любов до батьків потягла його в Саратов, де став учителем гімназії. В Саратові М. Ч. жив самотинником і зблизив ся тільки з М. Костомаровим. З переогом умерла его мати; Чернишевський одружив ся, а в січні 1854 р. був іменований учителем 2-го кадетського корпусу в Петербурзі. Педагогічна діяльність його тривала не довго, бо він швидко опісля цілком віддав ся письменству. З літератами почав зватись уже в університетській лавці, буваючи у Введенського, з котрим познайомив його Срезневський.

Літературну діяльність розпочав Чернишевський писанем бібліографічних заміток для „Отечественныхъ записокъ“ Краєвського 1853 року та перекладами романів для того журналу; так в 1854 р. був надрукований в його перекладі роман Чарльза Лівера „Семейство Доддовъ“. Працюючи без відлиху Ч-кий тим часом виготовив дисертацію на ступінь магістра п. н. „Эстетическія отношенія искусства въ дѣйствительности“, 1856 року блискуче боронив єї на дієпуті, вона була вихвалена та підписана радою університетською, але міністер освіти Норов на те не згодив ся, звелів єї конфіскувати. і Ч-ий таким робом не дістав заслуженої пошани. Сей випадок зблизив його з редакцією „Современника“, він зробив ся від того часу постійним співробітником сего журналу, взяв на себе відділ критики, помістив безліч журнальних статей, а крім того дві просторі студії: „Очерки Гоголевскаго періода“ (характеристика Белінського) і „Лессингъ и его время“ (тут також він порівнює Белінського з Лессінгом). В р. 1858 відділ критики Ч-кий передав Добролюбову, а сам узяв ся головою за публіцистику і працював так до 1864 року. За сей час він надрукував між іншим такі речі: „Экономическая дѣятельность и государство“ по поводу „Очерковъ Англіи и Франціи“ Чичерина, „Капиталь и Трудъ“ (з поводу книжки Горлова „Политическая Экономія“), переклад „Основаній политической экономіи“ Мілія з просторими примітками, що здобули Чернишевському європейську славу, низку переробок з Маколея під заголовком „Разсказы изъ исторіи Англіи“, „Борьба партій во Франціи при Людовикѣ XVIII и Карлѣ IX“, „Іюльская монархія“, „Кавеньякъ“, „Антропологическій принципъ въ философіи“, „О причинахъ паденія Рима“, роман „Что дѣлать?“ Тодіж Ч-кий редагував переклад „Всемирной исторіи“ Шлоссера, що почав був видавати Серно-Соловєвич, далі до гурту з Добролюбовим видав біографії Пушкіна та Кольцова для дітей з вибіркою їх творів: першу біографію написав він сам, а другу Добролюбов. В р. 1858 Ч-кий був якийсь час також редактором „Военнаго Сборника“. Тодіж саме Катков кликав його до співробітництва в своїй „Русскомъ Вѣстникѣ“, що був ще органом чепурним, але Ч-кий не

взяв участі в загалі в московських видавництвах крім „Атенея“, де помістив 1858 року прекрасну статтю „Русскій чоловікъ на rendez-vous“ з поводу повісті Тургенева „Ася“: то був горячий поклик до найшвидшого знесеня огидливої панщини.

В р. 1862 Чернишевський був арештований, а 1864 засуджений на 15 літ в каторжні роботи за мнимий поклик до визволених кріпаків та за шкідливий напрям „Современника“. Тодіж появилася в печаті й текст „докладу“ (реляції) уложеного секретарем сената дотично справи Ч-кого (по теперішньому б то „обвинительный акт“). Там оповідалось таке. Офіцер гвардії Всеволод Костомаров був проваджений в Тобольськ яко політичний провинник. Дорогою він став перетрушувати свою скриньку, а з неї випав ніби то лист Ч-ого в Москву до поета Плещеева (Петрашевця): Ч-кий ніби то писав, що поклик до кріпаків виготовлений, але в Петербурзі нема друкарні, де б можно було напечатати, то він просить Плещеева розшукати в Москві. Костомарова вернули зараз назад до Петербурга, де Ч-кий уже був ув'язнений, і почали допитувати. Костомаров зізнав, що літом 1862 р. він їздив до Москви, то Ч-ий просив його одвезти лист Плещееву; лист той він положив до себе в скриньку, а приїхавши в Москву не міг згайти, бо він якось застряв поміж капшуками, де й перебував до сього часу. Лист той Ч-ий буцім передав йому в якійсь бесідці (альтаїнці), де розмовляв з ним про поклик до кріпаків, що мав на меті вияснити їм сумну будущину вироблену важкими економічними умовами панщинної реформи; ту розмову ніби то чули два московські міщане, що ненароком трапились позаду бесідки. Така була б то головна провина Чернишевського.

Студент Яценко (як що не помиляюсь, український писатель) вивів на чисту воду всю нісенітницю сеї історії. В р. 1864 він сидів за політичну провину в московськім „смирительномъ домѣ“; з ним разом відбували кару і два якісь „босяки“, до котрих часто навідувався агент тайної поліції та довгенько з ними розмовляв. Нарешті один із них з журбою признав ся Яценкови, що його з товаришем намовляють посвідчити з під присяги проти Чернишевського все, що буде їм сказано, а за те дістануть відповідну надгороду. Після невеличкого вагання „міщане“ згодились і їх повезено до Петербурга. Подібна історія була й з Костомаровим: по дорозі в Сибір він бесідував з жандармським офіцером і прибирав способів собі на полегкість. „Шкода й гадати, — замітив жандарм. — А от у Петербурзі морочать голови, як би улекті Чернишевського, та не спроможуть ся. Зробіть так а так — будуть вельми вдячні“. І Костомаров не міркував довго і поторохтів до Петербурга. Він був перед тим знаний яко дотепний поет-перекладач, про те-ж людина дуже підла і легкодуха, зрадник і брехач; він набалакав навіть на якогось свого дядька, та в того нічого не вишуквали провинного. В докладі знаходимо також допис якогось невідомого донощика з Москви (вгадували на Каткова), де читаємо: „Спасіть Росію від сього розумного соціаліста, дотепного софіста з безмежним впливом на молодіж, що ладен затопити край у крові“. Приводилась записка Герцена, що кликав Ч-ого до Женевы видавати „Современник“,

коли не можна довше видержати в Росії. І чимало дечого уло на-
громаджено... 6

Чернишевський одкидав і автентичність листа знайденого у Костомарова і свою розмову з ним у бесідці, potwierdжену однак з під присяги обома міщанами. Завиною проти Ч-го послужила також безліч уривків з його легальних творів, з поводу котрих мусів давати в кріпости пояснення. В кінці 15-літня каторга була скорочена на половину, а в осені 1864 р. Ч-го повезли на Сибір в м. Кадаю на китайській границі; там він перебував з Михайловим, котрий при йому й умер; там написав свої кращі романи „Прологъ къ прологу“, „Дневникъ Левицкаго“ і „Прологъ“; там і Михайлов написав чимало своїх перекладів, що стоять межи красшими в письменстві московському. Жилося з початку в Кадаї не дуже скрутно, бо воєнного начальства не було, а смотрителем служив простенький, не злий дідусь. Літератор Шелгунов приїздив зі своєю жінкою провідувати Михайлова; вона навіть поселилась на якийсь час в селі коло острогу і прожила так аж пів року, поки не звідало начальство. Наскакали жандарми і повезли єї в Петербург. Шелгунова заслали в Тотьму, Вологодської губ., а дідуся смотрителя прогнали з місця.

В кінці літа 1866 р. Чернишевського перевели з Кадаю в Александровський завод, забайкальської області. Сюди приїздила єго жінка, та їй дозволили оставатись тільки три дні — зустрічі їх відбувалися в присутности офіцера, не більше як 2—3 години. В Петербург єї повезли потім жандарми, дарма що вона мала дозвіл їхати сюди від міністра справ крайових. Перебуваючи в Александровському заводі Ч-ий жив у подовгастій кімнаточці з єдиним вікном; колись то був ганок, з його зробили комору, забивши вікно решіткою; там завжди було темно, а зимою ще й холодно; Ч-ий ніколи не скидав довгого кожуха надыганого просто на сорочку, і смушевої шапки. В п'ятьох інших коморах обік Ч-ого поміщувалось чоловіка 60—70 Поляків-повстаєців, найбільше простий люд, салдати, майстрові, то-що; задуха постійно стояла страшенна. До Ч-ого всі відносили ся з повагою, притихали коли вечерами сівав за книжки та папери, спивяли співаків та музик, хоч сам Ч-ий прохав не спинятись, бо дуже любив слухати пісні; ремесники, щоб не мішати єго заняттям, переходили в дальші комори; всяк старав ся як мога услужити: полатати одєжу, вимести долівку; ледви-ледви Ч-ий одвоював собі право самому ставляти самовар. Перед двома роками до Чернишевського в тюрмі сиділи Стахевич, Муравський та чоловіка п'ять Поляків, київські студенти; всі вони зблизили ся між собою, читали гуртом розмаїті твори по економії суспільній (між іншими і Мілля з примітками Ч-ого), нарешті склали з себе робочу і спожиткову спілку-комуну. Але в тюрмі було також чоловіка десять шляхтичів з застарілими польсько-католицькими тенденціями; вони то підняли галас проти спілчників обвинувачуючи їх в безбожності, а Поляків з-окрема в зрадництві за приятелюванє з Москалями. Остання громада в'язнів завдяки дуже низькому рівню свого розвитку поперла ся за тим галасом: комуністи порішили перейти в другу тюрму, але так не сталося: декого з шляхтичів пустили на поселенє, потім донеслась чутка про знаний за-

байкальський бунт і забрала всю увагу. Тим то Ч-ого стріли вже без ворожості, а коли роздивились, що то за людина, пошанованю не було краю. До нього йшли за порадою, за розв'язанем спорів, за рішенням питань принципіальних; авторитет его не викликав сумніву. Через якийсь час у Александровський завод було приведено кілька Каракозовців, що внесли трохи оживлення в сумне, одностайне життя тюремне. Та Ч-ий не сидів з ними довго; зимою 1867 р., скінчивши строк іспиту, він був випущений з тюрми і одібрав дозвіл поселитись на квартирі поблизу. Він жив у заводського дячка і чимало гуляв по околиці, набирав ся здоровля, купав ся, блукав по сойках, то-що, — в тюрмі бо вельми терпів через брак простору для прогулок, а на роботи, як інші в'язні, не ходив, принаймні його не посилено. Часто йому дозволяли навідувати тюремне товариство, а на Різдво та Паску 1867 р. він пробував навіть у тюрмі по кілька день. Тут він читав свої романи, викладав пляни ненаписаних ще творів, бував на представленнях сценічних, для котрих і сам написав три пьєси. Зміст одної з них такий: Офіцер має дружину, котру держить в заперті, бє, здирствує. Відки ні взялись два ліберали-літератори і поклали визволити нещасну жінку або присоромити тирана. Офіцер однак нагнав такого переполоху на лібералів, що вони позалазили під стіл. Після того він залишив свій канчук, що мав у руках, а приказав почастувати літераторів чаркою горілки; один із них виспівав навіть оду офіцерови. Останній напив ся і знов почав учить дружину. Покликаний ним слуга натякав знаками, щоб літератори відвали в офіцера канчук а самого вигнали але ті стояли по его боці; тоді слуга розправив ся з усіма сам.

Друга пьєса звалась „Мастерица варить кашу“, а третя, найбільша „Другимъ нельзя“, в трьох актах. Зміст остатньої, коротко кажучи, такий: чоловік радить жінці зійтись з приятелем, а сам застає ся до купи з ними, — вона-ж однаково кохає обох. В тій комедії, як поясняв Ч-ий товаришам, він виїв не тіпи, а 2—3 знаці єму особи, яких може більше й не має, не державсь ніякої тенденції, бо виставлені події — річ виємкова.

Чернишевський був прекрасним оповідачем; єд разу витворював перед слухачами цілі повісті, мов би читав з книжки. З писавого по тюрмах назвемо в-друге три просторі романи, задумані ще в Кадаї 1865 р., а скінчені 1868 р. в Александровськім заводі, а власне: „Прологъ къ прологу“, „Дневникъ Левицкаго“ і „Прологъ“. Із них, скільки нам відомо, лишень перший був надрукований за кордоном (Лондон 1877). У всіх трьох романах виводять ся тіж самі люде з початку 60-тих років; дія ведеть ся на провінції і в Петербурзі під той палкай, кіпучий час. Цікава річ: в романі „Прологъ къ прологу“ Ч-ий виводить між іншими і себе з жінкою, а під іменем Левицького зображає Добролюбова, котрого дуже любив та поважав. Під іменем Соколовського змальовано також знаного польського повстанця Сераковського, повішеного Муравєвим. В р. 1869—70 Ч-ий почав у Александровськім заводі писати ще четвертий роман, за котрий приймав ся кілька разів, але котрий нарешті мусів спалити; події описувані в ньому дотикали ся 62—63 років; звав ся він „Рассказы изъ Бѣлаго зала“.

В падолисті 1871 року прийшов царський указ визволити Каракозовців з каторги, а повернути в поселенців. Їх переслали в якутську область; двоє з них (Николаєв та Шаганов) трапило на Вілюй, їх розвігнали по улусах; в город Вілюйськ вони прибули в апр. 1872 року, а вже Чернишевський був там, хоч вони лишили его були в Александровському заводі не мавши гадки знову стрітись. Яко поселенець він мав право жити на вільній квартирі, але його запроторили в тюрму, а для догляду приставили жандарма. Для товаришів се була явна несподіванка. Вони попрохали у справника дозволу побачитись з Миколою Гавриловичем, але той не зважив ся вволити ту просьбу. Тоді вони стали шукати винадкових стріч, і справді зустрілись недалечко тюрми. Ось що розповів їм М. Г-ч. Після двох тижнів як одїїхали товариші, до него явив ся жандармський офіцер і казав ламтуватись, бо має бути перевезений у друге місце. Куди — він не питав, а другого дня ранком його вже мчали на поштових.

Город Вілюйськ положений серед лісів та болот на березі чималої річки, трохи не 1000 верстов від Якутська. Дорога страшенно тяжка, околиця безлюдна, станції розкидані на 50—60 верстов. Кругом вода або непролазний чагарник; літом хмари мошки, від котрої по хатах одкурюють ся димом. Почта ходить раз на місяць, а тоді раз на два місяці. В таку сторону повезли Ч-ого. В Вілюйську йому заявили, що вільних квартир в городі не має, а що пустує каторжна тюрма, що там „і чисто і просторо“. Хоч не хоч, а треба було приймати несподівану ласку.

Тюрма, в котрій так довго винало конати Чернишевському, стоїть кілька сажнів за городом серед пустиру, над самою кручею Вілюя. Се подовастий з міцного дерева будинок, поділений на кілька комор, дуже сумний та темний, з частими вікнами, що позабивані залізом. Перед самими вікнами здіймає ся до гори огорожа з дуже високих паль, що заховують майже весь будинок від глядача, тільки віддалік заманіє самий вершок. В кінці двору стоять також дві хатини — лазня та кухня, нині напів розвалені. За палями обік тюрми виглядає як якась зловіще опудало — казарма для сторожі; там застрілив себе почтмайстер, що й доси наводить жах на Вілюйців. Тюрму почали будувати 1861 р., маючи на меті замикати туди політичних каторжників; хотіли посадити між іншими Каракозовців, але чомусь залишили ту думку, і так вона якийсь час стояла пустою. Потім туди перевезли з Александровського заводу Поляків Огризка та Двэржечка і держали по копень 1871 р. Збудоване єї стоїло більш як 20 тисяч рублів. Чий займав досить простору як на одного комору з двома вікнами насупроти дверей, страшно темну (не видно зні клаптика неба!) і вохку: в кінці квітня не можна було роззути валянків, бо зараз починала ся ломота в ногах. Камера Ч-ого мала такий вигляд: в праворуч від входу стояло дерев'яне ліжко і невеликий столик, в ліворуч через усю довжину другий стіл закладений книжками та всякими дрібязками. В тюрмі крім самого Ч-ого поміщували ся також жандарм, козацький урядник і послугач Якут.

Не довго довелося товаришам бачити ся з Чернишевським; жандарм першим чином настрочив донос, справник без краю злякав ся

і покванив сь швидче вислати їх з города в удуси (волості). Той розпорядок обурих Ч-ого, він полетів до справника і довго присоромлював його та дорікав. Товариші однак раптом були вислані з города; живучи в роздробі вони пересилали сь книжками, але поліція не пропускала жадної стрічки писаної один другому, навіть звісток про одержанє книжок. Так було до самісінького 1874 року, з котрого Ч-ий лишив сь на Вілюї сам, а товаришів перевезено в Якутський округ. Жило сь йому надто сумно та скрутно. Жандарм почав замикаєти тюрму, коли ходив п'ячичи сь козаками, а потім став робити те систематично що десятої години у вечері; так звільна виробляли сь нові, справді каторжницькі обставини, цілком неслухні з погляду правного. З жандармом Ч-ий перестав зовсім балакати; той витворяв йому всякі пакости, але нарешті був змінений другим, людиною досить порядною; Ч-ий навіть харчував сь у його цілі два роки, поки не прислали впять нового. В городі Ч-ий сливе ні до кого не ходив крім бабусі-чиновниці, що з початку страчувала його; любив більш гуляти самотою поблизу тюрми та над берегом Вілюя, або прочищував рівчачки (один зберіг сь й доси); від декого з улазливих Вілюйців йому навіть доводилось утікати, переважно від купців, що своєю цікавістю не давали спокою.

В октябрі 1872 року на Вілюї явив сь адютант генерал-губернатора Синельникова, князь Голицин і обійхав усіх політичних зісланих, ніби то бажаючи визнати їх нужди та потреби, а справді пошукати, чи не переходуєть сь де в тих місцях Герман Лопатин, що мав замір врятувати Ч-ого, був арештований в Іркутську і втік з тюрми. Приїзд Голицина мав один наслідок: Ч-ому замість 11 стали видавати 17 рублів казенної заповоги на місяць. Ч-ий просив Голицина запитати у генерал-губернатора, чи не можна б йому діставати з Вілюйська книжки до перекладування та посилати переклади до друку; Голицин відповів, що то річ цілком неможлива. З собою Ч-ий привіз книг не дуже багацько, між іншими Conversationslexicon і три томи атласа Брокгауза; небагом після приїзду до Вілюйська він одержав російські переклади Лассалля, Вермореля, Тена, Берне і др., відбрав „Отечественныя записки“ та „Вѣстникъ Европы“, з часописів „СПб. Вѣдомости“. В загалі книжок до нього доходило мало, а сь ставовило найгіршу втрату в неволі. Братись за літературну працю з початку просто не ставало духу. Почувши про приїзд в Александровський завод жандармського офіцера Ч-ий подумав, що в него зроблять ревізію і спалив геть усі свої рукописі, в тім числі й згадані више „Разказы изъ Бѣлаго зала“, за котрими описля жалкував.

„Треба писати все знову!“ говорив він товаришам з розпучкою. „Не вже зважитись?“ Та непевність, що з праці вийде якась користь, спиняла руку. В дек. 1873 року на Вілюї прискакав з Іркутська жандармський полковник Купенко і серед ночі просто в тюрму: обшукав до виточки Ч-ого, а не найшовши жадної стрічки писаної почав руйнувати козацькі хати в городі, лазив по лѣхах, рвав підлоги і т. і. — розшукував, бачте, Лопатина, що знов був арештований і знов утік — уже безслідно, щоб вивезти, як думали, Ч-ого. В кінці Ч-ий таки прийшов сь за „Разказы изъ Бѣлаго зала“, але завжди шматував та палив

рукописи; нарешті втратив віру в можливість продовжати сю роботу без перепину, йому гидко робилось на саму думку, що налетить вихром якась падлюка і почне скрізь кудовчитись. Загадував між іншим написати історію в оповіданнях для дітей; частина її була навіть уложена, але спалена підчас приїзду Купенка.

Чи треба казати, яке було тяжке та трудне, скільки трагізму крило в собі життя Чернишевського? Але ось 1875 р. на Вілюй прийїхав Мишкин, щоб визволити його, та нічого не вдіав і був арештований. Ч-ому ще гірше стало жити: навколо тюрми поставили воєнну сторожу, Ч-ого пів року ові не випускали за ворота, а потім його став супроводити жандарм скрізь, куди б ні він пійшов. Познайомився Ч-ий з якимсь попом, став інколи навідуватись до його — пона заслали ще в дальшу глушину. Нарискав ся якийсь безглуздий справник з панибратством, а коли Ч-ий вхилив ся такої чести, той почав йому всякі утиски коїти, і так без краю.

Вілюйці згадують Ч-ого як людину надзвичайно простої та правдивої вдачі; не тямлять, щоб він коли вдав з себе іншого як справді є; так званій „висшій громаді“, що перлась до його в тюрму, він прямо відмовляв прийому, за те був без кінця прихильний до сірого люду, з великим і малим витав ся при стрічі, заводив розмову, розпитував про життя, дуже всім, як кажуть, цікавив ся. Коли довідав ся, що хто хорує, то посилав або й сам водив до лікаря, просив остатнього потурбуватись, спостерігав, щоб той не одвертів ся обіцянками. Найбільше любив діток, з охотою одвідуючи хати, де їх бувало густенько. В теплу годину Ч-ий любив погуляти по городу та околиці, іноді блукав цілими днями розмовляючи сам до себе або виспівуючи в голос пісні, — співав, додають місцеві люде, „по німецькому“; коли зобачив супроти себе яку „значну“ або неприємну особу, зараз звертав на бік і брав інший шлях. Зодягав ся вельми просто: полотняні штани та сорочка, з верху халат, невеличка шапчина „блинцем“, ось і вся звичайна його одіж; серед літа назував іноді валянки; комір сорочки завжди розстібнутий, — так показував ся усюди. Панське убране, що йому слали з Росії, роздавав бідарям. Годував ся переважно молоком з житнім хлібом, а обід хоч замовляв, то частійше віддавав послугачеві. Коли де бував, то звичайно не їв і не пив нічого: наллють склянку чаю, так так вона й захолоне. В коморі у Ч-ого завжди була привішена під самісінькою стелею невеличка діжечка з водою, мабуть щоб не налазили таркани, котрих тут страшенна сила.

Не любив Ч-ий, щоб прибірали в його — се певно через те, що гидував підгляданєм, котре міг допускати; тим міркуванєм чи не треба пояснити також і се, що Ч-ий повертав назад зобачивши незнайому людину. С початку він стискав руку кожному Якутові, але потім залишив і другим радив, щоб упередити можливість зарази. Ні з ким із обивателів ніколи Ч-ий про політику не розводивсь. Один інтелігент висловив ся раз, що вірші — бридня, що згодом запанує сама проза. „Який ваш суд?“ спитали в Ч-ого. „А як на вашу думку, чи перестане коли люд співати пісень?“ відмовив Ч-ий. Один бесідник сказав між іншим Ч-ому, що його брат учить ся в університеті; Ч-ий на те тяжко зітхнув

„Чого се ви так зітхаєте?“ запитав його бесідник. „Хто зна, що спіткає його на тому шляху“, ніби відповів Ч-ий. Нещасну молоду людину справді розстріляли згодом.

Переписував ся Ч-ий, скільки нам відомо, тільки з жінкою; листи як від нього так і до нього йшли через поліцію та губернатора. пильно перечитувались (закон про перечитуванє листів державних провинників не стратив ваги й досі, являючись одним із найгірших скорпіонів); Ч-ий, коли правду нам передавали, писав звичайно по кілька стрічок, але й тут не встеріг ся лихої години: за якийсь „влочинний“ лист губернатор велів раз посадити його на три добі під арешт (арешт в арешті!). Нам оповідали, що той засуд страшенно обурив Ч-ого, що своє обуреня він виявив досить палко та неадекватно, дарма, що виглядав урівноваженим; тай чи адужав би хто не обуритись?

Літом 1883 року в Вілюйськ налетіли жандарми, щоб забрати Ч-ого: йому дали право вернутись до Росії. Ч-ий був уже дідусям і не здужав йхати верхи, то його мусіли везти на санях (возами тут не йздять!). Тюрма лишила ся пустою. 1889 року до неї знов було замкнуто чоловіка 20 політичних каторжників, але через півтретя року йїх перевезли за Байкал в Акатуйський рудник. Сумно позирати на палі, що були могилою такого світового розуму, як Ч-ий, за котрими конало та мучилось стілько молодих душ. Весною, коли розливаєть ся Вілюй, хвиля в страшенною силою бе в беріг, а бючись підмиває та зносить кручу; не мине може двох-трьох років, як тюрма, де загинло стільки невідомих мирови думок, загуде на віки вічні в прірву, не останеть ся й сліду ганебної жорстокости людської.

Вернувшись до Росії Ч-ий перебував першого часу в Астрахані, цурав ся громади, любив самотину і знов віддав ся праці літературній. Головним трудом того періоду являєть ся переклад сливе 12 томів (по 1000 сторін в кожному) „Всесвітної історії“ Вебера, при чому Ч-ий додавав свої примітки і цілі розправи історичні, а в другім виданю першого тому помістив „Очеркъ научныхъ понятій о возникновеніи обстановки человеческой жизни и о ходѣ развитія человечества въ доисторическія времена“. Крім сего Ч-ий здужав помістити в „Русскихъ вѣдомостяхъ“ простору статтю „Характеръ чечовѣческаго знанія“, а в „Русской мысли“ вірш „Гимнъ двѣмъ неба“, розвідку „Происхождение теории благотворности борьбы за жизнь“ і „Матерьялы для біографіи Добролюбова“. Підписував ся по найбільше Андреев.

В р. 1889 Ч-ий перейїхав у своє рідне місто Саратов і там умер з 16 на 17 окт. в 12 годині 35 мин. ночі; хорував з давна катаром жолудка, перед смертю втратив свідомість, дуже мучив ся, проказував в Вебера; парешті кров кинула ся до мозку і его не стало, на віки закрились очі, на віки схололо серце людини, які не часто одвідують світ. Пером земля нехай буде мученикови хоч по смерті, коли довелось так терпіти та страждати за живота! А завіщо? Ч-ий ніколи не закликав до бунту чи повстаня, але з неможливою логікою та яскравістю розкривав на очі кожному дійстний стан сучасности, стоячи переважно на ґрунті суспільно-економічному, мало торкаючись обставин політичних, хоч з его писань ясно було, як він дивить ся на ті обставини. Осере-

док ваги Ч-ий бачив у народі, а насамперед в его добробиті матеріальній. Вся вина Ч-ого перед урядом лежала в тім, що се була людина неодхильної логіки, страшна для того, хто боїть ся світла критики а держить ся лишень примусом та темнотою. Чернишевський був іменно світлом все озаряючим, а се не мала вина сама в себе. Крім того йому приписували події, до котрих він не мав ані якісного доторку; його вважали за чоловіка здатного на все проти істнуючого лапу. В маю 1862 р. (оповідав сам Ч-ий товаришам) в розпал пожарів петербурських до него в хату влітає Достоевський з такими словами: „Миколо Гавриловичу! Ради самісінького Господа, прикажіть спинити пожар!“ Ніякі запевнювання, що він не має зв'язків з паліями, не пересвідчували Достоевського, — він вийшов з роспукою та прежнім розворушенням. Що ж могли гадати про Ч-ого другі, а тим наче уряд, та ще під такий бурливий, багатий подіями час? Ті, кому треба було, обрали для себе найдорогоціннішу жертву, підняли велиття, що в другім краю повернув би був колесо суспільности на іншу стежку. Натомість йому судила ся каторга, що приневолила мовчати, кувала думки. Двацять років безперестанної муки не загасили однак того великого світоча, не притлумили палкої любови до рідного люду, для которого він працював до смерті. Людина — гідна подиву, приклад — гідний наслідування! Тож пильніше звернімо свої зори! З почутем шаноби та побожності згадаймо небіжчика!

Ноябр 1894 р.

Павло Граб.

VI. Михайло Ларіонович Михайлов.

Тяжким трагізмом відбиваєть ся на тлі минушини нещасна доля Мих. Ларіоновича Михайлова, одного з найкрасніших та найталановитіших поетів російських. Родив ся Михайлов 1826 р. на Уралі. Діда его, дворового чоловіка, засікли на смерть Аксакови за те, що посмів боронити свою волю даровану ему старою панею а не признану наслідниками. Про ту історію розказав у своїй „Семейной хроникѣ“ Сергій Аксаков, а в-друге сам внук в повісті „Село Чембурово“. Батько Михайлова, гірський урядник, був людина вельми освічена, а мати була княжна кіргізька. У хлопця з малку були аж три напутьники: Француз, Німець і Поляк зісланець. 1836 р. Михайлов став учитись в уфимській гімназії, та не скінчив єї, жив якийсь час у Оренбурзі, а 1844 року вступив до петербурського університету вільним слухачем. 1845 р. стали появляти ся в „Иллюстрації“ і других виданнях его вірші; перші успіхи відтягли молодого поета від занять шкільних а навертали більше до Музи; тож батько, противний літератцким занятям свого сина, відмовив йому всякої грошевої допомоги. Михайлову довело ся терпіти страшенну нужду. Через те 1849 року він мусів шукати собі служби і перейїхав до Нижнього Новгорода. При тім він не кидав улюбленої праці, а вірші посилав переважно в „Москвитянинъ“. До тогож узяв ся й за прозу і зложив кілька повістей, як от „Нянюшка“, „Овъ“, „Адамъ“

Адамыч". 1852 р. прийїхав до Петербурга і зробив ся співробітником разом двох журналів: „Современника“ і „Отечественныхъ Записокъ“. В „Современникъ“ за 10-літній протяг часу надрукував пять повістей, а саме: „Кружевница“, „Голубые глазки“, „Деревня и городъ“, „Африканъ“, „Вольная пташка“; крім того чимало статей критичних та публіцистичних, як от: „Джорджъ Елліотъ“, „Женщины“, „Американскіе поэты и романисты“, „Дж. Ст. Милль объ эмансипації женщины“, „Юморъ и поэзія въ Англії“, „Женщины въ університетъ“, — поміщав також віршовані переклади видійших європейських поетів. В „Отеч. Запискахъ“ надрукував просторий роман з життя провінціальних акторів „Перелетныя птицы“. Писав Михайлов і в других журналах — повісти, оповідання, переклади, віршами і прозою. 1858—1861 побував за границею, обїздив важійші центри Європи, а свої спостереження та вражіння видрукував у „Современникъ“ 1858—1860 років.

Натура чутка та перелятлива, цілком жіноча, літератор з природної вдачі, Михайлов стояв оддалеки всякої політичної діяльності аж до кінця 50-тих років. Шелгунова перша пхнула його на той шлях. В осени 1861 року він випустив поклик до молодіжї і кілька зшитків під назвою „Великорусь“. Видання ті мали надзвичайний успіх, а особливо поклик, у котрому Михайлов вказав молодіжї сі булущу рюю. У „Великорусь“ він безпохибно прочув і висловив найдушевнійші бажання громади — конституцію з федеральним складом країн, а зокрема свободою Польщі. Михайлова арештували і сенат засудив його в каторжні роботи. В кінці жовтня 1861 р. коло 300 студентів було одведено за університетські демонстрації з Петербурга в кронштадську кріпость, де перебували з місяць. Почувши про засуд Михайлова замкнуті написали до нього прощальний лист в стихах — знану пісню, що починаєть ся словами:

Изъ стѣнъ тюрьмы, изъ стѣнъ неволи
Мы братскій племъ тебѣ привѣтъ...

Молодіж зве тут Михайлова своїм учителем. Михайлов відповів сердешним віршом, котрий подаємо отсе в перекладі:

Дружно, міцно всіх вас, братя,
Я б до мона пригулив,
І надії і проклятя
З вами разом поділив.

Так женуть лихі катюги
З гурту рідного мене
В хмурий край свігів та хуги,
В підземелля каміне.

Хай судились тьма та холод,
Хай тяжкий рудник — і там
Найсвятійшу віру в молодь
Збережу на глум катам.

У гнітучій млі загнання
Непохитно світла жду,
А в душі одно бажання
Як молитву покладу:

Будь на-вєрсі сила ваша,
В бою стрінь побіда вас
І минай гіркоти чаша,
Що труїла стільки нас!

Написав Михайлов ще один прекрасний вірш по дорозі в Сибір про гірку долю кайданників, та не знаю, чи той вірш був де надрукований. Сібірська громада витала Михайлова з превеликим співчуттям та шанобою, робила овації, а найдужше в Тобольську, де з нього зняли навіть фотографію: сидить перед рішотяними ворітьми тобольського острогу, в арештантському убраню та кайдавах, знятий у весь зріст. Ті овації потім окошилися на декому з урядників тобольських.

Каторгу Михайлов відбував у Кадаї, на китайській границі і завжди мав тікати; ота надія додавала йому сил та терпливости нести тяжке життя невольницьке. У його було навіть 700 руб. грошей приховано на всякий раз. На жаль він зважився повірити свою тайну якомусь авантюристови, польському повстанцеві Бингарови, з котрим умовився втекти до гурту. Бингар узяв до свого розпорядку гроші Михайлова і потихеньку попросив начальство, щоб його перевело в другу тюрму. Таким робом зникла надія на втеку. На деякий час, як уже знаємо, до Михайлова приїздила Шелгунова і прожила з пів року поблизу острога, але налетіли жандарми, арештували її і помчали до Петербурга. Все те важким каменем лягало на його розворушену душу і нарешті поклато його до труни: він умер в тюрмі літом 1865 р., в 39-тій весні свого життя.

В письменстві російському Михайлов займає визначне місце як вірцевий поет-перекладач, котрому не було рівного між тогочасними поетами; такий суд складають поважні історики літератури, нпр. Скабичевський у своїй книзі „Історія новїйшей русской литературы“. Їго чудові переклади здібаш у кожній читанці для школярів, як та кож по збірках творів клясичних для дорослої громади, а такі твори як „Сон невольника“ Лонгфелло, „Пісня про сорочку“ Гуда, „Скутий Прометей“ Есхіля, пісні Бернса або Гейне становлять найкрасні перлини в перекладному письменстві російському, дарма, що воно таке багате.

Для нас Українців Михайлов цікавий та гідний уваги і як перекладчик Шевченка на мову московську. В збірнику його творів („Стихотворения М. Михайлова“ 1860) надруковано дві пісні: До Основыненка і Іван Підкова; остання видрукувана також в книжці московських перекладів Шевченка видаїй Гербеєм і являєть ся по нашому найкрасшим з усього, що там зібрано: переклад визначуєть ся близькістю передачі, добірністю вислову, мелодійністю вірша, читаєть ся легко і не прокидає обурення своєю недотетністю.

В р. 1890 вийшов поповнений збірник перекладів Михайлова, та про те звичайна громада читачів ледви чи й знає, що то був за чоловік, як конав і за віщо.

Тому то ми зважили ся огсе подати дещо до відомости читачів українських. Нехай спогадають добрим словом достойну людину.

— Ноябр 1894 р.

Павло Граб!

Із чужих квітників.

ГИМН ДІВІ НЕБА

М. Г Чернишевського.

Спів про битву з Газдрубалем, Кархедонців вожаком,
Спів про гук, смертельний стогін, про молитву і хвалу.
Славить силу Диви неба Емнедокль его зложив,
А вложив в него про старця Емнедокля Теобуль.

I.

Всі, хто здужає боротись, з ранку бють ся на стіні;
Всі правителі народу в храмі Диви знай сидять,
Ми-ж на площі перед храмом, люд весь, з ранку стоїмо,
Де естрада і трибуна; Диви статуя при ній
Сперши ся на лук рукою ген на захід позира.

Глухо з далека шум бою долітає аж до нас,
Долітає відси й відти, — штурм іде з усіх боків.
Та глядить на захід Діва, руку луком підпира;
Все так статуя стояла, чуда в тім не бачив люд.
Так! Сліпі не бачуть чуда, а сліпими ми були.

В храм біжать по-через площу за гінцими в слід гінци; за
Поміж люд герольди ходять і розносять вісті їх.
Не вгаває штурм завзятий, та тверда надія в нас:
Обіцяє нам побіду наш тямущий полемарх.
Крепкі мурн Акраганту, сильні вояки его,
Береже нас Діва неба, не лякає ворог нас.

Час минає, штурм завзятий і важкий для наших бій, —
 Та наш сторож — Діва Неба, поратувє своїх слуг.
 Час минає, південь близько, вже втомляє наших бій, —
 Та всесильна Діва Неба, оборонить своїх слуг.

І біжить з лицем веселим і кричить юрбам гонець:
 „Я правителям народу вістку радісну несу:
 Вже хитатись починають Кархедонськії ряди!“

Слава силі Диви Неба! Славний буде день отсей!
 Вся Сіцилія враз з нами величатиме сей день!

II.

Гей, залляли весь острів наш Кархедонськії полки!
 На три зійська розділив їх воєвода Газдрубаль:
 На Панорм післав Ганнона, сам пішов на Лілібей,
 С третім військом Гамількара вислав насупроти нас.
 Принесли нам тую вістку Газдрубалеви посли:

„Слухайте ви Акраганці і на розум все беріть!
 Слово вам від Газдрубала, — слова він не зник ломать.
 Много сил у Гамількара і відважний дух его;
 Ваші смілі, та їх мало, з поля він змете їх геть.
 Працьовиті і багаті, всяким скуством славві ви,
 Щільним кругом крєпких мурів город свій ви обвели, —
 Та у вас не стане сили мури ті оборонить:
 Повєде він невідхильно штурм на них з усіх боків,
 Вашим віддиху не буде, битвами він змучить їх,
 Змучених зібе з становищ і на мури він відрєсь, —
 А тоді не знать вам ласки! В тім не Гамількара власть,
 Навіть Газдрубаль, хоч добрий, не поможе вам тоді.
 Бо розлючених, півдиких хтож потрафить зупинить?
 Тож піддайтесь Кархедону, буде ласкав Газдрубаль,
 А на слово Газдрубала буде ласкав Кархедон“.

І правителі народу потвердили річ послів:
 „Ми правителі вароду, та народ той — се наш пан.
 Правди нам тайть не вільно, ми й не втаїмо єї.
 Віроломні Кархедонці, та правдивий їх вожак.
 Много сил у Гамількара і відважний дух его;
 Наші смілі, та їх мало, важко буде битись їм.
 Хочете в неволі жити — пощадить вас Газдрубаль,
 І на просьбу Газдрубала пощадить вас Кархедон.
 Та, міщане Акраганту, вегиду місту не зробіть!“

І послам ми всім народом відповідь таку дали:
 „Мовте Газдрубалу: „Грекам від неволі красєє смєрть!
 Будь що будь, не піддамо ся, будем битись до кінця“.

В ясний південь нам з далека показались вороги.
Сміло наші вийшли в поле, — важко буде битись їм!
Много сил у Гамількара, з поля він змете їх геть,
Окружить він наші мури, гряне штурмами на них!..

Та здалека, між горбками зупинився з військом він,
Окопав горбки ровами, шанцями рови вкріпив.
Крепкі мури Акраганту, Діва Неба — захист їх!
Глянувши на наші мури воевода завагавсь.

І правителі народу з нами радують ся враз,
Та мовчить, сумний, в задумі старець мудрий Емпедокль..
І правителі народу геть пішли з поміж юрби.
Та минули хвилі віхи, нарозумився народ:
„Він прикинувся, що вагується! Він нас хоче ошукати!“
Вістун по місті ходять, закликають нас на збір,
І правителі народу так на зборі мовлять нам:
„Ми звеліли воеводі, щоб оглядний в битвах був“.

Виходили в поле наші, Гамількар став против них;
Осторожно бились наші, бився слабо Гамількар;
Напирали дужше наші — за окопи він ховався.
Так тяглося все весь місяць: бився слабо Гамількар;
Так було весь день ще вчора: бився слабо Гамількар.
Та нараз, уже над вечір, крепко битись він почав,
Швидко наших випер з поля, мури наші окружив,
Засипать взявся наші фосси, — к ночі вже засипав всі,
А засипавши спочинув, тихо ніч цілу стояв.

Ждав він ранку — і діждався, а тоді на штурм пішов,
Силою страшною разом вдарив із усіх боків.
Діво Неба! Ти наш захист! Поратуй же город свій!

Довго нам грозила згуба, та перемоги близький час:
Почали отже хитатись Гамількарові полки!
Слава силі Діви Неба! Вратувала город свій,
І ратунком Акраганту всю Сіцилію спасла:
Бо спіchnуть по битві наші і к Панорму поспішать,
Розіб'ють вони Ганнона і Панорма увільнять,
А з воєводами Панорма кинуться й на Лілібей...

IV.

Близько, близько час перемоги! Ось з полудня побємо! —
Оттаку прислав нам звістку наш тямущий полемарх.
І правителі народу радують ся з нами враз.
Лиш правителів дорадник, друг народу, друг богів

Щось закрив лице руками. „Що, ти плачеш, Емпедокль?“
Він мовчить і тихо плаче, далі вийшов з між юрби.
„Се він з радості так плаче“ — гуторить собі народ.

Швидко хвиля втіх минає, та в ожиданці повзе.

Час повзе, повзе помалу, з битви вісточки нема —

І правителі народу відійшли з поміж юрби.

Час минає, вже с-полудня, з битви вісточки нема.

Вже полудне геть минуло, — з битви вісточки нема.

Щож так довго вість барить ся? Чи побіду нам звістить?...

Час повзе, повзе помалу, з битви вісточки нема.

Зачинили двері храму, там нарада йде якась...

Час повзе, повзе помалу, з битви вісточки нема!...

„О міщане і міщанки, — вістуні говорять нам, —

Вість була від полемарха, се таємний був гонець.

Ось правителі народу просять вас послухать їх“.

І правителі народу на естраду вийшли всі.

„О міщанки Акраганту, ви краса єго і честь!

О міщане Акраганту, силу духа всю зберіть!

Вість була від полемарха, радились над нею ми.

С-позаранку до полудня був тут сам лиш Гамількар, —

Вже й хитатись починали Гамількарові ряди.

Та в полудень від півночі до його прибув Ганнон...

Плачте, плачте по Панормі! З вами й ми ридаем враз.

„Полемарх не тратив духа, підпомоги не просив.

Та ось з заходу над лісом встали куряви клуби:

Се веде від Лілібея Гаадрубаль свої війська,

Що від сих двох військ сильніший і відвагою й числом,

А від всіх сих військ страшніший геніальний їх вожак:

Від Кірени до Тартесса в битвах лютих без числа

Всіх противних Кархедону понівечив Гаадрубаль.

Він передній полк провадить, зверхній провід сам обняв.

Плакать вам по Лілібеї — з вами й ми ридаем враз...

Плакать нам по Акраганті!.. Підпомоги наші ждуть!

Полемарх сказав нам тее: підпомоги треба їм!

„О міщане і міщанки, діти предків славних ви:

Гаадрубаль обняв начальство, вам пощаду прирікав, —

О міщане, ви сказали: „Будем битись до кінця“.

Ми й сказали воєводі: „Підпомоги в нас нема;

Всі брати, хто битись може, з ранку бють ся на стіні.

Воеводо, ти се знаєш, то й не жди вже підпомог!
 Підбадьорить хтів ти військо, та дурить его дарма:
 Ти скажи братам всю правду, се їх духа не злама!
 Без надії на побіду будуть битись до кінця.
 Кожий вояк там потрібний, тож гонців ти нам не шли!"

І затихли, заридали і зійшли з естради в низ.
 І ридали всі ми довго, аж втожили ся ридать;
 І мовчали всі прибиті, та й мовчать не стало сил.

"Кождий вояк там потрібний і не буде нам звісток!"
 "Знаємо, що буде з нами і звісток не треба нам!"
 "Та герої наші братя, ну-ж устоять ся вони?"
 "Що геройство против сили? Переможе Газдрубаль!"

Йдуть сперечки... Чути стогін... Час повзе. Вісток нема.
 Скрізь ридання, крик розпуки спорів шум перерива.
 "Що й гадать? нема надії!" Стогін дужшає кругом.
 Час повзе, вже вечір близько. Спір затих, надій нема.
 Згідні всі: "Нема надії, то й не хочемо ві!"
 Скрізь ридання, крик роспуки стогін здавлений глушить,
 І в гармовії смертельній все в один злило ся шум.

"О міщане і міщанки, — вістуни говорять нам, —
 Полемарх прийшов із битви, вісті з битви сам приніс,
 І правителі народу просять вислухати його".
 І воскресла в нас надія — о нерозуме людський!
 Всі ми збіглись до трибуни і тиша настала скрізь.

Ось він! Кроками важкими на трибуну вихожа
 Втомлений у довгій битві мов дідусь — могутній муж,
 Весь покритий пилом битви, весь кровавий, чорний весь,
 І вібрав всю силу духа і промовив полемарх:

"Я із битви, вістник смерти. Красша Грекам смерть від пут!
 О міщане Акраганту, славний буде день отсей,
 Усю ніч не згасне пурпур вечерової зорі!
 Предки в нас були хоробрі, славу в битвах здобули,
 І як славних предків діти бились ми увесь сей день.
 Прояснились наші очи, тіни предків нам видні:
 Там на хмарах пурпурових віють ясні тіні ті
 І приймають у обійми тих, що нині полягли.

"Від героїв, рідних ваших, я приношу просьбу вам:
 Бенкет радісний готуйте! Много рож у вас в садах, —
 Нутеж живо вить віночки, надыгають святочний стрій,
 Щоб почавсь наш пир при світлі вечерової зорі!

Мало нас живих лишилось, ворогів що хвилі більш;
 З ранку ми бемоє невпинно — не стає вже наших сил;
 Потомились наші руки, притупили ся мечі.
 Відступаємо вже к місту — Керхедонці гульк на мур!
 Запалить всі враз будинки! Виріжте жінок, дівчат!
 Красше гинуть їм з рук рідних, ніж в незолі пропадять.
 Та допоки Греків стане, в піснях славитимуть нас!
 О міщанки Акраганту, згодні ви на пир такий?"

Він ослаб і на естраду звільна зіступать почав.
 „Славитимуть нас Грекині, поки Греки в світі є!
 Радоми йдемо на пир сей! Добре радить полемарх.
 Ріжте нас, брати, супруги! Від неволі красша смерть.
 І в одежах пурпурових, у вінках із білих рож
 Почнемо свій пир при блиску вечерової зорі!"

Втім мов вихром підійнятий на трибуву верх юрби
 Вийшов згорблений, простуєсь, свіжий мов у цвіті літ,
 І підняв до неба руки, в небо погляд свій підвів
 І могутим словом громом відізвав ся Емнедокль:

„Власть правителями править сходить на мене з небес:
 Серцем чую голос Диви і устами проповім:
 О міщане і міщанки, не пропаде Акрагант!
 В людях нам нема ратунку, та всесильні небеса:
 Не від Греків сила Греків, від Олімпу сила їх.
 Ви служили Артеміді — вірним вірна є вона
 І зійде вам на підмогу ваша Діва із небес.
 Ви бороти ся не вдатні і послабили руки в вас —
 Не в руках і не у вдатку, в серці Греків сита їх:
 Сила серця з неба кличе вашу Діву в поміч вам.
 Ви правителі народу, ось вам перший мій наказ:
 Посилайте за оружжєм, роздавайте всім єго!
 Ви дівчата до богині всі припадьте в молитвах:
 Їх почує Діва Неба і зійде на поміч вам,
 Дужі стануть ваші руки, серце ворога здригнесь.
 Я-ж тепер уряд найвисший архонтарха*) сам беру
 І до битви весь народ я, до побіди поведу“.

І дівчата до богині всі припали в молитвах:
 „Братя наші згibli в битві, Керхедонці йдуть на мур
 Ти ратуй нас, Артемідо, в статую отсю зійди!"

Статуї лице паліє, очі блиснули огнем!
 „Сходить нам на поміч Діва!"

Сміло в битву верглись ми.

*) Архонтарх — вождь над вождями.

Підвигає руки Діва, натягає лук тугий!
Сіпле стріли Діва Неба, перхли в ростіч вороги.

Крепкі мури Акраганту, сильні вояки его;
Та коли знеможеш військо, ворог вже відресь на мур,
То —

Всесильна Діва Неба, вірна тим, хто служить їй.

Із великоруського переклав

Іван Франко.

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

X.

„Край наш — каже Василевський *) — може не лиш сільську господарку розвинути високо, але має місце також для широкого розвитку промислу фабричного. В обох галузях уважне око може добачити слабі початки поступу. Будують ся дороги, проколює ся поволи торгівля, подекуди закладає ся одна або друга фабрика, там і сям видко проби заведення якоїсь раціональнішої господарки по селах. Але все те йде дуже пеньаво, несміливо і слабо. Поступови промислу і багатства краю стоїть на перешкоді убожество сільського народа. Де ж лежить причина сего убожества? Не лежить вона — каже він — ані в неврожайности землі, ані в надто малих наділах мужиків, бо наділ їх хоть не на збогачене але всеж таки вистарчать на те, щоби прожити і зберегти дещо на неврожайний час. Добрий господар нераз на загороді має ся ліпше, як інчий на цілім ґрунті; вімецькі колоністи мають найтіршу землю (?) і найменче поля (?), а найліпше їм веде ся. Не лежить вона також в недостатку урядової опіки. Впадає лиш в очи не достаток грошей, дешевість продуктів рілньних, шкідливий вплив жидів, темнота, недбальство і пиянство народа. Коли би мужик користав зі способів заробковання, свого хліба зараз по жнивях не марнував, коли би при збільшених доходах знав інші потреби окрім горілки, тоді би піднесла ся ціркуляція грошей в краю і зарібки кляс промислових, а через те також число консументів і ціна рілньних плодів.

*) O włościanach w Galicyi. Dzieło Tadeusza Wasilewskiego. Część trzecia: Plan poprawy stosunków włościańskich. (Рукопис бібл. Осоліньських, н-р 32 35. картка 49—72).

„Деко́трі приписують всю́ нужду́ нашо́го наро́да жи́дам і́їх впли́вови, ка́же авто́р. Чо́му ж жи́ди в і́нших кра́ях не ма́ють тако́го впли́ву? Жи́д ошука́є лиш то́го, хто́ єму́ дасть ошукати́ ся, не ві́зьме ли́хви у чо́лові́ка, котри́й у него́ не зичи́ть. Ту вели́ку перева́гу да́ла жи́дам те́мнота, не́дба́льство і́ п'я́нство нашо́го наро́да (а́ у ді́дичі́в?). Без ти́х при́чин на́рі́д жи́дівськи́й, дія́льний, запо́надли́вий, бере́жливий, ма́ючи в ру́ках ка́піта́л обо́ротови́й і́ вмі́ючи є́го ужи́ти, бу́в би для́ кра́ю вели́кою по́мічю́ а не неща́стям“.

„Ма́в же́ би са́м на́рі́д бу́ти причи́ною сво́єї нужди́? На́рі́д се́ретьли́вий, побо́жний, робо́тащи́й, вдово́лений ма́лим, котри́й с-по́конви́ку, позба́влений оби́вательськи́х пра́в і́ користи́ей, сповня́в і́ сповня́є ві́рно всі́ оби́вательські́ пови́нності, всі́ зли́дні зно́сить терпли́во, як ко́ли би́ жда́в і́ ви́гляда́в, а́ж єму́ з то́ї са́мої ру́ки при́йде рату́нок, від котро́ї приви́к зно́сити при́крости. Мужик на́ш лю́дяний і́ услу́жний: подо́ро́жньому́ пока́же доро́гу і́ са́м є́го пове́де, в при́годі́ порату́є; бі́дний, а́ з го́сте́м оста́тні́м шма́тком по́діли́ть ся; же́брака́ від во́рі́т не ві́джене, сироту́ при́йме і́ зі́ свої́ми ді́тьми ви́хова́є. Вмі́є тако́ж бу́ти вдя́чним за спра́вди́вні до́броді́йства, ко́ли пере́кона́є ся о́ широти́ до́броді́я; вмі́є ці́нити па́на ста́точного, до́брого господа́ря хо́ть стро́гого; а́ ука́рани́й спра́ведли́во і́ не на́д мі́ру про́вини певне́ не бу́де а́ні ска́ржити́ ся а́ні мсти́ти ся. Ма́є на́ш мужик та́кож здо́рови́й розу́м, котри́й спра́ведли́во на́зива́ють хло́пськи́м розу́мом; ві́н доте́пний і́ ма́є вро́джене́ м'я́гке се́рце, хо́ть сі́ до́брі́ при́кмети́ ча́сто у него́ при́да́влені́. На́ш на́рі́д з при́роди́ до́бри́й, ма́є от́же ли́ш ті́ не́д-ста́тки і́ злі́ сторо́ни, котрі́ в ко́жді́м наро́ді́ і́ в ко́жді́м ві́ці́ бу́вають на́слідком при́гно́бленя́, пони́женя́ і́ те́мноти“.

„Хто́ бачи́в, як у на́с мужик пе́ред па́ном здале́ка ша́пку зді́йма́є, як є́му а́ж до ві́г кло́нить ся, а́ в ні́чі́м є́му не ві́рить і́ ві́ всі́м радо́го є́го кривди́ть, — хто́ порі́вна́є бога́цьке жи́тє шля́хти з убо́жеством му́жикі́в, — хто́ побачи́ть еко́нома на ла́ні підга́няючо́го до робо́ти бу́ком та́к са́мо ста́рця́ як і́ недо́лі́тка, жі́нку бере́менну́ або́ з ди́тиною при́грудех, то́й ска́же, що́ в сі́м кра́ю па́ну́є нево́ля і́ гне́т. Нево́лі́ нема́ (?), але́ гне́ту да́рмо хо́ті́ли б ми́ відпи́рати́ ся, бо́ акти́ вла́стей су́дових і́ полі́ти́чних, безпе́рестанні́ пре́грава́ці́йні комі́сії і́ жа́рева осі́нніх по́жеж підло́жених мсти́вою ру́кою́ сви́дча́ть проти́в нас... Але́ гне́т се́й не мо́же бу́ти (?) та́кий за́гальни́й, як за́гальне́ є́ убо́жество́ му́жикі́в, бо́ наві́ть по́ села́х, де́ па́ни до́брі́, поди́буємо́ ті́ са́мі́ злі́ сторо́ни наро́да, котрі́ ми́ при́зна́ли́ я́ко на́слідок гне́ту. Му́сять от́же і́ тут бу́ти що́сь по́хо́жого на́ гне́т, що́ ве́де за со́бою по́добні́ на́слідки́ і́ по́мамо́ найщи́ршо́ї охо́ти па́на не да́сть усуну́ти́ ся. Та́й зле́ би́ бу́ло, як би́ до́ля му́жикі́в за́ле́жна́ бу́ла від ха́рактеру́ па́на, бо́ па́н до́бри́й або́ зли́й є́, як ска́зав ца́рь Алекса́ндр до́ паві́ Ста́єль, ща́сли́вим або́ неща́сли́вим случа́єм для́ сво́го села́“.

„Ско́ро одна́кож причи́на злого́ не ле́жить а́ні в при́роді́ кра́ю, а́ні в за́ ма́лі́м на́ді́лі́ му́жикі́в, а́ні в ха́ракте́рі му́жикі́в, па́нів або́ у́ряду́, то́ мо́жемо́ поті́шити́ ся і́ на́ді́яти́ ся, що́ вона́ не є́ хоро́бою неулі́чимо́ю, ко́би ли́ш уда́ло́ ся усуну́ти́ є́ї причи́ну. Як ми́ бачи́ли, причи́ни то́ї́ не тре́ба шу́кати́ а́ні в са́мі́й те́мноті́ і́ не́дба́льстві́ нашо́го наро́да,

ані в самих гнеті панів, ані в самих затамованю промислу і торгівлі. Темнота, недбалість, гнет, вплив жидів на парід, брак готівки в краю, то лиш симптоми і способи, в яких проявляє ся хвороба одна, можна би сказати, случайна; коли би єї усунути, то зезли б і ті симптоми. Не видічавши єї шкода й надіятись, що способами, котрими б ми одному або другому з повнених симптомів брали ся зарадити, приміром товарами тверезости, заседенем шкілок, будованям залізниць або заостренням кар за прегравації, годні будемо все лихо вирвати с коренем“.

„Тою хворобою, даже Василевський, тим солітером, котрий гризе наше тіло з природи здорове і справляє єму такі муки, є панщина, як се побачимо застановивши ся над нею ближе.“

„Панщина сача по собі не є неволею, але має форми неволі і багато наслідків із нею спільних. В хвилі, коли повстала, була *malum necessarium* (?), нині стала вона злом непотрібним“.

„Мужики галицькі — каже він дальше — не за дармо, не з особистої нерольницької повинности відробляють панщину, але відробляють єї замість чиншу з ґрунтів, котрі держать від панів. Скоро земля є власність панів, а мужики єї посідають і пожитки з неї побирають, то справедлива річ, щоби частину тих пожитків віддавали властителям“ (Рукоп. Осс. 3225).

„Спосіб виплати (тих пожитків) грішми, плодами або роботою не змінєє природи відносин правних. Коли наші села закладали ся, грошей не було, а осадник окрім сил фізичних нічого не приносив; не мож було отже укладати ся з ним інакше як лиш на частину плодів (осипи, десятини, кури, яйця і т. д.), або на роботу. Але властитель землі, котрий значну єї часть лишав для себе, не був лакомий на плоди, а потребував рук, щоби свою землю обробити; найбільше отже умов стало на роботизну, а слід і доказ тих умов задержав ся доси в наших інвентарях. Панщина у нас не повстала ані з неволі (?), ані з завойованя (?); обовязок до єї відроблюваня є відносною зовсім цивільною(?), а праця заступає чинш з ґрунту (?). Першу умову заключили (?) перші осадники (?), а кождий наслідник бравши ґрунт на свій ужиток приступав до неї (?). Панщина означена *quoad quantum et quale*, пристосована (?) до величини ґрунту, з котрого відбуває ся. В одних місцях вона більша і тяжша як в других, бо (!) вартість ґрунту і роботи була ріжна в різних часах, коли села повставали. Наш отже *titulus* до єї побираня єсть правний (?), санкціонований (?) споконвічним посіданем. Відбирати се право, непокоїти посідане дідичів і зменшати їх магнотности я не думаю. Сам же що посідаю, посідаю в землі і панщині, а страити сего не хочу, маючи семеро дітей“.*)

„Не оплата отже, але спосіб єї побираня в роботизні замість в грошех прикрій і має на собі ціхи неволі. Чиншівник віддає також часть свого доходу, а тим самим часть своєї праці виложеної на те, щоби в землі видобути той дохід; але чиншівник є паном свого часу,

*) З листу Василевського до Івана Федоровича в Грималові з д. 23 апр. 1844, копія в рукописній збірці д-ра Ів. Франка.

уживає свого тягла і знарядів коли потребує, не дізнає в господарстві від нікого перешкоди ані перерви, може отже мати зі своєї посілости всі ті пожитки. які своєю силою і спосібністю годен з неї видобути. Кожду роботу господарську робить в пору, а коли має зайві сили, може ними заробити наймаючи ся до роботи у других, але наймає ся по справедливій ціні і лиш тоді, коли через те дома нічого не тратить. Протинно ж мужик, котрий відробляти мусить панщину, іде на своє поле не тоді, коли треба, але коли ему позволять. Кілько ж то разів его збіже вже домагає ся серпа, а він в понеділок, вівторок і середу відробляє панщину, коли тимчасом его зерно опадає з колоса! Щасливий ще, коли ему в четвер не перешкодить дощ піти на жива. Так само коли звязаного в однім тижні збіжя в перших тьох днях другого тижня за-для панщини не годен був звести, а четвертої днини пустить ся слота, то збіже его в снопах поросте, бо навіть в перервах слоти кликаний на панщину не може своїх полукипків переставити і пересушити. Не інакше діє ся з оранем, сіянем, сінокосами і кожною інчою роботою. Жадна робота не робить ся в пору і одним тяглом, на чім в господарстві найбільше залежить. Ідучи до світа на панщину а в ночі з неї вертаючи не має коли доглянути свого господарства; роботу челяди завдає на здогад та й тої не догляне. Коли за себе пішле парубка на панщину, то лишивши ся дома без тягла іде до дрібної пішої роботи, котру би хто небудь міг за него зробити, коли тимчасом важнійша робота спочиває, а він весь день не знає, як парубок з тяглом обходить ся. І тягло се завжди вже умучене кількоденною панщиною вертає до власної роботи. Дізнаючи отже ві всім перешкоди, перерви, трудности, маючи на всім страту не має він зі своєї посілости і з своїх сил тих пожитків, котрі би вони могли принести, коли би він своїм часом і силами міг вільно розпорядити. Кождий день панщини коштує его в стратах і перешкодах два рази більше, як панови пожитку приносить, хоч би був відроблений найширше“.

„Але панщина як раз за-для того, що робучого чоловіка тільки коштує, не буває щиро відроблена. Мужик, котрому вона тільки страти приносить, уважає єї гнетом і нещастем, усуває ся від неї о скільки може, вишукує собі всілякі причини, щоби вийти як найпізнійше, висилає найслабшого і найлінійшого робітника, умисне для панщини держить найгірше тягло і найгірші знаряди. Та й того тягла господар або парубок ще зберігає, зберігає й себе, стає серед роботи, отагає ся, дармує, коли лиш бука над собою не видить, — а коли его підганяють, то мілко плуг в землю запускає, або коли не оре на заклад, то кождої хвилі має щось при плузі направити; при живих киває ся а не жне; крутить перевесла, перевертає збіжя, а не вяже; при кієбї довше косу острить чим єї уживає, стерню лишає високу; при молоченю вимахує піном, замахує ся але слабо бє. В кождім кроці і движеню старає ся собі зробити полекшу і наставника ошукувати. Панщина є отже школою лїнвої роботи, школою ошуки і підступу, причиною, за-для котрої мужик держить неезде тягло і знаряди, котрими потім і на себе роблячи з привички робить лїнво, малий пожиток з такої роботи має і час марнує. Поставлений над робітником наставник має доглядати, щоби

той робив як найбільше і як найліпше. Нехай робітник і щиро робить, то ще й того наставникови буде за мало, він усе буде підганяти. А постав найповільнішого флегматика над робітником дужим способом до роботи а лінвим навмисне, котрий удає, що робити не годен і кожної хвили намагає ся ошукати увагу наставника, — чи терпливість сего посліднього не урве ся? а тогді як легко обуренє може перейти мірку!

„Робітник нанятий лекше знайде заробок і ліпше буває плачений, коли приходить до роботи з добрим тяглом і знарядом, а складно і радо робить. Інакшого можу не приймати; коли лінвий, мало і але робить, можу ему потрутити з платні, можу погрозити, що другий раз его не прийму. Робітник панщинний не має тих приуку, ані я на него тих способів; тут лиш грізби з одного, страх з другого боку годні зарадити. Най же против себе стане двое людей, з котрих один з рана до ночи з примусу робить, другий грізби і примусу уживає; най така прикра сцена відновлює ся між ними по три рази на тиждень, від віку недолітка аж до пізної старости; чи з неї не виродить ся ненависть, тим шкідливіша з боку наставника, що знаряд грізби має в руці і має діло не з одним але зі соткою таких упертих—тим страшніша і глибоша у мужиків, що придавлена в глибині душі і таєною слезою годована? Чи ненависти тої мужики з часом не звернуть на самого пана, у котрого наставник є лиш знарядом? І на оборот чи наставник не буде старав ся впоїти в свого пана переконаня, що лиш страхом і грізбою можна мужиків провадити і в послузі удержати? Відкиж тут взяти ся має прихильність і довірчивість? Чиж при такім складі річей дивно, що мужик навіть подарунки пана уважає за поживу, котру дає ся худобині, щоби могла довше тягнути? і що в сім упередженю ставить его найспасенійшим розпорядкам перешкоди і відкидає найздоровіші ради?

„За-для тої неохоти до пана мужик рідко коли опустить нагоду, щоби в дрібних річах пана не покривдити. Всюди его обкрадає, в'орує ся, випасає луги і за-для панщини уважаючи себе новольником, коли пустить спутаного коня в панський засів, заспокоює свою совість тим розумованєм: „І то панське, і я панський, і моя худоба панська“.

„Примусова праця під буком, безнастанне змаганє зробити собі полекшу з безнастанним страхом перед тілесними побоями понижує, упіднює чоловіка, придавлює в нім почутє людської гідности і всякі благородні чутя. Працювати а з праці не мати жадного позитку, се не заохочує до праці; терпіти нужду, понижєня, прикристи без надії поліпшеня свого положєня, се чинить рівнодушним для будущани. Звідси те недбалєство, головний недостаток нашого народа. Не дбає він о заспокоєнє жадної інчої потреби окрім потреби, щоби журбу свою утопити в горілці, яко найдешевшій з розривок, котру собі годен справити, а котра при поверховній дешевости найбільше его в році коштує.

„Панщина веде отже наших мужиків також до пьянства або по крайній мірі підпомагає пьянєство, раз для того, що удержуючи їх в убожєстві не позволяє їм заживати інших првємностей житя, а по друге для того, що наражуючи їх на щоденні страти і прикристи, удержує їх в безперестаннім роздразненю, а навіть в більше образованих вер-

ствах бачимо не раз людей, котрих заведені надії, прикрости життя, душа змучена злиднями довели до пиянства.

„Панщина в кінці удержує наш нарід в темноті. Не маючи надії поправити своє положення, не дбаючи о будущину для себе, батько рівнож мало дбає о будущину дітей. Сам лівий не защепає в них любови до праці. До школи їх не посилає, бо не має звідки покрити видатки шкільні, ані чим дітей огорнути; не посилає, бо сам відриваний панщиною від роботи хоче дітьми виручити ся. Ледви дитина від землі підросте, вже їй дають няньчити молодших, бо мати або замість чоловіка пішла на панщину або несе єму туди їсти або за него в полі робить. Старші пасуть худобу і на пасовиську лівуючи вчать ся всякої роспусти. Але припустім, що парубкови удалось би вивчити ся в школі і з неї вернути на батьківський ґрунт. Чи при панщині буде мав коли просвічувати ся дальше, чи при ній не забуде того, чого навчив ся? Висша освіта дасть єму лиш тим дужше почути всю негодність панщини, всю єго недолю і понижене, ще сильнішу збудить в ній неохоту до пана і з ще більшого роздразнення доведе єго до тим більшого заморочення душевних і фізичних спосібностей“.

„Убожество, знеохоченє до праці, недовірчивість і ненависть до висших верств, роспушта і упідленє, пиянство, темнота — се признаки неволі; у нас хоть неволі нема (?), то ті самі овочі видає панщина“.

„Коли би хто — каже автор дальше — на доказ несправедливости такої критики панщини хотів вказати на те, що і дрібні міщане, чиншова шляхта і необовязані до панщини мужики в маєтностях камеральних і міських майже зовсім не різнять ся від панщинних мужиків, а противно і по селах панщинних найде ся багато добрих газдів, то на те між інчим мож відповісти, що в краю покритім селами панщинними і народом через панщину доведеним до убожества, недбалства і темноти поодинові села вільні від панщини не можуть підносити ся як острови на океані ані багато від тамтих різнити ся. Впливає з панщини недбалство і неморальність народа є як хвороба, котра ширить ся заразою. Як тій заразі піднали дрібні міщане і дрібна шляхта, так і поодинові села увільнені від панщини підпадати муть їй доти, доки причина сеї моральної зарази в цілім краю не устане“.

Але панщина і пана більше коштує, ніж єму приносить користку, „бо хоть купуючи село заплатив за панщину дешевше як коштують дні добровільно напанті, то все ж таки заплатив за ню більше ніж вона варта, бо заплатив:

а) за всі дні, котрі на мужиках будуть залягати чи то за-для хори господаря, єго челяди або тягла, чи то за-для недбалства наставників, котрі лівому господареві дадуть затягнути панщину з тижня до місяця, з місяця до року, а котра опісля пропадає, хоть через довгі літа стоїть в списі реманентів; заплатив також за всі дні тяглі, котрі мужик по утраті худоби відбуває пішки; заплатив в кінці за панщину від пусток (господарств покинутих), котрі часто через довгі літа спочивають без господаря; і від тої всеї невибраної панщини платить завжди урбаріальний податок.

б) Не доста що єї купив, мусить єї купувати в-однѣ, бо щоби єї побирати, мусить годувати мужика і єго худобу кожного передновку, мусить єму позволити пасти, достарчати дерева, купувати коні або воли кождий раз, коли їх стратить, або на їх купно позичати єму гроші, котрих найчастійше не відбирає.

в) Для панщини і з причини панщини поносить властитель маєтності весь тягар ошкі над мужиками. До неї належить: юрїдїкція судова і політична першої інстанції, стяганє податків, наконегь роботи надзвичайні, як: ректїфікація Йосифової урбарії, кождий індівідуальний розклад нових податків і т. д. і удержанє підданих в такім стані, щоби вони були спосібні платити податки.

Коли би мож всі ті страти і кошти взяти під крейдку, каже Василевський, тоби показало ся, що кожда двина панщини є два рази по над свою вартість заплачена, а то тим більше, бо

г) до податку урбаріального панщина таксована після вартости робучих днів без потрученя всіх тих видатків і коштів.

д) При тім ніщо не марнує ся так як панщина. Економ єї не шанує і не бережє; до одної роботи ставить за мало людей і робота тягне ся а час відповідний минає, — до другої дає людей за багато, котрі собі заваджають і одні другим перешкаджають, переходять по скінченій одній роботі до другої часом о пів милі і марно тратять час на дорогу. Та й самі пани часто панщину марнують. Кілько ж то маємо горалень в краю, на котрих дідич фактично тратить, а котрі удержують ся лишень тому, що як повітря і води так і панщини ужитої при услугах в горальни, при рубаню і звозеню дров і при управі бараболі зовсім не рахує ся. Коли би прийшло ся робітнику платити, то ніхто би не брав ся до такої нерозумної спекуляції. З тої самої причини засіваємо далекі неврожайні поля зерном, хоть пожиток з них не вертає вложеної праці; засіваємо їх, замість ужити лучше під пасовиско, лишень тому, бо є панщина і треба єї до чогось ужити.

„Панщина отже навіть тоді не заслуговала би на особлившу похвалу, коли би єї мож уважати яко дешевий спосіб господарованя; але — панщина є машина дорога, котра зле служить і найменче оплачує ся. Кожда робота роблена панщиною іде поволи, перериває ся і виконує ся недокладно, зі стратою сил і часу. Коли властитель рушить всею силою панщиною в перших днях тижня, то мусить в послїдніх відпочивати, а тимчасом в господарстві все на тім залежить, щоби жадна робота не ждала, щоби вхопити час відповідний і робити скоро, живо і без перерви. Коли хто хоче завести щось нового, то до непривичної роботи панщини зовсім не може ужити. А навіть при звичайній роботі робітник дужший, вправлений, з ліпшою охотою, поставлений побіч лїнвого і неспосібного або єго випередить або мусить єго піджидати, робота йде неточно і недоладно, а день обох їх числить ся однаково. Нездалий віз висланий зі снопами на переді ломить ся або зле наложений перевертає ся і всіх за собою задержує; зле уставлена стирта валить ся або зажакає; злий молотник велику половину зерна лишає в соломі. На всім страта часу і шкода. Кождий, хто мав з панщиною діло, знає отже, що панщина річ мало придатна і певне кож-

дий господарь волів би заступити її своїм власним тяглом і парубками або роботою наємною. Помимо того переконання уживаємо панщини, бо її маємо, а справлене власного тягла, удержане парубків, наємна робота, вимагають наклади, на котрий нас не стати. Подаємо в тій мірі на дроворуба, котрий дрова лупає ножем, бо не має сокири. З мужиком панщинним, отже неприхильним і недовірчивим, не можна ані впорядкувати свого поля, ані зробити заміни ґрунту в ціли заокруглення фільварків". А пасовиска по двірських полях і лісах перешкаджають раціональній господарці польовій і лісовій.

"Окрім того властитель панщинного села помимо найліпшої волі виставлений на спори то за-для того, що мужик не вийшов на роботу або спізнився, то за-для того, що зле має тягло або злі господарські знаряди або зле робить. Ніколи ані відпочинку ані свободної мисли... Бачимо нераз панів на-скрізь праведних, котрі навіть гадки тої не мали, щоби утескати мужиків, а котрих їх заступники або посесори заколотили з громадою і тим ціле їх жите затроїли. Часом з дрібних непорозумінь приходить поводи до завязатої неприяни. Не раз бачили ми мужиків підбунтованих, котрі відмовляли дворови всякого послуку і не хотіли відробляти повинностей. Бувало й так, що коли право було по боці діди́ча, то мужики помимо однаких рішень у всіх інстанціях, помимо грозьб, екзекуції, тілесних кар не покидали свого завязя; треба було уживати помочи військової і викидати їх з ґрунтів, а найбільше вередливих з села. Але пан на чім мав пошукати страт, котрі поніс в часі довголітнього спору на самім убутку заперечених повинностей інвентаріальних?"

За-для панщини мусить діди́ч тримати багато офіціалістів, бо при кожній роботі треба поставити наставника. Але відповідних тяжко знайти, а за кожне їх ділане діди́ч відповідає. Так само відповідає за посесора, на котрого звичайно не дивить ся. Хто село пускає в аренду, не знає ніколи, кільки за него візьме, бо не знає, чи посесор не наробить ему прегравацій, котрі окрім страт і несупокою на будуще, в самих відшкодованях винесуть більше, ніж приніс чинш з аренди.

Панщина деморалізує офіціалістів, посесорів, навіть панів. „Безперестанна потреба суперек, боротьби, підглядування ділань других людей робить чоловіка терпким, недовірчивим, вичерпує его терпчивість. Щоденні шкоди роблені зі злої волі, неретельне і підступне поступування зродить з часом охоту пошукати собі дорогого відшкодовання за страсти, против сітей ставити сіти, против підступів підступ; а можливість шкодження є в руках, а закони дадуть ся всіляко толкувати; є нагода, є й покуса. Не один молодий ідеаліст, що хотів бути батьком для своїх мужиків, тратить в боротьбі з панщиною, непослухом, хитрістю одну ілюзію по другій, особливо коли его притиснуть довги, докучить потреба, і за кільки літ з філантропа стає паном прикритим, докучливим, навіть лакомим. Коли би та страта, котру панщина приносить — каже дальше автор — дала ся обчислити, то зі страхом побачили б ми, що половина сил продукційних в краю, половина праці і її пожитків марне пропадає і гине — а то в краю, котрий не має надміру сил продукційних, в котрім на брак рук і капіталів загально нарікаємо".

„Дотикаючи двох найважливіших верств жителів не дає вона виробити ся верстві середній, робить неможливим розвиток промислу, за-колюче жителів і щепить ненависть. Шкодить добрій славі народа, бо ославила панів яко гнобителів а мужиків яко неждарних, лінивих, пияниць, неспосібних до роботи без бука“. (Рук. 3225 карта 49—60).

„Був час, коли шляхтич від молодости аж до сивого волоса в простій бурці уганяв на кони за Татарами, або урядовав, соймавав і радив, а мужик за него дома на хліб робив. Тоді і хлоп був бідний і пан. Шляхтич коли пошив ся, то хіба зі староства від короля, з доживотя від можливого пана, але не з рілі, не з господарства ані з промислу. Тоді мужик розумів, що пан єму потрібний, бо его боронив, за него бив ся або радив — та й дерев'яні двори шляхти менче відбивали від мужицьких хат, як наші нинішні палати. Ті воєнні часи минули. Нині кождий нарід стоїть промислом і богацтвом — нині мужика беруть в рекрути, а панич дармує. І нам треба промислу і богацтв, і ми їх хочемо. Але хіба ж можуть богацтва збирати ся в краю, де більша часть сил на панщині без пожитку пропадає? Чи може промисл повстати в краю, де на 4¹/₂ міліона жителів більше як 4 міліони т. з. більше як ⁸/₉ частей живе в снужді, не знає потреб, нічого не збирає, і де нема ціркуляції грошей?“ (З листу до Ів. Федоровича).

„Панщина врешті є посіданєм дуже непевним. Уряд терпить панщину, але їй не сприяє і може єї знести. Чи уряд в такім разі дбатиме про всі ті вигоди і улєкшеня для дідичів, котрі вони нині в дорозі добровільної загоди можуть собі забезпечити, — чи дбатиме про історичну минувшість і народність, котру лиш ми самі знати і докладно оцінити годні? В найліпшій случаю така благодатна реформа не нашою буде заслєгою. Переставши тоді бути потрібними народови, останемо ся посеред него малою горсткою, зненавидженою або по крайній мірі рівнодушною і майже чужою, а закид ображеної людськості в придавленій через нас масі народній лежатиме по віки вічні на памяти шляхти польської. Вину предків лиш самі потомки можуть затерти; їй і свою добру славу лиш цілковитим винадгородженєм можуть спасти“.

„Але може й так стати ся, що мужики самі не схочуть дальше робити панщини. Певне що уряд тоді став би по стороні прав прислєгуючих дідичам і придавив би бунт. Але чи по придавленю верне супокій і згода? Мали ми приклади на Україні, як придавлений пожар довго тліє в попелі і за першим подувом вітру розростає ся в нове полузя, як поколіне поколіню передає пімсту, котра в потоках крови пригасає, лишаючи по собі руїну і незатерту ненависть. Минули літа і покоління від Коліївщини, час зрівняв єї сліди, а нині ще пісня або лиш мелодія козацька які чутя будить в нашім народі руськім?“

„Знести отже в краю нашім мирним способом панщину значить забезпечити єму супокій на віки, зробити соціальні бунти неможливими“.

„Так отже людськість, справедливість, добре понятій власний інтерес як і дбалість про загальний гаразд краю і его супокій домагає ся знесеня панщини“. (Рук. 3225. картка 60—61).

Від кого ж має вийти ініціатива до єї реформи? Очевидна річ, каже Василевський, що від самих властителей маєностей, бо загода їйх

з народом повинна бути цілковита і щира (тамже 61). „Може зрештою панщину відібрати дідичам воля уряду або революція в краю, в посліднім случаю без жадного, в першім може без достаточного відшкодування. Нині можемо ще о ню годити ся і під „справедливими“ умовами єї зречи ся. Зробім же се! Погодім ся з народом, забезпечмо собі будучину, хоть би се не обійшло ся без жертв з нашого боку“. (лист до І. Федор.) Уряд без уділу дідичів може все зробити, але єдності і згоди потрібної до успокоєня краю не osiąгне.

Знесенє панщини повинно бути цілковите, не обмежувати ся на половинних средствах, на дрібних пільгах, бо половинні средства не доведуть ніколи до цілі. Дідичі повинні дістати цілковите відшкодуване, бо прав їх до побирання панщини не може ані уряд ані мужики нарушити, а окрім того на маєтностях панських загіпотековані права третіх осіб, а вартости гіпотeki не мож нарушувати, бо се би підкопало публичне довіре.

Дарованє панщини було би зрештою без пожитку. Лиш той уміє добро шанувати, хто до него прийшов власною працею або заходами і працею свого предка(!).

Але з другого боку властители маєтностей мають лиш право жадати удержання вартости тих маєтностей, а не повинні в знесеню панщини шукати зарібку або понадмірного винадгородження.

Зі знесенєм панщини мусить бути сполучене наділенє власности ґрунтів і заложенє добрих шкілок. Мужики знають і розуміють чаруючу силу власности. В Перемиській один дідич заявив своїм громадам, що хто на початку кварталу заплатить чинш відповідаючий вартости панщини, той через цілий квартал буде вільний від панщини. Зробив він се на пробу, думаючи приступити до заключення рішучої умови з громадами і подати єї до урядового затвердження, коли проба удасть ся і самі мужики переконають ся о користи переми панщини на чинш. Минуло кілька літ, але лиш частина господарів тої маєтности користує ся тої „ласки“, коли тим часом о кілька миль від неї цілі громади великого ключа приступили з охотою до загоди з двором, приймаючи ся замість дотеперішньої панщини платити більший чинш як той, якого вимагав тамтой властитель від своїх, і зрікаючи ся рівночасно всякого пожиткованя з ліса, бо загода ся заключена була від разу на вічні часи.

Право до ґрунтів, яке прислугувало мужикам в колишній Польщі, коли не зовсім відповідало нинішньому понятію *dominii utilis*, то по крайній мірі було дуже близьке (?) до него, а уряд австрійський хоч їм того права не відібрав, то всеж таки не висказав сего виразно, а через заведене вічної малолітності мужиків навіть єго обмежив. Натомісць права властителів маєтностей до ґрунтів через мужиків посідаєних в своїй суті не різнять ся від прав *dominii directi*. Властители маєтностей не страять отже нічого зі своїх прав коли виразно признають а радше повернуть(!) мужикам право *dominii utilis* а особливо право вічної аренди в цілім обемі, який єму надає австрійський закон цивільний.

Мужик буде отже міг свій ґрунт задовжувати, заставляти, віддавати в часову аренду, продавати, дарувати. Лиш одно ограничене ма бути: неподільність ґрунту і перехід его на одного потомка, а також заказ лученя кількох господарств в одно, бо і мужики багаті скуповували би ґрунти та й не одна домінія закупила би з часом усі ґрунти положені в її території, бо виключити їх від такого скуповування не можна. Там отже де тепер є кількадесять, сто або більше господарів, повстало би кілька або кільканацять середніх фільварків і ми мали б з одного боку посілости домінальні ще більші і до господаровання трудніші, як тепер, а з другого боку збільшило би ся число середніх господарів, а наш нинішній стан мужицький остав ся би без землі і зійшов би до стану зарібників, отже став би ще бідніший як халупники, бо був би без кута і хати.

По знесеню панщини спочивати муть тягарі привязані до ґрунтів лиш на них самих без уваги на особу посідача; буде їх отже мож пошукувати на самих ґрунтах і екзеквувати через виарендоване або засеквестроване доходів або через виставлене ґрунту на продаж, а в тій цілі треба буде завести книги ґрунтові. Не буде отже так як до тепер, що коли мужик залягаючий з панщиною ґрунт покине, то новий, що по нім настає, не відповідає за залежности; бо за залежности буде відповідав сам ґрунт.

Що ж має прийти на місце дотеперішньої панщини, за котру Василевський хоче цілковитого відшкодованя? Передовсім не радить він перемінювати панщини на осипи або інші давнини в натурі, бо о якість зерва, его вичищене і т. д. буде кожного року причина до спору. З часом зрештою забуде ся, за що ті давнини дають ся, і стануть вони так само тяжкі і прикрі, як нині десятини. З часом міняє ся вартість кожної річі. Вимовиш собі жито або овес, а хто ж заручить, що за 200 літ (так довго отже мала тривати „знесена“ панщина!) нарід наш не буде йів хліб пшеничний або бараболяний (!) — а коні годувати бобом? Щож тоді зробим з осиповим житом і вівсом? А що діяти того року, коли зерно, котре собі вимовиш, нігде не вродить ся?

Безпечнійше отже після его гадки годити ся на готові гроші. Але і гріш міняє свою вартість. А застерігати собі означене чиншу що 10 років, як се зробила камера в Галичині, або навіть що 30 років, то значить лагодити ся кожного разу до нових трудностей і спорів. Зрештою кожний вічний тягар стає з часом прикрим і звеохочує, а нам, каже автор, іде о загороджене на завсідги всяких непорозумінь і спорів. Вічна аренда не є ще повною власністю і не той сам вплив має на чоловіка. Треба би отже, каже він, признаючи мужикам вічну аренду і приймаючи з неї замість дотеперішньої панщини чинш готовими грошми дозволити рівночасно на викуп усього підданства і придбане повної власности через зложенє ціни викупу нараз або в ратах з ділчем добровільно умовлених, а то тим мужикам, котрі годні понести кошти викупу. А щоби найбільшій часті бідних мужиків улекшити викуп, треба би заложити мужицьке товариство кредитове, зовсім окреме від товариства кредитового для маєтностей табулярних, не маюче з ним нічого спільного, так щоби воно своїм поведженем або неповедженем зовсім не впливало на его кредит.

Товариство кредитове мужицьке давало би мужикам на їх посілости вписані в сільських книгах ґрунтових позичку до $\frac{2}{3}$ вартости в листах заставних, котрі могли би зараз бути зреалізовані на готові гроші, коли би дідич не хотів прийняти їх за викуп після курсу, що повинно бути полишено его волі.

Мужик викуплений зятягнуеною в листах заставних позичкою став би так само як той, котрий викупив ся власними грішми, повним властителем свого ґрунту і так само став би на завсігди вільним від всяких повинностей, данин і оплат для дідича, а натомісць став би довжником товариства кредитового і був би обовязаний платити тому товариству річний процент від уділеної позички і певну квоту на капітал аж до цілковитої его сплати. Сплату сю мож би поділити також на рати квартальні, через що також час амортизації троха би скоротив ся. А найдогідніший спосіб екзекуції тих сплат був би, здаєть ся, такий, щоби той, хто їх на термін не заплатить, був обовязаний відбути ті квартальні повинности, від котрих его товариство викупило. Повинности інвентарські залягаючих з оплатою довжників можуть бути через ліцітацію продані, а що товариство в тій дорозі більше по над належитість одержить, буде довжникови почислене на рахунок будучої рати. Може також товариство годити ся з властителями маєтностей, щоби вони прийняли на себе сплату суми належної товариству за їх викуплених мужиків, а від них тую суму стягали в готівці або на случай незаплати в давніх інвентарських повинностях.

Така важна зміна однакж як знесенє панщини не повинна після гадки автора спасти на неприготованих. Властитель маєтностей, котрого би несподівано заскочила, не був би годен завести так скоро відповідні зміни в господарстві і був би через те виставлений на велику, шкоду котра пожираючи кількіатні доходи могла би его довести навіть до утрати маєтку. Та й мужик не вміючи сам собою поводити ся і без помічи двірської обходити ся швидко би упав і ґрунт би утратив.

Чинш заступаючий панщину або капітал взятий за викуп дасть дідичеві можливість перейти поволі і без страти до іншої системи господарювання, коли ему не вся панщина нараз відпаде але поволі буде убувати. Мужика ж того вважаємо яко приготованого до освободження, котрий вже нині добре газдує. Щоби отже знесенє панщини через наглу зміну господарства не принесло шкоди ані дідичам ані мужикам (!) ані продукції краєвій, не треба зносити панщину в цілім краю нараз, але поволі і поступенно, в протягу літ н. пр. двадцяти, увільнюючи в кожній громаді лиш відповідну частину господарів і починаючи від найбагатших і найстаточнійших.

За підставу до оцінки вартости ґрунтів мужицьких в ціли виміреня позички в листах заставних служити повинен розмір і обчисленє приходу переведене для виміреня податку ґрунтового, бо воно є досить справедливе, не вимагає коштів і страти часу на нову оцінку і не допускає самоволі оцінителів... Товариство кредитове мужицьке може давати позичку на $\frac{2}{3}$ вартости ґрунтів з повною обезпечею, а то тим

більше, що по знесеню панщини і уділеню мужикам власности вартість їх ґрунтів певне високо піднесе ся.

До виміреня чиншу або викупного капіталу повинна служити вартість однорічних повинностей і данин інвентарських оцінена в цілі виміреня податку урбаріального. Ціна ся є справедлива і відповідає дійсній вартості примусових днів робочих, а хоть вона вимірена ще перед двадцять кітькома роками, то від тоді вартість панщини і земних плодів складаних звичайно в інвентарській данині не змінила ся в краю значно і стало. А прийняте ціни вже від давна відомої усуне всі трудности, самоволі і спори сполучені з новою оцінкою. Коли би означене ціни полишене було вільній загоді дідича з мужиками, без означеня певного максимум, то загоди не могли би так легко завершити ся, бо всюди обі сторони а особливо (!) кождий мужик хотіли би щось більше уторгувати, а навіть при найсправедливішій загоді могло би завсіді обох сторонам здавати ся, що дали себе при загоді покривдити.

Наслідки знесеня панщини будуть для обох сторін дуже корисні, але безпосередно на самім оціненю дотеперішніх робіт і данин жадна сторона не повинна заробляти. Дідичеві належать ся ривадгорода за устаючі данини і роботи, але більше жадати він не має права, а мужик за „велику ласку“, котра єму робить ся, не повинен дідичеві заплатити менче, як єму з права і інвентаря належить ся і менче як ту вартість, від котрої дідич оплачує податок.

„Ми згадали — каже автор — про данини, бо коли маємо на цілі не лиш усунути шкоди, котрі приносять панщина, але також поєднати ся на завсіді з народом і єму до добробиту допомогті, то усуньмо разом також інші повинности, котрі більше прикрі для того, хто дає, як приносять пожитку тому, хто бере; усуньмо повертаючі періодично а неминучі спори о вагу мітків, дрібні і худі курки, о нечисте абіже і єго міру і всео перемінімо на готовий чинш, а що панщина і ті данини вже на податок урбаріальний після нашої гадки справедливо оцінені, то при тій ціні лишімо ся.

Панщину і данини інвентарські уважати мож після гадки автора яко річну на віки вічні установлену провізію від капіталу, котрий становить вартість уділеного мужикам двірського ґрунту. Після прийнятого загально вь краю цінення мож сю провізію уважати яко пятипроцентову; вартість отже річних повинностей і данин помножена через 20 представляє сам капітал або вартість ґрунту. Коли урбаріальні ціни панщини і данин будуть признані яко справедливі, то й капітал обчислений після тих ців буде справедливий і вартість урбаріальна однорічних повинностей і данин помножена через 20 буде становити за ті повинности і данини викуп достаточний, по над котрий дідич більшого жадати не повинен а меншого прийняти не обовязаний...

Такий був проєкт Василевського. Позитівна часть єго, як бачимо, не далеко відбігла від проєкту гр. Красіцького. Головна суть обох проєктів зводиться в ґрунті річи на признане мужикам пожиткової власности їх ґрунтів; в обох проєктах заведене книг ґрунтових має мати ту саму ціль: вигідніше для дідичів екзеквоване повинностей мужицьких. Лиш форма тих повинностей у них інча; Красіцький задержує пан-

щину *in natura*, а Василевський перемінює її на панщину в гроших (очиншоване), і сю переміну називає знесенем панщини. Оба проєкти допускають еventуально цілковитий викуп тих повинностей, а розходять ся лиш в часі, коли той викуп може бути переведений. Красіцький хоче ждати, поки нарід під патрімоніальною опікою дідичів через „фізичне і моральне обрадоване“ дійде до того стану, щоби міг зовсім сплатити свої „повинности“, на що очевидно треба би ждати сотки літ, а Василевський вже тепер дозволяє декотрим мужикам, а власне найбогатшим і найстаточнішим, викупити ся зовсім, коли лиш мають гроші на викуп, і допускає поступенний викуп решти мужиків в протягу довгого періоду. У Василевського отже викуп дістав троха конкретніші форми і становить інтегральну часть его проєкту. За те у Красіцького признане пожиткової власности о стільки раціональніше, що наступає рівночасно для всіх мужиків, а Василевський і тут не заводить своєї реформи відразу, для всіх, але в інтересі дідичів, щоби їх через цілковиту утрату панщини відразу не наразити на шкоду, лиш поволи і поступенно, в протягу н. пр. двадцяти літ. Після проєкту Василевського мали би ми отже в протягу тих 20 літ в кождім селі три категорії мужиків: зовсім викуплених, очиншованих (з панщиною в гроших) і мужиків з панщиною *in natura*. Слаба сторона такого проєкту впадає в очи, і ледви чи така поступенність переміни дала би утримати ся, скоро очиншоване а тим більше цілковитий викуп першої серії мужиків викликали би очевидно між мужиками сильний рух против такої ненавистної інституції як панщина.

Та й чи багато би нашло ся таких мужиків, щоби могли відразу заплатити цілу суму викупу, після обчислення Василевського дуже високу? А маніпуляція з кредитовим товариством мужицьким, з відроблюванем *in natura* панщини вже викупленої на случай проволоки з заплатаю якої рати, сотворила би такий хаос і викликала би стільки непорозумінь, що ледви чи такий спосіб знесеня панщини мав би той благодатний вплив на відносини між мужиками а дідичами, яких сподівався Василевський.

Проект его взиває дідичів до знесеня панщини, хоть би се не обійшло ся без жертв з їх сторони. Помимо того проєкт не лиш не накладає на них жадних жертв, але противно, дуже деталічно обчислює як високість чиншу так і високість суми викупу і каже, що менче від обчисленої через него суми дідичі прийняти не обовязані. „Того, що посідаю в панщині, я сгратити не хочу“, каже він, „бо маю семеро дітей“. О жертвах ані словечка. Хіба що саму переміну панщини *in natura* на чинш, еventуально її викуп, схотіли би ми назвати жертвою. Але в такім разі за сю жертву каже собі Василевський здóрово заплатити, так що ціла его жертва перемінює ся в знаменитий для дідичів інтерес. Придивім ся лишень ближше проєктові викупу. Василевський каже, що коли вартість річних повинностей і данин помножити через 20, то квота в такий спосіб обчислена представляє сам капітал або вартість ґрунту; значить се, що кождий мужик за 20 літ відробив дідичеві увесь капітал або вартість, яку представляє посідааний через него ґрунт. Коли би отже навіть вся мужицька земля становила справді приватну вла-

сність дідичів, то — тримаючи ся обчислення самого Василевського — кілька вже раз мужики відробили їм усю вартість тої землі? Що ж се за жертва, котра за землю, кілька раз вже відроблену, каже собі ще раз готовими грішми платити всю її вартість, Господь знає, котрий уже раз?

До сеї справи ми зрештою вернемо ся, коли говорити мемо про знесенє панщини в 1848 році і єго переведенє. Тут згадали ми про ню лишень тому, щоби показати, що і проєкт Василевського, котрий між шляхотськими проєктами того часу безперечно займає перше місце, зовсім не був вільний від грубого кастового єгоїзму і тяжко кривдив мужиків.

Оба проєкти мають окрім того ще і те спільне, що нема в них жадної оригінальної мисли, жадного самостійного, із литомого культурного життя виведеного погляду на цілий комплекс суспільних питань, котрий містив ся в справі панщини. Та в тій душній атмосфері, в якій автори тих проєктів жили і мислили, ледви чи міг виродити ся світогляд не лиш самостійний змістом своїх думок, але й вільний від вузких класових інтересів.

Атмосфера та, як ми бачили, годна була витворювати лиш чим раз нові способи використання мужицької праці; не давала краєви мислителів, лиш самих плянаторів. Тож коли історичні обставини висунули і у нас справу панщини на верх, і самі привілейовані верстви мусіли глибоше застановити ся над нею, то навіть найбільше образовані в поміж них не лиш не годні були подати в тій справі якої нової гадки, але навіть ті гадки, котрі найшли де інде, не вміли переняти в їх ідейній чистоті, бо їх зі свого плянаторського становища по prostu не годні були навіть зрозуміти. Се мож дуже докладно побачити на обох проєктах, про котрі тепер говоримо. Оба проєкти повними пригорщами черпають із багатої скарбниці Йосифових чоловіколюбних ідей і проєктів, але в їх нещасливих руках в ни переміняють ся в очевидну пародію того, до чого змагали Йосифові реформи. Йосиф хотів заведенєм пожиткової власности скріпити права посідає мужиків до їх землі, хотів оборонити їх, о скільки мож, від самоволі панської і відібрати панам хоть по часті можливість відібраня мужикам їх ґрунтів. Ціль тую він осягнув однакж інчою дорогою, і проєкт заведеня пожиткової власности яко вже безпредметовий упав. Тепер же — по 60 і кілька роках — шляхетні „реформатори“ відіграли той сам проєкт, але вже не в цілі скріплення прав мужицького посідає і оборони мужиків, але в цілі лекшої екзекуції панщини! — Подібно стало ся і з проєктом очиншованя. Урбаріальний патент Йосифа з 1789 року аносив також усю панщину in natura враз із всіми данинами, і намість неї запроваджував річний чинш в готових грошех. За єго слідами іде також проєкт Василевського домагаючи ся знесеня панщини in natura і заведеня замість неї очиншованя. Але яка велика ріжниця між цісарським патентом а панським проєктом! Патент постановляв, що мужикови з єго річного бруutto-доходу лишити ся має 70%, а лиш 30% можуть бути ужиті на оплату єго публичних і приватних повинностей. З тих 30% припадало 12 $\frac{2}{3}$ % на податки, а на оплату панщинного

чиншу $17\frac{7}{9}\%$. Ціль патенту була така, щоби ґрунт, за котрий мужик платити мав дідичеві чинш панщинний а державі податки, вистарчив на его і его родини прожиток і єму, яко головній підвальной держави, дав можливість самостійного економічного істнованя. А проєкт Васи-левського яко підставу до виміреня чиншу кладе вартість однорічних повинностей і данин інвентаріальних оцінених в цілі виміреня податку урбаріального. Отже ся вартість всіх однорічних повинностей урбарі-альних виносила в Коломийськiм окрузі (циркулі) $47\frac{1}{2}\%$ чистого до-ходу всіх мужицьких ґрунтів, в Золочівськiм $59\frac{1}{3}\%$, у Львівськiм $62\frac{3}{5}\%$, в Бережанськiм $69\frac{1}{3}\%$, в Ряшівськiм $72\frac{1}{3}\%$, в Жовківськiм $73\frac{3}{5}\%$, в Бохенськiм $73\frac{3}{4}\%$, в Самбірськiм $75\frac{3}{4}\%$, в Тернопіль-ськiм $77\frac{3}{5}\%$, в Станіславівськiм $80\frac{3}{5}\%$, в Ясельськiм $83\frac{1}{3}\%$, в Ва-довицькiм $84\frac{1}{2}\%$, в Чортківськiм $85\frac{1}{2}\%$, в Перемишкiм $88\frac{1}{5}\%$, в Сян-децькiм 90% , в Тарнівськiм $100\frac{3}{4}\%$, в Стрийськiм $107\frac{1}{3}\%$, в Сян-іцькiм $111\frac{1}{5}\%$ чистого доходу всіх мужицьких ґрунтів, а в цілій Галичині виносила пересічно $79\frac{1}{2}\%$ чистого доходу*). Замість $17\frac{7}{9}\%$ доходу брутто після Йосифового патенту урбаріального мав би отже після проєкту Василевського галицький мужик платити дідичеві річний чинш, котрий взявши всю Галичину разом, виносив би $79\frac{1}{2}\%$ чистого его доходу (по відтрученю податку ґрунтового)! В шістьох округах (Станіславськiм, Ясельськiм, Вадовицькiм, Чортківськiм, Пере-мишськiм і Сандецькiм) чинш сей виносив би навіть більше як 80% , а в трьох (Тарнівськiм, Стрийськiм і Сяніцькiм) навіть більше як 100% чистого доходу, так що увесь дохід в тих 3 округах не вистарчив би навіть на заплату чиншу дідичеві! А з чого мужик мав жити?

Фактично отже майже 80% всьої мужицької землі, а в 3 наведе-них округах уся таки мужицька земля належала до дідичів, а мужики в ґрунті річі не були нічим інчим як лиш простими панськими фор-налями!

Коли представимо собі до того, що дивовижно високий сей чинш треба би було платити готовими грішми, котрих мужик очевидно не го-ден би був постарати на час, і що рівночасне заведенє книг ґрунтових мало дідичам забезпечити лекшу екзекуцію сего чиншу, то проєктоване через Василевського очиншованє, або як він его називав, „знєсенє пан-щини“ було би довело хіба до поголовного вивлашненя усіх мужиків, бо очевидна річ, що такого чиншу ні один мужик не годен би був за-платити.

Так отже найкрасні гуманітарні ідеї XVIII. віку перемінялись в руках галицьких шляхетних реформаторів в яовий і страшний від попереднього інструмент експльоатації людської праці, і треба лиш ди-вувати ся наївности Василевського, з якою він від такого способу „знєсеня панщини“ сподівав ся погодження мужиків з дідичами і полаго-дження тих довговікових кривд, котрі витворили таку глибоку хоть за-

*) Аллерат II. до аллерату No 8 (O nadaniu poddanym praw własności użytkowej), рукоп. Осол. No 2945.

ташу ненависть мужиків против шляхти, а фраза, що „вину предків лиш потомки можуть затерти і свою і їх добру славу уратувати“, стає ся зовсім незрозумілою, коли зважимо, що сі потомки мали би вину своїх батьків затирати в той спосіб, що забирали би мужиков майже увесь чистий дохід з его землі. Фраза ся подає при таких складі річей радше на йідку іронію. Але автор не іронізував, а говорив серйозно, і в тім іменно лежить увесь трагізм ситуації, що він був широко переконаний о гуманности свого проекту і навіть не догадував ся, що з него говорять не дух гуманности, але дух звичайного егоїста-плянатора, котрий „того що посідає в панщині, (отже того, що називає виною батьків) утратити не хоче, бо має — семеро дітей“.

Далеко легше зрозуміти другу его фразу, котрою він дідичів накликавав, щоби ініціативу до внесеня панщини взяли на себе, поки ще час, поки хто інчий, чи то уряд, чи революційна пропаганда чи навіть самі мужики не возьмуть єї в свої руки, і не внесуть єї або зовсім без відшкодованя або хоть з відшкодованем, але не таким, яке би відповідало виключним інтересам дідичів. Очевидна річ, що в такий спосіб, який мав на думці Василевський, могли би полагодити справу внесеня панщини лишень самі дідичі, тай то лиш тоді, коли би справді енергично взяли були справу в свої руки і годні були усунути від неї другі інтересовані сторони, т. є. уряд і самих мужиків, а в кінці, що також річ важна, також і революційну пропаганду польську, котра, хоть від дідичів не прошена, в сій справі зголошувала ся також з рівним своїм словом.

На велике диво однакж накликування Василевського не лиш не заохотили шляхти до ініціативи в сій справі, але противно, викликали між нею рішучий протест, котрий відносив ся вправді також до позитивної частини его проекту, але головну свою силу звертав против тої его частини, котра становить властиву его вартість, а іменно против критики панщини і випливаючих з неї взаємин між мужиками а дідичами.

Так безпощадно, а при тім так об'єктивно як Василевський дотепер ще жадеи галицький шляхтич не скритикував був сеї варварської інституції. Правда. — велику частину своєї вартости тратила ся критика через те, що й вона не була оригінальним продуктом шляхотської мисли, але майже до слова перенята була з критичної літератури Йосифових часів (Grünberg, Die Bauernbefreiung I, 293-296 і цитовані тамже автори), — правда й те, що критична і позитивна частини проекту зовсім не складають ся у гармонійну і логічну цілість, а суть лиш чисто механічним счіпленням двох зовсім неоднородних кругів мисли — що по критичній частині, яку дає проект Василевського, належало логічно сподівати ся жаданя цілковитого, безвідплатного скасування сеї інституції, сего живого пам'ятника „вини батьків“, а не проекту, котрий в ґрунті річи був лиш новим способом підвезолена мужика і використання его праці, і що також і через те сама критика робить радше вражінє механічної репродукції чужої мисли без докладного зрозуміння внутрішнього єї зміслу і доцельности. Але не забуваймо, що ми — в Га-

личині! Тут навіть механічне повторюване чужих слів на таку дразливу тему було свого рода дуже значне *signum temporis*, особливо за- для того, що повторював їх не який там небудь агітатор простого по- ходження, котрий усі роскоші панщини відчував колись може на влас- ній своїй шкурі, але шляхтич галицький, до того шляхтич образований, котрий в своїй суспільности займав визначне місце яко діяльний патріот польський і серйозний мислитель, котрий не дуже далеко стояв від тодішніх політичних конспірацій і з котрого голосом треба було числити ся.

Але як після німецької пословиці одна ластівка ще не становить веспи, так і одинокий голос Василевського зовсім не був ознакою пе- реміни в суспільних поглядах его товаришів. Сіра маса шляхотська узнала навіть об'єктивну критику переняту ще з кінця XVIII. віку яко замах на свої привілеї і побачила в ній загрожене права власности, руїну краю і всього суспільного ладу.

В прикладі отже до пануючих між шляхтою галицькою поглядів певне що навіть погляди Василевського, особливо его критику панщини, треба би уважати яко теоретичний поступ. Але тоді який же то мусів бути той суспільний світогляд шляхти, якими очима дивитись вона му- сіла на те, що в мужицькій справі готовила їй революційна пропа- ганда, коли навіть голос Василевського викликав між нею таку рішучу опозицію, що декотрі з поміж неї, як оповідає Крasicький, не хотіли навіть порушення сеї справи в шляхотським соймі 1843 року, а декотрі не хотіли по крайній мірі, щоби говорив про ню Василевський!

З одним із тих опозиційних голосів, ще може найбільше уміркова- ним, мусимо познайомити ся, раз для того, що інчого жерела, з котрого би так докладно як з него мож познайомити ся з поглядами прихильни- ків панщини, ми поки-що не маємо, а потому для того, що голос сей відбивав ся також в дебатах тодішнього шляхотського сойму і в тодіш- ній дискусії над панщиною брав живу участь. Маємо тут на гадці графа Александра Цетнера, котрий про справу знесення панщини лишив дві рукописні статі*) представляючи доволі вірно погляди уміркова- них прихильників *status quo* в сім питаню. Після обох сих статей по- стараємо по можности відтворити погляди противників Василевського.

„Позвольмо собі сказати“ — каже він — „що у нас не було ні- чого лекшого, як зачати і часто не оглядаючи ся на способи і можливість виконання взяти ся до діла, бо до тепер звичайно не перед початком але по скінченім діланю брали ся ми до арифметичних обрахунків. Чи

*) *Pojedyncze zdanie dotyczące w ogólności propozycji JWgo Wasilew- skiego rozwiązania istniejących stosunków poddanych w Galicyi. Dnia 1. Listo- pada 1843. Рукон. бібл. Оскол. No 3645.*

Poddaństwo i Pańszczyzna. Podkamień 15. Lutego 1845. Рукон. бібл. Оскол. No 3643.

Статі ці писані вправді не в однім часі, але погляди автора в них обох однакові; а що вони себе взаїмно доповняють, то подаємо їх разом, доповняючи одну другою в тих самих матеріях.

й тепер зможемо се виконати, до чого ми так радо вяли ся, се є в нашім краю питанє таке запутане, що поодинокі сили на него відповісти не годні. Край наш, хоть на око становить одну цілість, містить в собі такі різнородні відносини і потреби, що те, що для одної околиці є догідне а навіть користне, те для другої може бути не лишень шкідливим але навіть руйнуючим. Укладати отже плян будучих улішень з оловцем в руці і в самолюбній певности рахунок доходів можливо висших покривати щастєм загалѣ було би певне найлекше і навіть відповідало би індустріальним змаганням 19. віку. Але ж то не відповість цілі, не дасть ся погодити з повагою обивателя краю, з повагою чоловіка; — а накидати з другого боку на людей обовязок, що тому, на чім ми закладаємо підвалини щастя будучих поколінь, сліпо вірили і для вроблення непевної проби власне своє щастє, масток, а може і бит свій посвятили, єсть родом другого самолюбства, тим шкідливого для суєнільности, що блищить приманчивою поверхвністю і хоче будувати руйнуючи. Осторожна більшість добре мислячих земляків спасе нас від одного небезпеченства, здоровий розум від другого; але є ще і третє небезпеченство, менче очевидне від тамтих, а однакже рішуче бо не так легко єго предвидіти і оминути, а в наших обставинах може й годі устерегти ся від него, а лежить воно в тім, що уділеними улекшеннями не відповімо нічній потребі, а тим самим замість задоволення ще більше заохотимо, замість заспокоєня підбуримо тих, котрі ниї просять, а завтра на підставі самих концесій жадаєня ставити можуть. — Коли чоловік з висою освітою і моральним вихованєм, розуміючий обовязки суспільного житя в цілім їх обемі, в питаннях таких дразливих як переміна с-поконвіку заведеного порядку не легко може бути заспокоєний, то о скільки ж труднійша річ з масою народа, котра ледви з першими основами морального житя познайомлена, під повинністю розуміє звичай, під правом кару, під обовязком примус. Такою єсть по більшій часті маса народа в Галичині, а нею отже і для неї, помимо всіх філантропійних запоручень, розв'язати найбільші політичні питання було і буде загадкою..." (Рукоп. 3645. картка 1. 2.).

„Думаємо і в Галичині про нові відносини, щоб забезпечити ся від можливих потрясень, але тепер всьо спокійне, а при загодах найбільше сварок. Відмінити тисячолітні відносини, вигадати щось дешевшого як данина відроблена силою людською, то задача трудна. А чим більше застановимо ся над вихованєм, звичаями, обичаями, заботою краєвого рільника, тим більше переконуємо ся, що тяжко винайти одностайні і лекші відносини на цілі провінції без шкоди третього. Нарід сільський від стільки віків при звичаєний до способу відроблюваня панщини не сумніває ся (!) о потребі (!) повинности; роблять панщину ще в Моравії, Чехах, в Австрії, Зальцбургу, Каринтії, а бит мужика там пвитутий; часго воліє ребити (панщину), як платити (чинш) за роботу... Бувають, правда, поодинокі (!) угнетєня зі сторони власти (домініальної), помимо того, що право деталічно приписало спосіб відбудуваня повинностей; але мало є доміній, де би, стисло річ взявши, не нашли ся надужитя!

„Кожний філіантропійний дідич повинен отже старати ся, щоб право, яке тепер є, не переступати, а не повинен казати, що воно зле; бо воно не є дословно в цілій основі виконуване.

„В Галичині річний прихід урбаріальний оціненої роботи виносить 4,651461 зр. (хвбно, бо 5.800084 зр. vide повисше наведений аллегат Н.), данини (вартість всьої панщини?) представляють капітал 138 мільонів зр., а річний процент від него платить ся тижнево роботою. Як би той капітал від торгівлі земними плодами хоть би по-степенно відтягнути, то мало би се шкідливий вплив на торгівлю.

„Не треба забувати, що в цісарстві Австрійськім (відповідно до губервіального розпорядження з 26. октября 1804 ч. 42397) жаден чідавий, не вважаючи на інвентар, не повинен бути більше обложений як 17 зр. 46²/₃ кр. на 100 зр., отже майже 18 від ста, і що таке обложене становити має максимум.*) Припускаю однаж, що панщина становить ³⁰/₁₀₀ власности ділчача. Якеж то велике було би потрясенє, як би кожний о ¹/₃ свого маєтку укладав ся!

„Уряд означив стало повинности, накладаючи на них податок урбаріальний; як би відмінила ся підстава, то і той податок мусів би устати. Коли ж би ділчичі менче ланів засівали збіжем і обертали їх на пасовиска, то особливо рухновенство латиське стратило би снопове, десятину, пайбільшу рубрику своїх доходів, установлених від заведеня християнства і впливаючих в ерекції майже кожного костела.

„Уряд не має причини противити ся добрій волі кожного поодинокого, щоби багатший дав біднішому. Але на те не треба нового припису, лиш кілька улекшень до переговорів. Справедливість єго і моральність не хоче перемінати річ установлену, а висше знанє економії політичної каже єму противити ся непотрібним перемінам, бо він знає, що коли гадка про переміну панщини, котру мужики памятаючи ще патенти 1784 року найважче скасованєм, розширить ся, то се би могло скривити гадки численної робучої класи, між котрою не брак також заграничних агітацій з боку тих, що не мають що стратити. А край супокійний, мисли заняті поступами промисловими, котрі уряд сильно підпирає заведенєм урядової залізниці в Віля до Львова.

„Слід би справді застановити ся розважно над тим, що би було, коли би 30 мільонів днів уживаних до тепер при найпотрібнішій продукції рілничій відпало. Можна положити, що домінії мають ¹/₄ часть ґрунтів, а мужики ³/₄. При переміні (панщини) стратив би (?) край ¹/₄ часть річного урожаю. З того могли би вийти найсумнішій і найшкідливішій наслідки. Хто може запевнити, що мужики при теперішнім своїм образованю дни перемінені на чинні або осипи не відберуть пожиточній роботі і не проведуть їх в лінивстві? Аджеж мужик більше сіяти отже і більше збирати не буде, — на щож він ужне той вільний свій час? де

*) А тимчасом, як вказано повисше, обложений він, бравши середню цифру для цілої Галичини, на 79¹/₂ від сотки чистого доходу, бо стілько виносить вартість панщини. Помиляє ся отже і тут гр. Цетнер припускаючи, що панщина виносить лиш ³⁰/₁₀₀ власности ділчача.

найде заробок? На панських лану? Але пан схоче єму менше платити як тепер, мужик отже більше би стратив як скористав. Знаємо з досвіду, що він праці не любить; задоволений малим, тоді лиш хоче наймити ся, як вже має ексекую за податки, — а коли єго хто потребує, жадає 2, навіть 3 рази більшу ціну. Залюднене краю мале, торговля внутрішня мала, вишня в руках жидівських і нестала; коли би отже прийшло ся робити нові загоди з мужиками, то треба би великої розваги, щоби ділч дохід з панщини мав забезпечений, бо від того залежить удержанє краєвого рільництва, торговля збіжем, вигодуване 6000 волів на бразі, садженє нечуваної маси бараболі, торговля алькоголем на торгах Моравії, Австрії і в Триєсті і сполучений з тим податок акцизовий; всі ті галузи дуже би значно потерпіли. Тяжко отже заступити даремну роботу фізичну". (Рук. 3643. картка 33—35).

"Коли би робота фізична перемінена зістала на гроші, то в живно мужик не пішов би навіть і по 2 злр. за день піший, прийшло би ся отже платити по 2 злр., щоби зжати одну копу, через що рільничя продукція дуже би подорожila і двори, котрі тепер мають по кілька тисяч кіп кресценції, мусіли би зовсім перестати сіяти пшеницю яру і ячмїнь". (Рук. 3643. картка 46).

"А господарства ділчів справедливо мож би прирівняти до великих фабрик збіжя; коли би отже в них плата ремісника зістала побільшена, то не могли би вони видержати конкуренції на далеких місцях торгових європейських, і вивіз їх продуктів упав би. А коли би великі двірські продукції по фільварках в Галичині упали, то з подібних причин упала би також торговля збіжем в Гданську і в Одесі, продукти не о $\frac{10}{100}$ але о $\frac{50}{100}$ могли би піти в гору і не видержали би конкуренції торговельної.

"Окрім того і виживленє краю зістало би вже лишень в руках мужиків, людей без пильности, без капіталів, котрі й теперішні свої продукти рільничі марнують, числити не вміють, ціи по газетах не читають, так що торговля тоді ще більше би підпала під вплив проворности і шахрайства жидівського.

"Там де намагають ся установляти в-одно новий порядок річей, родить ся по-найбільше непорядок. Відносини між паном а мужиком в Галичині опирають ся на законі, стверджені досвідом, установлені розважно через свідущих економістів, і не мають на собі ціи давно скасованого підданства; а підлеглість підданства зовсім не впливає з інвентарів але з юрисдикції... Ніхто не може сказати, що мужик в Галичині пригнетений, бо може вносити скарги до судів, а за кожду провину... мусить ділч 2, 3 і 5 разів стілько винадгородити мужика а друге тільки урядови яко кару.. Причиною убожества і застою стану рільничого не є отже данина виконувана в натурі кількодневою роботизною від родини...

"Помио наріканя на убожество мужиків в нашій провінції, помио пересадних жалів над їх нуждою як лиш в родині нема таких що віддають ся пиянству, як нема вогню, граду, вилливу води, помору на худобу, крадіжи, то мужик в 5 роках на добрім ґрунті при здоровлю приходить до якого-такого добробиту; може легко панщину

відробити і податок заплатити, вижити ся і тепло огорнути ся; сей добробит тріває аж доти, доки не лучить ся в господарстві одна з неминучих елементарних пригод; але за-для зацедбаного виховання, за-для живого виправді але обмеженого поняття промисловости мужик їх предвидіти не вміє. Аджеж в кліматі підкарпатськім неврожай є що 3 роки, треба отже мати призибраний запас, паші і збіжя не марнувати коли вродить ся; коли би духовий розвій мужика був більший, то міг би сам побороти нещастя; рільникови більше як кому інчому потрібні господарність, порядок, чистота; скоро сего надбає, то обійде ся без запомоги пана і без старанної опіки уряду, котрий его завсїгди — і справедливо — уважає яко малолітнього.

„Чого ж отже хибує єму? Виховання. В західній часті Галичини повннності численні і висші, наділи ґрунтові менчі як у східних округах, а однакож мож спостерегти троха більше (?) працьовитости, промисловости і висше (?) образованє у жителів ніж на обширних ґрунтах на сході заселених Русинами.

„Річ пезна, що коли мужик буде вмів собою керувати, коли буде працьовитим, охарним, проворним і розумним господарем, то і при те-перішніх відносинах дійде до добробиту; доказують се численні приклади: в Чехах, в Шлезії, Моравії. Коло Прерова мужик відробляє по 52 — 104 тяглих днів від ґрунту, а однакож его бит є о $\frac{50}{100}$ ліпший від тутешнього. В долішній Австрії навіть коли контракти перемінюючи панщину роботу на оплату в грошех кінчать ся і добровільно не вістануть відновлені, то сторони вертають знов до первісної панщини; а зваживши, що законодавство завсїгди підносить голос за неупрівлейованою клясою, то се може служити яко доказ, що робота є най-лекша данина.

„Хибна отже гадка філантропів, приписуюча злий бит мужика роботі-панщині, котра єсть даниною може не вигідною але найдешевшою. Тому-то в краях богатих воіють навіть більше платити, аби лиш (панщини) не робити, аби їм щодень їх власну волю лишити; але волю ту вміють вони старанно ужити. Чому ж лиш в краях менче цивілізованих панщина остала ся і є? Тому, бо простий нарід своєю волею добре покерувати не вміє, бо потребує провідника і учителя (!). В кожій інстїтуції навіть найпростійшій треба доходити мисли філософічної, — чому ж перший день по неділі належить ся панови? щоби він тої першої днини по відпочинку его (мужика) до роботи, так сказати, нагнав (!).

„Мої докази нічого би не становили, коли би питанє так було поставлене, чи мужики мають бути зовсім освободжені і за то нічого не дати, чи мають робити панщину? Певне, що їх бит поправив би ся і помножив би ся капіталом 13-х мільонів. Але питанє стоїть лиш так: чи лекше мужикови данину відробити, чи грішми або збіжєм сплатити?

„Ремесло мужика в Галичині таке саме добре, як і в сусідніх краях, не гірше, лиш вимагає чим раз більше порядку, витривалости і працьовитости. А навіть ліпше воно через те, що засадою законодавця є, аби посідач рілі не міг, в моральнім стисліи значіно мисли, ніколи зовсім зубожіти, бо кілька раз потребує, тільки пан повинен его

без всякого проценту запомогті, аж поки не прийде до доброго биту; але в виконаню результат не відповідає філіантропійній мисли законодавця. Тому-то тепер піднесено питає, чи не увільнити рільника з під опіки, чи не признати ему власність ґрунтів, котрі він посідає, чи не надати ему отже свободу продавати їх, заставляти, задовжувати, — і принукою виключної власности привязати его до посілости, збудити в нім приголомшену працьовитість, поступ. Але при низькім образованю мужика, про вродженій ему охоті до задовження, при маій проворности було би се завчасно... Ставши властителем продавав би за безцін свої посілости, намножило би ся ванпруючих родин без хліба і хати, а ґрунти набували би всіякі поповичі не-рільники, котрі би лиш процеси робили дідичам.

„Рільника доводить до убожества хроба, але він не сам в родині; жінка, діти, парубок годні то само зробити; робота легка на чистім повітрі, під голим небом; хоть би батько родини і цілий рік хорував, то стратить 300 день, панови завинить 52 або 104, котрі ему пан великодушно (!) опустить з власного інтересу, до чого зрештою після закона єсть обовязаний.

„Мужикови хибує кредиту і вкладових капіталів, котрі до ліпшого господарованя конче потрібні, щоби міг виждати кориснішого торгу на земні плоди; бо хоть має кредит у пана, однакож не для робленя спекуляції, лиш для оборони від цілковитої нужди і голоду, а закон заважає підданому робити більше довгу над 5 злр. Але для отвертого кредиту треба також попереднього морального і господарського образованя, інакше він більше шкодить як помагає, а то тим більше, що тутешній нарід має вроджену охоту до задовжуваня, побільшену через законно дозволене (?) невіддаванє. Банкиром мужицьким єсть жид (а панським?)... Лиш той позичає ему на спекуляцію, але мусить брати лихварський процент і тому така позичка мало помагає. Мужик старає ся віддати ему ретельно для того, бо поти має поважанє в громаді і носить назвиско доброго господаря, поки має кредит у арендаря...

„Помимо того всього мужик навіть в тяжких роках неврожаю і голоду годен панщину відробити; але велике питає, яким би способом годен був віддати чинш в грошех або осип в збіжю? (Рук. 3643 картка 35 - 39)

„Був чоловік, котрий своїх сучасників о цілий вік випередив, котрого великої душі ніхто тоді не зрозумів, бо зрозуміти не міг, і котрий для того і на те не був призначений, щоби пережити свої діла. Перелятий найкрасшими чуттями і посвяченєм для добра людєкості, жив і ділав він для щастя і гаразду своїх народів; з причини однакож, що ділав він відповідно до світла, котрим був перелятий, а не відповідно до потреб своїх сучасників, може жаден з его заковів і прав не досягнув наміреної ціля. З поміж них закон підданийчий для Галичини, утриманий до тепер, носить на собі ціху законодавця перелятого гуманністю, але рівночасно наслідками своїми дає незаперечений доказ, що не був він ані до часу ані до людей приладжений. Чим був давнійше, тим є й тепер (ще й тепер!), бо наш нарід при уділених ему добродійствах вийшов на блудну дорогу (!) і замість узнати свої обовязки і користу-

вати ся добродійними правами, котрі его боронять (?) від надужит, нині сам їх надуживає (?) — а підбурений від часу до часу через так званих покутаних писарів і різнородних теперішніх опікунів, розгуканий через тих, котрі при добрій волі запізнають своє становишко, став на тімі критичнім ступні, що з угнетеного сам може статись угнетателем і бажаючи з кождою днинною чим раз більше виломати ся з під наложених на него обовязків, може хоть би лиш хвилево добробит нашого рілльничого краю паразити на небезпеченство. Що таке небезпеченство справді є, се доказує не лишень степенъ розворушення сільського народа, але також і той природний інстинкт, котрий в таких случаях кермує звичайно переконанем людей, а інстинкт той помимо всеї переваги суперечних інтересів проявляє ся в однодушнім майже признанню потреби способів, як би грозячому небезпеченству мож зарадити, в признанню потреби переміни теперішніх відносин. Але як-раз той стан нашого народа, антипатія піддержувана всякого рода процесами, надужити викликувані надужитями, брак просвіти, брак морального признання суспільних обовязків, а врешті брак самої моральности (!), потаняючої чим раз більше в руйнуючім усьо пиянстві, роблять нині кожду реформу такою непевною і критичною в своїйх наслідках, що жадеи розум людський не годен їх ані предвидіти ані обчислити. Може бути, що наші гадки хибні; маємо однакож те переконанє, що наш нарід нині до в'їх став недовірчивий, окрім хіба тих, що слабиим его сторонам підхлібляють, потакують его бажанням, а навіть їх своєю спасенною радою підносять. Привичка є для него ще тими путами, котрі его в'язуть, а кождий обовязок для него о стільки святий, о скільки его звичай усвячує. Взяти ему сю ману значить відібрати правам нашим послідню підпору і тим самим захитати і ослабити істнуючий порядок. значить розсміливші маси частковими концесіями латати стару будівлю, котра таким способом до решти підкопана через нас самих, при кождім потрясеню на наші голови завалити ся може...

„Бданє питанє, котре обіймає відносини підданого з паном в Галичині, є панщина, котра менче більше до дотації ґрунтів застосована(?), в декотрих околицях може за тяжка, в декотрих же з причини дуже малої (?) роботизни в порівнаню до великості посіданого ґрунту невідповідна. Ся нерівність дотації з повинностями, спосіб їх відбування, неоднаковість інвентарських данин in natura, котрі в кождім майже селі інчі, доказують (?) достаточнo (?), що початком усіх сих повинностей була добровільна загода і що вони від незапам'ятних часів опирають ся на взаїмних умовах і угоді (?). Власність ґрунтів належала отже безперечно до одного (?), котрий уступаючи своє право потребуючим зговорював ся о виднадгородженє відповідно до обставин і можности виторгування, — а позаяк роботизна в натурі більше відповідала потребам краю рілльничого як інчий який спосіб чиншу, то прийнято ві майже загально яко підставу всіх договорів. З сего випливає (!) незаперечимий доказ, що ґрунт єсть власністю пана і що обовязки сполучені з уділенєм сего ґрунту належать ся ему справедливо і правно. Але які би там собі були права перших основателів наших сіл, власність теперішніх посідачів тих сіл основує ся на правнім набутку, а то відповідно

до існуючих, через суспільність прийятих, від уряду санкціонованих законів.

„Недаром живши на світі набрали ми переконання, що невеликість обов'язків чоловіка зовсім задоволеним ще не робить і не заспокоює его бажання на стільки, щоби не бажав увільнити ся навіть від найлегших обов'язків... Зменшене отже теперішніх повинностей або приладжене їй на яку-небудь хоть би найбільше знижену мірку до дотації ґрунтів, лишень знищить мапу правности права дідича, мужиків наших однаков не лишень не заспокоїть, але не розв'язуючи зовсім відносин, котрі для них нині суть тягаром, навіть хвилевого задоволення не викличе і лишень може вже яко массу до нових жадань осмілити. Регуляція повинностей підданих з часів попередніх не може жадним чином послужити яко приклад до яслідування, бо вона усувала по части надужитя, — а коли в конечности право власности зачепила, то право се не носило ще тоді тої санкції монаршої, котру іменно через сю санкцію набуло. Зрештою таке знижене повинностей не могло би правдоподібно наступити за згодою всіх властителів і задля того не було би вічим інчим як лиш початком нападу на право і власність.

„Панщина.. не є для шляхти ані спасенієм ані навіть потребою, бо коли просвіта, промисл і охота до заробкованя до тої міри в краю піднесуть ся, що кождий поодинокий чоловік узнаючи свої обов'язки певнисає певність зарібку а тим самим можливість сповнення своїх обов'язків, то чинш заступаючи роботину *in natura* і забезпечуючи властителеви его доходи, увільняє его рівночасно від неприємностей сполучених майже необхідно з ужитвом панщини, а робітник наймаючий ся по своїй добрій волі два рази лучший від примусового.

„Коли отже, загалом сказавши, панщина не є спасенієм для шляхти, то в Галичині, особливо в декотрих околицях, при теперішніх обставинах мож би єї прирівнати до тяжкої кари. Мати до діла з народом котрий не має понятя о моральнім обов'язку до виконаня своїх повинностей, котрий усіма силами вродженої хитрости старає ся виломати ся від усіх наложених на него обов'язків, котрий своїм вродженим успособленем до ліниства, в-двоє збільшеним відразу до відроблюваня панщини, нівечить усі змагання до лагідного обходження з ним і не лишає (дідичеві) окрім власного зруйнованя або надужитя іншого виходу — ось вірний образ завидного положеня по крайній мірі одної часті дідичів в Галичині. Вам, котрі з інчим народом маєте діло (бесіда звернена до варшавських Поляків), нехай сей образ не вдасть ся прибільшеним. Ви певне не маєте понятя, що чоловік при лагіднім але стараннім догляді за цілий день роботи годен нажати кільканацять снопів або викопати корець бараболі; але ми маємо щоденні приклади того — а коли причиною такої роботи є намова або природне, систематичне, положеню і інтересови підданих відповідаюче вираховане, то може і ви будете незабавки такі приклади наводити.

„Благословенний, тричі благословенний буде той, хто з сего положеня знайде який вихід, котрий би не був сполучений просто з нашою руйною. Але виходом таким, по крайній мірі тепер, для більшої

частин Галичини зачиншоване буті не може. Аджеж ми маємо зачиншованих підданих, аджеж по наших містечках рілники по більшій часті замість відроблювання панщини оплачують чинші, та ще й які чинші! по 3—4 злр. в. в. від кільканацяти а навіть кількадесяти моргів найліпшого ґрунту. Спитаймож ся властителів таких маєтностей, спитаймо ся урядів завідуючих державними маєтностями, в котрих заведене зачиншоване, який є стан тих чиншників, яка можливість виконання заплати? чи ті чинші були коли плачені в означені терміні? чи обійшло ся без кількамисичної проволоки, без екзекуції, а навіть кількатиїх залеглостей? Можнаж з таким народом, при такій промисловості і охоті заробкованя подумати про зачиншоване? А зрештою то би не було розв'язанем, то би було лиш переминою обов'язків, ніби-то більше філантропійною, але при моральнім успособленю нашого рілника, при его налогах і недбалстві не лиш прикрійшою в своїх наслідках, але в екзекуції без цілковитого зруйнованя неможливою. Бо коли чинш має становити повний дохід діди́ча, а при тім має бути необхідно кінечним средством до веденя наємного господарства, то екзекуція того чиншу мусить бути остра, безпоровочна — отже спродати може зараз таки першого року остатки мужицького майна, а коли не стане остатків, продати его ґрунт, зробити его бурлаком, з господаря зарібником, се є то, що називаємо короткою експедицією, після гадки декотрих не лиш можливою але зовсім згідною з уліпшеннями відповідаючими поступови часу. Але мужики, по крайній мірі в наших околицях, до такого способу уліпшення зовсім не відносять ся так сімпатично; дитуючи ся пераз гадки світліїших господарів діставав я найчастійше відпові́дь: „Се не може бути, чоловік не оплатив би ся; а так і чинш би лишив ся, і за підождане мусів би панщину робити.“ Гадка ся відповідає поглядам більшої часті нашого народа і в практиці певне оказалась би правдивою. Питаємо дальше, яким способом чинш той буде мож загально вимірити? чи після великості ґрунту, чи після високості панщини? В першім случаю піддані, котрі при значних дотаціях малу відробляють панщину (де були такі піддані?), в другім случаю піддані, котрі при малих дотаціях великі мають повинности, були би обложені над справедливістю, а в другім случаю навіть над можливістю. Обчислювати-ж для кожної громади з осібна високість чиншу є річ неможлива. Зрештою чинш в готових грошех не містить в собі той рівноваги, котру панщина в натурі утримує з такою справедливістю (!); при ній піднесену вартість землі рівноважить рівночасно висна вартість роботи, — при чиншах такої рівноваги нема. За-дод того чинші грошевї нерегульовані від часу до часу не можуть бути справедливі, бо вартість грошей в відношеню до землі змінє ся, а морг ґрунту, від котрого в нинішніх часах чинш, скажім — 1 злр., міг би бути достаточний, може за кількадесять літ втроє більше буде варт, а вартість теперішнього злр. може о половину або й більше зменшити ся. Ми в нашім краю маємо докази на те, що значили чинші ґрунтові тоді, коли їх установлювано, а що значать нині, чи мож їх уважати яко справедливу винадгороду за відступлену власність?

„В кінці — незадоволене сільського народа, котре переминою теперішніх відносин хотіли би ми хоть по часті усунути, через такий

спосіб переміни певне би зовсім не зменшило ся. Протирно, нині сама привичка робить відроблюване повинностей зносим; при чиншах сама повинна обов'язків була би для него прикра. А коли би ще до того прийшла екзекуція і продаж послідніх его достатків, а се мусіло би наступити, то тоді вже не знеохота але ненависть — не лиш против нас, але й против того, хто екзекував би залежності, піднесла би ся до найвисшої міри і певне не зменшила би ся правністю належності, бо хто мислить, що робить дармо, той при оплаті чиншу не змінить свого переконання, а маючи таке переконанє, так як нині робити не хоче, так би завтра чиншів не платив.“ (Рук. Осс. 3645 к. 3—8).

„Коли отже на перший погляд здає ся ділом легким, панщину або фізичну роботу перемінити, робочі дні записані в інвентарі теперішнім або в 1774 року оцінити, і одержану в той спосіб грошеву суму розділити після урбаріальної метрики на морги посіданих через мужиків ґрунтів, так що в такий спосіб село або громада була би зачиншована, то діло се, переведене в цілім краю, зовсім інакше виглядає, коли холодно розважимо его наслідки.

„З причини, що сплата чиншу була би дуже трудна, а часом навіть неможлива, убожество мужиків було би чим раз більше; вони продавали би що мають, позбували би ся худоби потрібної для господарства. А праця, котра не приносить користи, не заохочує нікого, але противно, знеохочує, щож доперва праця, котра веде до нужди. Положене мужика стало би ще сумнійшим, наступив би упадок всього кравого господарства. Аджеж видимо у східніх округах, в найурожайніших околицях (на Поділю), на великих двірських обшарах великі масси і запаси збіжа держані в снопах і стиртах, котрі ждуть кілька літ неврожаю або яких надзвичайних пригод, щоби мож їх продати, і гниють, миші, птахи і всілякі черваки їх псують, так що в тих могилах половина зерна пропадає. А прецінь дідичі мають і даремного робітника і свої фіри і тягло і машини Евапса до молоченя, великі стодоли і шпихлірі, щоби збіже переховати або зужити і на торг покупний відставити, виробляють горілку, пиво, цукор, крохмаль, годують воли, стада овець і уживають всілякого промислу, щоби збіже з кожного річного врожаю перепродати! Таких накладів, капіталів, позичок банкових кожний поодинокий мужик мати не може... (Рук. 3643 к. 48, 49).

„Панщина відбирає ся поволи в 52 ратах на рік, непізнано, а з чого заплатити мужик чинш, коли через кілька літ не має що продати? А коли роки дешеві, то мусів би багато продати, щоби чинш заспокоїти. А фізична робота лекша; лекші від чиншу, котрий вимагає готових грошей, були би і осипи в збіжу, хоть і вони тяжші як фізична робота. В маїностях камеральних існує таке право що до осипів: а) повинен кожний віддати осипи на термін в умовленій якості; б) може також віддавати осипи в ціні торгівій, в) або віддавати осипи в ціні пересічній 10-літнього оціненя.

„Коли би приходив термін платити чинш, то жиди, зваючи се, знижували би в часі виплати чиншів ціни збіжа, на чім би мужик не оглядаючи ся наперед, великі мав страти, а то тим більше, що не має ані стодоли ані шпихліра для переховку збіжа, бо нема місця. А при

осипах мужик не дбаючи про вибір насіння і не охочий давати разом здобуток праці річної віддавав би збіжжя найгірше, а з сего виходили би лиш сварки о якість і міру, і навіть товар доставлений на торги збіжжів став би гірший.

„Є й тепер в декотрих маєтностях чинші і осипи, хоть на менчу скалю, але у них завсігди є недобори. А панщина нігде не залигає, хіба лиш в таких селах, де по над міру велика, отже й не може бути виконана. Загалом сказавши мужик всюди панщину надробляє (робить єї більше як належить ся), а за надвижку дістає по скінченім році заплату (?), котру обертає на сплату податку. Се доказує, що панщина що до виконання є найлекшою дащиною, і рідко буває, щоби уряди давали військову поміч до виекзеквовання панщини. (Рук. 3643, к. 51).

„Коли ж би хто хотів робити у себе поодинокі загоди, то повинен би дістати позволенє, щоби за підставу служили послідні три роки відробленої панщини. Але ледви аби мужики, котрі заперечують навіть інвентарські повинности, хотіли на се пристати, а законодавство шануючи набуті права з засади високої справедливости приказати їм сего не може. Сим доказано, що запутаність предмету і непевність власности не позволяє робити всюди одностайного права о переміні відносин. Роботу фізичну повернув назад цісар Леопольд II., а цісар Франц I. кілька раз єї потвердив; і справді, лекше тутешньому мужикови відробити руками, котрі має, установлене стало число днів на місяць, як оплачувати ся грішми, котрих не має, або збіжжєм, котрого врожай кожного року не однакий... (Рук. 3643 к. 45).

„Правда, що загода на зерно (осипи) або на гроші більше догодить свободі чоловіка, і тому німецькі і чеські кольтоністи лиш на такі загоди пристають. Як би наступило освободженє мужика, то він сходить би ся з дідичем лиш раз на рік при обрахунку віддаючи єму угоджену належитість, коли тимчасом теперішня панщина піддає мужика чужій волі і розказам. В Галичині мужик не може своїм майном так розпорядити як мужики де инде; коли хоче свій ґрунт заставити, позичити більше як 5 здр., своє збіжжє або тягло продати, а навіть трунки брати на кредит, то на все те мусить просити дозволу у дідича. Але заострення єї завів закон тому, бо в образованю мужика не видить відповідної запоруки для єго добробиту. А цивілізація не поступає і не числить на літа, але на покоління... Коли людність в нашім краю побільшить ся відповідно, до чого потреба часу і терпливости, тоді буде час робити нові загоди. А так як тепер справи стоять, то мужики нічо би не скористали, а ціла суспільність стратила би“ (Рук. 3643 к. 49, 50).

Яким же способом зарадити лихови? Відповідь на се питанє дільть Цегнер на дві часті: на упорядкованє відносин мужицько-панських на тепер, і на цілковите розвязанє підданих відносин в Галичині потому. Що до упорядкованя теперішніх відносин, то після єго гадки „більше убезпеченє правної власности і стислійше означенє обовязків одної і другої сторони може зупинити надужитя з одного і другого боку і теперішні відносини не лиш згагодити, але навіть в багато зглядах зробити їх зносними...“

„Обовязки діди́ча означені законами; зрештою — каже він — о тім яко сторона судити не можемо. Щож тичить ся ближшого означеня обовязків підданого, то думаємо, що загальний законний приказ пильної і порядної роботи не є для нашого народа достаточний і є може найбільшою причиною всіх скарг і практикованих обосторонніх надужитя.

„Ніхто не заперечить, — каже Цегнер далше — що скарги підданих о побите і ріжного рода надужитя збільшили ся доперва від недавна в незвичайний спосіб, т. зн. від часу, коли мужики, обізнані з прислугуючими їм правами, почали виломлювати ся від роботи на міру, майже загально в Галичині від найдавніших часів практикованої.

„Не входимо в те, чи така міра була справедлива і до сил чоловіка стисло приладжена, — не йде тут о задержане давнього звичаю, але о виказане конечности, що означене з найістслішою справедливістю в вайни́зшій степені відміреної однодневої роботи є конечною потребою, коли хочемо усунути надужитя з одного і другого боку...

„Сам уряд, здасть ся, узнавав сю потребу, коли відай в 1821 р. збирав всі в краю існуючі звичаї що до роботи на міру; отже середня цифра сих в краю практикованих мір або яке небудь справедливе означенє є єдиним способом, щоби усунути надужитя обох сторін і положити кінець... лінивству(!).. Заявляємо з переконанєм, що чи то з чужої намови всіляких теперішніх опікунів, чи з власного природного вирахування уся діяльність его (т. з. мужика) зводить ся до пасивного опору т. з. він хоче виконати свої повинности, але так, щоби те виконанє не принесло властителя ніякої користи. Звідси походить его відраза до якої небудь хоть би найсправедливішої роботи на міру, звідси лінивство, звідси недбалство в виконаню наказаної роботи, звідси скарги о угнетеня при роботі,... а коли лихови не зарадить ся як слід з самого початку, то воно певне розширить ся а навіть загально прийме ся. Чуємо виправді перехвалки, що по звесеню роботи на міру декотрі діди́чі, як кажуть, „при добрім допильнованю“ ліпше виходять — розуміємо, що значить таке добре допильнованє і не завидуючи поступови показуємо на будучину. Недалекий, здасть ся, той час, коли такий спосіб доброго допильнованя скінчить ся. Окритий погордою ображеної людськості коли не згине під впливом закона, то згине під впливом опінії публичної, котра чим раз більше против него виступає, а врешті надійде може час, (що вже зрештою і тепер буває), що робітник за добре допильнованє наставника самого наставника допильнує, а тоді який спосіб ратунку? А може як раз тоді перемжне час, коли мож було лихо в зароді придавити“...

„Конечна річ отже, каже граф, щоби уряд визначив мінімум денної роботи і щоби означив, кілько мужик на днину має виорати, викосити, вижати і т. д.

„Другим питаєм упорядкованя теперішніх відносин підданих в Галичині“ — каже він далі — „є розвязанє самого підданства, котре в певній мірі *de jure et de facto* в Галичині ще існує, т. з. не лиш звесенє самої панщини *in natura*, але цілковите зірванє всіх звя-

зків особистих, котрі підданого звязують з дідичем. Але крок такий „по крайній мірі хвилево на розворушену людність нашу для неї самої мати може шкідливий вплив“. — У нас таке вірване по часті вже тепер є, а іменню віддалене підданого з ґрунту, Grund-Abstiftung; але піддавий мусить на своє місце дати іншого придатного мужика, а для дідича воно звязане з такою масою формальностей, що фактичне віддалене мужика з ґрунту майже неможливе“ (Рук. 3645 картка 8—12). А тимчасом, „коли мужик запозичить ся, то легко тратить надію, роспука доводить его до пиянства, рілі не засіває, помимо запомоги покидає ґрунт і іде жидам воду носити, а се є надужите, бо закон каже его присилувати до працювотости, а пан обовязаний обсіяти ему рілю і не дозволити єї покидати. Помимо того пустих ґрунтів є ще в Галичині багато, особливо у східніх округах, а поки в краю є пустки, поти ґрунти не мають жадної дійсної вартости і нема що навіть думати о якій інчій системі. Інтерес каже властителеви пусті ґрунти осаджувати мужиками, засівати, давати запомоги в дереві, в худобі, в грошех, бо інакше пустки лежатимуть облогом і жадного не дають доходу. — Але звідки небогатий дідич має взяти стілько капіталу? Дідичеві розходить ся о інвентарські повинности, бо пусток не вільно втягати до панських ланів; ґрунт мужицький мусить остатись завсїгди мужицьким і ніколи до дідича належати не може... Де пан пемаючий і запомагати не може, приміром в Рикові в Золочівськїм і в багато інчих селах, там не давав через кілька років запомоги, і майже ціле село пусте... Де ґрунти злі, інвентарські належитости (панщина) високі, положенє некорисне, податки відповідно більші, там білше пусток; є села майже зовсім пусті, приміром Зарубивці, Іваськова в Тернопільськїм*). Так діє ся в округах, де людність мала, в Чортківщині і Тернопільщині, котрих людність до людности в окрузі Вадовицькїм має ся як 2: 3. З таких сіл мужики тікають, бо не годні виконати повинностей; іде він з жінкою і дітьми до інчого дідича, котрий також має пустки, але старає ся людей до себе приманювати, щоби їх осадити, хоч се законом заборонено (з 5. дек. 1785 і 30. дек. 1814 §. 14)... Закон сей в теперішніх часах непотрібний і треба би просити, щоби его знести, і щоби кождому було вільно піти куди хоче, як лиш сповнить свій обовязок військовий... Таким способом ограничило би ся по части преґраваційні процеси, пустки мож би скорше осадити, а прибуваючим колоністам давали би дідичі лекші услівя...“ (Рук. 3643 картка 39—40).

Всі отже законні формальности, котрі переселенє мужиків спиняють, треба усунути; нехай мужик покидає ґрунт коли схоче, але най і пан має право прогнати его з ґрунту, коли схоче (винадгороджуючи себе всею власністю, котру підданий лишає на ґрунті). Се довело би з одного боку до „стислійшого виконання обовязків“, з другого положило би кінець надужитям...

*) Чужою рукою дописано на боці: „Знаю се село; ґрунти подільські — але послідній дідич по над міру острый — в ґеноміркованій злости — порозганяв“.

Щож тичить ся дійсного цілковитого розв'язання теперішніх відносин підданих в Галичині, то „жадне навіть з найвисшою докладністю сполучене обчислене ані наслідків такої переміни не обійме, ані не предвидить, який вплив вона би мала на добробит нашого краю яко краю рільничого. Кожду-ж раптову переміну т. з. таку, котра би теперішні відносини в цілім краю нараз перемінила, уважаємо яко невідповідаючу ані потребам краю ані ступневи цивілізації і морального образования простого народа, яко шкідливу, котра би по крайній мірі в початках зруйнувала єдине багатство нашого краю: — рільництво. До кожної навіть найспасеннішої переміни повинен чоловік поступенно бути підготовлений.. А чи більша частина нашого народа без підготовлення була би спосібна прийняти і спожиткувати яку небудь цілковиту переміну відносин краєвих, то се питанє мусить заперечити кождий той, хто край наш пізнав не з вікна а нарід наш не при зеленім столику“.

Коли з одного боку цілковите розв'язанє підданства було би після гадки автора шкідливе, то з другого боку і часткові поправки не вистарчать, коли хочемо „довести нарід до красної будущини і в нїм самім сотворити правдиве ядро народа, відповідаюче своєму покликанню.. Треба єму конче показати ціль, щоби стремівши до неї переняв ся гей би новим житєм і воскрес з моральної задержаности. Тою цілею для нашого народа повинна бути самостійність і можливість освободження від усіх наложених на него обов'язків, яко надгорода єго пильности і праці, законом єму забезпечена; тому-то... сподіваємо ся необчислими* наслідків тоді, коли єго потрафимо поставити на тім ступені, що почне до визначеної цілі стремити і питомими силами о позисканє самостійности добивати ся“. (Рук. 3645, картка 12).

Але яким способом довести нарід до тої пожаданої красної будущини? Як перевести ту самостійність і освободженє від усіх наложених на него обов'язків?

Один спосіб такого освободження мав автор перед очима, коли писав свою розправу: се було знесенє панщини в пруськім королівстві, а спеціально в великім князівстві Познаньскім. Але сей спосіб показав ся єму невідповідним і непрактичним. Там замість сплати діставав дідич по попередно переведеній коммасації ґрунтів відповідну частину мужицького ґрунту.

Коли би від мужицького ґрунту відділити дідичеві частину відповідаючу вартости панщини так як в Познанщині, то які би се наслідки могло мати в Галичині? — питає автор і каже: „Заможвий мужик 30—40 морговий, діставши на вільну і неограничену власність лиш частину посіданого за часів панщини ґрунту відправив би лишнього наймита, продав би лишню пару коней, міг би однакож газдувати далі. Але що дідич зробив би с тим приданим єму полем, хоть би навіть таку переміну попередила регуляція ґрунтів так як в великім кн. Познаньскім? Чи не міг би прийняти на службу того самого наймита, котрого мужик відправив, купити тих пару коней, котрі мужик продав?

„Парубок, хоть служить у господа, є платним єго товаришем, другом, часто зятєм, завсїгди так гей би членом родини; господар єго

доглядає в хоробі, лагідно напминає, він робить разом з господарем, охотно і добре. Коли би пан приймив 65 парубків. то як їх удержати? як від сварок, нудів, суперечок устерегти ся? За багато догляду, за мало розривки дало би гіршого робітника, а навіть моральність на селі через те би стратила. Що в теорії видає ся не дуже трудним, має в практиці непоборимі перешкоди... Возьмім приклад з Підкаменя (маєтності автора). Там є 65 господарів, котрі відробляють по 124 днів, а два рази тільки, що відробляють половину, або 4 рази тільки таких, що роблять четвертину; маючи 40, 20, 10 моргів поля і сіножати роблять 8200 днів, мають 2600 моргів поля. Відступлена з того панови земля винесла би 866 моргів поля, котрі дочислені до 650 моргів землі домінікальної дали би просторонь 1516 моргів без жадної панщини, так що ся земля по більшій часті мусіла би остатись неужитком, обернена хіба лиш на ліс або на пасовиско. В східніх округах, в давній Червоній Русі рільниче господарство дворів значно би упало.

Мужик без $\frac{1}{3}$ части ґрунту і без наймита легко би обійшов ся, але продукт фабрики рільничої підніс би ся по над міру, рільничий край перестав би ним бути, не був би зні рільничим ані промисловим, зубожів би зовсім... виживлене цілої людности осталося би в руках кляси жителів найменче дбалої, неповоротливої, необразованої, — упали би розвиваючі ся господарства, непотрібні би стали всілякі стодоли і економічні будинки; промисл мусів би звернути ся на годівлю худоби, коней, овець; лани перемінлились би на пасовиска; властители на наєм щоденних робітників і ремісників, на управу своїх обшарів потребували би дуже значних накладів, на котрі банк даючий на $\frac{1}{3}$ (?) вартости маєтностей не вистарчив би мистів заставних; в східніх округах менче заселених навіть тепер брак робітника, наєм трудний, парубків дістати тяжко, а відома єсть відраза мужика до найму; такі господарства більше би коштували і жадного би проценту не несли, о чім і тепер мож довідати ся у попів руських і почт-майстрів, котрі управляють ґрунти, а не маючи панщини, жадного доходу з такого господарства не мають. Дідичі понесли би тяжкі страти, торгівля експортова зовсім би устала, бо лиш двори достарчають збіжа в придатній якості, котре на далекі торги може бути сплавлюване; властители великих простороней землі не мали би, як було тому 20 літ, чим податки заплатити;... напливу кольтоністів, котрі би набували землю, не було би задля великого віддалення, а мужики тепер занадто бідні, щоби замість роботи могли бути очиншовані або інчими данинами обложені, — бракує їм інвентарів, доброї робучої худоби, запасів збіжа до засівів, потрібних будинків господарських, щоби могли обійти ся без привичної запомоги і необхідної протекції дворів. — Ґрунти обширні в мало заселених східніх округах не мають дійсної вартости, що доказують численні пусті осаді; майже в кождім селі є 5% пусток (опущених господарств мужицьких), котрі домінії або самі уживають або лишають облогом, коли гірші: помимо урядового закауз всюди лишає ся що найменче $\frac{1}{3}$ часть землі облогом, отже на 5,780.629 моргів рілі в цілій Галичині є що року 1,926.843 моргів неуправлених, що доказує, що людности є за мало і всіх ґрунтів не мож обсіяти. А прецінь до ремесел, котрих

в краю нема, жаден робітник не відриває ся. Дідичі там можуть робити поодинці загоди з підданими, де людність достаточна*).

„Коли би може положенє декотрих господарів в селі, господарних, не-паниць, працьовитих і заможних, через нові загоди стало ліпшим, то за то бідний остав би ся без помочи, без надії і з часом запозичував би ся у богатшого, і за то робив би ему без міри тільки, кілько би він від него зажадав,**) і таким способом виробив би ся середній стан мужиків богатих, у котрих робили би біднійші. Сі випродали би в короткім часі свої грунти за півдармо і стали би бурлаками, дідами, слугами — а посілости мужицькі скуповували би поповичі, мандатори, коляністи і теперішній стан мужиків попав би в крайню і неминучу нужду. Тепер же він своєї посілости ані продати ані задовжити не може, бо закон не позволяє, і коли би лиш доміні всі теперішні закони о за-помагах підданих виконували і їх не обходили, то положенє его мусіло би піднести ся. Не можемо нарікати на справедливі приписи закона; видавані часто патенти мають на цілі воскресити конкуренцію, завести і піднести добробит, — хтож тому винен, що доміні не виконують заковів але їх обходять?“ (Рук. 3643 картка 57—61).

Коли отже після гадки автора пруский спосіб знесеня панщини не дав би перевести ся в Галичині, то як же стояло би діло з викупном панщини?

„Щоби перевести викупно панщини через випущенє листів заставних, — каже він — треба би установити і оцінити окремо вартість ґрунту, при чім яко провідник може послужити обчислений урбаріальний дохід; на вартости ґрунтів забезпечити вартість паперів і видати стілько листів, кілько є на ґрунтах наложеної роботи wraz з амортизацією. Аке коли подумаємо, що річна урбаріальна оцінка виносить більше як 5 мільонів, отже капітал листів заставних виносив би майже 138 мільонів, то побачимо, що за-для такої незвичайно великої суми кожда переміна була би трудна і не дала би перевести ся.

Возьмім для прикладу найбільше мужицьке господарство 30—40 морговє, з котрого законом дозволена панщина виносить 3 дни... Лихаючи малі данини, котрі в Галичині і так невелику рубрику становлять, а то: осипи, кури, яйця, прядиво, десятину з пчіл, так як є, а амортизуючи лиш саму панщину робочу, і приймаючи, що відроблюване тридневої панщини коштує мужика на рік 43 злр. 48 кр. м. к. (?) або один день тяглий 21 кр. (?), один день піший 2½ гарців жита (?), то побачимо, що на однім моргу лежить панщини в вартости 1 злр. 6 кр. на рік (?), котра в Познанщині є три рази (?) більша (3 злр. 18 кр. ?). Коли би морг поля цінити на 50 злр., то мужик посідаючий 40 моргів посідає би 2000 злр. По відтрученю панщини дають 40 моргів

*) На боці дописано чужою рукою оловцем: „і не зле вийти на них“.

**) На боці дописано чужою рукою оловцем: „Така сама користь була би для пана, що уживаючи біднійших може легко постарати ся о робітника а навіть досвід учить, що такий охотнійший до роботи і пильнійший робітник воліє наймати ся у чужого пана, що взаімно діє ся“.

мужикови 60 злр. чистого доходу (?), отже ґрунти мужицькі по відтрученню панщини, податків і коштів культури дають мужикови 3% чистого доходу(?). Положім вартість 40-моргового ґрунту ще менчу, а іменно 1500 злр., а належитість пана положім замість 43 злр. о 20% менчу т. з. 33 злр., то капіталізуючи по 4% винесе капітал належний панови від 40-моргового господарства суму 660 злр...

„Але у нас тяжко би продати кому 40 моргів поля за 1500 злр., бо видимо, що мужики у нас покидають ґрунти задовольючи ся відступним 15—20 злр., — вартість посілости мужицької єсть отже в нашім краю до тепер лиш ідеальною, поки пустих земель (покинутих господарств) є пропорціонально як 1: 20. Однакож треба ціну і вартість ґрунту стало означити, бо вартість єго є єдиною гіпотекою паперів. Мож би на приклад на 40 моргів видати паперів з примусовим курсом на 660 злр., котрі би виплатили ся в 46 роках. Коли би виплата в 46 роках була для мужика за скоро і за тяжка, то мож би єї і на більше літ розложити, але стопа процентова мусіла би бути принята на 4%, бо єсть загалом принято $\frac{1}{2}\%$ на амортизацію, хоть в купні-продажі маєностей доходи з панщини обчислені на 5%. Ціна поля і ціна наложеної на него панщини мусіла би бути відповідно обчислена в кождім окрузі, в кождій власности, відповідно до більшого віддалення від міст і доріг комунікаційних, залізної дороги, почти, рік...

„Видані папери мали би вартість 30% або $\frac{1}{3}$ землі, отже в порівнянню з листами заставними були би як $\frac{1}{5}$ до $\frac{1}{3}$, з тою увагою, що листи заставні загіпотековані на вартости реальній по відтрученню всіх можливих тягарів, а листи сільські на вартости ідеальній і моргах землі, котрі однакож колись матимуть реальну вартість. Але ми виділи, як від р. 1831 мужикам тяжко приходило платити текучі податки, а сплата тих листів була би певне півтора раза більша як теперішній податок.

„Уряд повинен би може увільнити панів від прикрого для них стягання і одвічальности за податки, відобрати їм юрисдикцію і обсадити домінії своїми урядниками, котрі би і податки і сплати з листів сільських стягали. Улєкшенє се міг би уряд так як в Прусії скапіталізувати і від належитости припадаючої панам від мужиків потрутити, з тим однакож застереженєм, щоби виплата капіталу і текучих процентів за панщину не могла виносити менше як тепер...

„Курс листів мусів би бути примусовий, т. з. щоби їх дідичі конче брали, і так само аби їх громади при заплаті наємної роботи яко курсуючу монету приймали. А щоби тим більше забезпечити сплату процентів з амортизацією листів через громади, не могли би листи видавати ся на поодиноких газдів, лиш були би обчислені поодинокю, а ціла громада in solidum виплачували би проценти; сума була би обчислена з инвентаря села, і від того оплачував би ся процент і капітал.

„Цілою ж підставою сего проєкту є, щоби громади годили ся добровільно з дідичами о сплату. А зваживши, що при теперішнім складі річей, образования і господарства мужицького сплата грішми є неможлива, то сплата робилась би сьмою особистою, при чім розумієть ся, що властитель заключаючи угоду приймав би лиш роботу на міру.

„Завсігди однакож скількість паперів на біржі побільшила б ся так, що була би більшою як сума ціркулюючих грошей, і через те і самі папері низько би стояли і знижували би курс інших паперів публичних. — Завсігди доперва по відтрученню загіпотекованих довгів мож би решту паперів віддати панови, котрий в приватних маєтностях міг би ними після волі распорядити, а в духовних, міських і камеральних мусіли би бути скапіталізовані або в депозитах зложені. Купонами або процентами виплачували би мужиків працюючих на ганськім домінікаті, так що вони заступали би місце знаків і квітів панщинних.

„Правда, що пан за 46 літ стратив би цілий капітал панщини, бо мужики за процент з амортизацією мусіли би відробляти відповідне число днів і таким способом за 46 літ більшої і напруженої праці сплатили би капітал і процент, панщина сплатилась би панщиною, з задоволенням може обох сторін...

„Але хто би сі листи купував?

„Коли би уряд ручив за вартість листів сільських приймаючи їх al pari в своїх касах за податки, то тоді мали би вони курс усталений, — але що ж би він робив з тими листами, не маючи до виплати лиш робітників при дорогах публичних? Зібрала би ся стже в касі велика а з часом уся сума тих листів, а з тої причини діло се не дало би перевести ся.

„Щоби не робити надзвичайної маси таких листів, робили би ся викупна лиш в 5% на рік; таким способом було би 20 літ помножувана, а других 20 літ зменшення паперів, а в 66 роках папери зовсім викупили би ся і перестали би існувати. — Тут заходило би однакож питанє, якої би то панщини було викупно? Чи тої з інвентарів 1772 до 1775 року? чи тої, котру піддані без супротивлення відробляли через послідні 3 літа?

„Мужик за свою роботу дістав би листів чи у власного пана, чи у почтмайстра, чи у священника, чи у сусідного дідича, чи у жида. Тим отворила би ся конкуренція, котра би утворила властиві ціни робучої дн п. Сі листи набував би він, де би міг, або робивши за готові гроші набував би купони процентові. Тим би мож оминати заміти підношені справедливо против зачиншованю на гроші або против осипів, мож би також оминати страх перед браком найму потрібного на лани двірські робітника, перед ваглим підвисненем цін на плоди рільнічі, навіть перед браком доброго і чистого зерна на міських торгах, перед небезпеченством, щоби з 5,780.629 моргів орного поля в Галичині третя часть, належна до панів, не осталась облогом.

„Бравши яко максимум триднєву панщину в краю мужик мав би віддати на квартал 9 злр. 52¹/₂ кр. знаками або купонами від листів сільських.... відробив би в 90 днях 39 днів тягло, отже на квартал о 3 дни більше як до тепер; сплачував би процент і капітал панщини; о ціни лишає ся сторонам зовсім довільна угода. Обчислене се зроблене після найбільшої законно дозволеної і існуючої панщини; де робота менча, там сплата лекша і менча.

„До добродійства угоди були би лиш тоті мужики допущені, котрі тепер роблять найменче 52 день на рік. Ті ж, котрі мають менчі

повинности, признані законом яко чиншівники, мусіли би лишити ся при давнім способі (т. з. при панщині*).

„Такою системою привчив би ся мужик до працьовитости і найму... До кінця столітя сплачена би була панщина всім панам. Правда, процент з капіталом відданий би був по найбільшій часті роботою, але якою роботою? вольною, котрої ціну становила би конкуренція і потреба, котра би не була роботою на перегін, але роботою накладною і на міру...

*) Сей проєкт носить дату 1845. Троха інакший був проєкт Цетнера з 1842 року. Тоді він для викупу панщини проєктував засноване окремого товариства кредитового, котре би мужикам давало позичку на $\frac{1}{3}$ — $\frac{3}{4}$ вартости ґрунту т. є. суму, за котру викупу фактично наступило. Бракуючу до викупу частину мали би громади доплатити з власних фондів, а крім того вказати би мали перед висланою в тій цілі комісією, що викуплені ґрунтові газди способні до веденя порядного господарства. Товариство давало би позичку не поодиноким газдам, але цілій громаді *in solidum*, котра зятягнений довг на спосіб давніших податків ґрунтових розкладала би під доглядом циркулярних урядів на поодиноких газдів. — Коли би мужики западаючої рати не хотіли сплачувати готівкою, то Товариство виплачувало би за них $\frac{1}{3}$ або $\frac{1}{2}$ припадаючої діличови титулом викупу суми, а решту мужики відробляли би панщиною *in natura*. Н. пр. діличеви належало би ся 80.000 злр.; з тої суми виплатило би єму товариство 20.000, а 10.000 мали би мужики відробити панщиною. А коли би мужики хотіли увільнити ся також від сплати рат товариству, то ділич бере на себе обовязок сеї сплати, а товариство на сполучену гіпотечу ділича і громади виплачує діличеви цілу суму викупу, ділич сплачує товариству рати, а громада до високости рати відробляє діличеву панщиною *in natura* аж до цілковатої сплати капіталу. Ділич може зрештою навіть не питаючи ся громади зажадати від товариства виплаченя цілої суми викупу, прийняти на себе сплату рат, а мужики через цілий час сплати тих рат відробляли би їх діличеви *in natura*, могли би однакже увільнитись від панщини приймаючи сплату рат на себе.

Детаксація ґрунтів в цілі установа сума викупу переведена би мала бути через окрему комісію установлену через уряд циркулярний с поміж найдостовірніших обивателів циркулу (отже діличів), котра би циркул поділила на округи і відповідно до якости землі і до наложених на поодинокі ґрунти повинностей означила для кожного округа вартість одного морга. Се оцінює мало би послужити яко підстава до будущої добровільної угоди, по за котру жадній стороні не вільно би переступити. — Коли наступить добровільна угода, то уряд єї затверджує і на викупу дозволяє. Коли ні, то обі сторони предкладають незагоджену дифференцію під рішене уряду краевого, котрий, роздививши ся в цінах, в подібних відносинах де інде практикованих, запитавши в тій справі. Виділ Становий, дирекцію товариства або зібрані Стани і опираючи своє рішене на справозданню сих корпорацій, рівняє зайшовшу дифференцію і пропозитять цілу справу до ревізії і затвердження найвишій інстанції.

При детаксації ґрунтів послугувати ся належить інвентарем повинностей підданих, звернути увагу на право громад до вільного врубів в лісі панські, котре з викупом устає, на якість землі, факсі доходів ґрунтових і після того оцінювати один морг. Уряд циркулярний детаксацію або затверджує, або коли ні, то предкладає єї урядови крайовому, котрий посугити має як повише. Детаксація має бути переведена раз на завсідги.

Се би після гадки автора би єдиний спосіб виходу, коли при якім небудь переміні теперішніх відносин не хочемо велику чатть діличів в Галичині довести до повного упадку і руїни. (Рук. 3645, картка 14—18)

„Житє народів не мож мірити коротким житєм нашим; ми любимо виконанє проєктів важних прискорювати. щоби собі самому задержати усю славу довершеного діла, не зважаючи, які наслідки з тих наглих ділань можуть в будучім сплинути на загал. Добра воля і змагання цісаря Йосифа II. дали нам приклад того, — через свою наглисть скоро єго реформи не принесли нічого доброго.

„З усіх тих угод або систем найвідповіднішм може, а певне найсправедливішм було викупно панщини через сплату. Сплатою є власність пошанована, а безпеченство власности є єдиною запорукою свободи і щастя в суспільнім порядку. Не варт би старати ся о власність, скоро би властитель не був єї виключним паном, свободним в єї ужиткованю після своєї волі, — а хто би мав право ограничувати свободне єї ужиткованє, мав би також право єї відобрати. А уряд праведний і справедливий не має на гадці силувати властителя землі до нічого більше як лиш до додержання умов, стверджених давнім уживанєм, або нових, які би могли добровільно завершити ся між ним а мужиком.

„Однакож для обох сторін найкористнішм було би лишити ся при теперішніх відносинах, стверджених довголітнім досвідом і не розпочинати новостей, котрі обом сторонам не обіцяють очевидних і справедлиших користей. Сільські листи заставні і поступенне викупно не напустило би загального краєвого господарства. Але щож би стало ся з маєтностями і властителями і без того по більшій часті немаючими, коли би сільський нарід виплатив ся поволи а ніхто би через той час капіталу не зложив? Властители збожили би, підупала би торговля збіжжєм, котра єсть торговля краю бідного, бо всі багаті країї виробляють і старають ся продукувати інчі плоди, а збіжжє купують у крайів бідніших. Щож би стало ся з урбаріальням податком, котрий виносить 572.285 алр.? Сей мусів би бути знесений або до ґрунтового податку доданий...

„Тут насуває ся гадка, що панщина устає в міру цивілізації, але завсїгди поступенно з заходу на схід. Так у Франції і Англії з неї не лишило ся ані слїду, а мужик є там більшим або менчим посідачем або арендатором; відносини єї сягають аж по Швейцарію і Рен. В Німеччині тут і там видко остатки феодалізму а навіть панщини; в Саксонії, в Баварії панщина викуплена загобдами, чинші, данини, служебности знесені. В Данії, Австрії всюди роботи особисті, але обчислені, усталені, невідмінні, без підданства. Панщина лекша в західній половині монархії, тяжша в східній, як в Галичині, Угорщині. В Царстві польськїм повинности тяжші як в Галичині; там мужикам признана особиста свобода, але наслідство усіх ґрунтів признане панам; в Росії підданство повне (Leibeigenschaft) скасоване у нас ще 1782 року, 62 літ тому... Цивілізація доказує, звідки прийшла панщина: вона була всюди законодавством кольовізації..., прийшла з заходу так само як інчі ідеї і досвіди, як садженє бараболі, робленє горілки, сіянє конюшини, ріпаків, як трипольє, семипольє, врешті ставнє господарство і залізні дороги.

„Тепер вік промисловий або період активного діланя усіх духових сил в ціли піднесеня людськости. Я прийняв на себе роботу тяжку,

ліберальними словами боронити неліберальну гадку, обчисленнями і до-
свідами збивати гіпотези—утопії. Знаю, що може нікого не переконаю,
бо тяжко стояти в бистрім потоці. Жадні особисті надії ані власний
інтерес не кермували мною; я старався розв'язати сучасне питання; по-
казалося, що його трудність о багато переходить мої сили" (Рук.
3643 картка 78—83).

Послідні слова мусимо взяти в буквальному їх значінні; розв'я-
зане „сучасного питання“ справді о багато перейшло сили автора.
„Тепер період активного діляння усіх духових сил в цілі піднесення люд-
ськості“, а гін помимо того підняв ся „стояти в бистрім потоці“. За-
дачі такої підоймали ся далеко дужші від него сили, і все ж таки упа-
дали, нема отже що дивувати ся, що упав і він, котрий вже до
борби ставав з тим внутрішнім переконанням, що справа, котрої він бо-
ронить — пропаша. Сам він признавав, що відносини між шляхтою
а мужиками стали незносні, сам він панщину називав „тяжкою карою“
для шляхти і вся його оборона пануючої системи опирала ся лиш на
тім, що пануюче лихо все таки менше від будущего, і що наслідки
всякої, хоть би найменшої реформи довести мусять до цілковитої руїни
суспільности. Стара се пісня і давно вже пересівана, а в данім разі
вона тим менше могла стримати розвиток лагодивших ся реформ, що
перед 60 і кілька роками не годна була стримати далеко лагідніших
реформ Йосифових, спеціально його регуляції мужицьких повинностей
в патенті урбаріальнім з 1789 року. Ті самі майже аргументи, котрі
наводить гр. Цетнер в своїх доволі хаотичних розвідках против усяких
перемін, а спеціально против очищення, наводили чеські товариші
графа тоді против проєктованої реформ Йосифа II. Лиш завзята
у них було більше, тон полеміки далеко острійший, запереченє потреби
всякої реформи далеко більш рішуче; звати. сила відпорна у них була
більша і більша надія збереження своїх привілеїв. Чи потрібна така пе-
реміна повинностей? чи вона справедлива? чи з політичного боку розу-
мна? питали вони, і очевидно відповідали рішучо, що ні. Навіть коли
би признати, казали вони, що ограниченє і рівномірніше розложенє
панщини могло би бути позиточне і з економічного становища спасен-
не, то помимо того декретація загальної переміни мужицьких повинно-
стей на чинші була би схиблена. Розуміє ся само собою, уже сама пе-
реміна яко така. Дідичів вона знищить, а мужикам не привеє великого
пожитку, а натомість зруйнує добробит національний, бо промисловість
мужика не збільшить ся і не може збільшити ся в рівній мірі зі стра-
тами дідичів. Страти сі збільшать ся непомірно ще через те, що пе-
реміна панщини-роботици буде сполучена з сі зменшенєм, і то без
всякого відшкодованя. Ніяка конечна потреба не вимагає такого глү-
бокого потрясеня цілого державного організму. Неправда навіть і те,
що мужикам через пожертвованє дідичів помогло би ся і що вони че-
рез те стали би щасливішими. Але поминувши навіть економічну шкід-
ливість регуляції урбаріальних повинностей, то против неї стоять ще
важніші заміти. Хіба ж регуляція мужицьких повинностей, накинена ді-
дичам, не є вломанєм в „добре набуті“ права? Не значило ж би
то одним почерком пера зруйнувати в значній мірі право власности,

котре монарх обов'язаний свято боронити? Чи ж через те не наступить глибоке потрясене порядку правного і почуття правного в народі? Хіба шляхта не має так само права як мужик жадати, щоби закон боронив її права власності? Правда і загально се признано, що свобода і власність становлять щастє держав і їх горожан. Зрозумілим єсть отже і жалє, з яким учені розводять ся над долею мужика, особливо в Чехії, що він робить коло землі а не має до неї права власності. В тім вони зовсім праві, так як правий і той, хто над першим ліпшим бідакком жалує, що він не має 100.000 маєтку. Але чи ж се справедливо на такий підставі відбирати маєток одвому, щоби єго дати другому? Сего питає „представителі людськості“ собі навіть не завдають. Вони ухали собі в голову — бути за всяку ціну „представителями людськості“, але забувають, що панщина не опирає ся на привілею монарха, котрий би єго міг відкликати, але є відплатою за ґрунт, відданий мужикам до ужитку. В який спосіб дідичі прийшли в посіданє земель тепер до них належних, силою чи в спосіб після теперішнього права дозволений, є для справи їх власности річ зовсім байдужна. Бо які би там були безправні початки теперішнього законного сільського ладу, то все ж таки не треба ані на хвилику забувати, що лад той є тепер кодифікований. Монарх не може єго отже самовільно знести. А коли се помимо того зробить, то се очевидно не буде нічим інчим, як лиш явним насильством, котрим одному дідичеві велику, другому малу частину єго прав відбере ся. А насильство се мало би як найдалше сягаючи наслідки. Бо воно не лиш би зробило в будучім неможливим кредит реальний і оборот, бо прецінь ніхто не знає, чи то, що при нинішній ректїфікації лишить ся, також скорше або пізнійше не буде знесене з тої яко би причини, що воно для мужика є за великим тягаром; але і давні гіпотечні вірителі дідичів стратять значну часть свого реального забезпеченя, коли противно — нова несправедливість — положене вірителів загіпотекованих на ґрунтах рустикальних значно би поправило ся коштом дідичів. Річ отже ясна, що регуляція урбаріальних повинностей не лишень з погляду економічного незвичайно шкідлива і не повинна бути допущена, але вона в рівній мірі несправедлива, з політичного боку нерозумна і небезпечна...*)

Така сама до-стоту і цетнерівська аргументація, лишень голос єї не такий самосвідомий, а більше зрезігнований, глухий, як надірвана струна. Та й не против самосвідомого і рішучого монарха підняв ґр. Цетнер свій голос. Ні, — сим разом небезпеченство грозило не від центральної власти, не від якоїсь особи навіть, з котрою мож би стати на прю і розправити ся з нею силою логіки або фізичної переваги. Воно було невловиме, було всюди і не було нігде; виривало з посеред німих і придавлених тяжким ярмом мужицьких мас в формі бунтів або систематичної пасивної опозиції на панщині, з посеред кружків світлійшої інтелігенції, котра протестувала против практикованої у дідичів варварської системи „допильнованя“ мужиків при роботі на панщині —

*) Grünberg, Die Bauernbefreiung I. 339—341 і цитована тамже література.

показувалося і з поміж краєвих офіційних сфер в формі стислішого виконання приписів закону, і як вохка осіння мрака продиралося навіть крізь щільні кастоваї замкнутості до привілейованої верстви і родило між нею мальконтенів, котрі невмілою рукою клеїли проекти ратунку. Яким же способом бороти ся з таким невловимим противником? де его шукати? чи в курних мужицьких хатах, чи в конспіраторських закутках, чи в канцеляріях бюрократії, чи між тими шляхетними мальконтентами, що „край наш з вікна, а нарід наш при зеленім столику пізнавали“? Одно лиш було певне, що небезпеченство було, і що воно, як сам Цетвер каже, проявлялося в загальнім інстинктивім почуттю образованих верств, що далі так як до тепер іти не може, що конечною є якась переміна. Але яка? Вже на саму згадку про яку-небудь перемену стинала ся кров у жилах плянатора-консерватиста, мерещила ся перед застрашеними очима цілковита руїна краю, рілничого господарства, розірване усіх звязків правних і моральних, котрі вязали суспільність в одну цілість. І побачили застрашені очі з одного боку неокресану, грубу і темну масу мужицьку, без жадних „основ моральности“ і „почутя обовязків“, для котрої єдиним моральним законом до тепер була привычка носити ярмо і робити панщину. Коли якою-небудь, хоть би найдріснійшою реформою підірвати ту привычку, то що тоді почне отся розворушена маса? Вона — лишивши ся єдиної підвалини своєї моральности — почне може ставити жаданя, може яких прав домагати та, дрібні улєкшеня може прийме jako признанє, що цілий теперішній суспільний лад оснований на несправедливости і зажадає основного переіначеня. А тимчасом панщина — як і там не були єї початки — то кодифіковане і санкціоноване право панське! Нарувувати сего права не мож!

Та й що би мужики зробили з тою масою вільного часу, коли би не потребували ходити на панщину? Очевидно, — віддавали би ся ще більшому лінивству як до тепер, бо більше як до тепер не продукували б ані би більше не робили. А коли би хотіли наймити ся на роботу, то певно зажадали би по 2 злр. за то, щоби зжати копу збіжя. А навіть коли би справді хотіли шукати якого заробітку, щоби обігнати свої потреби, то дідичі схотіли би їм може платити — менше як до тепер! Зараз би продукти рілничі о 50% подорожїли, продуценти рілничих плодів не могли би витримати конкуренції на великих торгах заграничних; на край найшло би загальне банкрутєво. Бо з другого боку і на дідичів брак панщини мав би незвичайно великий і також незвичайно шкідливий вплив. Не мігши обійти ся без даремної панщини вони би велику частину своїх орних лавів мусїли лишити перелогом або запустити на ліси або пасовиска, і перестали би сіяти ярежито і ячмінь, одним словом: застановили би велику рілничу продукцію. Грізьба таким аграрним страйком зі сторони великих продуцентів збіжя — се може єдина оригінальна гадка в обох статтях Цетнера, але щоби вона доказувала ясне зрозумінє основ політичної економії, на котру він кілька раз покликає ся, того, здаєть ся, не мож сказати.

Бо те, що дух часу ніс на своїх крилах до Галичини, не грозило краєви банкрутєвом, а могло — коли б було раціонально переведене,

стати ся здоровою підвалиною его економічного і суспільного відродження. За те спосіб, в який воно відбило ся в голові закріпаченого в дотеперішнім економічним ладі автора, був нехибним доказом цілковитого морального банкрутства тої суспільної верстви, до котрої він належав. Той голос — то голос повної безпорадності безнадійно хорого чоловіка, котрий лежить на смертній постелі, і котрого все болять, все страшить, котрого найменчий сонішний промінь, найменча струя свіжого повітря переймає смертельною дрожю. І зменшене мужицьких повинностей его страшило, бо відобрало би дідичам в очах мужиків ману правности панщини; і очиншоване его страшило, бо мужик не мав би грошей на заплату чиншів, а екзекуція була би або неможлива або довела би мужика до жебрацької торби; і осипи его страшили, бо мужики давали би найгірше збіжжя і з того родились би нові сварки о якість і міру зерна; і знесенє панщини на лад пруський для него нездале, бо дідичі не могли би без даремної роботизни обробити приділених їм частин ґрунтів мужицьких, а мужиків воно довело би з одного боку до пролетаризації, а з другого боку виробило би між ними середню верству мужиків-богатирів, поповичів, котрі би скуповували від бідніших ґрунти і процесували ся з дідичами; а знесенє панщини через відшкодованє в грошох, а властиво через дальшу панщину, ще більшу і тяжшу як дотеперішня, котру мужики мали би відробляти ще через 46—67 літ, і в котрій купони облігацій індемнізаційних заступали би місце давніх значків і квітів панщинних (!), обговорене в такий конфузний і хаотичний спосіб, що автор очевидно хотів его хиба звести *ad absurdum*. Тай колиб навіть зістало переведене з задоволенням для обох сторін, дідиців і мужиків, то таки і воно его страшило, бо колиб мужики індемнізацію панщини замість в грошох відробили панщиною за 66 років, то по тих 66 роках дідичі все таке остались би і без капіталу для веденя наємної господарки і без панщини, і знов — велика продукція ріллянича упала би!

І так само безнадійно хорий автор нарікає на всіх і вся. На мужиків нарікає за їх брак „почуття обовязків“, за брак всякої „моральности“, за їх „лінивість“, за їх „пасивну опозицію“ при роботі на панщині. На дідиців за те, що не виконують законів, котрі видав уряд в обороні мужиків і в цілі піднесеня конкуренції і промисловости, але їх обходять, хоть закони ті добрі, і коли би лиш були належито виконані, то не треба би ніяких реформ, і всео було би добре. Нарікає і на уряд, а особливо на Йосифа II., що видавав закони в обороні мужиків, ані до людей ані до члєсу не приладжені, і на духовенство, що не дбає про моральність мужика, але замість виюковати в молодіж мужицьку основи релігії каже парубкови і дівці перед слябом через кілька день на себе робити: нарікає врешті і на конспіраторів, котрі в заграниці мужика бунтують, і на тих, котрі мужицьким змаганням потакують і навіть їх спасенною радою піддержують, і на своїх товаришів-шляхтиців, котрі хотіли би відвернути грозяче небезчєство а своїми проєктами половичних реформ ще его збільшують.

І крізь той страх, крізь ті критики проєктованих і довершених реформ, крізь ті жалі і наріканя проходить як червона нитка і в одно

проносить ся голос упертого поклонника дотеперішнього панщинного ладу і порядку, котрий на всі предложені ліки і способи поправи відповідає в-одно: *Noli tē tangere!* Не перемінуйте єї, — заостріть єї, бо вона з поміж всього ще найліпша! Нехай мужикови вільно буде кидати свій ґрунт, коли схоче, але нехай і дідичеви вільно буде прогнати єго з ґрунту, коли схоче; заведіть замість роботи на дни роботу на міру, а тоді і пасивна опозиція мужика устане, коли він буде знав, що після закона мусить на днину тільки а тільки кіп нажати, тільки а тільки кіп змолотити! Побачите, що тоді і теперішній лад буде зносний!

А коли би вже конче заводили якісь переміни, то чи не лучше було би, щоби за підставу чи то очиншованя чи відшкодованя прийняти не повинности панщинні записані в інвентарях з 1772 і 1775 року, але — тоту панщину, котру мужики в послідніх 3 роках відробляли без супротивленя? Що ж, коли се не дасть ся перевести, відзиває ся знов голос консерватора. І уряд в своїм почутю справедливості на се, здаєть ся, не згодив би ся, — мужики, здаєть ся, не пристали би, бо вони не признають навіть інвентаріальних повинностей. Ліпше таки лишити ся при панщині.

XI.

Такі були гадки одного з головних противників проєкту Василевського і знесеня панщини. Може бути, що гадки єї, котрі так безоглядно ішли під лад думкам і інтересам пануючої верстви, були би при інших, вигіднійших для неї обставинах зовсім знівечили змаганя Василевського, котрий хоть був сильний в негативній, критичній частини свого проєкту, за те значно знемагав в позитивній єго стороні. Але історичні обставини були дужчі ніж голос консервативної опозиції. Вони ж, а не що інше, викликали Красіцького і Василевського, і вони, а не аргументація Василевського, перемогли завзяту і уперту опозицію.

Вже гр. Красіцький в своїм проєкті завзивав до переведеня єго гадок, щоби показати світови, що несправедливо називають шляхтичів гнобителями народа і найбільшою перешкодою до поправи єго положеня; згадував він про те, що світліїші люде не повинні здержувати стремління людськості до дальшого розвитку, але противно повинні надати їм такий напрям, щоби спокійно і поступенно далі розвивали ся. Ще виразнійше і не убираючи своїх гадок в загальні фрази висказав се Василевський, котрого не без підстави посуджувано о зносини з революційними кружками. Нагадував він, що знесенє панщини наступити може без участі шляхти або через уряд, котрий би дав відшкодованє але недостаточне, або в дорозі революції, котра би зовсім жадного відшкодованя не дала, що отже лучше по добрій волі дати мужикам те, що саяк чи так дане їм бути мусить.

А треба знати, що в тодішніх часах віра в можливість революції в цілі відбудованя Польщі була сильна, отже заходила також можливість знесеня панщини, котре після програми Демократичного Товариства польського і єго революційної пропаганди наступити би мало

зовсім безвідплатно. Віра ся і вплив Демократичного Товариства був на стільки великий, що аристократична партія з своїм „королем“ — претендентом Адамом Чарторийським стратила була майже всяке значінє і вагу. Щоби отже на можливу і лагодившу ся революцію мати хоть який такий вплив і не запропастити зовсім своєї репутації яко патріотично-польської партії, партія кн. Чарторийського старала ся за всяку можливу ціну зблизити ся до партії демократичної. Першим кроком до такого зближення було те, що відбудованє Польщі може паступити лишень через повстанє цілого польського народа. А щоби таке повстанє зробити можливим, аргументувала вона, потреба конче, щоби аристократія в польських землях зробила народови які концесії і єму добровільно і за уміркованим відшкодованєм признала і обіцяла те, що єму на случай побіди демократичної революції і без того дорогою насильною і без всякого відшкодованя мусіло би бути признаним. Задля того іменно не удавали ся польські революції, що пани з своїх прав і привілеїв нічого не хотіли мужикам попустити, мужики отже, не маючи жадного інтересу в панських революціях, усували ся від участі. Самі пани отже повинні взяти на себе ініціативу до признаня мужикам вільної власности посіданих через них ґрунтів, до знесеня панщини за уміркованим відшкодованєм і законною дорогою, отже через сойми, де вони є, повинні зробити відповідні кроки у своїх урядів. Рада ся приняла ся між галицькою шляхтою і найшла навіть признанє у Демократичного Товариства, котре єї в своїм органі: „Noworocznik demokratyczny“ за рік 1844 казало перепечатати (Sala, op. cit.). Під впливом тих рад повставали по найбільшій часті також шляхотськ. проекти реформаторські, і їм, здаєть ся, приписати належить той факт, що всі вони, а навіть цетнерівські опозиційні відозви, більше або менше обширно заставляли ся над пляном цілковитого викупна панщини. Заскочені революційною пропагандою безвідплатного викупна панщини вони в раді кн. Чарторийського бачили єдиний для своїх інтересів можливий вихід з критичного положеня, в яке ввела їх революційна пропаганда, говоривша до них в імени патріотизму польського. Не згодити ся на візванє пропаганди, значило в єї очех, а євентуально на сподіваний случай побіди революції і відбудованя польського царства, в очех воскресної Польщі бути ворогом польського народа — а згодити ся, значило після їх переконаня — лагодити собі неминучу економічну руїну. З сеї прикрої колізії виратувала шляхту рада „короля“ Чарторийського, і позволила їй тим красше вицофати ся зі становища, на котрім годі було удержити ся, бо не вимагала на тепер, від разу, жадної фактичної концесії, але звертала все діланє на законну дорогу пересправ і переговорів в урядом і соймових дебат. До фактичного переведеня було отже доволі далеко; а тимчасом мож було уживаючи і дальше всі користи доперішнього ладу, дискутувати академічно про всі деталі євентуального викупна і вже тим самим увільнити ся від закладу неприхильности для справи знесеня панщини. А се в даній хвилі було річ найважнійша.

Ми бачими вже, на який лад вела ся чисто-теоритична дискусія. Коли граф Красіцький справу викупна мужиків від повинностей відкла-

дає до тої далекої і невідомої будущини, коли мужики під патрімоніальною опікою дідичів виховують ся „морально“ на стільки, що будуть могли сплатити їм вартість панщини, то цетнерівська критика радила поставити викупно панщини яко той високий ідеал, котрий мужикам треба поставити яко ціль їх стремління, яко заохоту до виконання дотеперішніх обов'язків, а переведення того ідеалу обставлене було у неї такими труднощами, що ледви чи і за 66 літ мужики були би дочекали ся освободження від свого тяжкого ярма. Навіть у Василевського справа цілковитого знесення панщини поставлена була на другий план і мала переводитись дуже звільна і обережно, щоби, борони Боже, не поразити котрого дідича. З усіх тих проєктів видно, що в ґрунті річи всі вони були обчислені лиш на те, щоби очистити шляхту від закиду, що вона є ворогом народа і що свої кастові привілеї ставить висше як справу патріотизму і відбудованя колишньої Польщі. Саміж автори — винявши хіба може Василевського — своїх проєктів не брали серйозно і в можливість їх переведення не вірили, — а на кожний спосіб евентуальність сю відсували до такої далекої будущини, котра для реального політика зовсім не могла входити в рахунок.

Во питанні стояло не так: чи цілковите знесення панщини — без ріжниць, чи за викупном, чи без викупна — буде могло переведене бути за 20, 46 або 66 літ, але чи воно може бути переведене зараз таки, тепер, в протягу що найбільше кількох. двох або трьх літ, бо революційна пропаганда не хотіла, і, з природи річи, не могла так довго ждати. Вона хотіла відбудованя Польщі зараз таки, тепер, очевидно, опираючи всі надії на мужику, хотіла і мусіла хотіти цілковитого знесення панщини зараз таки, тепер. А на се також і наведені повисше проєкти відповідали: не мож! нарід неприготований до такого радикального перевороту, і шляхта до него не приготована; знесення панщини повело би за собою руйну рільничої продукції і цілого краю. Але не лиш то. Відсуваючи за-для того знесення панщини на десятки літ вони тимчасом проєктували такі провізоричні, переходові реформи, котрі на око малозначні і невинні, скеровані були до того, щоби того мужика, котрого революційна пропаганда хотіла через таку велику полешу, як знесення панщини, позискати для своїх плявів, ще більше загорнути в руки діличів, як до тепер.

Коли отже всі ті проєкти облуцати з гуманітарної фразеології, обчисленої на ефект і відсилаючої мужика з надіями на свободу до дуже гарної але дуже далекої будущини, і лишити в них лиш те, що відносилось до теперішности, то проєкти ті уважати мусимо просто яко обчислені на закріпленя панщини через відповідні поправки в її стяганню. Такі вже нещасливі були ті шляхотські руки, що в них і найкращі гадки і помисли переміняли ся лиш в новий інструмент для підневолєня народа.

Від сего закиду не мож уіільнити і проєкт Василевського, котрий, як ми бачили, в своїм переведенню був просто неможливий. Але він всеж таки був щирим і отвертим противником панщини. І рішуча опозиція, котру его гадки найшли 19. сент. 1843 на довірочній нараді шляхотських депутатів станового сойму галицького у гр. Стані-

слава Скарбка, підносила ся не так против очиншованя, як против проєкту знесеня панщини. А в тім іменно показує ся нещирість, а на кождий спосіб неспосібність галицької шляхти до рішення такого далеко сягаючого питання, яким було в тодішніх часах знесенє панщини. Під таким сильним натиском, яким була з одного боку революційна пропаганда, а з другого боку голос кн. Чарторийського, отже під впливом всіх тих сфер, котрі витворювали тодішню патріотичну опінію публичну в землях колишньої Польщі, вона приневолена була допустити можливість теоретичної дискусії про евентуальне знесенє панщини в якімсь далекім, докладно неозначенім часі. Але коли проєкт Василевського поставив перед нею конечність проголосити публично, в офіціальній корпорації і в офіціальному характері потребу знесеня панщини вже тепер, то в ній зараз же відозвали ся інстинкти плянатора і вона заявила своє рішуче veto. Декотрі з поміж опозиції противились навіть порушеню сеї справи на соймі, а гнів против Василевського був тим більший, що порушити єї конче було треба, а зацяткати єї не мож було, бо революційна пропаганда говорила про неї аж над міру голосно і виразно. Коли би отже про справу порушену через Василевського не заговорено на соймі ані словечком, то се би очевидно було доказом, що галицька шляхта противна навіть згадці на соймі про таку велику справу, котра рішити мала будущину Польщі.

Коли отже виведеє справи панщинної в формі проєктованій через Василевського розбило ся о опозицію єго противників, а замовчаня справи не допускали політичні обставини, то треба було вигадати якусь середню дорогу, якийсь компроміс, котрий, заспокоюючи противників що до можливого небезпеченства, все ж таки послужити міг яко показ якихсь реформаторських замислів в сій справі. Усильним змаганням гр. Красіцького і ще кількох депутатів удало ся винайти такий компроміс, котрий на дальшій нараді слідуячого вечера зістав в формі стилізованого внесеня прийнятий (Меморандум гр. Красіцького *ut supra*, стор. 12).

Якого рода був сей компроміс, показує ся з внесеня, котре Тадей Василевський поставив дня 22. сент. 1843 на засіданю соймовім.

„Зібрані Стани просять Г. Ц. К. Величество, щоби зволив ласкаво дозволити на будучім Соймі вибрати з поміж єго членів комісію, котра би застановила ся кад взаїмними відносинами властителів маєтностей і мужиків в сім краю, збрала потрібні відомости і заняла ся уложенєм пляну вигіднійшої для обох сторін регуляції тих відносин в ціли піднесеня добробуту властителів і мужиків, а тим самим цілого краю. Плян сей має бути в терміні визначенім через Стани при іменованю комісії підданий під розвагу соймового зібраня“.

Таке внесенє очевидно не могло викликати такої сердитої опозиції, як ясне і виразне внесенє на знесенє панщини. Застановити ся над відносинами дідичів і мужиків, збирати потрібні відомости, щоби мож уложити плян догіднійшої регуляції тих відносин не могло вразити навіть найконсервативнійшого шляхтича, бо до нічого конкретного не

обов'язувало і не вимагало отвертого і рішучого заявлення ані за ані против панщини, а навіть виключало внесення панщини, бо мало па цілі лиш вигіднійшу єї регуляцію, вигіднійшу не лиш для мужиків, але і для дідичів. А зваживши, що сам соєм вибираючи комісію мав їй визначити термін до виготовлення проєктованого пляну, і що міг визначити термін хоть би й кількालітній, то внесення се, показуючи з одного боку за-для свого зовсім загального сформулювання охочу шляхти до заведення реформ в як найкрасшім світлі, з другого боку заспокоювало перед несподіваним виведенням на верх якої немилої спеціальної справи, на котру треба би освідчити ся рішучо без можливости пізнішого відвороту, — а ще більше заспокоювало перед тим, що реформи ті могли би скоро бути переведені. Комісія мала би бути вибрана за рік; на потвердження єї через уряд треба би пождати також з рік, а потому кілька літ „збирання відомостей“ через комісію! Прекрасно! За той час показало би ся може, чи справді революційний рух такий сильний, що буде міг побороти три великі держави — а тоді досвід зроблений показав би вже, куди повести ту „вигіднійшу регуляцію“ мужицько-шляхотських відносин, чи наперед чи в зад, чи може обійти ся зовсім без регуляції, і, як домагав ся гр. Цетнер, лишити все по старому. А на случай побіди революції шляхта галицька показала би на соймову комісію, яко на живий доказ своєї прихильности до реформи!

Помимо сеї еластичности і двозначности внесення се найшло однакж все таки противників, котрим навіть в не показало ся по крайній мірі завчасним. На соймовім засіданню виступили против него Александер гр. Цетнер, знайомий нам зі своєї критики проєкту Василевського, Франц бар. Мошинський, Владислав кн. Сангушко, Тадей гр. Лось. Якого рода була їх опозиція, можемо лиш догадувати ся по цетнерівській критиці, бо маємо під рукою лиш коротенький витяг з дотичного протоколу соймового; знаємо лиш, що ждали вони відрочення цілої справи на один рік і притягнення до комісії також сторони другої, т. зн. мужиків. Се посліднє жаданє в устах противників внесення панщини могло би на перший погляд здивувати. Коли собі однакж пригадаємо, що комісія зовсім не мала застановляти ся над внесенням панщини, лиш над єї регуляцією, і що під поняття регуляції підходив також проєкт Василевського на очиншованя, а гр. Цетнер в своїй критиці сего проєкту покликавав ся на статочних господарів-мужиків яко на противників очиншованя, то ціля опозиції жадуючої покликаня мужиків до комісії стане ясною і зрозумілою. Окрім того, як бачимо з пізнійшої промови президента губерніального, барона Кріґа, бояла ся, здається ся, опозиція розголосу, якого через порушеня цілої справи на Соймі могло би набрати се „дразливе питанє“

За внесенням Василевського промовляли кн. Лев Саніґа, Владислав гр. Стадницький, Йосиф гр. Залуский, кн. Кароль Яблоновський, Кіпріян гр. Коморовський. Василевський резюмував і попірав своє внесення, котре попер в кінці також Сидір Петруський. В кінці промовив президент Кріґ і поставив внесення, „щоби на случай, коли би внесення Василевського прийнято, не роблено о нім жадної згадки на публичнім засіданню при замкненню сесії соймової, осторожність, якої вимагає обе-

режне трактоване сего дразливого питання, а через котру усунуло би ся обави піднесені через декотрих Панів станових підчас дискусії“.

Внесене Василевського прийнято 86 голосами против 15. — і таким способом компроміс заключений між противниками і прихильниками панщини на довірочних нарадах у гр. Ставіслава Скарбка зістав через законну репрезентацію галицької шляхти апробований.

Треба додати, що внесене Василевського, хоть актуал соймовий Август Жерард Фестенбург вписав его в тій формі, як его Василевський був предложив, змінене зістало в кінцевім уступі через президента Кріґа, почавши від слова „зібрала“ в слідуочий спосіб: „зібрала, о скілько потреба, в властивій дорозі, поступаючи з розвагою, відомости, і предложила в своїм часі зібраному соймови що до тих відносин такі улїпшеня і зміни, які окажуть ся відповідними ціли і гараздови властителів маєтностей і мужиків, отже загальному гараздови, щоби Станї на сій підставі могли Г. Ц. Величеству предложити свої дальші найнижші просьби і пропозиції“ (Аллегат нр. 7. до рукописи Країнського 2945).

Країнський каже, що ся ухвала соймова не знаходить ся в Суммарії ухвал соймових постановлених на сїм Соймі, з чого би виходило, що повисше наведене внесене Кріґа зістало прийняте, щоби промовчанем сеї ухвали успокоїти декотрих по над міру полохливих шляхотських депутатів. Помимо того однакож находимо ухвалу сю напечатану в Справозданню з нарад соймових за рік 1843*).

Коли таким способом змагання реформаторські Василевського не довели в ґрунті річи до жадного позитивного результату і скінчили ся гнилим компромісом, в котрім гадка знесеня панщини зовсім зникла, а єї місце заступили загальні фрази без найменшого конкретного змісту, — коли отже, тисло річ взявши, ся перша несмілива проба реформи скінчила ся властиво побідою єї противників, — то представителі державної влади відієслись до повисшої ухвали соймової недовірливо. Коли вірити Салі, то тодішній галицький генерал-губернаторо

*) Czynności Sejmu w królestwach Galicyi i Lodomerji w dniu 18. Września r. 1843. zagajonego, a zamkniętego w dniu 25. tegoż miesiąca i roku. Verhandlungen des in den königreichen Galizien und Lodomerien am 18. September 1843 eröffneten und am 25. desselben Monats und Jahres geschlossenen Landtages Lemberg 1844. стор. 38 (по польськи), 39 (по німецьки). Ухвала с напечатана тут в слідуочій редакції: „Punkt X. Na wniosek J. W. Wasilewskiego, Wice-Marszałka tych królestw i deputata stanowego, uchwalono po rozprawach rzecz wyjaśniających większością głosów 86 przeciw 15, zanieść pokorną prośbę do Naj. Pana, aby Stanom łaskawie pozwolić raczył, wybrać na przyszłym sejmie ze swego grona komisyyę, którejby zadaniem było obojętne między właścicielami ziemskimi a włościanami tego kraju stosunki wziąć pod rozważenie, poznać je w drodze należytej z ogólną roztropnością i względem zaprowadzenia ulepszeń i zmian w tychże Sejmowemu Zgromadzeniu swego czasu takie podać wnioski, jakieby odpowiadając celowi i jednocząc dobro właścicieli ziemskich z dobrem włościan, były tem samem zgodne z dobrem pospolicitem, ażeby na tej podstawie mogły Stany złożyć dalsze prośby u stóp tronu Najjaśniejszego Pana“.

архикнязь Фердінанд д'Есте противний їй був раз за-для того, що знав про революційне походження внесення Василевського, а другий раз за-для того, що бояв ся наслідків, які евентуальне его переведення могло би мати для цілої монархії, в котрій всюди ще панувала панщина. Лишень барон Кріґ, хоть і єму, як і цілому тодішньому галицькому урядови, відоме було „мутне жерело“, з котрого походило внесення Василевського, попірав его сильно, а то з тої причини, як каже Сала, що єму по-права мужицької долі від давна лежала на серці, а побачивши у внесенню тім підставу, на котрій дало би ся дещо зробити на користь мужиків, він не звертав уваги на безпосередню причину порушення сеї справи в соймі. Успокоївши отже архикнязя що до можливих наслідків справи вихіг на нім, щоби архикнязь предкладаючи цісареві ухвалу соймову, занехав против неї опозиції і щоби лиш на підставі своїх особистих спостережень додав зі свого боку фактичну замітку: що „більшість станів з тої причини згодила ся на ухвалу, бо хотіла оборонити ся від закиду, що яротність ся внесенню, котре має на цілі добро підданих“ (Sala, op. cit. стр. 115—116).

Однакож центральний уряд був, здасть ся, тої самої гадки, що генерал-губернатор, а переполошило его як раз те, що після гадки противників знесення панщини відбирало ухвалі соймовій всяку серйозну вартість, т. є. її неясність, баламутність і двозначність. Правда, що ухвала складала ся з самих загальних фраз, але власне фрази ці були тим небезпечні, що були загальні. Знаючи революційне походження внесення Василевського і звертаючи при тім пильне око на змагання революційної пропаганди польської, уряд бояв ся, здасть ся, що при можливім розширенню пропаганди в краю галицька шляхта могла би під її напором посунути ся при переведенню соймової ухвали за далеко і піддаючись в рішучій хвилі революційному духови вивела б на верх як як раз ту справу, від котрої загальними фразами ухвали соймової хотіла тепер відіекати ся, а іменно справу знесення панщини. А тодішній уряд був піднесенню таких далеко сягаючих справ не лиш за-для своєї відомої неподвижності і боязни перед всякими реформами противний, але і з причин чисто-галицьких, місцевих, не хотів і не міг віддати такої важної справи в руки шляхти і дати їй, або властиво через ню добиваючий ся пановання над шляхтою революційній пропаганді, можливість, щоби через знесення панщини позискала для себе і для своїх революційних цілей симпатії мужиків. Мужицької справи уряд не міг випустити зі своїх рук, бо тим би був підорвав головну підвалину, на котрій в краю опирав ся. Хоть незначно отже і доволі невиразно, але і тут, думаю, проявила ся ривалізація державної влади і революційної пропаганди в відношенню до мужиків, котрих і одна і друга уважала яко підставу до верховодження над краєм.

Як би там зрештою не було, доста, що центральний уряд ухвали соймової не затвердив. „В справі ухвали соймової о відносинах між власителями маєтностей а мужиками“ — каже губернiальне розпорядження повідомляючи о дотичнім Найвищим рішенню з 9. юля 1844, „Найясвійший Монарх приказав Станам заявити, що відносини ті і їйх поправа завсїгди були і дальше будуть предметом особливої батьків-

ської дбалості Найяснішого Монарха, о скільки се без порушення набутих прав і при цілковитім виключеню примусових способів досягнути дасть ся; що отже Найясніший Монарх з задоволенням прийняв відомість, що Стани на сю важну справу звернули свою увагу; з причини однак, що ухвала Сойму є невиразна і загальна, то постановлене окремої комісії, котрої задача ані що до предмету ані що до дороги, котрою би вона в своїх роботах мала поступати, не єсть достаточна означена, Найясніший Монарх не вважає яко відповідний спосіб, що би в сій трудній справі дійти до позиточного успіху без кривди для інтересів заслугуючих на докладну розвагу; при чім однак Станам не забороняє ся, коли хочуть, поставити в законній дорозі виразне внесення що до предмету, котрий би треба докладно означити“ (Czynności sejmu... 1843 r. стр. 46 - 47)

Коли отже внесення Василевського на знесення панщини розбилося на довірочній нараді депутатів о опозицію прихильників панщини, то єго компромісове внесення розбилося о опозицію урядової влади. З злобною радістю згадує граф Красіцький про сю другу невдачу Василевського, котрий єго меморіал з таких легковажаним зложив був ад аста. Те саме загальне трактоване предмету без ближшого подання способів, котрими мож би дійти до наміченої цілі, котре він в своїм коротенькім рефераті закинув був проєктові гр. Красіцького, закинув тепер центральний уряд єго компромісвому внесенню. „Коли би пан маршал“ — каже Красіцький — „був від разу переняв ся моім меморіалом, був би в нім найшов показчик до єгислого означення предмету для свого внесення через що не було би проволокло ся справу“ (Аллегат н. 1. рук. Оссол. 2945. стр. 13).

Але граф Красіцький діждав ся ще більшого, позитивного триумфу. Єго проєкт заведення книг ґрунтових і признання мужикам так зв. позиткової власности діждав ся апробати шляхотського Сойму, а тим, що в соймі поставив дотичне внесення, був як раз Тадей Василевський!

Бож шляхта коли не хотіла признати ся, що крім загальних фраз не знає нічого в мужицькій справі сказати, мусіла тепер на найближшій соймі виступити з яким-сь „докладно означеним предметом“ і „виразним внесенням“. Тимчасом про сю справу не мала вона в голі справді жадної позитивної гадки, окрім хіба тої, що панщина то єї с-поконвіку набула власність, без котрої, як земля без сонця, вона би ані хвилячки прожити не могла, і навіть не підозрівала, що заходить конечність серіозно подумати над нею і поробити хоть деякі уступки тим, котрі панщину уважали яко вопіюшу кривду і насильство над собою. Тепер же, кинута історичними обставинами, котрі над тою єї „власністю“ поставили великий знак питання, в круговорот всяких суспільних, економічних, державно-патріотичних і політичних питань, не знала вона, як мяч вержений рукою дужого чоловіка, куди летить, чого і чому летить. Знала лиш, що треба якогось докладно означеного предмету і виразного внесення і потерпала зі страху, що той предмет і те внесення понесе єї добре-набуті права як бистра ріка трісочку. І як потапаючий за соліжку, вхопила ся вона за гр. Красіцького і єго позиткову власність враз з книгами ґрунтовими, тай то ще,

як побачимо, справді бояла ся, чи не скривдить себе таким відважним кроком.

На засіданню соймовім з дня 19. сент. 1844 поставив Василевський зразу на повисшу цісарську відповідь слідуюче внесене: „Стани щиро бажають полішити долю найпожиточвійшої і найчисленнійшої верстви жителів а разом з тим піднести промисл і добробит цілого краю, не годни однакож підчас короткої сесії соймової поставити без попереднього основного приготування якесь виразне внесене про такий важний і обширний предмет, а то тим більше, що предкладаючи в сій справі якісь загально-обов'язуючі постанови треба мати на оці не лиш природу відносин обох сторін, але також положенє, якість землі і єї управи, єї продуктів і лекшу або тяжшу продаж їх, а в кінці степенє освіти народа, а всі ті обставини в різних сторонах провінції дуже неоднакові. Щоби пізнати всі ті деталі і щоби мож над ними докладно застановити ся, постановили Стані вибрати з поміж себе свідущих людей, котрі живуть в різних сторонах краю. щоби збирали і прислалли матеріали, котрі мають послужити яко підстава при будучім уложеню і парадах над внесеннями“.

Внесенє се, тримаючи ся так само як і незатверджена ухвала соймова, в границях загальних фраз, було однакож ще більше невиразне і загальне як вона, і коли би було прийняте, то певне, що не дочекалось би лучшої долі як тогідне.

Внесенє се попер Людвік гр. Дідушицький; натомісць Людвік гр. Яблоновський поставив інче внесене, однакож так само баламутне як і внесене Василевського: „Соймові Збори признають, що не почувають ся належито приготованими до того, щоби в такій важкій справі як відносини між дідичами а мужиками, означити докладно круг свого ділання, не бачуть однакож можливости підчас сойму, триваючого лиш кілька ден, розглянути ся в сій справі докладно, а не маючи сміливости ставити перед престолом Їго Величества з недокладно уложеними внесеннями, вибрали в тій цілі з поміж себе комісію і поручили їй, щоби застановила ся над взаїмним гараздом дідичів і мужиків, щоби розглянула ся докладно у внесенях, поставлених евентуально через приватних людей, виготовила обширне представленє потреб краю, піддала єго рішеню соймових зборів і по затвердженю єго через сойм зложила єго перед престолом Їго Величества. — Коли однакож Найвиша воля висказала ся за тм, щоби Стани свої жадання виявили виразно, то Стани уважаючи своїм обовязком заявити, що хоть вони в сій хвилі не годни означати докладно тих предметів, над котрими установева в тій цілі комісія застановляти ся має, то все ж таки комісії тій уділена зістала загальна інструкція, щоби вона, поминаючи всі невчасні задачі, вислідила лиш найнільнійші потреби краю, котрих заспокоєне, не кривдячи нічєї власности ані свободи, могло би добробит наших мужиків зблизити з добробитом їх братів в інших провінціях цісарщини і могло би виробити в них зрозуміне благодатє просвіти, котрою найвищий уряд свої народи безперестанно наділює“.

Може бути, що в обох тих внесенях, особливо у внесеню гр. Яблоновського, по при їх очевидно обдуману неясність, котрої причини

показані попередно, відзивала ся затаєна опозиція против уряду, несміливий і лагідний протест против того, що уряд жадав стислого означення предмету, ограничував компетенцію шляхотського сойму і бороздив ему в справі, котру шляхта уважала яко своєю приватну власність, а в котрій сойм, яко єї законний представитель, уважав себе самодержавним паном. Уступ внесення згадуючий про комісію через сойм вже вибрану, жадаючий отже вибору комісії зараз же на засіданню соймовім, хоть уряд сего власне був не позволив, уважати треба, особливо в тодішніх часах, яко доволі виразне заявлене опозиційного духа.

Щож, коли більшість соймова не ковче була настроєна до протестованя. Александер гр. Цетнер зараз же супротивив ся так внесеню Василівського як і Яблоновського покликуючи ся на те, що потреба комісії не була признана в відповіді цісарській.

А граф Альфред Потоцький поставив вслід за тим жадане через уряд виразне внесенє: „Просити Его ц. к. Величество, щоби обіцяне від довгих літ упорядковане мужицьких книг ґрунтових зістало переведене. Сі книги ґрунтові мали би так як в інших провінціях цісарщини містити в собі опис ґрунтів після катастру, тягарів ґрунтових, а імено податків, повинностей урбаріальних, чиншів, а описля приватних довгів. — По заведеню сих книг ґрунтових признані будуть піддані через дідичів яко наслідні арендатори (*Erbpächter*) з тим застереженєм, що вільно буде умовини аренди за відємістю і призволенєм політичних властей і за взаїмним порозумінєм змінити, а також вільно буде дідичеві, коли би арендатор не виконав давніх або новоприйятих обовязків а переведенє екзекуції не довело би до нічого, дотацію (ґрунт) такого мужика виставити в дорозі судової екзекуції на продаж, заспокоїти свою залеглу претенсію з вартости, а решту звернути бувшому посідачеві. — Ґрунти належні до наслідної аренди були би неподільні. Коли би однакже ґрунт такий виносив більше як 15 моргів, то міг би за затвердженєм політичних властей наступити поділ в той спосіб, щоби кождий наділ не виносив ніколи менче як 6 моргів“.

Навіть кн. Лев Сапіга і Казимір гр. Стадницький, котрі попірали внесенє Василівського і Яблоновського, старали ся все таки відобрати їм всякий опозиційний характер, бо кн. Сапіга додав, що о означенє такої комісії треба би ще раз поновити просьбу до монарха, а гр. Стадницький жадав додати до сеї просьби дальшу просьбу, щоби на случай установленя такої комісії власти державні стали тій комісії до помочи, а комісія в своїх роботах щоби засягала ради свідомих права юристів.

Опозиція отже, вже сама в собі дуже несмілива, не мала надії устояти ся з своїми внесеннями, особливо коли чим раз більше голосів відзивало ся против неї. І так Здзіслав Ройовський жадав відложеня цілої справи аж до укінченя поміру катастрального ґрунтів, котрий власне тоді відбував ся. а Кіпріян гр. Коморовський поставив внесенє, щоби мужикам признати пожиткову власність їх ґрунтів і завести книги ґрунтові, чим зайняти ся повинна комісія зложена по одному членови з кождого округу, а то під проводом Виділу Станового, котрий внесенє комісії мав би предложити Соймови в цілі дальшого предло-

ження їх монархови. До сего внесевя прилучив ся також Станіслав гр. Борковський.

Коли же президент Кріґ відложив далшу діскусію до слідуячого засіданя і дозволив на довірочне пополудневе засіданє в сій справі, то Василевському не осталося нічого іншого, як піти під лад більшости соймової. Тож на соймовім засідань з дня 20. сент. 1844 предложив він Соймови слідуячий проєкт до просьби, котру би Сойм мав внести до цісаря:

„На повні мудрости і доброти слова найвисшої ухвали з дня 9. юля 1844 дотично точки X. ділань тогідного сойму, Стани, переняті найвисшою влячністю, складають перед престолом Вашого цїс. Величества признанє, що відчувають сильно потребу не лишень зарадженя убожеству селян, котре стїть на перешкодї піднесеню богацтва цілого краю, але також введеня у взаїмні відносини властителів маєтностей і мужиків таких догідностей і улєкшень, котрі би могли положити конець частим спорам, усунути перешкоди доброго господарства, укріпити публичний супокій і причинити ся до розвитку продукційних сил краю. — Але неможливо їм виробити підчас сойму, триваючого лиш кілька день, докладний, основний і відпiдаючий всестороннім вимогам проєкт; а не хочуть з недокладно вироблєними внесенями виступати перед престол Вашого ц. к. Величества. — Що почутє наледеної потреби є загальне, то доказує ухвала минушого Сойму принята значною більшістю і поданя поодиноких обивателів, котрі Стани подають до відомости Найясн. Монарха. А неможливість скорого ухваленя станових проєктів лежить в самій важности предмету. — Вірні Стани осміяють ся отже повторити покїрну просьбу, щоби Найсн. Монарх зволив ласкаво дозволити, щоби вибрана з поміж Станів комісія взяла під розвагу предмети обняті залученими повисше поданнями, а іменно: заведєнє книг ґрунтових, котре могло би в будущнї послужити за підставу до рішеня спорів; виразне признанє *dominii utilis* для ґрунтів мужицьких, регуляцію сервітутів і спільних посїдань, і подати Станам докладно оброблений проєкт до дальших нарад і предложєня его вишним властям. Задачею тої комісії буде, уникаючи всяких невчасних питань, зайняти ся лиш означєнем найпильїйших потреб, котрих заспокоєнє, не гарушаючи нічим власности ані свободи, могло би однакож зблизити наших селян до цвтучого положєня селян в інших провінціях Вашого ц. к. Величества“.

По оживтенїї і обширній дебатї освідчила ся більшість депутатів за тим внесенєм, котре яко ухвала X. Сойму з 1844. року вписанє вістало до ухвал соймових. До ухвали тої додав однакож Кріґ власноручну дописку: „При уложеню і принятю сеї ухвали зроблено однакож увагу, що комісія, котра має бути визначена, буде мала рішати три головні задачі, а іменно признанє мужикам *dominii utilis* і заведєнє книг ґрунтових; поділ спільних посїлостей і регуляцію сільських сервітутів. Зваживши однакож, що лєдвї чи три такі важні питання мож би нараз обняти і розв'язати, то достаточним буде, коли передовсім перше питанє, а іменно признанє мужикам пожиткової власности і заведєнє книг ґрунтових буде рослїдженє і розумно розв'язанє“.

На сю просьбу дістали Стани відповідь, що цісар найв. постановленем з 11. марта 1845 „зволив з задоволенням сповнити просьбу о установлене комісії, котра має заняти ся приготовляючими роботами в цілі урегулювання пожиткової власности (*dominii utilis*) і заведення книг ґрунтових посіlostей мужицьких; а рівночасно зволив его Величество распорядити, щоби в комісії сій окрім членів Станових, котрих вибрати має будучий сойм, засідав також прокуратор камери або его заступник, а також який свідущий правник і урядник обзнайомлений добре з відносинами маєтностей скарбових і фондів публичних, щоби комісія ся викінчені роботи свої відіслала свого часу до Виділу Станового, котрий їй предложити має вібраному Союмови“.*)

Нотуючи в своїм меморіалі ці факти гр. Красіцкый додає про повисше посліднє внесенє Василевського, що позитівна часть его винята живцем з его проєкту, і що се мож було зробити ще тогідного року, а про аґадку Василевського о пвитуцїм положеню мужиків в інших провінціях каже, що і там була панщина і підданство.

Проект знесеня панщини отже, хоть би навіть лиш в формі очиншования, на тепер упав, що Василевський сам в своїм внесеню з 20. сент. 1844 ствердив, усуваючи з поміж задач проєктованої комісії всякі „невчасні питання“, котрі могли би нарушити чию небудь „власність і свободу“. З пропагованого революційною партією кн. Адамом Чарторийським освободження мужицтва остала ся яко результат горячих дебат шляхотських депутатів в даній хвилі лишень — пожиткова власність і книги ґрунтові, так що всі реформаторські пориви галицької шляхти вели в ґрунті річи, як се при проєкті Красіцкого виказано, лиш до більшого підневолєня мужика. Се найкрасший доказ неспосібности шляхти до розв'язання питання, котре їй історичні обставини були накиннули. З власної ініціативи і без дальшого внїшнього напору вона не годна була і не хотіла дальше піти. Ба навіть ся ухвала показала ся великій части шляхти шкідливою і небезпечною. Вже сама діскусія над панщиною виводила єї з рівноваги, а по за кождим, хоть найдрібнішим проєктом законодавчим в сій справі мерещив ся їй радикальний переворот. Тож і від повисшої ухвали соймової бояла ся вона якоїсь значнійшої переміни істнующих порядків, бояла ся, що проєктована комісія стане застановляти ся над знесенем панщини і над викупном повинностей, бо в своїй глибокій необразованности і в своїй економічній запліснїлости не знала навіть, що воно властиво є отта пожиткова власність, котру в усіх сторін захвалювано яко таку велику концесію для мужиків.

Показала ся отже конечність вивести переполошених з їх сліпого страху і поучити їх не лиш о юридичнім значіню сеї великої концесії, але також о тім, що концесія ся, коли до неї добре пригля-

*) Аллегат нр. 7 до рук. Оссол. 2945 (короткий витяг з протоколів соймових) і аллегат нр. 1 (Меморіал Красіцкого стор 12—15). *Czynności Sejmu...* г. 1844. Lemberg 1845. стор 42, 44 (по польськи), 43, 45 (по німецьки).

пути ся і перевести єї як слід, буде для самої шляхти далеко кориснійша, як дотеперішні порядки.

Задачі сеї підняв ся один із світліїших членів шляхти — на звиска єго не знаємо — в окремій, з юридичного боку знаменито обробленій розправі, котру Країньський прилучив до своєї монографії (рук. 2945) яко «*allegat* нр. 8*» додавши про неї з власного досвіду, що она ясно показує тодішній спосіб мислення.

„Сама основа найвисшої ухвали затвердившої ухвалу соймову з 1844 року — каже автор — повинна би тих обивателів, котрі боять ся всякої значнійшої переміни теперішніх порядків, заспокоїти, бо комісія, котру маємо установити, не буде радити ані над релігійною панщиною, ані над викуном всіх повинностей, але лишень над признанєм пожиткової власности ґрунтів рустікальних і над заведенєм книг ґрунтових.

„З причини однакож, що про обем сих задач почути мож багато людних поглядів, бо одні боять ся, щоби признанє власности не потягнуло за собою конечної переміни в повинностях підданських — другі гадають, що власність ґрунтів рустікальних признана підданям вже теперішніми приписами, або що по крайній мірі признанє се не від Станів залежить. — а знов інші врешті переконані, що признанє се по крайній мірі мужикам не надасть жадного такого права, котрого би вони вже тепер не виконували, і що воно ані мужикам ані загалом жадної користи не принесе, — то узнав я яко річ пожиточну, причинити ся, о скілько годен, до спростованя тих блудних поглядів, поки приступимо до вибору комісії, щоби всі члени Станів докладно знали, в якій цілі комісію тую вибирають і які наслідки остаточне рішенє сего предмету за собою потягнути може.

„Постановив я отже на підставі теперішніх законів виказати: 1) що, піддані до тепер не лиш повної але навіть пожиткової власности (*Nutzeigenthum*) ґрунтів рустікальних не мають; 2) що признанє сеї власности лиш від Станів залежить; 3) що признанє се не лиш для мужиків але й для цілого краю буде пожиточне; 4) що користи сі мож буде самим признанєм власности пожиткової і прав до неї привязаних досягнути, скоро лиш приписи, котрі не допускають виконаня тих прав, будуть усунені; 5) що признанє сеї власности не потягне за собою жадної зміни в теперішніх повинностях, коли самі Стани такої зміни не узнають яко потрібну і з признанєм власности сполучити не схочуть; 6) які зміни в теперішнім законодавстві признанє власности ґрунтів рустікальних повинно за собою потягнути; 7) які умовини спроможуть Стани положити в імени і в інтересі властителів маєтностей при признаю сеї власности“.

*: O nadaniu poddanym praw własności użytkowej do gruntów rustykalnych niezakupnych i skutkach tego nadania. Зі змісту розправи видно, що написана вона в часі між 15. мартом 1845 (датою найвисш. постановленя затвердившого ухвалу соймову з 1844 року) а 15 сент. 1845 (датою твореня станового сойму з 1845 року).

„В хвилі, коли Австрія прилучила до себе Галичину“, — каже автор — „всі ґрунти, котрі знаходилися в посіданю підданих (винявши ґрунти так зв. закупні в окрузі Ясельським, Перемильським, Тарнівським і Вадовицьким, винявши солтисівства і ґрунти міські в місточках підданих, iure Teutonico льокованих), були неограниченою власністю дідичів, котрі ними після своєї волі розпоряджали, підданих з одного ґрунту на другий, з одного села до другого перекидали або від всякої посілості зовсім проганяли, так що мужик в найліпшій случаю був лиш арендатором приділених ему ґрунтів на неограничений час, звичайне ж був лиш парубком від дідича найнятим, що стверджують численні рапорти станові в справах підданих, роблені при різних нагодах.

„Роспочинаючи регуляцію відносин підданих уряд австрійський оголосив виправді всі ґрунти, котрі тоді були в посіданю підданих, яко рустикальні на вічні часи і заборонив дідичам не лиш втягати їх до обшару ґрунтів домівікальних, але навіть роспоряджати ними між підданими і установив навіть для підданих окремий порядок наслідія для ґрунтів рустикальних, але ніколи їм права власности, о скільки его перше не посідали, не признав

Доказує се після автора найлучше декрет придворний з дня 7. янв. 1785, котрим цісар Йосиф II. візвав був Стани галицькі, щоби мужикам незакупним признали безплатно пожиткову власність їх ґрунтів, на котрий Виділ Становий рапортом з 24. фебр. 1785 відповів, що жадає відложеня сего признання аж до укінченя поміру катастрального і заведеня проєктованої урбарії, від котрого сповідав ся справедливого роскладу повинностей урбаріальних.

„Регуляція урбаріальна з року 1789 однакж, хоть всі майже відносини підданих основно переіначила, хоть всі десятини, данини і повинности підданих переіменила на сталий чинш і навіть яко максимум того чиншу установила $17\frac{3}{4}\%$ всего приходу (Brutto Ertrag) кожного господарства рустикального не посунула ся до признання власности ґрунтів рустикальних, бо §. 6 другого патенту урбаріального з 26. мая 1789 полишив і дальше набуване пожиткової власности ґрунтів рустикальних добровільній угоді між дідичами а мужиками, виключаючи всякий примус в сій справі*).

„Регуляція урбаріальна і катастер Йосифінський знесені зістали в Галичині патентом з 19. апр. 1790 і порядки, панувавші до 1. нояб. 1789. одержали назад обовязуючу силу. А позаяк поміж концесіями, котрими Стани скасоване тої регуляції офірували ся окупити, признане (пожиткової) власности ґрунтів рустикальних не находило ся, то о признаню тім вже більше й бесіди не було.

„То ж і всі пізніші декрети і корреспонденції урядові роблять ріжницю між закупними і незакупними ґрунтами рустикальними, признаючи підданим лиш наслідний ужиток незакупних ґрунтів, а власність

*) Справу сю обговорили ми вже при проєкті гр. Красіцького.

тих ґрунтів домініям. За для того також декрет губ. з 3. мая 1797 ч. 5334, рапорти губерні. з р. 1798 ч. 28975, з 16. мая 1803 ч. 22652 і 8 авг. 1807 ч. 35666 і відозви апеляційного Трибуналу висказали, що поки піддані в маєтностях приватних власности ґрунтів рустікальних чи то безплатно чи своїм коштом не набудуть, то заведене книг не мало би в правім відношеню жадного значіння. Задля того також і декрет придворний з 30 марта 1793 ч. губ. 10010 висказав ся про новий патент з 27. окт. 1790, котрий порядкував право наслідя до ґрунтів підданих в Австрії Долішній, що підтягнене ґрунтів незакупних в Галичині під приписи сего патенту не змінило би в нічим стану правного бо наслідник незакупного ґрунту не може через наслідство вабути до ґрунту більшого права, як мав его попередник, отже і праву власности домінії до незакупного ґрунту через те жадна не діє ся кривда, а за-для того нема також причини що до порядку наслідя ab intestato робити ріжницю між ґрунтами закупними а незакупними.

„Справа ся стоїть отже на тій самій точці як 1784 року. Так як тоді, так і тепер ві всіх майже маєтностях приватних мужик є лиш наслідним посідачем а не властителем своїх ґрунтів, бо не має найважніших прав привязаних до власности навіть пожиткової: права продажі, дарованя, загалом сказавши позбуваня або хоть би задовжуваня їх за жита, не має права розпорядку ними на случай смерти.

„Признаючи отже підданим власність ґрунтів не признанежо їм нічого більшого як лиш права річеві, але сі права признаємо їм в повній мірі, перемінимо незакупні ґрунти в закупні. А завівши книги ґрунтові дано їм можливість дійсного виконуваня тих прав, дійсного користованя з них, установимо гіпотеку рустікальну. Поставимо одним словом наших підданих на таке становище, яке від давна піддані ті займають увсіх інших словянських і німецьких провінціях монархії австрійської. Бо у всіх тих провінціях піддані розпоряджають ґрунтами своїми тестаментом після своєї волі, позбувають їх після своєї волі за жита, затагають на них довги гіпотечні, а часто дізнавати мусять продажі їх в дорозі екзекуції.

„Річ ясна отже, каже автор дальше, що признане пожиткової власности залежне лиш від Станів. представляючих загал властителів маєтностей цілого краю, а не від уряду. Так як 1785 року уряд візвів був Стани до признава власности, так і остаточною своєю резолюцією полишає те признане нашому рішеню. А що уряд тоді відмовив підданим прав привязаних до власности не з яких причин політичних або з причини низького ступня їх образования, але лишень за-для того, що власність тих ґрунтів належала до кого іншого, побачити мож з того, що ті самі права признав виразно тим мужикам, котрі посідали ґрунти закупні.

„Дуже отже помилив ся Виділ Становий, коли на повисше візване Йосифа II. уважав признаве мужикам пожиткової власности непозиточним за-для низького ступня їх морального і духового образования. Тож прецінь і п сідачі ґрунтів закупних живють під тими самими умовами як і інші піддані, мешкають побіч них, належать до того самого

племені і не мають більшої спосібности до образования своєї душі, до поліпшення свого биту як мужики незакупні. А коли Виділ Становий сам признає, що вони від незакупних відрізняють ся більшим трудолюб'єм, господарністю і ліншим битом, то чиж не треба се в переважній часті приписати тому, що вони мають власність своїх ґрунтів? А хоть Виділ дальше підніс, що декотрі властители ще перед 1785 роком робили пробу з признанем пожиткової власности, але проба ся не удала ся, то се могло би послужити лиш яко доказ на те, що жадна реформа не показує свого впливу зараз в перших роках, бо доперва досвід, що господарний газда ґрунт добре оброблений може користно продати а марнотравний здужає може свою власність утратити, мужиків навчити трудолюб'я і бережливости. А такий досвід мужик доперва тоді буде міг зробити, коли буде мав власність своїх ґрунтів. Казав виправді Виділ, що страх, щоби дідич не прогнав єго з ґрунту, становить для мужика ще більшу принуку до праці, але власти тої, як всім відомо, домінії після теперішніх законів не мають (гр. Цетнер, як ма бачили, домагав ся внесеня дотичних законних приписів).

Також дальша увага Виділу, що нерівний поділ ґрунтів підданих в порівнянню до повинностей дав би ся мужикам по признанню власности більше в знакї, що отже перед признанем (пожиткової) власности треба би урегулювати повинности, єсть зовсім несправедлива. Бо виконанє повинностей панщинних по признанню власности не лишень не було би для мужика ані тяжшим ані легшим як до тепер, але противно, нерівність панщини вирівнала би ся швидко сама собою, як скоро лиш ґрунти мужицькі по признанню власности стали би предметом обороту. Аджеж кождий, хто би такий ґрунт купував, потрутив би від єго вартости вартість до него привязаної панщини, і за ґрунт пропорціонально більшими повинностями обложений заплатив би менчу, за ґрунт менче обложений більшу ціну. Скоро отже ґрунти мужицькі дорогою продажі перейдуть в другі руки, то вже їх посідачі не будуть мати права жалувати ся на нерівний вимір панщини, бо від своїх ґрунтів будуть могли вимагати лиш такого доходу, який відповідає капіталови виданому відповідно до тих повинностей на їх купно. З сеї то причини піддані в німецьких провінціях монархії австрійської ноносять легко свої повинности, хоть вони в порівнянню до Галичини далеко більші (?).

Не повинни ми отже з признанем мужикам пожитковей власности отягати ся, аргументує автор, бо признанє се також в інших відношеннях принесе мужикам великі користи, а окрім того конечно єсть також в відношенню законодавчім.

Після виказів податкових з р. 1821 виносять незакупні мужицькі ґрунти 3,224,202 моргів. котрих ані дідич ані фактичні посідачі не мають права ані продавати, ані в інчий який спосіб позбувати або задовжувати, так що на четвертій часті цілого обшару землі галицької ніхто не може виконувати найважніших прав привязаних до власности, четверта часть найліпших ґрунтів не єсть предметом обороту, котрий би вартість їх підвищив, на четвертій часті цілої просторони в нашім краю жаден капітал не може бути поміщений, —

одним словом в краю чисто різничім четверта часть землі не має жадної вартости грошевої, становить *manum mortuam*, і то в часі, коли в других провінціях за морі ґрунту рустікального платять по 500 злр., коли ґрунти міські і домінікальні навіть в нашім краю з днини на днину ідуть в гору і стягають заграличні капітали.

Ще більшу, щорічну і тому тим очевиднішу страту приносить брак власности для продукції краю. В найбільшій части краю нашого ґрунти рустікальні так але загосподаровані, що мужик на своїм ґрунті нересічно збирає лиш половину того, що пан на своїм. Причини сего мож по части шукати в панщині, хоть вона однако шкідливо впливає також на управу ґрунтів домінікальних. Але далеко більше причинює ся до сего обставина, що мужик не будучи властителем свого ґрунту не може на него зятигнути позички потрібної для поправи господарства. Бо навіть коли би дідич позволив ему зятигнути позичку по над 5 злр., то доти, доки мужик не стане властителем свого ґрунту, а ґрунт через вписане до книг ґрунтових не стане гіпотекою, дозвіл дідича не дасть вірителеви більшого забезпечення, бо кождий довг доперва через впис до книг гіпотечних набуває прав прислугуючих тягарам реальним, а нікому за довги не мож продати того, що не єсть власністю довжника. Тому-то мужик тепер, коли за або без дозволу дідича зятигнути хоче яку більшу позичку, віддає часть свого ґрунту фактично в застав, т. з. мусить вірителеви відступити дохід з тої части аж до заплачення довгу, так що замість поправити своє господарство позбуває ся его. Найприкріше ж відзивають ся шкідливі наслідки таких відносин в таких роках, в котрих, як сего року, загальний неврожай і нещастя елементарні не лиш мужикам відібрали всі средства до управи рілі і до житя, але і дідичам відняли можливість уділення їм найпильнішої навіть помочи. Не потребував би дідич в таких роках позичати на свою одвічальність капітали в цілі запомоги для мужиків і звертати позички з них мужикам уділені звичайне з власних фондів, колиб посілости рустікальні становили гіпотеку. Бо тоді міг би мужик просто на свій ґрунт зятигнути позичку або від приватного капіталіста або в касі ошадности або в Товаристві кредитовім.

Доперва признане мужикам власности ґрунтів рустікальних надасть отже великій части нашої землі вартість грошеву, котру би оборот тих ґрунтів скоро підніс, дасть мужикам можливість поправи свого господарства, ратованя себе власними силами в часі загального нещастя. А сполучене з заведенем книг ґрунтових дасть рівночасно кождому дідичеві можливість укладати ся з мужиками добровільно о перемену повинности панщинної на чияші в гроших і користаня з таких загод, можливість, котрої кождий дідич має право жадати а котрої нині не має. Бо до відроблення панщини може кождого підданого присилувати карамі законними або асістенцією військовою, а чиншу в гроших, коли мужик собі его через недбальство не був годен призбирати, жадні карри на нім не вимусять; треба отже, щоби чинш той міг на его мастку бути виекзеквований. Тепер же мож би екекуцію вести хіба лиш на призбирані пожитки мужика. Але поминувши, що пожитки ті звичайне такі малі, що мало коли вистарчили би на заплату більшого чиншу, то

інструкція через найвищу інстанцію судову в 1826 р. видана і оголошена виразно декретом губерн. з 24. мая 1826 до ч. 27641 приказує, щоби збіжжє, дерево, худобу, пашу і знаряди господарські, котрі находять ся на недвижимостях а потрібні суть до веденя господарства, ніколи окремо не екзеквувати але уважати їх яко приналежність недвижимости, на котрій находять ся, і з нею разом екзеквувати і продавати. Коли отже також і мужицькі позитки могли би бути продані лиш з мужицьким ґрунтом, а ґрунт сей, котрий не є його власністю, в дорозі екзекуції не може бути проданий, коли дальше дідич, хоть би єму вільно було заграбити ті позитки, з другого боку обовязаний утримувати своїх підданих в такім стані, щоби вони годні були платити податки, мусів би отже звернути їм заграблене назад і таким способом лівою рукою звертати те, що правою забрав, то на чім дідич, переминявши панщину на чинш в грошєх, буде міг єго пошукати? А що ж доперва говорити о викупні всіх повинностей, на котре би затагнути треба позичку, а котра є неможлива, поки сам ґрунт за ню відповідати не буде, — а при безперестаннім поділі мужицьких ґрунтів евіденція, котрий ґрунт є викуплений, без заведеня книг ґрунтових затерла би ся скоро?

Хто отже хоче не раптового, в цілій провінції відразу заведеного, але постепенного, на добровільних загодах між дідичєм а мужиком опертого викупна панщини, повинен голосувати за признанєм власности ґрунтів рустикальних і заведенєм книг ґрунтових яко за першою условиною можности розпочинання таких загод. Таке постепенне викупно було би тоді тим лекше, скоро по признаню власности ґрунти рустикальні будуть могли перейти в руки людей заможнійших, у котрих будуть фонди потрібні до викупна і котрі самі о викупно просити будуть. Бо з того вийде далеко більший позиток для краю, коли заможнійші набувачелі ґрунтів рустикальних швидко піднесуть їх дохід, і коли фабриканти і ремісники, котрі схочуть в нашім краю осісти а не будуть могли набувати цілі маєтности домікальні, будуть могли купувати ґрунти мужицькі і закладати фабрики на селі. що для них за-для дешевости ґрунту і інчих артикулів було би великою вигодою.

Як в відношеню економічно-політичнім, так і в відношеню законодатнім і адміністраційнім признанє власности окаже ся позиточним. Воно упростить законодавство відносин підданных і їх щоденну адміністрацію, а з другого боку доперва моно зробить богато приписів зрозумілими і дозволить їх виконати. Воно доперва через заведенє книг ґрунтових витворить можливість виконання також що до ґрунтів рустикальних всіх тих приписів закона цивільного, котрі набутиє сервітутів і всіх іначих прав реальних до ґрунту роблять залежним від впису їх до публичних книг. Воно усуне також трудношти при заведеню нового права спадкового для підданих або виконання виданих в тій справі патентів. Бо поки підданий не буде властителем свого ґрунту, поти буде противорічєм надавати єго законним наслідникам право до наслідства ґрунту, котрого власности попередник їх не посідав, а ще більшим противорічєм буде обовязувати наслідника обіймаючого ґрунт, щоби співнаслідникам сплатив вартість ґрунту, котрого

він продати не може. — Але найбільшим добром признання власності буде те, що покидані ґрунтів рустікальних стане рідше, через що заткає ся жерело безчисленних спорів, випливаючих з одсадження таких покинутих ґрунтів через дідичів. Тепер мужик, коли собі обмерзить ґрунт або село, коли хоче утекти від кари або коли ему панщина за тяжка, покидає ґрунт і забирає з собою жінку, діти, все своє добро і все що ся дасть захопити. Але ледви лиш дідич, переждавши кілька літ, осадив відповідно до приписів покинутий ґрунт новим мужиком, ледви лиш новий господар ґрунт обвятий трохи опорядив, вертає давній носідач або его наслідник, реклямує уліпшений ґрунт яко своє наслідство і на підставі обов'язуючих законів звичайно на своїм поставить. Всі такі неправильности і скарги мусять по признанню власності устати. Коли мужик нелогідний ему ґрунт раз продасть, то вже до него вернути не зможе, бо і він і его наслідники будуть мати право лиш до ціни купна. З тої самої причини устати би повинен також обов'язок дідичів до відшкодованя мужиків за забрані їм на публичні дороги або інчі публичні цілі ґрунти, бо за них буде він мав право жадати і отримати індемнізацію грішми.

Належить ся також сподівати, що з заведенем книг ґрунтових знесеній вістане припис з 26. марта 1789, приказуючий урядам циркулярним, щоби на случай спору, чи ґрунт який має бути уважаний яко домінікальний чи рустікальний, дивили ся лиш на те, чи спірний ґрунт дия 1. нозбря 1786 був в посідаю підданого і в такім случаю присуджували его підданому. Трудність а незабавки неможливість виясненя сего факту єсть очевидна; дальше виконуване сего припису дає отже не лиш причину до безчисленних спорів, але викликає багато фальшивих присяг, багато несправедливих рішень і удержує посідає в безперестанній непевности. По заведеню книг ґрунтових непевність ся мусить устати. Треба отже буде за підставу книг ґрунтових взяти посідає теперішнє, яке викаже новий катастер і вивісти засаду, що лиш ті ґрунти, котрі при заведеню книг ґрунтових були в посідаю підданих, мають бути вписані в ті книги яко власність рустікальна, а рішення дальших спорів о власности ґрунтів, котрі находять ся в посідаю дідича, мають бути відіслані на дорогу права. Тоді устали би (?) також рідкі (?) зрештою загортаня мужицької землі через дідичів, накидувані підданим, часом в найліпшій цілі (?), але завсїгди неправно регуляції ґрунтів рустікальних, бо їх приписати належить лиш (?) непевности, котру удержує теперішній стан річи о власности.

Користи повисше наведені, каже автор дальше, дадуть ся сягнути самим признаєм власности (пожиткової), і сі лиш користи треба підданим признати. А навівши дальше характеристику пожиткової власности після закона цивільного каже, що припис політичні вправді ограничують дідича в виконаню декотрих прав після закона цивільного ему прислугуючих, і то, навіть в тих провінціях, в котрих підданим признана пожиткова власність, але що іменню о знесенє тих приписів яко шкідливих „для загалу цілого краю і для піднесеня рільництва і промислу“ треба просити.

Не мають ся також дідичі чого бояти за панщину, аргументує він далше, бо при вічній аренді, в котру по признанню підданим позиткової власности перемінатъ ся у нас теперішні відносини підданьчі, може панщина дуже добре устояти ся, а впливає се не лиш в §. 1122 закона цивільного, але також з придворн. роскорядження з 12. юля 1804 виданого для Чех. Зрештою панщина є до нинішньої днини майже ві всіх інших словянських і німецьких провінціях монархії австрійської, хоть в словянських найбільша часть підданих, а в німецьких усі піддані від давня посідають позиткову власність своїх ґрунтів і від давня виконують всі права до неї привязані. Справедливо отже сказав уряд галицьким Станам 1785 року, що через признанє мужикам позиткової власности їх ґрунтів не стратили би нічого.

Признанє позиткової власности треба би однакж зробити залежним від знесеня всіх тих законних приписів, котрі як мужика так і дідича ограничують в виконуваню прав впливаючих після закона цивільного з позиткової власности, бо тимби знівечили ся всі ті користи, котрих від нової реформи мож надіяти ся.

Треба би отже жадати :

1) Знесеня приписів законних, не позволяючих мужикови без дозволу дідича зятягнути позичку по над 5 злр. Приписи ті, котрі відносять ся як до закупних так і до незакупних мужиків, впливають з опікувочної системи, котру уряд по прилученю Галичини установив над всею верствою підданською і котру до тепер підтримує. Система ся однакж уже за-для того не принесла ніякого позитку, бо припис сей по найбільшій части не був виконаний, — а коли би був виконаний, то лиш перешкодив би мужикови зятягнути позичку, котрої позиток часто лиш від найскоршого зятягненя залежний. Дідич же, хоть найсовіснійший, не може ніколи знати потреби мужика так докладно як сам мужик, і часто як-раз за-для своєї добросовісности може не дозволити ему на зятягненє позички для него конечної або по крайній мірі позиточної і через те лиш заганняє его в руки жидівського лихваря, котрий ему за уділену позичку не раз забирає худобу або збіжжя по найгіршій ціні. Припис сей вплинув з боязни, щоби мужик за легкодушно зятягнений довг не стратив свого ґрунту. Але боязнь се безпідставна, бо коли би лиш двом або трьом легкодушним господарям за довги продано ґрунт, то другі стали би осторожнійші і господарнійші. Час отже вже раз скінчити з тою вічною опікою, котра в нашім народі придавила спосібність до самодіяльности і вкорінила в нім ті недостатки, котрих злим наслідком опіка хотіла перешкодити, а то тим більше, бо задержанє тих приписів відібрало би мужикам одно з найважнійших прав привязаних до позиткової власности.

2) Знесеня декрету придворного з 10. октяб. 1811 ч. губ. 46490, постановляючого, що ґрунти мужицькі лиш мужики набувати можуть, бо лиш теді могли би і не-мужики, фабриканти і міщане купувати хлопські ґрунти, лиш тоді мож би надіяти ся на піднесенє рільництва і промислу, на поступенну переміну або цілковите викупно панщини. Розуміть ся однакж само собою, що ґрунти рустікальні оста-

нуть завсїгда рустікальними, і що дідич безумовно не буде мав права їх набувати

3) Знесеня закау кумуляції господарств мужицьких в одній руці т. зн. постанови, що нікому не вільно більше посідати як одно господарство. Заказ сей хотів, о скілько мож, утримати кожду мужицьку родину при ґрунті, котрий вона посідала, перешкодити всякими способами утраті того ґрунту, а то лиш в тій цілі, щоби теперішній розділ рустікальних ґрунтів увіковічити і перешкодити множеню зарібників. Заказ сей не має однакож жадного зміслу і є дуже шкідливий, бо відбирає мужикам найбільшу принуку до праці і бережливости т. є. можність побільшеня свого господарства. Тож не лишень ц. к. фіскус, але і Виділ Становий в справозданнях своїх з 22. октяб. 1814 і 5. аур. признали шкідливість сего закау і просили о его знесені. Знесенє се було би особливо пожиточне для західної Галичини, в котрій дотація мужика така мала, що творенє більших господарств через сполученє менчих треба би всякими способами поспирати.

Щоби однакож знесенє сего закау не розбило ся о евентуальність, що через кумуляцію господарств постановлене максимум тридневої панщини на тиждень тим самим *de facto* вістало би знесенє, евентуальність, котра може причинила ся до виданя того закау, то треба би рівночасно постановити, що де через сполученє господарств панщина підвесла би ся по над 3 дни на тиждень, там панщина ново придбаних господарств мусить бути перемінена на чинш в грошох, і що важність кумуляції залежна від виконаня сеї умовини. Такою постановою осягнула би ся ще й та користь, що вона дала би мужикам принуку до загод о переміну панщини.

4) Знесеня всіх постанов закаууючих віддаленє мужика з ґрунту за недоповненє его повинностей в инчій дорозі, як через так зв. *Ab-stiftung* через політичні інстанції; а окрім того також знесенє приписів закаууючих пренотацію або інтабуляцію залеглих повинностей інвентарських на ґрунтах підданныхих.

Приписи ці мають на цілі удержати, о скільки мож, мужиків в посіданю їх ґрунтів і не допустити до того, щоби дідичі викидали самовільно мужиків з ґрунтів за-для належних їм претенсій.

Коли однакож піддані, котрим признана пожиткова власність, можуть за приватні свої довги бути вивлащеними, через що засада стало-сти і неподвижности їх посілости упадає, то нема жадної причини заборонювати такого вивлащення з причини невиконаних повинностей інвентарських. А небезпеченство, щоби доміні за-для належних претенсій не виставляли мужицьких ґрунтів на ліцитацію, мож би ухилити постановою що продажі мужицького ґрунту мож домагати ся лиш на підставі доказу, що залягає панщина за цілий рік і що навіть тоді продаж мусить бути завірокована через уряд циркулярний. Бо передовсім розходить ся тут о засаду, щоби ґрунти і повинности підданныхі підтягнути, о скільки мож, під закон цивільний, о постанову, що утрата ґрунту є лиш простою цивільною консеквенцією залеглости тих повинностей, а не карою за їх невиконанє і оказаний тим з боку підданого непослух. Тому ж, що відсудженє мужика від ґрунту

через так зв. *Abstiftung* є лиш карою за непослух, тому іменно воно ніколи не осягає своєї цілі. Бо яко найострійша кара воно ужите може бути лиш по виконаню всіх кар поменчих, звичайного арешту, арешту заостреного постом або кайданами, кари тілесної, робіт публичних, а часом навіть, коли непослушних богато, асистенції військової. Ся попередня процедура тріває 6—8 літ, через котрі дідич тратить всі доходи урбаріальні з ґрунту непослушного; а коли врешті викине непослушного з ґрунту, то доперва нічого не вискає. Бо яко кара віддалене відносить ся лиш до батька; ґрунт опорожнений переходить отже на его дітей, з котрими, коли їм схоче ся бути такими упертими як батько, треба сю саму процедуру повторити. Яко кара віддалене немислиме там, де мужик залягає з панщиною лиш для того, що єї відробити не годен.

Допускаючи отже відповідно до приписів закона цивільного продаж мужицького ґрунту за невідроблену панщину, забезпечив би уряд дідичеві точне відроблене панщини, а підданого в найгіршім случаю наразив би лиш на те, що з ціни купна зліцітованого ґрунту дістав би лиш ту решту, котра би лишилася ся по відтрученю вартости залеглої панщини.

Правда однакож, що приладжене сеї екзекуції до панщини надбало бо на великі трідуности. Панщина розложена на цілий рік, не представляє отже такої круглої вартости в грошех як чинш в грошех або в данинах, о котрім легко сказати, чи за цілий рік залягає. Богато залежить від пори, в котрій, від тягла і знарядів, з котрими мужик виходять на панщину. Тяжко врешті оцінити докладно також вартість залеглої панщини. Коли би отже всі ці трудности в спосіб так для дідича як і для підданих справедливий не дали ся розвязати, то мож би для панщини задержати теперішній спосіб екзекуції, а постанову, що цілорічна залежність повинностей урбаріальних потягає за собою продаж ґрунту, ограничити на ті ґрунти рустикальні, котрих повинности перемінені зістали на сталий чинш в грошех або в земних плодах. Постанова ся було би для дідичів сильною принукою до угод о переміну панщини.

5) Всі поділи ґрунтів рустикальних, котрі *de facto* існують, або при заведеню книг ґрунтових істнувати будуть, узяти яко важні і ухилити їх з під обовязуючої сили тих приписів адміністраційних, котрі поділ ґрунтів рустикальних з причин політично-економічних або з уваги на патенти о підданчім праві спадковім забороняють і на жадане того підданого, котрому би після сих патентів цілий ґрунт належав ся, наказують редінтеграцію поділених ґрунтів.

За те можуть дідичі тим сміливійше жадати: а) щоби в случаях, коли через дуже велике роздрібненє ґрунтів розклад панщини від первісного ґрунту належної був би дуже тяжкий або неможливий, підданий зістав присилуваний через власти політичні до переміни панщини (на чинш); б) щоби зваживши, що поділ ґрунтів утрудняє дідичеві виконане его прав, постановлено виразно, що жаден поділ ґрунтів рустикальних без виразного писемного дозволу дідича яко важний і сторони інтересовані обовязуючий узаний бути не може і в книги ґрунтові вписаний не буде. Неподільність ґрунтів повинні Стани ограни-

чити лиш до ґрунтів, в котрих повинности панщинні переминені вже зі-стали на чинш в грошех, признати свободу поділу ґрунтів без до-зв лу дідича, забезпечуючи в таким разі на користь дідича лиш одвічальність солідарну всіх почастних властителів за належний чинш з цілого поділеного господарства, — а тоді певне самі піддані будуть домагати ся угод о переміну панщини (на чинш).

Які ж умовини можуть Стави в інтересі властителів маєтностей поставити при признаню мужикам позиткової власности? Можуть вони, каже автор, жадати: 1) увільнення від обовязку заемоги підданих в разі потреби; 2) увільнення від обовязку достарчування їм дерева на опал, на матеріал будівляний і на знаряди господарські, і від достарчування пасовищ потрібних до вигодування робучої худоби т. з. увільнення від служебности лісової і пасовища (*Holzungs-und-Weide-Servituten*).

Увільненє се обіцював вже цісарь Йосиф II., але і без того дідичі, признаючи мужикам безплатно право позиткової власности, мусять конечно приступити до знесеня тих тягарів яко першого кроку до упорядкованя відносин підданчих. Бо служебности сі або стратили з часом своє первісне значінє, змінили свою первісну форму і стали далеко тяжшими як перше, або по крайній мірі не дадуть ся погодити з піднесеною культурою краю і поправленим способом господарованя.

Заемоги так довго не були тяжкими для дідича, поки ґрунти, котрі находять ся в посіданю мужиків, належали до него, поки менче або більше число поселенців в селі залежало лиш від его волі, міра заемоги лиш від него була залежна, а людність з цілим краєм була далеко менча. Тимчасом приписи уряду австрійського ухилили ґрунти рустікальні з під розпорядимости дідича, відібрали єму всякий вплив на збільшенє або зменшенє числа поселенців, а поамом того не лиш утримали обовязок заемоги в цілій обширности, але зробили его навіть далеко тяжшим, обовязуючи дідича, щоби кожного підданого, котрих число множить ся з дня на день, наділив збіжжєм на засів і на прожиток, не звертаючи уваги на те, чи его запаси на виконанє сего обовязку вистарчають. А обовязку сего дідичі виконати не годні.

З признанєм власности устасє єдина причина, котра усправедливляла наложєнє обовязку заемоги підданих в теперішніх відносинах, а іменно причина, що мужик не будши властителем свого ґрунту і не мігши за-для браку гіпотєки отримати позички, не був годен сам себе ратувати.

Далеко тяжшою, з раціональним способом господарства лісового неприйнятною, а часто в найвишій степені несправедливою є служебність достарчування підданям матеріалу на опал або на будинки. Попки служебність ся позволяти буде підданям вступ до панського ліса в цілі побираня належного їм дерева, поти не мож буде ані ліс заперти ані вести над ним стислійший догляд, бо жадним чином не мож буде оборонити ся від шкоди робленої при таких нагодах. В богато місцях виконанє тої служебности в цілім єї обемі мусіло би потягнути за собою цілковите знищенє лісів, бо після теперішньої практики законної має ко-

ждий підданий право побирати через пів року по фірі а через другого пів року по дві фірі на тиждень на опал...

Обі ті служебности належить отже конечно знести, а то служебність запомоги зовсім безплатно, бо служебність ся опирає ся лиш на приписах політичних, котрі з признанем власности пожиткової тратять підставу, а служебність лісову за відшкодованем, бо служебність ся становить часть дотації підданської, а окрім того дерево побирає через мужиків мусить їм бути безплатно достарчене, коли противно запомоги вони обовязані звертати, отже через їх скасоване не поносять жадної дійсної страти.

Відшкодоване за знесенє служебности лісової будуть дідичі в найбільшій часті Галичини могли дати не зменшаючи зовсім повинностей панщинних, бо побирають від підданих взілякі данини, котрих опуст скомпензує їм утрату служебности лісової. До сеї категорії належать всі поменчі данини в яйцях, курках, кашпанах, в вівцях, ягнятах, прядіві, сіні, соломі, хмелю, дальше десятини від овець і всіляких земних плодів, від улійів пчіл, в кінці осипи або чинші в збіжю. Данини сі не мають для лідича великої ваги, а для підданих вони дуже прикрі, а помимо того суть значним предметом компенсації, бо в кождім циркулі виносять 7 до 8% всіх повинностей урбаріальних, а в декотрих навіть далеко більше. Де ж опуст сих данин не вистарчить на справедливу компенсацію, або де дідич волів би опустити частину панщини як чинші в збіжю, там треба би відшкодоване доповнити відступленєм частини ліса, небільшею дотації ґрунтової або опустом часті панщини.

Компенсація ся буде рівночасно першим конечно потрібним кроком до регуляції відносин підданських. Бо не мож затаїти, що повинности урбаріальні в нашім краю, особливо в західних циркулах такі великі, що їх оціненє урбаріальне, хоть є таке низьке, загортає пересічно $\frac{2}{3}$ до $\frac{3}{5}$ частей чистого доходу всіх мужицьких ґрунтів, а в трьох циркулах навіть перевищує чистий дохід тих ґрунтів. Не треба доказувати, що при такім складі річей о релюції навіть подумати не мож. Треба отже почати від компенсації тягарів, котрі дідичі поносять для підданих, з повинностями, котрі від них побирають, а доперва описля буде мож застановляти ся над вибором способів до загальної релюції (Аллегат 8 до рукоп. Оссол. 2945. стор. 1—44).

Не вміємо сказати, який вплив була би мала ся лекція ученого дідича-юриста о пожитковій власности, коли би він єї прочитав був Виділови Становому 1785 року, т. з. тоді, коли признанє пожиткової власности поставила була законодавча власть на порядок дивний, і коли воно могло мати реальну вартість і значінє. Може бути, що логічна аргументація автора була би переконала Виділа Становий о правдивости слів Йосифа II., що признанє мужикам пожиткової власности не лиш не привеє дідичам жадної шкоди, але буде для них навіть дуже користне. Бо користи, котрі після представлення авґора з сего признаня для шляхти мали впливати, були такі очевидні, що навіть найбільше недовірчивий дідич міг їх бачити як на долоні. Мав би він був забезпечену езекуцію панщинних повинностей, звернену не против особи довжника-мужика, але против єго ґрунту, єго єдиного

жерела до життя, і певне, що й відроблене тих повинностей було би таким способом ліпше забезпечене, і „пасивна опозиція“ против панщини ледви чи могла би устояти ся. А коли може обчислене невідробленої панщини-роботизни не дало би так легко і докладно перевести ся, як незаплачений чинш в грошех або в збіжю, то проєктовані через автора міри були би дали ему можливість перемінити панщинну-роботизну на чинш в грошех. Мужик маючи з одного боку довід лучити в своїх руках по кілька господарств мужицьких, що для господарнійших і багатших газдів було би справді великою привукою до праці, легко згодив би ся на перемену панщини на чинш, і так само легко згодились би і мусіли би навіть згодити ся також наслідники мужика, котрі замість сплати хотіли би перевести між собою фізичний поділ батьківського господарства. Дідич же, без котрого дозволу ані поділ ані сполученє господарств не могло би бути доконане, мав би при уділеню письменного дозволу можливість, виторгувати для себе чинш як найкористнійший і мав би при тім забезпеку, що чинш той ему не пропаде і буде плачевий точно, бо екзекуційна ліцитація була би легка і скоро, і відповідав би за него не мужик лиш особисто, але своїм грунтом, своїм живим і мертвим інвентарем.

Окрім того обовязок запомоги мужика в разі убожества або якого елементарного нещастя був би устав; устали би також служебності лісові і пасовиска, а мужик потребуваний конечно матеріялу на будинки і на опал і паші для худоби мусів би се купувати у дідича, котрий би був виключним, вольним від всяких служебностей власителем лісів і пасовиск, купувати або за гроші або за роб ту *in natura*, і через те попав би в ще більшу як до тепер економічну залежність від дідича, котрий би свого упрівілейованого становища певне не занехав в повній мірі використати.

Мужик же, після аргументації автора, мав би лиш ту одну користь, що міг би на свій ґрунт зятягнути позичку, користь при тодішніх обставинах більше як проблематичної вартости, котру він зрештою, як сам автор признає, умів собі і без позиткової власности добути, а хоть мусів при тім віддавати часть ґрунту в застав, то за те був безпечний від екзекуційної ліцитації ґрунту за довг.

Положене мужика дуже значно погіршило би ся, а положене дідича дуже значно поправило би ся.

Може отже бути, що Виділ Становий був би 1785 року прихилив ся до аргументів автора і що признаючи після его ради мужикам позиткову власність їх ґрунтів, був би тим навіть пізнійшому законодавству австрійському в справах мужицьких надав інчий характер і зміст.

Але що могло бути тоді, то стало ся неможливе тепер. Юридична диссертация безіменного автора опізнила ся о ціліських 70 літ, а такий довгий час навіть в історії такого забутого закутка як Галичина не міг проминути без сліду. Тепер, 1845 року, мужик мав уже від давна всі майже користи, які дає „позиткова власність“, і то в додатку без всіх тих тягарів і некористей, котрі вона після постанов законів цивільного в собі містить, а спеціально без небезпеченства екзекуційної продажі ґрунту за невідроблену панщину і без тої курателі дідича над ним

і его господарством, до котрої дідиш після закова був би мав право, і котра ему позволяла би вигнати мужика з ґрунту навіть помимо відробленої панщини або заплаченого чиншу. Мав мужик окрім того право до заповоги від дідиша; мав також дуже важні служебности лісові і пасовииска. На що ж ему отже було тої „пожиткової власности“, котра в ґрунті річи жадною власністю не була?

А дала ему все те, що він тепер мав, як раз тота опікунча система австрійського уряду, на котру автор в своїй розправі нарікає. Система ся, хоть правда що підривала у мужика розвиток самодіяльної енергії і ініціативи, була однакож для мужика єдиною обороною від другої опікунчої системи, котра розвиток его самодіяльности без порівняння більше підривала, а при тім руйнувала его економічно, до, бивала ся самодержавного панованія над его тілом і душею, стерегла-контролювала і на свій лад і свою користь накручувала кождий найменший крок, кождий найдрібніший акт его життя, перемінювала, як автор каже, кождого господаря в простого парубка-наймита, і від котрої не мож було устерегти ся, бо вона висіла тут таки над его головою, була в кождім хоть би найменчим селі і мала знаменитий, довговіковою безпощадною практикою вишколений апарат з мандаторів, економів, наставників, отаманів, котрого виключною задачею було переведенє сеї опікунчої системи в цілій строгости, недопущенє і приглушенє кождого самостійного, самодіяльного пориву підданого тій системі мужика. Була се опікунча система шляхти, против котрої власне уряд в інтересі держави приладив був свою систему опікунчу звернену більше против самодіяльности шляхти над мужиком як против самодіяльности мужика в сфері економічній, котру уряд навіть в певній мірі намагав ся розбудити. Очевидна річ, що будучи рівночасно предметом двох против себе ділаючих опікунчих систем, котрі на его шкірі робили свої експерименти, мужик ледви що міг дихати, а о самодіяльности і ініціативі не мав навіть коли подумати. Все ж таки система опікунча уряду була в порівнянню з такою ж системою шляхти радше кроком на перед як в зад. Правда, що і его система, як кожда система курателі і опіки над народнім життям, була в ґрунті річи шкідливою, бо все ж таки справді підривала енергію і ініціативу мужицьку, учила мужика здавати ся радше на ласку і поміч урядову як на свої питомі, неспожиті сили. А се — певна річ — приносило мужикови більшу шкоду, як нерівномірну, неодностайну і не завжди широко практикувану поміч против насильств курателлярної системи шляхотської користь.

Помимо того знесенє урядової опікунчої системи лиш тоді було би розумним і справді пожиточним, коли би разом з нею знесеною зістала також опікунча система шляхти, бо без такого рівночасного знесеня устало би лиш менше зло, котре ще до того було певного рода антідотум против більшого зла. Але про знесенє сего більшого зла, шляхотської системи опікунчої, учений автор не згадав ані словечком. Тай не міг він про него згадувати, бо ся система нерозривно була звязана з цілим тодішнім суспільним ладом і порядком, з самою системою панщини, і лиш з нею разом могла упасти, бо була лиш єї логічною кон-

секвенцією. Протипно, автор віддаючи дозвіл лученя і ділення господарств в руки шляхти і відбираючи мужикам служебности очевидячки хотів єї ще скріпити і заострити. Знесене ж панщини хотів автор полишити — пізнійшій розвазі, коли вже служебности лісові і пасовища будуть знесені, коли нова реформа пожиткової власности буде переведена і поставить шляхту в таке вигідне і верховодяче положене, щоби спосіб знесеня самої панщини, коли би воно конче мусіло наступити, могла подікувати вона сама, без якої небусть шкоди для своїх привілейів.

Але тимчасом, коли автор закравши очи перед тим, що навкруги него діяло ся, намагав ся перейти до порядку дневного над складавшии ся перед его очима історичними обставинами, перейшла історія над ним самим до порядку дневного і зробила з его диссертациі учену макулатуру. Показало ся таким способом, що автор, хоть знав дуже добре постанови закона цивільного о пожитковій власности, помимо своєї ерудіції в животних справах свого краю не виців дальше свого носа, і що поборювати живі стремління часу параграфованими приписами річ зовсім не легка а навіть смішна.

Давною іронією судьби лучилось так, що проєкт его звічечив як раз той же самий сойм шляхотський, котрого він до признання мужикам пожиткової власности своєю розправою хотів успокоїти.

Бо ледви лиш сойм сей підчас сесії 1845 року встиг вибрати приволену урядом комісію, котра мала застановити ся над признанем власности пожиткової і заведенем книг ґрунтових, коли на четвертім засіданю сойму депутат Маврикій Країпський, почесний член Виділу Станового, поставив слідуєче внесенє о розширенє круга ділань вибраної комісії:

„Просити Найяснійшого Монарха, щоби на підставі Найвищої ухвали з дня 11. марта 1845, комісії становий вибраній в цілі приготавляючих нарад над признанем мужикам власности пожиткової ґрунтів і заведенем сільських книг ґрунтових, з причини обосторонної недогідности впливаючої з теперішніх відносин підданчих за-для сполучених з посіданєм ґрунту особлених і їхних інвентарських повинностей і тягарів дотикаючих домінії, зволів приказати, щоби застановила ся над способами, як би ті повинности підданчі могли бути перемінені на осягнє в абіжю або чинші в готових грошєх, або як би осягнути цілковите їх викупи, а усунути перешкоди, котрі тим перемінам ставить дотеперішнє законодавство, дальше які би способи могли послужити і які би треба видати постанови, щоби осягнути відповіднє заокругленє і унорядкованє посілостей так двірських як і мужицких, поділ ґрунтів спільних і знесенє шкідливих служебностей“.

Внесенє се прийняв Сойм при незвичайно численній участі депутатів без дебати 116 голосами против 10! (*Czynności Sejmu... Galicyi i Lodomeryi r. 1845. Lemberg 1846. str. 38—45*).

Очевидна річ, що ухвалою сею наради комісії над признанем пожиткової власности стали зовсім безпредметовими, коли комісія застановляти ся мала тепер вже також не лиш над переміною панщини на

чниц в грошех або осипи в збіжю, але навіть над викупном панщини, отже над цілковитим її знесенем!

Ухвалою сею пішов отже Сойм може ще дальше навіть, як Василевський в своїм проєкті, бо то, що проєкт Василевського ставив лиш яко дальшу евентуальну можливість, Сойм в своїм офіціальнім характері яко законний представитель шляхти апробував і поставив яко своє жаданє на порядок денний в ціли полагодження в дорозі законній.

Що ж стало ся такого від остатньої каденції соймової 1844 року, що змогло так нагло і так радикально переіменити погляди шляхти, тої самої шляхти, котра против проєкту Василевського підняла була таку завзяту і різку опозицію, і по довгих дебатах, нарадах і сварках ледви-не ледви дала ся притягнути до проєкту приияня пожиткової власности і заведеня книг ґрунтових? Що стало ся такого, що як-раз в тій хвилі, коли учений єї член змалював був перед нею всі привади і користи сего проєкту, вона ні з сего ні с того зробила таке на перший погляд нічим не умотивоване *salto mortale* аж до цілковитого знесеня панщини?

Ухвала соймова не була однакож неумотивована, хоть очевидно, судивши по всьому попередньому, не походила з щирого серця. Викликала єї конечність і страх перед небезпеченьством, котре їй грозило. „Ходили поголоски між обивателями“ — каже гр. Красіцький — „о якімсь несупокою між народом на заході а навіть о турбованю перейіждаючих перед самим Великоднем по декотрих селах і гостиннях через вібране коло коршнів мужицтво. Між інчими розказував Домівік Домбський, що коли йїхав в велику Суботу з Кракова до себе до Дроґині бічною дорогою через села, де єго мужики добре знали, дізнав однакож від них турбації і не міг дійти, чого вони від него хотіли. Такі турбації пройіждаючих мали місце в тім самім часі від заходу аж по Тарнів. Поголоски ті показували, що коїть ся щось недоброго, та перешуміли неспостережені, у одних за-для легкодушности, у других, здаєть ся, в ціли відвернення уваги“. Але помімо того каже він дальше, що ухвала соймова свідчить „о сангвінічнім успособленю нашім, о якихсь грізних проявах, котрих наслідкам хотіли в такий спосіб запобігти“. (Аллеґат нр. 1. до рук. 2945. стор. 15, 17).

І справді! Саме серед нарад, дебат і діссертацій шляхти над тим, як би добуваючу ся до єї дверей і привілейів справу панщини зацїтькати і успокоїти палятивами і при тім не уступити своїх користей ані на волосочок, — воскресла по кільколітній перерві революційна пропаганда на ново і знов піднесла грізний свій голос.

Лагодив ся другий акт драми, котра мала закінчити ся кривавою катастрофою 1846 року. Скорість, з якою пропаганда переводила свою організацію, рішучий, сміливий спосіб, в який вона виступала, не скриваючи майже своїх цілей і своєї агітації, сили, котрими вона, як здавало ся, розпоряджала, а особливо факт, що пропаганда ідей перемінила ся тепер у неї в пропаганду діла, давали також поповненій через ню агітації за знесенем панщини небувалу силу і незвичайно грізний характер. По всім єї поведеню пізнати було і пропагандісти с тим не тайли ся, що на словах тепер не скінчить ся. Кождий чув і видів, як

наближала ся буря, але ніхто не знав, що вона с собою принесе і тим більший був страх перед нею.

Іван Заневич.

НАДІЯ КОСТЕВА СИГІДА.

(Сумна споминка).

Страшна, нелюдська трагедія відбулась 6 ноября 1889 року на Карі, Забайкальської області: після приказу амурського генерал-губернатора барона Корфа покарано стома ударами ліз жєнщину; то була політична в'язєнка — каторжниця, Надія Костєва Сигіда, що дала пощочину комендантові тюрми, жандармському підполковникові Масюкову. 10. ноября пройшла чутка, що Сигіда сконала — „від нервового зворуху“.

Мир тлінови твоєму, спочивша та невмируща серед нашої пам'яті сестро-товаришу!

Надія Костєва Сигіда (в дівочтві — Малаксіянова) родилась 17. сєнтября 1863 року в городі Таганрові, в грецькій міщанській сім'ї. Дитина вбогих, трудящих батьків, що найпачє піклували ся своїми діточками, Надя з малечку перейнялась великою чулістю до всього світлого, а жалощами до слабого та зниженого; виросла в простому робітницькому осередку і на віки полюбила той осередок. Не одну іскорку святих почувань заронила до відкритої душі своєї пєстунки і бабуся вня. Гіркота окільного житя про те з рана почала стискати боєм єї добре з природи, приголубливе серце. Глибоко обурювало ся воно вже в гімназії, де богатирських дітей шанували над плебейських, а рід та гроші над спосібність. Цікавий, сумний факт: уже в гімназії кидав ся в очі поділ на стани — пануючих та покривджєних, кидав ся та озлобляв молодіж. Надя — палка, рухлива дівчина сподобала ся про те цілому гуртові своїх подруг. Простота та безпосередність дала перший напрямок єї характерови — прямому та сміливому, але при тім мягкому та ніжному.

З відзнакою покінчила Надя гімназію, на превелику радість батьків та знайомих. Один поважний громадський діяч дав їй місьце шкільної вчительки, казавши: „За рідну доньку не ручу, але перєсвідчений, що ви не понівечите дітей, на вас єдину здаюсь“. З западом прийнялась працювати жвава дівчина в школі, мала також почастні „уроки“ (лекції), що відбирали троха на весь час, мало лишаючи на кошт власного розвитку. Та годі було інакше: заробіток піддержував сім'ю, що вельми бідувала та побивала ся серед злиднів.

Значний вплив мав на дівчину під той час якийсь родич, що був високо освіченою людиною. Він нахилив єї до читаня, привчив мислити, цікавив сучасними питаннями. Лишили який-такий слід і взаємини з подругами. То були переважно прекрасні істоти з першою жадобою трудового житя, послуги ближньому, з першим поривом благородної мрії; сучасність непомітно наливала змістом їх бючі, відкриті душі; відгуки революційної боротьби показували вихід з тяжого психічного ставу, зачепили й дівочий гуртець, а найпачє Надю. Була се натура

кінуча та екзалтована, здатна йти до краю за голосом свого почуття. Житє повне дрібязків текло помімо неї, не наклавши пляминочки на єї чисту душу. Наївна, довірлива, без крихти хитрощів — отакою вона лишила ся до могили. Відкликаючи ся на все гарне вона готова була віддати ся на послугу тим веясним ідеям, що зародили ся в єї допитливому умі, понести і свою лепту на користь тої невідомої але дорогої та приманливої серцю справи, за яку гинула на шибениці та конала в кайланах молодіж. Тому то вона бажала спізнати ся з представниками справи, шукала знайомостів.

Таким чином вона здибала ся з будучим своїм чоловіком, Якимом Степановичем Сигідом, наборщиком. То був Українець, що походив з народа, котрому віддавав усі свої співчуття. По троху навязали ся вносини з членами справи. З енергією кинула ся Надя перечитувати усякі книжки про питання громадські, про ідеї та рухи соціалістичні. Вона робить ся горячою прихильницею тих рухів; лави погублених борців привертають єї до себе як і живучі, що їй доводилось бачити. То були переважно члени товариства „Народная Воля“. З програмою „Народної Волі“ Надя одначе далеко не годила ся; була незворушена вобсягу мисли, не брала на віру жадної гадки без власного попереднього обмірковання, байдуже на свою незвичайну перелятливість. Революційні ідеї придбали в єї особі найревнійшу послідовницю, але вона не була ще вповні вироблена з погляду партійного і вагала ся щодо вибору способів боротьби, як і сама потім признавала ся. Поки що вона робила деякі услуги партії, кохаючи в думці ширшу запомогу справі, марючи про справжню діяльність, що стала б для неї за релігію.

Про те не забувала піклувати ся рідними, а що любила їх — і не сказати. В р. 1885 Надя одружила ся з Якимом Сигідом і заснувала в себе потайну друкарню, де мала печатати ся терористична часопись „Народная Воля“. Остання річ з початку турбувала Надю; серце єї рішучо противило ся террору, та голос непримиримого обурення проти сучасного ладу запанував нарешті і вона взяла участь в роботах друкарських, тим дужше, що признавала право кожного на свободне ширенє своїх думок. Вона з завалом трудилась над набором та корректою статей, лагодила до друку матеріали, а тим часом совісно відбувала обовязки шкільні як і почастні занятя. Головним працівником в друкарні був єї чоловік, узятий тоді саме в салдати; що вечера він утікав з казарми на роботу і працював до самісінького ранку, уриваючи дещо і з дняового дозвілля. При друкарні жили також і працювали: молода дівчина Устя Федорова та слухачка медичних курсів Катерина Тринидадська. Тут же, під фундаментом домівки, береглось кілька дінамітових бомб; в якій ціли вони перележувались — Надя не знала, не поглянула на них, коли були привезені, нічого не бажала слухати навіть про ті бомби; сама думка про них була їй прикрою.

Почав ся 1886 рік; друкарня йшла добре; нікому і до голови не спадало, що чорні хмари згромаджують ся над нею. А тим часом син пана Антон Остроумов доніс куди слід, що Яцевич, Петровський і другі вироблюють бомби, а Яким Сигіда ті бомби переховує. Д. 23. января жандарми обшукали казарму, де жив Сигіда, а потім і домівку

Наді; друкарня була викрита, хоча бомб не знайдено, там вони й лишилися. Всіх арештували та повезли до Петропавловського муру. Потяглися тяжкі, місяці, роки тяжкої самотини з початку в мурі, а потім в „Домі попереднього замкнення“; тюрма швидко підтяла Надю, внесила її страшенно. Розсипалися порошком молодечі мрії; натівські допити вимотували душу. Часом істеричний хлип замкнутого поблизу товариша зворушував таємничу тишу, мордуючи уяву молоді вязниці. А найдужше гнітив її сномни про бомби; вона стратила сон. Думи-муди не давали покою; хоробливі мари переносили є до рідного міста, до знаної домівки. Безтурботно, ні про що лихе не гадаючи, там проживають собі нові, інші люди, бавлять ся малі ні в чому неповинні дітвонки... якось заблиснули огники, вибух, пожежа, усе потайне в полум'ї, а бомби, оті гидкі, нелюдські бомби руйнують все чисто навкруги. Зойки та проклони конаючих жахом стискають їй серце; огнем печуть слюзи, розлиті над божевільними... вона скрикує, раптом кидає ся з ліжка і б'є ся по підлозі в неспритомому стані.. Спам'ятавши ся вона не раз бачила себе простертою на серед казні, а довкола стояли жандарми та прислухували ся до її покриків. — Боже, що, коли вона наваляла кого небудь з друзяків? — І знов вона мучила ся. В неї навіть була думка покликати жандармів та виявити, де заховані бомби, та вона спелася такої думки. Коли б відповідність упала тільки на неї, вона не вагувала ся і капельки; але може бомби вже перенесені вільними товаришами на друге місце? Дати повід до нових пошуків? Ся увага сніпала єї рішучість; що робити — сама не знала.

Тимчасом бомби були викриті жандармами, і Надя відчувалась трохи — спокійно. З „звинного акту“ вона вперше узнала про шніонську роллю Антона Остроумова. Що то за людина — не знала, але чула від свого чоловіка про якогось надзвичайно гарного та певного товариша, що звав ся „Антоном“. — Не вже той самий? — промовляла в душі, — та Надя зловила себе на підозрі і засеромилася. З нетерплячкою ждала вона суду, щоб побачити ся нарешті з чоловіком та спитати про Антона. Підійшов і суд — 8 грудня (декабря) 1887 р. Першими словами Наді до чоловіка після так довгої розлуки був запит про Антона; з болем та гіркотою вислухала вона прикру правду, не здужала ні про віщо більш говорити, весь час процесу судового була „як з хреста знята“.

Справу Наді з товариством (Оржих, Чернов, Петровський, Александрин, Федорова та Тринидадська) розглядав надзвичайний суд сенатський; обвинувачував знаний Желехівський, требуючи кари смерті для всіх. Тринидацька просила першого присудного сенатора Денера, „оборонити єї від оборонця“ (урядового). Муж Наді на половину був психічно хорий, так само і де-хто з товаришів; Оржих нездужав навіть ставати особисто до суду. — „Боже! за віщо вони схожі? що з ними пороблено!“ сумно виклинула одна свідниця. Якими Сигіду та Петровського засуджено на кару смерті, останніх — в каторжні роботи на різні строки, Надю — на 12 літ; суд однак прохав царя скоротити на 8. Господи, чого не пережила тільки Надя під той час! Після суду їй дозволили побачити ся з чоловіком, та обом було ще тяжше.

Він подав думку: звернути ся до царя — чи не зменшить кари. А з дому йшли також невеселі вістки: батько Наді помер з журби, мати лишила ся без ніяких средств, пі нащо було наняти комірчини, тож прихистила ся у старенької бабусі — няні; молодші брати та сестри виростили без освіти, одного хлопця взяли навіть з гімназії. Придавлена по над сили усіми тими подіями, Надя запрохала в царя полегкості, цілком не розуміючи ваги того вчинку; вона дістала відмовну відповідь; каторги однак їй вирекли не 12, а 8 літ; страту чоловікови та Петровському змінили на каторгу поки живота. Та Надю ждало нове лихо: єї розлучили з чоловіком, бо мужчин послано на Сахалін, а жінчин на Кару, Забайкальської області, де під той час перебували політичні каторжні тюрми. Д. 7 мая 1888 р. пішло з Москви на Сибір товариство над 50 чоловіка, в тому числі і Надя; каторжне вбрання нівечило молоду вроду, спиняло рух; дорога однак трохи відживила їй. З природи та темпераменту Надя була повним втіленням життя й молодості — завжди різва, весела, жвава. Мягкий погляд єї глибоких очей, ласкаве та щире серце, дзвінкий, заразливий сміх — свідчили за безпосередність натури. Душа світила ся в кождім словечку, в кожнісенський ухмілочці; зверхність що разу видавала єї; все духове життя ніби було списане на виду. Моторна та енергічна вона вкладавала все серце в те діло, яке робила. З нервовою поспішністю розтинала вона коверту одержаного листу; судорожно тремтючи перебігала дорогі стрічки, ділила ся найменшим проблеском відрадного почуття; ласкала та голубила, коли бачила кого сумним або заклопотаним, і журила ся, як що не могла нічим розважити; смуги смутку хмарили єї чоло, а в очіцях блискаля слези, погляд робив ся полохливим, молящим. Не відчувала вона в собі снаги одіхнути товариша, викинутого з гурту; нічого не ненавиділа більше, як підробленість та вдаваня. Роки визинці значно перемінили Надю. Веселість прокидала ся якось хоробливо, щоби перейти в розпучну тугу; бесіда рвалась на півслові, дзвінкий, приємний сміх тепер здавав ся істеричним реготом, що викликав дрож; в голосі раз у раз почували ся тужливі ноти; на чолі найбільше папував вираз тяжкої думки, трівожливого почуття. Довгий етапний шлях, на половину піший, з безконачним рядом усяких історій та урядових надужить пригнітав та обурював серце. Трудно уявити собі всю людськість того шляху, не потоптавши його; провадять часто силою, вяжуть вірвочками до воза, бють рушницями в разі найменшого „бунту“ чи непослуху, — і Наді з товариством не раз доводило ся коштувати того.

В дорозі ж Надя почала роздумувати над своїм минувшим і з розпукою побачила непоправну помилку — „невільний гріх“, що заподіяла проханням полегкості у царя. Вона почувала себе провинницею, слезиою каяття застидали від неї світ білий; вона ховалась від товариства куди небудь у куточок і отам ридала безутішно. Надія на втечу з Сибіру іноді мелькала перед нею і додавала сил нести оті пекельні, невимовні муки.

20. января 1889 р. Надя у двох з Тринидадською (третя товаришка Федорова втекла дорогою) прибула в тюрму; скільки довело ся їй

визнати горя та біди, те хіба Господь відає. „Шапок та кожухів — писала Надя — ми не скидали ні в день, ні в ночи, — так і спали, але я здорова, занадто здорова... віки вічні житиму... коли б сирогога передати вам хоть капелиночку тієї дужости, що в мене“. В перший же день приходу на Кару Надя мусіла вислухати звістку про смерть свого чоловіка, — він помер дорогою, в харківській центральній каторжній тюрмі. Уявіть собі єї стан духовий!... „Жваво перенесла я і той іспит“, — писала Надя; та спогад про нещасне „прошенє“ царевн дратував душу навіть тоді, коли вона здавала ся веселою. В каторзі вона загарно кинула ся до науки, найпаче — взяла ся за французьку та німецьку мову; часами однак залишала книжки, починала журити ся, майже нічого не йїла, переважно — після одержання листів з дому; вона читала та перечитувала ті листи, металась по двору, потім знову читала. Щоб розважити йїї товаришки в такі хвилини прохали йїї почитати усім що небудь в голос. Надя любила те читанє і читала з хистом, найбільше історію Вебера. Тоді вона оживала, балакала, спорила, резонувала. Приходив новий лист, — Надя цілими днями блукала з ним по двору, а по ночах стогнала та плакала. Тим часом йїї заблиска була надія незабаром виїти в „вільну команду“*). Вона стала ще більше читати та вчити ся, бо в команді не мала б стільки дозвілля: марила завести школу для каторжницьких діток та присвятити ся цілком товариству. — „Ось виїду в команду... богацько, богацько книг, квіток, усього, всього буду постачати в тюрму.“ Відси вона не збиралась тікати, а з поселеня твердо поклати — втечи першого ж року. Та обставини склали ся інакше, житє тюремне прямувало до лихих та нечуваних подій, що заходили здалека.

Відбуло ся таке: 5 августа 1888 року тюрму відвідував генерал-губернатор Корф; на стільці серед двору сиділа Лизавета Ковалевська і не встала при його вході. Корф образив ся і звелів перевезти Ковалевську в Верхнеудинську центральну тюрму, де єї заперли самотою в тюрмі та держали в найгірших умовах. Ранком на Ковалевську кинули ся жандарми, стягли в білизні з ліжка, напнули арештантський сіряк, кинули на віз і погнали в якусь сторожку на березі Шилки. Тут Ковалевську знову роздягли, пошматували власну сорочку, що на ній під той час була, а перебрали у все арештантське. Комендант політичної тюрми Масков проводив тою сиравою, а покликаний на підмогу смотритель над „уголовними“ Бобровський знущав ся всякими словами з Ковалевської, що кілька разів падала без памяти.

Під Нр. одвели єї в Верхнеудинські під Нр. же запакували в тюрму; одинадцять місяців вона не виходила нікуди з казни, двері котрої завжди були запечатані; коли вона потребувала виїти, всякий раз являлось више начальство мійське, зривало печать, а потім знов прикладувало. Образа заподіяна Ковалевській яко жєнщині викликала обуренє з боку товариства; воно поклато — добивати єя всіма способами, щоби

*) Вільною командою звуть ся каторжники, що після якогось часу випускають ся з тюрми на вільні помешканя

Масюкова скинуто з посади, взято з перед очей. Просьби в тому напрямі не мали ніяких наслідків; сам Масюков кілька разів запевняв словом чести, що покине уряд, та завше ламав те слово. І от в маю 1889 р. почала ся в тюрмі голодівка: арештанти не брали в рот ані крихітки. Надя не вірила, щоби таким способом можна було що небудь «сягнути»; заявляла, що їй хочеть ся жити, та в кінці пристала до гурту, щоби заглядати свій „грих“; після восьми днів голодівки вона розхорувалась (припадки, підвищена температура, серце билось), але згодом одужала і мов би стала ще жвавійша. На вроду вона саме розцвіла, як ніколи доти, — просто заглядували ся на неї. Знову взяла ся до книжок, писала конспекти, вчила різні мови, — не надовго однак. Голодівку спинили після того, як начальство показало жаль і показувало телеграму, буцім Масюков переводить ся, через три місяці его не буде. Замкнуті порішили на той час порвати всякі зносини з Масюковим: відреклись книжок, грошей, листів, — словом, усього; те відреченє почалось з 1. юня. Надя відрекла ся також, але для неї було страшенною мукою лишити ся без листів, — вона сумувала, нудилась Підійшов август, а Масюков усе ще зіставав ся на посаді. Знову забалакали: „як бути?“ Надя одна з перших заговорила про нову голодівку, хоч і мало надіялась від неї. Але нічого іншого не лишалось, виходу не було; розпука заглушила усі почутя. „Краще вмерти, як тягнути отакі злигодні“, — казала Надя; кілька днів вона блукала в великім зворушенню, нічогісінько не йшла, мало спала. Всі були прибиті та знесилені.

В ніч на 30. августа Надя лягла до крю намучена, але на ранок прокинула ся жвава та заспокоєна, з незломаною думкою покінчити неможливий стан річей, а то ударивши в лице комендантові. Цілий день провела вона в страшенних душевних муках, розпачливо ридала, а в вечері знов заспокоєна — пішла вчаснійше спати. — „Я заглянула до неї перед сном, — розказує одна з товаришок педолі. — Ви спите, Надя? — Ні ще. — відповіла. — Згорнувши ся клубочком вона лежала у своєму закуточку (ліжко єї було запнуто з усіх боків), — ні смужечки зворушення на личку, або тривоги, навпаки ніби якесь задоволенє“ — Того ж вечера вона написала записочку комендантові, що має його бачити. Ранком 31. августа встала скоренько, убрала ся в чорний одяг і сіла читати Успенського; тут явились жандарми від коменданта за нею. Похапцем одяглась і сказавши до всіх: „Прощайте“, швиденько вийшла. Чи треба казати, що сталось? — Вона вдарила в лице Масюкова (да будет він прокляті!). Єї перевезли в кримінальну тюрму і посадили самотою, туди ж згодом привезли ще трьох товаришок: Калюжну, Ковалевську та Смирницьку, що домагали ся — задати їх хоть у саме пекло, аби з під начальства Масюкова Зразу Надя почала голодувати, знаючи про загальне рішенє товаришок і проголодувала цілих шіснадцять днів (її годували силоміц.). Діставши звістку, Корф не зарядив ніякого розсліду, а приписав — покарати винувницю стома ударами ліз, в додаток без попереднього лікарського освідчення, але в присутности лікаря; останній відмовив однак такої чести і повідомив приватним листом читинського губернатора Хорошкина, що Сигіда без того хворує, що виконати припис Корфа небезпечно. Хорошкин відпи-

сав — не вмішуватись. Місцеве начальство вагувалось, відтягувало, усувало ся від тої ганебної справи. Тоді був виписаний в ролі ката-аматора Бобровський, уже знаний нам з історії мордування Ковалевської; за відмовою лікаря він перевів і єго ролю.

Сентября 6. дня Бобровський явив ся в Устькарійську тюрму і велів вивести Надю. Вона вийшла бліда, з похиленою головою, повязана хусткою (боліли зуби). Бобровський зірвав з неї хустку, зміряв Надю своїм звірчим поглядом: — „Отся витримає!“ і казав їй катувати. Відбивши сто ударів її положили на коц і внесли до гуртової тюрми. Калюжна, Ковалевська та Смирницька відгородивши собі хустками та покривалами куток на вірах, припали до неї. Надя лежала без пам'яті; якийсь час ще „уголовні“ в'язні чули голос Наді. Підчас езекуції вона згадувала волю, країну та рідних — „Мамо! Мамочко моя любесенька!“ доносив ся сумний, ледве чутий голос — завмираючого серця. Потім все стихло. Відслонили. Надя була вже трупом, а її товаришки Калюжна, Ковалевська та Смирницька конали в передсмертних муках, заживши отрути. Припускали, що Надя померла також від отрути, — річ можлива, хоча лікарі яко причину смерті подавали первовне зворушене. Після тої історії товариші-мужчини рішили також померти гуртом і 2 з них хопили ся до отрути (однй стріляв ся); про те умерло двоє — Тобохов і Калюжний (брат умершої); останніх відратовано.

Де поховали Надю, ніхто не знає; могилки її як не шукали, не могли знайти, тай надії на то нема; її поклали в гуртову труномогилу, — так звуть ся заготовлені з осені на зиму могили для арештантів — нікого окремо не відшукаєш.

Так згинула молода, світла, на прочуд гарна душа. Часом на Надю годі було споглянути без потайного запеклого болю; з усього відчувано, що вона скінчить мученицею. що дійсність не спинить ся перед її духовою вродою, — в житю такі люде роблять ся жертвами в тому або іншому напрямі. Так і Надя.

Счастливые годы,
Веселые дни,
Какъ вешнія воды
Минули они —

все співала вона, міряючи Сибір; або відчитувала Некрасова „Пророк“ (Не говори: забылъ онъ осторожность); любила також повторяти слова Тарасові:

Одну сльозу з очей карих,
І пан над папаними...

Велику вагу мали для її ества духового оті темні але влучні слова.

Хто стрівав серед житя хоть одну таку людину, в тому до віку не згасне світлий погляд на житє ні палка любов до ближнього.

З боку остаточних думок та поглядів Надя була поступовою в найбільшому значіню того слова, бажала служити народові в напрямі звиншення його гірких обставин політично-соціальних; тероризму не поділяла.

Ось що писала до близьких людей Надя перед двома тижнями до смерті:

„...Не зійду я з того шляху, на який стала і розпрощаюся, коли треба буде, на віки з волею і з вами.. Що буде не знаю, я до всього готова.. надійтесь на мої сили... усе-усе винесу жвав... живу любовою до святого діла, вірою та надією на щасливу хоть і не близьку будучину.. не турбуюсь, коли міні навіть і не доведеться діждатись.. досить з мене глибокої віри в будучину; досить щоб витерпіти всі, всі пригоди; жити отією будучиною, уявляти собі щастє та земний рай тих вибранців, що будуть жити серед добра, ладу та любови, — а тому справдитись, певно справдитись; гадаючи про те я все забуваю, забуваю гіркоту, біль та морок сучасности; за мороком та гіркотою я вбачаю світло та відряду і не падаю духом. Не падайтеж і ви, вірте в силу душі людської і боріться міцно, палко, без перестанку, з усіма негодами, з усіма темними та дикими силами. Зваліть їх! Не доведеться вам їх добити, а підхитати — підхитасте; вірте тільки в перевагу висших сил, то будете щасливі до віку..

„...Своєю пощочиною я виплатила образу, — дала знати, що здириства та знущання з себе ми не допустимо.. Тож будьте відважні, любіть з повної душі всіх, всіх людей, любіть правду та добро!“

Похиляюся перед хрестом твоїм, незабутній друже-товаришу!

1890 року.

П. Гр.

Русин на празнику.

По опублікованню в „Житю і Слові“ (IV, 195—201) агітаційної поеми М. Попеля „Rusyn na praznyku“ одержали ми від Впов. пані Н. Кобринської другий список сеї поеми, що заховався у ві батька, б. посла о. Івана Озаркевича в Болахові. Сей список, зладжений мабуть ще в 40-вих роках, складаєся з 7 карток листового паперу 8-о, зшитих до купи, в обложці з синявого паперу. Зошитець по краям гладко обрізаний і визолочений. Правдоподібно осьма картка, де був титул, видерта „страха ради їудейска“, так що поемка тепер без титулу. Вона написана на 6 картках, каліграфічно, по 16 рядків на кожній стороні крім остатньої, на котрій є їх тільки 14; разом усіх рядків 190. Остатня картка зовсім порожня.

Хоча список о. Озаркевича не може мати значіння для критичної перевірки тексту поеми для того, бо надрукований нами текст майже зовсім повний і скопований з автографу самого автора, то про те ми подаємо тут важніші відміни сего другого списку для того, щоб удокументувати, в який спосіб поему сю при переписуванню перероблювано, корочено та доповнювано, що буде найліпшим доказом її популярности в певних кружках польської і руської молодіжи.

Як уже сказано, список о. Озаркевича має 190 рядків, коли тимчасом повний текст поеми має їх 307, — значить, сей список короткий на 117 рядків; щось мабуть перешкодило переписувачеві докінчити копіване, тай у середині тексту він пропускав деякі куплети.

Ось детальне порівнянє списку о. Озаркевича з нашим текстом; рядки, про котрі тут не згадано, в списку о. О. такі самі, як надруковані у нас. Ряд. 2... z dawen lit; ряд. 9 - 10:

Tomu wse u ich slidy
Nasampered bohu sia sklonim

Ряд 12. Nazdorowi powtorim. Ряд. 13—16. пропущені.

Ряд. 21—24. Jeszcze tycho przytali

Choć to hnet ze burknem im,

A teperka bratia myli

Na zdorowie nam tu wsim.

Ряд. 25.. u newoły; ряд. 27... w puty nas wbywajut; ряд. 32... pohniwau sia już; ряд. 34... z dawnych Chrysta; ряд. 35 . spuskat; ряд. 37... nehodni; ряд. 38. Nesłychajut; ряд. 42... kto; ряд. 45. Witkiesz; ряд. 46. Toi prawa; ряд. 49. Koł wołamy; ряд. 52. Witkiesz; ряд. 53. Czy win ne tak tu; ряд. 58. Słaby i smertelny; ряд. 55. Czy win ne tak tu sia rodyt; ряд. 56. Hoły; ряд. 57. Jemu dau na papieru; ряд. 58... nad nami; ряд. 59. Dali bracia! sucza wieru; ряд. 62. Dau takiei jak i ty zbiy; ряд. 63.. w tym; ряд. 66 .. nowy znak; ряд. 67. Z kierwe... na twim; ряд. 68 .. wieczne; ряд. 69. Z nioho; ряд. 70. Z nioho; ряд. 72. A pohybeń; ряд. 74 I wse... i wse; ряд. 75. Potim toi; ряд. 79. Żiety snopy; ряд. 81. A kol's słabei; ряд. 82... jak zarid; ряд. 83. Twiy; ряд. 84. Koły radu sy ne dasz;

ряд. 85 - 88. Na kulach pidz z zebramy,

Jak prystojet wsim panam,

Tutki przyjdy tu z torbamy,

To ty kusnyk chliba dam.

A ne byi, nezderai, ne kui zdradu

Ряд. 92. Ale ne dosc jeszcze biedy

Ряд. 96—97. Bo najże Pan to choć swiy, aże widkie

I na jaku temnu pudz

Ряд. 99... tud; ряд. 100. Z kincie .. za moriu; ряд. 101... neczysty czerta plid; ряд. 102. Deś za lisiw deś za horiw; ряд. 103. Toi prekaty; ряд. 108. Z czużych; ряд. 109. Jak by tycznie; ряд. 111... chlěb; ряд. 112... szpajut; ряд. 113... nasz dobytek sud (sic! zam ssut); ряд. 115. Wsiuda z nas podatki drut; ряд. 118... swatonkowy; ряд. 119... wże na pyr; ряд. 120... wse hrymocze; ряд. 121... a wstawaiże; ряд. 122 .. znów; ряд. 123... dajże; ряд. 124. I hodzi; ряд. 125. Choć to sud; ряд. 126. A szcze... dzity. Рядки 128—131 пропущені. Ряд. 133. Szczo; ряд. 134... kažu pesia; ряд. 135. Szczo; ряд. 138... tu nas krasty; ряд. 139... twiy czorny; ряд. 191. Jużeś douho tu w nas krau; ряд. 192... z toboją; ряд. 193. Uże; ряд. 194. Z ruskiemi; ряд. 196. A za pyśmo (paszport) szcerbom; ряд. 197.. chrepci; ряд. 198. Ei ty; ряд. 150... tutki letkim; ряд. 151... dabyi (sic!); ряд. 152. I szczastywy; ряд. 153. Z hołowou; ряд. 154... dryhnesz; ряд. 156... sziebkі; ряд. 157 I do hory kosu wznis; ряд. 158. To wyrwau ty dzitko matier; ряд. 159... dzieru; ряд. 161. Za kilichi do hory; ряд. 162. Na... czerta; ряд. 164. Ktoż; ряд. 165... nimciolma (sic!); ряд. 168. Jak tu sune; ряд. 170. Chude

Ряд. 171—174. W telecznych torbynych,
 A tu w stroiu, a tu strach,
 Jak tu ide, tu prychodyt
 I ne warta nihdy znów

Ряд. 175... tu mu hou; ряд. 176. I win sam sia tu tylko; ряд. 178..
 mołodz; ряд. 180. No, no, Nimcze; ряд. 181... dohey (sic! зам. dou-
 hyj); ряд. 182... terpciu mni; ряд. 183... wse; ряд. 184. Wytiah; ряд.
 185. Nawet cerkwi; ряд. 186... kwytkie papierowi; ряд. 187. Na to
 misto; ряд. 189. Choć nas wże ze skiery; ряд. 190. Wziaues srybło;
 ряд. 192. A my dali; ряд. 193. Na pomir; ряд. 195. Na pomir...

На цьому список о. Озаркевича уриває ся. Із відмін виписаних
 нами видно, що ладив список Поляк, котрий слабо знав руську мову,
 хоч очевидно від біди вмів нею говорити. Він переписував із іншої ко-
 пії, вже попсованої; се видно з таких помилок, як „drabiy“ і „nimciol-
 ma“; в першій разі копіст кепсько прочитав „drabcy“, що стояло за-
 місць оригінального „drapcy“, в другій разі копіст не вмів прочитати:
 „Nimciw t'ma.“ Та про те список сей доповнює наш текст одним рядком
 несумнівно автентичним, що мусить стояти між ряд. 85 і 86 нашого
 тексту, а і в деяких інших місцях має варіанти ліпші від списку сам-
 бірського. З того виходить, що або сам Попель переписуючи кілька
 разів свою поему вигладжував єї по троха, або робили се інші пере-
 писувачі, котрі ліпше знали руську мову.

Іван Франко.

Критика і бібліографія.

XXI. З нової чеської літератури.

1. *Magdalena, napsal I. S. Machar* (Докінчене).

Такі сцени вичерпали терпливість Юрія. Власне перед тим у клю-
 бі він із за Люсі розсварив ся зі своїми знайомими, назвав їх дар-
 мойідами, дурнями, людьми без честі і рішив ся покинути Прагу та
 разом з тіткою і Люсі виїхати до свого маєтку, до невеличкого про-
 вінціального містечка. Сю постанову він і виконує як стій. Тут знов
 автор малює гарний пейзаж, надиханий лірикою власних споминів.

В коло мене гомін Відня,
 Гук коліс, розмови, тупіт.
 Гуркотить трамвай та дзенька, —
 А я бачу ген далеко

Шлях один Веде він з Праги.
 Пас широкий, повний пилу
 Тягнесь морем піль зелених,
 Раз пнесь в гору, то йде в низ,
 Тут колує, там прямує,
 Мов шмат полотна довжезний
 Тягнесь, тягнесь, аж на краю
 Обрію очам являєсь
 Мов вузьенька сіра стяжка...
 Ось стовпи телеграфічні
 Монотонно так бренять..
 Хруск воїв, що тут по шутрі
 Важко котять ся поволи,
 Роздає ся геть широко..
 Бачу, як спішать тим шляхом,
 Хлончк — от щасливий хлончк,
 Йде до дому на вакації!
 Ряд тужливих днів за ним,
 Перед ним сім неділь віхи!
 Хлончк в радості аж сипкаєв
 Бачучи блискучі бані
 На церковних звісних вежах..
 Знаю се лице! Ах, бачу
 На блідій сій фотографії —
 Се мої міснайцять літ!

Жаль, що не можу подати читачам цілого, дуже гарного опису
 дороги, котру проїжджають Махарові героїні. Та ось вони зайіхали до
 місточка, ціли їх подорожі. Приїзд молодого панича, его тітки і не-
 знайомі панни зробив у місточку незвичайне вражінє.

Мій читатель, чи дививсь ти
 На жите у муравлиську?
 Ся філістерська голота —
 Справжній маломішчане.
 Всі знайомі між собою,
 Кождий має труд свій денний.
 Вийде в ранці, стріне друга,
 Вусами мац-мац по собі,
 Один другому мов шепче,
 Що ему сю ліч приснилось,
 Дрібні сплетні, новинки.
 І всяк далі своїм шляхом,
 А там з іншим знов спіткаєсь,
 Знов постоїть, побалакає.
 І знов далі! Всі вже знають
 Кождий карб на тілі друга,
 Кождий кут его нутра,

Все минуле єго, —
 А всеж звичка якась люба
 Пре їх знов балакають разом
 Все о тім, о тім самім
 Нині, що і вчора й завтра.
 А при тім і діло роблять
 Якось мляво, наче щось
 Маловажне; вечером
 Знов вертають в муравлисько,
 І знов в кожній клітці, ямці
 В купі по два, три, чотири
 Аж під темну ніч стоять
 В безконечнім розговорі.
 А той рух, як щось нове
 Між них впаде!.. Мов безумні
 Підбігають, зазирають,
 Та лишають денну працю..
 Судорожна цікавість
 У їх вусиках тремтить.
 Тут збігають ся, дебатують,
 Відважніші на той предмет
 Кидають ся, оглядають,
 Обстукочуть з всіх боків,
 І спішать назад до гурту,
 Аж трясуть ся головки..

Такою відважнішою мурашкою є пані бурмістрова місточка. Во-
 на перша робить візиту тітці Юрія, розповідає їй усяккі, звісно, самі
 огидливі новинки про своїх знайомих сусідок, але не може вивідати
 ся, хто така ота Люсі. „Товариство“ в містоку, бажаючи придивити ся
 ближше незнайомій панночці, устроює прогульку до поблизького ліска
 над Лабою. Автор в довшій та вельми гарній дігресії характеризує
 жите маломіських панночок.

Жовтокосі, синьоокі
 Донечки патріціїв
 Йдуть щасливі. Ся прогулька — тож і
 Для них празник. Кожний дотеп,
 Кожний найглупіший висказ
 Їх кавалерів приємних
 Покрива їх вдячний сміх.
 В їх пустім, мілкім житю
 День отсей — нова епоха;
 Будуть згадувать про нього
 Ось як: То було в два тижні
 Після тої то прогульки —
 І так далі. Бідні ви,
 Наші панночки-міщанки!

До штирнацятого року
 В коротеньких спідничках,
 З чесаним назад волосем
 Сидите в шкільних лавках
 Свого міста. Потім шлють вас
 По старому десь до Закуп
 До якихсь сестер побожних...
 Вже к Різдву матуся ваша
 Всім показує чистенько
 Писане „благожеланіє“
 Чистою німеччиною,
 А сама з утіх аж плаче.
 Там живе два роки доня,
 Відтам вже вертає в довгій,
 Старомодній сукні, волос
 Розчесавши над чолом,
 А дві коси з заду висять.
 Очи все у землю клонить, —
 Є й знаня в головці дрібка...
 Зараз їїх щаслива мати
 В світ веде. Йдуть до старости,
 До бурмістра, до всіх радних,
 До всіх тузів містових.
 Донечка так тиха, скромна,
 Мов фіялка. Мамця сьєє:
 Висловляєть ся без хиб
 Донечка в розмові з панством;
 Від монахинь привезла
 Образків святих копицю
 За пильність і обичайність;
 Дома все їй помагає
 Прать, варить і прасувати,
 Таткози на іменини
 Потаємно вишиває
 Різнобарвні пантофлі:
 По полудні так о пятій
 З молитовником іде
 Там за міст до тої церкви,
 І клячить у божім храмі
 Все аж геть по всій відправі
 Перед образом чудовним.
 За чверть року, за пів року
 Все те змінить ся помалу:
 Коси звикли; над чолом
 Волос з переду підтятий,
 Сукні шиті після моди;
 Образки святі роздєсть
 Своєчкам якимсь молодшим;

В храм лише в неділю ходить,
 Тай і то лиш для звичаю;
 Винайде приятельок,
 Що то з ними до двох неділь
 Заприсягне вічну приязнь,
 А за місяць їх покине;
 Має пам'ятник, де мусить
 Все вписать, що їй лучить ся.
 Та ось чемний вчитель танців
 Посвятив їйї в сю штуку,
 І раз в рік вона до Праги
 Йїде з мамою в заступи
 На студентський балъ. Читає
 Радю; щоб не призабути
 Манастирську науку,
 Мама випіше для неї
 «Gartenlaube»; при лектурі
 Часто плаче; Вернерову,
 Гаймбургову п'є жирає
 Так як мамочка колись
 Пожирала Марліттову.
 Із поетів рідних любить
 Тих що зна... Яблонський, Галек —
 Їїх любовні вірші часто
 Переписує в альбом
 В золоченім переплеті.
 Дві години денно шие
 Слюбную свою виправу
 Повна мрій і почутя;
 А над вечір спацерує
 Ринком враз з приятельками,
 Вилива свої бажання,
 Свої мрії — та не всі;
 Там на дні душі лежить
 Все герой якийсь: барон,
 Граф, вельможа, най хоч доктор
 Плятонічно покохає
 Сего, другого студента;
 Від залицянок та штурмів
 Маломиських Дон-Жуанів
 Береже їйї — не мати,
 Хоч як пильно ця пантрує —
 Але вроджена єї
 Хитрість.. Так літа минають.
 В двадцятім четвертім році
 Наші панвочки-мішанки
 Вянуть. Знають се самі,
 Сторонять від шуму, втіхи

В резігнації отрутій;
 Ходять знов на набоженства;
 Мов гадюки ті не люблять
 Тих подруг своїх молодших,
 Що цвітуть іще красою;
 Йїх язик, то пострах всьому
 Місту... А коли матуся
 Прозорлива і сама йїм
 Мужа винайде — пристануть,
 Доня скромна промїняє
 Всїх героїв своїх мрій
 На простенького якогось,
 Буденного буржуа,
 Ще й щаслива, що минула
 Зла судьба старої панни.
 І жиє... Замовкло серце,
 Та нараз почне стогнати.
 Хвилю ще його гамує,
 А відтак у першу стрічну
 Западню впада. Сумліне
 Не гризе єї — всї інші
 Поступають, бач, так само!
 Впрочім є вона прилична,
 Ввірцева хозяйка дому,
 Лад держить, про мужа дбає,
 І діток хова так добре,
 Як йїї ховала мати;
 Звільня тїє, і все місто
 Чтить йїї...

Ой, бідні ви,
 Намі панночки-міщанки,
 Давні любовці мої,
 Молодечої весни,
 Мої спомини поблідлі!

На тій прогульці Люсі в ліску стрічає бідного сухотника, студента, що живе в місточку дожидаючи певної смерті. Кожде его слово дихає озлобленем на те „порядне“ товариство, котре він знає наскрізь. Люсі з разу боїть ся слухати його, та пізнійше, здивавши його в міськім саду, вдає ся з ним у розмову і чує в серці щирю сімпатію до сего бідного, пропащого чоловіка.

Тимчасом зла доля настагає йїї в особі батька, що довідавши ся про місце єї пробування приходить сюди пішки, голосно розповідає всім, хто такий его дочка і, розуміє ся, від разу піднімає против бідної дівчини цілу ватагу маломіських моралістів і моралісток — тих самих, що в інтимних розмовах між собою уміють розповідати одні про других сотки найбрудніших історій. Особливо жінки і панни не наводять слів обурення. Клекіт его йде по цілїм місті. Юрій, що доси держав з партією пануючою, через се мусить перейти до опозиційної

партії, що в ту пору власне почала піднимати голову під назвою партії молодочеської.

Д. Махар обширно і йідко малює боротьбу партій старочеської і молодочеської в 70-тих роках на тлі того гнилого буржуазного життя в малім містечку. Коли маємо вірити поетови, то складові елементи обох парій майже нічим не різнять ся між собою. Особисті амбіції, криклива бляга — ось чого у молодочехів більше, ніж у старих; щирого дбання про народні інтереси, правдивої гуманности і чистоти у одних так само мало, як і у других. Що думка така не дуже далеко відбігла від правди се доказують знамениті публіцистичні праці проф. Масарика, про котрі може нам ще прийде ся говорити. Широкий малюнок виборчої боротьби, агітацій, зборів, промов на політичні теми заповнює другу половину поеми. Юрій кандидує на посла та рівночасно сватає ся на одній панночці з типу тих, які так йідко змалював поет в висше наведених устуні. Положене Люсі стає ся чим раз прикрійше, особливо коли Юрієви провідники его власної, опозиційної партії ставлять яко умову — віддалити від себе оту дівчину, що компромітує его дім. Правда, він зразу гордо відповідає, що ніхто не має права вмішувати ся в его хатні справи, але цинічні натяки і догадки его сопартійників, котрі ні за що не хочуть вірити, щоб він держав йійі дома як сестру, а не як щось інше, наводять його на думку справді поставити йійі в інше, понижуюче положене. Він хоче виконати сю думку, та чинить се в хвили, коли Люсі вернула з похорону бідного студента-сухотника і була до глубини душі розворушена тим, що бачила. Вона відтручує його, та один погляд в лице Юрієве, опоганене гідкою жагою, показує йійі, що в тім домі нема для неї більше місця. Вона як стій, не прощаючи ся ні с ким виходить, покидає дім і місто і вертає до Праги тою самою дорогою, куди недавно йїхала в таких рожевих надіях на нове, чисте житє. Ся піша подорож Люсі до Праги описана автором прекрасно. Доволікши ся під ніч до Праги Люсі спішить над Волтаву, щоби в єї хвилях закінчити житє, та не находить відваги кинути ся у воду і вертає назад до того поганого дому, з котрого не так давно була вийшла.

Отсе зміст Махарової поеми. Як бачимо, зміст простий, фабула не так то й нова, та про те треба признати, що локальний кольорит схеплений прекрасно і оповіданє робить вражінє повної правдивости. Головна краса поеми — то пейзажі; в йїх описуваню Махар завісїдги находить нові, свіжі і яркі фарби, малює наглядно, без пересади і без шаблоновости. Не менше гарні є й ті устуні, де Махар характеризує загалними рисами товариське і суспільне житє; ми подали в перекладі один такий уступ як наглядну пробу его таланту. Можна сказати, що ті устуні надають его поємі певне культурно-історичне значінє, бо в ній маємо змальований дуже бистрим обсерватором певний важкий момент в розвою чеської суспільности, розпат партійної боротьби між старочехами і молодочехами, боротьби, що швидко потому закінчила ся такою великою побїдою молодочехів. Автор сам зі своїми ідеалами і сїмпатїями стоїть осторїнь від обох партій, та хоч не відносить ся до них з холодним супокєм історика, а радше з обуренєм ідеалїста, то

про те в его малюнках стільки живої правди, стільки тонкого почуття такту і щирости, що певно ніхто не посміє бачити в них карикатури.

Як бачимо, Махар в повні оправдує вимоги повочасного натуралізму, що жадає від поета докладного і вірного обмальовання тла (milieu), т. є. природи і людей, серед котрих живуть і обертають ся его героїні. Та за те друга часть вимогів тої школи — глибокий і вірний аналіз психології поступків і конфліктів тих героїв, йи характерів, вдач і привичок виповнена д. Махаром досить — можна сказати навіть, дуже — слабо. Его героїня Люсі — натура зовсім пасивна і здаєть ся, страшно хитка; ми зрештою майже ani разу не маємо можности заглянути глибоше в єї душу. Навіть єї рішення — покинути дім Юрія — приходить так якось нагло, вона піддає ся йому так моментально, без боротьби, без найменшої проби остояти ся на місці (в чім Юрієва тітка була б йій вельми помічною), що ми могли б бачити в тій постанові каприз або утаєну охоту — вернути до давнього життя.

В Юрію хотів мабуть автор показати тип зблязованого чеського панича. Ми не сумніваємо ся, що такий тип є серед чеської молодіжі, та все таки мусимо сказати, що у Махара він вийшов доволі блідий, а подекуди навіть неватуральний. Особливо не до лица йому з тою ніби то йідкою, скептичною іронією, котру каже йому автор що хвиля проявляти, а котрої про те ми ніде не бачимо. Махар очевидн> пробувавав удати з него щось подібне до Пушкінового Онєгіна, та, звісно, не вдає, бо Онєгінів серед сучасної чеської суспільности нема. Так само батько Люсі, той піяк, бузний сучитель, що сам навмисно пхає свою дочку в пропасть, дуже живо нагадує Мармеладова в знаменитій повісті Достоевського „Преступленіє и наказаніє“, тільки без того глибоко-трагічного підкладу, котрий так сильно потрясає душу читача у Достоевського. Люсин батько у Махара, се по просту якась огидна почвара, що в душі читача будить тільки обридженє. Так само тільки обридженє будять і ті репрезентантки жіночої аристократії малого містечка, котрих спліткам та балаканям Махар посвятив чимало місця в своїй поемі. Ми не будемо сперечати ся з автором, чи так воно буває дійсно — чого в світі не буває! — та про те нам здаєть ся, ще малюнок его в тій точці односторонній, за мало артистичний, бо за мало бере людей як людей, в цілости, а за надто різко судить ййх з погляду партійного. Найсимпатичнішою вийшла фігура старушки тітки Юрія, та й вона тільки легенько нашкіцована, хоча нашкіцована майстерно.

Ще одна увага. Автор силував ся надати своїй поемі „модерний“ вигляд, суб'єктивну закраску. В тій цілі він в частих дігрессіях обертаєть ся особисто до читача, балакає з ним про різні речі, висказує свої рефлексії по породу таких чи інших слів та поступків дієвих осіб. Не знаю, як се кому подобаєть ся, і н. пр. критик Махарових творів у відєвській „Zeit“, др. Крейчі, бачить в тім якусь особливу тонкість і фінезію. Міні ті розмови з читачем видали ся по просту незносними, псували вражінє цілости. По мойому — се манєра і то манєра не нова і не щаслива. Се манєра романтична. Що йожна було зробити великого і сильного в тім напрямі, се зробив Байрон у своїм Дон Жуані. Та не забуваймо, що Байрон в дігрессії свого Дон Жуана вло-

жив усю свою душу, свою гігантську особистість і огнистий протест усього єго покоління супротив гнету реакції. Ані Пушкін у Онгіні, ані Словацький у Бенювськїм не здужали дорівняти тут Байронови, а Махар не може в тих дігресіях дорівняти навіть тим двом майстрам словянської поезії: ані єго філософічні, ані суспільні ані естетичні уваги, зложені в тих відскоках і промовах до читача, не мають того революційного розгону, тої елементарної сили виразу, щоб могли пірвати нас за собою і заставили нас забути про покинуте на хвилю пасмо оповідання. Субективна закраска тільки там робить вражінє, де є виразом дійсно великої, огнистої і сильної особистости, де та особистість прориває ся сама, мимо волі автора; де автор чинить се сам, сваволячи, там такі відскоки тільки псують цілість і лишают несмак.

Та про все те „Магдалена“ заслугоє на повну увагу не самої тільки чеської, а й загалом словянської публіки як одна з нечисленних в теперішній чеській поезії проб — малювати сучасне жите, як проба сміла з погляду на сюжет і на опозиційного духа, що ним наскрізь пропята. Щиро бажаємо авторови йти далі сею дорогою; вона і тільки вона, занехане всякої манєри і психологічне поглиблене типів можуть забезпечити йому безсмертне місце в історії чеської літератури.

Ів. Франко.

XXII. Ukraina irredenta.

Українське питання переходить в новіших часах дивні фази розвитку. Від коли при кінці XVI віку увія з Польщею, з разу політична, а далі й обрядова силою натуральної реакції кинула між Українців сильний фермент і збудила перші проблєски національного почуття, першу свідомість національних інтересів відрубних від інтересів польських (почутє відрубности від Московщини збудило ся і виступило досить різко вже в другій половині XVII віку), бачимо серед українського народу і серед української суспільности певне аналогічне, хоч не паралельне хвилюванє тої свідомости і того почуття. Серед інтелігенції (головно духовної і міщанської) після гарних розмахів кінця XVI і першої половини XVII віку бачимо певний відплив сил і духа, певне ослабінє в другій половині XVII віку; боротьба з польськими геґемоніями замахами скінчила ся остаточно побідою українського елементу. та для боротьби з такимиж замахами московськими у Українців не стало вже сили ані політичної далекоглядности. Історія української інтелігенції в XVIII віці, то історія єї ассиміляції з московською. Правда, почутє окремішности, навіть деякого локального патріотизму не вигасло, навіть Мазепинські традиції тліли подекуди, та почутє безсильности і анахронічности тих традицій було загальне.

В ту пору і українське простолоудє дійшло до тої самої мети, хоч троха іншою дорогою. Часи між люблинською унією а роком 1648 були добою найтяжшого ярма, найгіршого заповолення українського народа. Польський державний і суспільний лад, особливо на українській землі,

розвив ся тоді з повною силою, а характеристикою его було власне про-
 дуковане шляхетського панщинництва на основі мужицького поневолення.
 Було би хибно уявляти собі тодішню господарку як чисто патріар-
 хальну; господарка на таких колосальних маєтностях, як ті, що на
 Україні належали до Конецьпольських, Вишневецьких, Острожських і др.
 з самого свого заложення не могла бути ані чисто рільничою ані патрі-
 архальною. Нагромаджене сирих плодів у одних руках мусіло вироджу-
 вати початки промислу, тай сама продукція рільнича обчислена була
 не на домашню консумцію, а на вивіз. В загалі треба пригадати, що
 історія українського торгу вивозового трохи чи не старша від писа-
 ної історії українського політичного життя; про сей торг ми маємо
 звістки вже у арабських писателів IX і X віку, в договорах Олега
 і Ігоря з Візантією, в походах Святославових, в цілій історії Великого
 Новгороду і т. д. В першій половині XVII віку сей торг обнимав не
 тільки сирі продукти рільничі, такі як пшеницю, шкури, мід, дерево,
 віск, але і вироби промислові, такі як деготь, мід до питя і спирт.
 Гріш золотий і срібний не був рідким гостем не тільки в панських
 замку, але і в мужицькій хаті, — про се свідчить безліч золотих і срі-
 бних скарбів позакопуваних в українській землі, свідчать інвентарії,
 де визначувано повинности не тільки натурою (панщиною і продуктами),
 але й грошми. Нема сумніву, що значна часть сих домашніх промислів
 на Русі, яких решта доживають ще нині свого віку, як ось кошикар-
 ство, гончарство, колодійство, шаповальство, дегтярство, гонтарство,
 малярство і т. д. коли не почала ся, то власне розвила ся в ту пору
 до того ступня, в котрім нинішні знавці бачуть признаки доброго ста-
 рого стилю і доброї старої техніки. Можна сказати сміло, що Укра-
 їна — правда, під шляхетською нагайкою — починала тоді входити
 на шлях загально-європейської цивілізації і як би не сусідство Татар
 і не Хмельниччина, то певно, що нині була би що найменше йшла по-
 руч з економічним розвитком найпоступовіших німецьких провінцій.

Обставини зложили ся інакше. В хвили, коли для Німеччини скін-
 чила ся страшна 30-літня війна, розпочала ся в Україні 60-літня, далеко
 страшніша руїна, почала ся тріумфами про Жовтх Водах, Корсуні та
 Пилавцях, а скінчила ся побоїщем при Полтаві. В тій страшній огняній
 пробі українська свідомість народня у перве проявила ся в масах на-
 родніх — і се був цілий історичний плюс тих війн. Та на лихо, еконо-
 мічні і культурні підстави, на котрих ся свідомість могла б була скрі-
 пнути і розвинути ся, були до тла зруйновані війнами, край зuboжив, ви-
 люднив ся, опустів, а закінчене війни не принесло масам народнім
 майже ніякої полехми, а тільки дало їм інших, і не можна сказати
 щоб ліпших панів. Історія XVIII віку для українських мас народніх,
 то поступенне ослабляване свободного козацького елементу, ширене
 кріпацтва а рівночасно обкrojоване і притлумлюване автономії, початків
 просвіти народньої і всіх прав української окремішности. Московська
 „плеть“ була так само дошкульна, як польська нагайка, та тільки гнала
 українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню тем-
 ноти і застою. От тим то не диво, що свідомість національна і полі-
 тична серед мас українського народа падає, що обсяг его інтересів

звужує ся до границі власної хати, власної громади, що розумінє державного устрою стає ся так само мітологією, як релігія, як примітивне розумінє природи.

Та от при кінці XVIII віку Польща падає, часть українського народу входить в склад одної з великих держав європейських, в склад держави по зверхньому вигляду німецької, та зложеної з різних народностей, переважно німецьких. Політичне значінє сего факту де в чому перецінено нашими істориками — мабуть на те, щоб донекти Полякам. Австрія на разі, через пів століття, ні в чім не поліпшила політичного стану нашого народу, не дала йому ані одної такої свободи, як і б він не мав за часів Польщі хоч би в формі привілеїв (нпр. Ставропігія). Вона навіть не дала йому тривалих підвалин просвіти на національнім ґрунті — на се треба було чекати аж до 1848 року. Те саме треба сказати й про соціальне значінє захоплення Галичини Австрією. Се ще велике питання, чи мужик зискав щонебудь від опіки австрійських цісарів, від їх пераз гуманних та майже завжди панервних патентів. Одно можна сказати: панщинні тягарі, що давнійше регулювали ся звичаєм, вераз добровільними загодами між паном і громадою, пераз були хвелево побільшувані, то знов зменшувались, тепер були списані і системізовані, так що мужик міг надіятися їх побільшення, проти котрого цісарські патенти були слабою охороною, але їх зменшення не міг надіятися ні в якім разі. Правда, мужик одержав дев'яту воду на кісілі правної охорони, та за те мусів давати рекрута і оплачувати бюрократичну машину, імпортовану, ворожу інтересам краю, здирливу і зарозумілу на свою нібито цивілізаторську місію. Досить прочитати описи подорожів по Галичині тодішніх німецьких учених і публіцистів, як Краттера, Гакета і др., щоб переконатися, з якою погордою відносили ся вони до людности, її способу життя і традицій. Тож не диво, що ті цивілізатори касуючи наші монастирі, возами продавали жидам на завиванє масла старі книги та рукописі, перетоплювали старі пам'ятки золотництва, марнували все те, чого вистости не вміли оцінити.

І дармо було б думати, що Галичина зискала що небудь, чи то культурно через зближенє до таких країв, як Чехія та Ракуса, чи економічно через зближенє до великих центрів європейського торгу. Не забуваймо, що майже до самого 1848 року, а то й геть іще по за той рік Австрія систематично душила і руйнувала в Галичині початки промислу і фабрик, так, що в р. 1772 було їх у нас більше, ніж в 1848. Австрія свідомо сприяла розвій економічної самодіяльности в Галичині, щоб мати місце відбуту для фабричних продуктів інших провінцій; на се давно вказують польські писателі, та наші історики, заняті переважно питаннями національними, на сей бік справи не звертають уваги. В усякім разі важно те, що за 50 літ життя під „європейською“ Австрією руський народ, беручи загально, не зробив ані кроку наперед в цивілізації, не підняв ся до зрозуміння того, хто він і які єго інтереси, не вийшов по за глухе відчуванє своєї кривди, по за глуху ненависть до своїх гнобителів-панів, мандаторів (се були на половину цісарські урядники!) та економів. Русини застелювали своїми трупами всі побоєнища австрійські в наполеонських війнах — чи лишилася хоч одна згадка в пісні народній про ті війни? І як би не

оповідане „Сави із Підгіря“, звіршоване Могильницьким, то люде не обзнайомлені зі спеціальною історією австрійської армії і поодиноких єї полків, могли б і не знати, чи воювали Русини в тих війнах. Що й інтелігенція руська, нечисленна, вбога, вихована по бюрократичному, в ту пору або зрікала ся своєї руськості і робила ся Німцями та Поляками, або хитала ся в поглядах на суть своєї національності не знаючи, куди похилити ся, се показав д. Коцовський в своїй книжці про Шашкевича, хоча єго увагам треба би більше систематичного порядку, тай сам матеріал тепер можна би значно поповнити новими даними.

Тільки з 1848 роком починає ся нова доба в житю галицької Руси; те, що було доси, то були в найліпшій разі проби відродження, були мрії, бажання, була по троха й агітація. Тільки знесенє панщини і наданє політичної свободи дало можливість дійсного життя для нації, котрої ядром були мужики. І ми бачимо, що й у історії свідомости народньої сей рік становить епоху. Знесенє панщини, війна з Комутом, похід Москалів на Угорщину — се живі теми пісень і оповідань народніх і доси. І ся свідомість народня від 1848 року вже не перериває ся, а противно, дужшає, хоч, звісно, дуже помалу. Від тогож року починає ся й серед руської інтелігенції ширше духове житє, і по десяти літах хитання та непевности чільна часть руської інтелігенції вяснює для себе питає про те, до якої національності ми належимо; ще цілих 10 літ треба було до вясненя питає, що властиво становить суть тої народности і яку властиво ціль має русько-українське відродженє; коли ще по 1848 році Зубрицький з погордою писав про „язик пастухов“, до котрого він не хоче знижувати своїх благородних уст, то молоді Українці 70-тих років признали власне тих „пастухов“, т. є. мужиків, головною основою нації, проклямували голосно думку, що і язик, література і цивілізація не на що, а на те, щоб служити тим пастухам, допомогти їм здобути собі свободне людське житє на рівні з другими людьми, і що інакше всі ті гарні речі будуть пустою забавкою або мертвою мумією а не чимсь таким, що би варто було праці і заходів розумного чоловіка. Від тоді справа русько-українського відродження в Галичині стала твердо і безповоротно на ясній і широкій дорозі. Приложєне утилітарного прінципу до всіх здобутків цивілізації змусило молоду інтелігенцію замість давнійшого широко скачучого ділеттанства сконцентрувати увагу на те, чого поперед усього потрібно для народа, значить, і на просвіту народню, на пізнанє економічного, соціального і духового стану народа, на освідомлюванє того народа в єго національних, політичних і горожанських правах.

Можна сміло сказати, що всі оті ідеї і напями були би на галицькій Руси вирости й самі, без ніяких посторонніх впливів; та не менше певне й те, що при загальній слабосилості галицько-руського розвою на їх зріст потрібно би було не 50, а зі 100 літ, як би не сильний прилив оживляючих ідей з України що під Росією. Ми можемо розрізнити три фази, три ступні тих впливів, відповідні до розвою Українства в Росії. Перша фаза починає ся з 20-тих років і тягне ся до початку 50-тих. До Галичини доходять в тім часі писавя Ко-

гляревського, Квітки Максимовича і др., їх мова подобається Галичанам, їх твори переписують, перероблюють; талановитіші Галичани пробують і собі складати твори на подобу українських, та ніхто з них, з винятком Шашкевича, та може ще Моха і Кобринського (автора книжечки: „Спосіб борзо вучити читати“ 1842 р.) не здає собі докладно справи в того, для кого має служити та література, яка має бути остаточно її мета. Народ робив панщину і був темний, духовенство руське в переважній масі було сполонізоване і жило в добрій приязні з маждаторами панських маєтків та іншими офіціалістами (гл. Спомини о. Гладилевича з р. 1846, в Записках наук тов. ім. Шевченка), а хіба де в кого з Русинів будилося почуте національної відрубності в першій лінії на тлі ненависті до Поляків (головно під впливом писань Зубрицького „Rys dziejów narodu ruskiego“ 1839 і Kronika miasta Lwowa). Та ані у Зубрицького ані у Головацького ані загалом ні у кого з Русинів до 1848 р. ми не находимо нічого, що би можна назвати виразною суспільно-політичною програмою, бо така програма можлива тільки там, де люде свідомі свої духової і матеріальної сили, свідомі того, що можуть щось зробити, що їх голос має у других якусь вагу. Такої свідомості у жадного галицького Русина до 1848 року не могло бути, і для того навіть найсміліша політична маніфестація, на яку здобувся гал. Русин перед скасуванням панщини, памфлет Головацького „Zustände der Russinen“, по за рекримінації та побожні бажання не підносять ся до сформування якої небудь програми діяльності Русинів хоч би в найближшій будучині. З кожної стрічки сего інтересного твору віє на нас сумовите почуття, що автор його лише сам, думає сам, злить ся сам і з всім тим навіть мусить крити ся, а в таких разі шов і думати про яку небудь програму? І для кого? І с ким?

І 1848 рік не багато поправив діло. Правда, народня маса віддихнула свободніше, народня свідомість підняла ся вище, та витворений попередніми літами розділ між мужиком і інтелігенцією руською не зменшив ся. Характер усього руху, що не виріс на нашім ґрунті органічно, а звів ся над Галичиною мов західний вихор, мав те до себе, що на галицькій Руси на якийсь час витворив ілюзію якоїсь ерократичної суспільності, ілюзію нації-попівства з приціпкою — мужицтвом. Ця ілюзія має в історії свою назву — святоюрства. Була се карикатура польської шляхетчини, польський шляхетський дух прищеплений на руську дичку; там шляхта вважала себе цілою нацією, а тут духовенство, котрому в 1848 році вдало ся в Галичині відіграти певну, в его очах дуже тонко-політичну, а в очах історії далеко непочесну роль. Ця ерократична ілюзія помімо всієї своєї дивовижности пережила у нас звыш 20 літ і навіть доси не загинула до решти. Не диво, що і в 1848 р. і в найблизших по нім роках ані з України ані ні відки інде не могли до нас дійти ніякі такі впливи, що були не до вподоби тій — бачилось, всевладній ерокрації, тій володарці над тілом і душею народа. Не диво, що до нас не дійшли ідеї Кирило-Методіївського брацтва, що імя Шевченка тільки раз принагідно згадає було на зїїзді руських „учених“ 1848, а поезії его аж до 1859 р. не були в Галичині нікому звісні. В 50-тих роках із творів другого геніяльного Українця Гоголя тільки один „Тарас Бульба“ прийняв ся в

Галичині, був перекладений, тай то не здобув собі ширшої популярності, лежав десятками літ на складі в книгарні Ставропігійській. В 50-тих роках Галичани цофнули ся в зад навіть по за літературну школу Котляревського, а то навіть по за Захарію Копистенського та Івана Вишенського (порівнай нпр. теологічні та історичні трактати Малиновського та Петрушевича з погляду на мову, на живість та ясність викладу, а навіть на методичність і уклад цілості з Палінодією, з Треносом Смотрицького або з Апокрізісом Бронського!)

На Україні тимчасом розвій ішов троха відмінною дорогою. Від часу Петрової реформи Росія війшла в більше безпосередні і живі зносини з найпоступовішими країнами Європи Німеччиною, Голандією і Францією, ніж її коли небудь мала Україна. Коли в XVIII віці на Україні помалу йшло і збільшувало ся закріпощуване і отемнюване широких мас народніх, то укр. інтелігенція, русифікуючись, все таки набирала рівночасно й європейської освіти і європейських поступових ідей. Часи Катерини II — часи галломанії, та разом з тим часи вольтерянства і мартінізму, т. є. вільнодумства не тільки релігійного, а й соціального та політичного. І коли при Наполеоні Французи зустріли ся з Росіянами на побоевищах, а далі 1812 р. зложили їм пам'ятну візиту в їх власній хаті, то найшли народ зовсім неподібний до свого, але генералів і полководців — майже таких самих Французів, як і вони самі (згадаймо Чічагова, що вмер „англійським горожанином“ Багратіона, Ростопчина і др.). Було б дуже не мудро думат, що Росіяне брали від Французів тільки стрій, манери, мову; брали й дещо більше, обік смішного й гидкого брали чимало й здорового та світлого. В часі Наполеонівських війн, а може й ще перед ними прийшло до Росії вільнодумарство з его чудернацькими обрядами, та живим почутем міжнародної спільности людей звязаних одною гуманною ідеєю. Та обік вільнодумарських лож і в звязку з ними швидко повстає думка про волю політичну, про основний перестрій внутрішній Росії, повстає „Общество Соединенныхъ Славянъ“ а далі велика конспірація Пестеля, Рилєєва, Бестужева та Муравєва Аюстола. Ті товариства і змови захопували широкі круги інтелігенції і находили особливо податний ґрунт на Україні, найпаче лівобережній, де найбільше ще живі були традиції козацької автономії. Цікавим документом того, як амальгамували ся ті ідеї одні з другими і витворили особливий погляд на українську минувшину, є „Історія Руссов“, написана Українцем Полетиком. Упадок конспірації 1825 р. і Миколайівська реакція не могли вбити того нового, європейського духа, прищепленого на російський ґрунт. Він пробіскував у творах Грибоєдова, Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Іскандера-Герцена, в критиках Белінського, в наукових працях Воткіна, Грановського і товаришів кружка Станкевича, а в 40-вих роках ожив з новою силою в цілій плеяді великих писателів та поетів таких як Тургенєв, Гончаров, Глігорович, Достоевський, Некрасов, за котрими пішли далі Толстой, Островський, Щедрин і др. В діяльності тих великих писателів, особливо „людей сорокових років“ треба мати на увазі не саму тільки літературну школу, але більш або менш укриту політичну думку, котра кермувала ними при виборі тем і напряду праці, котра піддала Тургенєву ідею „Защи-

сок охотинка", ядро відбила ся в Герценових Листах із за границі, а остаточно повела Герцена, Огарьова, Бакуніна, а на половину й Тургенева на житє за границею Росії. Правда, політичні ідеали у сих людей не ставили ся і не формулували ся досить ясно, та за те ідеали особистої волі і гуманности були для них святі і дорогі над усе.

Цікаве явище. Коли давнїйше, від часів Катерини, в кожнім гурті писателів і діячів російських між пайпоступовїйшими бачимо родовитих Українців (згадаймо Канїста автора „Ябеди“, Каразина основателя Харківського університету, повістярів Погорільського і Наріжчого, поета Гнїдича, а парешті Гоголя), то між плеядою рос. писателів 40-вих років виднїйших Українців нема. Натомість ціла плеяда українських писателів і діячів (без огляду на те, чи вони пишуть по українськи чи по російськи) формує ся довкола Шевченка і служить місцевим українським справам (найдемо там і Великоруса Срезневського). І серед сеї групи будить ся думка політична і находити вираз в програмі Кирило-Мефодїївського братства. Цікаво, що в порівнаню до думок російських лібералів і радикалів думки братчиків про волю людини, особливо про визвіль кріпаків були не менше радикальні і виразні, та обік сего ми знаходимо тут далеко виразнїйшу думку політичну про волю національности і про федеральний звязок усеї Словянщини, думку подібну до тої, яку в р. 1848 піднімав на словянськїм зїїзді в Празі Бакунін, та від якої і сам він і інші радикали російські в пізнійших роках геть відбігли. Правда, сеї першїй проблемі широкої самосвідомости мусїли Українці відплатити дуже тяжко і урядові репресалії не тільки заглушили дальший розвій думок братчиків на довгі літа, але, що сумнїйше, у самих братчиків, навіть таких як Костомаров, викликали певну внутрішню реакцію, так що думки ті в значній мірі полишили ся в сфері теорії і не зробили ся живою народньою програмою українського народа або хоч би тільки невеличкої меншости української інтелігенції. От тим то й на Галичину вони не мали впливу безпосереднього і то власне в ту пору, коли тут люде мусїли оглядати ся за програмою національною

Та про те думки Кир. М. Бр. мали вплив на Галичину і то вплив великий, хоч о бїльше як 10 літ спізнених. Вони дійшли до нас в тїй формі, яку їм дав у своїх гворах Шевченко, в формі поетичній і, що ще гірше, разом з такими творами Шевченка, де виказували ся думки відмінні, менче повні і менче ясні. Правда, майже рівночасно з творами Шевченка до нас дійшли й інші, пізнійші писаня братчиків: історичні монографії Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, Основа, твори Марка Вовчка. Та основні думки КМБ. в тих писанях хоч були, без сумніву, але були сховані доволі глибоко, а що найгірше, політичні думки КМБ. в них зовсім не виказували ся, а й соціальні думки, особливо по фактичїм знесеню кріпацтва, виходили на якусь не дуже виразну філантропію, починали ся і кінчили ся словами Шевченковими: „Обміїтеж, брати мої, найменшого брата“. Слова гарні, коли в них вложити свідомість цілої програми праці для добра того найменшого брата, та без такої свідомости зовсім пуста фраза.

Ідеї КМБ., проціджені крізь твори Шевченка, Основу та пізнїйші беллетристичні, історичні та етнографічні писаня братчиків —

Кирило-
Мефод
108-2

от се зміст тої другої фази впливу української інтелігенції на галицьку, що характеризує у нас 60-ті роки і дала початок сторонництву пародовців у Галичині. Двигачем українського впливу в Галичині в ту пору був Куліш, людина великої спосібности, великої праці і заслуги, та не тверда власне в тім, чого найбільше треба було для Галичан, в поглядах на суть національности і на суть цивілізації. Особисті вподоби дуже часто затемнювали у него програмові справи, абстрактні думки заставляли його забувати про живих людей і їх живі потреби. Доктринер з виглядом реального політика, ділетант-поет з виглядом практичного діяча, ділетант учений з величезним самолюб'єм був Куліш менш усього спосібний до провадження таких примітивних, у всякім розвою запізневих людей, якими були інтелігентні Галичани. От тим то й не диво, що в зносинах з Галичаною він не здобув нічого крім довгого ряду розчарувань, а те, що за той час усіх передати Галичинам із свого ідейного арсеналу, остаточно ті самі Галичани обернули против него самого. Та про те ся фаза принесла й деякі і то не маловажні користи для Галичини, посунула розвій галицько-руської інтелігенції значно наперед. Уже одно те, що вона безповоротно рішила побіду народної мови над старим галицьким макаронізмом, що значні ряди світської інтелігенції привернула до українсько-руської національности і тим зробила значний матеріальний підриг у аристократичній святоюрській ілюзії. Та по за тими основними фактами не хибло й інших: молода інтелігенція, власне йдучи за покликом Шевченка, почала сяк чи так вияснявати собі програму діяльности, вияснявати свої відносини до святоюрства, до Поляків, до власного народу і его потреб. Було в тих пробах чимало невпевности, хитання та „безпрограмовости“, як колись називав її й Ю. Левіцький, та було дещо й такого, що не хиталося і не похиталося так швидко, що лягло в основу й дальшого розвитку. Безсторонній історик мусить се признати, хоча 60-ті роки нашого розвою ждуть ще і довго ждуть на свого історика.

„Основа“ і ті українофільські видання, що групувалися довкола неї, в Росії по своїм ідеям були запізнені о півтора десятка літ, їм треба б було появлятися в 40-вих роках. Тоді, коли вони появилися, російська, а з нею разом і чільна українська інтелігенція пішла вже значно наперед і з погляду на ідеї і з погляду на літературну школу. Не диво, що „Основа“ могла бути національним „откровінієм“ для Галичини, але не була ним для України, не збудила в ній такого ентузіазму, як би треба було надіятися і швидко вналя. Те, що наступило по її упадку, належить до найсумніших карт в історії нашого національного розвою. Чільна частина укр інтелігенції, особливо молодіж, разом з молодіжжю російською, рвалася наперед до ширшої політичної діяльности, переходила різними фазами соціалізму, бунтарства, хвадження між народом, пропаганди політичної революції, а за той час старші покоління Українців, навіть бувші братчики КМБ, ідейно йшли в зад та в зад, поки не дійшли до ідей безполітичної культури та абстрактного українофільства.

Роки 70-ті і 80-ті в історії української свідомости були і назажди лишаться часом переважного впливу М. П. Драгоманова. Для

тих 20-ти літ він є характеристикою, хоча, звісно, вплив его праці і думок тривати не далеко довше і вийде в великій часті як основа всякого будучого програму роботи на українським ґрунті. Натура вимково суцільна, многостороння та енергічна, він пройшовши в молодих літах усю ту ідейну школу, яку проходила російська молодіж від Бєліньського до „Колокола“ вчасно почав шукати для себе практичної діяльності такої, котра б дала в собі ті поступові ідеї з національним українським ґрунтом. При російських порядках таке шуканє мусіло довести до трагічного кінця. Всею душею поступовий Європейець, чоловік, котрого нпр. бомбардоване Парижа зворушувало до гірких слів, Драгоманов був zarazом щирим Українцем, що відчував вельми живо свій кровний зв'язок з Україною, знав єї всю від краю до краю, любив єї не як абстракцію, не як термін географічний, не як ефективний полк в роді Кулішівського „від Кубана до Есмані“, а любив у єї конкретних житєвих проявах, любив єї народ починаючи від своїх Полтавців а кінчаючи „пораненим братом“, бідним, занедбаним угорським Русиним. В особі Драгоманова побачили ми, побачила Европа перший раз новий тип — свідомого Європейця і не менше свідомого Українця. Можна сказати, що головна часть писаня Драгоманова, а особливо его знамениті критично-публіцистичні статті такі як „Историческая Польша і великорусская демократія“, „Вільна спілка“, „Чудацькі думки“, „Листи на наддніпрянську Україну“ були не чим, як мотивуванєм, вияснюванєм єї синтезу — свідомого, поступового європейства і разом з тим свідомого українства. Здобутком тих его праць був рух української молодіжи в 70-тих і 80-тих роках а остаточно повстанє русько-української радикальної партії.

Для того, хто колись буде займатися оцінкою діяльності Драгоманова, інтересно буде прослідити повільну та консеквентну еволюцію его поглядів на українську національну самостійність. Як писатель політичний і критик Драгоманов виступив з окликом: література великоруська для Великорусів, українська для Українців, а російська спільна інтелігентним верствам обох націй. В основі єї думки богато правди, та толкуючи єї як категоричний імператив доходить ся до абсурдів. От тим то Драгоманов з часом, під впливом нових фактів, звільна обмежував єї з одного боку на боротьбу против усякої національної ексклюзивності, против ширеня національної ненависті і шовінізму, а з дру ого боку признавав, що інтелігентна література на українській мові залежить від натуральної еволюції укр. нації і мусить повстати тоді, коли в ній настане потреба (як ось тепер у Галичині), та поки що основою літературної діяльності свідомих Українців повинна бути література популярна, конечна для просвіти укр. мас народніх.

Аналогічну еволюцію переходили думки Драгоманова також що до питання про політичну самостійність України. В 70-тих, ба і в 90-тих роках він горячо протестував против тих, хто закидав російським Українцям політичний сепаратизм, протестував против „Моск. Вѣдомостей“ Каткова так само як і против укр. сепаратизму в австрєфільською закраскою ширеного львівською „Правдою“ О. Барвінського. Він дорожив державною цілістю Росії, вбачаючи в ній сильну заперу

*Висновок
Росії
ідея
політична*

проти панітерманізму, та з другого боку бажав такого внутрішнього перестрою Росії, котрий би відповідав его європейським ідеям про права людини, про самоуправу корпорацій, громад і кантонів. Виходячи з принципу утилітарності він в проєкті всеросійської політичної програми „Вільна спілка“ не клав надто великої ваги на національність, а більшу вагу на культурні і економічні потреби громад і територій. В „Чудацьких думках“ і „Листах на Наддніпр. Україну“ він і тут поробив значні концесії розбуженому напорови національного почуття: коли почуте те стане силою, то воно здобуде собі стільки політичного ґрунту, скільки зможе, політична самостійність стане тоді питанням часу; форма, в якій буде досягнена та самостійність, буде тільки питанням політичного опортунізму.

Великий, елементарний вплив думок Драгоманова найліпше видно на таких людях, котрі на словах від него відхрещують ся, вважають його репрезентантом застарілих доктрин а себе далеко поступовійшими і консеквентнішими від него. До таких належать русько-українські соціалдемократи та „консеквентні“ Марксісти. Їх змагання — погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом, марксієвський „матеріалістичний світогляд“ з даними української історії — се велими займаючий образ ферментації, яку викликали у нас думки пропеговані Драгомановим. Бож не забуваймо, що й соціалістами ті люди поробили ся в значній частині під впливом Драгоманова, і українського націоналізму нассали ся обік Шевченка головою з его писань.

*Цяк
вже*

В останніх роках вийшли дві брошури, котрих автори займають ся українським національним питанням з погляду доктрин соціальної демократії. Одна брошура написана по російськи, видана в Києву і присвячена автором „другому зйздові русько української радикальної партії“, має титул „О безвыходности украинского социализма“, друга ж написана членом тої самої русько-української радикальної партії Юліаном Бачинським, має титул „Україна irredenta (по поводу еміграції). Суспільно політичний ескіз“. Автор „Безвыходности“ опираючи ся на дані економічного розвитку і соціалдемократичнім толкованню тих даних доказує з незвичайним жаром, що українська нація не існує, не може і не повинна існувати, що всі заходи українофілів і націоналістів, щоби єї витворити — пуста і з поступового погляду шкідлива, ретроградна забавка. Ю. Бачинський опираючи ся на тих самих даних і на тій самій філософії доказує, що Україна не тільки існує, але мусить швидше чи пізнійше стати ся самостійною державою, витворити свою літературу і штуку, зукраїнічити всі ріжнородні елементи на своїй території а бодай ескупити їх довкола спеціальних українських інтересів економічних. Після автора „Безвыходности“ український народ нічого так горячо не бажає, як зілляти ся з Москалями в одну народність і через те присвоїти собі відразу всі здобутки московської просвіти; після Ю. Бачинського, по виборенню політичної волі власне Україна буде найбільшим ворогом єдності з Росією, бо єї економічні інтереси будуть на тій єдності найбільше терпіти; за то Польща, що нині явно і тайно рве ся геть від Росії, тоді в ім'я економічних інтересів буде головною підпорою рос. єдності і рос. централізму.

Як бачимо, вийшовши з одної і тої самої точки і йдучи одною стежкою, оба автори розійшлися в діаметрально протилежні напрями і дійшли до зовсім протилежних висновків: що у одного біле, те у другого чорне і на оборот.

Я не буду тут докопуватися причини цієї суперечності; може ще прийде коли нагода до докладнішої розмови на ту тему. Тут тільки замічу загально, що така повна і ярка суперечність у здобутках досягнених при однакових методи праці і спільній вихідній точці повинна би у обох авторів зміцнити почуте скромності, збільшити скептичний погляд на ті доктрини і ті методи, що доводять до таких суперечних здобутків. А поки що скажу кілька слів про саму брошуру Ю. Бачинського. Брошура написана з безперечним талантом і свідчить про те, що автор чимало думав, не до одного й додумався, хоча думане його більш абстрактно-логічне, ніж еволюційно-історичне. Він щасливий, бо бачить перед собою „прості факти“ (стр. 123) і може з них сміло висновувати прості внески; історик-еволюціоніст знає добре, що ніяких простих фактів нема, що кождий факт — се здобуток неозначеного числа інших фактів і всякий внесок з минулих фактів на будучі факти є заключуване з мало звісного на менше звісне.

Коли вірити авторови, то метою його праці було (гл. стор. 120 до 123) „подати властиву причину еміграції і відслонити будучність, яка чекає українську націю“. Для цієї цілі він мусів „насамперед розв'язати фактичний стан теперішньої України і віднайти дорогу, по котрій піде її дальший розвій“. В одній половині автор виповнив своє завдання — припускаю, що дуже добре. Се є власне та половина, що відслонює будучину України і дороги, якими піде її розвій. Припускаю, що ця частина авторової праці виповнена дуже добре; міні особисто вона дуже подобається, бо на лихо собі я не можу тут ані крихіточки нічого сконтролювати. Будучину України, Польщі, Росії, Австрії і т. д. автор знає дуже добре, та за то минувшину і теперішній стан тих країв знає далеко слабше, а то й зовсім слабо. Коли у автора є претенсія, що він виповнив і першу частину завдання, т. є. пізнання фактичного стану України, а навіть пізнання того явища, про яке він узяв ся говорити, т. є. галицько-руської еміграції, то він дуже помиляється. Над еміграцією він навіть не застановлюється ближше, се для него „простий факт“, котрий значить не більше і не менше, як те, що наш „мужик упав, спролетарізувався і не маючи у себе дома захисту тікає далеко в чужі світи“. Як жеж далеко сим словам до фактичної правди! Правда, якась частина мужиків-пролетаріїв в 1893 році бігла до Росії, та се був тільки один момент в історії нашої еміграції і то момент без тривких наслідків. А загалом можна сказати, що мужик-пролетарій як де інде, так і у нас майже не емігрує, а емігрує середній або і заможніший троха господар, не такий, що вже не має захисту дома, а такий, що ще його має, але рівночасно має дітей і бажає забезпечити їм ліпшу долю. Автор дивиться — знов абстрактно-логічним способом на галицьку еміграцію як на щось таке, що є тільки в Галичині і чому нема аналогів в других краях, де емігрує зарівно мужик як і фабричний робітник, ремісник, купець, інтелігент. Автор без ніякої майже оговорки оперує соціалдемократичними термінами „буржуазія“,

„пролетаріат“, так немов би ті соціальні типи в Галичині виступали так чисто, як у Марксовім „Капіталі“. За проводом Енгельса та Кауцкго автор викладає „матеріалістичний світогляд“, в котрім знаходять ся готові формули для вияснення найсложніших явищ історичних: релігія — се витвір буржуазії, національність — се витвір буржуазії, національна держава — се витвір буржуазії і т. д. А все се залежить від форми продукції, є тільки єї виразом. Бодай то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок — і чоловік кований на всі чотири ноги, по просту бері тай мудрість ложкою черпай. А що найцінніше, так се те, що при помочи сего світогляду вся будущина відкрита перед тобою мов на долоні. Приємно поговорити з таким чоловіком. Тільки не треба занадто запускати ся з ним у історичні та статистичні дискусії, а то нема-нема, тай почувеш від него такі твердження, як те, що „хронічний голод розбив у Росії мужицтво“ (стор. 64), або що Конгресова Польща, Московщина і Україна „плекають як раз одні і ті самі галузі продукції, а до того продукція їх не стоїть на однаковім степені розвитку, найсильніше розвинений промисл польський, найслабше український“ (стор. 73). Не бійте ся, автор ані словом не заікнув ся, які се ті „одні і ті самі галузі промислу“ плекає Конгресівка, Московщина і Україна; для него досить сконстатувати „простий факт“, хоча би сей простий факт був і простою нісенітницею. Аджеж цукроварство, так могутчо розвите на Україні, що може рівняти ся з чільними цукроварними країнами в західній Європі, не стоїть так високо ані в Конгресівці ані в центральній Росії власне для того, що український ґрунт і клімат йому сприяє, а в таких краях ні. Так само Конгресівка і Московщина не можуть конкурувати з Україною на полі шовководства, добування камяного вугля, рибних промислів, годівлі тонкорунних овець і сукоництва; се остатнє поки що переважає ще в Конгресівці завдяки німецьким капіталам, та нема ніякого сумніву, що Україна (беручи сей термін географічно) переможе в конкуренційній боротьбі, бо має до сего більші шанси в своїм кліматі, в багатстві і доброті камяного вугля і безмірних стєнах пригожих для випасу величезних стад овець. Як бачимо „промисл“ так само як і все інше в економічному житю не є „простим фактом“, а вимагає деталного дослїду, поки можна щось сказати про „дороги, якими піде єго розвиї“.

Я не думаю вхидити в подрібний розбїр брошури Ю. Бачинського. Для мене вона важна як факт нашого політичного житя, як прояв національного почутя і національної свідомости, хоч прояв сей і прибраний на разі в доктрінерську тогу. Будь що будь, є се перша на галицько-руськім ґрунті проба синтезу певних поглядів і наукового обставлення того, що автор відчув яко потребу свого розуму і своєї душі. Може прогрішу ся против матеріалістичного світогляду, коли скажу, що такі потреби так само як і потреби житя матеріального родять великі історичні події. А раз відчута буде — у кого в національних, у кого в економічних причин — потреба політичної самостійности України, то справа ся вїйде на порядок дневний політичного житя Європи і не зїйде з него, поки не осушить ся. Звісно, термін „політична самостійність“ не треба розуміти зараз як цілковитий сепаратїзм від

Автом.
Галицька
1907
51701
-1908

✓

Росії, як konieczність сотворення окремої української держави. Політична самостійність можлива і в звязку з Росією, при федеральнім її устрою. До такого устрою пруть власне факти економічного життя, хоч би те, чого не хотів добачити Ю. Бачинський, що промисли різних територій Росії доповнюють себе взаємно, а коли між ними де в яких гадузях іде боротьба, то головню між промислами Конгресівки і Московщини, а далеко менше між сими двома і Україною. Власне задля того, що вважаю брошуру Ю. Бачинського більше проявом національної свідомости української, ніж науковим викладом порушень в її питань, я й попробував у придовгій вступі до її обговорення подати від себе коротенький і певню недостаточний парис еволюції нашої національної свідомости, особливо в Галичині. В історії тої еволюції брошура Ю. Бачинського певню займе видне місце. До автора її нехай міні буде вільно обернути ся з бажанем, щоб він не покидав праці в тім напрямі. Я не сумніваю ся, що сам він швидко виросте в соціально-демократичного, простолінійного доктринерства, що власть ся в стараннійшій студії над конкретними фактами. При безсумнівнім таланті, який видно в тій першій его пробі, при бистроті обсервації і звичці окидати оком широкі горизонти думок і життя (се безсумнівна користь соціалістичної школи) ми можемо від него надіяти ся що раз ціннійших і доарійльших праць.

Ів. Франко.

Поправки й додатки до споминів про Н. К. Сигіду.

В статі про Н. К. Сигіду, що надрукована више, зайшли деякі помилки з вини корректора, та є й деякі неточности, в котрих винні мабуть неповні інформації автора. Зібравши звістки про се діло від людей близько з ним знайомих, ми додаємо от що. На стр. 458 через наш недогляд назва Лизавети Ковальської переіменена на Ковалевську, а се дає привід уважати її за одну людину з тою Ковалевською, про яку згадуєть ся на стр. 459 і 460. Тимчасом се дві окремі особи. Лизавета Ковальська (Українка з Харківщини) була першою причиною цілої трагічної історії, та посаджена з розказу Корфа в запечатану тюрму в Верхнеудинську, не брала і не могла брати ніякого уділу в дальшій ході справи. Марія-ж Ковалевська (також Українка з Києва) вмерла від отрути разом з Сигідом.

Не ясним у автора споминів лишив ся деталь про ту кримінальну тюрму, в яку перевели з разу Сигіду, а далі трьох її товаришок. Треба додати, що політичних в'язнів у Росії держать окремо від звичайних криміналістів. На Карі (се така річка, здовж котрої побудовані тюрми), політичні каторжники ці ту пору сиділи в будинку тзв. гауптвахти; в нутрі будинку вони мали повну волю робити, що хотіли, мали бібліотеку, одержували газети і листи, писали і висилали листи (звісно, через руки начальства), а тільки не вільно їм було риходити по за огорожу дому. Тюрма політичних каторжників мужчин находила ся оподалік від гауптвахти, так само як і тюрма, де сиділи звичайні каторжники; дістати ся з політичної тюрми до звичайної було великою

карою. Отож коли після удару нанесеного Масюкову переведено там Сигиду, три її товаришки також постаралися о те, щоби й їх переведено в ту тюрму, щоб могли бути свідками того, що буде робити ся з Сигидою.

Не зовсім докладно розказана у автора й історія тих голодівок, котрими політичні каторжники думали присилувати Масюкова — подати ся в відставку. Голодівок таких було аж три; остатня, найдовша з усіх, тягла ся цілих 20 день; арештанти були так обезсилені, що майже всі лежали. От тоді то Сигида подумала вдарити Масюкова в лице і таким способом змусити його — зректись свого місця.

Та ще один дуже важкий момент полишений автором споминів без достаточного виясненя, а се заховане цілого товариства в часі сеї трагічної пригоди. Те, що автор розказав про смерть трьох каторжниць і двох мужчин, не дає докладного понятя про те, як справді було діло. Отже швидко після геройського вчинку Сигиди Корф розлучений на політичних велів їм заявити, що коли від тепер хто з них провинуватиметься таким вчинком, за який звичайних каторжників карають різками, то й їх будуть сікти. Політичні тут же, коли їм прочитано сю загрозу, заявили комендантові, що коли начальство одного з них висіче, всі вони заподіють собі смерть. Начальство довго вагувало ся, що робити. Політичні задалегідь добули собі отрути, мали йїї і мужчини і жінки, мали значить і ті три, що пішли за Сигидою в тюрму звичайних каторжників. Коли Сигиду покарано різками, вони зараз же, сповнюючи давнїшу заяву товариства, зажили отрути. А скоро про смерть тих чотирьох дійшла відомість до політичної мужеської тюрми, всі мужчини так само, сповняючи свою давнїшу заяву, зажили отрути. Та начальство бачучи, що ті три разом з Сигидою померли від отрути і чуючи, що всі політичні разом запедужали і харчать, догадало ся, що і вони потроїли ся і кинуло ся їх ратувати. Їм силоміць позадавали антидот і крім двох, згаданих у споминах, вони вернули до здоровля. Захване цілого товариства в сїй справі було, як бачимо, далеко більш геройське, ніж се видно зі споминів автора. Додамо врешті, що начальство ошіся провадило довге і остре слідство об тїм, відки політичні роздобули отрути.

Трагічні події на Карі широкою луною загули в західній Європі. Звісний Американець Кеннан скликавав з сего поводу в Сполучених Державах і в Англії величезні мітинги, на котрих висказувано обуренє на такі варварські поступки російського уряду, що мусять уважати ся ганьбою XIX. віку.

Іван Франко.

Оповідка. *2 1/2*

Отця книжка „Житя і Слова“ зацінилася ся — не зовсім з нашої вини. Другий рік нашого видання кінчив ся з значним як на наші плечі дефіцитом і ми задумали з шестою книжкою другого року закінчити зовсім наше видане, а радше залишити єго дальше видаване. Сю свою постанову ми заявили ширшому кружкови наших товаришів і передплатників. Звістка про упадок „Житя і Слова“ викликала не тільки щирый жаль у наших товаришів, а втіху у противників (вони є й там, де б їх ніхто й не надіав ся), але також розмови про те, як би допомогти виданню і поставити його знов на ноги. Сі розмови протягли ся троха довго, як то у нас звичайно, і в головній своїй суті не довели ні до чого. З висемком одного товариша, що не довго радячись, поспішив зложити на наші руки свій даток, котрий ми повернули на часткове покритє дефіциту другого року видання, ми не могли похвалити ся діяльною помічю наших товаришів і прихильників і кілька разів збирали ся випустити в світ остатню книжку нашого видання з заявою, — що вона остання. Та про те нас здержували все і все повторювані уваги з різних боків, що видання такого, як „Житя і Слова“, хоч у троха змінений формі, доковче треба, що праці порозпочинані доси у нас конче треба покінчити, що супроти чим раз сильніших та систематичних заходів купки „удержавлених“ Русинів та стоячої по за їх плечима шляхетсько-польської кліки конче потрібний є орган, котрий би і серед інтелігенції ширив та піддержував незалежні, критичні погляди, бодрість духа, віру в наші сили народні і погорду для всіх тих, що дорогою сервілізму, жебранини а в найліпшім разі безхарактерного опортунізму буцім то ратують, а на ділі компромітують нашу народню справу. Всі відчувають потребу видання незалежного, політично-наукового, о ширшім закроу і поважнім тоні, котре би не вдаючи ся в щоденну агітацію політичну пояснювало явища нашого політичного і суспільного

життя з ширшого становища, видання, котре би злучувало європейські поступові ідеї з потребами русько-української нації, хлонської нації, видання стоячого на ґрунті програми русько-української радикальної партії.

Таким виданем по упадку „Народа“ був якийсь час „Радикал“ видавчий д. Будзиневським. Ми вважаємо потрібним пригадати читаючій громаді головні політичні принципи, на яких мала ґояти ся газета. Які виложені були в передовій статі его 1-го числа.

„Перша, загальна ціль наша є усвідомити і зорганізувати в боєву політичну армію руський народ, котрий в головній часті становить кляса мужицька, а в меншій — не спольонізована ще жмінка міщанства і пролетаріят інтелігенції. Головна сила нашого народу — сама непросвічена і індиферентна маса, кляса мужицька. Тому то головною нашою метою буде робота над усвідомленем тої маси. Щоби се осягнути, мусимо наперед усвідомити сю клясу про єї матеріальні і просвітні інтереси, уложити їх в політичну програму і показати мужикови, що все те дасть ся осягнути дорогою законодавчою.

„В той тільки спосіб розбудить ся в народі інтерес і змагане познайомити ся з цілим законодавчим апаратом, зі способом его функціонування. Коли мужик набере переконання, що его судьба, его будучність, що осягнене его постулатів залежить від сойму і ради державної, розбудить ся в нім бажане осягнути як найбільший вплив на ті тіла. Окрім цілого ряду дрібніших реформ економічних, котрі дали-б перевести ся і в нинішнім соймі, як би ми були там заступлені в поважнішій числі, будемо добивати ся також реформи, котра з коренем змінила би економічне положенє мужика. Тою реформою буде націоналізація землі і рільної продукції. Сю переміну суспільного ладу будемо старати ся перевести частковими реформами, котрі-б льогічно довели до остаточної нашої цілі. Таку реформу мож буде однак перевести лиш тоді, коли ціла законодавча машина буде в руках робучих мас. Тільки тоді, коли мужик перейме ся такою програмою, стане ся він фанатичним прихильником загального голосовання, бо лиш воно може заповнити йому більшість в законодавчих тілах.

„З такої роботи буде нам ще одна користь: коли маси вироблять ся політично, виробить ся у них також зрозумінє для ідеальних дібр людськості, зродить ся потреба користати з тих дібр. В той спосіб „тягнути маси на шнурку матеріальних інтересів до виших, ідеальних цілей“, будемо могли осягнути те, чого т. зв. „народовці“ не можуть осягнути, і при вузкості своєї програми ніколи не осягнуть. В нашій парляментарній роботі попруть нас безперечно і другі народи австрійські, котрі також невдоволені з політичних порядків Австрії і в котрих політичний радикалізм ширить ся ще скорше, як у нас, то-ж не маємо причини журити ся тим, що нас за мало в порівнаню до цілої Австрії.

„В нашій публіцистичній роботі будемо все о тім пам'ятати, що границі нашої національної території не кінчать ся границями

Галичини. Галицькі Русини, се лиш дрібна часть великого русько-українського народу, котрий в головній своїй масі живе в Росії. Та часть нашого народу знаходить ся ще в гірших національно-політичних умовах, як галицькі Русини. Українці в Росії не мають навіть елементів національної і політичної волі, живуть в повнім безправю. Галицькій Руси прийдє ся допомогти Україні вибороти собі волю. Таку роль призначило вже нам наше політичне положєне. Бо хоч би ми в цілій нашій акції не звертали навіть уваги на Україну, то всеж таки той факт, що ми тут скріпимо ся, не лишить ся без впливу на хід справ в нашій ширшій рідні. Коли Галицька Русь стане силою політичною, коли справді удасть ся втягнути все мужицтво в радикальну партію з представителями в соймі і парламенти, з такою програмою, котра зацікавить одних, заімпонує другим в Європі, тоді Україна бачучи, як мала єї частина, завдяки кращим політичним умовам, змогла добити ся до повного національного житя, набере духа і віри в свою справу і з більшою енергією, бо з надією побіди, стане добивати ся своїх прав. Ми однак не лиш посередно, то є боротьбою за нашу власну, галицьку справу будемо кріпити духа України. Ми приймемо й діяльну участь в роботі Українців, бо коли поступ справи у нас допоможе де в чім Україні, то і vice versa, розвій справи на Україні прискорює нашу побіду.

„Тому-ж „Радикал“ буде також органом України, а власне тих Українців, котрі у себе дома прямують до тої цілі, до котрої змагаємо ми. А що найважнішою справою для України є тепер — здобути політичну волю — розуміючи єї безусловно яко волю національну, красу (областну), децентралізаційну, а ніяк не вбачаючи єї в централізмі і обрусительстві, котрі все будуть нищити Україну — будемо в першім ряді давати місце таким статям, в яких розбирають ся оті питання з висше вказаного погляду. А що боротьба за політичну волю дуже сложна, в Росії до того ще дуже тяжка, то повинні допомагати собі в тій справі всі елементи, всі партії, що першою метою поставили собі узисканє політичної свободи.

„Для того „Радикал“, не обмежуючись одною Україною, буде на своїх листках давати місце всім партіям Росії, що мають з Українцями одні інтереси і погляди, хоч би вони по другим точкам програми ріжнили ся від них. Завсїгди будемо протестувати против усіх змагань тих партій, котрі негуючи нашу самостійність національну, домагають ся такої системи державної, котра несучи за собою обрусінє довела-б Україну до остаточної денационалізації. Нашим жаданєм в приложеню до цілої Росії є політична воля, демократична і національна, під охороною федеративного устрою всеї північно-східньої Європи — через що централістичні, обрусительні партії яко такі, і мусять в нас усе мати противників, хоч би вони були як найрадикальніші і як найреволюційніші“.

В повні згоджуючи ся на єю програму ми й зважили ся, по упадку „Радикала“ обняти, що так скажемо, єго спадщину, т. є. зформувану „Житє і Слово“ в такий спосіб, що-б воно не тратячи свого

дотеперішнього наукового характеру, розширило свої рамки також на справи політичні і провадило їх в дусі виложеної тут програми. Вже з самого змісту сеї програми кождий тямущий може побачити, що хоча до обнятих нею ідей признає ся поки що у нас невелика числом партія радикальна, то про те ся програма — не вузко партійна, а широко національна і наскрізь гуманна, являєть ся одиноким поки що у нас смілим, повним і консеквентним сполученем новочасних ідей людськості і справедливості з нашою ідеєю національною, з положенем, потребами і ступнем освіти нашого народа. От тим то **Часопис** наша, хоча стоїть твердо на основі програми русько-української радикальної партії, солідарізує ся з нею не тільки в принципах, але також у всіх подробицях єї практичного приложеня, проте не буде офіціальним органом партії, а яко приватна власність одного чоловіка хоче супроти радикальної партії так само як і супроти всіх других заховати собі свободу критики, бажає бути трибуною доступною для всіх прихильників поступу і розвою нашого народа, без огляду на їх партійні відтінки, для поважної обміни думок. Пошановане особи противника, річева критика, ясність провідних думок і толеранція в річах меншої ваги. — отсе ті засади, якими х чемо кермувати ся при веденю редакції. До сего завважимо ще ось що. Бажаючи сполучити наше виданє як найтіснійше з духовими і ідейними інтересами поступової часті нашої молодіжи ми запросили чільних єї представників до участі в веденю редакції і до співробітництва. До тогож ми просямо всіх тих людей з провінції і з російської України, котрі почуввають потребу вольного, незалежного слова, смілої критики, поважної дискусії над усіми важнійшими питаннями нашої сучасности. Кождий щирий голос, кожда річева критика без огляду на партійге становище автора буде для нас пожадана, бо **своім** виданем ми хочемо служити цілому народови, а не одній партії.

Бажаючи надто своїм виданем доповнити ті наші видання, які виходять в Галичині, а також, на скільки можна, журнали російські, ми думаємо се зробити, обертаючи особливу увагу на критику літературну і знайомлячи читачів з новими напрямками і важнійшими появами літератури інших народів, а в науці подаючи праці чи то оригінальні чи перекладні про такі теми, яких у Росії не позволяє торкати ся цензура.

Редакція „Життя і Слова“.

Львівська Філія
Бібліотеки АН-УРСР

В книгарні Ставропігійській можна дістати ще ось які твори:

	кр.		кр.
Драгоманов М. Австро-руські спомини	60	Франко Ів Наші коляды	20
— Чудацькі думки	50	— Етимологія і фонетика в южноруській літературі	10
— Листи на наддніпрянську Україну	50	— „Перебендя“ Шевченка	10
— Оповідання про гадрих богів	10	— Іван Вишенський і его літературна діяльність	1 г. —
— Про рай і поступ	25	— „Наймичка“ Т. Шевченка	10
— Шість сот літ швейцарської спілки	10	— Z dziejów synodu brzeskiego	10
— Про братство Христителів на Україні	10	— W kwestji polsko - ruskiej	10
— Віра і громадські справи	2	— Podanie o Mahomecie u Słowian	20
— Z dziejów liberalizmu w Rosji	30	Кравченко Уляна. На новий шлях	10
— Листочки до вінка на могилу Шевченка	10	Кримський А. Народні казки та вигадки В. Клоутона	50
— Старі хартії вільности	30	— Ескізи	50
Шевченко Т. Поезії заборонені в Росії	50	— Шаг-наме Фірдовсія	30
Заневич Ів. Знесене панщини в Галичині	50	Щурат Василь. Легенда про св. Юліана милосерного Флобера	10
Франко Ів. В поті чола	1 г. 50	— Про Афон	10
— З вершин і низин	1 „ 50	— Пісня про Роланда, старо-франц. епос, з передм. Г. Парі	50
— Воа Constrictor	35	— Із тюрми, перекл.	2
— Захарь Беркуть	1 „ 30	— Замітки про поему Шевченка „Чернець“	10
— Фавст Гете, ч. I	1 „ 50	Греб Павло. Пролісок, збірка віршів	20
— Без праці, казка	20	— З півночі, вірші	20
— Вибір поезій Г. Гейне	50	— З чужого поля, переклади	20
— Лис Микита (друге виданє)	50	— М. Г. Чернишевський	10
— Донь Кіхоть	30	Українка Леся. На крилах пісень	60
— Украдене щастє, драма	30	— Книга пісень Г. Гейне	50
— Сон Святослава, драма	40	— Роберт Брюсс, шотландська повість	4
— Кам'яна душа, драма	10	Павлик М. Про читальні	50
— Жіноча неволя в п'снях нар.	30	— М. П. Драгоманов, его ювілей і похорон	1 г. 20
— Навернений грішник	10	Товариш, часопис, кн. I. (більше не вийшло)	50
— Вайка о dobrobusie	10		
— Абу Каземові капці	30		
— Едін царь, трагедія Софокля	50		

„Жите і Слово“

Рік 1-ий (том I і II, разом 60 листів друку) брошур.	5 г.
оправлене в 1 том	6 „
в кращій оправі, в 2 томах	7 „
Рік 2-ий (том III. і IV.) брошур.	5 „

Запросини до передплати
на третій річник

„Житя і Слова“

Житя і Слово в р. 1896 виходити буде в другім півроці місячно, значить, вийде 6 книжок, кожда в обемі 5 аркушів. З вістника літератури, історії і фольклору воно перемінює ся на вістник політики, науки і літератури. Формат і папір лишають ся такі як доси. Передплата за цей піврік устанавлює ся для Галичини на 2 г. 50 кр. для Росії на 5 рубл. Ціна поодинокі книжки 50 кр. (1 г. рона). Обнявши на себе зобовязання „Радікала“, ми дошлемо всім передплатникам тої часописі стілько книжок „Житя і Слова“, скілько припадає на квоту присланої ними передплати.

Ново прибуваючі передплатники можуть набути ще перші два річники по 5 гульд. брошуровані а по 6 г. оправні (по два томи враз). На пересилку треба осібю долучити 30 кр. за річник.

Екземпляри висилають ся тільки за гроші. Реклямації незаплачених номерів не будуть узгляднені.

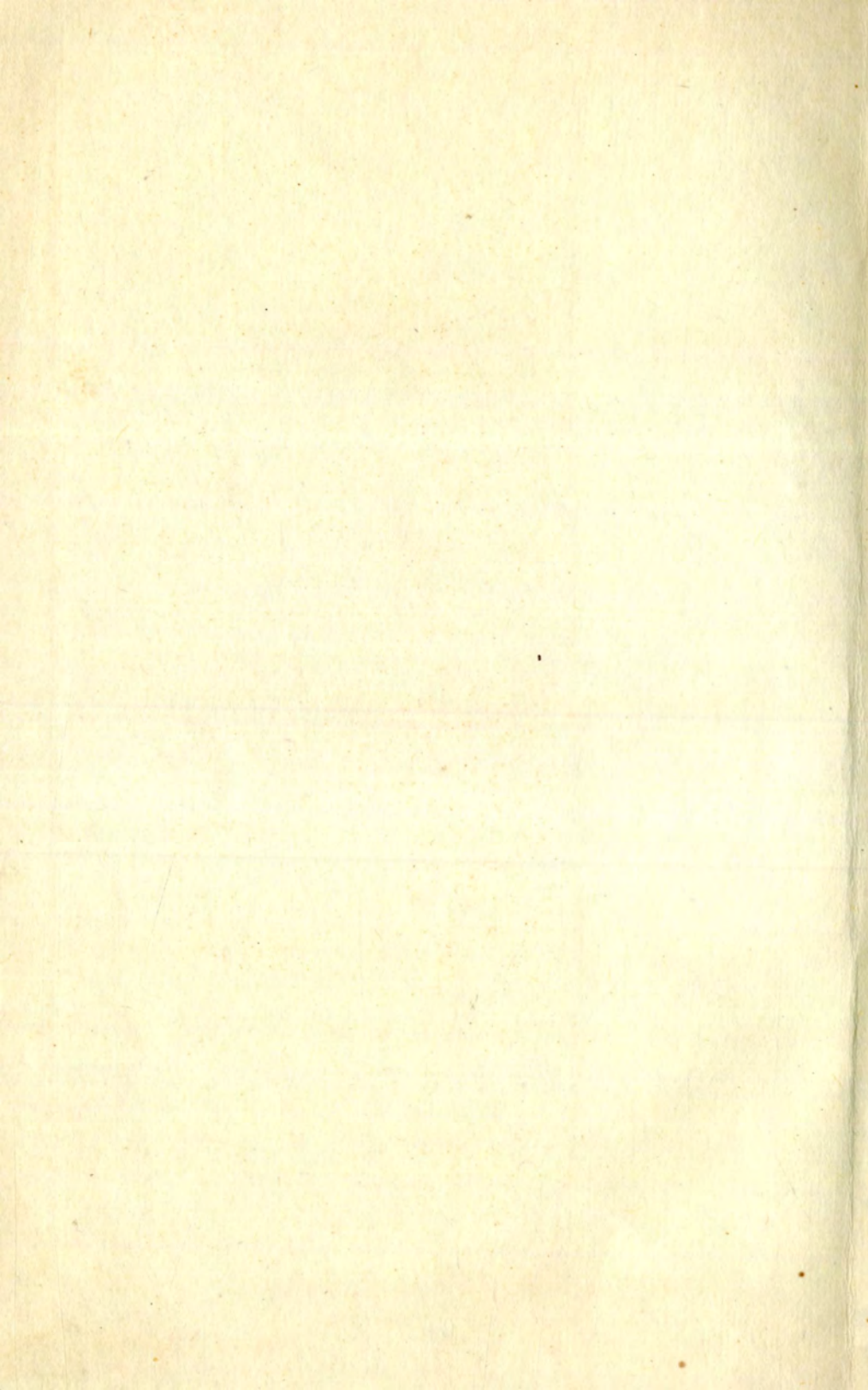
Всіх, котрі доси зволили підпирати наше видане передплатою, працями та присилкою матеріалів, просимо, щоб не забували про нас і далі, а особливо щоб приєднували нам нових передплатників.

Житя і Слово в р. 1896 виходить 5-аркушовими книжками раз на місяць. Передплата виносить в Австрії 5 корон, у Росії 5 рублів. Ціна поодинокі книжки з пересилкою 1 корона (1 руб.).

За редакцію відповідає др. Іван Франко.

6

111
200

ИП 21941
1895

т. 4
кн. 4-6

Життя
і слово
1895
т. IV

ЖИТЕ І СЛОВО

1895

т. IV.

кн. 4-6